

Хоробор. Книга друга: Княжа воля

Володимир Ворона

Легенда сіверського краю

Усьому коропському родові,
всім коропцям –
вже померлим, живим та ще ненародженим
присвячую цю книгу.

© 2020р.

"... – А ви, живі, – да не судіть,
якщо не все сказав, то доскажіть,
коли не так сказав, то допишіть."
Семен Склярєнко "Святослав".

I

Суд, бог доль людських, найменший син Сварога – привередливе й пустотливе дітисько, що не знає міри в пустощах своїх та жартах: бавиться людським животом^[1], як хоче. То весь день в княжих теремах золотом сипле й тоді рождаються на світ люде щасливі й удатні, котрим до самої смерті таланить у житті, то наступного дня в просте житло перебереться й тішиться там черепками від розбитого горщика: рождаються тоді одні лиш нещасні та безталанні. Навколо дітиська три няньки в'ються, віщі діви Судениці – Доля, Недоля й Судьба: поглядають, чим Суд бавиться, забаганки його виконують.

Тож варто тільки десь народитися людині, як до її колиски злітаються ці три сестри, аби визначити остаточну долю її. Коли першою з'явиться Доля, можна тому щасливцю не надто в житті й напружуватись. А коли випередить сестру Недоля та й усядеться біля колиски, то буде народжений з самого малечку бідувати. Ото й матиме один лише спочинок, коли Недоля засне. Мусить тоді вестися тихо, мов миша, аби не розбудити свою Недолю й Лихо не накликати на власну голову. Найстарша ж із Судениць – Судьба – міру щастя й нещастя визначає, міряє поприще живота людського: довгим бути йому чи коротким, важким чи легким. І що вже Судениці намислять, те й станеться у визначену дівами годину, ніхто тому не завадить, хоч би й сам князь над князями чи чародій з чародіїв!

Бавиться Суд, як хоче, не лише долями людей, а й цілих племен. Ніхто й нізащо зі смертних не вгадає, що чекає його самого вже за мить, навіть ті втаємничені волхви-відуні, які одні спроможні часом у Судениць наперед вивідати, що приготовано комусь на поприщі його. Але про себе самого відати і їм не дано. Не такий він бог, Суд, не такі

й Недоля з Судьбою, аби міг хтось отак просто наперед взнати, коли в гості Лихо чекати.

На сіверські землі, вкотре вже змінивши лагідне літо, прийшла вимоглива осінь, прийшла, аби втішився зробленим господар і сумно зітхнув лежень, а хтось з молодих, недосвідчених отримав хоч трохи часу, аби перед суворим льодяним подихом зими надолужити згаяне. Це від Великдня[2] й до Купайла[3] здається людям, буцімто все літо ще попереду, що воно й не скінчиться ніколи. Ще там до Перунового дня[4] якось в таке повіриться, а вже опісля... Покотиться літечко, мов колесо з гори! Схаменеться ледар чи недосвідчений, або ж горека який: комусь треба двері в житлі полагодити, аби Зюзя[5] не задував у шпарини снігом, комусь сіно з луку перевезти, щоб вистачило худобі до зимового льодоставу, а хтось, можливо, у хліві підтрухлі вінці навіть схоче замінити.

Ще не було морозів, лише осінній дощ останніх два дні не давав, як слід потрудитися: сипав з перервами мжичкою, пускався рясно і з вітром, потім ледь накрапав і знову йшов. Надвечір вітер стих, дощ таки припинився, потепліло і вже смерком на Придесення впав туман. Укрив землю своїм сивим смухом, пестив тихо сонну Матер, немов до зимового довгого сну її вмовляв. Розмокла Мати-Сира земля, наморена літніми трудами своїми, принишкла й лежала покірно, смиренно. І люде, вибравшись вранці із жител, угледіли навкруг непроглядне, сиве й густе, мов молоко, туманне марево, що ввібрало в себе не лише навколишні житла, клуні й горожі, але й пташиний поклик, і людський гук, і звіриний рик. Тиша опустилась на землю і голос тонував у ній, лишав бажання щось казати – снували мовчки в надії, що старий Лад[6], піднявшись над видноколом, таки розгонить сиву пелену, що так раптово поглинула усе навколо.

Навіть чорна, як ніч, прокіпчена Рикужева кузня виглядала сірою в білому киселеві туману. Господар її явно не поспішав розпалювати горно і сидючи на товстій колоді поряд з дверима своєї кузні, виглядав вельми вдоволеним собою. Лише хитрецю[7] відоме те почуття гордості, котре розливається в душі людини, що зуміла, досягнувши розумом витвір Рода[8], розгадати суть речі та й зробити власними руками замислене диво, не важливо – з глини, дерева чи заліза або золота. Проникнути в саму суть – не очима, не пальцями наощупки, а думкою наперед осмислити, як поведе себе Родом створене дерево чи золото – те серед людей неоціненним є і зветься хитрістю, звичайному мертові[9] недосяжною.

П'ять Сварожих кіл пішло у коваля Рикуща на те, аби зробити меч, котрий не соромно було б і іншому хитрецеві показати. Звісно, багато чому він від отця свого навчився, але й не менше в крові його було – що від діда-прадіда у спадок йому лишилось. Коваль – він кови[10] діє, зі Сварожичем[11] та рудою неосяжні розумом дива творить, із простої, рудої на колір, землі, що до пори, до часу лежить в звичайному болоті, крицю[12] робить, а з неї залізо й уклад[13], здатний не лише дерево сікти, а й камінь навіть карбувати.

Пуди криці було перековано, пуди! Знала б його жона Доманя, скільки срібла на ту

крицю пішло... Усе заради отсього меча, що важить хіба трохи більше двох з половиною фунтів[14]! Та хіба жона, хай навіть і Доманя, спроможна досягнути потребу мужа свого хитреця – потребу не стояти на місці в своєму рукомеслі, а йти увесь час далі, в незвідане?! Бо коли ти й кроку не хочеш ступити в ту темряву ще незнаного тобі, коли все життя дієш по-завченому, як отець колись показав – не хитрець ти, лише ремісник.

Рикуш залізо відчував. Як сліпа людина ошупки, одними лиш легенькими швидкими дотиками пучок здатна впізнати з сотень інших лице знайомої людини, як дикий звір уміє бачити ліс і нутром чути небезпеку, як віщий волхв, коли треба, наперед бачить майбуття, так і він, пізнавши залізо, відчував, як поведе себе воно чи відкований з нього уклад. Бо своє, з рідної землі добуते, Сварогом прийняте і власними руками коване – ти душею його відчуваєш, бо його єство і твоє суть з однієї землі вийшли.

А ще до пори, до часу слід задум свій від лихого ока берегти. Такого, як у Рикушевого троюрідного брата Довганя, що зурочив колись кладенця. Довіряв відтоді лише середньому своєму синові – Благовидові, котрий жив при ньому і ремесло від отця переймав.

Тепер коваль сидів біля порога своєї кузні та милувався лискучим клинком з широкими долами, вигнутим по дузі огнивом[15], округлим яблуком[16] і гладеньким жовтуватобілим кістяним руків'ям крижа з рогу мамута – здорового звіра, що мов кріт живе під землею, проте на відміну від маленького крота на поверхню ніколи не виходить. Своїм довжелезним рогом він риє велетенські нори, а коли починає гніватись, тоді від його люті навіть земля труситься. Ніхто з сіверян ніколи не бачив живого мамута, лише Десна вимиває часом кістки вже мертвого звіра.

Колись давно Зимород, отець Рикуша, привіз по осені кривий, потрісканий уламок мамутового рога мало не в сажень завдовжки і товщиною в руку дорослого мужа – вода того спекотного літа була в Десні дуже низькою і вимитий з дна ріг лежав біля самого урізу її, під високою кручею. Той уламок вагою зо два пуди довго валявся в їхній кузні; час від часу Зимород робив з нього кістяні черенки для ножів своїх домочадців, а коли старий коваль помер, то ріг по задниці[17] дістався Рикушеві. Та на відміну від отця, руки до рога в нього не доходили, уламок, лежачи в кузні під стіною, з часом вріс у землю і коли Рикуш, добре поламавши голову над тим, з чого б його зробити гідне руків'я для свого омріяного меча, та згадавши нарешті про ріг, довго потім його шукав: перелаяв усіх домочадців, дісталось й рядовичам, аж доки Благовид, підбираючи під стіною рештки криці, зовсім випадково не наштовхнувся на пропажу.

Ще кілька літ назад коваль покинув би ту роботу чи не одразу ж – такою марудною виявилась вона. Та поморочившись над своїм кладенцем стільки часу, Рикуш потроху при звичаївся до клопотів над дріб'язком. Тож, вкотре набравшись терпіння, обережно очистив ріг від болоні[18], потім відрізав від нього заготовку на руків'я; розпаривши в мокрому гарячому піску та надпилявши, клином розколов її на кілька частин, а вибравши з них дві найкращі, довго обробляв їх терпугами, вичищав зумисно зробленими для цього скобельцями, аж доки не отримав дві половинки руків'я.

Підігнати їх одна до одної, припасувати без жодної щілини та ще й так, щоб обидві туго охоплювали своє залізне осердя – та йому легше було б трьох коней підкувати!

Опісля такої мороки склеїти докупі дві кістяні половинки руків'я клеєм, звареним з жучків[19] деснянської чечуги, – то вже за виграшки видалось ковалеві. І ось тепер дійшла черга до піхов. Позаяк у Коропі мечників не було, то й піхви замовити ні в кого – берися, Рикуше, ще й за це, коли вже намислив кладенця собі зробити. Вже ж до такого ось меча абиякі не зробиш, мусиш над самим собою піднятися ще й у такому ремеслі: доведеться йти до Сивера, просити показати грецький витвір – які там хитрощі?

Усю ніч і цілий ранок стояв густезний осінній туман – навіть Дажбоже золоте коло ледь мріло крізь сиву пелену. Та все ж осінній Лад спромігся нарешті здолати туман – той раптово, в одну мить розтанув у повітрі, не встоявши перед силою золотих променів. Під ними клинок аж вогнем спалахнув і Рикуш-хитрець, не втримавшись, підвівся, скинув свій витертий до сірого шкіряний ковальський передник та заходився по-молодечому вимахувати мечем: "Ну, де ви, вороги?! Отсе б у справжній січі випробувати мого кладенця! Поратитися б зараз!!"

І в ту ж мить у городі забемкали била – дужо, часто, безперервно: так б'ють лише на пожежу або при нападі ворога. Зиркнув здивовано на городську стіну, проте небо там, що з волі Дажбога-Ладу позбулося пелени туману, було геть чистим, а про напад чужинців ніхто й помислити не міг – відтоді, як хозари спалили Вишнякове городище, кілька поколінь про таке лише чули від діда чи прадіда. Тож Рикуш так і завмер з кладенцем у десниці: "Мариться мені чи що?!"

Туман, хоча й неохоче, та все ж відпускав зі свого полону бір, зате на лузі немов ще густішим ставав. Сивер з Величком щойно повернулись від протоки – збиралися зтягнути з довбанки мережею, але зачувши тривожне бемкання городських бил, мусили поспішити до терема.

Величко ще перед Купайлом овдовів: Ясиня його, Навією[20] поплутана, пішла прати на Ятрицю платно і втопилася. Тож, ставши молодим удівцем, знову прихилився до свого стрія, вдруге вмоливши Сивера вчити його ратній справі – на мечях сіктися, адже були тепер в обох. За стрієвим науком забувалося на якусь годину власне горе й нещасна доля самотнього вдівця, праглося, як і раніше, податися світ за очі, подалі від усього, що на кожному кроці волато йому про нещастя. Тільки б сіктися навчитись...

Сивер зупинився перед ворітьми, стояв, повернувшись до города – що там?! Але сива пелена хоча й порідшала навколо, проте, не настільки, щоб можна було розгледіти хоч щось далі спаленого городища. Там, звідки стелилося лугом бемкання, і взагалі нічого не було видно навіть у двадцяти сажнях від себе.

– Губаре! – через ворота гукнув робича Сивер. – Ану, проскоч до посаду, взнай, що там сталося. Та борзо мені!

Молодик, накинувши недоуздок, охляп[21] скочив на кобилу й вилетів за ворота. Сивер, хмураючи брови, вслухався, повертаючись, немов лось, до города то одним, то

другим вухом, навіть кілька разів обережно потягнув носом повітря: димом не пахне? Він все намагався зрозуміти причину, з котрої так несамовито били в городі на сполох: пожежа? Напад?! Коли вчасно не зможеш зрозуміти, яка саме небезпека чекає на тебе, то й живота можеш лишитися, не лише свого, а й жони, і дітей власних...

Вухо вловило тупіт явно двох коней та за мить з туману вилетів лише один – Губар на Ромейці – і заледве не наскочивши на господаря, крутнувся на розгарачілій кобилі, стиснув щосили коліньми її боки й підняв дибки.

– Торки[22] Сохачеве[23] палять! Гонець до волхвів помчав!

" Які торки? Тут, в лісах, степовики?! До Сохачевого десять верст. Коли хтось устиг прискочити, то лише конем. А ще це орда, то полон там братиме – значить, умиць не налетять. Оце тобі виселився... В лузі можна пересидіти, в лісі... Пересидіти! В городі – рід твій, Озаричу! Діти... За них страшно. Туман такий, що прямо на посаді можна усім виводком торкам в руки втрапити."

– Величко! Мчи в город! Вишне! Збирай дітей, візьми харч. Губаре, будеш з ними. Забирайте Ромейку, козу з собою, довбанкою переправитесь за Ужеть – пересидите десь у лозі. Сокиру візьми!

Вже на ґанку обернувся до Слинька:

– Ти зі мною в город. Сідлай Птаха!

Його підштовхнув у спину кінський тупіт – Величко вилетів на своєму огиреві за ворота. Сивер заскочив до горниці, натягнув підклад[24], за тим броня приглушено дзеленькнула кільцями, окутуючи тіло, барми шолома лягли на плечі, широкий, з волового лоскуту пояс охопив стан, рукавиці прикрили длані – борзо, діду, борзо! Топори, меч, лук зі стрілами, бойовий ніж – зброї багато не буває!

– А кури, кури як же?! Корова, свині? – затурбувалася, побачивши мужа, Вишня.

Сивер лише рукою махнув:

– Які кури?! Дітей бережи!

І, затримавшись на мить, простягнув жоні свого меча:

– Візьми. Коли що – Молибогові від мене. Буде скрута – продаси: півста гривень і ні куни менше, зрозуміла?

Вишні перехопило подих; пополотнівши, вона лише мовчки кивнула на знак згоди.

– Губаре, візьми лук. Вам знадобиться. Ти там у нору не ховайся. Туман спаде – дивися, що й до чого, ясно?

– Ясно, Сивере.

– Слинько, скоч до робітні, хапай мого рожна і мчи до Лугових воріт. Коли ж натрапиш на торків, тікай у луг, шукай наших.

Мовчун Слинько, тримаючи у повіді Птаха, тільки головою кивнув.

– А ви не баріться тут: щоб за мить і духу вашого не було!

Сивер, щось згадавши, зупинився, зняв шолом, пригорнув до себе Вишню з дітьми, і вже не озираючись, пішов до коня, скочив у сідло й вилетів з двору.

Уздівши, що на посаді туману вже немає, вилаяв себе останніми словами – дарма своїх відправив за Ужеть! Та варто було йому глянути на те, що коїлось перед

городськими ворітьми, зрозумів – може й на краще... Бо біля Полуденних воріт дійсно творилося щось несусвітнє. Посадські півтисячним натовпом перли в город один поперед іншого, але в тім була не вся біда. Полишити ворогові нажите літами виявилось нікому не під силу. Дехто з посадських мужів, що першими примчали в город з однією лише зброєю, угледівши, як їхні сусіди гонять під захист стін свою худобу, пруть на власному горбу кому що цінніше – хто збіжжя, хто своє ремесло, картали себе за дурість і намагалися прорватись крізь зустрічний потік назад, до власного житла. У ворота немов чіп хтось забив. Старі перила на містку перед ними ошалілий натовп зламав, з десятків жон, дітей та старих, скинутих товкотнечею у рів, борсались разом зі своїми козами й телятами в багнюці напівпересохлої канави. Лемент стояв такий, що чути було за версту. Вої на стіні лише безпомічно дивились на те, що коїлось внизу.

Ех! Боронь, Боже, зараз торки прискочать: до мосту через Ятрицю і діла нікому немає – умить налетять і не тільки полон заберуть, а ще й на плечах ошалілого натовпу в город увірвуться. Помітив у хвості людського товпища кількох мужів зі своєї сотні, підскочив до них:

– Де Давило?!

Котрийсь знизав плечима:

– Чи не там уже, – і показав рукою на стіну.

– Міст одв'яжить, бо незчуємося й коли під торком опинимось!

У тих немов мана з очей спала – побігли до мосту відв'язувати та розвертати його по течії. Хай і неширока Ятриця, хіба два десятки сажнів[25], проте досить глибока й без мосту яка-не-яка, та все ж перепона для комонних.

Крутнувся і риссю помчав уздовж стіни до Лугових воріт. Стежка попід стіною над кручею протоки була вузькою, часом доводилось навіть вести Птаха в повіді, тож торжища дістався, якраз коли пастухи вже підганяли до воріт стадо городського товару[26] – заледве встиг втиснутись у ворота слідом за бугаєм, разом з першими турицями[27].

Куди тепер? До вічниці перш за все, бо нарочитому[28] мужеві зараз саме там місце.

Коли Рикущ зі своїм мечем у десниці примчав у город, на площі перед вічницею вже товклося понад десяток ліпших мужів: кілька старотців, сотники з городських та три купці. Видути ніде не було видно, Любима теж. Видута, сказав старий Одинець, ще вчора разом із жоною своєю, Ізборою, поїхав підводою до сватів у Сосницю – погостювати: Гаїну, доньку свою побачити, онуків провідати. Любим опісля Видути, отця свого, мав би старійшиною стати – у цьому родовичі й не сумнівалися, та й був Любим сотником першої сотні: хоча й дуже рідко Видута покидав свій город, проте за відсутності старійшини завжди саме на сина покладалась важка ноша рід очолювати. Але й Любима не знайшли – подався ще з вечора, сказали домочадці, на луг, до свого табуна. Коні в нього були знамениті, мало не чотири вже десятки їх голів трое табунників – обельних[29] Любимових холопів – стерегли в лузі усе літо аж до снігу. То

була гордість і слава їхнього господаря, він жив тими кіньми і поїхав, певно, аби вирішити, чи не пора переганяти табун до города та відібрати товар для торгу.

Розтривожений раптовою звісткою Короп нуртував, наче кипляча вода в казані, але не було тих, хто мав би дати тому хоч якийсь лад: сотники гнали усіх, хто траплявся під руку, на стіни, старотці спромоглися лише послати комонних до пастухів, аби ті завертали товар назад у город, та по волхвів – як же без них?! Ліпші мужі взялися чинити раду та лайки виходило куди більше, аніж розмислу.

Чого б то вої мали стояти на стіні, якщо сотників поряд немає і що слід робити, ніхто до ладу не каже? Відтак до вічниці попри окрики сотників почали підходити мужі – спочатку поодинці, потім десятками, тепер набиралося вже до двох сотень. Найнетерплячіші вже й собі взялися повчати інших. Дарма, що були і Педаш, і Третяк – обидва воєводи кулачних боїв: їх мало хто слухав і кожен мав свою думку, хоч чимось та відмінну від іншого. Кожен ладен був стояти саме на своєму до скону, не хотів слухати нікого, окрім себе і якби не присутність двох воєвод, дійшло б уже до бійки. Ще трохи і хтось обов'язково мав кинути заклик збирати віче.

На Рикушевого меча ніхто й уваги не звернув, хоч би для сміху хтось спитав. Ковалю, попри отаку лиху годину, це трохи заїдало, бо торків ніхто ще й не бачив, звістка здавалася неймовірною, а меч – ось же він... Хоч і обрали сотником, але ніколи в житті не ратився, у справжній січі не був, тому більше слухав інших, горластіших, нахабніших. Найбільше гарячкував та брав на горло Давило, бо вважав себе неабияким воєм. Родом з далекого Поросся, він про напади кочовиків знав не з розповідей, тричі, як казав, ратився з ордою, побував навіть в печенізькому полоні, але зумів утекти і приставши в степу до купецької валки та випадково опинившись на Придесенні, два десятиліття назад осів у Коропі.

Ніяк не могли дійти згоди, що робити: чи виступати на підмогу Сохачевому, чи зачинитися й чекати торків тут. Коли Сивер підлетів до вічниці на своєму Птахові, присутні й про суперечку забули: замилювалися комонним. Кільчаста броня сиділа на ньому, мов рідна шкіра, – і не завелика, й не тісна та й видно було, що муж звиклий до неї, а шолом з бармами, що закривав мало не все лице і два топори з мигтючими лезами надавали йому грізного вигляду – оце справжній вой! При такому ще подумаєш, чи варто дурниці патякати... Натовп трохи примовк.

– А де ж Видута? – роззирався з коня Сивер.

– У Сосниці, – прогук Педаш. – І Любима десь немає. Не доберемо, що діяти...

– Сохачан визволяти! Дорога туди одна, а в лісі ми сила! – бив себе в груди Давило, бо обидві його доньки були за сохачькими і суперечка спалахнула з новою силою.

– А жон, добро, город на кого покинемо?! Сохачанам уже не допоможеш! – зривався на крик Третяк.

"Що вони мелють?! – Сивер не тямив себе від люті. – Город зараз хоч голими руками бери!"

– Ану ж тихо! – мимохіть вирвалося в нього і натовп знову притих, усі поглянули на комонного. – Ви тут, мов ті сліпці[30]: в норі сидите, а там, – Сивер простягнув десницю

з чеканом[31] у бік Ятриці, – товкотнеча і ворота ще не зачинені! Торки наскочать – навіть до стіни не добіжите! На воротах лад треба дати! Дозорців вислати! Город заперти! Сотні розставити! За поміччю послати!

У голосі його була впевненість мужа, котрий добре знає те, про що веде мову і це одразу відчували всі, хто був на площі.

– Мости одв'язати! – схопився раптом Давило.

– На Ятриці вже! – Сивер кивнув головою. – Раніше треба було.

– Вірно рече!! – заволали з натовпу: – Озарич вой, витязь! На воєводу його!

– На воєводу! На воєводу Озарича! – підхопила решта і вже добрих три сотні горлянок з якимось полегшенням радо загорлали:

– Веди нас!!!

Відмовлятися, як поконом заведено, часу не було.

– Добре! – знову підняв руку Сивер. – Слухайте, сотники!

Він пробіг очима навколо себе.

– Педаше, бери півсотні охочих і через Лугові ворота мчи туди! – вказав на полудень. – Вистав дозорців і лад наведи! Твердою рукою: підводи, ремество – усе геть! Тільки люди і скот – зрозумів?

– Хто зі мною?! – вже гукав Педаш і кілька десятків натхненних новим воєводою мужів притьмом подалися з города.

– Міст за водою пусти! – схаменувшись, крикнув навздогін кожум'яці Сивер, а коли той махнув рукою – мовляв, почув, знову обернувся до сотників.

– Третяче! Збери свою сотню і зсередини стань супроти воріт. Коли що – поляжте, а ворота мають бути зачинені! Зрозумів?

– Авжеж! Мої – до воріт! – ледь перекичав натовп Третяк.

– Чия сотня на Лугових?

– Моя! – одноокий Зима підвів десницю з рожном.

– На Коропі міст одв'яжіть! Устигнете – кіньми чи волами на берег витягніть, коли ні – хоч спаліть!

– Усі на стіни! – Сивер трону Птаха до натовпу: – Сотники! Воїв розставите й до Полуденних воріт – чекатиму вас на стіні! Любимову сотню бере під свою руку Ждан!

Затримався на мить, міркуючи, де залишити Птаха, і відчув когось поряд. Озирнувся – Шамро верхи, а на руці в нього білий кречет. І Хотен поряд, теж на коні. Де вони тут взялися? – немов з-під землі... Мовчки подивилися з Шамром один на одного і роз'їхалися – нема часу на розмови.

Педаш був з тих мужів, що гори зрушать – тільки покажи які. Здолавши попід стіною більш, як дві сотні сажнів, що розділяли двоє городських воріт, його півсотня швидко відтіснила натовп від містка – мов мітлою змела його під лемент посадських, що рвалися в город, а далі вже було просто: вої перед містком стали гузирем[32], пропускали всіх чередою, жон з дітьми в першу чергу і втікачі підтюпцем, підтюпцем досить швидко почали зникати в череві города. Хтось обрубав линви вже розвернутого по течії мосту, кілька мужів його відштовхнули і той неспішно рушив Ятрицею: устигне

в Короп потрапити – нападники назад не притягнуть, а переправлятися під стрілами їм буде не просто.

Коли вже поза стінами лишалось хіба що кількадесят жон, котрийсь із Педашевих дозорців заволав з верхівки старого в'яза:

– Орда-а-а!!

Жони в натовпі заверещали, немов Мару[33] побачили, рвонули до воріт, але Педашева півсотня їх стримала, лад відновився.

Сивер разом із сотниками стояв над Полуденними воротами і зачувши дозорця, вдивлявся в далечінь поля: де з'являться торки – між Старою могилою і Ятрицею, чи обігнувши діброву, вискочать навпроти мосту? Ще тільки піднявшись на стіну, він помітив на лівому березі кількох комонних – не надто й ховалися чужинські дозорці. Стояли на узліссі Старої могили і звіддаля спостерігали, що діється біля города та на його стінах.

Тепер же одесну нарастав гул від кінських копит – ще досить далеко, там, за вербами, орда неслася по нивах, засіяних житом і людські серця від жалю обливалися кров'ю, в когось навпаки, кам'яніли від люті. Скільки їх там?! Сивер відчував, що всі дивляться на нього: як поведе себе новий воевода? Що скаже?

– Діду, – Сиверове око вихопило з натовпу на стіні старого Одинця, – будь внизу моєю десницею. Збери отроків, жон. Усі стріли, луки, що по житлах ще лишилися, хай до тебе несуть. І казани – окріп готувати. Дрова такожде.

Говорив спокійно, немов про зведення терему, час од часу поглядав за стіну: що там, у Педаша?

– Педаше! Розметає місток, колоди в город забори! – гукнув, коли останні біженці постали перед ворітьми.

Колись давно той місток був підйомним мостом, що висів на двох товстих чепах і на ніч сторожа, обертаючи ворот, піднімала його, та з часом чи то кленові жеравці[34] потрухли або потріскались, чи чеп знадобився для інших потреб – вже ніхто й не скаже – але добрих двадцять літ минуло відтоді, як той місток перестали піднімати: став він собі простим містком. Залишати його нерозібраним – дарувати ворогу легкий доступ до воріт: тараном їх бити, а чи й просто палити.

– То добре, сину, – скрипів тим часом біля Сивера Одинець: – а ось послухай, що я скажу тобі: стріл і сулиць було колись повно у клітках городні[35], тільки вереї[36] на них старійшина навісив...

– Зіб'єш вереї – така моя воля! Коли щось там ще є – усе на стіни.

– Вірно речеш, Озаричу! – зрадів старий і посунув униз.

У хмарі куряви вихопилися з-за верб'яку перші комонні, мчали лівим берегом Ятриці, їх все більшало, перші вже почали зупинятись навпроти посаду, а гул все стояв і нарешті з-за діброви Старої могили вихлюпнулась решта орди – більша її частина; кіннота затопила собою увесь лівий берег неширокої притоки: жодного клапця вільної землі не було видно.

Ятриця від стіни на один перестріл[37]. Сивер напружено вдивлявся в орду торків:

скільки їх? Тисяч чотири, можливо більше. Але ж не сорок! Не орда, виходить, лише кур'ян[38], ну, нехай, два. Ота купка комонних чимось явно вибивається з решти кочовиків – чим саме? Не ясно...

"Ех, нема в мене кінноти – хоча б сотні півтори-дві... – замріялося Сиверові, – Оце б сховати в посадських житлах дві сотні піших зі списками та луками, щоб вдарили із засідки, щойно орда по посаду розтечеться, а потім комонні з города – вирубали би впень: до Макошиного попливли б ці торки! Тьху! – аж озирнувся, чи ніхто думки його нікчемні не чує?... Спізнився ти з засідкою і комонних немає; радій ліпше, що зачинитися встигли. Нам би перший приступ відбити... Стільки коней – їм пашу треба; озимини хіба на день вистачить. Значить поженуть табуни на луг, торки ж на посаді лишаться, чи на Гульбищі. Вони тут, а коні там... Кочовик без свого коня, що сувир без ніг. Як би його... Думай, Сивере, думай!"

Кілька вершників тим часом подалися вздовж берега, шукали щось і таки натрапили: побачили чийось однодеревку, можливо, просто кимось покинуту. Витягли на берег, вилили воду, оглянули, певно, і ось уже двоє посідали в неї, гребли якимись ломаками – переправлялись.

Котрийсь з мужів почав натягувати лука, мірячись поцілити, та Сивер не дозволив: треба спочатку зрозуміти намір ворога, потім уже бити, до того ж і далеко, а стріли ще знадобляться для ближнього бою. Нападники тим часом, перепливаючи на довбанці Ятрицю, мітили прямо до купецьких насадів, що стояли під правим берегом, знайшли один з веслами – Ждана Ходотича – і вже на ньому повернулись до своїх.

Більш, як півдесятка мужів сіли на купецьку лодію, один з них тримав у руках стружіє[39] зі знаменом. Перепливли, зійшли на берег, кривою посадською вуличкою рушили до города. Йшли безбоязно, значить упевнені були, що засідка їх не чекає, значить, дозорці їхні все видивились, можливо, і в прибережній лозі сиділи.

Чужинці з вулички не виткнулись, стали сажнів за тридцять від воріт. Котрийсь горластий заволав:

– Не мечіть стріли! Мовити хочемо!

Сивер помовчав, далі гукнув:

– Не будемо.

Вийшов гурт зі знаменом і Сивер його упізнав: Свенельдів[40] стяг – синя вовча голова з дзьобом орла, ще в Доростолі бачив, а потім і в Києві. І в гурті, коли судити по броні та мечях, одні варяги. Он, виходить, хто там, на протилежному березі, виділяється з натовпу торків. Варяги й торки... Щось не в'яжеться.

– Мовте!

Та семеро варягів рушили до воріт. Видно було, що окрім мечів іншої зброї з собою не мають. На півдорозі знову зупинилися.

– Хто старший серед вас? – голос у горластого варяга немов у княжого бирича.

– А ви хто такі, щоб питати? – Сиверів голос був спокійним та впевненим: не можна показувати ворогові, що ти його боїшся.

– Світлого князя Мстислава Свейнальдсона сли!

"Що-о?! - мало не вигукнув Сивер: - Мстиша Свенельдич?? Що він тут діє, без отця свого?!"

Перезирнувся з Педашем та Третьяком - ті, так достеменно не знали ніякого Мстислава Свейнальдсона, - і, помовчавши трохи, відповів:

- Не відаємо такого. Чути не чули.

- Пустіть в город, княже слово мовити будемо!

- Знайшли дурних... - буркнув під носа Сивер, знаючи, чого варті варяги, нехай і семеро.

- Ми самі вийдемо, - відповів коротко, - ждіть.

Прочинилися роблені з товстого дубового тесу ворота і семеро коропців вийшли з них: Сивер, Шамро, Третьак, Величко, Тур та ще двоє широкоплечих, високих городян - усі, як один - щоб бачили чужинці з ким ратитись доведеться. Педаш і Ждан лишилися на стіні: "Ворота за нами зачиніть. Трапиться щось, - мовив до них перед виходом Сивер, - вам город боронити."

Варяги підійшли до самого рову, стали супроти воріт.

- Світлий князь наш, Мстислав Свенельдич, ... - почав один з варягів, з бородою, заплетеною в косу.

- Зачекай! - перебив сла Сивер: - Ти сказав "світлий князь"? Сіверяни свого світлого князя мають, в Чернігові сидить. То чий він князь? Торків?

- Затям, людине, перебивати княжого сла, - налилися кров'ю очі варяга, - все одно, що самого князя - тобі не минеться!

І перейшов раптом на свейську:

- Вем ай ду[41]? Вар'яг?

- Сувир я, це земля мого роду. Пощо прийшли з мечем? Сохачеве спалили!

- Мстислав Свенельдич віднині бере вас під свою руку. Яку дань Володимирові платите?

Сивер мовчав і коропці поряд з ним мовчали, тільки насторожено дивилися на варягів: чи не втнуть чого?

- Князь наш, - не дочекавшись відповіді, вів далі варяг, - данину накладає легку, вполовину від Володимирової. Суд чинитиме правий, до покону вашого отнього зневаги не буде.

Коропці мовчали. Варягові очі недобре блиснули, він не стримався:

- Коли ж не піддастесь - город спалимо, жон ваших - до торків у рабині, а дань все одно дасте, тільки вдвічі вже більшу!

- Не можемо ми, - втрутився, пристукнувши посохом, Шамро, - вирішувати за весь рід. Як віче скаже, так і буде.

"От і добре! Не по силі нам самим за рід відповісти..." - у Сивера мов гора з плечей звалилася.

- Тоді воліємо перед віче слово княже мовити! - наголосив варяг.

- Пропустимо лише трьох і очі зав'яжем, - знахабнів Сивер.

Тепер уже прийшла черга варягам міркувати. Вони пошепталися між собою і старший нарешті мовив:

- Згода.

Слів вивели з вічниці, коли на площі біля Доброго ясена яблуку ніде було впасти. Сивер залишив на стіні по чверті від кожної сотні – менше боявся. І сам лишився, хоча мусив би розірватися навпіл: і тут його око потрібне, щоб у разі чого можливу підступність ворожу розгадати, і там без його думки ніяк – мусить хтось тверезо сказати, чи в силах рід устояти, чи не залякують коропців чужі сли?

Вже нищпорили посадом кількадесят варягів та торків – рознюхували, намагаючись не мозолити очі городянам, що й до чого. Вже за Ятрицею, в глибині поля рубали чийсь нестару лядину[42] – готували довгі жердини, аби робити драбини для приступу. Сивер лише зовні виглядав незворушним, зате всередині думки водили коловод, гралися в "довгу лозу" і ніяк не хотіли стати в ряд, стіною: одна, друга, третя...

Що там, на віче?! Звідки приступ почнеться? Як там, біля Лугових? Куди торки коней подінуть? Помочі б... Що там, на віче? Помочі треба!

Ось! Оце зараз головне: поміч! Думки почали шикуватися, варто було помітити під стіною свого робича Слинька:

- Слинько! Ану скоч сюди!

І коли той постав перед господарем, заходився йому наказувати:

- Слухай мене...

... - Що скажете на таке родовичі? Яка воля коропського роду буде? - Шамрів голос перекрив гул віча, що піднявся після промови Местишиного сла.

- Прадіди наші київському великому князеві на оружжі роту давали! - почав Білан.
- За те хозари городище спалили, прадідів наших посікли. Не можемо ж ми з берега на берег скакати - одного слід триматися!

- Сила соломі ломить! - чи не вперше на віче озвався з натовпу Жилята. - Озимину потолочили, а коли ще й город сплять - як перезимуємо?! А в полон заберуть? Яка перед київським князем вина, коли не захистив нас?!

- Вірно рече! Голодні й холодні вимremo! - заволали посадські. - А дань удвічі менша! І живот[43] свій, не чужий!

- Наволоки посадські! - збеленився Третьак. - Прийде по морозу дружина з Києва - отоді заспіваєте! Роту[44] не ви давали, не вам її й рушити! Прадіди проклянуть нас із Вирію!

Загули на столі купці. Курило виступив уперед:

- Пощо нам гадати, прийде дружина чи ні? Коли те ще буде?! А тут - ось, під ворітьми, Смерть з косою! Ну, накладе князь за таку провину більшу данину, зате живот лишить, бо з рала платимо, з диму! А торки в полон погонять, будемо їхніх кобил доїти й кізяки в степу збирати... Тьху! Піддаватися треба!

Як би там не було, а до голосу таких поважних, шанованих мужів, як Жилята з Курилом, люд прислухався і скоро сумнів, скрадаючись на м'яких котячих лапах, почав опановувати слабших духом, доки не втрутився Педаш:

- А Борзна - ваша? Мена, Сосниця - усе Задесення чие? - і поглянув у вічі варягові.
- Мстислав Свенельдич од Семі на схід бере сіверські землі під свою руку! Стіл княжий у Воронежі буде - як за прадідів ваших!

- Чули родовичі?! Се котора[45] вчиниться поміж сіверян! - зривав голос Білан. - Як іншим родам у вічі подивимось?!

- Уся Сівер стане нашою, коли визнає про дань, уполовину меншу! - гнув своє варяг:
- Легко вам буде під Мстиславом Свенельдичем! Суд у вас буде княжий, правий!

- Нехай ваш Мстислав веде торків на Чернігів! Наш світлий князь збере бояр, старійшин - як порішать сукупно, так і буде!

- Еге! - на всю площу сміявся Третьак, згадавши, що почув від Сивера: - З одним кур'яном!

- Чули, купці?! Ви одного кур'яна злякалися! - заревів і собі Педаш. - Ану скажи, варяже, коли торки підуть звідси, то ваша сотня буде нас боронити від київського князя? Не замало вас?

- Нас не сотня! - скипів варяг. - А дружину князь з домаживців[46] ваших набиратиме. Супроти київського вовка, братовбивці, що клятву переступив, купно станемо за сюю землю!

Віче шуміло, зривало горлянки, бо за стіною чужинці топтали жито і там стояли житла, а зима дихала в спину, а власна дітвора сиділа, он, мов горобці, скрізь на покрівлях жител - що їх чекає? - і те також мало вагу, а не лише рота, дана колись давно київському князеві Ольгу.

Викричались мало не всі старотці, а Шамро все мовчав. Аж нарешті волхв виступив наперед:

- Слухай, мій роде! - підняв догори десницю Шамро: - Поглянь: онде Мати-Слава наша крилами б'є в вишині, пісню звитяги співає у Сварзі!

Усі, як один, звели очі до неба. Там, над їхніми головами, у синяві осіннього неба кружляв під сонцем білий кречет і віче в подиві видихнуло, мов одна людина.

- Не худоба ми без поводиря, а Русь, що Правою славна у Яві; Нава нас не здолає, доки вперед ми йдемо, Кону тримаючись, Сварога й Дажбога славлячи! Хто вперед іде, того Мати-Слава шанує, хто назад вертає, роту забувши, по тому ворони кричуть, курове[47] кленчуть!

- Сла-а-ва-а!! - заревіло віче.

- Смерть не владна над правим! Мати-Слава його проведе до луків Сварожих, де діди наші й баби іспили живої води та й дивляться звідти на нас! Невже посоромимо рід Кологастів, без слави забувши про роту, вию[48] без брані уткнувши в кормигу?!

- Не бу-ва-ти-и!

Щось поривався сказати варяг, та не зміг перекричати віче. Шамро підняв догори свій посох і священний птах, уособлення Сокола-Рода, шугонувши згори, уже за мить сидів на його загнутім гачком наверхі.

- Сла-а-ва-а-а-а!!! - покотилося городом, вихлюпнулось за стіни й перенісшись аж на той бік Ятриці, долинуло навіть до Мстиші Свенельдича.

Мстислав, син світлого князя, воеводи Свейнальда, або, як кликали його на Русі, Свенельда, третє літо жив ізгоєм. Володимир – найменший, від роби Малуші, Святославів син, щойно вокняжився на київському столі, як, на новгородську рать спираючись, тут же й відібрав у Свейнальда право на прокорм з Деревської землі, залишивши тому тільки дарований ще старим Ігорем клопоть полянської землі навколо Сакова[49] по лівому березі Дніпра, якраз на межі з володіннями сіверян. Свейнальд при вокняжінні Володимира, вважай, лежав на смертному одрі, а та звістка і взагалі добила старого князя – за кілька днів душа його полинула з димом до Вальгалли[50], дарма, що був охрещеним, бо справжньому варягові іншого шляху на небо й немає!

Мстиші, як звали Мстислава в сім'ї, було вже далеко за сорок, але мусив, забравши з собою домочадців, челядь та лише три сотні наймолодших отроків з мало не тисячі колишньої Свенельдової дружини, податись перед самою зимою куди очі дивляться – до Сакова, куди ж іще...

До морозів, до снігу заледве встигли сьак-так облаштуватись. Зима здавалася безкінечною, Саков – глухим ведмежим закутом і Мстиша днями сидів на лаві коло печі й думки, одна другої чорніші, лізли в голову: до весни, на подив домочадцям, навіть плішину проїли.

Свейнальд, хоча й не мав у своїх жилах Рюрикової[51] крові, але був світлим князем нарівні з іншими, туземними, князями племен: недарма ж велика княгиня Ольга була його зведеною сестрою. Колись давно, ще за Рюрика, дружина князя мало не вся складалася з його родичів – ближчих та дальніх. Коли по його смерті Ольг, син Хольмі, загиблого ще раніше двоюрідного брата Рюрика, став пестуном[52] для малолітнього Рюрикового сина Інгвара і, вбивши знахабнілих самозванців Аскольда та Діра – колишніх сотників свого князя – сів у Києві, з ним прийшла і вся Рюрикова дружина. Ще за Аскольда варяги осіли на найвищому київському пагорбі. Хтось із них став купцем, хтось орав землю і сіяв жито, та з часом розплодившись, деякі понабирали власні дружини й набивши скотниці[53] золотом, постававши з волі старого Ольга, а потім Інгвара та його сина, званого вже на руський лад Ігорем, боярами, князями й навіть світлими князями, розлізлися по вільних пагорбах Києва, наставили власних городків і вгніздилися там, як здавалося їм, на віки вічні, признавши Київ своєю домівкою.

Свенельд потаємно від усих марив великокняжим столом, але занадто добре пам'ятав, що сталося з самозванцями Аскольдом та Діром. Варязьке київське кодро[54] дуже пильно, в три ока, стежило за порухом кожного зі своїх, аби не дати комусь безпідставно, на загальну думку, вивищитися над іншими, такими ж. Та все ж Свенельд сподівався на диво. В людському житті вистачає див, вважав він, варто лише мужеві правильно та вчасно зрозуміти послання Богів, витолкувати справжню їх волю.

Інший би цілком вдовольнився тим, що мав Свенельд: від Ігора й до Ярополка був другим, після великого князя, мужем на Русі, на Щекавиці звів свій городок і на власну дружину в п'ять сотень мечів вистачало тоді золота, а скотницями міг і з великим

князем помірялись. Коли ромей Калокір привіз на Русь від базилевса Никифора Фоки п'ятнадцять кентинаріїв[55] золота, аби Святослав пішов на болгар, і великий князь нарубав[56] більш, як тридцятитисячну рать та посадив її на сім сотень лодій, Свенельд на власне золото спорядив сім тисяч комонних – он як!

І влади йому вистачало: при Ользі був її правою рукою, а, можливо, і взагалі, першим себе числив, хоча й стояв за спиною великої княгині. Поза очі звали хитрим лисом, бо був рудим і завжди виходив цілим з таких бувальців, де інший двічі голову втратив би. При Ользі чекав слушної миті й при Святославові теж і коли той не повернувся до Києва, Свенельд, що знову, вчетверте вже, звично став за правим плечем молодого князя, зрозумів: мить ця може ось-ось настати, жаль тільки, що сила тане, як сніг на веснянім осонні. Одного лише йому все життя не вистачало: Рюрикової крові в жилах, аби мати беззаперечне право на великокняжий стіл. Проте завжди тліла надія, що коли Рюриковичі перемруть, то достойнішого, аніж Свейнальд в Києві не знайдеться, а коли й не він, так сини – Мстислав чи Людвіг, особливо молодший, що його кияни Лютом прозвали – добре ймення для князя на Русі! Та ще, звісно, уповання було на дружину, що при Ярополкові приросла більш, як наполовину.

Обоє синів побували з отцем своїм в Болгарії, обоє сіклися з ромеями під Доростолом, рани мали, проте повернулися живі-здорові, зі шрамами, як і годиться витязям. Коли сів на великокняжому столі Ярополк та узяв собі в жони християнку з ромеїв, багато хто на Горі охрестився: вчувалося нарочитим та ліпшим мужам, що чинять те не дарма. Тоді ж прийняв грецьку віру і старий Свенельд з обома синами – умів старий князь наперед мислити і синів того ж навчав. Та не думав він, що пройде шість літ і улюблений молодший син його, надія отця – Лют – загине від руки якогось там жовторотого Ольга, середнього Святославового сина, світлого князя Деревської землі...

Підкосила Свенельда Людвігова смерть. Вже й до скотниці рідше заходив, і на лови рукою махнув. Ще перед тим нещастям затіяли стіни городка поновити, терем більший зиждити, дитинець розширити, а опісля синові погибелі старий воевода й дивитися на зиждителів не хотів – мусив Мстиша їхньому городку сам раду давати. Лише три літа сплигло за тим, дарма, що й мста по Людвігові звершилася – згинув молодий Олег Святославич, аки пес, задавлений у рові Вручія[57] тілами власних воїв, що попадали туди разом зі своїм князьком, та те старого Свейнальда не втішило по-справжньому і скоро не стало світлого князя, варто було лише перемогти робичичу[58] Володимирові свого старшого брата Ярополка. Лишився Мстислав сам-один і, звикнувши все життя бачити перед собою широку спину отця, за котрою було так безпечно і просто жити, мусив тепер давати собі раду без сторонньої допомоги.

Змалку знав, що над ними, Свейнальдсонами[59] один лише великий князь Русі. Звик, що дружина отцева – цілий полк. Що на княжі лови їдуть сотні людей. Що почет[60] княжий – два десятки, а то й півсотні отроків. Що челяді повен двір. І що скотниця завжди повна м'якої рухляді[61], дорогої зброї, золота й самоцвітів. А головне, що скільки б ти не витратив з неї золота літом, наступної зими вона все одно

наповниться знову, як наповнюється водою вичерпана, хоч і до дна, криниця.

Скарбницю він забрав напівпорожньою – до полюддя лишалося кілька місяців. З сином Інгваром сховав у надійному місці біля Сакова. Сховати сховав, а чи наповниться вона? Чим і звідки? З оцього клаптика наддніпрянської землі??

Трьом сотням отроків, двом десяткам челяді, домочадцям треба було щось їсти. Саков застогнав, а згодом звели плачі ще два сусідніх гнізда[62]: отроки тягнули з городищ все, що траплялося під руку – щоб прогодувати майже чотири сотні ротів, щодня забивали бика, на одну кашу йшло по десять пудів збіжжя. А коні? Сіно, ячмінь, овес – десятками пудів, так само щодня. Можна було купити прокорм за Дніпром чи в сіверян, але тоді Мстиші таке і в голову не приходило, адже усе життя прожив Свенельд, не сплативши на торгу жодного шеляга за сіно, збіжжя чи м'ясо. То пощо ж син має на те витратити золото, котрого і так не густо?!

Та все ж, Мстиша, хочеш, не хочеш, зрозумів швидко: коли нині ще якось і перезимують, то наступної зими їсти вже буде нічого – ані його дружині, ані саковському люду. Не під силу Сакову витримати на своїх плечах стільки княжих отроків. Але й без дружини Мстиша подальшого свого життя не уявляв – то все одно, що на лютому морозі порти[63] зняти.

Опісля Масниці і взагалі біда почалася: по одному, по двоє-трьох, а то й десятком почали зникати отроки. Безсила лють душила Мстишу, ненависть до паганина[64] Володимира налітала вогняним вихором, випалюючи душу, а потім на те згарище закрався страх, що одного дня залишиться взагалі без дружини. Той страх змусив потрусити скотницю – на чверть збільшив плату своїм "соколятам", а ще вимучивши з себе криву нещирю усмішку, бадьорим голосом пообіцяв, що з весни все буде краще, аніж за отця Свейнальда було. І ночами після того не спав: усе гадав, як зажити колишнім життям?

Податись до ляхів, пригнати звідти полон і посадити його навколо Сакова? Мало землі... І взяти її по сусідству ніде – уділ його якраз посеред підвладних Києву земель: хіба ж тягатися тепер Свейнальдсону з тим... робичичем, паганистом, спали його Божий гнів! Мучила одна-єдина думка, заплутана, як конопляна куделя, в голові від неї все крутилося, хурчало, мов веретено, але даремно: як не бився, а висукати з тієї куделі нічого не вдавалось. І коли вже лишилось отроків трохи більше двохсот, дійшов думки: та краще смерть, аніж отаке животіння!

Відгризти треба від Русі й собі кусень, такий, щоб вистачило не тільки самому безбідно віку дожити, а й дітям та онукам такожде. Але де? З ким?! З двома своїми сотнями? Клятий робичич!

Йому б отцеву дружину... Розбіглися, покинули, досі вже в того паганського братовбивці служать! Охочих гукнути б... А торки? Торки-и! Ось він, вихід! Доки ще по річках лід, Кумана треба шукати. Авжеж, Кумана! Не забув же старий каган, як ходили разом на хозарів, а потім і в Болгарію – не міг забути Мстишу, сина Свенельда! Він за золото допоможе. Така впевненість вселилась в ізгоя, що ще кілька днів по тому Мстиша немов на крилах літав. Скотницю відкрив, подарунки для кагана власноруч

відібрав і дарма, що сніги були ще високі, до того ж і вкриті кіркою ожеледі, яка ранила коням ноги, – подався зі старшим сином та сотнею отроків за Рось, шукати Кумана.

Каган прийняв вигнанця немов свого родича – одна учта^[65] переходила в іншу, навіть отроки повеселішали й повірили, що повернеться колишнє сите життя. Та Куман не поспішав з відповіддю. Коли Мстиша, змучений чеканням, починав допитуватися, коли ж нарешті каган дасть йому своїх воїв, у Кумана завжди була готова причина для відмовки.

– Кінь мусить після зими зміцніти. – заспокоював він гостя. – На слабкому коні не навоюєш. Нехай трави піднімуться.

Трава стала вище колін.

– Треба на літні стійбища відійти. Кобилиці ось-ось почнуть жеребитися, – заспокійливо мружив очі каган.

Донесли Мстишині послухи, що Володимирова рать рушила на ляхів.

– Отче! – заглядав у прикриті повіками Куманові очі варяг-вигнанець: – Пора! Саме Небо нам помагає!

– У нас кажуть: не сідай на лошатко, бо спинку зламаєш. Рано ще.

– Як же рано?! – у відчаї запитував Мстиша. – Київ без князя!

– Чекати треба. А що, коли ляхи Володимера посічуть? Кому, як не тобі, світлому князеві, на київський стіл сідати? А ти будеш хтозна де...

Повернувся Володимир, відвоювавши в князя Мешка Червенські землі.

Мстиша зубами скрипів та вдіяти не міг нічого. Знову чіплявся до Кумана.

– Коли??

– Які землі хочеш собі забрати? – чи не вдесьте запитував торк, немов і не чув до цього.

Мстиша що-що, а те обмізкував давним-давно.

– Отой клин, що між Десною та Сем'ю.

Куман довго думав, пестячи рукою сивого чуба, що звисав з його потилиці аж на груди, потім замислено казав:

– Там ліси. Торки степ люблять. Ми в степу сильні. Коня у лісі не прогонуєш, конем на стіну не подерешся. А чи не краще між Пслон та Сулою? Подумай.

Мстиша знову бісився, бо навіщо йому те Посулля, з котрого люд втікає від печенігів, але боячись позбутися єдиного друга, змовчував. Вже Володимир і на в'ятичів пішов – де ті в'ятичі! – а в Кумана все якісь відмовки знаходились: то йому нездоровилося, то боявся посилати своїх воїв, бо печеніги з полудня тиснули, то ще щось – восени почав розуміти Мстиша, що старий хитрун просто не хоче йти супроти київського князя. А йому вже так припекло, що хоч лягай та й помирай: знову отроки, з тих, що в Сакові лишалися, тікати почали, скотниця танула, мов сніг супроти березневого сонця – ще одне літо просидиш і залишишся без дружини, як липневий рак без шкаралупи.

Декому таке життя було б, як мед – і їжі вволю, і учти гучні, а після них лови – то на тарпанів^[66], то з соколами на птицю, але муж, що здатен заглянути в майбутнє,

скаже: "Учта скінчиться, вино вип'ється, що далі? В напоях опори немає, опора в тверді. А твердь зиждити треба." Мстиша мислив себе саме таким мужем, жив не лише днем нинішнім – на тиждень вперед думкою сягав. Побачивши, що з Куманом каші не звариш, вирішив і собі хитрити. Почав навесні обережно, тишком шукати серед торків молодих, гарячих, щоб кров у жилах кипіла.

Вісімнадцятилітній Пильтяй став на чолі роду ковуїв[67] минулого літа, після смерті отця свого, мужнього воїна Уртума. Кур'ян Пильтяїв таборився на самому краю степу, не так вже й далеко від устя Семі, хіба що кілька десятків верст – Мстиша зі своїми отроками на початку літа не одразу його й знайшов. Місцина, де зимував кур'ян роду ковуїв, поміж місцевих звалась Білі Вежі – через їхні шатра з білої повсті. Варяг чимось та й сподобався молодому ковуєві: на третій день порозумілися. Молодим звитяги хочеться, товару[68] заради срібла і полонянок задля розваги, тож Пильтяй довго вмовляти не довелось: за дві гривні сріблом на кожного комонного погодився повести свій кур'ян куди скаже Свенельдич. Мстиша, як старший та досвідчений, повчав:

– Гарячкувати не будемо. Позорити[69] треба. Виступимо під осінь.

Мстиша був упевнений, що хоч і згаяв з Куманом дарма минуле літо, зате й розмислив усе десять раз. Уділ собі слід брати перед снігами. Коли замете, рать із Києва не прийде. І по весні не прийде – спершу повинь не дасть, за тим треба скору, мед та віск до ромеїв слати. А до літа люд побачить, що жити під таким князем удвічі легше і стане за нього горою. Там боронитись буде легко: зліва Семь, справа Десна. Послухів у Києві посадить – нехай дивляться в два ока за Володимиром. За кілька літ зміцніє і на схід сонця подасться, до в'ятичів – їх теж під свою руку. Чим більшатиме його сила, тим меншатиме Володимирова. Забрав у нього Володимир Деревську землю, то він, Мстиша, забере собі всю Сіверську землю, коли так; ще й в'ятичів на додачу – ті й нині не хочуть коритися Києву, а коли їх збурити!..

Літом тихо, без галасу проїхав з купецькою валкою понад Десною від Борзни аж до Вщижа[70], звернув на Радогош[71], через Рильськ[72] понад Сем'ю дістався Путивля і звідти уже до Борзни й повернувся. Земля чимала, на скору багата – не бідніша від Деревської. І люд туземний сподобався, привітні й сумирні, таких легко буде, коли що, під себе підім'яти. Роздивився й підходи: степ широким клином врізався в присемівські ліси від Білих Веж, де зимував кур'ян, до самої майже Семі – легше буде торкам дістатись першого города в межиріччі – Коропа, від переправи один лише перехід. Усе розмислив і навіть порадів: погодився б Куман відправити з ним кількадесят тисяч торків – скотницею його вітер гуляв би. А позоривши усе на місці, ясно стало, що вистачить і одного кур'яна ковуїв та дві сотні власних дружинників-варягів.

Зі степу рушили на зростаючому місяці, через Семь переправились тихо і вдало. Та тільки в межиріччі збилися в густому, як молоко, тумані: рухались вузьким лісовим гостинцем по п'ять комонних в ряд, через що й розтягнулися більш, як на дві версти, і раніше, ніж треба було, звернули в тумані наліво та вийшли не до Коропа, а до якогось невеличкого городища і не при світлі сонця, а вночі. Сторожа, уздрівши раптом під

ворітьми городища чужих комонних, не довго думаючи, одразу ж засипала чужинців зі стіни стрілами, кілька ковуїв було поранено, молодий гарячий Пильтяй, сам отримавши в стегно стрілу, не стримався – почався приступ. Більшість сіверян розбіглася, кількадесят потрапили в полон, товар увесь забрали, а городище ковуї зі злості спалили.

Стало ясно, що задум отак просто взяти під свою руку сіверянське межиріччя миром, по добрій згоді, не вдавсь. Мстиша ладен був зарубати молодого Пильтяя на місці, але мусив стримуватись: тоді взагалі все коту під хвіст піде. Сподівався все ж таки, що удвічі менша дань зробить своє діло: піддасться цей Короп, сам попроситься під його руку. Як не поривалися ковуї, діставшись Коропа, одразу ж іти на приступ, Мстиші вдалося Пильтяя впросити цього не діяти – не хотів, ще вірив, що сіверяни по добрій згоді відляжуть від Києва. І сина Інгвара поставив на чолі сольства свого, наказавши стелити перед городянами м'яко, не лякати їх без крайньої потреби карою княжою, і ковуїв не пустив за річку, під стіни, умовив Пильтяя почекати з приступом, посад не грабувати, не палити, погодився лише, щоб вої часу не гаючи, драбини готували – осінній день короткий.

Звіддалік добре бачив, як сольство його розділилось і троє зникли за стінами. Чекав довго; з-за стін долинав до нього нерозбірливий шум віча – те спочатку його втішало, та коли звідти раптом тисячоголосо заревіло "Сла-а-ва-а-а!!" у грудях Мстиші аж похолело: і тут не вийшло, добром не вийшло! В одну мить задум його рухнув, як старе трухляве дерево: тепер лишалося тільки брати город копієм. Ковуям що: наберуть полон, товар погонять у степи, будуть взвять[73] мати, а йому? Що йому з того полону? Один раз таке вийде, а двічі – вже ніяк. Твердь потрібна, та замість неї одна лиш трясовина. Світлий князь, своєї землі не маючи, набігами промишляти не може. Коли землі немає, який ти князь? Саков, то не земля, не земелька навіть; так – кістка, котру псові кинули, щоб не здох, на чепі[74] сидячи.

Та не був би він варягом, коли б замість холодку в грудях не запанувала неохопна лють: "С-спалю!! " І щойно Інгвар, повернувшись зі слами з города живим та неушкодженим, підтвердив Мстиславову здогадку, як старший Свенельдич, аж подавшись у сідлі до Пильтяя, охриплим від люті голосом прорік:

– Дотла палимо!

Любим, переночувавши біля свого табуна, що пасся поряд з Одесним, порадившись з пастухами про його повернення під Короп, вже їхав додому. Аби не збитися з ледь помітної лугової стежки, Грака пустив кроком і похитуючись у сідлі, часом дрімав, часом думав: думки ті вилися в голові, сплітались поміж собою, немов оюни[75] в липовому цеберці[76], перескакували з одного на інше – так покійно було на душі, наче в далекому дитинстві, коли лежав, вільний від отцевого загаду, десь на стозі та вдивлявся в бездонну синь Сварги. В густезному тумані дихалося легко, невимушено й хотілось, аби тривав цей тихий спокій усе життя...

Тупіт коня, що нісся лугом йому назустріч, вивів Любима з задуми. Хто б це міг

бути? Куди несеться вчвал, не розбираючи дороги? Чи сталося щось?! Він звернув за старезну дупласту вербу, аби комонний не налетів на нього і коли з туману вигулькнув гнідий, щосили гукнув:

- Тпр-ру!! Стій!

Вершник насилу зупинив коня, розвернувся й під'їхав до Любима. Розгарячений гнідий все не міг встояти на місці, крутився, басував під вершником, хропів і гриз гнуздечку.

Птах, Озаричів кінь. І вершник - холоп його обельний та ще й зі списом.

- Пощо несешся стрімголов?! - в Любимовому голосі була неабияка підозра: холоп є холоп.

- Торки під Коропом! Сохачеве спалили!

Любим обімлів. Отець з матір'ю подався до Сосниці, він, як сотник першої сотні, за старійшину по суті лишився та замість сидіти безвилазно в городі, забувши про все на світі, покинув рід напризволяще - заради свого табуна!

- Що там діється?! Зачинилися??

- Зачинилися, - відхекувався Слинько: - Сивера на воєводу поставили. Сли чужі в городі.

"Озарич - воєвода! Отой наволока... Проспав ти, Любиме, Короп... І прощення тобі від роду не буде!"

- Ти куди?!

- Послав Сивер до оболонців, за підмогою.

- Що вони зроблять, коли їх і шести десятків не набереться?! - Усе Любимове нутро противилося звістці, що саме Озарича вибрали воєводою і він, в розпачі майже, суперечив Слинькові, немов сам Сивер, двоюрідний брат, був перед ним.

- Велів переказати їм, аби вночі табун торків загнали далі, ніж очі дивляться. Торки без коней, рече, ні на що не здатні, відступляться від Коропа.

"А правда таки..." - мусив про себе погодитися Любим.

- Скільки торків?

- Казав Сивер, щоб не боялися оболонці - один лише ку-..., ку-..., - затнувся Слинько, не спромігшись пригадати чужинське слово

- Кур'ян, - махнув рукою Любим. - Де коні їхні?!

- На ниві, за Ятрицею, та Сивер казав, що гнатимуть, вочевидь, на луг, аж за устя Ятриці.

"Пропала моя озими́на!" - вжахнувся Любим і розвернув вороного.

- Я до оболонців! Ти скачи в Жорновки: скажеш, що я велів їхнім комонним пущею обійти коропську ниву і чекати нашого нападу на табун! Погонимо з двох боків!

Слинько вагався, бо не те йому господар, воєвода наказував, але й Любима боявся послухатись. Подумав, що доведеться лізти в холодну воду, переходячи Ужеть, і знехотя вдарив Птаха під боки:

- Н-ну! Пішов!

Туман... Густий осінній туман на білому світі... Туман і тиша, тягучка, як кисіль;

придавлений ними Луг лежить тихо-тихесенько і не пручається навіть: не почуєш ні звіриного рику, ні пташиного голосу, навіть риба не скидається посеред Десни. Овсень, Бог осені, мандрує нині сіверськими землями. Вірний його помічник, триокий Бог урожаю Житень слідкує за порядком на людських нивах – чи не залишив хто неприбраний колосок, чи як слід посіяна озимина? Та не лише на нивах проводить відпущений йому час Овсень: не забуває він про луки і насилає на них тумани; про Десну – слідкує за тим, аби риба нагулювала жир на зиму; у лісі збудує кров бикам: турам, лосям та оленям, аби ті піклувалися, щоб не переводився їхній рід і кров лише найкращих, найдужчих і найсміливіших передавалася майбутнім нащадкам звияжних переможців. Такий він, Овсень – дбайливий, розважливий і строгий.

На мілководді плесу бродять тихенько білі журавлі, майже невидимі серед білого мороку. Не хочеться відлітати їм у Вирій, як би гарно там не було; покидати рідну домівку завжди важко, бо ніхто не знає, що очікує його в дорозі. Хоча і стоять нині теплі, як для осені, дні, проте не знайти вже у воді зелених деснянських жаб і навіть риб'яча молодь покинула міліну, перебравшись у більш глибокі місця.

Снують по плесу білі журавлі – немов сновиди, немов привиди: поряд стоятимеш, нічого не почуєш... Тиша...

Раптом зверху по течії – тихий стукіт: немов один шматок дерева раз по раз, через рівні проміжки часу, ударявся об інший: стук...стук...стук... Плюснуло щось на воді... Ще, ще і ще... І тихий людський гомін.

Вожак підняв голову – довго і уважно прислухався, аж доки зовсім уже недалеко, з-за повороту, з-за поріділого, проте все ще досить густого верболозу, вималювалося на воді, в тумані, щось велике, темне. Тоді вожак почав розбігатися на довгих своїх ногах, все швидше і швидше, а за ним і уся його зграя; нарешті він, важко махаючи широкими крильми, відірвався від води і решта – також, і пішли підніматися все вище і вище, вирываючись із полону туману – туди, де золоте проміння Сонця-Дажбога вже розтопило це біле густе марево.

Чотири довгі руські лодії-насади з високими носами, прикрашеними різьбленими звіриними та пташиними головами, рухались по течії, тримаючись ближче до середини ріки. Вітрила на їхніх щоглах були спущені, натомість уздовж кожного облавка[77] сиділо по два десятки веслярів, що гребли під мірний стукіт двох дерев'яних ложок, котрий відбивав на своєму коліні, розташувавшись на носі першої лодії, бородатий кремезний вой. За кормилом головної лодії стояв міцної статури, вдягнений досить заможно, як для походу, із червоним корзном на плечах, витязь. Гаптований одяг, навіть не срібна – золота гривна на грудях, на поясі в багато оздоблених піхвах – меч із позолоченим крижем, а головне – владний, сповнений гідності та величі, погляд людини, що не знає серед оточуючих рівних собі, видавали в ньому володаря.

Був це київський великий князь Володимир Святославович. Залишилися б на плесу білі журавлі – вони би точно розгледіли, що князь ще молодий, хіба що трохи за двадцять, з підстриженим по колу досить довгим руським волоссям і довгими вусами на поголеному підборідді – ознакою приналежності до жерців Перуна. Крупні, хоча й не

м'ясисті риси обличчя, високий лоб, тонкий ніс з невеличкою горбинкою і чуттєвими ніздрями, важке підборіддя, що аж надміру видавалося вперед та великі світло-сірі очі промовисто свідчили не лише про нестримну в отриманні життєвих насолод широку натуру, але й говорили про те, що молодий князь – людина не тільки сильна, а ще і вперта, наполеглива чи то пак, вольова, проте, водночас і розумна.

У ньому змішалася холодна, мов криця, варязька кров отця-воїна – князя Святослава і пристрасна, чуттєва слов'янська – матері його на ймення Малуша, що була ключницею княгині Ольги, баби Володимира. Володимир народився поза зльобом, мати його не була княжого чи хоча б просто варязького роду, а тому змалечку, відколи себе пам'ятав, чув за спиною про себе зневажливе "робич", себто, син рабині. Він завжди був упевнений, що на батьківському княжому столі йому ніколи не бути і подорослішавши трохи, ще отроком зрозумів: чекати чогось доброго від людей та життя не варто. Він був веселою, грайливою дитиною, а старші брати його цуралися; як усьому живому, Володимирові, котрий був віднятий у Малуші, хотілося тепла, але материнська ласка діставалася лише Ярополкові та Олегу, котрих їхні матері пестили у нього на очах, а він не знав навіть, що воно таке – дотик лагідної маминої руки і так заздрих їм! Від того він став черствим і себелюбивим отроком і нікому не розкривав свою душу. Він ніколи, навіть подумки, не приміряв на себе корзну київського князя, а відтак і не забивав собі голови княжими турботами, нехай до пори, до часу і уявними. Це два інші його брати – Ярополк та Олег, чистокровні княжичі, змалечку мірилися бути такими ж володарями земель, як їх отець Святослав, тому зростали поважними та гордовитими, з таким виглядом, немов тільки те й роблять, що думу княжу думають.

Отця свого, Святослава, сини бачили дуже рідко – той усе своє життя провів у бранях, аж доки не наклав головою, повертаючись з походу на ромеїв. Отця Володимирові замінив Добриня, вуй по крові, бо був рідним братом Малуші, і вуй по життю, бо Святослав поставив його навчати свого небожа бути мужем та воєм. До виховання Володимира не менше Добрині долучалася баба – велика княгиня Ольга, котра поміж усього іншого навчила онуків і премудрості розуміти письмена.

Ольга була удовицею, її чоловіка, князя Ігора, жорстоко вбили повсталі древляни за те, що той силою хотів утретє поспіль зібрати з них дань, та ще й не просту, по вевериці там з диму, чи по шелягу, ні – по чорній куні! Розлючені, вони і смерть для нього вигадали люту: пригнувши два дерева, прив'язали до них за ноги князя і відпустили верхівки – Ігор був роздертий навпіл.

Так уже повелося на Русі і не тільки тут, а й поміж інших сусідніх племен, у котрих з Києвом ряд укладено і ротою скріплено, що князь зі своєю дружиною боронить плем'я від ворогів, чинить, коли попросять люде, для них свій суд по Кону і за це отримує данину. Хоча, з якого боку на це подивитися: чи то князь боронить від ворогів люд, чи то свій, на їх данині зведений, добробут захищає. Чи силоміць, оружною рукою, змушує данину йому платити, чи з волі людей це робить: бо кому ж незрозуміло – якщо не платитимеш одному, рано чи пізно прийде інший, можливо, ще гірший і змусить робити те ж саме. Чи не простіше, міркувала Русь, а за нею радимичі, дреговичі й усі

інші данники, піддатися київському князеві та й займатися споконвічною своєю працею: пасти скот, сіяти жито, ростити льон і ловити в річках рибу, а по лісах звіра, аніж від Великодня й до Великодня годувати своїх власних оружних ратичів, що не сіють, не пашують, лише ложки тримають? Чи захистять вони, чи ні – те невідомо, зате їсти проситимуть щодня і кому б же ж не хотілося такого живота? – усім, а звідси й до котори один крок... Нехай вже краще князь.

Багата наша земля: скоро[\[78\]](#) й мед та віск, ляне полотно і конопляні ужища[\[79\]](#), сало та риба цінуються по всьому світу, варто лише вивезти товар до Константинополя, Хорезму чи Багдада. А ще ж і раби... Так у світі повелося, така доля гірка судилася нашим племенам, що звуть їх у світі де "склавінами", де "сакалібами", але скрізь обидва ці слова значать одне – "раби". З півночі везуть і везуть на південні та східні торговища слов'янських рабів, що були ще зовсім недавно як не полянами, так словенами, як не тиверцями, так сіверянами. Як людина рабом стає? Наскочить орда печенігів або торків – ковуїв чи чорних ковпаків, попалить городища, переб'є оружний люд, а тих, хто в полон потрапить, веде до Царгорода на невольничий базар. Або хтось у когось купу[\[80\]](#) взяв, а віддати в призначений час не зміг – от і став невольним, рабом, залежним від волі свого господаря: як захоче той, то має повне право продати свого раба, як річ, як скотину першому-ліпшому гостеві, аби повернути втрачене срібло. Цінують наш люд у світі: той силу має неміряну, той коваль неабиякий, а ця дівчина – краси небаченої... Невідомо хто перший додумався, але розвелось немало вже й таких, на перший погляд – гостей, хто не лише торг веде, а й, при нагоді, на людей полює, щоб, полонивши, продати їх, як товар. Тож окрім скори, меду та сала, часом, цілі невольничі валки, немов худоба, тягнуться живим товаром на полудень чи схід.

Свою справжню ціну товар має там, де він потрібен покупцеві. Скільки б не було в тебе того багатства, але якщо воно лежатиме під спудом – яка з нього користь буде? Хіба що заїжджий гість купить у тебе скору чи раба, щоб перепродати десь у Царгороді вдсятеро дорожче і отримати з того неабиякий зиск. Гостя того зрозуміти можна: до Царгорода неблизький світ, де на кожному кроці чигає на людину небезпека, дуже часто смертельна. Надивившись на чужих гостей, деякі меткі туземці[\[81\]](#) і собі стали купцями: торгуються й везуть за тридев'ять земель, головою своєю ризикуючи, багатства своєї і чужої землі, маючи потім за це вдосталь золота і срібла. Хто знав купцевого отця? А син, дивіться, людіє, син через те, що скотниця його повна і приростає з кожним літом, нарочитим мужем став – у старшій княжій дружині тепер, з князями бачиться, купно вони раду радять!

Князь збирає данину не просто так, не для годиться. Київський князь сам є найбільшим купцем на весь Царгород. Щоліта з Києва, як піде на спад висока прибутна вода, рушають вниз по Славуті, до моря Руського, не те що сотні, – тисячі лодій з багатствами Півночі. Лісами, степами робити це вкрай небезпечно: ласі до дармової наживи войовничі кочовики проходу не дадуть. Тому найкращий шлях – по воді: Сем'ю в Десну; Десною, Тетеревом, Прип'яттю або волоком із Волхова – у Дніпро. Можна і на схід, до Багдада, але це вже в інший бік – по Ра-ріці[\[82\]](#).

У кого золото, у того і влада, а в кого влада – у того і сила. Не просто так виділився Київ з-поміж інших руських городів. Не просто так саме в Києві сидить великий князь. Жодна лодія древлян, сіверян, радимичів, дреговичів чи кривичів не оминє Києва на своєму шляху до моря. І для заморських гостей, що піднімаються Славutoю-рікою зі своїми товарами, також Києва не оминути. На всю торгівлю наклав свою важку руку Київ. Полянський князь став князем усієї Русі, бо саме він, а не Чернігів, чи Новгород, тримає ключі від торгових шляхів у Константинополь та й не тільки. Як Київ на Славуті, так само і Чернігів на Десні, стоячи нижче по течії від Коропа, Сосниці, Мени чи Сновська або Путивля виділився у стольний сіверський город, хоча спочатку нічим з-поміж інших родових городів сіверян і не виділявся.

Уся суть князівства – в тих веревках[83], що накладені князем із дружиною його на купецькі гостинці Русі: без сплати мита купцеві ані руш! Рюрик і Олег, а такожде й син Рюриків Інгвар, і онук його, Ігор, над улаштуванням повної влади своєї по підлеглих землях, як-то заведено в ромей, у фрязьких[84] землях чи серед германців, особливо не переймалися і голови своєї над тим не сушили: головне, вважали вони, мати при собі добру дружину, літом брати мито з купців, а зимою рушати в полюддя. Щоразу, як мороз сковував землю і непрохідні улітку луки та болота відкривалися для санної дороги, київський князь зі своєю дружиною рушав збирати з підлеглого йому люду данину. Збирав усю зиму, роблячи при цьому величезне коло – рухаючись посолонь через землі древлян, дреговичів, кривичів, сіверян, в'ятичів – щодня роблячи зупинки на відомих усім становищах, брав данину, вершив княжий суд на прохання туземного люду: долав ледь не півтори тисячі верстов з тим, аби навесні, перед самим льодоходом, повернутися до Києва.

Кількасот гриднів, десятки данників, вирників, емців, сотні їзових, стельмахи, шорники, кашовари – обоз княжий розтягувався в дорозі не на одну версту. Зібрана данина з ближніх земель одразу відправлялась до Києва, з дальніх зберігалась під княжою охороною на становищах поблизу річок до того часу, як скресне крига. Окрім скори, меду, воску та полотна, мали роди, що жили понад річками, ще й повинність до весни оснастити і спустити на воду по лодії від верви. Данина вкладалась на насад і водою спускалась до Києва. Там збиралося кількасот княжих лодій, навантажених зібраною даниною, до них додавалися ще й сотні боярських та купецьких з усіх земель, верхніх та нижніх, і мало не тисяча лодій гуртом рушала до Константинополя, де на них чекали вже купці зі всього світу.

Так було до смерті Ігора. Затим, по спадщині, влада у Києві перейшла до його трілітнього сина Святослава, майбутнього княжича, опікуватися котрим до повноліття мала його мати, молода княжа вдова Ольга. Хитка і непевна була спочатку та жіноча влада. Але Ольга, нечувано жорстоко помстившись древлянам за смерть свого мужа Ігора, на якийсь час довела варязьким воєводам, що були раніше при Ігореві, київським ліпшим та нарочитим мужам, боярству: вона здатна правити землями і гірше при ній не буде.

Та все ж жона є жона – не під силу їй щозими мандрувати зимовим санним шляхом,

збираючи данину та наражаючись на небезпеку повторити долю мужа свого. Коли вбили Ігора, то сина його, Святослава, Ольга лише недавно від свого молока відлучила. Такого малого і з собою на полюддя не візьмеш, і вдома не залишиш: уб'ють – і їй голови не зносити.

Сила жіноча – в її слабкості. Мала Ігорева вдова, мусила просто, довести усім, що правитиме не тільки не гірше від свого вбитого князя, а навіть краще: мудріше, твердіше, далекоглядніше. Чи Ольга сама додумалася, чи хтось підказав, але об'їхавши все ж таки перший раз полюддя, встановила вона волею своєю тверді, незмінні розміри данини – уроки та устави для кожного племені і роду: від кого чорні куни, від кого – бобри, а від цих – лляне полотно, лоскут[85], мед та віск. А радимичам, що в такій глушині сиділи – не дійти, не доїхати, дими не полічити – оброк встановила: нехай заплатять півтора кун срібла на усіх – і бути по тому. На цьому нове не закінчилося. Веліла княгиня на місці колишніх княжих становищ звести погости, в яких можна було б і по-людському переночувати в теплі-добрі, і залог залишити на подальше, таку залог, котра сама вела би облік димам та ралам і полюддя проводила без князя, а зібрану данину в установлену годину передавала ємцям з княжого повозу. Усе так само, як і було, лише князеві не потрібно цілу зиму тинятися світом.

Ніде правди діти, боялися спочатку дружинні мужі, що залишаться без звичного доходу, без золота і срібла, та Ольга усім їм довела, що вона не просто волею долі княгинею стала, але й мудрістю своєю над ними всіма піднеслася. Тиша запанувала в землях; тивунів та посадників княжих тримала Ольга у строгості, загнула, як норовистих жеребів: хто насмівся красти у самої княгині – у порубі опинився, когось навіть на царгородський базар вивезли по весні, або й голову знесли іншим у науку. Вдруге перемогла Ольга і вже усі, оцінивши неабиякий розум княгині, визнали її за володарку руських і дальших земель.

Святослав зростав, вуєм його був старий варяг Асмуд і княжич багато часу проводив зі своєю майбутньою дружиною. Уже до свого повноліття став він неабияким воєм: сміливим, завзятим та витривалим. Його не цікавили нудні повсякденні княжі клопоти, добре, що було кому ними займатися – рідній матері. Хоча і встиг дати життя трьом синам, проте майже усе своє тридцятидвохлітнє життя провів у військових походах. Святославові було тільки двадцять чотири зими, коли, на здивування цілого світу, молодий князь одним раптовим ударом розгромив могутній Хозарський каганат.

То була доволі дивна держава – неприкаяні юдеї-маздакіти[86], що колись втекли із Персії від гніву мусульман і були майстерні в торгівлі, а з ними хозари та бродники – два племені, що жили в пониззі рік Ітиль[87] та Ак-Тюбе[88] на побережжі Джурджанського[89] моря і займалися скотарством, а ще риболовлю, об'єдналися перед арабською загрозою, відбили напад і з часом створили каганат, в котрому вся верхівка влади дивним чином стала юдейською, а хозарам з бродниками судилася доля простих воїнів і, звісно, рибалок та скотарів. Каганат лежав на перехресті торгових шляхів і спочатку жив з того, що захищав ці шляхи від бажаючих поживитись купецьким добром. Коли ж у казні золота стало вистачати й на те, щоб тримати

наймане військо, каганат, набравши його, почав збирати данину з усіх сусідніх, а потім і дальніх племен: від черемисів на півночі до чорних булгар на півдні, від ріки Урал на сході до ріки Дніпро на заході. Хоча після київського князя Ольга хозарські збирачі данини вже не тинялись Руссю, бо отримували данину прямо з Києва і козарів[90] на вимогу каганату Русь вже не виставляла, та все ж слов'янське плем'я в'ятичів хозари ще тримали під своєю повною владою.

Так само, як і київські князі, хозари зимою робили об'їзд в'ятицьких земель, збирали дань, а навесні, після льодоходу на Ітилі, сотні човнів із хутрами, скорами, медом та воском – точнісінько, як і в руських землях – рушали вниз по течії до самого гирла ріки, де на острові між Ітилем та Ак-Тобе і стояло головне місто хозарської держави – Ітиль-город.

Святослав зробив те, до чого не додумались ані батько його, ані дід чи прадід. Восени, перед морозами, він послав до Ітилю гінців, котрі заявили кагану Йосипу від імені свого князя: "Іду на Ви!" і додали до цих слів стрілу. Хозари довго міркували над незвичним посланням, бо вже настала зима, а взимку ніхто звісно, при ясному розумі, не воює і вирішили, що удару слід чекати навесні.

Святослав же тим часом, пройшовши по південним руським рубежам, вступив зі своєю раттю у в'ятицькі землі, перестрів над замерзлою Окою хозар, що прийшли за даниною, мов сніг на голову, несподівано на них напав, воїв їхніх вирубав, а збирачів податей забрав із собою. В'ятичам, пройшовши по городах і весям, а також чорним булгарам, що оселились над Ітилем, чітко пояснив, кому віднині буде платитись данина і дав урок готувати на весну лодії та насади. Зібране добро відправив до Києва, а сам зі своєю раттю, щойно на Ітилі зійшов лід, сів у лодії і з прибутною водою рушив униз по течії.

Хозарське військо з ранньої весни, ще до початку повені, чекало нахабного супротивника в полі між Данаїсом[91] та Дніпром. Варяг Свенельд, вуй Святославів по матері, з комонною руською дружиною та п'ятьдесятьма тисячами торків кагана Кумана час від часу з'являвся на обрії, але брані уникав, що неабияк веселило хозарське військо – прислав молодий руський князь по осені звістку, що йде каганат воювати, а по весні боїться вже навіть ближче підійти – ха-ха-ха!! – реготіли, аж за животи хапались. Тим часом руські лодії, непоміченими сплавившись широкою, у кілька верстов розливою рікою, безборонно зайшли в Ак-Тюбе під самісінькі стіни Ітиль-города, не викликавши у хозарської варти жодної підозри, бо та вважала, що прибула в'ятицька данина, і за півдня взяли город, захисників порубали, жителів погнали у рабство, від глинобитних стін же не залишили й сліду.

А далі Святослав уже по суші дістався Терека, де майже безборонно зруйнував город Семендер, бо зачувши про взяття Ітиля, хозарське військо розбіглося у всі боки. Русь же степом підійшла до Данаїса, стерши там з лиця землі город Саркел, повоювала дружніх хозарам аланів та касогів, Святослав у Тматорокані[92] утвердив свою владу, осідлавши таким чином морський шлях з хозар до греків та зі славою повернувся до Києва.

Хоча Святослав і видавався на перший погляд звичайним войовником, котрого ніщо, окрім війни не цікавило, проте, насправді, це було не зовсім так. І з хозарами, і з ромеями постійно воювали усі попередні князі: його прадід Олег, і обидва Ігори – дід та батько. Воювали за одне: за вільні торгові шляхи, а відтак – за право безперешкодно продавати на південих і східних базарах зібрані під час полюддя багатства Русі. До змушніння Святослава срібло на Русь другим широким потоком линуло саме через Хозарію. Але останніми літами той потік дедалі більше пересихав: диргемів, що їх карбували в Саманідській[93] державі, на Русь надходило все менше. Причиною тому було виснаження срібних копалень та швидкий занепад Бухари, але в Києві вирішили, що виною всьому є хозарський каган. Хозарія й сама страждала та слабшала, безпорадно дивлячись, як швидко мілішає срібний, бурхливий колись, потік, на березі якого ще зовсім недавно так зручно було багатіти. Відчувши слабкість Хозарії, Святослав і розгромив Ітиль, сподіваючись, що тим самим не лише відкрив руським товарам зручнішу, а головне – коротшу дорогу на східні торговища – до Багдада, Самарканда, Хорезму й Бухари, але ще й шлях по морю з Ітиля до Царгорода осідлав.

На той час на ромейському троні сидів василевс[94] Никифор Фока. Вороги скубли багату ромейську державу з усіх боків, оборона кордонів Василії Ромеон – Імперії Ромеїв, вимагала багато грошей, але це не подобалося простим ромеям, через що і не любили вони свого вазилевса. У скарбниці Никифора не вистачало золота і він вирішив припинити сплату щорічної данини болгарам, своїм північним сусідам, котрі отримували її за охорону ромейських кордонів від угрів. Коли угри почали робити наскоки на ромейські землі, Никифор образився на болгарського царя Петра і вирішив його покарати. Прочувши про звитягу молодого київського князя, вазилевс послав до Києва патрикія[95] Калокіра з лодією, повною золота, аби той змовився з роським[96] князем покарати болгар.

Прийшовши на прохання ромеїв у Подунав'я, Русь не просто розбила болгар, а взявши їхні городи, підкорила ледь не половину держави. І тоді у голову Калокіра прийшов зухвалий, божевільний задум: скинувши з допомогою переможного роського війська такого нелюбого ромеям Никифора, самому стати вазилевсом. Святослав же, помисливши зі своїми воеводами, передумав повертатися в Київ і вирішив назавжди осісти в пониззі Дунаю, створивши там нове князівство – Калокір обіцяв це як плату за возведення його на трон. Та й самими росами замислено це було неспроста: і Святослав, і його руська дружина вважали Подунав'я своєю якщо не отчиною, то дідишною, адже з покоління в покоління, від діда до онука, від батька до сина переказувалося, що колись саме на цих землях жили племена русі, котрих пізніше, після повернення на свої прадавні землі, сусіди стали називати росичами, полянами, сіверянами, древлянами, уличами та тиверцями. Роздивившись на місці що й до чого, Святослав зрозумів, що нині тут сходяться усі торгові шляхи, котрі ведуть до Царгорода: від Русі, від ляхів та чехів, від угрів, хорватів і ще безлічі інших, більш дальніх племен та народів. Сидячи тут, під самісіньким носом у ромеїв, можна багатіти так, як у Києві нікому й наснитися не може: не потрібно навіть витратити цілу зиму на

полюддя – навесні до моря Руського багатства самі припливуть і приїдуть у твої руки.

Але Святослав не врахував одного. Василя Ромеон, Царство Ромеїв – найсильніша держава світу. І раніше, коли там починали утискати купецьку Русь, київські князі робили набіги на Царгород, але отримавши відкуп, уклавши черговий ряд про торгівлю, Русь завжди поверталася до себе додому, на північ. Тоді багатому Царгороду вигідніше було відкупитися, аніж починати війну з Руссю. Коли ж Святослав вирішив назавжди осісти на Дунаї, а потім ще й Калокір зібрався захопити трон Василя Ромеон, у Константинополі зрозуміли, що так недовго залишитися щонайменше голими та босими, або ж взагалі втратити своє царство. Воєначальник Іоанн Цимисхій, змовившись із дружиною Никифора красунею Феофано, поночі вдерся зі своїми людьми в палац базилевса, відрубав Фоці голову і сів на трон. Розуміючи загрозу, що насувалася з півночі, він зібрав велике військо і виступивши з ним у болгарські землі, заратився з росами. Нехай і з честю, але ту війну Святослав ромеям все ж таки програв. Мало того – князь росів ще й головою наклав, повертаючись із залишками своєї раті додому. Світ упевнений був, що то хитрі та підступні ромеї так усе облаштували – іншим для науки, аби знали, як посягати на Василя Ромеон.

... Туман над Десною. Розмірений тихий плескіт весел, а навколо – тиша. Думки самі собою, немов деснянська течія, впливають в голову молодого князя і немає їм ні кінця, ні краю...

...Коли Володимирові було десять зим, а Святослав ратився з ромеями, на Київ напали печеніги, попалили передграддя його і обложили стольний руський город. Важко було тоді киянам і відчай закрився вже в людські душі, перш, ніж звістка про облогу дісталася Святослава і той, з комонною дружиною, здолавши довгий шлях, примчав на підмогу. Вона, правда, не знадобилася, бо сіверський воєвода Претич, спустившись зі своєю раттю у лодіях по Дніпру, відігнав від київських стін печенігів.

Володимир не впізнавав свого отця. Він і так дуже рідко його бачив, знав суворим та малоговорким, тоді ж Святослав взагалі видався йому жорстоким, мало не чужинцем. Святослав голосно сперечався про щось із Ольгою, Володимир із усього того зрозумів лише, що був отець його без міри злий на християн; не з однією матір'ю своєю, але й боярами поводив себе не так, як раніше, а жорстко, владно: не любив, коли хтось супротивився його княжій волі. Усі терпіли, бо дружина Святослава була напоготові і слухала лише його одного – свого улюбленого князя, звияжця, переможця. Якось, коли суперечки зайшли надто далеко, отець наказав дружині поруйнувати усі християнські церкви, по всьому Києву. Їх не палили – в дерев'яному городі це було б самогубством – просто потрошили усе всередині та розібрали потім на колоди, а попів, тих, котрі противитись почали, мечами посікли.

Стара вже, княгиня Ольга не винесла такої наруги, злягла. Християни, більша половина з яких були купці та бояри, – кількасот людей, – сховалися хто де міг. Київ за ними не побивався, усім до того було байдуже. Злість Святослава, котру він зігнав на християнах, минула, але баба Ольга зі свого ложа більше вже не підвелась. Перед смертю вона покликала до себе онуків і Володимир чи не вперше у житті побачив її

зовсім іншою, незвичною: не владною, не строгою, а тихою, спокійною, навіть лагідною. Йому здалося тоді, що баба навіть поменшала, немовби зсохлася, була дуже бліда і немічна, а розмовляючи з ними навіть сльозу пустила. Вона прощалася з кожним із онуків, говорила щось і Володимирові, суті чого він так і не зміг дібрати... З усієї їхньої розмови несподівано лагідна мова Ольги та оці дві сльози запам'яталися йому найбільше, вразивши на все життя: виявляється, одні і ті ж люди можуть бути зовсім іншими, зовсім не такими, до яких усі звикли.

Ольга того ж дня померла і по її передсмертному заповіту похована була як християнка. Святослав не збирався залишатися в Києві, як не вмовляли його бояри, ліпші та нарочиті мужі. Київ, де владу князя потрібно було ділити з іншими, з "кодлом Гори", як зневажливо кинув тоді в присутності Володимира Святослав, був йому вже нецікавим – він давно вирішив князувати на Дунаї і князувати так, як вважав за потрібне, як під час війни, коли влада князя нічим не обмежена, київське ж боярство, старша дружина, оте все кодло своєю непоступливістю, своєю жадобою лише до власної наживи надто часто обплутувала його немов тенетами, не дозволяючи діяти на свій розсуд.

Але Святослав просто так покинути Київ напризволяще, звісно ж, не міг. Він вирішив розділити підвладні Києву землі між своїми синами. Ледь тільки заговорили про те серед київських бояр, а в Новгород уже помчав гонець із цією звісткою. Новгородці, сидючи далеко від Києва, хоча й не намагалися вирватися з-під його влади, добре пам'ятаючи гостроту варязьких мечів і долю древлян та в'ятичів, котрі надумали колись постати з Києвом на прю, проте були собі на умі, тож старці градські, між собою порадившись, тут же відіслали до Святослава своє сольство з проханням дати і їм князя. І не кого-небудь, а Володимира, "робича". Хитрі новгородці міркували так: цей малий рипатися не буде, зростимо ми власного князя – слухняного та залежного, а там, дивися, ще й так повернеться, що подує вітер прямо в наші вітрила. Святослав погодився, але сли новгородські мусили йому на крові роту дати, що, по-перше, з Володимиром поїде Добриня, як вуй його, і до повноліття княжича останнє слово в княжих справах буде за ним, а, по-друге, що десять новгородських отроків, боярських та купецьких дітей, прибудуть негайно до Києва в княжу дружину з тим, аби рота була непорушною.

Новгородці зустріли княжича привітно, у всьому потурали, від нагальних княжих справ ненав'язливо відмовляли, а все більше якимось то до ловів заохочували, то, з часом, і до дівок. Володимирові це подобалося, у Новгороді все було до його послуг і широка його натура мала тут де розвернутися: він не знав відмови собі ні в чому – одна утіха змінювала іншу: він став нестримним у розвагах та пристрастях уношем. Він жив одним днем, навіть не замислюючись над цим, черпав насолоди обома пригорщами, і прагнув при цьому взяти від життя усе можливе сьогодні, зараз. Хтозна, як би воно все склалося, коли б не Добриня. Він був йому вуєм по крові, по волі Святослава став для малого княжича вуєм-пестуном, а пізніше замінив рідного отця. Добриня, дарма, що прийшов до Новгорода чужим, незнатним, навіть двора свого не мав, швидко повернув

усе на користь малого ще княжича: з одним боярином меди кружляв, з іншим – раду радив, з третім – на ловах пропадав і досить швидко усі ліпші новгородські мужі почали вважати Добриню-любечанина "своїм у дошку". З одними він був за друга ліпшого, найнадійнішого, з іншими – твердим та невмолимим, як скеля; коли м'яко стелив, а коли й у п'ясті так міг затиснути, що аж рипіла старша дружина й дивувалася: ось начебто недавно прийшли до них ці двоє з Києва, не знали на кого й опертися їм, а це ось, невідомо як, так вивершилися, що тільки ну! – виявляється, кожен чимось та й зобов'язаний Добрині, кожен якимось та й залежить від нього.

Суд разом зі своїми вірними помічниками, віщими дівами Долею та Недолею, як заведено, ще при народженні уготували Володимирові його судьбу. Першою дісталася узголів'я новонародженого Недоля – і дійсно, робичем прожив він на світі свої перші вісімнадцять зим; проте вирішальне слово завжди за тією Суденицею, що прибуде останньою – а нею стала Доля, котра, певно, мала того дня гарний настрій та й вирішила все по-своєму, зробивши, аж ось тепер, його – сина рабині! – повновладним, єдиним князем на Русі, і вже два літа, як Володимир, не Ярополк, не Олег – Володимир! – сидить на отчому київському великокняжому столі.

Отак воно в житті діється – свою судьбу і на кривій кобилі не об'їдеш: ти й гадки не матимеш, що тебе чекає он за тим поворотом Десни, а Доля твоя давно все за тебе вирішила і зробить у потрібний час все, як годиться, не забувай лише щиро їй за те дякувати! Не став Володимир таким безстрашним відчайдухом, як його отець, та прийшов час і суперники його були повергнуті в прах. Якщо і був у чомусь неперевершеним, так це у силі своїй чоловічій: день і ніч міг у блуді бути, і не з одною, а з двома чи й трьома одразу. Він хизувався цією своєю чоловічою невтомністю та ще умінням перепити на бенкеті будь-кого: одні вже й лика не в'яжуть, інші поснули за столом, чи й під ним, а Володимирові хоч би що – вимагає ще пива та меду нести.

Але життя його круто змінилося, коли загинув середній брат Олег, що княжив у древлянській землі. Якимось, полюючи, зустрів він у своїх ловищах сина старого Свенельда, тепер уже Ярополкового воеводи, – Люта, – не стерпив нахабства його і власним мечем зарубав. Свенельдова варязька дружина на прохання воеводи, за наказом Ярополка, пішла до древлян і була січа, під час якої начебто і ненавмисно, але позбавили життя Олега, не простолюдина – князя! Володимир, почувши про те, зрозумів, що прожити мирно їм з Ярополком уже не вдасться – хтось має померти. І старці новгородські вирішили, що нарешті подув вітер і в їхні вітрила: як би там не було, а Святославових синів на всю Русь залишилося двоє, на руках Ярополка свята братня кров, святотатство, а тому Володимир має оголосити: бути Ярополкові "в татя місто"!

Новгородське віче підтримало свого князя, сподіваючись, що він, якщо і не зробить Новгород своїм стольним градом, то хоча б добро пам'ятатиме і щорічний оброк, встановлений ще Ольгою, котрий за цей час виріс із трьохсот до двох тисяч срібних гривень, зменшить, а тому, знаючи про варягів Свенельда, новгородці перш за все зібрали Володимирові доста золота і той разом із Добринею подався аж до свеїв, де не

лише набрав кілька тисяч охочих розбишак, але й устиг взяти собі в жони юну Олову, дочку ярла Торстена та й повернувся з ними усіма до Новгороду в котрому вже правив Ярополків посадник. Посадник опинився в порубі, а новгородське віче вдруге підтримало свого колишнього князя і заходилося збирати рать. За два місяці полунощні землі виставили велику, мало не в тридцять тисяч воїв, рать.

Поміж Новгородом та Києвом лежить Полоцька земля, а в ній сидів тоді варяг Рогволод, внучатий племінник самого Рюрика, що мав доньку-красуню Рогніду. Коли заратилися Святославичі, кожному схотілося мати Рогволода за спільника, а ще краще – за родича. І Ярополк, і Володимир, дарма, що мали вже по жоні, наввипередки заслали сватів: "Віддай, княже, дочку!"

Чи не вперше у житті прогадав Рогволод, коли з пихою відмовив новгородцям, що приїхали сватати Рогніду: "За раба дочку не віддам!". А тут ще й Рогніда: "Не хочу роззутти робичича, жоною його повік не стану!" Що з неї візьмеш – баба, дівка – молода, красива, а тому занадто горда. А він куди дивився, про що думав? Київ – на полудень, Новгород – на північ, а Полоцьк між ними. Ярополкові братня кров руки вогнем пекла, та й хто б за ним, окрім варягів, на Новгород пішов, Рогволода плечем своїм підпер? Зате новгородці по весні, ледь повінь зійшла, тут як тут, під Полоцьком були. Чотири сотні варязької дружини та дві тисячі городян не протрималися й дня – свеї-найманці тараном розбили ворота і під вечір Володимирова рать взяла Полоцьк на копіє. Рогволод із сім'єю – жоною, трьома синами, дочкою та нечисленною охороною засів у дитинці. Проте, коли під його стінами нападники розвели вогонь, ніхто не захотів горіти живцем і Рогволод мусив віддатися на милість переможця.

... Вони стояли, оточені двома десятками Володимирових гريدнів і в їхніх очах палахкотіла безсила лютя. У ста кроках за ними вже догоряли стіни дитинця, перед ними, на майдані, де стояв різьблений з дуба Перун, де купами, прямо на землі, лежала винесена з дитинця здобич: сувої паволок[97] та фофудій[98], дорогий одяг, посуд, хутра, зброя – все вперемішку, – новгородці зі свеями утворили широке коло, чекали свого князя; нарешті в одному місці натовп розступився і з вечірньої темряви у світло пожежі увійшли Володимир, Добриня, свейський ярл Сігурд і новгородський тисяцький Путята. Вони зупинилися кроків за десять від полону і якийсь час мовчки дивилися на Рогволодову сім'ю.

Давня, з дитинства ще, образа, здавалося, забута назавжди, після тієї принизливої відмови Рогніди знову засіла у Володимирових грудях, але тепер, коли він надто добре розумів, що воно значить кляте те слово – "робичич" – не лише син раба чи рабині, але й онук, раб до третього коліна! – тепер до образи додався ще й страх почути його знову, і не десть там віч-на-віч, а отак, привселюдно, при новгородцях, для котрих він є князем, білою костю, майже і не людиною, ледь не божеством... Страх цей сковував усе Володимирове єство, він відчував, як на чолі виступив холодний піт, а ноги його раптом стали важкі, немов кам'яні, та що там кам'яні – немов вони в землю повростали! Володимир дивився на Рогніду, бачив лише її одну –

струнку, з гордовитою поставою, довгим білявим волоссям, правда, обличчя її було сховане в тіні та він був упевнений чомусь, що вона дійсно красуня, – дивився і ще більше вrostав у землю.

Мовчанка затягувалася і Добриня, стоячи поряд з Володимиром, але і трохи позаду, так, що плече його вихованця висувалося вперед на якусь четверть, шепнув йому: "Вої свою справу зробили, тепер, княже, тобі робити...". Проте Володимир все ніяк не міг пересилити себе і бовванів на місці. Добриня, почекавши трохи, знову зашепотів йому, тепер уже злий, як чорт: "Або ти це робиш, або повертаємо на Новгород!".

Часом буває так, що все подальше життя людини залежить від того, чи вистачить їй духу зробити вперед один-єдиний крок. І він таки відірвав свої ступні від землі, рушив уперед, підійшов до бранців, став перед Рогнідою, глянув у її світло-сірі очі і хрипким від хвилювання, проте твердим голосом, мовив:

– Ти моя бранка і ти мене сьогодні роззуєш!

– Ніколи цього не буде! – підняла вона голову: навіть у такий час не хотіла відмовлятися від сказаного раніше і дві людські волі, як два харалужні мечі, стрівшись, викресали іскри.

Чого тільки вартий перший крок! Пропав, щез раптом, розтанув, як туман на сонці, отой Володимирів страх, а на місце його, звідкілясь із середини єства, як потривожений серед зими ведмідь зі свого барлога, піднявся на задні лапи, став на повний зріст звір у людській подобі!

Ні слова більше не кажучи, Володимир оглянувся довкола, потім зняв княже корзно, перев'язь із мечем, віддав їх гриднєві, що стояв збоку від варяжки, грубо ухопив дівчину за руку, смикнув на себе так, що вона замалим не впала, вирвав із сімейного кола і не повів, а, широко ступаючи, прямо таки потягнув за собою. Підвів до тканин та хутра, що горою лежали неподалік дерев'яної постаті Перуна, схопив обома руками за тендітні дівочі плечі, розвернув варяжку до себе і вже з люттю дивлячись у вічі Рогніди, з притиском спитав ще раз:

– Роззуєш?!

– Ні! – відповідь була такою ж твердою, як і перший раз.

У ту ж саму мить Володимир, схопившись руками за комір білої, як сніг, з паволоки шитої сорочки Рогніди, рвонув її щосили в боки і враз роздер навпіл до самого пояса. Натопн загув, позаду дико закричала Рогнідина мати, Рогволод заволав: "Робичич! Не смій!!", але він вже ні на що не звертав уваги – здер з варяжки залишки одягу, штовхнув на купу фофудій і сам кинувся на дівчину. Вона пручалась, як оскажєніла дика кішка, дряпалась, кусалась, доки він з усієї сили не вдарив її п'ястом в обличчя і перш, ніж та прийшла до тями, оволодів дівочим тілом.

Усі його страхи, усе роками стримуване почуття неіснуючої вини і навіть своєї якоїсь нікчемності – усе це тепер переродилося в ньому на звіра і той звір ревів, лютував, прагнув відплати за пережиту ганьбу; Володимир в кожен поштовх свого тіла вкладав стільки злості та ненависті, що воля Рогніди зламалася і вона вже

навіть не намагалась опиратися. Він гвалтував її довго, на втіху натовпу, що ревів і брязкав зброєю. Рогволод осканенів і його насилу втримували два здоровенні гридні; він кляв увесь Володимирів рід і слав на їх голови Божу кару; жона його рвала на собі волосся і в кров роздерла обличчя; посеред цього моря пристрасті лише один Добриня виглядав, здавалося, незворушним...

... Коли Володимир підвівся, на Рогніду жаль було дивитися. А він, звертаючись до присутніх, незворушно при цьому вказуючи на неї пальцем, мовив, як про худобу:

- Це моя рабня. І звати її Гореслава! Заберіть, народить мені сина, - а далі зав'язав хеврязу[99] ногами і пішов до Рогволода.

Забрав у гридня свій меч, витяг з піхов, став перед варягом, котрого так само тримали двоє дружинників:

- Раб, кажеш? - він раптом зрозумів, що вже не боїться почути це слово, не боїться навіть сам себе ним назвати.

- Собака! - і з коротким розмахом рубонув навскіс по шиї. Струмінь чорної крові вдарив з посіченого тіла Рогволода і оббризкав тих, хто стояв одесну від нього.

Навіть не здригнувся тоді Володимир, уперше в житті вбивши людину. Не дивлячись більше на вбитого варяга, що, спливаючи кров'ю, лежав біля його ніг, він звернувся до гриднів:

- Цих, - показав на Рогволодових синів, - в залізо: продати печенігам у рабство...

Того вечора він немов переродився. Втямив, що коли світ жорстокий, то й ти, якщо хочеш вижити в ньому, і не лише вижити, а й бути князем, повинен бути жорстоким і сильним - таким, за котрим піде у вогонь і воду твоя дружина і переможе всіх ворогів, котрі стрінуться на твоєму шляху, і возвеличить тебе, і буде тобі вірною. Коли світ жорстокий - май сміливість йому суперечити: ті, хто біля тебе, оцінять це і поважатимуть свого князя. Воля твоя має брати верх над волями інших і в тім є найбільша насолода володаря.

Звідтоді змінилося ставлення до нього гриднів, та й не тільки гриднів, а й раті новгородської і не лише її, а й свейських найманців-варягів: відчули раптом усі ту силу, що виросла в один час усередині Володимира, відчули і повірили в неї.

Полунощна рать Ярополкову розбила, Ярополк зачинився в Родні[100] і Володимир, несподівано навіть для самого себе, усівся на отчому великокняжому столі. Нерішучого Ярополка у Києві не любили ні прості люди, ні дружина його - бояри сукупно зі старцями градськими, ліпшими й нарочитими мужами, тож Володимирові від них очевидного спротиву після брані не було. Сподівалася старша дружина, як і новгородці колись, що Володимир-робичич князем буде тихим та покірним, супроти волі її не йтиме, бо завжди можна буде, в разі чого, на великокняжий стіл Ярополка повернути.

Але бояри та старці градські, наречені колись Святославом "кодлом Гори", забули про Добриню. Недаремно той стільки літ був Володимирові за отця. Він раніше за інших розгадав боярський задум, поговорив з ким треба, дав золота і скоро вже два варяги, що стояли на варті, охороняючи князя, в потрібну мить, коли Ярополк, запрошений Володимиром для братньої бесіди, ступив у сіни великокняжого терему, потяли

старшого брата-невдахи і втекли, кинувши закривавлені мечі – всі кінці у воду.

Володимир, котрий про задум той сном-духом не відав, печалився дуже і щиро побивався за братом – видно було усім, що молодий князь людина не дволика, на підступ не здатна, у печалі своїй щира, тож вийшов він тоді сухим із води, а вину поклали на Ярополкового воєводу Блуда, опісля скаравши того на горло. І щоб остаточно утвердитися на київському столі, Володимир узяв собі в жони Ярополкову жону гречанку Юлію. Так споконвіку повелося на Русі: коли ти здолав ворога свого, то по Праві, по Кону, пращурами й Богами даному, маєш жону його собі взяти, аби не проросло колись у твоїх володіннях зерно двовладдя – князь один має бути, а все, що переможеному належало, твоє тепер!

Важким для них видалося перше літо Володимирового княжіння. На кого сподіватися могли? Олова прийшла на Русь з власною дружиною – трьомастами варягами отця свого, але що ти за князь, коли спираєшся на дружину жони своєї? То все одно, що бути попраним ногою супружниці... Так на кого сподіватися? Хіба що на новгородську сотню княжих гриднів, котра волею Добрині залишилася поки що з князем. Як люде кажуть: чим багаті, тим і раді.

"Кодло" Гори, старша київська дружина ледь не вся була зі свеїв – онуків та правнуків тих варягів, близьких і дальніх родичів Рюрика з бічних гілок його роду, що чотири покоління назад прийшли з ним в Ладогу^[101], а по смерті вождя – з Олегом на Київ і стали обом надійною опорою як під час полюддя, так і в походах торгових та ратних на Царгород. Це вона, оточивши великокняжий двір, сіла на київській Горі; сіла міцно, вгніздилася й коріння пустила – справжнім кодлом стала: не сковирнеш нас, княже, коли й захочеш, бо хто ти без нас?! З отцями князь раду тримає, діти їхні в молодшій дружині князя свого охороняють, опорою йому оружною служать, а більше князеві й спертися в цім світі немає на кого. Добре, коли у володаря є опора, погано лише, що без неї нікуди, що без неї ти вже й не князь. У похмурих поглядах своїх родовичів бачив Володимир неприховану пересторогу: "Гляди, робичиче, ти нам, по покону руському, звісно, князь та тільки не забувай, що без нас ти ніхто, ізгой. Терпітимемо тебе, доки матимемо долю свою з полюддя".

І одразу ж оте кодло, усі оті князьки та княжата поперли з вимогою: одному те дай, іншому – те... Усе для себе, нічого для князя. А під київськими стінами тинялися кілька тисяч свейських варягів, котрі вимагали то віддати їм на грабунок Київ, то сплатити несусвітню ціну за київський княжий стіл – по дві гривні з киянина, хоча плату по ряду, ще навіть до Новгороду укладеному, отримали сповна. І світлий князь Свенельд, старий лис, зі своєю, куди більшою, ніж у Володимира, варязькою дружиною, зачався у власнім городку на Щекавиці й чекав звідки вітер подме.

Не всидів би Володимир на отчому столі, нізачо не всидів би, якби не Добриня, котрий став на герць із тим триголовим змієм. Киваючи старшій дружині на ярла Сігурда та його розбишак, з горем навіпс набрав з дітей того кодла хіба що півсотні молодшої дружини для князя, бо Гора прагла показати робичичу з вуєм його, теж робичем, хто господар у Києві й отроки Ярополкові мовчки сиділи в отчих теремах, з

волі родителів своїх не вертаючись в великокняжу молодшу дружину – мовляв, дивись, Володимире, хто ти без нас? – та ніхто!! Але Добриня, маючи ще на перший випадок три сотні дружини Олови, притримав у Києві чотири тисячі новгородських ратичів, з Чернігова старого Претича з сіверянами гукнув і виставив заслін між варягами та Городом.

Діяти треба було борзо – швидко рубати ті зміїні голови. Варяги справу свою – війну – добре знали, могли для Києва хіба ж такої біди наробити! Тихцем переговорили молодий князь та його вуй з варязькими ярлами[102] – чи не хотів би хтось сотником у княжій дружині стати чи посадником сісти по городах руських і погодилися майже всі, бо вдома їм годі було чекати чогось ліпшого, а Гардарика – край багатий, буде чим розжитися. Головорізи свейські, без вождів своїх залишившись, страшними вже не були і погорлавши два дні, побившись між собою, запросилися відпустити їх з Києва хоча б униз по Дніпру, до ромеїв, бо розуміли, що осінь не за горами і водою до рідних фіордів[103] їм не дістатися – вмерзнуть оцими нікчемними руськими насадами в полунощні льоди.

А чого ж не пустити? Пустили, і вже трохи легше стало дихати – зрубав-таки Добриня тому змієві одну голову.

Свенельд був на черзі. Власну дружину мав і Деревську землю на покорм, як і колись, ще при Ігореві, ледь не сорок літ назад. Правда, "отроці" його, як він сам любив дружину свою називати, не ті вже були, що раніше: зажиріли, обледащили, мечем махати не дуже й хотіли – літа своє беруть, та й числом їх опісля раті новгородців з Ярополком поменшало, а все ж Володимирові з Добринею були вони, як кістка в горлі. Ех, як вони відчували тоді, що то таке – власна дружина, особливо, коли її в тебе якраз і немає! На молодшу свою дружину, з боярських дітей набрану, Володимир не надто сподівався – заледве півсотні було, та й хто з них супроти отчої волі за князя, в разі чого, стане? Стояли ще за ними новгородська рать, три сотні Олови і сотня новгородських княжих гريدнів, але чужими вони були в Києві і все на північ поглядали, на рідну сторону.

Тоді, з відчаю, з безвиході, вони з Добринею, наперекір усьому, нехтуючи поконом отчим, князівським, явили не тільки Горі, а й усій Русі свою великокняжу волю: заходилися брати в княжу дружину всіх охочих, незважаючи на його рід та статок. Відбирали найсильніших, найсміливіших, найспритніших та найудатніших з тих, хто ратився вже не раз, у брані звияту показав і зброєю володів як слід. Гора, не насмілюючись перечити князеві при новгородцях, перешіптувалась по куткам, поривалася навіть присоромити Володимира, мовляв, де це видано, щоб у княжу дружину брали простолюдинів. Зате молодий князь, що часом відчував усе ще на собі невидиме тавро "робича", раптом, уже після того, як посунули перші сміливці з Передграддя, зрозумів: ось вона, перемога твоєї волі над іншими всіма! Ці, хто ще вчора були ратаями, кожум'яками чи стельмахами, княжу милість до себе цінуватимуть понад усе, вони не шукатимуть слушної миті, аби переметнутися до ворога, бо рота їхня щира і стоїть не на сріблї чи золоті, а на заповітах пращурів: хто клятву свою порушить,

бути тому до кінця часів у Наві.

Відтоді він ледь не половину свого часу проводив із молодшою дружиною: сотники, з числа Святославових воїв, вчили гриднів на мечях рубатися – і він показував їм усе, що знав та вмів сам; сам відбирав та купував для них коней і дивився потім як навчалася його дружина комонному ратоборству; ледь не кожного тижня виїздив зі своїми улюбленцями на лови, а там уже рівних йому не було! І бенкети. Відчуваючи прохолоду до себе бояр та ліпших і нарочитих мужів, почав бенкетувати з молодшою дружиною, для котрої він був справжнісіньким князем – не таким, хто дивом якимось опинився на Святославовому великокняжому столі, а кращим із кращих у всьому: чи то у січі на мечях, чи то в ловах, чи в умінні осушити до дна братину вареного меду та й заспівати, немов нічого такого і не сталося, чи, умикнувши десь унотьку, милуватися з нею без спочину ніч, а потім ще й день – і все це під захоплені вигуки своїх гриднів: "Гой еси, княже наш!".

Володимир купався у любові княжої дружини – нарешті отримав те, чого прагнув змалечку – любов. Звісно, це була інша любов, не материнська, але тепер він її й не потребував, грівся у променях іншої – чоловічої, суворої, прямодушної, але теж гарячої, палкої. Дружинники, більшість з яких були учорашні роб'ї люде, сидючи на княжому бенкеті, почувалися як на небі й готові були на все заради свого улюбленого князя.

"Що те золото чи срібло, – не один раз відтоді казав він на пиру, згадуючи про себе власне безсилля перших днів князювання в Києві, – коли немає у князя вірної дружини?! Зате з вами добуду я і золото, й срібло!".

Восени, щойно багрець укрит дніпровські схили, покликали до Володимира Свенельда з сином його Мстишею, але прийшов лише сам син і сказав, що отець його занедужав вельми, третій день з ложа не встає і їжі не приймає, на одній лиш воді тримається.

– Тоді слухай княжу волю, – узяв за роги варязького бичка Добриня. – Завтра ж отроки ваші безоружними мають прийти до княжого дитинця. Хто забажає князеві служити – стане гриднем, хто не прийде – нехай сам собі шукає прокорм. Деревська земля більше не ваша, доста з вас тих земель, що понад Дніпром від Ольги отримали – з голоду не помрете. Коли захочеш – дамо тобі город, хоча б і Іскоростень – посадником будеш, але дружина там буде княжа, а не твоя, і воєвода при ній теж буде наш.

Мстиша на ці слова нічого не сказав, лише зубами заскрипів, немов той кінь, коли буряка гризе, постояв трохи і, зрозумівши, що нічого нового більше не почує, поклонився мовчки та задкуючи й вийшов. А за два дні світлий князь Свенельд таки подався до пращурів; варяги спаливши в лодії старого, тризну справили по ньому, як годиться, і могилу високу насипали за руським звичаєм. Ще через тиждень донесли Володимирові, що пропав Мстиша з молодшими своїми отроками, немов у воду канув – зрубав, значить, Добриня змієві і другу голову.

Не такою вже й страшною видалась після цього старша дружина: зрозуміли ліпші мужі, що треба з молодим князем злагоди шукати, бо бач, як повернулося все... На бенкети княжі посунули; меди кружляючи, в очі зазирали й улесливі словеса,

медоточиві, рекли. Здавалося б, сама собою всохла третя змієва голова та хто ж не відає, що може вона, коли трапиться слухна мить, дихнути полум'ям на тебе і геть спопелити? Отож, навіть спати мусиш, як заєць у борозні: одне око спить, а інше дивиться.

Та все ж вільніше дихати стало, і порішив Володимир зі своїм вуєм, що доведеться вертатися Добрині в Новгород: свій потрібен там посадник, такий, щоб надія на нього була, як на самого себе, бо Новгород – город не простий, за київський отчий стіл зиску для себе проситиме і якщо почнуть там воду мутити – добра не жди. Вони це з вуєм добре придумали – і Новгород у твердій руці опиниться і тут Гора знатиме, раптом комусь збреше дурне в голову: раз Добриня в Новгороді, то завше готовий буде на Київ рать спорядити, як було ось недавно і хіба забудеш, що з того вийшло?! І ще малась одна обставина. Дві тисячі гривень, котрі новгородська земля щозими платить Києву, отак просто посеред гостинця не валяються, а в княжій скотниці вітер свище: чи то Ярополк поганим господарем був, чи Свенельд, немов упир, з нього кров ссав, але золота лишилося, як кіт наплакав.

Усіх посадників Ярополкових по землях дальніх та ближніх на своїх замінили – на тих, котрі пам'ятатимуть княжу ласку Володимира: на прокорм їм по княжому уставу[104] – кожна п'ята вевериця з усієї дані, що зібрана буде ними на підлеглий землі по встановленому уроку[105], а окремо – ще й з вир[106], за провини накладених. Зате й спитається з посадників князем багато: за те, щоб скрізь уроки були виконані, за мир та спокій у землях, за татьбу[107], за мости й дороги, за княжі погости[108], застави й людей княжих ратних – щоб ситі були, вдягнені, взуті, до того ж, при зброї, в броні й на конях.

Навалилося на них стільки всього! Заворушилися підлеглі землі – дійшов до Києва слух від нових посадників, що ускрізь коромола[109] шириться: оскільки сталося при великокняжому київському столі братовбивство, а відтак, Кон предвічний, Богами й пращурами нащадкам своїм явлений, нагло порушено та ще й ким – князями! – то виходить, що князь київський для земель уже начебто й не князь, піднесений над усіма, аби вершити суд правий, безпристрасний, бо стіл отчий, на котрому сидить він, кров'ю залитий, татьба і лиходійство поміж великими князями сталися, мов межі людом простим. Доносили князеві, що від волхвів усе те, а де волхв – там таїна Сварги[110], там прояв Божий, простому люду незрозумілий.

Володимир, як князь, був жерцем Перуна; запросивши полянських волхвів, просив при Добрині поради для себе і порішено було між князем та волхвами: поставити на капищі окрім Перуна ще п'ятьох кумирів з тих Богів, котрі не лише на Русі, але і в інших землях найбільш шановані, та щоденну потребу перед ними діяти, шануючи щедрою жертвою і щирими моліннями.

Поїхав Добриня з сотнею новгородських гريدнів і повіз до Новгорода Перунового кумира, з дуба робленого, аби встановити його там поряд з кумиром Велеса – найшанованішого Бога ільменських словен – на знак поваги до великого князя київського Володимира Святославича. Залишився Володимир сам-один в Києві. Ні, не

сам звісно, залишився він зі своїми гриднями, але попервах ох і важко ж йому було! Не стало поряд того, з ким усе своє життя звик він радитись, тож почувався спочатку немов птах, що линяє: зі своєї хованки хоч не вилазь. Отоді лише й почав розуміти, як то воно князем бути! Коли дивився на бабу свою, Ольгу, на отця – так просто було княжу справу вершити, так легко... Тільки тепер і зрозумів, чого насправді вартий вуй Добриня, що за справжнього отця був йому всі ці літа. Чи спізналися з кумирнею, чи котримось з Богів знехтували, не встановивши образ його, бо зі сходу, з верхів'їв Оки, з Мценеська[111] – найдальшої окраїни сіверської землі, прибігли посадник та двоє ратних, бухнулись на коліна: "Не карай, княже; відмовились в'ятичі дань платити, прийшли і погост спалили, заледве в живих лишилися ми!" Не встиг цю новину думкою осягнути, як із заходу біжать такі ж: князь західних полян[112] Мешко, дарма, що з киянами братнього роду, почувши про котору* на Русі та смерть Ярополка, забув про давнє рідство племен і під осінь оружною рукою забрав собі Червенські городи білих хорватів[113] – Червен, Перемишль, Городло та Бужеськ з їхніми городищами й весями. Немала діра в тому мішку, що княжою скотницею зветься, утворилася!

Чухали потилицю всі: що Володимир, що старці градські – мужі полянські ліпші та нарочиті. Та що там – вся київська Гора чухала, бо весь її достаток, коли розібратися, теж на земській[114] данині зиждився! Старша дружина звикала потроху до князя, єдиного тепер на всю Русь, звикалась із думкою, що це тепер назавжди, що знову, як колись було: один князь і воля одна, а коли так, то й коритися легше, нема на кого озиратись. Лихо гуртувало: вже й поза очі ніхто не кликав Володимира "робичем", ліпші мужі з нарочитими охоче взяли й поради молодому князеві давати.

А було над чим голови сушити. Відчував Володимир, що розсипається земля його, як розсохла далі нікуди діжа, коли спадають з неї, лопаючись, обручі, що тримали докупки клепки: не стало деґржави тієї, на котрій трималася влада княжа по землях – варто було тільки збурити которі сонний тихий обмут Русі.

Коли сиділи на Святках[115] за широким дубовим столом, що ломився від страв та медів, мислили зі старшою дружиною про те, що ж зо всим цим діяти і з чого починати, й один купець, кульгавий варяг Регін мовив таке:

– Коня поперед воза ставлять. В'ятичі, данники наші, вони, як віз: нікуди від нас не подінуться. А Мешко – той, мов кінь: не отримає нині по руках за крадійство своє, далі піде, літом схоче древлян під себе забрати, потягне ще й цього воза за собою. На Мешка спершу слід іти.

Ледь осіли перед Новоліттям під Божичевим промінням снігові замети, як поскакали биричі по землі Руській та й по іншим землям – Словенській, Полоцькій, Тиверській: "Князь на рать кличе!" І з прибутною зібралося в Києві двадесять тисяч воїв, а щойно Ярило зі Стрибогом дороги просушили, як рушило на захід руське воїнство, на чолі котрого йшов молодий князь зі своєю дружиною та й повернуло вкрадене на місце, поконом йому визначене. Повертався в Київ з четвертою вже жоною – донькою перемишльського князя хорваткою Аделею: тестеві відтепер покон не велив супроти зятя й доньки лихе мислити, з супротивним Мешком кови творити.

Отак почався Володимирів труд ратний і не було йому, здавалося, кінця й краю. Святослав – той чужих земель шукав, а молодшому синові його не під силу, здавалося часом, і отчину втримати. В'ятичів підбурили чорні булгари, що сиділи на Ітилі нижче устя Оки й намислили були собі, що настав і їхній час: каганат хозарський вітри розвіяли буйнії, Святославові; шлях по Ітилю аж до Хвалинського моря став відкритим, тож ніхто вже не був на заваді їхнім купцям. В'ятичі, що платили дань ще Ольгові, пізніше примучені були Песахом і до Святослава теж корилися хозарському каганові, котрий сидів від їхніх рубежів за два тижні плаву униз по Ітилю, до Оки міг шапкою докинути; зате до Києва, що був десь ген-ген, за чорними лісами, за високими горами – не дійти туди, здавалося в'ятичам, і не доїхати: тож навіщо синам Святослава, що в которі пов'язли, дань нести?

Зима минула для них спокійно і дань, що мала б до Києва рушити, спливла за водою в Хвалинське море, на Дарбандський[116] базар. Не стільки срібло, за скору виручене, гріло душі в'ятичів, як відчуття, що немає тепер над ними нікого – ані кагана з Ітилю, ані князя з Києва. Та Володимир, до Перунового ще дня повернувши собі Червенські городи, рать не розпустив, а посадивши її на лодії, піднявся по Десні аж до Трубеча[117], звідти перетягнув насади волоком по сіверській землі до вершини Оки і рушив униз по течії: лодіями по воді, комонною дружиною своєю по правому березі. Попалив селища й городи в'ятицькі, примучив норовисте плем'я, забрав і те, що по дані належало, і понад того удвічі – щоб пам'ятали туземці володаря свого! Ще й кілька тисяч полону пригнав, посадивши понад Сем'ю біля Рильська, а на місці спаленого в'ятицького Дев'ягорська[118] заклав погост і заставу з сотнею залоги залишив – аби було куди примученому племені данину везти.

Сталося це минулого літа, проте вийшло так, що помилився Володимир зі своїми воеводами: в'ятичі по останньому снігу данину знову не привезли, цього вже літа, щойно увібралася в береги Ока, прийшли великою силою до свого Дев'ягорська, заставу княжу оточивши, всю її залогу перебили, а коли мценеський посадник, передчуваючи нову коромолу, вислав туди десяток ратичів, то і їх посікли, в засідку заманивши.

Посадник Галан був тертим колачем, одразу ж зрозумів причину і два його гінці борзо полетіли до Києва, несучи великому князеві лиху звістку: "В'ятичі заратились!"

Київ мусив знову рать по землях рубати, знову вгору по Десні піднімалися руські лодії, а берегом ішли комонні. Були три люті січі на Оці, тричі в'ятичі вдавали спину і після останньої, коли оточені, здалися четверо в'ятицьких воевод – старійшин найбільших родів, Володимир визначив їм урок: посадив княжих на їхніх землях не буде, але вісім сотень гривень сріблом мають щозими на Масницю привезти до Мценеська і здати посадникові Галану. А щоб хвоста супроти Києва не піднімали, наперед жили мирствуючи[119], забрав з собою три десятки синів ліпших в'ятицьких мужів – нехай поживуть над Дніпром, дивись і приросте їхня земля до Руської. Жону у в'ятичів собі не брав: люде дикі, лісові, навіть князя над собою не мають – з ким родатися?!

Нині вертався до Києва з того походу. Випередивши чи не на тиждень руську рать,

котру вів варяг Вігдіс, прозваний киянами Вовчим Хвостом, бо носив на своєму шоломі хвіст сіроманця, котрого здолав голими руками ледь ставши уношем, Володимир спускався по Десні шістьма лодіями та двома сотнями комонних – неповними п'ятьма сотнями кращих своїх гриднів, ще тих, перших. На лодіях була здобич – княжа та гриднів, коні гребців ішли з комонниками, осідлані, щоб, станься щось, гребці одразу ж могли скочити на коня. Комонних вів тисяцький Путята, Володимир взяв його з собою, аби було з ким раду тримати. День і ніч не йде з голови одна думка: чим, якими обручами скріпити, докупити стягнути підвладні Києву землі? Баба Ольга спромоглася становища, погости звести, аби данина йшла до Києва вчасно та сповна, проте цього вже мало. Ледь тільки зачули навколишні землі, що котора поміж Святославовими синами діється, так і кинулися звідусюди, мов зграя вовків на оленя. Як відбитися? З тою думою своєю денно та нічно не може розлучитися.

– Княже! – донеслося з кручі. З туману проступили постаті комонних, що височіли на деснянській кручі. Путята. Тисяцький князя дарма не потурбує, тому Володимир подав руків'я кормила одесну і головна лодія наблизилась до берега.

– Княже, перехопили ми туземця. Рече, торки городок тутешній обложили, Коропом зветься.

– Торки? Під Десною?!

– Сам не вірю. Клятий туман! Що діяти велиш?

– Причалуй! – озирнувся до задніх лодій князь і ще більше повернув кормило.

Не чекаючи, доки гридні прив'яжуть лодію та покладуть сходні, стрибнув на глинистий причілок берега й видерся нагору.

– Вилетів на нас із туману, – сотник Людмил тримав за плече якогось простолюдина, – рече, що до тивуна скавав. На коліна, раб, – перед князем стоїш!

– Я не... – простолюдин, певно, хотів заперечити щодо раба, але сотник спритно штовхнув його під коліна і так натиснув, що той упав-таки навколішки.

– Чий холоп? – Володимир важким поглядом втупився в поселянина.

– Агнищанин [\[120\]](#) я, ганчар, еге... Гарадище наше за дві версти вниз па течії. Кудлаєм атець нарік.

– Боярин хто?

– Нема в нас баярина, княже, – Кудлай почав нарешті усвідомлювати, хто перед ним стоїть і трепет вже проймав потроху його міцне тіло, – самі сабою живема, своїм умом. Еге...

Володимир по цих словах здивовано зиркнув на Путяту, мовляв, ти бачиш, глушина яка, боярина навіть свого не мають.

– Пощо до тивуна скавав?

– Торки Корап аблажили, паслав мене старійшина да Седня, тивуна, пудмогу прасить.

– Що за Короп такий?

Кудлай тільки бликнув на князя з-під лоба, мовляв, як же це так, Короп не знати?!

– Дик... верв наша, руд наш, значить, з Корапа... Гарадок на лівому березі...

- Торків скільки?

Кудлай зам'явся. Скільки тих торків, йому ніхто не сказав, а по всьому виходило, що князь, котрий немов із неба зійшов, від самого Перуна чи й Сварога, щоб рід заступити, міг би нападників одним своїм виглядом понищити, коли б тільки вирішив за потрібне.

- Як піску в Десні! - йому вдалося за краще перебільшити, аніж применшити: а раптом князь на торків, коли тих мало буде, й дивитися не схоче, не те, щоб Короп відбити.

- Тисяч скільки?! - роздратувався Володимир.

- Веле! - Кудлай ухопився обома руками за голову: - Як листу на деревах!

Путята знічев'я махнув рукою:

- Облиш, княже... Лопотивого холопа слухати - тільки годину втрачати.

- Седня сюди! - Володимир вже кипів: - Спить, одоробло старе, а степовики до Десни вже дістали!

- Уже послав, княже.

- Де твої городищани? - князь торкнув ногою Кудлая.

- На той берег падалися. Любим казав, табун торків треба разсіяти.

- Хто такий?

- Любим? - здивовано перепитав Кудлай. - Дик, старійшини ж син, з Корапа...

- Далеко той Короп?

- Версти чатири плавам... Пратока туди є.

Неповних п'ять сотень... А рать хтозна коли й підійде. Піти звідси, мов би нічого й не трапилось, а Русь, що тобі належить, степовики терзатимуть?! Та коли підеш, то завтра тебе й курка лапою загребе... Володимир мовчав, але Путята й сотники по його обличчю бачили, що коїться у князя на душі.

- Княже...

- Говори, Людмиле.

- Куман не піде сюди, я його добре знаю. - Людмил ще при Святославові був степовим дозорцем в Родні, знався з торками: - Що йому тут діяти, у цій глушині? Це ж не Київ, не Родень, здобичі мало. Хтось із молодих: може з помсти - бач, як далеко забрався.

- Підійдемо ближче. - Видно було, що князь уже все вирішив, бо говорив упевнено:

- Посилай, воеводу, дозорців, нехай борзо рознюхають, скільки тих торків.

- Мислю так, що не орда, - твердо прорік Путята, - понеже той Любим хоче табун розігнати.

І вже до Кудлая:

- Вставай, поведеш гриднів княжих. Переправа десь є?

- Є, є! - Зрадів гончар. - Нижче па течії на абалоні[\[121\]](#) паром наш.

- Де рукав[\[122\]](#)?

- За версту ашую буде, за плесам.

Путята зібрав сотників.

- Людмиле, пошлеш десяток зі своїх, котрі смишлені, в дозор. Нехай роздивляться

там усе, як є. І щоб борзо мені! Гордято, дійдете рукава – переправляйтесь плавом, не здубнете, бо поромом і в день не вберетесь. Тут залиш когось, нехай Риботу з тивуном дочекається.

Зовсім скоро лодії князя Володимира увійшли в деснянську протоку Короп.

Здав тивун Седень – літа брали своє. Болячки обсіли, та все такі, що й говорити про них соромно. І служба княжа не в радість, і срібло у власній скотниці теж, а нікуди ж і подітися – мусиш перти свого плуга... Якось так сталося, що замість десятників княжої залоги останнім літом крутилися навколо нього одні баби – знахарки, шептухи. Він і сам обабів: поширшав у гузні[\[123\]](#), плечі опустилися, черево обвисло, ще й зуби сипатись почали – пора б уже про смерть думати, а не про лови, вири та полюддя. Баби прямо-таки не вибували з його терема, тільки от чомусь болячок від них не меншало, а швидше навпаки. А може то старість була...

Третє літо Седня мучив почечуй[\[124\]](#), часом так діймав, що хоч плач. І тут учора, мов сніг на голову, заявився в Ратичів сам великий князь Володимир! Седень за літа свого тивунства вже й забув, які вони, князі. Одна річ стояти на київській стіні і хоча б вряди-годи бачити їх, інша – просидіти чотири десятки літ у цьому глухому, затканому павутинням часу, закутку. Через ненависну болячку Седень ледве ноги переставляв, від хвилювання, що князь зрозуміє його неміч та викине геть, у тивуна трусилися руки й тремтіли губи. Він, затинаючись, молів якусь дурню про те, що добре знав бабу князя, Ольгу, що отця його, Святослава, бачив ще дітиськом, і що рісно[\[125\]](#) блюде княже діло, та коли спитав Володимир чи тихо в його, Седневій, волості, чи не мутить хто воду, поніс таке, на що молодий князь, набурмосившись, лише рукою махнув і поївши свіжої печені, подався з дружиною геть, ще й вечір не настав.

Наступного ранку Седневі вже здавалося, що то був якийсь страшний сон, котрий минув і більше не прийде, тож у теремі його знову заговтузились баби, лікуючи тивунів клятий почечуй: кожна, звісно, по-своєму.

Посланий Путятю у Ратичів десятник Рибота з Володимировим яловцем[\[126\]](#) на списі, переполошив на воротах сторожу, гукнувши: "Княже слово і діло!", влетів у погост, підскочив до тивунового терема і стрибнувши з коня та віддавши списа котромусь зі сторожі, по-молодечому скакнув на ґанок і штовхнувши дубові двері та пригнувши голову у високому шоломі, опинився в освітлених жирницями[\[127\]](#) сінях, де товклося аж троє бабів і пахло ошпареним курячим пір'ям. Одна з них, загледівши Риботу й не розібравшись по бабській своїй дурості, хто перед нею, з криком: "Туди не можна!" розпласталась на дверях до стравниці. Рибота гребонув шуйцею і баба з вереском полетіла у горшки, що рясно були наставлені попід стіною, турнув і наступні двері та й ступив у стравницю.

Прямо посеред неї, спустивши ногавиці, на величезній макітрі з гарячим пір'ям сидів тивун Седень і очі його від подиву потроху лізли на лоба. Рибота, скрививши губи в зневажливій посмішці, втупився в старого, що обмер, побачивши на шоломі гридня княжий яловець, і прямо-таки з огидою прорік:

- Великий князь Володимир велить тобі борзо його наздогнати: на тому березі Десни торки городища палять... - І додав, збираючись вийти: - ... доки ти тут на макітрі сидиш.

"Ось і смерть моя прийшла, - похолов Седень: - Я ж і дороги не переживу..." Доки ратичі сідлали коня, устиг шепнути мітельникові Побігайлу, щоб, не барившись, запрягали парокінну підводу та їхали слідом униз по Десні - "Тіло моє забере, коли що... По Кону схороните." Кривлячись та охкаючи, сяк-так, з допомогою Побігайла видерся у сідло і прощаючись з життям, голосом приреченого на смерть жалісно гукнув до коня:

- Н-но, Сивашу!

Сивер стояв на башті Полуденних воріт і дивився, як за перестріл від нього, на лівому березі Ятриці торки готуються до переправи. Вирішив ще раз зібрати сотників. Гукнув знизу двох отроків і ті пробігли по стіні: "Воєвода кличе!" Скоро вже й сотники юрмилися біля воріт.

- Востаннє сього дня збираю вас, - почав Сивер, - більше не вдасться. Маєте відати дещо. Торки в степу сильні, коли комонні. Коли торк не на коні, то лише півторка, а коли ще й на стіну лізе, а ти зверху - хіба чверть його. Тому, вважай, сили у нас з торками рівні. Прийдете до сотень, розкажіть усім про се. Найбільше треба Свенельдових варягів стерегтися. І не дивіться, що їх кількасот: отсі біди можуть наробити. Хто побачить їх під стіною, а швидше, під воротами, - кличте мене! За підмогою я послав: до оболонських і в Жорновки. Коли подадуть знак нам, готові будьте всі, що поночі вдаримо. І ще. Знайте, що головне - не дати стіну від посаду підпалити: кістьми ляжте, але не дайте. Нам перший приступ відбити, тоді вже легше буде. Довго вони тут не стоятимуть, підуть.

Сотники слухали спокійний голос Озарича, котрий говорив так, немов ішлося про щось буденне - косовицю чи підсіку й заспокоювалися самі: з таким воєводою ніякі торки не страшні!

- Зимо! І ти, Ждане! - від далі Озарич: - Ваші сотні на Лугових воротах змикаються. Стережіться варягів там. Не давайте, коли що, перед ворітьми гать мостити, бо битимуть тараном, а ворота в нас - так собі... Тоді стріл, сулиць не жалійте.

Він аж стомився з цим своїм науком, бо думок у голові рясніло, мов квіту в лузі, а спробуй-но найголовнішу вибрати! Тож, скінчивши, трохи подумав, чи все сказав, потім махнув рукою:

- Все, йдіть.

Сотники пішли, а Сиверові думок однак не поменшало. "Знали толк праотці, коли городище ставили, - мислилося йому, - нелегко буде торкам: вони під стінами, а коні їхні аж за Ятрицею. Вже полудень. Доки переправляться, доки посадом никатимуть - дивись, і день скінчиться. Поночі на приступ не підуть, темно, а коли посад і підпалять - самі, як на длані [\[128\]](#) будуть, бий на вибір. Стрілами торки город не спалять, зате посад спробують - щоб стіна зайнялася. Води, води в нас мало! Два колодязі в городі...

Мало! Ех, табун розігнати б! Ще й варяги... ото морока. Ось кого вночі слід боятися! "

Він прогадав з переправою. Міст з Ятриці, що його пустив за течією Педаш, нападники таки віднайшли, певно, зачепився на повороті русла, не допливши протоки і вже кілька комонних торків тягнули його назад на довгій линві, а хтось, схожий на варяга, стоячи на мосту, відштовхувався від берега жердиною. Ну... Озарич на те, начебто, і вухом не повів: у брані так не буває, щоб усе по-твоєму, на те вона й брань. Міст навели. І спішені торки посунули на правий берег, темний людський потік заповнив посад, видно було, як нищпорили по житлах, шукаючи швидкої поживи, та ось кілька комонних взялися наводити серед них лад, а з того берега зо дві сотні степовиків вже несли бігом довгі драбини і тоді багато нападників взялися за луки: ціла хмара стріл піднялася раптом в небо, а потім з глухим стуком, немов то був звичайний град, а не смертоносне залізо, вони впали на город.

Рикуш, стоячи на стіні, в якихось двадцяти сажнях від Полуденних воріт, бачив, як чужинська навала дісталася і його двору, уявив собі, що діється зараз в його кузні, скипів гнівом, як ніколи ще в житті, і ладен був тих торків гризти зубами, мов пес. Він місця собі не знаходив від люті, кленучи подумки й себе за те, що помчав у город, не сховавши молоти, кліщі та рубила – все тепер пропаде, задурно дістанеться якомусь торкові! Біля заборолі встояти не міг, щоб хоч якось взяти себе в руки, ходив по настилу уздовж своєї сотні, меч, здавалося йому, муляв руку – ех, швидше б уже: на капусту посічу клятих! Та нетерплячка його й згубила: щойно перші стріли забубоніли об стіну, як він, на одну лише мить якусь виткнувшись з-за частоколу, тут же й отримав свою – через бійницю прямо в груди, біля серця; заціпившись від пекучого болю, встиг, не тямлячи себе, вирвати стрілу з грудей, з подивом помітив, що на скривавленому древку нема накінецьника, а далі все перед очима пішло обертом і коваль Рикуш, сотник шостої сотні, чи не першим серед захисників поточився на краю настилу й гримнувсь б униз, якби Благовид вчасно не підхопив на дужі руки обм'якле отцеве тіло.

Стрілам, здавалося, не буде кінця. Сивер, прихилившись до стіни й дивлячись у бійницю під кутом, бачив у вузьку щілину, як торки з драбинами наблизились уже до самого рову й гукнув що було сили:

– Стрільці, бий!

Зі стіни намагалися бити в ціль. Не завжди виходило, бо знизу летіли й летіли стріли та коли стрільців почали прикривати щитами, торкам стало непереливки. Хоча вони й здолали неглибокий, майже пересохлий рів, але драбини виявились короткуватими і приступ захлинувся, кочовики мов хвиля, відкотилися назад; понад два десятки їх залишилися лежати в багнюці рову.

На стіні раділи:

– Як ми їм, Озаричу, га?!

"Це ще не приступ, – хотілося відповісти, – зачекайте ось..." Проте не став; не варто лякати, самі скоро визнають. Донесли, що Рикуша поцілили біля серця, рана важка дуже. Нахмутив чоло, зуби зціпив, та воєвода не має права на жаль навіть за ліпшим другом: за город мусить думати, не за своє...

Тим часом торки взялися за посад: ламали хліви та клуні, розметавши їх, перекинулися на ближні до стіни житла. Затріщало дерево й там, глухо гупала всередину осель глина: нападники руйнували покрівлі, потім заходилися розбирати зруби. На стіні, оберненій до Ятриці, стояли посадські сотні. Оборонці, дивлячись, як руйнуються їхні житла, шаленіли в безсилій люті, кричали згори погрози й прокльони – мало не поривалися зі стіни стрибнути, посилали стріли, котрі надто великої шкоди торкам не робили. Коропці не розуміли, що діється та Сивер вже знав: хочуть засипати рів. І дійсно, скоро торки, сяк-так прикриваючись щитами, мов мурахи, потягли під стіну рештки жител, незважаючи на стріли, кидали у рів дерево, вимощуючи собі легший шлях до стіни.

Потроху, потроху робота тисяч нападників таки зробила свою справу, дарма, що більше сотні їх отримали від обложених свою стрілу. Рів виявився засипаним і торки знову пішли на город усіма своїми силами, тільки драбин тепер було куди більше: чи не зо дві сотні та й зробили їх вищими – ці вже точно дістануть бійниць. Частина ковуїв лишилася позаду лави з луками, певно, кращі стрільці; знову на город полетіли стріли. Тепер били прицільно, не навісом, а по прямій, лише по бійницях, щоб дати можливість своїм підбігти до стіни та поставити драбини. Обложені теж мали своїх стрільців і ті з веління Сивера били не стільки по торках під стінами, скільки по їхніх стрільцях за двадцять сажнів від себе. Скоро нападники густо обліпили стіну.

– Оце вже справжній приступ! – гукнув Сивер. – Стрільці, бий!

"Боже правий! – подумки перехрестився Сивер: – Поможі нам, Господи, вистояти!" Озирнувшись, помітив унизу Одинця.

– Діду! Нехай отроки збирають стріли! І всі їх сюди!

Дві з половиною сотні сажнів коропської стіни були поділені порівну поміж восьми сотень мужів – так заведено, віче здавна ділило стіну. Ковуї обложили хіба половину стіни; хоча й брали числом, але повністю оточити город одним кур'яном неможливо. Попри втрати, драбини вже приставлялися до стіни і перші відчайдухи з кривими мечами полізли ними вгору. Їм на голови летіли оцупки колод, лився окріп, стріли та сулиці цілили в живу плоть, торки падали з драбин, хто мертвий, а хто скалічений, та на їх місці поставали нові й нові і місцями вони вже дісталися бійниць. Звуки битви – удари, брязкіт, хряскіт, крики поранених нападників та захисників – все злилося в один якийсь нерозбірливий страшний гул.

А в небі над Коропом, поверх того гулу вже чувся воронячий грай, вже сотні, чи й тисячі їх кружляли над близьким побоїщем в надії на щедрий бенкет. Люди на їхніх очах ставали звірами: одні прагли будь-що поживитися чужим трудом і починали скаженіти в п'янкуму передчутті людської крові й здобичі, інші, хто боронив власні життя та нажите важкою працею яке-не-яке добро, скаженіли з відчаю. Вже ніхто не думав про можливу рану, чи свою смерть, люті людська мала тепер одну мету – вбити суперника. Ця люті перевершувала собою всю звірину люті неоглядної пущі, вона затопила геть усе навкруги, випари її здіймалися над городом і п'янили спрагле вороння. Навіть пуща, здавалося, вжахнулася тієї люті й припинила.

... Мстислав Свейнальдсон, зібравши навколо себе півтори сотні власної дружини, спостерігав за приступом з лівого берега Ятриці. Він аж ніяк не збирався посилати своїх отроків на стіни: не за те платить торкам сріблом зі своєї скотниці, щоб втрачати дружину – вона йому потрібна цілою та неушкодженою. Спалить Короп – і вжахнеться межиріччя Десни та Семі, здасться на милість Мстиші. Він готовий віддати Пильтяєві й половину майбутнього першого полюддя, не рахуючи переданих вже двох гривень сріблом на кожного вершника та здобич в Коропі, нехай тільки ляже цей шмат Сівери до його ніг.

Городські стіни зведені були яйцем: витягнутою стороною до Ятриці, до посаду й увесь полуденний бік того яйця обліпили торки. Мстиша давно розіслав своїх отроків, аби ті зорили, що діється на полунощній стороні, від протоки. Зі сходу повівав легенький вітерець і потроху здував луговий туман. Коли ж пориви його стали сильними, рвучкими, луг очистився і сонце засяло в чистому небі.

"Те, що треба! – зрадів Мстиша. – Тепер ви в мене заспіваете!" – і велів кільком варягам підпалити східний кінець посаду. Кресонули під якимось стіжком соломи біля клуні – зайнялося вміть. Вітер швидко розбурхав полум'я і поніс його на город. Коли займеться стіна і впаде, він перемогу з повним правом візьме на себе, скаже Пильтяєві: "Городи треба вміти брати! Що б ти без мене вдіяв?" та й не треба вже буде половину полюддя віддавати!

– Інгаре! – Обернувся князь-ізгой до сина. – Нехай тепер отроки за димом підносять дерево ближче до стін. Підсмажимо цих поганців!

– Ближче, ближче! – кричав уже навздогін. Кількадесят варягів на протилежному березі річки, виконуючи волю свого володаря, ховаючись за клубами темного диму, несли й несли дерево з розібраних жител, кидаючи його в вогонь щоразу ближче до городських стін...

... Майже півсотні мужів з оболонського городища були з Любимом – кого вдалося вдома застигнути. Оболонцям що: хто-хто, а вони вже ж за Десною відсиділися б, торки сюди ні ногою. Та ніхто про те й не мислив, коли рід свій у небезпеці – борзо підхопилися й подалися за Десну, на підмогу своїм. Більшу половину з них довелося Любимові посадити на власних коней, добре, що табір його табуна стояв майже по дорозі. Сиділи оболонські безкомонні охляп, навіть без браздів^[129], нашвидкоруч поробивши з конопляного мотуззя недоуздки. Комонний без сідла і стремен, то не вой, а так... Та все ж і пішець табун не розжене. Більшість мали за зброю списи, хтось топори, ще менше було луків. "Нічого, – втішав себе Любим, – впадемо на них, мов грім з ясного неба! Вони нас не чекають."

Коли отримав від Слинька звістку про напад, мав при собі лише ножа. Вже потім, привівши задесенців до свого табуна, взяв у конюхів спис та лук зі стрілами. Дуже жалкував, що меч його лишився в городі... Ех!

Брід за Лисою горою поки що не переходили, стояли під соснами, вичікували.

Туман ще тримався, але вже слабнув, легкий поки що вітер від бору вже ворухив його сиву пелену. Де той табун кочовиків? Ще на ниві, чи вже на луг пригнали? Луг від Лисої гори й до самого Коропа одесну Виті відкритий, жодного кущика, лише протилежний берег протоки уздовж стін поріс вербами. На голому місці півста комонних видно буде, як на долоні: не підберешся й не підскачиш непомітно, а з їхніми силами по-іншому не вийде.

- Пащо ждемо? - гарячкував Усинець, молодий старійшина задесенців. - Туман зійде!

- Знаю! - сердився Любим. - Хто скаже мені, де той табун, га?! Прискочимо під Короп, а туман пощезне; будемо, як на длані перед торками - кому користь? Між нами протока - та ми й переправитись не встигнемо, як нас перестріляють, мов крижнів! З жорновськими треба якось...

- На брані, сину, - перебив його старий Куцень, що ходив ще з самим Святославом на хозарів, - наперед не вгадаєш. Простоїм тут да ночі, а торки Корап сплять - сраму не аберемась.

На болючу Любимову мозолю наступив Куцень: мало того, що город покинув напризволяще, так ще й тепер, усі це скажуть, kota за хвіст тягне, боїться смерті в очі зазирнути, а ще на чолі самоправно став...

- Бути по сьому! Отам бродком через Короп переправляємось, - Любим махнув головою одесну, - і лівим берегом навзаводи[\[130\]](#) до Ятриці. Коли Доля з нами - встигнемо по туману. Вийде так, що табун на ниві ще - гонимо його в пущу. Може воно й на краще: торки лісу бояться!

- Н-ну! - зірвавши з місця Грака, він риссю перелетів помілілий восени брід під горою, не озираючись, помчав до недалекого Коропа - тут протока, завернувши одесну та відійшовши від города на кількасот сажнів, була від Обижані зовсім близько. Задесенці наздогнали його вже біля неглибокого броду - десть на дві четверті нижче кінського черева: здійнявши бризки, перехопились на протилежний берег. Туман майже розвіявся, вітер, що піднявся, був по-осінньому пронизливим. Навзаводи подалися понад протокою на полудень, аж гула земля і злякана риба скидалася в Коропі.

Зробивши лугом чимале коло, завернули ошую й неслися тепер по самому краю деснянської заплави, а чужинського табуна ніде на лузі не було видно. Зате над городом кружляло вороння, а ближче до посаду ріс, клубами здіймався в небо темно-сірий стовп диму. В Любима недобре тьохнуло серце: "Палять!" і він смикнув повід одесну. Грак вилетів на пагорб над заплавою - до ниви - і ось він, табун торків: за перестріл чи й ближче! Не було вже часу й можливості щось думати або з кимось радитись: Любим перехопив зручніше списа й уперішив його оскепищем Грака по крупу. Вороний, ображено збрикнувши, рвонув уперед і за мить аж стелився над землею. Любим кинув оком назад: задесенські родовичі майже не відставали. Тоді він, піднявши списа над головою, закричав нелюдським голосом, аби налякати чужих коней і понісся прямо на кількох комонних торків скраю велетенського табуна, котрі

здивовано, не розібравшись ще, що перед ними коїться, дивилися на несподіваних нападників – до них лишалося не більше півста сажнів...

... Чотири сотні комонних гриднів на чолі зі своїм князем стояли на узліссі соснового бору. Під Володимиром був його улюблений, ігренової[131] масті жереб на ймення Вітер, котрого завжди тримав при собі у походах. На захід від лісу, деь за версту, виднівся за нивами обнесений частоколом город. Ошую мерехтіли під сонцем блискітки на хвилях неширокої річки. Троє дозорців повернулися від города. Володимир кивком голови дав дозвіл говорити. Десятник першої сотні Середа, що був посланий на чолі дозору, стурбовано нахмурих брови:

- Близько підійти не змогли, княже, то ми з Вовчком спішилися й понад річкою, верболозами прокралися за півтора перестріли, ледь не до самого посаду. Лізуть торки на стіну. Город тримається. Оця річка під самим посадом тече. Коні торків аж за нею – не відаю, чому вони коней так далеко полишили.

Володимир махнув рукою, аби підвели Кудлая.

- Що це за річка? Куди тече?

- Ятриця, княже, – нагнув голову навчений вже Кудлай, – За горадам в пратоку впадає.

- Між торками й табуном вода, – поглянув на Путятю князь. – Це добре.

Раптом перед стіною здійнявся в небо темний дим, все збільшуючись та збільшуючись, він, це навіть з бору було видно, почав посуватися на город. Скоро диму стало стільки, що вже нічого не було видно, що там коїться.

- Бити треба, княже, – тисяцький аж на стременах підвівся, намагаючись розгледіти бодай щось біля города, – коли там вода, то і втекти їм нікуди.

- Бачу. За димом вони й не доберуть скільки нас.

- Та й підмоги для города не ждуть, – на знак згоди кивнув Путятя, – аби ж тільки з-за стін помогли!

Коли у князя під рукою хоча б чотири тисячі, він ще може залишитися позаду їх. Коли ж чотири сотні – має йти попереду. Володимир простягнув десницю до гридня, свого зброєносця, що був на коні одесну й трохи позад нього і той подав йому списа. Князь, підвівшись на стременах, обернувся до гриднів:

- Дружино! Іду перед вами! Русь!

- Русь!! – ревунали чотири сотні могутніх горлянок і Володимир зірвав з місця свого красеня, той помчав, набираючи швидкість, два десятки охорони за помахом Путяти поспішили оточити князя: чотири сотні найліпших руських воїв понеслися до бойовища, мов камінь з праці.

... Ледь тільки зайнявся стіжок на посаді лівіше Полуденних воріт, як Сивер зрозумів: ось воно, те, чого так боявся!

- Діду! – щосили закричав Одинцеві: – Воду до сьомої сотні! Усю під стіни, яка тільки є! – І сам притьмом подався по стіні туди.

Вітер піднявся рвучкий, весь час мінявся, дув то зі сходу, то з полудня, ніс дим

прямо на город. Три посадські сотні тримали оборону на стіні, ще по два десятки кращих стрільців від кожної вільної сотні їм підсобляли, змагаючись зі стрільцями кочовиків, третя сотня, розібравши кілька хлівів поблизу Полуденних воріт, підпирала їхні стулки колодами й жердинами – зміцнювала проти можливого тарану, решта стояли на своїх місцях – Сивер беріг сили, бо ніхто не знає, скільки триватиме облога та як воно повернеться, а зайві при обороні стіни тільки заважатимуть.

Дим немилосердно різав очі лівому крилу сьомої сотні Третяка, але й торки не витримали, десяток драбин свого правого крила теж прибрали – ззаду на них наступала пожежа.

– Стрільці! Бий у дим! – По тому, як вогонь наближався до стіни, Сивер зрозумів, що там хтось підкидає дерево, живить пожежу. Коли ж черговий порив вітру відніс дим одесну, помітив кілька постатей в лискучій броні. Варяги! Авжеж, хто ж іще?! Стріли щезали в диму, хтозна, чи вдалося вцілити когось отак навмання, та сидіти склавши руки й чекати, доки тебе за просто так підсмажать, то останнє діло.

А вогонь був уже хіба що за два сажні від стіни, язика його при великих поривах вітру інколи вже лизали посірілий дубовий частокіл, що місцями почав обвуглюватися, ставав чорним від кіптяви.

– Воду сюди! – Озарич зривав голос та внизу почули, скоро вже отроки й жони, ставши по наказу Одинця довгим чепом, по сходах передавали цеберка з нею на стіну від самого колодязя, що був аж за півста сажнів від сьомої сотні. Кашляючи від диму, десяток Мишати лив і лив її униз, на почорнілий частокіл, але те хіба що відтягувало неминучий спалах пересохлого старого дуба – вогонь уже паласав поруч із стіною – зайнялося те дерево, котрим ковуї, готуючись до приступу, закидали рів.

– Діду, більше води! – у відчаї драв горлянку Сивер, а коли зиркнув за стіну, то не повірив своїм очам: від бору з-за диму вилітали якісь комонні зі списками й черленими щитами – десяток за десятком – мчали трьома кривими вуличками посаду, забираючи одесну, підлітали до стіни й умить зминали спішених торків, котрі в запалі битви не могли второпати, що діється. Отам, в першій лаві, хто ж то в червоному корзні? Корзно – одіж княжа... І знамено на списі майорить – князь! Який?! Двоє князів в один день – забагато!

Стіна та страх серед ковуїв спалахнули одночасно. Спішений торк, коли поряд немає його коня, клякне перед комонним суперником, як жаба перед вужем. Коли в спину кочовикам під стіною вдарила, мов грім з ясного неба, комонна дружина київського князя, а коні їхні були полишені аж ген, за річкою, ковуї, мов отара без барана, взялися тікати хто куди: збившись у натовп і показавши раптовому ворогу спину, перетворились на беззахисне стадо.

– Відчиняй ворота! – Сивер забув навіть про пожежу: слід було завдати свого удару, доки ворог не оговтався – він бачив, що комонних лише кілька сотень. Третя сотня не могла доперти, що сталося, згори їм кричали й інші, на стіні утворився безлад і Озарич гайнув униз, встигнувши на ходу гукнути Третякові:

– Твоя сотня стіну гасить!

Той лайнувся, пом'янувши лихим словом новоспеченого воєводу і розчепірів руки перед своїми:

– Куди?! За відра!

Коли ворота все ж розчинилися і безладний натовп коропських мужів вивалив з города, ковуї розгубилися остаточно і досить скоро вже не здатні були чинити хоч якогось опору: їх ганяли уздовж стіни, загонили в Ятрицю і скоро земля так просякла чужою кров'ю, що місцями аж хлюпала під ногами. Лише коли розбурхана вітром пожежа охопила чи не третину зруйнованого посаду, а від палаючого в рові дерева зайнялася стіна, городяни, забувши про все на світі, кинулися гасити пожежу – нема нічого страшнішого, аніж вогонь, що ось-ось охопить дерев'яний город!

Стомлений за день Дажбог-Лад, наближаючись до виднокола, мовчки споглядав на своїх онуків, не знаючи, радіти йому за них чи сумувати. А в задимленому небі так само кружляло грайвороння і йому не було числа...

... Мстиша Свейнальдсон, дивлячись, як дим та вогонь підібралися впритул до стіни, подумки вже святкував звитягу, коли, зиркнувши випадково до бору, побачив за якихось півста сажнів від поновленого мосту комонну рать, що неслася прямо на посад і на чолі її вишіло знамено з тризубом – знак його заклятого ворога – поганина-робичича Володимира. Якусь мить Мстиша не міг второпати: ввижається це йому чи діється насправді?! Та коли озирнувся на боки, то помітив розгублену здивованість Інґвара і своєї найближчої дружини. Тоді вже на нього повалилося небо і відчай охопив душу. Якби старший Свенельдич мав норів свого молодшого брата Людвіка, він би беззаперечно вдарив у спину тому клятому Володимирові, але Мстиша був, як завжди, надто обережний, надміру передбачливий – а раптом це лише перші кілька сотень і за ними ось-ось з'являться інші, адже не може великий князь повертатися від в'ятичів з кількома лише сотнями! Здогадка, що це повернення Володимира від в'ятичів, осяяла Свенельдича миттєво, але чому ж Бог відвернувся від ізгоя-християнина Мстиші та прийняв сторону нечестивого поганина?!

Знак цей був настільки лиховісним, що світлий князь Мстислав, не випробовуючи більше долю, підняв свого коня дибки і з розвороту послав його вчвал, не потурбувавшись навіть про долю тих двох чи й більше десятків своїх отроків, що лишилися на протилежному березі річки палити посад. Розгублені цим вчинком свого князя, варязькі дружинники подалися слідом – геть від города, що ось-ось мав був упасти їм прямо в руки.

Мстислав мчав проти сонця не розбираючи дороги, мало що бачачи попереду, цілком віддавшись на волю коня, аж доки не налетів на табун, біля котрого в здійснятій комонними пилюці творилася якась несусвітня колотнеча...

... Сіверяни, як і вся Русь, не люблять комонної січі, воліють по можливості стояти обома ногами на Матері-землі: від неї сила йде і опора вона в бою непохитна. Любим зі своїми задесенцями налетівши раптово на табун, з першими трьома торками якось справився, та коли спробували зрушити з місця кілька тисяч стриножених коней, на них налетіли решта ковуїв. Голомозі й довгочубі кочовики вдарили зі свистом і

вереском, дарма, що удвічі поступалися числом, проте чи не з десятків оболонців мало не одразу ж впали з коней порубаними. Любим устиг гукнути, щоб хтось гнав табун геть від міста і вскочив у саму круговерт січі. Комонному з довгим списом важко протистояти замашному та легкому кривому мечеві кочовика. Любим крутився на всі боки, когось, здається, разив, від чийось ударів дивом відбивався – він забув про все на світі, навіть про табун; вимахуючи списом, бив і вістрям його, й оскепищем[\[132\]](#), і втоком[\[133\]](#) – як прийдеться. Йому дивом вдалося вибити з сідла двох вертких, мов змії, торків, отримавши при цьому лише неважку рану лівого плеча; табун тим часом зусиллями кількох оболонців зрушив з місця і потроху віддалявся на полудень, коли ж це раптом зі сходу налетіла ціла рать закутих у броню вершників. Любим вдарив, що було сили, вістрям свого списа в першого з них, проте воно тільки ковзнуло по щиту, а вже наступної миті сліпуча Перунова блискавиця поцілила йому прямо в голову, світ розколовся навпіл і тут же став непроглядним мороком: з розсіченою мечем варяга Інгвара головою, Любим упав під кінські копита несамовитого бойовища, а дружина Мстиші Свейнальдсона, числом до двох сотень, не зупиняючись, помчала далі на захід до спаленого Сохачевого, аби тільки швидше покинути сіверське межиріччя.

Не передати словами, що творилося в Коропі та на його посаді! Палаюча східна стіна, зруйновані торками житла, що теж місцями вже горіли, настільки розчинені обом воріт, мужі зі зброєю, жони та отроки з відрами: хто біжить від Ятриці з повними води, хто до неї – з порожніми, княжі комонні дружинники, що виловлюють ще не полонених кочовиків, поодинокі сутички між окремими ковуями, котрі примудрилися сховатися в руїнах чийогось житла та посадськими мужами, які повертались до своїх домівок, встелена трупами, просякла кров'ю земля кривих вуличок, оточений городянами великий натовп полонених у багнюці рову під західною стіною і над усім цим – лиховісний гамір вороння в небі.

Орогостя з Волхиткою вискочили за Полуденні ворота, аби поглянути на своє вбоге житло – що там з ним?! Велетенське Дажбоже Коло ось-ось мало торкнутися верхівок дерев на обрії й довгі темні тіні простяглися від трьох високих в'язів, що стояли одразу ж за Орогостиним житлом майже до самих воріт. Ледве жони звернули одесну, як з вузької посадської вулички, що вела до Ятриці, раптом вихопилось з десятків комонних в сяючій під сонцем броні. Попереду баский, темно-бурий жеребець з довгою лисиною на лобі, що аж лиснів, по-лебединому вигнувши шию, повернувши набік невеличку горбоносу голову, ніс легкою риссю витязя в червоному корзні на лівому плечі, в шоломі, що мінився золотом та сріблом. Він був зовсім не старий, довгі русі вуса на поголеному підборідді майже сягали широких грудей, а світло-сірі очі, здавалося, самі випромінювали сяйво. Біла, розпушена на вітрі грива й такий же, вигнутий дугою хвіст розгаряченого коня аж майоріли й під низькими променями сонця відсвічували золотом – Волхитка оціпеніла й очей не могла відвести від мужа. Той стрівся поглядом з нею, у подиві повів навіть лівою бровою й мимохіть ледь притримав свого скакуна, через що той перемінив ногу, але не зупинився, поніс господаря далі – в

город, і скоро той зі своїм почтом вже зник за стіною, а Волхитка так і лишилася стояти, мов громом вражена.

Якусь мить і Орогостя стояла, збираючись з думками, а потім спитала у доньки:

- Що сталося?!

- Це він... - тихо проказала Волхитка, не в змозі рушити з місця.

- Хто? Той, на коні?

- Так... Суджений мій...

- Зі сну?

Волхитка тільки мовчки кивнула матері у відповідь.

День, як вік... Раніше таке у Сивера в житті траплялося не раз - коли за день стається стільки всього, що іншому за весь його вік не пережити. Здавалося б, вже кому-кому, а йому до січі, до бойовища чи того ж поединку не звикати. Та ось поставив рід його воеводою, поставив зовсім неочікувано, несподівано і такий на плечі тягар опустився, що й кроку під ним не ступиш, так важко. Тримав його і йшов, ішов, зціпивши зуби, бо ніхто не повинен був знати, як тобі важко, і час плинув за тобою, а не перед. Нині ж, коли скінчилося все, скінчилося раптово, бо прийшов інший і зняв умить з плечей твоїх той тягар, ти з полегшенням видихнув, оглянувся навколо - ба, та ми з часом, вважаєш, на місці стояли...

Коли січа перетворилася на безжальне побиття ковуїв і ті почали кидати зброю на милість переможцям, він, весь з ніг до голови обляпаний чужою кров'ю, розвернувся й пішов назад, до воріт - огидно було пускати кров беззахисних, до того ж знав, що воно таке, ті князі, за довгий свій вік навчився триматись якомога далі від володарів. Згадавши про пораненого Рикуша, пішов його розшукувати. Знайшов у вічниці; старий лічець Хотен, знахар і ворожбит, порався біля непритомного, палаючого в гарячці коваля, Доманя й та не могла підійти до свого пораненого мужа. Ну й добре, що живий, трохи заспокоївся Сивер, а Хотен вже ж знає, що діє. По тому розвернувся і почвалав через Лугові ворота геть з города - до свого гнізда.

Вже смеркалося, він ішов берегом Коропа попід вербами, що вже скидали у воду побуріле своє листя і думав зовсім не про битву, а про те, що ось, залишився знову лише зі своїми двома топорами та бронею. Від Святка немає вже з ним Бримо, тепер невідомо, що сталося зі Слиньком та Птахом, хтозна, чи вціліло житло і де тепер його рідні... Отак просто стати знову одинцем на весь білий світ? Ще вранці, коли мав усе: вірну жону й дітей, і двір із теремом, коня, худобу й двох челядників, він навіть не замислювався про те, наскільки багатим є - не сріблом, а тим, що всякого срібла дорожче - двором своїм з домочадцями; угніздившись в ньому, швидко звик за ті кілька літ, що з родом живе, до свого кубла й десь насподі думки мріло: так і мусить бути - віднині й до самого скону, а як же іще? Та ось під вечір цього ж дня багатство те розвіялося, мов дим, а чи ж збереться тепер воно до купи?

Дарма, що сутінки ось-ось мали стати темрявою - навіть здалеку побачив: ціле його гніздо, не спалене! Швидким кроком пішов, зраділий, і біля воріт зустрів господаря

собачий гавкіт: ще на початку літа взяв у Рикуща двох сірих цуценят – навзамін своєму Бримо. Тепер підрослі Сірко з Рябком, зачувши Сиверову ходу, зайшлися радісним гавкотом та скавулінням, з хліва подала голос непоєна Лиска, до неї долучилися голодні свині – навіть на душі стало легше – вдома! Роззброївшись, заходився вже потемну поратись і кінський тупіт почув лише біля самого тину: Слинько примчав на Птахові. На ходу розповів коротко, як перехопив його Любим та як жорновські мужі, більшістю піші, не на конях, довго обходили поза Ятрицею коропську ниву, скрадаючись у пущі, аби ближче підібратись до табуна торків, а коли зрозуміли, що на табун вже напали оболонці, бігли щодуху їм на допомогу і добре, що встигли, бо комонні торки посікли мало не половину їх, навіть Любим загинув...

– Любим?! – перепитав здивований Сивер. – Оце тобі...

– Казали, якийсь варяг розчерепив йому голову, – ділився почутим Слинько.

Сивер на ті слова тільки мовчки кивнув головою – Мстишині, виходить, коли втікали, на нього натрапили. "Ех, брате... Пощо було вдень нападати, при світлі?! Ночі не дочекалися... Хоч і не обіймалися ми з тобою, а все ж по крові найближчими були. Та смерть твоя мужня, легка, всім би такої..."

– А за тим, – вів далі молодик, – побачили ми, як торки ті біжать за кіньми своїми – десятками, сотнями: мокрі, бо Ятрицю долали, і так чешуть нивами, що тільки ну! Вони й нас не чіпали, а нам на них куди? – з нашою силою... Сажнів хіба сто між нами було. Так і подалися, мов ото птахи якісь перелітні – на полудень, у пущу, за табуном. Навіть полон свій покинули.

– Повезло сохацьким. Йдемо і ми своїх шукати, – кинув Слинькові Сивер, коли напоїли-нагодували худобу.

Той мовчки схопився йти, хоча не надто й уявляв собі, як це зробити поночі на неосязному лузі, та ще й без їхньої однодеревки. Вони таки довгенько драли горло, йдучи спочатку понад Коропом, а потім і берегом Ужеті, аж до самого узлісся і вже коли, втративши всяку надію, збиралися повертатись, почули далекий голос Губара. Їхні перегуки чув, певно, увесь нічний луг, та все ж через якийсь час довбанка нарешті ткнулася носом в лівий берег Ужеті й Вишня з дітьми опинилася в обіймах Сивера.

У страшної Мари, жони Чорнобога є дві доньки – Карна та Желя. Як і матер їхня, ці не несуть людям ні радощів, ні веселощів – ніколи, за жодних обставин.

Послухай... Чуєш?! Стелеться над нічними нивами ледь чутний тихий плач... То Карна, Богиня поховань та плачів вже голосить за полеглими родовичами, коропцями й оболонцями. А в житлах людських сестра її, Богиня скорботи й печалі Желя навіює смуток та розпач в родинх загиблих. Сидять полегли в своїх клітках, на лавах поряд з Дідом[134], біля печі, обителі Сварожича, перед котрим ще вранці творили вони потребу рідним Богам; сидять обмиті, причепурені, в чисту одіж вдягнені, рани їхні приховані; сидять – прощаються з цим світом, з жонами, дітьми й онуками своїми, з житлом, власними натрудженими руками зведеним, а тепер чужинською навалом напіврозореним, з нивами своїми, з бором сосновим і лугом рідним та матінкою-Десною ненаглядною і вони єдині, хто не печалиться вже ні про що. Чекає на них довга путь –

через Забудь-ріку, до Вирію, де стрінуть їх пращури й поведуть на тамтешні Луки Сварожі для життя вічного, несуетного й радісного – як і личить тим, хто мужньо поклав голову за рід свій.

У щасливу годину повів Володимир свою дружину на ковуїв. Дарма, що торків було удесятеро більше: несподіваний удар комонних русів їм у спину, коли спішені ковуї нічого, окрім приступу, не бачили, та ще вчасна допомога обложених зробили з грізних кочовиків безпомічний, безпорадний натовп – зрадлива удача, забувши про степовиків, умить переметнулась до київського князя.

Звитяга окрилює. І не так уже й важливо суть, себе ти переміг, як тоді в Полоцьку, супротивника свого в смертельнім поєдинку, чи на чолі власної дружини кочовиків у кривавій січі. Перемога додає тобі силу ворога: ось він постав перед тобою і не було ходу вперед, а коли здолав супостата – шлях відкрився вільний, безборонний. І те, над чим бився, мучився, що так довго не давалося тобі – ось воно: вереї відчинилися, вериги[\[135\]](#) впали і світ увесь тобі належить! Одне лише й засмучувало – поліг під стінами цього Коропа вірний Володимирові ще з Новгорода сотник Гордята, єдиний з дружини: випадкова ковуїська стріла вцілила йому поміж незастібнуті барми[\[136\]](#) прямо в горло. Коли віднайшли його після січі, сплив сотник кров'ю, лежав з лицем, білим, немов та крейда на деснянських схилах.

Поночі вже, при світлі смолоскипів привели до Володимира Пильтяя – пораненого ще під Сохачевим, блідого й нещасного. Вчора мав кур'ян власний, а де він нині? Більша половина як не згинула, то в полоні, решта розвіялися хто куди – пішки, чи на конях, невідомо... Що чекає його тепер? Схоче князь русів – продасть у рабство тим же печенігам, або викуп призначить захмарний.

Молодий ковуї узявся валити все на ізгоя Мстишу й Володимир з Путятою від подиву мало роти не порозкривали – он воно що, виходить! Нечестивець! Голову тому Свенельдичу зітнути мало: чого схотів – собі на княжіння земель стягти! Пильтяй одразу став нецікавим, і за помахом Володимирової руки гридні прибрали його з-перед світлих княжих очей.

А за тим привели гридні двох Местишиних "отроків" – з тих, що палили коропський посад та не встигли втекти зі своїм князем, були поранені й заледве лишилися в живих серед натовпу розлючених коропців. Обое варяжичі, зі збіднілих родів, Свенельдові колишні домочадці. Дарма, що після побоїв ледь стояли на ногах – дивилися на великого князя з погордою: "А що ти нам вдієш? Ти знаєш, робичу, якого ми роду?! Відпустиш!" Володимир довго не розпитував:

– Местишині?

– Skeggi, з роду Грінольва, – пересиливши біль, ступив уперед один, старший на вигляд.

– Ейлейв, онук Альрика Щасливого, син Барді! – молодший навіть не ховав свого презирства в погляді, не те, щоб очі відвести чи голову схилити.

– Ейлейв[\[137\]](#) речеш? – криво посміхнувся Володимир. – Знав Барді, як сина

назвати.

Дивилися один одному в очі, ніби змагалися хто перший погляд відведе.

- Цих двох у залізо, - озирнувся на Путятю князь, - і до воза прикувати. Я ще помислю, якої вони смерті гідні.

Тим часом між посадом та Гульбищем дружина вже півсотні простих наметів поставила, колом оточивши зведене просторе княже шатро - якраз на людських нивах. А що? Невже воєводі чи навіть і простому гриднєві прийде в голову поночі про чиюсь ниву пектися? Тут і город під боком, і коней є де поставити та й річка поряд - кращого місця для ратного стану годі й шукати. Вже чекали на князя з дружиною діжа ставленого меду з коропської медоставні й кінська смага - саме час було перемогу святкувати. Коли ж це в розпал бенкету постав перед очі князя стражденний Седень - Рибота доставив-таки напівживого тивуна. Лють Володимирова, що спалахнула на Десні при звістці про напад ковуїв, давно покинула його серце, а переможний розгром нападників узагалі змінив ту лють на радість, навіть попри лиху звістку про Мстишу Свенельдича. Тож захмелілий князь з подивом втупився в неспроможного й кроку ступити тивуна, що швидше від болю, ніж з поваги, одразу повалився перед ним на холодну землю.

- Хто такий? - здивовано запитав Володимир.

- Седень, тивун твій, великий княже, - з Ратичева...

- Пощо турбуєш мене?

Седень, зачувши таке, зовсім розгубився й від хвилювання не міг вимовити й слова, тільки зубами зо страху цокотів. Дружина зо сміху покотилася, дивлячись на жалюгідного немічного дідугана.

- Княже, тисяцький велів доставити його сюди, - подав голос Рибота.

- А-а-а.., - згадав нарешті Володимир і махнув рукою, - завтра...

Седень силувався встати, але від болю не міг навіть підвестися. Двоє гриднів, що стояли на сторожі обабіч князя, мовчки підхопили тивуна під руки, мало не протягли по землі геть за княжий стан, до конов'язі й там, біля коня його, полишили. Седень як стояв, так і впав на землю серед непроглядної темряви й по-старечому гірко та безпомічно заплакав.

Вже Денниця[\[138\]](#) розчинилася в глибочіні Сварги і старий Дажбог-Лад розпочав свій щоденний путь по небосхилу - його круглий щит вилискував щирим золотом над самісіньким видноколом. Нерозлучна пара допитливих круків з коропського бору поспішала позорити на людський мурашник з висоти свого лету. Галасливе вороння кружляло над устям Ятриці, мало не каменем падало вниз, сварилося й билося за уготований вчора людьми щедрий сніданок, зі страшенним шумом здіймалося в небо при появі лисиць, псів чи когось із двоногих, а на підмогу їм летіли звідусіль нові й нові сотні - поживитися людським стервом. В самому мурашнику коїлося щось вже дуже давно не бачене круками: житла людські місцями були попалені, місцями розкидані навсибіч якоюсь незнаною силою, по тих чорних, як ніч руїнах сновигало, лазило й

метушилося безліч двоногих. Лише кількасот, мало не тисяча чужих, нетутешніх людей сиділи зв'язаними біля великого розлогого ясена всередині того велетенського гнізда, що люди звуть городом і кількадесят своїх, місцевих стерегли їх із гострим залізом в руках.

Людські лайки, прокльони, голосні перегуки, стук і дзенькіт об дерево гострого заліза, що з його допомогою ті люде відновлювали свої гнізда та кубла побіля заплави Ятриці, басовите ревіння забутої за клопотами гов'яди, пронизливе мекання й бекання голодного браву[139] трохи навіть злякали круків і ті піднялися ще вище. Та навіть там, на великій висоті, де людський шум зливався в один нерозбірливий якийсь гул, все одно понад тим гулом здійсалося до самого неба жалісне людське квиління: пронизливе й сумне до краю.

Та господарю ж мій славний,
Соколе ти мій ясний!
А чи ж чуєш мене ти, чи ні,
Що не хочеш і словом озватись?..
Та чи ж думала я, чи гадала,
Що і серце мені розірветься,
Як побачу тебе я посіченим,
Мій лебедик чорнобровий...

Мудрі круки, що прожили в парі більш, як сотню літ, добре знали, що означає те квиління – то людський плач за полеглими родовичами. Таке вже траплялося колись – давно-давно, коли круки тільки-но стали парою, а якісь чужинці прийшли здалеку й спалили гніздовище оцих двоногих, котрих круки, при звичаївшись, давно поміж себе вважали своїми – отам, під самісіньким бором, де й донині ще можна бачити напівтрухлі його рештки.

Видута з Ізборою дві лише ночі та один день і погостювали в Сосниці, у сватів. Ще на Покрову, їдучи до Макошиного капища на храм, випадково стріли на гостинці за Десною купця Косняту – свекра їхньої середульшої доньки Гаїни. Так уже вмовляв, так вмовляв приїхати погостювати, онуків та правнуків своїх побачити, що не зміг коропський старійшина відмовити. Повернувшись після храмування в Короп та переконавшись, що за його відсутності жодного небага[140] не сталося, через кілька днів ще потемну запряг у воза пару Любимових гнідих, підсадив на полудрабок круглу, мов колобок, Ізбору і щойно світати почало, рушив борзо до Сосниці на гостини – неблизький світ, верст мало не сорок!

Сосниці дісталися смерком, добре, що Коснята терем свій (і тут тереми! – мов показалися всі на тих одороблах) звів на посаді: не довелося перед сторожею городською кланятись. Добре погостювали – як ніколи. І меди розпивали, й вина грецькі, а що вже стіл від наїдків ломився, то неначе в князя на бенкеті! Небідно жила Гаїна за купцевим сином, теж купцем, Гостимом. З мужем своїм багаті були не тільки на срібло, але й на шістьох дітей та десяток онуків – Видута з Ізборою з ліку їм навіть збилися, а що вже плутали правнуків своїх, так то на кожному кроці. Побоювалися,

ніде правди діти, на іншого свата натрапити, на бондаря Дедяту: ану, спитає за дочку свою, Вишню, що казати? Вельми вже Ізбора хаяла її в минулі літа – в усіх нещастях невістку винуватила, а воно, бач, як обернулося... Не там, виходить, причину шукали і як тепер Дедяті в очі дивитися? Та коли підпили зі сватом добряче, той на несміле Видутине запитання розповів, що зовсім недавно помер старий бондар, тож Видута, добрим словом іншого свого свата пом'янувши, з видимим полегшенням зітхнув.

Їхали назад вельми задоволені, радісні навіть. До перевозу на оболоні хоч би щось у грудях ворухнулося, хоч якась тривога... А там якраз стрівся їм тивун радичівський, Седень. Мітельник Побігайло разом із якимось ратичем везли хворого Седня на підводі та й приголомшили Видуту з Ізборою: Сохачеве спалене лежить, торки Короп приступом брали, київський великий князь Володимир у Коропі! А оболонські перевізники й зовсім добили: понад два десятки задесенців полягло і Любим разом із ними!! Вовчицею завила Ізбора, а у Видути земля з-під ніг попливла... Сина в живих немає! Погостював!! За мало не два десятки літ, що Гаїна в Сосниці живе, утретє лише – і на тобі!

Від Десни до Коропа неслися, коней не жаліючи, дороги не вибираючи – наче те могло хоч щось усп'ять повернути. У Любима в дворі плач жіночий, син єдиний з розсіченою головою сидить біля Діда, очі прикрив, голову трохи похилив – замислився про щось своє чи, може, після жнив кривавих спочити вирішив? Мужеві, старійшині тим паче, не можна привселюдно сльозу пустити – Видута постояв мовчки, душею навік чорніючи і, себе не тямлячи, пішов геть...

Ще десь плакали – за вічницею. Він ніяк не міг второпати: це ж що, і всі загиблі в Коропі? Чому Любим?! О, Боги! Чому Любим та ще хтось один: двоє – чому так мало? Так мало полеглих коропців і саме його Любим серед них! Не серед живих – з мертвими... Чому?!

Посунув темний, мов осіння хмара і лише за ворота до посаду вийшовши, та й то не одразу, второпав: посад своїми розплатився – звідусіль желіють, голосять жони й плакальниці. І посад... Був та й немає. Двадцять сажнів стіни обгоріло вельми, по рову скрізь чорні головешки валяються, а посадом немов Див[141] пройшовся: руїни та згарища. І хоча сокири попри близькі вже сутінки по всьому посаду дзвенять-стукотять та видно, що біда прийшла нечувана й небачена, не за день знову постануть зиждені за довгі літа житла, хліви та стодоли. А зима ж – вона на носі...

Чи вітався з ним хтось, чи ні, Видута, спитай його про те, і не сказав би: ходив не своїми ногами, нічого не чув, мало що бачив – саме небо валилося на нього, у вухах дзвеніло, в голові джмелі літали і жодної думки, окрім про свого Любима...

Що є смерть? Тільки повний дурень чи невіглас скаже тобі, що то кінець всьому. То все одно, якби хтось уявив собі, що сон є кінцем його живота.

Життя людське як вода: з-під землі б'є джерелом минулого, жебонить по світу струмком сьогодення, а потім вливається в ріку майбуття. Комуś може здатися, що людське життя, скінчивши існування своє на землі, як той струмок, що влився в ріку,

щезло навіки, а втім це не так: воно триває у пам'яті нащадків, в діях людини за життя і в наслідках тих дій після нього – так само, як і вода струмка лишається незмінною навіть у річці, плине по ній власним струменем з тим, щоб здійнявшись колись випарами в небо, пролитися життєдайним дощем на рідну землю, котра із вдячністю всотає святу водичку в себе і поповнить підземне джерело, аби не пересихали джерела, струмки життя і ріки пам'яті. Яв[142] бере початок у Наві[143], тече і твориться в Праві[144] та знову вливається в Нав – і так без кінця!

Коли Доля призначить людині смертний час і переріже нитку її земного життя, те лише одне й означатиме: що час мужеві чи жоні, та хоча б і отроку, сісти в човен і перепливши Забудь-ріку та прокинувшись від тривалого сну, потрапити в Ирій, де поряд з Богами живуть Пращури – ті, чиєю силою тримається наш видимий світ. Через те не бояться сіверяни свого земного кінця: то всього-навсього сон, перепочинок перед іншим днем, бо смерть – лише перехід до нового життя. Звершивши земний свій шлях, не турбується небіжчик уже ні про що: далі родовичі його зроблять усе, аби він дістався Вирію легко та швидко – для того й існує тризна[145].

У кінці довгого ряду могил, на узліссі неподалік Ужеті родовичі розчистили від молодой соснової порослі велику місцину під нові могили – на добрих два десятки їх. На кожному місці майбутньої могили викопаний був по колу неглибокий рів; земля з нього кидалась всередину і на тому підвищенні в човнах-довбанках, підперті з боків, сиділи полеглі. Родичі постарались, аби в далекій дорозі та й потім, у Вирії, не мали вони ні в чому потреби: лежали в човнах ножі й сокири, накінецьники для стріл і гачки для риболовлі, дратва[146] й шило, стояли горщики з кашею і в'яленою рибою, а ще квас чи пиво, в багатших – навіть сур'я в глечиках.

Навколо човнів з небіжчиками громадились велетенські клади[147] дров: аби тіло померлого не пішло неспаленим прахом у землю, а душа здійнялася до Сварги, їх треба дуже багато. Окрім того, кожна клада обтикана була по рову зрубаними молоденькими деревцями, а самі рови наповнені оберемками сухого хмизу.

Ніч, день та ще одну ніч оплакували жони небіжчиків, у кров роздираючи собі лиця та рвучи на голові волосся – аби видно було всім їхнє непоправне горе. Часом голосіння вдів змінювалося веселими піснями інших жон, жартами мужів. Такий покон, так мусить бути: має знати померлий, що родовичі його не лише оплакують, але й радіють за нього – адже скоро щасливець дістанеться Ирію, де немає смутку, неврожаїв та голоду, де нове життя його проходитиме в ловах на луках Сварожих. Як тому не радіти?!

На третій день по смерті споряджених в неблизьку путь небіжчиків зранку понесли в човнах до місця спалення. Лише княжого сотника Гордята, що на ознаку його високого стану мав бути схоронений в першій ряду коропських могил, везли за київським поконом на санях – так розпорядився сам Володимир Святославич. Легко тому, хто гине, захищаючи власне житло. Його є кому оплакувати, є з ким розділити далеку путь до Ирію. Гордята ж був і не з полянської землі взагалі – з Новгорода. За Володимира звався там молодшим конюшим і пішов разом зі своїм князем на Київ

ратитись та й лишився в його дружині вкупі з іншими новгородцями, двоє з яких, тисяцький Путята й десятник Рибота нині були на тризни по ньому. Коли помирає муж, гідний великої поваги, з ним у Ирїй відбуває жона, або слуга чи раб. За княжими ратними справами не встиг Гордята ні з ким злюб узяти, а тому й порішив князь із дружиною своєю, що найліпше для сотника буде мати в Ирїї гарну жону, аніж слугу чи раба, котрих із ковуїв-бранців можна було й десяток відправити.

Волхв Шамро клич кинув по Коропу: чи не бажає хто із найліпших незаміжніх унотьок стати достославному воеві Гордяті нареченою на смертному одрі й наступного вже вечора розкошувати вічно на Сварожих луках? Зголосилося кілька та дружина вибрала одну – Любонігу, наймолодшу онуку купця Ждана Ходотича, що прожила вже чотирнадцять зим і мала серед коропських молодиків та уношів славу вельми перебірливої й норовливої дівки.

Тій, що зажадає стати супутницею небіжчика, дозволено все: останні дні її на землі мають бути сповнені веселощами, розвагами й задоволенням похоті з кожним, кого вона вибере. Старий Хотен поїв одягнув у найкращий свій одяг Любонігу травами, що роблять людину щасливою, будять в ній хтивість і потяг до мужів; цілий день напередодні і всю ніч обраниця пила з дружиною меди, співала пісень і любилася, мов кішка, доки баби-плакальниці голосили над Гордятою.

Коли все було готове до спалення, біля клад зібралися всі коропські мужі та княжа дружина з Володимиром на чолі, що сидів на грубо збитому нашвидкоруч княжому столі^[148]: настав час ігрищ і змагань – аби могли душі покійників розважитись наостанок та розповісти пращурам, що не перевелись ще на рідній землі звияжці, а рід їхній лишається сильним, як і раніше.

Як здавна під час тризни на Русі заведено, почали з комонного суперництва. Ех, не тягатися коропцям з княжими гриднями – ку-уди там... Хіба ж робоче тягло зрівняється у швидкості та виучці з бойовим конем?! Тож лише дивилися заздрісно на вгодованих лискучих київських коней та мріяли, щойно скінчиться тризна, зловити собі десь у лузі чи пущі одного з ковуйських коней, що розбіглися на всі боки. А дружинники тим часом змагалися комонно і в швидкості, і в умінні списом та мечем разити з коня, і в послуху його своєму вершникові. Сивер, стоячи в натовпі коропців разом з Величком, подумки поривався й собі позмагатися на Птахові, але... І Птах вдома у хліві стояв, і не любив він поперед отця на рожен лізти – перед князями виставлятися.

Коли до володіння зброєю перейшли, знову Короп, знай, дивився лише: гридні бач, що витворяють! Звісно, ратні люде... Заздрили їм, та потроху й злість почала розбирати: що ж це за тризна по родовичах, що одні пришлеці хист свій показують?! Заходилися й собі то списа метати – хто далі, то з лука в ціль стріляти – хто кращий. Не знайшлося серед стрільців рівних Біланові, дарма, що були на тризні й набагато молодші від нього ловці, певно, що й сильніші, й зір мусили б мати гостріший. Старий і стрілу випускав швидше від інших, і цілився начебто знічев'я, а все одно, за півста сажнів, не знаючи промаху, бив стріла за стрілою прямісінько в підшву старого, почепленого на сосні дитячого личака. Ще й насміхався над молодшими:

- Отсе, якби стріляв так, як ви, молоді, домочадці мої вже давно з голоду повмирали - і онуків не діждався б!

А тим часом дружинники взялися з мечами хист свій показувати. Коли в одночасся півста пар мечами вимахують і дзвін від того на все узлісся - ото видовище! Окрім Ждана ніхто й не став до пари з котримось із гриднів: Любим, знаний коропський мечник, у човні сидів, готовий ось-ось у Вирій відплисти, Рикущ, лише кілька днів назад кладенця собі зробивши, був нині непритомним, з накінечником у грудях, Величко ж, в котрого при боці висів подарований Сивером односічний меч, вийти з ним супроти княжих дружинників не наважився - не бажав ганьбитися. Відчував, дивлячись на вправність княжих воїв, чого насправді варте його вміння. Не розумів лише, пощо стрий його, витязь неперевершений, прийшов на тризну з одним лише ножом при поясі, пощо не хоче довести оцим пихатим ратичам, що є на світі вої і кращі від них.

- Ех, стрий не хоче! - нахилився Величко до Педаша, коли Ждан поступився-таки Риботі. - Перепало б їм на горіхи!

- Еге! - погодився кожум'яка: - Невже ж нікому з наших показати отсим гридням, де раки зимують?!

- Гей, городяни! - немов почувши їхню розмову, узявся насміхатись Рибота: - Оце і всі ваші мечники? Один на тисячу, чи що? Га-га-га-а!! Виходь, бити не буду!

- Озаричу! Сивере! Озаричу! - Загукали одразу ж кілька коропців. - Доки отсе насміхатимуться, га?!

Сивер на ці вигуки лайнувся про себе і вже роззирався на всі боки - куди б його сховатись?

- Хто там у вас сміливець такий, що навіть вийти боїться?! - Рибота торжествував.

- Озаричу! Побий тебе Перун, чому ховаєшся?

Сивер вже лаявся про себе останніми словами та ті, що стояли поряд, силоміць виштовхали в плечі з гурту:

- Йди, йди! Комизишся...

- Ха! - сміявся Рибота. - Я гадав, ти велетень якийсь, а ти - дід. Га-га-га! Та й худий же! Баби немає, чи що?! З дідами я ще не сікся! Га-га-га-а!

- Ось на кутні засмієшся! - кричав хтось із гурту, здається, Мовчан.

- Сивер з двома топорами супроти сімох постав і переміг! - дзвінко вигукнув з натовпу хтось молодий і Сивер аж зубами скрипнув, впізнавши - робича його, Губаря, голос! "Татьба моя назовні вилізе... Приб'ю дурня!" - стиснув кулаки.

- Сей? Сімох?! - почувши те, посміхнувся до Путяті Володимир. - Подивимось.

Путята щось мовив неголосно до сотника і ще не встиг Сивер второпати, що ж йому тепер робити, як перед ним постав гридень:

- Де твої топори?

- Вдома, - Сивер вирішив уже, що на цьому все й скінчиться.

- Великий князь велить тобі, не барившись, нести топори.

- Топори не меч, - вперся у відчаї Сивер, - а кров на тризні святотатьство.

- Хочеш, аби на голову вкоротили?! Князь велить!

Жовна випнулися на Сиверових вилицях, та він стримався, блимнув убік, аби приховати від гридня безсилу лють в очах і буркнув:

- Іду...

Родовичі мовчки розступилися перед ним і проходячи через натовп, Сивер, згадавши винуватця, гукнув щосили:

- Губар! Слинько! До мене!

Коли робичі його наздогнали, Сивер, трохи вже охолонувши, поцікавився у Губара:

- Тебе, дурню, хто за язик тягнув?!

Робич винувато мовчав.

- Слинько, прийдемо додому, всиплеш йому в хліві тридесять різок! Остолоп!

- Добре... - А що ще міг сказати старший брат своєму господареві?

- Сіктимеш без жалю, щоб до смерті пам'ятав, - наказував далі Озарич і зиркнув на похнюпленого Губара:

- Прийду, покажеш спину. Коли пожаліє тебе Слинько - сам обом всиплю. І хай мені тільки Вишня почує - не раді будете, що й на світ народилися!

Награвшись мечами, все більше гриднів підходили до городян, бралися й собі стріляти, і списа метати - тризна входила у самий розпал.

Якось само собою перейшло до боротьби в обхват і на поясах і тут уже Величко не стримався: зняв меч, зняв свитку, сорочку і вийшов у коло. Серед гриднів загули: "Оце велет!", навіть Володимир покинув розмову свою з Путятю і зацікавлено поглядав на туземного здорованя. За той час, що Величко у Сивера ратній справі вчився, він підсох, м'язи стали тверді, мов камінь, плечі ще більше поширшали, а в погляді молодого мужа кожним вбачалася впевненість у власних силах.

- Гей! - Величко обвів поглядом стіну гриднів: - А хто в обхват зі мною? Ну? - І посміхнувся навіть.

Хіба ж до лиця княжій дружині виклик не прийняти? Вийшов котрийсь з дружинників, хіба що трохи в плечах вужчий, стали в пару: десниця з-під шуйці суперника, а шуйця - над чужою десницею охоплюють тулуб іншого, змикаючись на його спині в замок, далі ж вирішує все сила борця.

Дивлячись на Величка і Тур з Третьяком виступили з натовпу супроти гриднів - на поясах. Так само ставали попарно: десницею бралися за пояс суперника з-під його шуйці, шуйцею - зверху понад десницею, чужий пояс випускати з рук до завершення боротьби не можна. Тур з Третьяком, борючись з гриднями, були обережними, зігнувшись у попереку, впершись плечима один в одного, все ходили зі своїми суперниками по колу, кожен намагався підловити іншого на помилці й не хотів помилитися сам: ніхто з гриднів не збирався поступитися якомусь простолюдинові, коропці ж прагнули хоча б у боротьбі довести княжим воям, що й вони не ликом шиті.

Зате Величко брав нахрапом. Ледве стали в пару з першим гриднем, як Величко в одну мить притиснув суперника до себе так, що той аж хекнув від натуги, підсівши на ногах, крутнув його вбік і прогнувшись в поясі, кинув гридня через груди на пісок та навалившись, притис його спину до землі.

- Г-га-а!! - заревіли родовичі. - Величко-о!

Гридні виходили супроти Величка найвищі та найважчі, а все одно, довго встояти не могли: його охопив якийсь кураж і він перевершував самого себе: понад тисячу пар очей не лише своїх родовичів, але й княжої дружини дивилися на нього, а головне, сам князь не зводив очей з молодого звияжця, що хизувався своєю силою.

Вже й Третяк з Туром, мокрі, захекані, геть виснажені, приєдналися до глядачів; ніхто, здається, й не помітив: перемогли вони чи були переможені - увага всіх була прикута до Величка. Нарешті, аби відстояти честь дружини, у коло виступив сам Людмил - сотник першої княжої сотні.

- Бачу, рідні Боги не обділили тебе силою, - спокійно мовив сотник, - та сила, то ще не все. Ставай супроти мене на поясах!

Величко, з погордою глянувши на Людмила, що був чи не на голову нижчий і на добрих півтора пуди легший, лише усміхнувся та попросив подати його пояс. Зав'язав на собі вільно - так, щоб лише на чреслах тримався й повернувся до кола. Зняв сорочку й Людмил. Дарма, що нижчий від Величка, зате в плечах майже однаковий. Коли на поясах борешся, однієї сили замало: ще потрібна спритність, витримка, вміння рівновагу зберегти та головою працювати.

Третяк своїм досвідченим оком враз помітив, що то гідний суперник молодому силаневі.

- Стережися, Величку! - гукнув, уболіваючи за свого.

Той злегка кивнув головою, мовляв, почув, і тут же зчепився з сотником. Ухопивши один одного за пояси, впершись плечима та зігнувшись у тулубі, аби суперник не зміг раптовим порухом вивести з рівноваги, борці почали кружляти на місці. Людмил був літ на сім, а можливо, і на всі десять старшим від нього; на противагу Величковій силі мав добрий досвід не лише воя, а й борця. Він уже роздивився, що молодий туземець брав саме нахрапом, сподіваючись у першу чергу на свою неміряну силу, тож не чекаючи нападу, сам спробував одразу ж зробити правою ногою підсічку й скрутити тулуб велетня, аби той втратив рівновагу, проте йому не вистачило на те довжини ноги та сили і вже Величко, спритно підтягнувши Людмила до себе та зачепивши лівою плюснею ліву ногу сотника, спробував різко того відштовхнути, аби повалити на спину. Людмил був досвідченим борцем на поясах, а тому зумів переступити зачеп і суперники, переконавшись, що так просто іншого не здолати, знову закружляли, здійсмаючи ногами пилюку та вичікуючи зручної миті.

Величко таки спромігся кинути Людмила, але той, крутнувшись в повітрі, мов кіт, так потягнув суперника за собою, що силань теж не втримався на ногах - обое впали на бік: покласти сотника на лопатки не вдалося, тому підвелися, знову стали в пару. Людмил був свіжим, Величко після стількох поєдинків починав стомлюватися. Йому не лишалося нічого іншого, як здолати гридня силою і швидко, бо час був не на Величковому боці. З вигуками та хеканням він почав раз за разом підтягувати до себе й кидати Людмила та жодного разу так і не вдалося покласти сотника на лопатки - швидкість та спритність суперника, з якою тому вдавалося уникнути неминучої,

здавалося б, поразки, в одну якусь мить зневірили Величка у власних силах. Незбагненним чином те відчув Людмил: в нелюдській напрузі підсмикнув до себе стомленого Величка, розвернувся, наскільки зміг ошую, так, що коропець опинився за його правим боком й з останніх сил переваливши велетня через себе, хряпнув його семипудовим тілом об землю ще й навалився зверху: Величко навіть збагнути нічого не встиг, а вже лежав на лопатках і марно намагався вивернутися з-під сотника.

Тепер гридні волали з радості, а коропці ревіли від досади, проте і захват видно було на обличчі в кожного з них – таке навряд чи ще коли побачиш!

Володимир велів покликати до нього обох борців. Змилені та виснажені, перемазані в піску вони стояли перед князем на холодному осінньому вітрі і не помічали того.

– Тебе як звати?

– Величко, – прогук силань.

Що князеві слід вклонитися в пояс, або й на коліна впасти, його тому ніхто ще не навчив та Величко від втоми про всяку учту й забув: стояв собі, хекаючи, мов ковальський міх, розгублений від несподіваної для себе поразки і відчував лише сором.

– Х-ха, – посміхнувся князь, – дивно було б, якби Малишем прозвали.

Княжі люде навколо Володимира дружно засміялися.

– В дружинники до мене підеш?

Величко, не повіривши своїм вухам, стояв, дурнуватو втупившись у володаря.

– Кг-г-г-м-м... – Від несподіванки тільки й спромігся прохрипіти.

Володимирові таке завжди подобалося.

– В дружинники до себе зву, оглух чи що?! – І теж засміявся.

Величко озирнувся на своїх – чи не мариться йому таке, а потім радо, мов кінь, замахав головою і зігнувся нарешті в поклони.

Коропці загули – повезло їхньому! Бажаючих боротися додалося і скоро вже не одна, а кілька напівоголених пар тупцювали, тримаючи суперників за пояси.

Нарешті причвалав Озарич: у кольчузі, своєму варязькому шоломі й з двома топорами – гридні побачили перед собою не простолюдина, а витязя, кметя^[149] щонайменше. Дехто згадав, що два дні назад бачив його під стінами у січі, потім щез кудись, мов би й не було його ніколи. Боротьба одразу ж перестала бути цікавою – усі очікували герцю. Князь, сидячи на своєму столі в оточенні тисяцького та сотників, роздивлявся готового, немов до справжнього бою, Озарича. Путята оголосив умову: туземний муж має, коли зможе, вистояти супроти сімох дружинників, котрі будуть вступати в герць один за одним.

Зопалу забажавши герцю, князь, як досвідчений воїн, починав розуміти, що це не так вже й просто буде зробити: топори Озарича – це не меч, не та зброя, з якою можна жартувати або показувати своє уміння в герці, але відступати йому було нікуди: княже слово не буде варте нічого, якщо він його забере назад.

– Нехай гридні виходять не зі своїми мечами – візьмуть від торків: не будуть жаліти – звернувся Володимир до тисяцького Путяти. – Першим вийде Рибота.

Воля князя непорушна. Принесли зброю вбитих нападників. Десятник Рибота до

своїї гридьби був молодим ремісником у Новгороді, прийшовши з новгородською раттю до Києва, на заклик Володимира лишився в княжій дружині. Він подобався князеві своїм старанням, силою і красою: чимось нагадував Володимирові себе самого.

Усі гридні розуміли, що коли проти тебе стане муж, витязь, із двома топорами, у броні, – треба поберегтися, у герці все може статися, тож Рибота і собі натягнув кольчугу, голову прикрив власним гостроверхим руським шоломом і взяв у ліву руку круглого, від кочовика, щита. І решта шестеро, призначені князем, заходилися вдягати обладунки.

... Загиблі сиділи поважно в останніх своїх земних домівках-кладах, здавалося всім, вірилось – готуючись в далеку путь, найдальшу, яка тільки й може бути у людини, – путь у Вирій, – вони дивилися на герць і раділи з того, як проводжають їх у Коропі: жони плачем, мужі ратною доблестю своєю у герці – чого ще кращого можна побажати людині в час завершення її життєвого шляху?..

Озарич і Рибота вийшли в коло. Як завжди, в десниці Озарич тримав свого чекана на довгому прямому топорищі, а в шуйці важку сокиру-брадву, схожу на варязький бродекс – з широким лезом, але з топорищем коротшим, ніж у бродекса. Він трохи розставив ноги, топори тримав опущеними, варязький шолом закривав ледь не все його обличчя і Рибота навіть не міг толком дібрати, куди саме спрямований погляд його суперника.

Кожен гридень до свого меча за довгі літа звикає настільки, що меч стає немовби продовженням свого господаря. Коли Рибота узяв до десниці односічний клич, що його так любляють торки, то першим ділом вирішив хоч трохи до нього звикнути. Клич був не прямим, як руський меч, а мав трохи вигнуте назовні лезо з обушком і гострим вістрям. Хоча, на перший погляд, він і виглядав легшим від меча, проте його лезо трохи розширювалось біля вістря та ще й потовщувалось на кінці. Рибота був добрим і вже досвідченим воєм, тому, зваживши степівчанську зброю у руці, він зрозумів усі її переваги для комонного воїна: вигнуте лезо і потовщене вістря робили удар клича настільки замашним, що розвалити вершника до сидла для досвідченого кочовика було звичайною справою.

Гридень кілька разів махнув у повітрі мечем, звикаючи до руків'я і поведінки клича під час удару, закрився щитом і наблизився до Сивера. Той стояв так само непорушно, немовби замислившись, немовби ніякого супротивника перед ним і не було. Рибота знову, тепер уже чи то хизуючись, чи то намагаючись розворушити кметя, що так нахабно відкрито стояв перед ним, заходився вістрям клича писати у повітрі за лікоть від обличчя Озарича хитромудрі петлі, але марно – той неначе заснув.

Блискавичний крок гридня уперед і косий помах з прицілом у варязький шолом – Озарич у ту ж мить ступив півкроку назад і відхилив голову: клич просвистів у двох вершках від закритого шоломом обличчя, низом вернувся назад – назад повернувся і кметь. Рибота кілька разів повторив те ж саме, тепер уже без перерви, наступаючи, – усе повторилося: виходило так, неначе Озарич не стояв із гриднем на герці, а, нехай і задкуючи, грався з ним.

Злість піднімалася усередині Риботи. На нього дивилися сотні пар очей; його князь, воевода, сотник, підлеглий йому десяток, городяни – усі чекали герцю, а герцю якраз і не було. Він знову кинувся уперед – хоча б витиснути цього незрозумілого кметя до краю кола і зганьбити того небажанням битися, але кметь тепер миттєво – ось був тут і вже немає – зробив крок убік, потім в протилежний, потім назад, знову убік: клич Риботи потрапляв у пустоту, хоча кожного разу йому здавалося, що удар ось-ось досягне цілі.

Гридень відчув, що дихання його почало збиватися, а на спині виступив піт. Клятий туземець! Тепер уже і зовсім злий, Рибота зупинився, аби перепочити, різко видихнув із себе повітря, виставив клич уперед, поглянув на його гостре вістря і тут йому в голову прийшла майже божевільна думка: вдарити кличем, як списом. Руським мечем ніхто не коле супротивника, вістря його заокруглене, таким мечем лише рубають, тому ця задумка гридня була б повною несподіванкою для кметя. Вістря риботиного клича було націлене прямо в груди Озарича, хіба що аршин розділяв їх.

Рибота стрибнув не вагаючись, м'яко, але швидко та несподівано і вістря ковайського клича полетіло прямо в ціль – він уже бачив у своїй уяві, як цей удар повалить ворога, вже не суперника – ворога, на землю. І дійсно, такого ніхто із тих, хто спостерігав за двобоєм, не очікував.

Та ледь ліва нога Риботи відштовхнулася від землі, Озарич зробив півоберта вліво і півкроку правою ногою вперед, переніс на неї вагу свого тіла, у ту ж мить вістря клича провалилося в пустоту за спиною Сивера, а права нога Риботи опустилася на землю поряд із його ногою. Сивер коротко, проте різко штовхнув Риботу в праве рамено і гридень, навіть не зрозумівши, куди подівся суперник і не дібравши з якої саме причини, – але полетів сторчка, перечепився ногою об ногу, випустив із рук клича і гримнув у пилюку.

Городяни ревноули так, що з дерев піднялася ціла зграя граків, хтось сміявся, хтось волав несамовито; Людмил сплюнув зі злості, Володимир махнув рукою: чого-чого, а такого не очікував ніхто.

Путята коротким помахом руки тут же відправив у коло наступного гридня.

Тим часом зганьблений Рибота підхопив із землі клича, скочив на рівні, поправив перехняблений шолом і з ревом кинувся на Озарича. Та той, тримаючи топори все так само ж опущеними, метнувся убік і Рибота мало не налетів на нового учасника герцю, котрий ще тільки примірявся до бою.

Все почало повторюватися з тією лише різницею, що гриднів тепер було двоє і якось так виходило, що вони більше заважали один одному, аніж нападали на Озарича. Путята випустив третього. Троє княжих ратичів спробували взяти туземця в кільце; злий, як чорт Рибота вже не думаючи ні про що, окрім помсти за приниження, рубонув по-справжньому і якби поцілив, то Сиверу від такого удару було б непереливки, проте той в останню мить присів до самої землі, крутонувся на носку лівої ноги і, одночасно випроставши праву, немов косою підсік нею іншого гридня, підводячись, прослизнув у Риботи під рукою і опинився вже за його спиною.

Але тут на нього налетів посланий Путятю четвертий суперник, повернувши меч плазом, він вдарив прямим ударом зверху, аби приголомшити туземного нахабу, проте назустріч мечеві вилетіла брадва – хрясь! – той зламався і в руці дружинника залишилось лише руків'я, а короткий удар ногою в пах застукав нападника зненацька і змусив зігнутися у три погібелі. Миттєвий розворот Озарича назустріч трьом іншим – і брадва, зіткнувшись уже із кличем Риботи, викресала з нього сніп іскор, залишивши глибоку пощербину на лезі; помах чекана – і сильний удар його високого обушка по щиту другого гридня луною відбився на узліссі; третій не ризикнув потрапити під удар страшної брадви і сам відскочив убік, відкривши для Озарича шлях, аби той знову вислизнув із пастки.

Якщо Володимир падіння Риботи сприйняв з досадою, то тепер, піддавшись загальному захвату від герцю, спіймав раптом себе на думці, що всупереч власній волі переживає за кметя, а не за своїх дружинників. Він і сам часто ставав у Києві до герцю зі своїми дружинниками, добре рубався на мечах, добре знався на зброї, а тому і розумів як непросто для цього туземця навіть рівновагу втримувати під час удару, коли маєш в руках топори, різні за вагою та довжиною топорища. Через це він вже оцінив майстерність незнайомця і вже бачив його біля себе, навіть незалежно від того, як закінчиться цей бій.

Зате Озаричу було не до роздумів про свою подальшу долю. Топори – не та зброя, з якою захищаються. Удар меча зручно відбити іншим мечем; від такого удару можна захиститися щитом. Хоча в Озарича топорище чекана і було знизу, зі сторони леза, прикрите пружком з укладу, аби, потрапивши раптом під удар меча воно не було перерубане у разі чого, та все ж для топора головна робота – це напад, а не захист від меча, тим більше, коли у тебе одразу два топори: тоді твій єдиний захист полягає у твоєму безперервному нападі.

Коли на нього нападали три гридні, він в першу мить іще міг похизуватися своєю спритністю та витримкою, але далі вже, все одно, рано чи пізно, у герць мали вступити топори. Коли ж наскочив четвертий – отоді і почалася робота для топорів: витязь кружляв як вихор, сірі блискавки його топорів носилися у повітрі, окреслюючи смертельно небезпечне для гриднів і рятівне для нього самого коло. Його рятував високий зріст, а відтак і розмах рук, що був на добру четверть більшим, ніж у найвищого дружинника та ще довге, більш, як півтора аршина, топорище чекана – дістати Сивера ковийським кличем завдовжки в аршин чи аршин з вершком, не потрапивши при цьому під удар чекана, дружинникам ніяк не вдавалося. Тільки так, знаходячись у своєму рятівному колі, він і міг протриматися якийсь час і показати свою звитягу та майстерність.

Найважчим випробуванням для Озарича, що тим часом оборонявся вже проти п'яти гриднів, була необхідність безперервно рухатися, але при цьому ще й чітко бачити, де хто із суперників знаходиться, що збирається робити і навіть передбачати подальші їх дії, навіть коли вони знаходяться за твоєю спиною. Це далеко не кожному молодому воеві під силу, а коли тобі давно пішов п'ятий десяток, то й поготів.

Князеві герць був забавою; Озарич же ще й мусив пам'ятати про те, щоб не завдати, нехай і ненавмисно, смертельного удару комусь із цих молодих дружинників, що годилися йому в сини: пролити кров під час тризни – прогнівити самого Сварога, на весь рід накликати його немилість. Коли у коло вступив шостий, а трохи згодом і сьомий гридень, Сивер зрозумів, що довго йому проти них не втриматися – він просто однієї якоїсь миті не витримає страшної напруги, спіткнеться і впаде від втоми.

Четверо ратичів кидалися на нього одночасно з усіх боків, решта, троє, мала в той час перепочинок, бо ж все одно, семеро лише заважали б один одному. Відступали четверо – нападали ті троє; зате немолодий Сивер мусив вертітися без упину, як веретено, малюючи в повітрі страхітливий візерунок свого захисту, що окреслював шестисажневе коло, в котре смертельно небезпечно було й потикатися. Пилюка, піднята вісьмома парами ніг, стовпом стояла у повітрі. Лунки удари чекана по щитах, страшні замахи брадвою, прийняти які на свій меч не відважувався жоден із суперників, стримували дружинників від сміливих, але необачних і смертельно небезпечних вчинків.

Проте гридні добре пам'ятали чий хліб вони їдять і кому служать: що скаже їм князь, коли семеро його дружинників, здавалося б, добре навчених сотниками і вуями, не можуть нічого зробити з одним кметем – і де він тільки взявся у цій сіверській глушині! Князь скаже: "Ану, пішли геть, дармоїди! Немає у мене на вас ніякої надії – ви ж неспроможні, виявляється, князя свого захистити". Лють на немолодого туземця з двома топорами наростала у їхніх душах щомиті і скоро мала застити будь-який здоровий глузд. Боронь, Боже, від першої крові – тоді вже ніхто не втримається.

І вони, виставивши щити, кинулися вперед усі разом: чийсь щит мав прийняти на себе удар топора, але тим самим же й перервати оце страшне сіре коло, що весь час миготіло перед їхніми очима. Тоді досить було б одного удару ззаду, аби приголомшити туземця і на тому покінчити з ганьбою. Щити мали б зімкнутися у коло; розмахнутися котромусь із гриднів мечем, не поранивши при цьому свого ж, було майже неможливо, тому Озарич і миті не чекав, а сам рвонувся уперед, назустріч, бо що йому ще залишалося робити?!

Він наблизився до щитів не по прямій – немов у танці пішов по колу і з повного розвороту не лезо – обух важкої брадви – обрушився на слабенький проти цього удару торкський щит: дружинника, що не чекав такого від Озарича, немов тріску викинуло із кола з потрощеним щитом і коли б чи не зламаною рукою. Коло гриднів ураз розімкнулося в цьому місці – сусідні дружинники розвернулися лицем до утвореної пробоїни, але чекан свиснув у повітрі і немов вітром зірвав з голови одного із них гостроверхого шолома, пом'явши його наверх та зламавши спицю із княжим ялівцем.

Озарич знову був поза колом. Ті, хто стояв на самому краю натовпу, весь час із ревом стежачи за цим побоїщем, відсахнулися якомога далі назад, гридні з виставленими вперед щитами знову дружно пішли на Озарича; знову той закрутився мов вихор, топори так і миготіли у повітрі, але обертаючись, Озарич у той же час і рухався назустріч суперникам: знову почало утворюватися коло, правда воно

залишалося ще розірваним... У повітрі повисла страшенна напруга: зараз мало щось відбутися, так не могло тривати довго – кров ось-ось мала окропити землю.

Володимир це відчував не гірше за будь-кого із присутніх, але не міг відірватися від такого видовища. Досвідчений Путята, що стояв поруч із князевим столом, шепнув тривожно:

– Заради Перуна прошу тебе, княже: зупини, доки не пізно.

Володимир не без жалю, даючи згоду, кивнув головою.

– Стій!! – з полегшенням гаркнув Путята.

Йому тут же довелося повторити свій наказ і вдруге, бо зупинити розпашілих, злих гриднів було не так то й просто. Дружинники покидали коло, намагаючись нікому не дивитися у очі. Озарич залишився стояти сам, спираючись на свій чекан і важко дихаючи. Нарешті він не витримав, зняв з голови шолом, за ним здер із себе кольчугу та підклад і залишився по пояс голим. Його посивілі борода та волосся були мокрі, немов він щойно вийшов із води, та й по тілу піт тік цілими струмками.

Усі хто був, і городяни, і ратичі, витріщили на Озарича свої очі. Його худе тіло через високий зріст виглядало навіть худішим, ніж було насправді. Але не це вразило тих присутніх, хто уперше бачив його роздягненим. На тлі гриднів, що теж познімали свої обладунки – молодих, гладких: кожна часточка їх плоті так і пашіла здоров'ям, на грудях котрих м'язи лежали важкими брилами, на руках перекочувалися буграми, – худе тіло Озарича виглядало так, неначе було виковане з криці самим Сварогом – із якихось скручених поміж собою лемешів, смуг, цвяхів і ще різних інших залишків ковальського ремесла, а шрами на грудях, плечах і спині лише додавали його тілові схожості з крицею, що зазнала обробки від ковальського молота. Усе це з кожним його порухом щомиті ворушилося, бігало і перекочувалося під тоненькою, як у березневого зайця шкірою і кожен, хто дивився, розумів тепер: куди було встояти тій плоті проти такого хоролуга! Якщо навіть мускулясті тіла гриднів порівняти з кам'яними жорнами, то Озарич виглядав як той оскарб, котрим на жорнах насічки роблять. То вже, начебто, і дивного нічого не було в тому, що він вистояв один проти сімох.

В очах коропців Сивер був тепер уже й не витязем: за те, що згуртував городян на оборону від ковуїв, а нині – не мало, не багато – ще й переміг у герці сімох княжих гриднів (авжеж, в очах своїх родовичів він їх переміг!) він піднявся зараз ледь не до висоти самого Шамра і усі, хто був цьому свідком, дивилися вже на Озарича закоханими очима: аякже, знай наших! – і пробачили навіть, якщо у когось і була в душі неприязнь, і його чужу віру оту, і зверхність часом, і несхожість на інших, бо він відтепер був для них першим з перших.

– Підійди-но до мене, витязю! – велів князь.

Сивер підійшов і став за кілька кроків перед ним.

– Пощо худий такий?! – подив був у голосі Володимира. – Жони не маєш?

Зніяковілий Сивер збирався був повідати князеві про спеку пустелі, що висушує людське тіло на тріску, але той не став чекати:

– А ти як є – семижилый! Так я речу?! – звернувся Володимир до Путяти та

сотників.

- Так княже! Вірно речеш! Авжеж! - поспішно погодилися троє дружинників.

- Як звати тебе, витязю?

- ... Озарич, княже, - трохи повагавшись, як саме себе назвати, мовив той.

Князь ще не встиг нічого сказати на це, коли старий Орм - одноокий та однорукий варяг, що відав у поході княжою скотницею, раптом, не стримавшись вигукнув:

- Та це ж Лісоруб, княже! Клянусь молотом Тора - Лісоруб! Гей, Лісорубе, ти мене впізнав? - він виступив з-за княжої спини.

Володимир невдоволено повернувся до варяга:

- Пощо поперед князя лізеш? Який лісоруб?

Старому Ормові прощалося багато чого: він був у дружині ще Володимирового отця - князя Святослава, втратив у Болгарії руку, на Хортиці око, дивом по тому залишився живим, не любив Ярополка і коли Володимир сів на київському столі, прийшов до нього і служив молодому князеві вірою та правдою, жодного разу не давши Володимирові приводу для недовіри і заслуживши тим самим право вести облік у похідній скарбниці князя.

- Це ми його так під Доростолом [\[150\]](#) прозвали: ох і насікли ж ми з ним тоді топорами ромеїв, княже, - цілі просіки поробили!

- То ти там був із моїм отцем? - звернувся Володимир до Озарича.

- Був трохи, княже.

- Ще щось зі своїм топором умієш, окрім того, що просіки поміж ромеїв робити?

- Авжеж, княже... - все відхекувався Сивер: - Тереме ось ставлю... Городок, було, ставив - не лише задля брані топори тримаю. Пам'ятаю... - несподівано навіть для самого себе розохотився раптом він, але не закінчив.

- А мене пам'ятаєш, сто чортів тобі в горлянку?! Це ж я тобі оті сліди на плечах полишив! - знову заlementував варяг, вказуючи пальцем шуйці на широкі бугристі смуги опіків, що розходились на спині Озарича від лопаток до плечей.

- Знав я колись одного рудого банькатоного варяга, Ормом звали, - придивившись до однорукого, відповідав Сивер. - Тільки ж у нього дві руки було і два ока, а в тебе усього по одному. Ні, тебе я не знаю...

- Га-га-га-а-а!! - зайшлися сміхом гридні, а найдужче - сам Орм.

Мимохиті усміхнувся й Володимир.

- Підеш до мене в дружину? Сотником зроблю! - князь умів і любив зманювати до себе тих, хто йому з якихось причин подобався.

- Старий я вже, княже, навіть для сотника... Не поневолюй мене і не гнівайся - не можу я...

- Старий! Супроти сімох моїх гриднів встояв, а рече, що старий, - по всьому було видно, що князеві сподобався Озарич, бо Володимир з притиском повторив:

- Сотником будеш!

- Не гнівайся, княже, не можу я: обітницю дав.

- Обітницю? Що це таке?

- Слово, роту дав - поклявся, тобто.

- Кому поклявся? - видно було по всьому, що Володимир почав закипати гнівом, бо не звук, щоб йому відмовляли. - Хіба є хтось вищий від мене, від роти кому я волею княжею тебе не звільнив би?!

- Християнин я єсмь. Богові своєму обітницю дав: на брань не ходити.

- Пощо ж на стінах стояв? Нехай би знесли торки твою голову!

- Віра моя, княже, обороні від ворога не перечить.

Володимир знав, з якого тіста зліплені ті християни: якщо зійде коса на камінь - ніщо не змусить їх зректися сказаного слова. Навіть якщо звелить він цього Озарича закатувати чи вбити отут на місці за непокору князеві - усе одно вийде не по його княжій волі, а в очах присутніх виглядатиме перемогою цього витязя. Та й сподобався він йому!

Але сила молодого князя була у тому, що умів він навіть свою поразку обернути врешті-решт собі на користь.

- Бачу, що ти сміливий не лише у борні. Тому скоро послужиш мені в іншому. А за звиягу твою - желовання моє: срібна гривна[\[151\]](#)!

Орм, котрий умів розуміти свого князя з півслова, тут же подався до Володимирового шатра і скоро вже приніс звідти важку фунтову гривню - довгастий, по колу вигнутий, срібний злиток, що звужувався від середини до своїх кінців.

"Ого! За що ж це туземцеві така ласка княжа?!" - думали злі та присоромлені гридні.

"Оце так! Сподобався Озарич князеві - що ж далі буде?" - замислились Путята й сотники.

"Отак і боярами стають!" - промайнуло в голові не одного родовича, а найперше - у Видути і ніхто не міг сказати напевне, що саме почало коїтись в душах коропців: радість, страх чи в деяких, можливо, навіть заздрість; певно, усе це змішалось там до купи.

Володимир був великим хитрецем владарювати над людьми: жодним словом не дорікнувши своїм гридням, він тією гривнею показав, чого вони варті в його очах поряд із Озаричем. Князь знав, що відтепер дружинники, котрі любили і шанували його, землю ритимуть, аби довести і свою звиягу, і свою відданість аби, врешті-решт, знову повернути собі княжу ласку.

Туземці ж, сіверяни, побачили, що князь є справедливим і щедрим володарем. Давши сьогодні одному з них гривню, завтра матиме з них сто, бо розголос про ту гривню, Володимир був у цьому впевнений, розійдеться по усіх сіверських землях, а те, що замислене було ним майже безсонної минулої ночі, вимагало, аби у підвладних землях панував мир та спокій, без невдоволення люду.

Родовичі оточили Озарича щільною юрбою: обіймали, хвалили, плескали по голих плечах та спині; він зніяковів, бо не очікував таких теплих до себе почуттів від тих, стосунки з ким часом ставали досить прохолодними.

Шамрові геть не подобалося, що хтось інший, а не він визначає порядок на тризні,

бо щоб поховати більш, як два десятки родовичів, часу потрібно ого-го! Та супроти великого князя, котрий лише позавчора врятував город від чужинської навали, не виступиш. Лишалось тільки змиритися, що волхв і робив, очікуючи зручної миті, аби скерувати обряд в потрібне русло. Щойно скінчився герць Озарича та gridнів і вражений побаченням натовп змішався, Шамро заволав на всю міць своєї горлянки:

– Роде мій! Прощаймося з тими, що нас покидають! Учора були родовичі нам, завтра ж пращурами стануть! – І обернувшись до клад, мовив уже до небіжчиків: – Час відпливати вам! Розкажіть пращурам нашим, що не забули тут Кону, роту їхню не переступили й матір-Славу не зганьбили!

Зачувши волхва, мужі знову ставали в коло, лицем до могил. Шамро узяв за повід Любимового вороного й підвівши разом з Хотеном до човна всередині кладу, перерізав коневі горлянку. За тим те ж саме зробили з конем Гордяти. Біля решти родовичів рубали улюблених псів та червоних півнів. Тим часом волховичі вже вели сп'янілу веселу Любонігу, що співала пісень та прощалася зо всіма:

– Не згадуйте мене лихим словом – і ті, кому відмовила колись у злюбі й ті, з ким любилася вже нині! Ха-ха-ха-а! Луки Сварожі чекають мене і тому весела я, бо уздрю вже завтра отця свого й братів моїх старших! А вам усім – долі щасливої! Ха-ха-ха-а!! Веди мене до судженого, волхве, злюб у мене нині! – І знову дзвеніла веселим щасливим сміхом.

За помахом Шамрової руки молодий волхович підпалив краду[152] навколо Гордяти, волхв, узявши Любонігу за руку, повів її до небіжчика і густий білий дим, кільцем охопивши місце майбутньої могили, скрадав їх обох від очей присутніх. На якийсь час навколо клад запала мовчанка, чути було тільки веселий спів Любоніги, що раптом урвався – там, за димом, творилося таїнство смертного злюб, самопожертви..., аж ось з-за диму кради вийшов нарешті Шамро – сам, бо Любоніга залишилась навіки біля свого судженого.

Негоже сотникові великокняжкої дружини, звитяжцю йти до Пращурів без прислуги, тож услід за Любонігою Шамро повів до кладу й молодого, зі зв'язаними руками, ковуя. Знову дим сховав їх від очей присутніх і хоча навколо майбутньої могили його ставало все менше, зате несмілий димок почав здійматися і над кладою, до натовпу повернувся Шамро й досить швидко клада розгорілася як слід і люд відступив подалі від вогню, що палав на повну силу; лише Шамро з помічником не зважаючи на спеку, вже вели до Любимової останньої домівки варяга Ейлейва – так розпорядився сам великий князь: аби збити пиху з Местишиного отрока, нехай тепер рабом до сувира йде варяг-невдаха, що супроти великого князя посмів виступити й очей на допиті не опустив! Страшна Володимирова помста, але й справедлива – іншим в наук буде: Скегті, вирішив про себе князь, буде ним відпущений, аби зміг усім повідати, як воно – супроти Володимира Святославича йти. Ще трохи часу й на місці майбутньої могили Любима теж здійнялося в небо велетенське вогнище.

Одне за одним до цих двох почали додаватися й решта погребальних вогнів, більше десятка полонених пішли в потойбічну прислугу для недавніх своїх жертв, велетенське

вогнище палало, здавалося, на весь білий світ і жахало сусідній бір, що, безперечно, загорівся б від нього, якби вітер зі сходу не здував полум'я в протилежному від лісу напрямку, віючи жертвовною скварою[153], забираючи з собою – вірили в те присутні – душі полеглих родовичів, котрі віддали життя в борні за рідну землю та відносячи їх у високу синю Сваргу – туди, де на вічних луках розкошують безсмертні прашури роду!

... Вогні догоряли. Ще пашіло жаром і вітер ворухив сизий попіл, який товстим шаром лежав на місці згорілих дощенту клад. Гріючись в теплі згасаючих багать, навколо майбутніх могил колами сиділи найближчі родичі небіжчиків. Жони розносили кутю, смагу й варене з корінням м'ясо – починалася Страва[154]. Вбрана в свій найкращий одяг, немов Додолиця на Перунів день, а не скорботна в желі жона, Волхитка вихопила з рук зовсім молодого волховича Волюя велику дерев'яну тацю з пригощанням – той від несподіванки навіть сторопів, бо призначалося воно для самого князя – і лебідкою попливла до могили Гордяти, навколо якої сидів Володимир зі своїм почтом – воеводою, сотниками та десятниками. Підійшовши, не злякалася, не опустила, соромлячись, очі, навпаки, ставши супроти князя, вклонилася йому в пояс і сміливо, невідривно поглянула в сірі Володимирові очі – той замовк навіть, неприховано милуючись дівчиною: чистим вродливим лицем з великими темними очима, гнучким станом – таке диво навіть йому, відомому жонолюбцю, нечасто доводилося бачити.

– Тебе як звуть, красуне?! – захват чувся в голосі князя.

– Волхитка, княже, – і зазирнувши, здалося Володимирові, в самісіньку його душу, повільно опустила очі з довгими чорними віями. Опустила, та за якусь мить знову так само неспішно підняла й Володимир побачив, що зіниці її раптом розширилися, очі заблищали й стали схожі на оленячі. Попри власну волю він вигукнув:

– Дістанеться ж комусь така краса!

– Тобі, княже.

На таку аж надто сміливу дівочу заяву князь тільки головою з усміхом повів, а дружина, не насмілюючись в розмову княжу встрягти, так і застигла з набитими стравою ротами: "Оце так!"

– Прийдеш до мене увечері? – спитав Володимир, начебто хтось міг би йому відмовити.

– Прийду, княже, – спокійно й упевнено сказала Волхитка й простягла свою ношу не комусь із дружини, а самому володареві.

Вже добре стемніло, коли родовичі, провівши Стравою схоронених небіжчиків, насипали над ними округлі пагорби могил. Князь, а за ним дружинники та городяни покидали місце поховання. Озарич, що добряче замерз, прихопивши з собою Орма, подався до двору. Метка Вишня, котра була вже вдома, забігала біля них: Озаричу подала кожуха і той натягнув його на себе, аби зігрітися; принесла з підкліті недопите барильце сур'ї, низку в'яленої риби, шмат солоної веприни, поклала на стіл житній хліб, поставила горнятко грушевого узвару і вклонившись варягові в пояс, запросила до столу.

Вони, запаливши скіпку, засиділися допізна. Діти вже спали, Вишня, аби не заважати розмові мужів, товклася надворі та в горниці – хтозна, що за роботу по-темному вона собі там вигадала. Сивер з Ормом тим часом згадували минуле. Аж дивно, як те коротке їх знайомство понад десять літ назад, але за обставин, що випадають хіба що одиницям із тисяч, чи й десятків тисяч, могло так врізатися у пам'ять обох, протриматися стільки часу і в потрібну мить вплинути на поверхню взаємною приязню.

... За першої ж нагоди, ще під Преславом, після перемоги ромеїв над руською залогою міста, коли переможці святкували своє християнське свято – Пасху, темної, хоч в око стрель, безмісячної дощової ночі вони нишком покинули ромейський стан, примудрилися викрасти із табуна, що належав якомусь банду[155] малоазійських трапезитів[156], чотирьох коней і помчали, не знаючи дороги, у напрямку Доростолу, де, як почули ще в ромейському стані, стоїть руська рать. Аж на третій день, добре потинявшись по чужій країні, вони пізно ввечері, майже поночі, зіткнулись із двома Святославовими дозорцями-болгарами. Етеріоти[157] так швидко їх обеззброїли та, приголомшивши, скрутили, що ті навіть голосу не встигли подати. Побратими могли накласти головами прямо під брамою Доростолу, але боги вберегли обох від люті сторожі і Сивер із Фрейваром постали на ранок перед київським князем. Їм довго не вірили, проте, на щастя, знайшлося кілька ратичів із Ольжиного погосту, котрі підтвердили правдивість Сиверової розповіді про свій рід, бо, як з'ясувалося пізніше, усі його родовичі, а їх було аж чотири десятки, полягли у Преславі. Все ж таки обом довелося під розпеченим залізом присягатися, що не мають лихих намірів і кажуть правду. Саме рудий лупатий Орм пік тоді Сиверову спину смугою розпеченого до червоного заліза, а потім, коли Святослав, повіривши перебіжчикам, дав згоду на те, щоб вони залишилися під наглядом у його стані, пригощав свою жертву болгарським вином, бо уподобав сувира за те, що той навіть не здригнувся, коли на його плечах задимилося горіле м'ясо.

Святослав кілька разів по тому розпитував їх про ромейське військо. Фрейвар та Суwir розповідали, що знали, але, певно, багато чого із їх розповідей князеві було відомо, тож відчувалося, що особливої довіри до них не було. Тим часом підійшло ромейське військо і одразу ж почалася важка для обох сторін битва, в якій побратими участі не брали.

Дванадцять разів того дня таксіархії[158] skutatів – ромейської піхоти, ходили в наступ на русів, котрі стояли могутньою стіною; пря тривала із поперемінним успіхом, кілька разів візантійська кіннота намагалася вдарити з обох боків, але руська рать вистояла і ввечері відійшла у місто: Цимісхію так і не вдалося перемогти Святослава.

На другий день обидві сторони відпочивали від важкої брані, ховали вбитих, ромеї як слід отаборилися, по Дунаю до Доростолу підійшли три сотні їхніх морських суден зі страшним грецьким вогнем і перекрили росам шлях до відступу рікою, а ще через

день Цимісхій послав своє військо на приступ. Як не змогли ромеї нічого втнути з росами у чистім полі, то за високими кам'яними стінами – і поготів. А на ранок наступного дня Святослав знову вивів свою рать із Доростолу.

Коли три дні назад тут зішлися дві раті, на місці їх майбутньої брані зеленіли поля: під весняним сонечком піднімалися густі, мов щітка, посіви пшениці, вівса та грецького жита. За день лютої січі сто тисяч пар людських ніг, десятки тисяч кінських копит перетворили зелені поля на сіро-жовту неживу пустку. Більша частина росів, що виходили нині на ці поля, були хліборобами. При вигляді перетовченої голої землі, нехай і чужої, але все одно близької, що ще донедавна була нивою, а тепер на ній ніщо не нагадувало про весняне буяння життя, серця їх обливалися кров'ю. Що вже казати тоді про болгар з Доростолу, багато з яких ще зовсім недавно рясно поливали її власним потом!

Перед ромеями знову постала стіна із високих червлених руських щитів, що закривали воїв від землі до плечей. П'ятьма рядами в глибину стояла ця стіна: тисячі склалися із сотень, сотні – з десятків. Поляни, сіверяни, древляни, словени, тиверці, дреговичі, уличі, навіть дехто із болгар стояли кожен своїм племенем або родом, кожне плем'я чи рід – зі своїм знаменом. Кожен десяток виставив попереду двох найкращих своїх воїв у шоломах, кольчугах, зі щитом, копієм та мечем. У другому ряду стояли не такі достойні, молодші, але теж досвідчені ратники, що побували не в одній січі: вони мали допомагати першим у протиборстві, коли дві ворожі лави напірають одна на одну, намагаючись зрушити ворога з місця; вони підсобляли першим у січі і оберігали від підступного неочікуваного удару мечем чи списом; приходив час – вони заступали місце вбитого чи пораненого свого родовича із першого ряду. Часто це були сини, небожі чи молодші брати тих, хто стояв у них попереду. І в третьому ряду також були вої з мечами та списами, хіба що без дорогих кольчуг, лише в саморобних, зі складеного вдсятеро сурового полотна, кольчужних сорочках. У четвертому і п'ятому рядах стояли наймолодші, уноші і отроки, із луками, сулицями та пращами, котрі мали засипати ворога дощем стріл, сулиць та каміння. Кожен із десятка чи сотні знав, що попереду нього стоїть старший родович – отець або вуй, і життя старших залежить від хоробрості та ратного вміння молодших. Але і отці пам'ятали кому служать вони прикладом, а тому на очах молодших своїх родичів показати ворогові спину – таке було б для них гірше смерті.

Ця червлена стіна не була єдиною – за нею на відстані півтораєста кроків стояла інша, на випадок, якщо хитрі ромеї спробують зайти з боків, або перекинуть якесь крило першої стіни. Тоді друга, розвернувшись, або і надвоє розділившись при цьому, мала прикривати спину та боки першій стіні Святослава.

На чолі першої стіни стояв воєвода Свангел, на чолі другої – воєвода Ікмор. Тридцять тисяч пішого війська росів і болгар стояло на полі, а ще за ворітьми Доростолу чекала свого часу кіннота Святослава, що складалася із чотирьох тисяч болгарських та семи тисяч руських комонних воїв на чолі з варягом Свенельдом. Сам

київський князь на коні, під власним знаменом із двома схрещеними списами на ньому та на вершні у вигляді срібного сокола, з трьома сотнями своєї малої дружини, знаходився посередині другої стіни.

Так само, як роси мали свій бойовий порядок, котрого завжди свято дотримувались, так і ромейське військо завжди шикувалось однаково: попереду стояло ополчення від фем – земель, на які ділилась уся Василія Ромеон; усього тут, на полі під Доростолом, їх було шістнадцять тисяч: середину займали піші ополченці-стратиоти, а з боків розташувались лучники-токсоти, які мали починати битву, засипаючи ворога стрілами. За ними, у другій лінії стояли шістнадцять піших таксіархій постійного війська, кожна з яких складалася із п'ятисот озброєних списами та мечами skutatів, двохсот псילוїв – металників дротиків і трьохсот лучників-токсотів або пращників-сфендонітів. Таксіархії шикувались з проходами між ними на той випадок, коли б ополчення, не витримавши ворожого натиску, мусило б відступити. Тоді воно відійшло би у залишені проходи за спину свіжих, не стомлених битвою skutatів, де отримало б змогу перепочити і вишикуватися знову, щоб у разі необхідності, знову стати перед ворогом. З боків піше військо прикривали тридцять тисяч трапезитів – легкої кінноти, що мала не тільки захищати свою піхоту від ворожої кінноти, але й під час січі брати ворога в кліщі. За легкою кіннотою стояли турми [\[159\]](#) і банди важкої кінноти катафрактів – каваларіїв та клібаноторів: закованих у броню і коней, і вершників. То була гордість імперії, її основна непереможна сила, котра мала завдати остаточного нищівного удару по супернику.

Піше військо шикувалося лініями по шістнадцять рядів у глибину: не стільки для того, щоб тиснути усима тими рядами на суперника, скільки для того, аби передні не змогли, розвернувшись, вдатися до втечі – ромеї не надто поклалися на своїх пішців; сила їхнього війська завжди була в кінноті. Середина повинна була зв'язати піше військо супротивника, прикувавши його до себе, а кіннота в цей час мала обійти ворога з боків, охопити з трьох сторін і вирубати до ноги. Так завжди воювали ромеї і саме в цьому була їх сила.

Проте Доростол стоїть на березі Дунаю трохи вище того місця, де від русла ріки відходить її рукав – Дунарея. Вода омиває Доростол із півночі та сходу; руська рать виставила живу стіну, що була прикрита з боків річковими руслами, береги яких поросли густими верболозами, котрі не давали ромейській кінноті можливості просто обійти свого суперника з боків і відрізати його від фортеці.

Ромеї пішли вперед, стріли, сулиці та каміння рясно летіли на ворога з обох боків, доки передні ряди не зіткнулися, а далі здійнявся шум битви і брязкіт заліза, тріск дерев'яних ратовищ, бойові кличі, крики, вигуки десятків тисяч людей, стогін поранених та передсмертні хрипи: битву, певно, було чути навіть за Дунаєм. Сивер та Фрейвар, цього дня безоружні, стояли у дружині Святослава і за ними наглядали два княжі гридні. Сиверові ніколи раніше не доводилось бути в такій багатолюдній брані: він жадібно вбирив у себе все, що творилось на його очах. Тривалий час жодна

зі сторін не могла взяти гору над іншою. Ромеям було куди легше: їхні передні ряди час від часу відходили назад, стратіотів змінювали skutати і тоді військо імперії зі свіжими силами кидалося на росів, котрі, на відміну від ворога перепочинку майже не мали. Свангел, що стояв на чолі першої стіни, велетенського зросту воєвода, муж, досвідчений у брані, стримував росів від необдуманого нападу на ромейське військо, що перешиковувалося за дві чи три сотні кроків від них. Він знав, що ромеї цього лише й чекали: звільнилося б місце для кінноти і трапезити враз би напали з обох боків.

Так тривало аж до полудня. Гинули у борні ті, хто стояв у перших рядах, на їх місце ставали молодші, стіна Свангела тоншала, танула, як тане на сонці лід і Святослав вже наказав Ікморові послати на заміну полеглим кілька сотень із другої стіни, коли ж це попереду сталося щось надзвичайне, бо Сивер почув голосні вигуки та зойки, радісні крики ромеїв, а стіна вперше від початку брані в кількох місцях похитнулася й подалась назад, втрачаючи той рівний стрій щитів, який утримувала до цього. Сивер бачив, як захвилювалися Ікмор та Святослав, а невдовзі стала відомою і причина цього: загинув Свангел. Русь, приголомшена звісткою, залишившись без воєводи, котрий своєю звитьагою та завзяттям подавав іншим приклад, могла не витримати натиску зрадливих ромейських skutатів і на лівому крилі місцями вже потроху відступала. Лише холодна воля тисяцьких та сотників утримувала поки що бойовий дух русів від розпачу й поразки.

Отоді Фрейвар, що так само, як і його молодший побратим, як і усі, хто стояв у другій стіні й не міг встояти на місці, коли попереду супротивник мав ось-ось узяти гору, і попросив Сивера звернутись до Ікмора: мовляв, зарадити справі могла б сотня охочих потрудитися з сокирами. Ікморові довго пояснювати що й до чого було не потрібно: він гукнув до себе своїх тисяцьких, так само коротко оповів їм суть справи і ті враз узялися до діла. Охочих, з сокирами, знайшлося куди більше – кілька сотень, взяли лише півтори. Від стін Доростолу притягли покинуті ромеями після приступу чотири довгі драбини. Охочі розуміли, що йдуть на вірну смерть. Вони знімали з себе броню і весь одяг, тим самим даючи один одному і усім присутнім мовчазну роту: не відступимо, спину ворогу не покажемо, до смерті готові, бо нагою приходить людина у цей світ, нагою ж мусить і піти, брали до рук свої широкі сокири і раді були підставити голе тіло під вороже залізо: вірили, що мати-Слава дивиться зараз на них з небес і вже очікує їх у Вирії, куди неодмінно, скоро, потраплять їхні душі. Ставши у велике коло, вони почали посолонь обмінюватися власними оберегами, братаючись у такий спосіб перед смертю.

Отроки, по вісім на драбину, ухопили їх і бігом понесли туди, де кипіла битва, за ними підтюпцем рушили охочі і Сивер з Фрейваром були серед них. Там охочі розділилися начетверо, отроки піднісши драбини до самої стіни, поставили їх похило, так, що верхні кінці нависли аж над головами першого ряду. Одразу ж найбільш нетерпеливі рвонули по щаблях і, відштовхуючись від останнього, почали стрибати прямо на голови skutатів, що стояли у третьому, четвертому, чи навіть

п'ятому рядах. Перші тут таки й загинули, але нові й нові стрибали, руйнуючи шикування ворога, беручися уже до роботи і не було їм кінця. Ромеї не могли второпати яким чином, немовби із самого неба, сипалися ці жахливі, оголені бородаті варвари з сокирами, сипалися, здавалося, на вірну смерть, але скоро навколо них почали утворюватися пустоти, які ширилися і вносили сум'яття у ромейські ряди, бо що могли протиставити скутати цій дикій, звіриній, страшній варварській силі, цьому бажанню варварів померти, але померши – перемогти?!

... Сивер злетів по щаблях довгої драбини, що пружно вгиналася під ним, нагору, з розгону відштовхнувся від останнього і, не роздивляючись, що й до чого, полетів прямісінько у пекельне місиво. Він звалився на голову свого ж, збив його з ніг, устиг краєм ока побачити, як того тут же рубонув ромей, упав і сам, перекотившись, скочив на ноги, знизу, з розвороту широким помахом сокири рубонув котрогось по вкритій лускатим обладунком спині і пішов одесну від місця свого падіння, кришачи широким бродексом, страшною варязькою сокирою на довгому топорищі, усих без розбору.

Вишикувані в шістнадцять тісних рядів ромеї не мали навіть змоги до ладу розвернутися, аби зустріти неочікуваного ворога. Сокири росів з хряскотом врубалися у шоломи та обладунки скутатів, і ті падали під ноги завзятцям з розчерепленими головами, відрубаними руками, розкритими тулубами. Кров, мізки летіли на всі боки, скоро голий Сивер був обляпаний ними з ніг до голови, припав пилюкою і страшний для ромеїв як сам Люцифер, уперше в житті сп'янілий від крові, не помічаючи нічого навколо себе, окрім блискучих ромейських обладунків, рубав направо і наліво, утворюючи серед ворожих рядів цілу просіку. Сили його подвоїлися, якщо не потроїлися, рухи були блискавичними, він не відчував ані втоми, ані страху – немов став справжнім вікінгом, як Фрейвар, котрий шаленів у цьому безумстві десь неподалік, як десятки інших росів, котрі здавалися ромеям уже й не людьми навіть із плоті та крові, а якимись істотами з пекла, що їх воно виригнуло на землю неподалік болгарського Доростолу.

Ці півтори сотні вирішили справу: скутати, не бачачи порятунку, зламали стрій і безладно почали відходити; відхід цей був більше схожий на втечу натовпу. Уцілілі завзятці злилися зі своїми. Стіна, пройшовши вперед півтораєста кроків, вирівнялась і, побоюючись, що крила її відкриються для удару кінноти, зупинилась, а потім і відійшла на старе місце.

Бойовий дух ромеїв виявився надломленим і брань того дня потроху затихала. Із півтораєста "лісорубів", як їх тут же нарекли гридні, в живих залишилося десятків три і серед них – Фрейвар із Сивером. Хоча на них від синців, подряпин та неглибоких ран живого місця не було, проте Сивер, що вперше побував у такій січі, довго ще не міг заспокоїтись і навіть тієї ночі не склепив повік, хоча й випив багато болгарського вина: варто було закрити очі, як перед ним одно поставало жахливе видовище січі. Та жорстока брань часто ще по тому розбурхувала його пам'ять і кожного разу він не міг повірити, що вийшов з неї живим.

Після неї вони з Фрейваром отримали серед росів і довіру, й повагу, подружилися з деякими гриднями. Проте своїх родовичів Сивер у Доростолі так і не знайшов: сіверська рать ледь не вся полягла у Преславі, із семи тисяч тамтешньої залози зі Свангелом до Святослава пробилися хіба з півсотні, та й ті майже всі були з прлуденних сіверських родів, дець з-під Путивля. Сподівання Сивера зустріти серед руської раті своїх розвіялись, як дим.

Просидівши у скруті з харчами понад два місяці в облозі, вони під час однієї з нічних вилазок за їжею не повернулись в Доростол: у сутичці з ромейським дозором Фрейвар отримав сильний удар по голові і хоча шолом його витримав, проте свей упав за мертво. Сивер не міг залишити побратима у біді: зваливши його на спину, сховався в прибережних хащах шелюги; роси пограбувавши ромейський стан, відійшли за стіни Доростолу без них.

... Сидячи тепер в Сиверовому теремі, кружляючи сур'ю, вони згадували усі ті події більш, як десятилітньої давнини, що поставали перед їхніми очима яскраво та свіжо і їм було про що говорити. Озарич, повернувшись до свого роду, скучив за людьми, котрі бачили і знали те життя, яким жив він у чужих краях; нині він надолужував це у розмові з варягом.

- Куди ж ви пропали тоді? - допитувався тепер у Сивера одноокий Орм.

- Фрейвар отримав по голові, - знехотя розповідав Озарич. - Довелося ховатися у березі, а наступної ночі на колоді спустилися по Дунаю і рушили пішки, в обхід ромейв, назад до Константинополя. Що ще нам лишалося робити?

Сивер просто не міг зізнатися старому варягові, що Фрейвар тієї ночі його піддурих, прикинувшись, що не може навіть стояти на ногах: свей схитрив, бо не бачив ніякого іншого виходу з тієї пастки, в котру вони потрапили. Він розумів, що навряд чи вдасться їм залишитись живими; до того ж голодна смерть його просто жахала, а приязні до Святославового воїнства він не мав, як не мав її до будь-кого на цілому білому світі, окрім Сивера. Якщо кілька місяців до того він був переконаний, що переходячи до Святослава, він робить добро для свого молодшого побратима, то тієї злополучної ночі він так само був переконаний у правильності свого нового хитрого вчинку: докори сумління йому не дошкуляли ніколи.

- Де ж ти десниці позбувся? - прийшла черга Сивера поцікавитися у Орма.

- В останній брані, коли вихор здійняв пилову бурю і нас піском засліпило, якийсь клятий лобанор...

- Клібанотор - поправив Орма Сивер.

Старий на те лише махнув уцілілою рукою, мовляв, нехай, яка тепер різниця:

- ...сто чортів йому в печінку! - мечем відтяв. Добре, хоч не голову. Ох, і дісталось тоді нам від ромейв! Вони виманили-таки нас від Доростолу: так уже ж повільно відступали, що Святослав купився на це і ми пішли вперед. А тут з боків їхня кіннота! А тоді оті, закуті в залізо! А тут ще й буря здійнялася, та така, якої мені зроду бачити не довелося... Посікли нас... Добре, якщо половина в Доростол повернулася! Ех... - Орм знову махнув рукою.

- А око?

- Се вже на Хортиці сталося, коли печеніги напали.

- То ти бачив, як загинув Святослав?

- Отак, як тебе нині бачу. - скрушно похитав головою варяг. - З-під Доростолу нас вийшло тисяч десять; більша половина - Свенельдових комонних, решта на лодіях, бо кидати їх було жаль і здавалося, що на воді безпечніше буде, та й коней же на всіх не вистачало і поранених було - чи не кожен третій... Свенельд зі своєю дружиною покинув нас і через тиверські та улицькі землі дістався-таки Києва; Святослав же поранених полишити не схотів, не той він був князь, щоб так учинити. До того ж, зі своєю малою дружиною він не міг проминути Хортичий[160] острів - мусив скласти на тамтешньому капищі пожертву Перунові - адже жрецем його був.

Ми під осінь не змогли пройти пороги - печенізький хан Куря розсварився із нашим князем, то вони вже чекали нас і довелося повертатись на Білобережжя[161] та зимувати там. А потім виявилось, що завелися серед нас зрадники - Уліб[162] та інші християни - продалися, значить, ромеям. Ох, і лютував наш князь! Уліба він власноруч зарубав, і решту тих, хто Перуна зрікся, ми Громовержцеві в жертву принесли. - Орм, забувши зоп'яну, що гостює у християнина, розповідав із видимим задоволенням: - Жерців їхніх живцем спалили - добра вийшла жертва, скажу я тобі! І якби ото вдалося нам Києва дістатися, Святослав би тих, котрі крижу поклоняються, - клянуся жовтими латами Відара[163]! - до ноги, упень вирубав би, такий злий був на них.

- ...Голодна й холодна була в нас зимівля - вів далі варяг: - Хліб, що його дали по угоді ромеї, швидко скінчився, просиділи всю зиму на рибі без солі - аж досі з душі верне, як згадаю... А потім вже конину у печенігів купували, деякі з них отай продавали: не цілого коня, а так, то стегно, то ребрину. Вважай, ледь не все ромейське золото на ту конину й пішло. Під весну за якусь нещасну кінську голову по пів-гривні давали.... А ще ж на острові тому жодного тобі деревця немає: вимерзли на тих вітрах так, що й нині отсе при згадці мороз по шкірі продрав... Ледве дочекались, коли пройде льодохід; по високій воді підіймаємося Славutoю на лодіях, а печенізькі дозорці - назирцем, назирцем... Дружина була голодна та стомлена - не так навіть пря з ромеями, як голод з холодом на зимівлі відібрав ледь не всі сили. Мало хто з нас не мав важких ран. У мене он десниця без п'яста була - я й не гріб зо всіма. Пороги починалися, потрібно було перепочити - Вовче[164] горло нізащо не пройшли б. Вийшли на Хортичому, бо ж, кажу, Святослав не просто великим князем був, а ще й жрецем Перуновим найвищої посвяти...

Орм замовк: видно по ньому було, що усе пережите тоді зринало зараз перед його очима, вірніше, перед єдиним оком.

- Князь склав жертву Перунові: немало коштовної зброї та золота свого почепив на Дуба. Перун же кров полюбляє, але ж ми коней ще зимою поїли... Слід було б вепра чи тура вполювати, так печеніги не дали того зробити. Ех, варто було тоді людською кров'ю задобрити Громовержця - можливо, і не сталося б з нами того лиха...

Варяг помовчав, похитав головою, пожував сухі вуста - немовби сам із собою

розмовляв. Озарич, хоча йому й кортіло швидше про все почути, не підганяв старого воя, розумів: людині потрібно опанувати себе, бо там, усередині, в душі, відкрилася стара незагойна рана – пече й болить...

– Клятї печеніги де тільки і взялися, зняли вночі стомлену сторожу – та й заходилися вирізати сонних. Хтось захрипів перед смертю, ну я й прокинувся, бо спав погано, якраз рану на дощ ломило. Дивлюся... – віриш... – Озарич побачив у вцілілому оці старого воя неприховані сльози: – віриш..., як овець різали нас печеніги! Крикнув я не своїм голосом – скочили, хто в живих залишився: кілька сотень – п'ять чи шість...

А їх же чи не по десять на одного! Доки ми біля князя зібралися, у коло стали – ще третина загинула. Та сам знаєш, печеніг без коня – не печеніг. Скільки їх не було, а до світання ми вистояли. Від лодій вони одразу ж нас відрізали, тому ми поночі відходили уверх по течії, мимо Дуба, до скель, добру версту чи може й дві, хіба у темряві розбереш? Здавалося, що всі двадцять... А ніч тяглась, як тиждень... Ми вже були майже дісталися вершини острова і вони б там довго ще нічого з нами не змогли утяти, бо куди там якомусь печенігові без коня до княжого дружинника, що пройшов усю Болгарію і проти ромеїв вистояв, але коли зовсім розвиднілось, кочовики дістали свої луки і засипали нас стрілами. Дружина на очах почала танути...

– Ото там і мені в око поцілили, – продовжував Орм і показав шуйцею на ліву пусту очницю: – упав і встиг лише подумати, що це вже й мені кінець. Та не захотів тоді Оді́н[165] забрати мене з собою, і довелось мені бачити те, що довіку не забуду... Очнувся, лежу, а підвестись не можу: то до тьми прийду, то в ніч провалюся... Навколо князя хіба що півсотні дружинників залишалося, тих, у кого щити з собою були. Отак, очнувшись укотре, чую, як крізь воду, що Святослав раз по раз гукає: "Куря, виходь один на один битися! Куря, виходь битися!", а хан йому звідкись у відповідь: "Навіщо мені з тобою битися, коли і так цього вечора мої онуки твоїм мечем будуть бавитись, а тебе самого я притягну до стійбища на ремені. Рабом моїм будеш – кобилиць доїтимеш!". Мене мов ножом по серцю різнуло. Рвонувся встати – і в п'їтму провалився.

Та коли очнувся, все ж таки зміг якось сісти. Стріла у оці стримить і такою важкою видається, що аж голову мені донизу хилить. Бачу, біля князя вже хіба що з десятків воїв лишилося. Святослав міг би стрибнути з високого берега у воду і спробувати навіть під стрілами уплав дістатися другого берега, але йому б таке і в голову ніколи не могло прийти – отак зганьбити ся втечею від якогось Курі!

Дивлюся – князь розмахнувся і пожбури́в свого меча в Дніпро, щоб не дістався, значить, ханові: клинок тільки блиснув на вранішньому сонці – і схопив Куря першого облизня. А далі Святослав підхопив із землі чийогось меча і кинувся з рештою своїх гриднів на тих псів. Я й собі рвонувся звестись на ноги та знову знепритомнів. Не знаю, скільки часу пройшло; відкриваю вціліле око – розпливається усе, світ крутиться і пливе кудись та й сам не доберу де я і що... Коли трохи прояснилося, бачу – якийсь кривоногий несе повз мене у руці щось кругле, знайоме. І тоді доходить мені, що то він тримає в правиці за чуба голову нашого князя і бачу я, що очі Святослава відкриті і

дивляться прямо на мене... А я.., – старий аж хлипнув, по щоці із уцілілого ока його покотилася сльоза, – а я...

Він сплакнув коротко – від тодішнього свого безсилля, від теперішньої своєї згадки про ті події, від почуття власної своєї провини, як він щиро вважав, через те, що не вистачило йому тоді сил підвестись і захистити свого князя, або вмерти з ним заодно, – потім гучно висякався на тесану підлогу, витер об ногу долоню і скрушно махнувши своєю куцою десницею, нарочито голосно, немов соромлячись цієї своєї миттєвої слабкості, вигукнув:

– Наливай, Лісорубе! Доп'ємо, то я й піду: жона у тебе ще молода, маєш її порати! – і хвацько підморгнув своїм єдиним оком Озаричу.

Наперед в життя людське, хоч простолюдин ти, хоч князь, зазирнути самому не можна. Відтак, спати лягаючи, не знаєш напевно, проснешся, чи ні, а що вже наступного вечора тебе чекає – й поготів не визнаєш. Долю свою ні кривою кобилою не об'їдеш, ні баским скакуном не обскачеш. Вуй Володимирового прадіда Ігора варяг Ольг спробував свого часу: навіть Ярна, улюбленого коня, на Царгород збираючись іти, в княжій стайні полишив, бо сказали волхви, нібито погибель Ольгова саме від нього станеться. Навіть прозивався з того часу Віщим – тим, тобто, що долю свою наперед відає. Та все одно, не по його волі вийшло: прийшов через кілька літ подивитись на кості Ярна, котрі й побіліли вже, навіть насміхатися став, гадаючи, буцімто Долю обхитрив, а змія, що в черепі кінськім жила, клюнула Ольга в ногу – і не стало Віщого... Хіба відав дід Ігор, утретє збираючись дань з древлян узяти, що скінчить живот свій поміж двох беріз? Чи знав отець Святослав, в Подунав'ї бажаючи сісти, що через два літа на Хортичому острові тіло його чорні круки клюватимуть, а нечестивий Куря з княжого лоба кумис питиме?

Відтак, коли нізащо завтра свого не визнаєш, чи не ліпше в насолоду собі жити – аби кожен день твій, як останній був? Авжеж! – Володимир для себе це давно вирішив, а відколи великим князем став, одним на всю Русь, то вже й дня без насолоди не мислив, бо хто тому бажанню на заваді стане?! А що великому князеві в радість? Любов дружини. Лови княжі. Пир, щоб мед рікою лився, й гуслі гуділи, а співець баяв про звитягу його, Володимира, і вуя княжого, Добрині. Перепити всіх на тім пиру. І після того, звісно, дівки. Чи жони. Не суть, головне, щоб кров твоя грала, щоб злітав ти з ними у хтивій своїй ярості[166], мов сокіл у небо й каменем падав звідти в насолоді, впевнений, що в цьому, як і на пиру, немає рівних тобі!

Чотири своїх жони в Києві, кількасот княжих наложниць у Вишгороді, Білгороді й Берестовому, а ще блуд: де завгодно, чи то в поході ратному, чи на ловах, чи в городі котромусь – на кого князь око покладе, і не важить нічого, незаймана то унотька чи чужа жона – коли пробудила в князеві похоть, неодмінно буде поята[167] тієї ж ночі.

– Випий меду, мій княже, – Волхитчині темні очі невідривно дивилися на Володимира, а її рука простягала до нього повний по вінця ріг. Уперше в житті він не міг відвести погляду від дівочих очей – вабили, манили до себе чимось більшим від

спокуси, нерозгадуваною якоюсь таїною, чимось незвіданим ще... Чим? Чого він ще не звідав у цих жонах? Усі вони однакові після ночі, та й серед ночі теж. Усі, але не Волхитка. Окрім власних жон, інших навіть по імені не знав, або одразу забував як звуть - чи ж князеві голову свою тим забивати? Зате Волхитку повік тепер не забути. Чим бере вона? Голосом - глибоким, оксамитовим, з самих грудей, чи оцим поглядом, від котрого чомусь рождається в душі, як уперше колись, забутий уже холодок і повільно повзе униз? Красою своєю безсоромною - стиглими пружними персами, тонким станом, прекрасними чреслами, щедрим лоном своїм - чим? Та ні... Вона не така, як інші: слухає більше, ніж говорить, дурниць бабських не меле, для себе нічого не просить, головне - замість остраху та сліз дивиться йому прямо в очі, поводячись так, немов не великий князь перед нею, а рівня, полюбовник одного з нею роду. Ось! Саме цього, останнього, й не стрічав він у жонах та дівках. Навіть в очах Рогніди, коли відмовила йому привселюдно, бачився лише впертий відчай вперемішку з жахом та аж ніяк не Волхитчина спокійна впевненість у собі, немов вона знає щось таке... Не забути б спитати... Причарувала дівка...

Володимир слухняно взяв ріг, відпив більшу його частину, збивши подих, зупинився й простягнув Волхитці.

- Пий і ти.

Під протилежною від входу стіною всередині великого, з сірого сукна шитого княжого шатра напнуте було ще одне, значно менше - ложниця. Не прикриті жодним одягом, вони сиділи, підігнувши під себе ноги, на грубо, наспіх збитому gridнями Володимировому ложі, встеленому сіном і вкритому несвіжою вже паволокою, біля котрого прямо на землі стояв глиняний жбан з медом і на дерев'яній тарелі горою лежала давно прохолола смага вперемішку з хлібом. По інший бік ложа в непевному світлі жирниці жовтіло зшите лисяче хутро, в пориві пристрасті скинуте з постелі блудниками, що розпалені далі нікуди буйною своєю ярістю, тепер зовсім не відчували осінньої прохолоди. Ніч давно перевалила за середину, проте для Володимира таке ось безсоння було звичним, Волхитці ж, котра від щастя перебувала на сьомому небі, ні про який сон взагалі навіть думати не хотілось. Вона всупереч покону, що не велить жонам пити нарівні з мужами, хоробро перекинула рештки меду, відкинувши ріг, посиділа якусь мить, опустивши голову, немов прислухалася до себе, а потім блиснула до Володимира темними очима:

- Сп'яніла я, княже, - і засміялася тихим щасливим сміхом.

Мужеві часом одного лише якогось поруху чи погляду жони досить, аби здійснюлася в ньому нова хвиля похоті. Та хвиля, умить зродившись у Володимировому естві від Волхитчиного погляду, накрила його з головою і вкотре вже за ніч він рвучко притягнув до себе дівчину. Сплівшись в обіймах, злившись в поцілунку, вони повалилися на постіль і скоро двоє gridнів, що стояли на сторожі біля входу в княже шатро, зачувши всередині його стогони й безсоромні вигуки, заусміхалися один до одного:

- Лічи, лічи, Панюто - ушосте вже!

- Ти ба, яка трапилась, - дивувався білявий, з ріденькою борідкою, Панюта, - якраз князеві нашому під стать: така охоча!

- Ухоркає і цю, - не здавався перший гридень, - по-іншому не бути!

... Вони послули з третіми[\[168\]](#) півнями, на світанні. Та коли настав день, Волхитка прокинулась. Князь міцно спав. Вона тихесенько, аби Володимир не почув, підвелася, сьак-так заплела косу, нашвидкоруч вдяглася і вислизнула з ложниці. Раптово поставши перед напівсонними гриднями, дівчина приклала до губ палець:

- Тс-с-с... Нехай поспить князь, - і в голосі її дружинникам вчулося щось таке поматеринськи турботливе й несподівано владне водночас, що вони навіть не посміли заперечити їй покидати шатро без дозволу свого володаря.

Звитяга не лише окрилює й п'янить переможця. Вона для нього несе з собою безліч клопотів: мало тризну по загиблим справити, треба ще й решті всьому лад дати. А того всього стільки, що й голова обертом іде. З чужими полеглими ще якось городяни справились, бо кому потрібні мерці під городськими стінами? - спалили. Не князеві ж тим перейматися, в нього своєї мороки доста.

Володимир стояв біля лодій, котрі ще позавчора перегнали в Ятрицю, й дивився, як Орм разом із двома десятками гриднів розбирав гори ковуйської зброї. За його спиною копошився, відновлюючись, зализуючи нанесені ковуями страшні рани, коропський посад. Та князеві до того ніякого діла, тут від свого голова пухне.

Більше дев'яти сотень полону - чималий тягар для звияжця, коли власних і п'ятисот не набереється: полон стерегти треба і який-неякий прокорм слід дати, щоб із взвиті не перетворити на обузу й ще один клопіт для себе. А на додачу півтори тисячі голів ковуйського табуна, що теж вимагає і догляду, і сторожі. Здобич ратна: мечі, щити, яка-не-яка броня, списи й луки зі стрілами, сідла, упряж - то все золото зі сріблом для княжої скотниці. Та тільки і вона, дарма, що їсти не просить, потребує й ліку, й догляду, і зберігання. Не перестрінь дозорці того холопа, розминися з ним в тумані й проплив би мимо: клопоту не було б, але і звияги такожде! Головне ж - клятий Мстиша або не один город спалив би, або шмат землі від Києва відляг би - мало тих в'ятичів... Славна звияга! Виріс Володимир від того неабияк і не тільки у власних очах; а що за звиягу Гордятою, котрого дуже цінував, розплатився - таке життя вже. Клопіт нині чималий і міцно стали тут Володимирові лодії на укоті[\[169\]](#) - порішили з дружиною чекати решту своєї раті, без неї ані з полоном, ані з табуном і з місця не зрушиш.

Та все ж одне втішало князя: посеред тризни прийшло раптом до нього саме собою оте рішення, над котрим останнім часом стільки голову ламав - про те, якими обручами, деґржавою якою скріпити, докупи стягнувши, підвладні Києву землі?

А все просто. Звияга не дарма ж окрилює: те, на що раніше навіть замахнутися не мислив, сього дня видалося рішенням простим, по силі його. Городки треба зводити, застави ставити. І не тільки порубіжні, на межі зі степом, а й ускрізь по Сіверській землі - від Псла до Десни. І в тих городках залога княжа має бути - сотня, півсотні: попервах вистачить. Ото й буде справжня деґржава княжій владі. Погости не те, нехай

уроки збирають, вири накладають. Тоді на Десні, зачувши про напад торків, від люті й безсилля хотів зло зігнати на тивунові, та, коли розібратися, не задля того їх баба Ольга ставила. Десь подівся старий – нехай, пощезла в тім нужда! Звісно, замінити його слід, старе луб'я... Нехай на макітрах своїх сидить.

Велике то діло – городи десятками ставити, на таке до нього ніхто не замахнувся. Застави княжі не тільки ратних людей потребують. Ті їсти-пити мусять, їм зброя потрібна, коні. Та то наживне – ось тут, біля лодій, добра цього попервах на два десятки чи й більше застав вистачить. Накинути таку мережу на землі, Києву підвладні – як би добре було! Князеві те сторицею окупиться, бо йому спокій буде. І хіба ж тільки йому? Землям теж. За спокій та мир заплатять людіє прокормом для княжих ратних людей – і те по Праві буде. Знав би Мстиша Свейнальдсон чи цей Пильтяй про княжі застави, залоги в них – не посміли б супроти княжої деґржави постати, бо там, де залога, там уже й земля княжа, а не племенщина якась!

Короп... Ну що се за назва для княжого города?! Короп... А бач, не злякалися, не піддалися татеві, хоробрість свою тим явили.. Короп... Короп... Ні! Не Короп – Хоробр, хоробрий тобто, Хоробер! Добре буде нове ймення – Хоробр. Був, значить ся Короп, а стане Хоробр. Хіба не шана, не винагорода княжа цілому городові за вірність роті, київському великому князеві колись даній?!

Самому з цими городами й заставами ще не все до кінця як слід бачиться, та з путі цієї він тепер нізащо не зверне. Багато чого ще розмислити треба зі старшою дружиною... В Київ швидше б уже! Жони там зачекалися.

Волхитка... Була, чи приснилося? Ніяк з голови не йде. От дівка! З собою слід забрати – одна всього Берестового варта.

– Княже, дозволь мовити...

Володимир обернувся. Сотник Продан стояв з якимось незнайомцем, по виду ратичем. Князь на знак згоди кивнув головою і Продан, схиливши в повазі голову та приклавши до серця десницю, почав:

– Гудима це, княже, десятник з Ратичева,..

Гудима на цих словах вклонився князеві в пояс.

... – рече, що Седень, тивун твій, наказав вислідити тура за Десною – для тебе, княже.

– І що?

Продан штовхнув Гудиму.

– Вислідили, великий княже, – знову схилився Гудима, – здаравенний!

Володимир поглянув на сонце.

– Пізно вже, – промовив із жалем, – завтра нехай. Втримаєте?

– Втримаєма, великий княже, – знову поклонився десятник, – не вперше нам.

– Дивися, за язик ніхто не тягнув, – криво посміхнувся Володимир, – спитаю з тебе.

І з тивуна.

Розвернувся й пішов до свого шатра: Волхитка не виходила з голови. Щезла вранці без його на те дозволу; іншим разом покарав би сторожу, її велів би різками, а тут і

гніву не було, тільки захват якийсь – оце дівка! Бо знав: з'явиться. Так навіть краще, незвичніше – лоскоче щось у грудях і холодок знову рождається...

В безмежній пуші на правому березі Десни Бог осені Овсень бавився, як хотів, своїми барвами. З густої зубрівки[170] холодами висотав усі сили і та стала блідо-солом'яного кольору, лісові ж м'які мохи, навпаки, донесочу напоїв своїми туманами, додавши їм ще більше зеленої свіжості, смарагдову дрібну та щільну глицю ялин розкидав поміж світліших та пишніших сестринських шат молоденьких сосен; на тлі бурих корчуватих стовбурів велетенських дубів, мов свічі, запалив жовтим листям юні берізки; схожі на стоги кущуваті лісові липи вбрав у святкові вогняно-руді свитки, викликаючи тим безмежну заздрість серед обділених ним, бідно вбраних лісових груш та яблунь, котрі від того стояли тепер сумовито й похнюплено в своєму неприглядному буро-зеленому листі, та над усім цим своїм різнобарв'ям Овсень возвеличено підніс гордовиті клени-василевси в їхніх багряних одежах над темними, відсирілими до чорноти стовбурами – вклонися, пушо, своїм царям! Жодного Стрибожого[171] подиху, жодного пташиного радісного співу в осінньому храмі, лише поодинокі сумовите синиччине "Тінь-тінь"... Сиро в пуші, вогко, останніми губами[172] пахне.

Тур-велетень, дикий бик темно-бурої масті зі світлим кучерявим чубчиком поміж рогів і таким же ремнем по спині роздратовано сопів і рив ратицею землю, стоячи на невеличкому пологому узвишші посеред пуші за кілька верст на північ від оболонської переправи. Ще вчора помітив він двоногих, що на конях йшли за ним назирцем. Коли були б вони ближче – неодмінно підняв би на роги, бо тури-одинці страшенно невірні, їх дратує найменша дрібниця, а єдине, що вони люблять, окрім гонів, то – самота. Це ось знову з'явилися, никають поміж дерев. Терпець турові вривався.

Володимир у супроводі трьох десятків гриднів та старого варяга Орма услід за поводитирем, Гудимою, підлетів на рисях до кількох комонних ратичів, що вислідили тура, зупинився сажнів за тридцять від звіра, почав роздивлятися, що діяти далі. Гридні, не один вже десяток разів побувавши на княжих ловах, поволі, без поспіху, аби остаточно не роздратовати велетня, почали його оточувати, тримаючись безпечної відстані. Кущуватий підлісок заважав князеві, тож пустивши Вітра кроком, Володимир поволі почав наближатися до тура, підбираючись до нього з лівого боку. Скоро відстань між ними скоротилася мало не вдвічі.

Тур дійсно виглядав велетнем навіть серед своїх одноплемінників – усі шість десятків пудів і в холці маховий сажень. Розмах його товстенних прямих рогів, що стриміли з широчезного лоба в боки, був добрих півтора аршини[173]. Такого нахрапом не візьмеш. Тура беруть стрілою – то найбезпечніше, але і слави ловцю мало, тим більше, перед трьома десятками княжої учти. Можна спробувати сулицю[174] метнути, коли вдасться підійти хоча б сажнів на десять, та якщо не поцілиш, як слід – чекай біди, бо турові, аби тих десять сажнів здолати, лише мить потрібна! Найбільше ловцю слави, коли візьме він тура копієм, пішовши на нього з конем лоб в лоб, зумівши поєднати швидкість коня з силою і точністю свого прямого удару списом, щоб

накінецьник його пройшов через турову груднину й досяг серця, а потім ще й витримати з конем скажений натиск звіра, удвічі важчого від коня, доки тур не звалиться мертвим.

... Для отрока чи уноші немає важливішої науки, аніж приклад свого отця. Коли Святослав востаннє був у Києві, вже після погрому християн, саме перед тим, як поділити підвладні йому землі серед синів, узяв він їх із собою на лови. Аж біля Стугни [\[175\]](#), на межі діброви й великого бору дружина отак само вислідила для князя тура. Святослав, розумів тепер Володимир, окрім, як зі списом, ні з якою іншою зброєю на тура й не ходив – ганьбою вважав би сулицю чи стрілу. Місцина була досить рівною, діброва рідкою, бик стояв на краю галявини. Отець не вичікував і не роздивлявся. Ледь під'їхав і тут же, на очах у своїх синів, узявши напереваги й затиснувши під пахвою свого списа на довгому й міцному ясеновому ратовищі, миті навіть не гаючи, вдарив коня під боки й зірвавши його з місця, вчвал помчав на тура.

Певно, той навіть і не очікував такого нахабства від котрогось із людей, що на своїх конях ховалися навколо нього за деревами – він ледве тільки почав опускати до землі велетенську свою голову, коли князь, що, здавалося всим, мчав прямо турові на роги, підлетівши до бика, з розгону вдарив затиснутим під пахвою списом тому прямо в груди, ледь лівіше шиї, де ще не почалися ребра. Удар був настільки сильним, що кінь під князем мусив здибитись від тої раптової зупинки за якихось два аршини до турових рогів і ледве втримався на задніх ногах. Та й сам Святослав, натягнувши повід і звівшись на стременах, щосили стиснувши коліньми кінський тулуб, дивом сидів у сідлі – навіть на відстані всі присутні відчували його нелюдську напругу. Княжий кінь, що його Святослав тримав лише для ловів, був повільнішим і неповороткішим від звичайного скакуна, проте важчим від нього на добрий десяток пудів і добре вивченим саме супроти тура.

Той глухий звук, з котрим княжий спис ввійшов у тіло тура, Володимир запам'ятав на все життя. Бик від удару похитнувся назад і зі стогоном хекнув – зовсім, як людина, тільки куди голосніше й басовитіше, а потім коротко ревноує і усим тулубом подався вперед, на суперника: не тим він звіром був, щоб уникати ворога, нехай і саме його життя було на кону. Ніхто б не сказав, скільки тривало те протистояння: княжий кінь, втримавшись на задніх ногах під час удару, віднайшовши мало не втрачену ним рівновагу, перебирав потроху копитами, тиснучи разом із князем усією спільною вагою на здоровенну звірину тушу, все глибше вганяючи списа в турове нутро, котрий теж намагався будь що дістати ворога рогами, хай і напорюючись все більше на списа. Час для всіх зупинився, ніхто не помічав, що діється навкруги – навпроти них на межі можливостей ішла смертельна боротьба тура й Святослава: хто переможе, не зрозуміло було до останнього. Та ось тур не витримав: зі стогоном повалився раптом на коліна і Святослав, випустивши з-під пахви списа та крутонувши коня вліво, щасливо уникнув рогів і вже здіймав десницю на знак перемоги. Піт градом котився по його обличчю, біла вишита сорочка була на плечах мокра від поту, та князь під захоплені

вигуки дружини, задоволено усміхався – таким Володимир бачив його вперше й востаннє у своєму житті.

Поряд з Володимиром росла невеличка яблуня і останнє запізніле яблучко манило стиглим бочком – він простягнув руку, зірвав і вкусивши скривився: плід був терпким, в'язав у роті. Та все одно, жував, розмірковуючи, знаючи, що присутні дивляться лише на нього.

Вітер кінь для раті, не для ловів. Старий Грім, – для турових ловів, – подарований Володимирові Добринею ще в Новгороді, там і лишився. Двічі Володимирові довелося постати на тура зі списом і останнього разу, кілька літ назад, ще перед смертю брата Олега, заледве лишився живим. Йому, сімнадцятилітньому, не вистачило тоді сили перебороти звіра та Грім, ледве не впавши, якимось дивом не опинився на турових рогах, відбувся лише розірваним стегном, а Володимир і злякатися тоді не встиг, виніс вірний кінь у безпечне місце. Спис був уже досить глибоко ввігнаний, тож тур, порозганявши лісом новгородську княжу учту, таки поволі сконав, а Грома по тому конюхи довго ще лікували, певно, що й не годився вже для таких ось ловецьких забав.

Не той кінь, що треба і сама місцина не для списа: тур величезний, стоїть на пагорбку, нехай і похилому та зовсім невисокому. Довелося б коневі мчати вгору: сила удару вже не та, а тиснути і взагалі не з руки – турові вниз куди легше. Лишалася сулиця, слід було тільки вибрати вдале місце, звідки й можна якомога безпечніше посулити нею в тура. Володимир ще трохи прикинув щось подумки, бо знав, що дружина чекає від нього перш за все видовища й простягнув руку до свого зброєносця, що стояв правіше з княжою ловецькою зброєю.

– Сулицю.

Гридень подав зброю. Древко її було не більше двох аршинів завдовжки й товщиною, як великий палець дорослого мужа, а накінецьник мало не вполовину менший, ніж у списа. Та все ж то була грізна зброя, здатна при вмілому посулі нанести турові смертельну рану. Володимир зняв з пера сиром'ятні піхви, уважно оглянув лезо – воно було бездоганно гострим, потім узяв ремінь для посулу, з двома петлями на своїх кінцях, вдягнув більшу петлю на зап'ясток своєї десниці, іншу, меншу, вчепив за проріз на тупому кінці древка і тримаючи сулицю ближче до вістря та повертаючи її в руці, двічі туго обмотав ремнем, аж доки не відчув потрібного для кидка натягу.

Задоволений проробленим, Володимир звів угору десницю. Ловці зрозуміли поданий князем знак і тут же забрязчали зброєю, загупали киями по дереву, аби відволікти увагу звіра. Володимир стояв зліва й трохи позаду тура, що вже був готовий зірватися з місця на котрогось із двоногих нікчем. Вітер з його посилу зірвався вчвал і помчав щодуху поміж ріденьких кущів, по дузі наближаючись до тура. В якихось шести чи семи сажнях від бика Володимир, смикнувши бразди, піддав коневі під пах, Вітер здійнявся в стрибку, перелітаючи через молоденький кущик шипшини, князь звівся на стременах і тої ж миті, як передні копита коня торкнулися землі хіба що в чотирьох сажнях від тура, з усього розмаху здійнятої десниці посулив залізо у звіра – за мить вони з конем були вже в безпеці.

Сулиця чпокнула в темно-бурий тулуб одразу ж за лівою лопаткою, тур, усім своїм кремезним опецькуватим тілом вигнувшись від раптового болю, ревноув, махнув рогатою головою вліво та було пізно – той хто причинив смертельний біль, втік, тож бик, відштовхнувшись усіма чотирма ногами, несподівано блискавично для такого, здавалося б вайла[176], кинувся на тих, що ховалися за деревами в десяти сажнях перед ним. Котрийсь із ратичівських не встиг розвернутись і тур одним помахом своєї голови підкинув коня разом із вершником у повітря. Кінь гримнувся об землю з розпанаханим туровим рогом животом і від болю та страху не заіржав, а зайшовся пронизливим і жалісним передсмертним криком, за котрим людського не було й чути.

Тур, не тямлячи себе від люті, буцав і бив рогами обох – і коня, й вершника, зарадити горекам не міг ніхто, лише шуміли так само та те нітрохи не спиняло звіра. Коли вже обидва понівечені, скривавлені тіла лишилися лежати непорушно, тур спинився – не стільки від звершеної мсти, скільки від знемоги: Володимирова сулиця завдала-таки йому смертельного удару. Він стояв тепер непорушно над поверженими своїми ворогами, запінений язик вивалився з рота й криваві бульбашки дулися з ніздрів та тут-таки й лопалися, аби поступитися місцем іншим. Перо сулиці увігналося турові під лопатку разом із тулицею – аж по самісіньке древко; видно було по всьому, що пробиті не лише легені, а й велетневого серця дістало смертоносне залізо.

Він почав зрідка ревіти: спочатку важко, басовито, а потім тихіше, зі стогоном, похитуючись вже на ногах і незважаючи більше на ворогів, що так підступно забирали в нього життя й стояли тепер навколо, все ще на відстані, побоюючись його навіть зараз...

І ніхто з ловців не бачив оболонського волхва Велимож, котрий спостерігав усе те, забравшись на крилатого дуба неподалік. Велимож давно знав цього тура, завжди при нагоді милувався могутнім звіром, вважав його частиною племенщини свого роду. Тепер ось прийшли чужинці, що були начебто й свої, проте поводитися так, немовби нікого, крім них тут більше й не існувало: недобрі передчуття рождалися в душі волхва і щось підказувало йому зсередини, що гірше ще попереду, що це лише початок.

Ловці поверталися в Короп. Першим переправившись через Десну, Володимир разом зі старим Ормом й кількома найбільш наближеними гриднями стояв над сіверською рікою, чекаючи доки насад перевезе решту його учти та дві підводи зі здобиччю. Похмурий ранок під золотими Дажбожими променями поступово перетворився на тихий і теплий осінній день. Старий Лад пестив своїх онуків ненав'язливим і від того по-особливому ніжним теплом. Деснянська вода здавалася непорушною, мов скло і лише вервечки войків[177], що неспішно мандрували вздовж берега, вказували на її плин. Поодинокі могутні сплески вряди-годи розбивали те скло на бризки – деснянський хижак нагулював жир: почався його передзимовий жор. Відчувалося, що панують нині останні, по-справжньому ще теплі дні – це вселяло у княжу душу благостині[178]; чи не вперше йому схотілося, аби воно тривало вічно.

– Орме, хотів тебе спитати, та все якось... Скажи, може знаєш, чому отець мій чуба носив, як у торків?

Старий варяг помовчав, дивлячись одним оком кудись далеко, туди, де за Десною на узвишші ніжно зеленіла озимина, а ще далі темно-зеленою, з домішками золота стіною стояв густий праліс – немов намагався розгледіти там славне минуле, потім неквапно повернув голову до молодого князя:

– У Кумана був улюблений син, літами трохи старший від Святослава, Ґозаком звали. Відчайдух, скажу тобі, княже, яких світ не знав! Торки любили його безмежно. Вони зі Святославом друзями стали, ще як отець твій в уношах ходив. Святослав завжди прагнув першим в усьому бути. А тут знайшовся хтось, ще завзятіший від нього. Тож отець і намагався коли не перевершити його, то хоча б урівень стати. Таке творили, траплялося!

Орм замовк, згадуючи далеке, та Володимир не втерпів:

– І що отець? Перевершив Ґозака?

Варяг лише мовчки кивнув головою, мовляв: "Авжеж! Ти ще питаєш!" і знову замкнувся в собі та князь більше не підганяв старого, терпляче чекав.

– Я тобі скажу, – далі повів свою оповідь варяг, – що торки з нами супроти хозарів нізащо не пішли, коли б не дружба Ґозака з отцем твоїм. Оту затію одним махом каганат обезголовити тільки таких двоє одчайдухів і могли вигадати. Як на кагана ми пішли й Ітиль із землею зрівняли, а потім і Семендер розоривши, воз'єдналися зі Свенельдом та торками, вони при всіх побратимами стали: біля Саркелу, коли під Ґозаком коня вбили, Святослав від смерті, або навіть полону його врятував, тож вони й побраталися. Ото з тих часів і носив Святослав чуба й усерязь [\[179\]](#) з каменем – Ґозаків подарунок. Торки його своїм вважали, Куман сином називав і отцеві те подобалося. А потім серед торків мор був і Ґозак помер. Та Святослав все одно, чуба з усеряззю не зрікся й носив до самої смерті, як пам'ять про побратима свого. Так було...

Отак живуть собі люде – тихо, мирно, комусь живот його навіть нестерпно нудним видається; дні, тижні, місяці, та що там – цілі літа схожі одне на одне, як дві краплі дощу: не знаєш навіть, живеш ти чи спиш... Аж коли це, посеред сну-туману, немов грім з чистого, без жодної хмарки неба я-а-ак хрясне біда! А за нею на м'яких, мов у рисі, лапах нечутною ходою увійде в житло твоє щось несподіване, нове й незнане досі, імені чому ще ніхто й не нарік, прийде і сяде на покуті: "Ось я! Звикайтеся, бо подобається мені у вас." І домочадці дивляться розгублено на господаря свого, чекаючи від нього наказу, що ж далі робити й жити з цим гостем як? Господар і сам радий би від когось почути те ж саме, та хто підкаже? Навіть Пращури мовчать, лише блимають поночі зі Сварги розгублено й оторопіло: "Що відали самі, тому й вас навчили, покон вам дали, а цього при нас не було... Розбирайтеся тепер самотужки, прийшла і ваша година Кон для нащадків далі провести."

Видута за останніх кілька днів постарів на добрий десяток літ. Напад торків, смерть, нехай і славна, останнього сина, поява тут самого київського князя – і все це за його відсутності! Увесь час він служив своєму родові по Праві, свято беріг Кон і звичаї предків, та навіть рід покидав лише один раз на літо – коли до Макошиного капища

храмувати їздив; так те ж споконвіку велося! А варто було третич[180] – третич лише! – відлучитися до сватів, як кара Долі тут-таки його й наздогнала... Картав себе немилосердно; варто було йому не поїхати, вірилось Видуті, дивись, Доля взяла б та й інший шлях їм обрала: Любим, чого доброго, при табуні не лишився б, а він сам, як старійшина, з варягами-торками якось би та й домовився і, гляди, обійшлося б – посад стояв би цілий і князеві київському не було б нужди сюди завертати... Бач, – мучився Видута, – знайшли кого на воєводство поставити: Сивера, братанича, а тому тільки б топорами своїми помахати...

Тільки хто ж у тому винен окрім тебе самого? – вкотре картав себе старійшина і знову, як звик уже за довгі літа, вкотре ж і пожалкував, що Доля, така неприхильна до нього, змусила колись всунути вию у старійшинське ярмо, а поприще[181] ниви живота його виявилось таким довгим і багатотрудним, що ані перепочину, ані підміни не мати вже, видно по всьому, аж до самої смерті...

П'ять сотень княжих ратичів сидять під городом і не рипаються йти кудись – нагодуй їх! Город від біди врятували, тепер сидять, як гості, гостям же на Русі завжди раді: хоч і з голоду потім помиратимеш, але перед гостем на столі від напоїв та наїдків і вільного місця бути не може – покон такий. Полон княжий більший, аніж мужів у Коропі, – ти ж хоч як, а нагодуй! Ниви з озиминою потоптані – не підніметься жито до морозів і не пересієш уже, пізно... Цю зиму рід переживе, а наступної – що до рта вкинеш? І як помислити тепер, то невже ж ліпше зробили, що не піддалися тихо-мирно тому.., як його?! Не з власної ж волі намислили відлягати, а з чужого примусу! Ех, отака напасть...

Радість від несподіваної, зовсім неочікуваної помочі київського князя, котру коропці розцінили, як поміч самої матері-Слави, що на очах усього віча білим кречетом опустилася зі Сварги на Шамрів посох, поволі безслідно згасла, як гасне Дажбоже світло у вечірніх сутінках. Натомість чорними вужами заповзали в їхні душі розгубленість й нерозуміння чого чекати далі. Від малечку й до смерті чули всі і всі знали, що є на світі великий київський князь і що на князях, – як своїх, так і чужих – мов ото Сварга на невидимих стовпах, тримаються у світі всі землі: і Руська, й геть усі інші. А чому князь і як саме утримує він владою своєю Русь – тим ніхто й не переймався, на віру все бралось: так уже Соколом-Родом білий світ влаштовано. Аж ось мов сам Перун зійшов на землю: тільки-но вийди за посад і уздриш князя. Та що там: нікуди й виходити не треба – нависло над Коропом щось незнане, напруга якась і ймення тій напрузі одне – князь! І коли один клопіт від города князь мов рукою відвів, так тут же інший додав.

Дружину княжу, що родові визволення принесла, звісно, слід по Кону з Дажбожої ласки, як гостей дорогих, годувати вдосталь доки й не підуть, а полон?! Увесь полон і здобич ратна дісталися князеві, тільки хіба ж не вийшов рід за городські ворота, хіба не поліг за ними добрий десяток мужів?! Полон княжий і здобич княжа, а от годувати їх рід чомусь мусить...

Стоїть Володимирова дружина прямо на нивах, топче їх ще більше, ніж ковуї

топтали, бо четвертий день уже пішов, тільки ж хто скаже князеві, що не годиться так, що рід з однієї біди та в іншу скочив: стояла під ворітьми смерть з мечем, нині ж іще страшніша, голодна мірється ввійти. Стоїть княжа дружина і йти нікуди не збирається, а пощо? Хіба ж простому смертному знати, що там князь намислив, а з того незнання й рождався важкий гнітючий сум, котрий наповзав на рід, наче темна осіння хмара. Хто скаже, чого далі чекать? Волхви мовчать, старійшина мовчить, градські старці мовчать – біда...

Зібрав Видута у вічниці старотців.

– Ну, що діяти будемо?! – з чорним від горя лицем, як ніч в густім тумані, запитав мужів сивий Видута: – Жили собі, в колодочки вибиватись почали, хоч і плакали деякі, що важко... А тепер, як журба з напастю злидні сюди ведуть, тепер що скажете? Га?! – І прихований докір вчувався присутнім у голосі старійшини: "Що ж ви оце без мене накоїли, старотці? Третич лише город покинув..."

Зловісна тиша залягла у вічниці. Ліпші й нарочиті мужі, сидячи попід стінами на лавах, попускали голови й кожен вдавав, що розглядає щось на глиняній долівці. Всяк мовчав і ніхто зі своїм словом не рипався, навіть ті речисті, котрі раніше комусь іншому й слова не давали вставити, навіть велемудрі, такі, як Курило. Сивер блимав з-під лоба на всі боки, розглядаючи родовичів і не впізнавав їх. Згадалося, як Перунового дня, уперше після свого повернення, милувався мужами роду, їх гордовитою поставою. Де вона тепер? Сидять розгублені люде, мнуться, очима один на одного блимають, а що діяти – ніхто не відає...

– Дожились, – скрушно похитавши головою, не втерпів сотник Переніг, – не те, що дівкам, а й унотькам з двору навіть носа не потикай: княжі хапають, мов полон якийсь, до себе тягнуть. І що ти вдієш супроти них?! Нема гірше, як свої...

– Кого хапають, а хтось сам іде. – Курило спересердя навіть сплюнув: – Відьменя[182] наше, Волхитка, щовечора до самого князя бігає, он як! Княгиню, чого доброго, стане, – крива посмішка скривила купцеве обличчя.

– Пощо дурниці тут мелете?! – скипів дід Одинець: – Що не день, то четверо голів гов'яди під ніж пускаємо, а про брав та степівчанських коней вже й не кажу. І жита – тридесять пудів на день! А їм дівок жаль...

– А я казав! – одразу ж, зачувши, звідки вітер дме, з торжеством у голосі прорік Курило: – Нас із Жилятою не послухали? Ось ще й лікті кусатимете, та пізно вже!

Такий лемент здійснювався! І як тільки покрівля витримала, не впала?! Один Озарич сидів мовчазним та незворушним, а можливо, то лише здавався таким?

– До князя треба... – коли трохи стихло, подав голос Ждан: – Люде мені кроку ступити не дають, питають все, що ж із городом буде?!

– Еге, до князя! За чим?! – тут таки й обірвав його Видута: – Спитати, коли піде звідси? – Старійшина махнув був знічев'я рукою, аж раптом, згадавши щось, повернув голову до Сивера:

– А що, братаничу, княжу гривну тепер носиш, то й піди, спитай у свого князя скільки ще родові збиток нести? – у голосі стрія чулася погано прихована злість: –

Намахався топорами?

Озарич не знітився, не змовчав:

- Не підю. Пощо випихали мене на поєдинок? Я не хотів. Знаю, стрию, що вину мою шукаєш. Даремно те, нема її. На воєводство мене рід поставив, не сам набився, а на віче, коли варягам відповідали, що рід роту триматиме непорушно, мене й зовсім не було.

Ніхто йому не заперечив, тільки Одинець спитав:

- Ти, Озаричу, видів багато, то й скажи, чого нині від сього родів чекати?

Сивер стенув плечима:

- На все воля Божа. Як буде, того не можу знати. - А про себе подумавши: "Прийшов князь - добра вже не жди", уголос мовив зовсім інше:

- Давно колись на прибутній було... Пливли з отцем довбанкою по Ужеті, дивимось - загнала лисиця молодесенького зайчика на повалену в річку сосну і підбирається до нього: ближче й ближче. А той нашу довбанку побачив - скік до нас! Прямо мені в руки. Жив у кліті, доки підріс. Гарна з нього смага була...

- Втішив! - оскалився Третяк: - Оце втішив воєвода...

Решта старотців та сотників і собі скривили рота в невеселій посмішці.

- Не журіться, - Сивер вже й пожалів, що розповів ту давню пригоду, - князі ускрізь по світу і люде тяж. Живуть же. Якби знав, де впадеш... Змиритися мусимо, по нашому однак не вийде.

Похитали головами, навіть Видута не знайшов, що сказати, а потім перекинулось на інше: Сохачеве поміч просить, на нивах ковуї місцями межі стоптали - заново слід переміряти, щоб по Кону було, без образи поміж родовичами, а ще гадали коли й чим по весні витоптане жито пересівати.

Так і розійшлися по своїх житлах, розгублені, толком нічого не вирішивши, як далі з гостями бути. Курило, щойно розпрощавшись зі Жданом Ходотичем та завернувши за ворітьми направо, наткнувся на свого Олеся, що перетявши дорогу Волхитці, тримав ту за обидві руки і палко їй щось говорив. Обоє так були захоплені тією розмовою, що навіть не помічали купця, котрий наближався до них, закипаючи люттю.

- ... авжеж, із собою забере! - почув Курило від Волхитки: - Я суджена його!

- Не потрібна ти йому! - палко перечив їй Олесь. - Лиш я один тебе кохаю! Покине тебе, побачиш...

- Мене?! - У Волхитчинім голосі звучали торжество і зверхність: - Ти забув, що я - відьма? Відаю чари, супроти яких і князь не встоїть!

Курило вже був поряд і з розмаху дланню десниці своєї так потурих Олеся в спину, що той заледве втримався на ногах.

- Ходи додому, блудник! Жона у тебе, діти! А ти, яритнице [\[183\]](#), - з презирством глянув на Волхитку, - блуди з ким хочеш, тільки не з моїм сином!

- Аще за блудницю мене вважаєш, - з погордою відповіла Волхитка, - увечері ж князь про се знатиме! Побачу, чи довго на твоїх плечах голова сидітиме? - дівчина раптом дзвінко й голосно розсміялася прямо Курилові в обличчя:

- Ха-ха-ха-а!! Та й нащо вона тобі - від гарбуза користі більше!

Крутнулася на п'яті, війнувши довгим густим волоссям і зникла так швидко, що Курило аж сахнувся: "Мана!" Пішов услід за Олесем до свого двору, а Волхитчина погроза засіла в голові й не на жарт тривожила купця. "А що?! З неї, з відьми, станеться..." - відчував, що чекає його тепер безсонна ніч: у вічниці тривога за майбутнє і без того застила йому всі думки, тепер же й зовсім ставала схожою на безвихідь.

Шлях життя людського всяким може бути. Часом він такий важкий, немов через непролазні хащі продираєшся, або, ще гірше, на неприступну скелю дерешся і коли оступишся на ньому, то й кісток можеш не зібрати. Часом по колу ходиш - і раз, і другий, і третій, немов тебе сам Лісовик поплутав. Це тому, що не те вибрав, не туди пішов. Коли ж вдасться тобі втрапити на вірну путь, тоді йти нею легко та просто, немов увесь час під гору, інколи навіть бігти хочеться. Виходить, в добру годину, - вкотре вже думалося Володимирові, - рушив він на торків. Звитяга славна і здобич немала. А головне, знає тепер напевне, що діяти мусить - порубіжні городи ставити.

Перемога ратна, лови вдалі, думка світла, а ще ж і Волхитка-чарівниця, котра все частіше не виходила йому з голови - що ще треба молодому володареві, аби почуватися щасливим? Прокинувся сьогодні від пестоців її й полюбившись, випив з рук дівчини - так повелося між ними - дивного смаку питво, що не лише бадьорить і розум робить ясним та прозорим, немов осіння холодна вода в Десні, але й душу звеселяє, розтеплює її, ніжить і розчулює водночас: нікого не хотів би бачити поряд з собою - лише Волхитку одну! Присушила, чарівниця. Та нехай, аби поряд була.

Єдина з усіх, кого знав чи мав, котра ходить куди хоче й коли схоче, а в нього і на думці немає тому противитися. Ось зараз пішла, а в княжій голові, дивом прояснілій від випитого вчора без міри меду, раптом сама собою неочікувано зродилася ще одна гадка-розгадка: що йому з полоном вдіяти. Тут же велів сторожі кликати до нього тисяцького з сотниками й перемовившись з ними, утвердився в рішенні своїм остаточно - так і вчинить! І баритися з цим не буде, бо ополудні з його вчорашньої волі має початися княжий пир - як повелося ще в Новгороді після вдалих ловів.

Привели з города Пильтяя. Без належного догляду поранене стегно молодого вождя розпухло, боліло й сіпало. Просидівши чотири доби серед своїх одноплемінників просто неба, усвідомивши, що отримав поразку від супротивника, вдсятеро меншого за чисельністю, а той, хто підбив його на цей безглуздий вчинок, одразу ж наклав п'ятами, хоча й міг, вдаривши у спину київському князеві, отримати все, що хотів і навіть більше, Пильтяй добре підупав духом та коли дружинники ввели його до Володимирового шатра, він усе ж спромігся зобразити на своєму обличчі щось подібне до виразу гідності.

- Ну що, Пильтяю, - почав Путята домовлену з князем гру, - прийшла твоя година. Думаємо отсе, що з тобою вдіяти: на горло скарати чи печенігам продати... Сам що скажеш? - Помовчавши для годиться, запитав у бранця тисяцький.

- Воля князя вашого... - побліднув Пильтяй.

Не те хотілося почути від нього Володимирові.

- Розбіглися твої вої. - З іншого боку зайшов Путята: - Гадали ми, що за викупом для тебе побігли, а виходить, боягузи вони. Чи може до Кумана за поміччю вдарились? Ти сам як мислиш?

Пильтяй мовчав і скося дивився кудись угору, намагаючись утримати в очах непрохані сльози, що, незвані, накопилися від безчестя власного роду. Нарешті, оволодівши собою, стиха мовив:

- Радше я смерть прийму, ніж рабство.

- Отак з дурнями завжди. - Розплився в лукавій посмішці тисяцький. - Мстиша, що тебе підбурих, тепер десь у Кумана кумис п'є, а ти, котрому б жити й жити, синів плодити, безславно згинеш тут і лиси тіло твоє вже цієї ночі жертмуть.

- Знав би - кіньми надвоє розірвав би... - випнулися на вилицюватому Пильтяєвому обличчі жовна.

- Отсе вже чую я слова мужа, - повеселішав Путята.

- А що, - поцікавився раптом Володимир, - невже помстився б Свейнальдсону?

- Не те що кіньми - руками розірвав би!

- То, може, дати тобі таку нагоду?

Пильтяй зиркнув на князя з недовірою, проте змовчав і саме це сподобалося Володимирові в молодому ковуєві.

- Чи згоден живот свій обміняти?

- На мсту?!

- І на мсту такожде, - кивнув, погоджуючись, князь.

- А ще? - вже допитувався в нього Пильтяй.

- На службу мені. З усім своїм родом.

І не очікуючи більше від Пильтяя ніякої відповіді, Володимир виголосив, як відрізає:

- Зву тебе сьогодні на пир. А поки що посидь зі своїми, помисли. Увечері відповіси мені.

Кивнув двом гридням, що привели ковуя:

- Ведіть назад.

Тут же й перестав існувати молодий вождь для Володимира, бо прийшла година принести перед пиром пожертву Перунові: хоч і заснув Громовержець, та й у ві сні помагає київському князеві - і в битві, і на ловах. Володимир, як і отець його, а ще раніше дід і прадід, був Перуновим жерцем, на знак того голив собі підборіддя й ланіти[184], лишаючи тільки довгі вуса і в походах завжди сам творив пожертву Богові-покровителю. Молодий бик з рогами, прикрашеними калиновими кетягами, вже чекав своєї участі на місці майбутнього пиру.

Княжий пир розпочався в полудень. Хіба ж тут одним старим туром обійдешся? Ще вчора, одразу ж після повернення з ловів старий Орм виголосив старійшині Коропа княжу волю: ополудні наступного дня має бути в становищі великого князя десять

пудів смаги з веприни, а ще по сотні печених гусей і качок, до того ж і риби, найліпшої, яка тут є – в ющі та смаженої – стільки ж, як смаги, та по сто відер меду, кулаги[185] й узвару. Окрім того, зі сходом сонця півста теслярів мають прибути в становище, аби до полудня постали біля нього на березі річки столи і лави на п'ять сотень княжої дружини.

Старійшина, почувши Орма, стиха охнув, бо звідки ж отському туземцеві знати, що то є – справжній княжий пир?

– А ще великий князь Володимир зве на пир усіх ваших старців градських.

Побачивши, як старійшина почав перелякано кланятись та дякувати за милість княжу, Орм невдоволено скривився:

– З радості про смагу не забудь. – і поцікавився наостанок: – Скоморохи десь тут є?

– Є в нас четверо. Уходники, – вклонився старійшина.

– Щоб були. Князь се любить.

А йдучи назад, все намагався зрозуміти, що ж це намислив молодий князь? Нечуване діло – запрошувати на княжий пир якихось простолюдинів... Святослав так не чинив!

Золотаве проміння Ладу дарувало матері-Землі останнє тепло. Журавлині ключі черкали й черкали з-за Десни безхмарну блакить Сварги і їхнє приглушене висотою курликання жалісним сумом спадало на й без того невеселий Короп. Два десятки посьвятковому вбраних ліпших мужів Коропа ніяково переминалися з ноги на ногу неподалік встановлених двозубом свіжотесаних столів, геть заставлених жбанами напоїв вперемішку з наїдками, що їх і досі ще підносили коропські жони, а молодші з гриднів ставили усе те на столи, або, коли місця вже не вистачало, то й просто на землю поряд з ними. У просторі між столами кілька дружинників пекли над вогнем закланного в честь Громовержця бика. Коропські собаки, що набігли звідусіль, никали довкола столів, облизуючись та допитливо зазираючи в очі присутнім, немов запитували: "Коли вже почнете?"

Не знаючи, що їм робити й куди себе подіти, коропці тихенько перешіптувалися поміж собою про те, що, бач, журавель ген як дружно летить та все на полудень – на скорі морози, що жовтий лист лягає на землю догори лицем – до холодної зими і що заець вже почав білішати, а відтак і Зюзю слід чекати рано: усе це, вкупі з лихом, що так раптово впало на город, обіцяло всім важку годину. А між тим життя рухалось по встановленому Сварогом колу і наступного дня чекали на рід Осінні Діди. Невесело було коропцям: відучора незримо сиділи по житлах прашури і хтозна, раділи вони з того, що навалу рід відбив, чи побивалися з горя, на руїну дивлячись...

Тим часом усі дружинники вже сиділи, очікуючи свого князя. Нарешті він вийшов з княжого шатра разом з Путятою та чотирма сотниками, обігнув праве крило столів й опинившись мало не за тридесять сажнів від коропців, усівся спиною до Ятриці на чолі свого, зведеного на невисокому помості, стола – якраз там, де в двозуба мала би бути основа. Обабіч князя посідало п'ятеро старших дружинників, ще одне місце, біля Путяти, лишалось вільним.

Сивер, згадуючи ромейські бенкети Цимісхія, під час яких доводилося йому нести варту, з цікавістю поглядав на княжий пир, що ось-ось мав розпочатися, решта ж коропських мужів клякли мало не з відкритими ротами – чи хоча б снилося комусь із них бачити пир великого князя київського?! Нарешті котрийсь із дружинників, певно, десятник, махнув до них рукою:

– Пощо стовбичите, старотці?!

– Дик... – почав Видута, – сказали, князь зве... на учту... От.

– То й сідайте, доки не розгнівався!

Несміло наблизившись до краю лівого крила, туземці тихенько, мов ті діти, посідали, крадькома витягли з рукавів своїх хто ложку, а хто рога і завмерли, не знаючи, як вести себе далі. Коли ж це гридні привели раптом ковуйського вождя, що накульгував, певно, через рану, повели далі й посадили чи не поряд із самим князем. "Отсе так... – сторопіли коропці, мовчки перезирнувшись між собою: – Недарма кажуть, що ворон ворону..."

Щось промовив князь за своїм столом, що саме – коропці не змогли й добрати, дружинники закричали "Слава нашому князеві!!" і раптом зарокотали, загули гуслі, а хтось неподалік князя завів дужим дзвінким голосом:

Гой, із города, з Новгорода

Виїжджав богатир за ворота.

Добриня до Києва їхав конем,

Богатирським своїм, вороним.

Гой, сорок днів їхав і ще чотири,

Стольний город хотів визволяти,

Змія у три голови побивати...

Коропці роззявили роти, нашорошили вуха: ніколи їм ще не доводилося такого чути – й на кощуну не схоже, і на пісню теж. Мов би оповідь хтось веде, та все до ладу так, примовками. "Билина се, – поглянувши на здивованих туземців, пояснив дружинник, той, котрий кликав їх швидше сідати за стіл, – князь наш вельми полюбляє! І ми, звісно. Сказитель наш, Богой, вельми речистий!"

... Брав Добриня свого меча,

Розмахувався зі всього плеча,

Другу голову змієві зносив...

Слухали, затамувавши подих, хоча й не все розуміли – хто такий Добриня і який такий змій триголовий. А тим часом розносили вже по столах печеню жертвовного бика і перервавши співця, знову говорив щось князь і клав до вогню бичачу голову – воздавав хвалу Громовержцеві. Дружинники, що сиділи поряд з коропцями, вже перехиляли роги з медом, заїдали юшкою, рибою, смагою й печенею і старотці теж нарешті взялися надолужувати згаяне.

Пир, мов те багаття, все більше розгорявся, шум і гамір зростав – без сумніву його вже було чути й на посаді. Хтозна, коли Богой примудрявся попити-поїсти і чи взагалі встигав: одну билину змінювала інша – коли не про Добриню, так про богатиря

Святогора, або й про самого князя Володимира, що ген там сидить за своїм столом.

Мед полився рікою. Покон велить сівер'янам пити мед від Різдва до Різдва лише дванадцять разів, бо то священний напій, подарований людям самим Подателем^[186] та й то мірою, визначеною волхвами. Коропці ж дивилися, як він проливався часом просто від недбалості котрогось із гриднів і жахалися тому: святотатство! А все ж, спочатку один одного соромлячись, тяглися до меду й вони, і не так вже й багато часу пройшло, як коропські старотці теж поринули з головою у вир княжого бенкету.

Гой, повім я вам, братичі,
Про Вольга Буйславича,
Як п'яти зим від роду
Рушав у похід з Києва-городу...

Кому пир та радість, а кому горе... Попри смерть сина мусив Видута йти на княжий пир: що вдієш, коли князь велів, а ти старійшина роду? Жили собі й жили – по Кону, як отці з дідами вчили; добре чи погано, а все ж власним розумом. Коли помислити, то й горя не знали. А це бач, така година настала, що чужа воля вказує родові, як йому діяти. І ти, старійшина, мусиш коритися їй, як віл безсловесний та ще й інших за собою вести. Доки був київський князь десь там, далеко десь – за бистрими річками, за темними лісами, так далеко, що котроїсь години думалося навіть: "А чи ж є він насправді, той князь? Може то все тивуни з боярами вигадали, аби легше було данину збирати?" Та ось постав тут і одразу ж усі відчули: "Є... Є князь. Бачиш, що воно таке – князь! Йому ніщо не указ, навіть мед п'є з дружиною скільки хоче й коли схоче..."

Сумно було старійшині, не пилося, й не їлося. Засидівся він на цьому світі; не пішовши вчасно до пращурів, мусив хоронити останнього сина, а тепер ось дивитися, як світ цей не де-небудь, а прямо на княжім пиру котиться під гудіння гуслів аж у прірву. А хіба ж не так: спочатку рід племенщину розтягнув, потім родовичі почали з пущі брати більше, аніж потрібно своїм домочадцям для прокорму – на продаж, заради клятого срібла, опісля з-під землі, мов губи після дощу, тереми ті полізли, тепер ось священний мед – мед! – люде відрами п'ють, мов звичайну воду... Десь в нічній Сварзі гризе Чорний пес ланцюга, що ним світ прикутий до Пакола^[187] і певно, ось-ось перегризе – усі прикмети говорять спостережливому старійшині про скору кончину світу.

... обертався Вольга соколом,
В синє небо здіймався кречетом,
Завертав птахів до ловців,
До шовкових їхніх сильців...

Княжий пир гудів собі далі. Вже пересідали коропці ближче до дружинників і гридні, багато котрих ще не так давно були звичайними простолюдинами, мінялися з ними місцями: почали в'язатися поміж ними жваві розмови.

– Нема на світі ліпшого князя, аніж наш, Володимир! – бив себе в груди горбоносий русявий гридень і зазирає Сиверів в очі: – Ще три літа назад був я молотобійцем у Родені, а нині гридень княжий – он як! А раніше простолюдину годі було й мріяти в

княжу дружину потрапити: все варяги одні та боярські діти...

Помітивши, що інший туземець, сотник Давило аж через стіл подався, намагаючись почути про що розмова ведеться, підпилий дружинник нахилився до Озарича:

- Бо скажу тобі, - гридень приклав до вуст масного пальця, - тс-с-с... Володимир від простої жони... з Любеча...

- Та ну?! - дивувався Сивер.

- Хай мене Перун поб'є, коли брешу! - клявся дружинник. - Малушею звали.

... А із лоба з коня

Виповзала змія,

Вольга в ногу клювала,

Скору смерть насилала...

- Пощо зажурився отче? - підсів до Видути другий гридень. - Випиймо краще меду! Добрий у вас мед, не пам'ятаю, чи й куштував колись такого.

- Бо тридцять літ вигравався... А тепер ось вип'єте за один день.

- Ставлений[188]?! Я ж чую - не те щось... Тридцять літ! Це якби пили ми з нашим князем тільки ставлений, то весь Київ слід було б діжами вставити.

- А ви ж хіба який там п'єте?! - Видута навіть про сум свій забув.

- Варений, звісно - який же ще?

- Як це - варений?

- Ото! Стільки на світі прожити та й про варений мед не знати! - і здивований гридень мало не криком, аби подолати шум пиру, почав оповідь: - Слухай же, діду, як справжній мед слід творити! Кладуть у казан ягоду - суницю там чи малину, свіжим медом заливають і в печі уварюють, доки лишиться хіба половина, а то й менше. Тоді, як прохолоне, додають з тих же ягід сік, такий, що вже забродив, а часом і м'якуш житнього хліба, і так отой мед бродить ще скільки треба - місяць там, чи два, не знаю і називається він кислим. У князя нашого медоварень навколо Києва, щоб ти, діду знав, як на Русі городів!

- У князя? - Видуті здалося, що він чогось недочув. - Хіба князь і над волхвами владу має?

- А волхви тут до чого?

- Та як же?! Ніхто, окрім волхвів, мед у нас не ставить: бджола - Божа муха і мед - напій Божий, через те ніхто не відає, як творити його, лише одні волхви...

- Ха-ха-ха-а! - зайшовся сміхом київський дружинник, немов не старійшина роду сидів поряд з ним, а уноша котрийсь: - Волхви-и!! Ой, не можу! Волхви! Медовари мед варять, діду, ме-до-ва-ри! Хитрість там своя є, це правда, я от не зварю, брехати не стану, а чогось такого... волшебного... нема там нічого.

Видута, мов громом уражений, мовчки витріщався на гридня, котрий пересміявшись, гордовито вів далі:

... - Так ото всі медоварні опісля Перунового дня діжами з кислим медом заставлені. Тільки він ще не той мед, що ми з князем нашим п'ємо. Кожної неділі з княжої волі везуть до нас на Гору[189] не менше півста проварів[190] свіжого меду - що

тобі літом, що зимою; а для того кислий мед проварюють з водою, додають щось туди і він, побродивши тижнів чотири, хмільніший вашого ставленого виходить, зрозумів?! Ех ви, сіверяни, живете тут, в глушині, мов ті вовки, – гридень навіть головою з жалю похитав, – вік прожити й вареного меду не скуштувати.

– Та вже ж, куди нам до вас... – образився Видута.

– Не дмися діду! – засміявся дружинник: – Не куштував ти сунічного півторака[191]! Що солодкий! Що духовитий! А смак!

– І не хочу! – дувся й далі старійшина. – Свій питимемо, ставлений, Дажбогом освячений, ми ж бо онуки його. Нам поспішати нема куди – по Кону живемо.

... Як лягав спати богатир Дунай

У ногах своїх він коня ставив,

А одесну його меч-кладенець лежав,

А ошую щит черлений...

– Що там тобі гридь той казав? – допитувався у Сивера, обіймаючи його за плечі, сотник Давило. Сивера мало не знудило: Давило був усмошвець[192] і шорник[193], і від нього завше тхнуло як не дьогтем, так кислою скорою, або й усім одразу.

– Та-а... Нічого такого.

– Я ж чув – немов князь сей простого роду... Кажу, Озаричу!

"От уп'явся, мов причепа[194] в гриву!" – зітхнув Сивер і аби тільки швидше здихатися смердючого Давила, здався:

– Ну казав, що князь від жони-простолюдинки, з Любеча... А більше й нічого такого.

– Ти ба! – Давилу вочевидь сподобалось почуте: – Хех! Отсе так! – крутив він головою.

– Не лепечи на всі боки...

– Шила в мішку не сховаєш! – сотник плеснув Сивера по рамені й знову видихнув свій подив: – Хех!

... Спить-поспить Дунай, погоні не чує,

А хозари скачуть, з-під копит земля летить,

Трава полягає, назад не встає,

Хорс за спиною їм путь підсвічує...

Старий купець Ждан Ходотич поміж родовичів зажив слави мовчуна. Коли цілий день порозхвалюєш на торговищі свій товар, надереш горлянку, перекикуючи інших купців, то потім вже й рота не хочеться відкривати, не те, що казки онукам розповідати. Домочадці давно звикли, що огнищанин їхній більше на мигах показує, чого хоче – навчилися вгадувати, через що й двір старого купця був чи не найтихішим на всьому посаді. З поваги обрали його нарочитим мужем і коли траплялося таке, що Ждан Ходотич у вічниці рота відкривав, слухали його уважніше, аніж Видуту: раз уже цей змовчати не міг, то, певно ж, що не дарма.

Ось і на пиру купець тільки зиркав на всі боки, зате в два вуха слухав, про що говорять, особливо гридні, хоча сам у розмови не встрягав і коли до нього хто й звертався, то скоро, махнувши на сивого мовчуна рукою, шукав собі іншого якогось

слухача. Десь уже перед самим смерком випадково почув Ждан Ходотич, як два сп'янілі гридні по сусідству з ним взялися згадувати княжий суд, що стався на їхніх очах у Києві наприкінці зими.

- Дістанемось Києва і піду я таки свататись! - похвалявся перед другом зовсім молодий дружинник: - Ще на Великдень уподобав Лабуню, свитникову^[195] дочку з Копиревого кінця. Чекати обіцяла.

- Це ж котрого свитника? - поцікавився старший з двох гриднів, смаглявий до чорноти, зі шрамом через усе лице.

- Довганя, того, що зимою силою притягнув на княжий суд шорника Управку.

- А-а-а, як же, як же - таке хіба забудеш?! - засміявся смаглявий. - За те, що Управчин отрок, коня переплутавши, на Довганевому покатався, присудив князь з отця його три гривні взяти - за образу. Пам'ятаю, як свитник того Управку за шкірку тягнув, наче кошеня! Ха-ха-ха-а!

- Мені тоді навіть жаль стало шорника, - підтримав молодий гридень, - такий вже він ростом малий!

- Отак і багатіють люде! - засміявся ще один дружинник.

Хтось би почув те та й забув, але Ждан Ходотич був не з таких. "Три гривні за те тільки, що хтось без дозволу чужого коня взяв! Отсе суд! Бач, князь - се тобі не наші старотці."

... У граді Києвому, у граді стольному

Із дружиною своєю вірною

Володимир-князь меди розпиває,

Меди розпиває, до дружини промовляє...

Немає нічого солодшого на білому світі, аніж відчуття своєї влади над долями інших людей! Влада ця п'янить більше, ніж варений мед-півторак, з тією лиш різницею, що мед людину до землі хилить, а влада ввись підносить. Трапляється часом так, що володар у тій небесній вишині ширяє один, гордовитий, мов орел, але й самотній до розпачу. Володимир же, вірною дружиною оточений, в любові її купаний і на силу її опертий, від своєї влади мало не щодня отримував все більше задоволення і все більше від неї п'янів. Вміти так повернути діло, щоб із ворога отримати вірного собі слугу, а перед кимось при потребі м'яко постелити не без вигоди для себе - таке уміння ні за яке золото не купиш!

- Ну, Пильтяю, зранку ти моє слово чув, тепер же я хочу почути твоє.

Пильтяй, що сидів перед Володимиром ошую, поряд із сотником Людмилом, уперше за п'ять останніх днів ситий і від меду сп'янілий, приклав до грудей обидві руки:

- Я та мій рід готові служити тобі, княже.

- Завтра на крові роту мені дасте. Тепер іди.

Дружинники повели ковуя в город, князь кивнув Путяті:

- Вели, нехай приведуть старотців тутешніх.

Ведені дружинниками коропці пройшли поміж двома рядами столів і безладним

натовпом спинилися перед Володимиром, що вишів за своїм столом у трьох сажнях від них, приклавши десниці до серця, вклонилися в пояс і дякували князеві красно за учту й пригощання, немов і не свій мед пили та не своїми наїдками закушували:

- Гой еси, славний княже!! Рід Кологастів вклоняється тобі до землі за те, що здолав супостата, не дав йому попалити житла наші, мужів посікти, а жон і дітей в полон погнати! Кланяємося Громовержцеві-Богу, що почув моління роду нашого про поміч і зримо тепер великого князя київського! І третич вклоняємося тобі, великий княже, що вдостоєні честі на учті твоїй сидіти, княжий лик зорити і разом з тобою Перунові жертву творити!

- До серця мені і ваша учта, старотці! - князь говорив з таким почуттям гідності та величі в голосі, якої коропським старотцям, окрім хіба що Сивера, ніколи в житті від мужа й чути не доводилося: кожне слово здавалося гривнею срібною, що її ось на очах присутніх, чародій якийсь карбував. - Вдячний вашому родові і я, що непорушно тримаєте роту, київському великокняжому столу дану, що родові мужності не забракло перед сильнішим суперником і що хоробро боронили Руську землю!

Хіба багато потрібно людині, аби запишатися собою? Від самого князя, котрий Богами посаджений над людьми так високо, що простолюдинові навіть не видається можливим розумом своїм осягнути тої вишини, почути слова подяки! - та після цього вже й помирати можна спокійно: сидять у Сварзі пращури, дивляться з Вирію, чують все і заздять нащадкам своїм, що після славної брані розпивають нині меди з самим великим князем київським Володимиром!!

- Слухайте ж слово моє, старотці, й передайте його роду своєму! За те, що він не схилився перед супостатом і роти не порушив, беру город ваш під свою руку й волею своєю великокняжою даю городові нове ймення - Хоробр! Відтепер буде тут застава княжа у півста ратників і кожен супостат від моря Руського й до Десни знатиме, що стати на прю з родом вашим - то зі мною стати!

Диво дивнее: не впізнавав Озарич родовичів своїх - до землі вклонялися князеві зраділі коропці за звістку, що віднині бере город під захист свій. І жодна думка не виокремилась ще в його голові від почутого, а в роті вже від того присмак чомусь гіркий...

- Яке помістя^[196] сплачує город ваш? - цікавився тим часом князь.

- Дик... тее..., - розхвилювався Видута: - не числить тивун городом нас... урок, значить, платимо... по куні з диму, з сохи - такожде...

Володимир здивовано поглянув на Путятю, за тим перевів очі на Орма - ті мовчали. Він і словом не згадав Седня та старша дружина, добре вже знаючи свого князя, тивунові не позаздрила - ой, не минеться старому таке! Там, де город, там ремесство буяє, там торг іде, туди гостинці мають бути проторовані й мости наведені. Ремісники товар свій купцям віддадуть, купці мита князеві сплатять: за дороги, за мости, за постій і виторг - куди більше, аніж з диму та рала. Ой, не минеться тивунові!

Зате князь, що з юних літ осягав науку в уя свого, Добрині, потроху навчався усе - і добре, й лихе - повертати собі на користь.

- За доблесть вашу желовання моє новому городу Хоробру: урок віднині заміню вам на оброк[197] - рід прокорм воям моїм і коням дає; окрім цього ще платно на одіж, взуття і упряж, кузнє[198] по потребі. Гридням, що тут залишаться - по наложниці в прислугу, аби похить молоду вдовольнити могли.

- Княже!!... - задихнулися в щасті коропці, вклоняючись поясно й не один раз.

- Рід ваш для застави моєї до наступної Покрови мусить звести дитинець - де скажу. Старотці знову кланялися, проте вже мовчки, прикидаючи, у що ж обійдеться родові оброк з дитинцем. Все одно виходило, що чи не втричі легше від урока. "А дитинець той на півста воїв вже ж обштинно зведемо якось, ондечки судерев[199] під боком" - заспокоював себе Видута.

- Піднесіть старотцям меду! - Володимир дав зрозуміти, що на цьому воля його виголошена.

Коли опинилися в руках коропців липові утиці*, до країв наповнені медом, Видута, переборовши в душі острах, виголосив:

- Гой єси, княже! Хай мати-Слава завжди кружляє над тобою! На тя п'ємо!

- Слава! Слава!! - підхопила дружина і Володимир, піднявши свого рога, перехилив його разом з усіма, хто був на пиру.

Вже коли посідали на свої місця, до Сивера підійшов дружинник:

- Князь велить тобі після закінчення учти підійти до нього.

"Пощо се мені? - сум накрив Озарича з головою: - Намахався топорами?! - подумки повторив стрієві слова. - Ліпше би побили мене гридні..."

І кого тепер було йому винити: Губара чи себе?

Постали поміж столами коропські скоморохи, закружляли, загуділи на сопілках своїх, в бубон вдарили, ведмедя водили й сороміцьких пісень співали, штукарі[200] княжий люд за столами здивувать намагались - марно! Куди їм до стільних було... Добре, хоч у шию не гнали і срібло якесь кинули, немов кістку псові. Аякже, старались, нате вже вам. Або: нате, тільки йдіть звідси, доки гридні ребра вам не полічили. Глушина...

А тим часом збуджений Давило не знаходив собі місця: "Отсе князь! Недарма ж дружинники так його вихваляють: є за що! Ми ж, дурні, боялися!" Коли стемніло і пир скінчився, а коропські старотці посунули в город, сотник восьмої сотні таки не втримався й обігнувши праве крило столів, наблизився до гурту гриднів, що оточили свого князя. Попри побоювання Давила, ніхто його не прогнав, навіть уваги не звернув. Володимир, стоячи в гурті, про щось говорив, присутні уважно слухали.

- Ну що, Озаричу? Гривна моя, бачу, до лиця тобі, маєш тепер послужити мені зі своїми топорами, - Володимир при світлі повні[201] уважно дивився на Сивера, але той мовчав, нічим себе не виказуючи. - Вистачить твого хисту, аби для застави дитинець звести?

- Мислю так, що хисту вистачить, княже, - радіючи подумки, що обійдеться тільки цим, обізвався, помовчавши, Сивер, - та самому мені таке не під силу.

- У тому перепони тобі не буде. Матимеш стільки рук, скільки скажеш. Щойно

сонце зійде, мусиш бути перед шатром моїм: підемо місце оглядати.

- Слухаюсь, княже, - вклонився Озарич. - Чи можу вже йти?

Володимир не відповів.

- Рибото! - звернувся він до свого улюбленця-десятника: - Велю тобі з десятком своїм тут лишатися. Будеш у Хоробрі сотником на моїй заставі. Маєш утвердити тут волю мою!

Мов соловей Русального тижня тьохнуло радістю серце гридня та тут-таки й сумом оповилося: одна річ при князеві в стольному городі десятником бути, а зовсім інша - засісти, нехай і сотником, в якійсь глушині... От і гадай, чи князь тебе вивершив над рештою чи навпаки, за ту ганьбу в герці геть з-перед очей своїх проганяє?

- За милість твою дякую красно, великий княже! - вклонився Рибота: - Вірним тобі слугою тут буду.

Не відчув Володимир хоч якоїсь радості в голосі свого улюбленця, а проте й значення тому не надав: не може володар слугі своєму співчувати. Те почуття не для князя, воно до слабкості веде, слуги ж господаря свого понад усе за силу поважають, за справедливість люблять, а за непохитну волю його вірністю своєю віддають.

- Добре тут у вас, - обернувшись до Сивера, зовсім по-простому мовив йому князь, - тихо так, супокійно...

Простягнув руку до стола, котрийсь із гриднів западаливо подав князеві утицю з медом, Володимир узяв її і щойно зібрався піднести до вуст, як перед ним постав якийсь простолюдин, від котрого тхнуло, аж смерділо, дьогтем і кислотою скорою та й розплився в щербатій усмішці.

- Княже, - залюбленим голосом почав мерт, - а я от чув, що ти нашого, простого роду...

Одну якусь найкоротшу мить тривала повна тиша, а потім немов незрима хвиля чужої люті штовхнула Сивера у груди, немов Громовержцева блискавиця спалахнула серед присутніх - Володимир, не тямлячи себе, могутнім коротким розмахом щосили затопив повною меду утицею Давилові поміж очей:

- С-с-с-м-мерд!!!

Від удару важкої княжої десниці Давило, пролетівши зо два сажні сторчака, покотився з крутого берега Ятриці й лишився непорушно лежати біля самої води. Князь рвучко розвернувся й швидким кроком рушив до свого шатра. Кілька гриднів постояли, міркуючи у ваганні: спуститись, аби добити туземця-нахабу чи той сам здохне від удару важкої княжої десниці та оскільки Володимир їм веліти нічого не велів, а на столах ще лишався недопитий мед, то дружинники й віддали перевагу останньому - Сивер скоро лишився один. Він ще трохи постояв, а потім спустився до води й перевернув Давила на спину. У скупому світлі місяця заюшене кров'ю й перемазане глеєм лице сотника здавалося чорним. Озарич приклав вухо до його грудей: серце ледве було чути. Він підняв Давилове тіло на руки й понад водою рушив до посаду.

Коли хозари спалили Вишнякове городище і рід мусив ставити нове - над

самісіньким устям Ятриці – тоді від його західної стіни до високої та крутої межі заплави було хіба що два десятки сажнів. Та з часом, за добру сотню літ, Ятриця, що впадала в Короп двома рукавами, один, правий, покинула, відступивши далі на захід, устя подалося від стін і між ними та водою утворився чималий трикутний мис, що почав заростати вербами вперемішку з червоною лозою. Час від часу верби та лоза вирубувались, аби ворог не зміг непомітно підкрастися до самих стін, але мис той посадськими не заселявся – ніхто не хотів зводити житло на місці колишнього русла – побоювались Луговика[202]. Навіть крайне на посаді житло чарівниці Орогості не переступило тієї межі.

Вони уп'ятьох стояли на західній стіні Коропа: князь, Путята, Рибота, Видута й Озарич. Понеділковий ранок опісля Дідів видався похмурим, але теплим. Ще звечора не опустилась на землю прохолода, вітер не стих, за ніч тільки змінився зі східного на західний і роса на траві не лежала: по всьому видно було, що ось-ось почнуться затяжні осінні дощі.

– Дитинець для застави мусить бути тут! – длань простягнутої десниці Володимира вказувала на порослий ріденькою травичкою піщаний ріг між протокою та устям Ятриці. – Не бачу ліпшого місця. Була б застава з трьох сотень – став, де хочеш, новий городок. А коли тільки півста мечів, будемо дитинець тулити до сеї стіни. Навкруг дитинця з полудня й заходу, за півста сажнів од нього, зведеш стіну – залага, що тут осяде, в безпеці має бути та й ремесвенникам моїм місце теж потрібне. Речи, як зиждитимеш, Озаричу?

Хіба ж отак раптово щось путнє намислиш? Тут над теремом якимось, трапляється, днями голову сушиш – що вже про дитинець для застави казати?! Не звик він так. Тільки князеві на те не пожалієшся. Обезчеститись, як зиждитель, просто – варто тільки князеві дурницю ляпнути. Думай, Сивере, борзо думай...

– Наперед, з полудня старий рів поглиблю, новий викопаю аж до Ятриці, воду в нього пушу. Від устя вал підсиплю і звідти ж та з полуночі косим[203] острогом берег підіб'ю.

– Пощо так? Зайвих п'ять сажнів втратимо.

– Короп лівий берег весь час миє. Може колись і до стін городка дійти. Острог його зміцнить.

– Добре мислиш. Які стіни поставиш? Частокол? – кинув наживку Володимир.

Сивер відчув у княжих словах підступ.

– Після приступу ковуїв мислю так, великий княже, що стіни дитинця вище городських підняти треба: сажнів на два. Тому ліпше буде пряслами[204] в зрубах зводити. І покрівлю над стіною на два скати, щоб сторожа не мокла, а над вежами – шатром. Коли городню зрубами звести, буде для застави господарських клітей вдосталь.

– А ти не простий, Озаричу! – у княжих словах вчувалось задоволення. – Доки дитинець зводитимеш, матимеш від мене чотири гривні[205] срібла на місяць. Коли ще й зиждеш, як речеш, городником своїм зроблю – хочу скрізь понад Десною і Сем'ю

городки наставити, аби утвердити на сіверській землі волю свою великокняжу і щоб перепона була кочовикам. Тепер слухай. В кутах дитинця поставиш по вежі – всього чотири. Ворота з города мусять десь тут бути і теж у вежі. Міст щоб піднімався. Між вежами стіну зведеш прямою – аби уздовж неї скрізь прострелити можна було. Сотнику терем, стражницю з трапезною, стайні, поруб, льодовник, що там ще – про те все з Риботою радьтєсь.

І, згадавши, певно, про старійшину, обернувся до нього:

– До наступної Покрови мусите з дитинцем управитись, хоч і пупи в твоїх родовичів порозв'язуються. О! Лець не забув: турову голову ти, Рибото, збережи – має отут над ворітьми бути! Все. Мені сього дня ще роту від ковуїв приймати.

Видута, слухаючи князя, мовчав, лише кланявся раз по раз. Відчував, що нічого певного зрєкти не ладєн, а дурницю ляпнути – то й голови не знесєш...

Князь із тисяцьким та Риботою рушив гєть, а Сивєр зі стрієм, вклонившись, лишились на стіні. Нєхай і малєнький, а все ж городок з дитинцем звести, та ще й такий, котрого тут і не бачили! Від захоплення у Сивєра, немов у отрока якогось, навіть подих перехопило: таке вже було колись – як отець уперше сказав, що на ведмедя його з собою бере. Хоча до новоліття ще довга година, та відчував, що й зимою чекає його не одна безсонна ніч у роздумах, сумнівах і задоволенні від кожної розгадки якоїсь заковики, котру сам же собі й намислить.

Ждан Ходотич, никаючи, аки тать, біля Полудєнних воріт, намагаючись не дуже мозолити родовичам очі, в нетєрпляччі чекав на князя Володимира. Купець що тобі ловець, тільки пастку не на звіра ставить, а на людина, такого ж, як він сам. Недарма ж він усе життя своє на торговищах провів: знав і як з вищими від себе поводитись, і як від того взвить мати. Коли здалєку помітив, як Володимир почав спускатись зі стіни, його навіть лихоманка почала бити, так хвилювався. Та, зрєштою, опанував-таки себе і варто було князєві наблизитись до свого коня біля воріт, Ждан Ходотич тут же й постав перед ним.

– Великий княже! – вклонився лєдь не до землі купець. – Нє гнівайся, дозвољ слово мовити...

– Рєчи, – спохмурнів Володимир, бо не любив, коли щось чи хтось отак раптово ставав йому на шляху.

– Купець я тутєшній, Жданом отець Ходота нарік. Сього літа, пуд осінь вже, жону мою, Ніжану, інша жона – Шумиха, гутника нашого Самоти – на торговищі привселюдно блудною обізвала. Нє можу, великий княже, правди тут знайти – старійшина наш рукою тільки машє, смієтьєся. Княжого суда прошу, – і знову низько-низько вклонився князєві Ждан Ходотич, дарма, що віку був поважного, сьомий дєсяток давно розмїняв.

Княжий суд! Іншого на Русі, такого, щоб вищим від княжого був, нєма. Чєрєз те князь і відмовити в ньому нє може – так повєлося вже: беручи з земель данину, князь за те по ряду чинить: рать збирає і в чужі краї за здобиччю її вєдє, підвладні землі від ворога боронить, а щє на прохання людєу свій правий[206] суд в них діє.

- Добре! Завтра в полудень маєш прийти з жоною, кривдниками її і видцями[207] під ясен біля вічниці. Буде суд! Аще кривдники не схотять прийти, вкажеш на двір їхній отьому мужеві моему - Риботі.

Прийняти роту від мало не тисячі ковуїв - те швидко не чиниться. Торки клялися на крові. Першим - Пильтяй, за ним вцілілі сотники, потім десятники з рештками своїх людей. По черзі отримували мечі - які прийдеться - різали ними долоні своїх десниць і приклавши до рани лезо, щоб залізо пам'ятало смак власної крові, услід за своїми вождями приносили київському князеві роту: ніколи, до скону, не нападати на руські землі, не чинити зло, боронити рубежі Русі, не пропускаючи через підвладний їм степ інших руським людям супостатів.

Ті, що вже присягнули, стояли півколом, слухали, як виголошує роту решта одноплемінників. Гадалося Володимирові, що до полудня встигнуть, та скінчилося все лише під вечір. Путятю послані назустріч раті Вовчого Хвоста дозорці повернулися: рать була вже за один перехід від Коропа, чи то пак, Хоробра тепер.

- Позавтрому й рушимо, - вже за вечерею звернувся до свого тисяцького Володимир, - вели тут, аби до того часу на Семі вдосталь було насадів і лодій. Забарились ми. А ще ж мислю пройти з торками до степу їхнього, десть там городок маємо звести під заставу - рота ротою, а очі свої не зайвими будуть.

- Авжеж, - погодився Путята, - стоятиме городок, нагадуватиме про роту. Добре би було, княже, аби Пильтяй сей первістка свого чи брата молодшого нам віддав літ на десять. Рота ротою, а кров рідна - вона дорожча.

- Так і вдію. - Володимир вихилив утицю меду, неспішно витер уста. - Пошлеш, Людмиле, удосвіта десяток своїх назустріч Вовчому Хвостові, аби не кружляли тут лісами. Шлях твої вже вивчили?

- Як длань свою, княже. Та й туземців, казав воєвода, у нього кілька десятків.

- Все одно. Немає в мене тієї години, аби чекати.

Людмил відповів легким поклоном голови. На тому вечерея скінчилась, тисяцький з сотниками покинув княже шатро.

- Позавтрому до Києва рушу. - Володимирова шуйця обіймала Волхитку, що лежала на його плечі. - Тебе до себе забрати хочу, чародійко моя. Аби відрадою мені була.

- Суджений мій... Княже любий... До скону твоя... - Волхитчин шепіт між поцілунками, довге її волосся, що розсипавшись, вкривало Володимирові груди й лице і пахощами своїми зводило його з розуму, вкотре розпалили, розбурхали в князеві хіть: він згріб Волхитку так, що, здавалося їй, і кістки не витримують - обоє з ярістю поринули в любові.

Звістка про те, що буде в Коропі княжий суд, того ж дня миттєво облетіла і город, і посад, дивом якимось сягнула навіть Жорновок і Сохачевого. Наступного ж, задовго перед полуднем, на площі біля Старого Ясена ніяк було й повернутися, люди дерлися на вічницю, сиділи на покрівлях найближчих жител, а ті, що спізнилися, невдоволено бурчали по вуличках і намагалися хоч силою, хоч хитрощами пропхатися вперед.

Ніжана мала норів тихий та сумирний і хоча вельми страждала від образи, завданої привселюдно на торговищі горластою Шумихою та княжого суду, а може ще більше – широкого людського розголосу злякалася не на жарт. Вона молила, як могла Ждана Ходотича, але той був невблаганний:

– Жалілася мені? Жалілася. Плакала отакими слізьми? – купець показував на своїй пучці розмір сліз супруги. – Плакала. Тож підеш: діло зроблено, до самого князя дійшов. Куди ж нам тепер голоблі завертати? Чи ти не при своєму розумі??

Удосвіта з темного набурмосеного неба почав накрапати дрібний дощик та скоро й стих. Ждан Ходотич послав до гутника отрока свого, аби передати тому звістку про суд, але Самота тільки гикнув і купцевого посланця зі свого двору в плечі виштовхав. Хоча й боявся сам та все сподівався, що якось воно... пощезне... саме собою... "Було б за що судити" – заспокоював себе і на всі лади ганив Шумиху:

– Ото! Доляпалась?! Хотів колись Озарич лепетайло тобі вкоротити – дарма тоді вступився: нині користі було би більше. Князь, він замість язика твою дурну голову мечем знесе і по всьому!

Шумиха ж і слухати нічого не хотіла, кленучи на всі лади стару Ніжану та згадуючи минулий випадок на торговищі, коли їй купцева жона дорікнула незграбністю, мовляв, гутникова жона усім ноги відтоптала. Шумиха все погрожувала комусь незнамому дебелим пухким п'ястом*, аж доки не вгледіла прямо перед собою двох дружинників з мечами при поясі.

– Це ти Шумиха? – спитав один і в жони одразу затерп зі страху язик.

– Коли є в тебе видці, аби могли правоту твою довести, нехай борзо йдуть на звід[208]. Ти ж мусиш йти на княжий суд просто зараз. Князь наш чекати не любить, а коли ще хтось супротив чинить – у порубі згноїть.

У Шумихи віднялися й ноги.

Княжий почет з двох десятків комонних дружинників мусив силою прокладати шлях перед Володимировим конем і Людмил, дивлячись на натовп, послав по підмогу. Комонні шлях для князя проклали досить швидко, не одному дісталось по спині нагаєм; двом, що під кінські копита втрапили, навіть ребра поламали, та біля Старого Ясена місця для суда майже не лишилося. Але швидко примчали ще три десятки комонних і півсотні здорових, мов бугаї, дружинників, швидко навели лад, звільнили площу і, ставши колом, утримували натовп надміру допитливих туземців, що так прагли позорити на княжий суд. Скоро вже князь сидів на своєму, задалегідь сюди принесеному, столі.

– Тихо!! – гаркнув Людмил: – Великий князь київський Володимир Святославич суд вершити буде!

Умить гомін стих. Обидві жони при мужах своїх та видцях з боку Ніжани давно вже стояли, нудячись очікуванням княжого суда і Шумиха, завжди почувуючись в юрмі, як риба в воді та відчуваючи, як їй здавалося, незриму підтримку натовпу, оговталась від страху, піднеслася духом і виглядало на те, що вини своєї вона таки не вбачала.

– Вийдіть у коло ті, хто мого суда просить, і ті, хто відповідь тримати мусить, –

звично почав Володимир.

Семеро вийшли з натовпу.

- Хто скаже?

- Великий княже, - вклонився низько Ждан Ходотич, - коли ходив я минулого літа з товаром на Посулля, жона моя Ніжана - ось вона - зазнала привселюдно ганьби від оцієї жони гутника Самоти на ймення Шумиха. Прошу, великий княже, аби Шумиха слів своїх так само привселюдно зреклася, а Ніжані за сором виру сплатила.

- Чим жона Шумиха образила твою супружницю?

Коропці слухали живого князя затамувавши подих - немов з-під Старого Ясена до них сам Перун промовляв. Тим, хто стояв ближче, навіть було чути, як серед гілля витінькували дві синички.

- У Коропі на торговищі називала її блудницею.

- Чи є видці, що чули й бачили те?

- Є, великий княже. Ось вони, - Ждан Ходотич мало не силоміць виштовхав поперед себе трьох видців: двох жон і уношу з посаду. На вимогу князя присягнувши, усі вони по черзі підтвердили, що Шумиха привселюдно обізвала Ніжану блудницею і не просто блудницею...

- Так і сказала Шумиха Ніжані: "Блядь ти стара, пощо пуд ногами плутаєшся? Сама винна!" - з видимим задоволенням згадував вкритий ластовинням рудий уноша. - Було, було таке. Називала купчиню бляддю.

Ніжана не рада вже була нічому й лише жалкувала, що муж її затіяв цей суд. Напівзагоєну рану образи ятрили чужі люди; родовичі, здавалося Ніжані, немов сліпні, смакували кров'ю її душі - це було так тяжко, нестерпно тяжко...

- Жоно, - князь поглянув на Шумиху, - чи так це? Чи було в тебе право ректи таке привселюдно?

Шумиха, уперше в житті бачила перед собою князя, тож стояла собі мовчки, як причарована, не зводячи з Володимира очей, аж доки князь, уже роздратовано, запитав у неї те ж саме вдруге.

- Аякже, як же, - заторохтіла, схаменувшись нарешті, Шумиха, - купці, відомо ж, дома рідко бувають, а жонам без мужів важко, несила просто, тож і блядять, аякже! Як же - без мужа? Блядять вони всі, хто ж не знає того? Назвала цю жону бляддю, бо весь вік без мужа кожне літо, а тому бути такого не може, щоб не блядила. Та хіба ж я руку їй відкусила чи в гриву натовкла?...

- Помовч! - гримнув князь. - Чи маєш видців своїх, котрі тут, на зводі, скажуть, що бачили, як Ніжана блудничала без мужа?

- Я ж кажу, - знову мов горохом сипонула Шумиха, - від Русалій і до Ладу вона все літо без мужа, може хіба на Купайла та Перунів день навідається Ходотич, то як же їй не блудити і яка ж у тім моя вина?!.. - в голосі її відчувалися глибоке переконання у власній правоті та непідробний подив.

- Видців немає! - припинив Володимир торохтіння Шумихи. - Присуд мій такий: за сором та образу жони Ніжани мусиш в три дні сплатити їй виру - три гривні кун!

- Ой! - вхопилася за серце Шумиха, а натовп з подивом видихнув і зашумів.

- Ой! Ой-ой-ой-ой!!! - зайшлася плачем наклепниця.

- А ще не сплатить виру в три дні, то мужа до тивуна в поруб! - знайшовши очима Риботу, наказував тим часом Володимир.

- Чи бажає хтось іще княжого суда?! - гримів на всю площу Людмилів голос.

... Коропці княжим судом були приголомшені й розходячись по житлах, тільки й мову вели про те, що почули й побачили на ньому. Здавалось би, хіба можна вразити чимось людей, що за останній тиждень пережили стільки напастей: і напад кочовиків, і витоптані ниви з озиминою, і попалені двори посаду, і таке кудесне[209] визволення Коропа від напасти київським князем, а лицезріння самого великого князя Володимира Святославича, а звістка про залишення в городі княжої залоги, а ще - про те, ніби князь власною волею нарік город новим іменем?! Та отці й діди за весь вік свій і половини того не пережили! Та ось же виходить, що можна вразити - бо суда княжого ще не бачили!

- Дивний цей суд... - йдучи до капища, уголос розмірковував лічець Хотен і зиркав час від часу на свого попутника, ловця Білана. - За образу жони три гривні плати!

- А таке, таке! - погоджувався Білан. - Бач, Ждан Ходотич щелепу Самоті не зверне по старості літ, так ти дивись, що вигадав: у самого князя суда просити!

- Жили по Кону, як діди-прадіди заповідали, - покивав головою Хотен, - а тепер он що починається: замість мсти - суд княжий! Легко в тому Києві жити: ледь що - до князя. А князь виру одразу ж, як не на одного, то на іншого. А з гривні вири - чув?! - двадесять вевериць князеві, за те, що розсудив. Ловко! Казав мені Шамро: "Срібро - бісове ребро!" Так воно і є...

- Колись діди наші за переорану межу і вбити могли, - Білан зосереджено дивився собі під ноги, немов у потойбіччя, до самого Велеса зазірав, - а тепер, бач, старший Любимич від Жилияти десять гривень отримає і князеві дві дістанеться. Чого ж? Так можна жити! Ходи собі, шукай у князя суда правого - можна й ниву не пахати, на вирах проживеш! - старий ловець гірко посміхнувся.

- Я ж і речу: дивний сей княжий суд, - нахмутив сиві брови лічець, - не до добра він. Оті двоє, що побилися прямо на суді, хіба не мужі, не могли поміж собою без князя, самотужки, розібратися? Дружинники бійку побачили, до князя притягли, тут їм і суд: Любасеві три гривні продажу[210] сплатити за те тільки, що при князеві побилися, що Веселуна перший вдарив! Ну куди се годиться, скажи мені?? Усе на срібло переводить, усе на срібло... - гірко кивав головою Хотен.

- Щось не те зі світом коїться, - теж бідкався Білан, - і я речу: се до добра не призведе.

- Зайду-но я до Рикуша, - зачувши передзвін ковальських молотів, зібрався повертати у вуличку лічець, - треба на рану поглянути.

- Як він, горека[211]?

- Марить. У пропасниці горить. Вельми рана важка.

- Біда, - зітхнув Білан, - такий коваль... Ай-яй-яй!

Накінечники стріл на звіра до древка кріпляться міцно - щоб після вдалого пострілу можна було легко зі здобичі витягти. На бойових же стрілах їх кріплять слабенько - тоді ворог якщо й добуде стрілу, то накінечник, швидше за все, у рані лишиться - супернику на смерть. Коли Рикущ висмикнув зі своїх грудей стрілу, ковальське залізо лишилося в тілі. Пройшовши зовсім поряд із серцем, накінечник застряг десь у верхівці лівої легені. Хотенові вдалося зупинити кров, а от дістати смертоносне залізо заважали ребра. Лічець довго прошупував груди і спину непритомного коваля, намагаючись намацати накінечник, але судячи зі слідів крові на древкові стріли, котре приніс Благовид, залізо вп'ялося в тіло занадто глибоко.

Житло Рикущеве ковуї розметати не встигли, бо стояло далеко від стіни, але коли почалася пожежа, дісталось й кузні, і стодола з деяким збіжжям згоріла, зате хлів з худобою лишився, чому всі домочадці неслуханно раділи. Благовид з двома рядовичами денно і нічно не вилазив із кузні - надто багато було тепер в посадських потреби в залізі, а Рикущ, нечасто приходячи до тям, лежав у кліті на лаві й від нього майже не відходила Доманя.

Хотен спустившись у напівтемну кліть, тихо привітався до жони, підійшов до пораненого.

- Як він?

- Марив, горів увесь. - Доманя не зводила з мужа очей. - А це потом укрився й заснув.

- То добре є! - зрадів лічець і потрогав долонею чоло Рикуща. - Бач, дякувати Білобогові[212], пішла Пропасниця[213] геть. Як прокинеться, давай йому мого відвару. А я узавтра загляну з ранку.

- Що там хоч на білому світі діється? - підвела голову Доманя.

- Та... - Хотенові не хотілося ще й Доманю засмучувати почутим і побаченим - хіба мало їй свого горя? - тому відповів коротко: - Рушає завтра князь і ковуї з ним ідуть.

- Ну й Лад із ним, - махнула рукою жона.

- Усе буде добре. - кивнув головою лічець: - Дажбожі онуки єс്മь. Доки Кону тримаємось, Податель нас не покине і Макош покровом своїм захистить.

Ще з першими півнями заворушилося княже становище. Потемну, при світлі ватрищ гридні знімали шатра, вантажили їх на підводи, зібравшись десятками, похапцем підснідували і з сідлами та браздами йшли до своїх коней. Волхитка зі своїм вузликом тулилась до Володимира, вдаючи, що геть не помічає Величка, котрий немов зумисно чи не втретє вже проходив зовсім поряд: не забув князь велета-туземця, віднайшли учора гридні й веліли збиратись до Києва, на княжу службу.

- Попливеш у лодії, зі скотницею моєю. - Володимир, відчувалося, думками був уже десь далеко. - Мені ж бо треба до ковуїв завернути, а жонам у поході не місце. В Києві чекатимеш на мене.

Хіба ж Волхитка не розуміла того? Суджений її не простолюдин якийсь - великий

князь київський! Вона, коли треба буде, ладна чекати його не місяць навіть – літа цілі: як до цього чекала. Не почує князь від неї жодної скарги, жодного нарікання, бо вона не з тих жон, що каменем виснуть на шиях мужів своїх і мріють лише про намиста, тразни[214] та паволоки.

– Як скажеш, мій князю. – і посміхнулась йому хоча й сумно, а все ж тією усмішкою, що зводила його з розуму весь останній тиждень: – Я чекатиму тебе вдень і вночі, тобі ж – своє вершити, княже.

Рушили, щойно розвиднілось. Одна сотня на чотирьох лодіях спускалась Ятрицею до Коропа, щоб перейти в Десну, а звідти вже – в Славуту-ріку, тоді, як Володимир на чолі комонної дружини та Пильтяєві ковуї подалися межиріччям до борзнянського перевозу на Семі – там мали стрітись з раттю Вовчого Хвоста.

Рибота стояв зі своїм десятком на посадському березі Ятриці, тримаючи в десниці чималу калиту зі сріблом, що князь виділив на його десяток, аби дожив той до літа в чужій стороні, дивився услід лодіям, аж доки вони не зникли за поворотом русла, бачив, як промчали мостом два десятки передового княжого дозору і як сам Володимир Святославич на своєму ігреновому жеребцеві разом із тисяцьким Путятю, оточений княжим почтом, проїхав риссю по посаду й рушив за дозорцями через Ятрицю. Дружина, розтягуючись довгою змією, подалася слідом: втискалися по троє у вузький місток, а на тому березі вже звично перешиковувалися по п'ятеро комонних у ряд; досить швидко та змія показала свого хвоста, скоро й тупоту копит вже не було чути, ще якийсь час здійснота копитами курява польової дороги вказувала на те, що ген там, між дібровою на узвишші та берегом Ятриці пройшла кіннота, а потім і вона, опустившись помалу на землю, відкрила очам проводжаючих голий неширокий шлях. З похмурого, невеселого неба раптом почав сіятись дрібний, холодний осінній дощ – немов пшоном сік воду Ятриці, проявляючи приховані від людського ока річкові струмені, гнітив Риботі душу, навіваючи сум та нудьгу: здавалося, що з князем, гриднями його, з котрими за три літа Рибота зріднився вже, пішло геть і його життя...

Рибота тихо зітхнув, аби не виказати перед десятком свій розпач і буденним голосом прорік:

– Ну, добре. Князя провели, будем тепер обживатися. Маємо вгніздитись до снігу.

Якби хтось заглянув йому в душу, побачив би, що у новоспеченого сотника теж панує там розгубленість: "За що братися? З чого почати? Хто підкаже?" То не був страх перед новим місцем – який у тім страх для княжого мужа? Ні! Мав робити діло ніким ще незвідане, а хотілося вчинити його найліпше, щоб не зганьбити ся перед князем: оте лиш страхало... Поставити городок, чи то пак, дитинець, неприступним його зробити, до свого десятка набрати з туземців цілих сорок воїв, найліпше навчити їх ратній справі, службу дозорну так поставити, щоб і миша не проскочила, щоб князь Володимир Святославич, приїхавши колись сюди, похвалив його привселюдно і сказав: "За службу вірну ти, Рибото, посадник віднині!" А там і до боярина шапкою докинути можна! Отак мріялось, праглося, а через те й острах брав, що дорученого князем діла не утне, як слід.

Рикуш через силу розліпив вежди[215] – так чомусь боліло йому понад очима. Навкруги було темно, у темряві тій вгадувалося щось неясне, начебто й знайоме, але він, як не силувався, не міг пригадати, що саме. Хотів позвати когось, та губи немов хтось позшивав і з горла вдалося видобути тільки тихе мугикання. Тоді з навколишньої темряви проступило щось світле й поволі наблизилося до його очей. Доманя, жона його... Над очима ломило й різало і він не витримав, опустив повіки.

– Що тобі, муже мій? Очнувся, соколику?

– Де... я?... – таки розідравши через силу пересохлі, потріскані й закривавлені губи, прошепотів Рикуш.

– На лаві своїй, де ж іще. Водички хочеш?

– А... торки? – згадав Рикуш, бухикнув і відчув, як щось солоне з'явилося у роті, запінилося на його губах. Він ледь не захлинувся тим солоним, та Домані на допомогу підскочив Благовид і вони удвох із матір'ю підняли трохи отця, підклавши йому під голову зібганого старого кожуха.

– Тихо, тихо! – захвилювалася Доманя: – Не можна тобі розмовляти, Хотен не велів. Побили торків. Усе добре. На ось льодку, посмокчи.

Вона дістала звідкілясь уламок льоду, провела ним кілька разів по Рикушевих губах, стираючи криваву піну:

– Посмокчи.

Полегшало. Та навалилася втома і коваль знову поринув у сон; не чув уже, як навідався Сивер, стояв над ним, тихенько розпитуючи Доманю, а потім важко зітхнув і мовчки вийшов.

Десяток гриднів, основа майбутньої застави, мав десь оселитися на зиму – не в шатрі ж княжим людям зимувати! Тож, князя провівши, Рибота першим ділом до Видути підступився:

– Княже діло: сели нас, старійшино! Бачиш, задощило? Жити маємо купно, коні при нас будуть, прокорм і людям, і коням уже ось ввечері дай!

Видута за звичкою вдарив руками об поли, забідкався та Рибота стояв мовчки й чекав, а по ньому видно було, що терпіння княжого мужа на довго не вистачить. Старійшині з розпачу хотілося гукнути: "Та забирай, коли так, моє житло – і по всьому! А мене хай уже Смерть бере!" Вчасно схаменувся: не можна... Трьох онуків, Любимових дітей, йому на ноги ставити, бо ні на Хорошку, невістку, ні на старшого з онуків, Благояра, надії в нього нема. Господа з Любимом мала в них спільний двір – просторий та широкий, за міцним тином, що його Любим звів, на двоюрідного брата свого, Сивера, дивлячись і в Любимовому житлі господарював тепер старший Любимич – Благояр. Донедавна у Любима з Хорошкою було п'ятеро дітей, але Плоскиня, на одну зиму од Благояра молодший, пом'ятий у лісі ведмедем-шатуном, помер минулої зими, а два наймолодші брати й сестричка, що були трійнею, лишились при матері своїй, Хорощі під Благояровою рукою. Видута розумів, що без його плеча навряд чи Благояр спроможеться так вдіяти, що всі троє колись постануть на ноги міцно, як і належало б

Кологастовим нащадкам, тому й прагнув, доки не повиростають, замінити онукам отця, що, правда, не вельми Благоярові сподобалось.

Куди ж тут лукавити перед цим Риботою, на совість його тиснучи? Візьме та й скаже: "От і лад, старійшино! Двір, бачу, в тебе добрий, два житла, стайня, два хліви, дві стодоли, іншого добра уволу – князь тебе не забуде." А куди йти їм – тим ніхто й цікавитись не буде. Ото рід сміятиметься, як сам старійшина збере своїх домочадців та й потягнуть вервечкою куди очі дивляться... І куди?! До Сивера в клуню?

До Сивера... До Сивера! Ні, недарма Видута стільки літ перебув, стільки зим пережив старійшиною: попереду блиснуло непевне поки що світло: начебто в цій безвиході з'явилося щось на двері схоже...

– Ось зачекай-но, витязю, – спокійнішим голосом проказав нарешті старійшина, – діло се не просте, а на все година потрібна. Ночуватимете сьогодні в житлі, нині ж, щоб сталося таке, вчинити дещо мушу.

Вирядив Риботу й тут-таки першого, котрий під руку трапився, отрока за братаничем своїм послав.

– Скажи йому, нехай борзо мчить до мене. Княже діло, скажи. Запам'ятав: кня-же ді-ло?!

Сивер саме зібрався при світлі дня уди[\[216\]](#) свої ловецькі переглянути, бо зранку дощило, робити в дворі не давало, та ледве виніс їх з підкліті й на критому ґанку розіклав, як з города прилопотів отрок:

– Там... теє... – захекано почав посланець Видути: – Ну, старійшина... велить... значить... діло, каже... борзо щоб... От!

Настрій Сиверів зіпсувався вмить. Так хотілося до ловів підготуватись – зима ж на носі, а там підсіка на городок почнеться... Ех!

– Толком речи! – буркнув сердито до отрока.

– Дик... діло борзо треба... Княже!! – згадавши, зрадів малий.

– Ти чий?

– Турів. Галайком звати.

– Мчи, Галайку, до старійшини, скажи: скоро буду. Чекає нехай.

Отрок, крутнувшись на п'яті, вихором подався геть: певно, подобалось йому отак гасати по мокротечі, під холодним дощем, дарма, що й донині босий. Сивер зітхнув, зв'язав уди ремінцем і поніс до підкліті. "Яке таке ще княже діло по дощу? – думалося йому: – Це вже почнуть: ледь що – княже діло..."

– Сідлай Птаха, – гукнув до Губара, що саме виглянув з хліва і згадавши Галайком передане старшинське послання, додав, усміхнувшись в бороду, – борзо мені...

Видута знайшовся вдома: саме повчав у стайні молодших онуків, як коло коней слід ходити.

– Що стряслося, стрию? Дощ січе.

– Ходімо в житло; діло княже, негоже отак просто неба.

– Коли вже княже, то ліпше у вічницю, – вичавив із себе криву посмішку Сивер, не бажаючи бачити горласту стрийну.

У вічниці Видута довго ходив колами, ніяк не наважуючись приступитися до головного, аж доки Озарич не взяв бика за роги:

- Не крути стрію, кажи вже прямо, що тобі від мене треба?

- Дик... Рибота той ось був у мене; рече, що рід житло їм надати мусить: з тином, стайнями і щоб купно, значить, жили вої княжі. Ще й сказав - до вечора...

- То ти хочеш, аби я їм за півдня терем звів?! - здивувався Сивер.

- Пустити їх, Перуна ради, в отне житло... - немов у холодну воду пірнув старійшина:
- Однак не живете.

- Я тобі одному се, стрію, скажу: їх що пустити, що дурно віддати - повір мені, знаю, що речу.

- А мені ж де їм те житло взяти? Той прийшов з мечем при поясі - хоч ти що, а житло дай! Самому з двору піти, чи як? Нині на мені троє отрочат брата твого. Хто про них подумає, га?

"Що ж отсе я? Коли просився під ворітьми, аби пустив рід віку дожити, мав лише повсті шмат під бока, нині ж багатіштем^[217] кличуть, два житла маю, в теремі живу... Отче житло чужим віддати, не знаючи, отримаєш назад чи ні? А якби Десеня не втримала його - мав би? Риботин десяток під стіною зимувати не буде, все одно свого доб'ються - і їх зрозуміти треба. Тільки чого те родові коштуватиме?!"

- Добре, стрію. Риботин десяток не по своїй волі тут опинився - по княжій. Нема в чому їх винити. Покон велить: дай гостеві все, що просить. А він же ще й захищати Короп буде. Даю їм житло. І мислю так, що й Величків двір присукупимо гридням, він йому ні до чого тепер. А коли вже княжим гриднем став - тим більше: вважай, що двір той разом із господарем княжий. З Риботою я сам говорити буду.

Видута зрадів.

- Ти, Сиверку, мудро вчинив, мудро. Хто ж, як не ти, стовбур роду, про нього дбати мусиш, про рід свій? Ти хоч тепер і княжий, і не наш, начебто, а все одно - не забувай, на чиєму молоці й житі виріс.

- Як се "не наш"?! - обурився Озарич. - Ти що, стрію, белени об'ївся? За образу, чув же, - розплився в усмішці, - вира в три гривні кун!

Видута й слова не кажучи, мовчки стис братанича в міцних іще своїх обіймах.

Рибота сидів у сирому, холодному шатрі, слухав, як плюскотить по піщаній коропській землі осінній дощ і не знав, що йому діяти далі. Ну, от візьме та й відмовить старійшина роду... Далі що?! Їхати на поклон до того старого тивуна Седня, аби пособив: чи старійшину в поруб за ослух кинути, чи воїв дати, аби силою забрати те житло, яке сподобається? З одного боку, раз буде тут княжа застава, то й племенщина вся стає княжою землею, а відтак, само собою, і все, що на ній - власністю князя. Рибота виріс в Новгороді, з маминої циці всмоктав повагу до городського віча, котре, траплялося - й не раз, ішло всупереч волі князя і князь, хотів того, чи ні, мусив задкувати перед городом. Коли впруться тут не лише старці їхні градські, а й віче саме - що ти вдієш зі своїм десятком? Бігти до князя за поміччю? Та то сміх буде й ганьба на все життя - не зміг навіть житла добитись для десятка, не зміг ні про що домовитися з

тими, кого захищати мусив... А ще на сотника застави княжої згодився! Що діяти?!

Коли до шатра увійшов цей... Озарич... городник, Риботу аж пересмикнуло зі злості – не міг забути ганебного свого падіння під час герцю. Озарич же, привітавшись, мовив буденно:

– Знаю про вашу нужду. Доки зведемо дитинець, поживіть на моєму дворищі, неподалік вічниці. І Величків двір присукупимо: вони задвірками сходяться – місця вам вистачить. На терем київський, звісно, схоже мало, зате тепло й сухо. До зими ще й тин встигнете звести. Коли є охота – ходімо, покажу.

У Риботи з душі камінь звалився. А не такий вже він йому й ненависний, цей новоспечений городник княжий... Перезимуємо!

Повернулися з походу на в'ятичів коропські ратники, чи, як мовили колись у давнину, по-старовинному, – козари. Пішло два десятки, а прийшло десять і троє. П'ятеро наклали головами понад далекою Окою-рікою, а двоє братів-близнюків, синів сотника Переніга, подалися з княжою раттю на Київ – приглянулись воєводі, званому Вовчим Хвостом, поманив їх до княжої раті, уноші й зголосились. Та й не уноші вони вже: друге літо ратились за київського князя – спершу в п'ятім ряду стіни стояли, а під кінець цього літа – в першому: не помітив ніхто, як і передборниками[218] стали, навіть без посвяти в мужі Перунового дня на Старій могилі. Честь і хвала коропському родо́ві! Не одні вони тепер у Києвому городі: і Величко там, і Волхитку-чарівницю князь до себе забрав – знай наших!

Розмов про похід на всю зиму вистачить: і про те, що Ока-ріка – ну от, як дві краплі води на нашу Десну схожа, і про битви з в'ятичами, котрі теж над річками селяться, тільки городищ не мають, весями, чи, як вони кажуть, селищами живуть, городів же в них мало, а дань платити не хочуть, бо вважають, що ряд їхній з Києвом скінчився зі смертю Святослава, іншого ж чужого князя не бажають над собою мати і захисту чужого не потребують. А ще про те, як схожі в'ятичі на радимичів задесенських і речуть так само смішно, і жони в них кільця на скронях носять майже такі ж самісінькі, теж на сім, тільки не промінчиків, а лопаточок – і показуватимуть усім бажаючим здобич свою воєнну... Розповідатимуть і про останню люту січу з непокірними в'ятичами – під стольним їхнім городом Кордном[219], в котрій полягли мужньою смертю коропці Черниш, Отай і П'ятко, і про те, що схоронили над далекою, але такою схожою на Десну, рікою Окою не одну сотню руських воїв, гідну справивши по ним тризну та насипавши над полеглими височенну могилу...

Подалися врешті-решт непрохані гості й Короп з полегшенням видихнув. Здавалося, що все повернулось на старе, що лихо попливло за деснянською водою, покотилося собі кудись, мов гнане осіннім вітром перекотиполе і можна тепер почати забувати все, як страшний сон та зайнятися власними негараздами, котрих в останній тиждень зібралось так багато, що й злидні ось-ось у житло пролізуть, навіть дозволу в господарів, як водиться, питати не стануть. Тільки ж гості пішли, а шапку лишили: ген, ходять по городу княжі мужі, ходять так, як не всякий господар у власнім дворі.

Коропською верв'ю тим часом розлазились на всі боки, як вужі навесні, чутки – і всі дивні такі, незрозумілі й неосягненні навіть часом: про те, що князь київський лишив по собі у Коропі заставу ратну сторожову, а город віднині її утримувати мусить і що за це звільнив князь осердя гніздовища[220] роду коропського від сплати данини, а решта роду мусить платити її, як і платила; про те, що верв до наступної осені має звести княжим воям цілий дитинець і що князь повелів віднині називати Короп Хоробром.., а як таке бути може, щоб хтось чужий, нехай і князь, одним повелінням своїм узяв та й нарік цілий город новим іменням? Узяти й наректи, згоди у віча не спитавши, до Богів та пращурів не звернувшись – до тих, хто колись і нарік Короп Коропом – хіба ж це мислимо?! Хай би там іще "Хоробер*"... А то ж Хоробр! Немов пес гарчить: "Хор-р-робр-р!" Та нехай уже, коли князеві втіха, зве собі наш город, як хоче, а ми зватимемо, як звали, тільки ось те, що віднині уся коропська племенщина й судерев начебто вже не родові належать, а князеві – так оце взагалі, ні в які ворота... Та й бути такого не може ніяк, бо як же це так? Жив собі рід та й жив, мав землю свою, племенщину й судерев, кров'ю і потом политу, оружною рукою пращурів добуту й у бранях кривавих відстояну, на котру навіть торки не зазіхали, аж тут навідується князь і торків тих побивши, каже нібито: "Звільнив я вас нині, а відтак усе, що тут є – мені належить!" Не може такого бути! Брешуть усе, бо ж як це – забрати землю отак просто: тут рід живе і нею володіє, ніхто його звідси не виганяв та й що робив би той князь із таким величезним шматом землі? Сам не оре, не сіє й не жне, то що – й іншим не дасть? Не може нива пустувати, а розорана Мати-Сира Земля, доки силу рождати має, отак просто гуляти – дурниці то все, брехня й хула!

Троє ходили городом і нишком розливали поміж людом жовч своєї образи: Давило зі звернутим набік від удару важкої княжої руки носом та вибитими зубами, Шумиха, котра ніяк не могла чи, швидше, не хотіла второпати, за що ж присудив їй князь виру в три гривні, а ще Жилята, змушений присудом великого князя Володимира Святославича за переорану помилково, як він казав, межу, через що вліз на якихось нещасних три лікті до Благояра Любимича, онука старійшини, сплатити аж два на десять гривень срібла.

Їх слухали мовчки, підтакували тільки й головами кивали на знак згоди, думаючи при цьому кожен про своє, найбільше – як зиму пережити і що навесні в землю кинути та де наступної осені на посів озимини зерна взяти. Доки був рід меншим, без пришлеців, усе робилося гуртом і хоча жилося тоді, ніде правди діти, важче, проте кожен відчував опору – коли не на братнє, так на дружнє рамено. Нині немов сама земля почала тріскатись навколо города: княжий оброк вбив хіба ж такий клин поміж Коропом і городищами!

– Як же се?! – дивувалися жорновці з задесенцями: – Нам і данину плати, і дитинець зводь? Коли вже поставали ви такими городськими, що й данину платити не будете, то самі й зиждіть!

– Еге, еге! – підхоплювали з Сохачевого: – Коли б не ми, вас би торки сонними взяли! Не будемо теслів давати: ми страждали, городище наше за вітром пішло – в

самих роботи вище голови!

- Чи ж наша в тім вина?! - розводили руками коропці: - Та коли розібратися, то найбільше саме Короп і страждав: полеглих більше двох десятків, озимина кіньми вибита, посад палено, стіну... Пощо, заздрачи нам, котору сіете, братове? Княжа воля такою була!

Княжа воля... Немов ішов лісом подорожній, мурашник побачив, взяв та й посох свій у нього встромив: ураз там світ догори дригом став!

II

... Двоє гриднів, стоячи на носі головної лодії, упершись довгими гребками в дно Ятриці, з натугою відштовхнули насад від берега, Волхитці здалося тоді, що то берег посунув раптом від них; тим часом однорукий варяг Орм повернув кормило одесну, гребці по один бік подали весла від себе, по інший - навпаки і лодія швидко стала носом по течії. Котрийсь із дружинників почав рівномірно вистукувати на коліні двома ложницями і гребці під той стукіт заходились розмірено піднімати та опускати свої гребки. Перед Волхитчиними очима поплив посад і обгоріла городська стіна за ним, а в самому кінці посаду вона раптом угледіла під вербою, на зеленому лужку, свою матір. Орогостя явно очікувала на доньку й коли лодія з Волхиткою пропливала мимо, в якихось п'яти чи шести сажнях від неї, ворожбитка, ухопившись шуйцею за товсту вербову гілку, подалася вперед над водою, немов прагла дотягнутись так до самої лодії і стрівшись очима з дочкою, неголосно промовила:

- Хай легкою буде твоя дорога, Волхитко. Пам'ятай, що я тобі казала: завжди будь вірною собі! Завжди, доню!

Волхитку від тих слів охопив раптом невимовний сум, ледь не розпач, їй навіть схотілося кинутись з лодії у воду й назавжди лишитися вдома, та тієї ж миті вона й подолала свою слабкість. Нізащо! Шлях її до судженого лежить і ніякого вороття бути не може, то все одно, що руки на себе накласти! А тим часом майнуло віддалік рідне житло, ще видно було матір і Волхитка все-таки не втрималась, махнула їй на прощання рукою, а далі верболози з поріділим, жовтувато-бурым листям закрили від дівочих очей і Орогостю, й рідний город, течія винесла лодію в Короп, за гузкою її показався вдалині Плавучий міст, потім задні лодії затулили і його... Волхитка закліпала очима, аби стримати непрохані сльози й відвернувшись, підвела очі до неба, з якого вже накрапав сумний осінній дощик. Прощай, уність!...

Лодії з княжою долею ратної здобичі у в'ятицьких землях ішли до Києва ледь не цілий тиждень. Попервах гридні на веслах задивлялись на Волхитку, часом котрийсь і підморгував їй нишком, щоб інші не побачили - побоювались, щоб не здалося комусь, ніби він поклав око на те, що тільки князеві й належить. Волхитка тоді хмурила брови й відверталася сердито - хто ти такий, щоб очі свої безсоромні в княжу суджену втуплювати?! Та згодом на головній лодії усі звиклися з її присутністю, тож дівчина вже почувалась вільно, спокійно. Часом вона розмовляла зі старим Ормом і видно було по всьому, що варяг, а за ним і гридні на веслах почали ставитись до Волхитки зі щирою повагою, дивуючись її твердому норову та дівочій непохитній впевненості, що

саме вона є судженою великого князя Володимира Святославича.

Униз по течії лодіями на веслах йти легко та швидко. Дошило тільки першу половину шляху, а за тим золоті Дажбожі промені знову гріли холонучу Матір-землю і як-не-як звеселяли людські душі. Деснянська вода жебоніла під насадом, завивалася круговертями за його гузном, часом, коли здіймався вітер, хлюпала хвилею об ніс лодії, поверхня ріки золотилась під променями старого Подателя вдень, пускала блискітки й сліпила очі, коли Дажбожа колісниця спускалась до західної брами, темніла таємничою чорнотою у світлі Хорса, нічного сонця, і здавалась густою, мов кисіль в непевному світлі зір. Пращури з темної височині Сварги дивились на Волхитку очима-зорями чи то з подивом, чи навіть із захватом.., а може – з осудом?

Одного дня, десь перед полуднем, ожили раптом гребці, перемовлятися стали між собою і з тих розмов Волхитка зрозуміла, що лодії їхні з Десни увійшли вже в Дніпро-Слауту. Одесну них вкритий густим лісом берег був таким високим, якого дівчина не те, що не бачила, а й чути навіть про таке не чула. З-за тої височенної кручі почала висуватись зловісна темна хмара, яку лише восени й можна побачити, стемніло враз, здійнявся полуденний вітер і дніпровська хвиля заходила потужно плескати в ніс лодії, по течії попливла брудна піна й Волхитка з острахом подумала, що то є погана ознака для неї: не хоче чужа полянська ріка, аби дівчина з сіверської землі ступила на її берег...

– Отсе вперіщить... – захвилювався котрийсь із гребців.

– Ні! – заперечив Орм: – Вітром пережене, хіба не бачиш, вже на Вишгارد[221] посунувся край?

Княжі насади увійшли в нешироку протоку, що відходила від Дніпра одесну і вже просувалися по ній обережно, бо все більше траплялося їм у тій протоці лодій: крутобоких, з високими носами й вітрилами на щоглах насадів, великих, але простецьких дубів та зовсім маленьких однодеревок. Все частіше по обох берегах Почайни[222], як називали ту протоку гридні, з'являвся люд, що їхав кіньми чи волами у якихось своїх справах, а потім Волхитка побачила ціле скупчення тих насадів. Їх було стільки, ніби там зібралися лодії всього світу; на лодіях тих і на березі ворухився велетенський людський мурашник...

– Ось і Притика[223], дякувати Перунові! – повернув стерно Орм і підняв угору культю десниці, даючи гребцям знак. – Вдома ми.

Дівчина раптом відчула себе зовсім маленькою й нікчемною, та найгірше – самотньою, непотрібною нікому. Коли на Ятриці розпач від розлуки з рідним Коропом заповз в її душу лиш на мить, то тепер справжній страх міцно стискав дівоче серце своєю волохатою лапою: "Що я наробила?! Пропаду..."

– Куди Волхитку подінемо? – спитав на Притиці у старого Орма Бурлій і рудий варяг, замислившись на мить, махнув рукою:

– Вечорітиме скоро. Веди в Берестове.

Вони рушили від води піскуватим шляхом в гору, туди, де здіймалися, здавалося Волхитці – до самого неба, височезні сірі стіни Києва.

- Отсе Боричів узвіз, а там, - кивнув гридень на стіни, - Гора: князі з боярами та ліпшими мужами живуть. І ми, звісно, - гридниця наша там. Он, бачиш? - показав він рукою на повоз із двох десятків підвод: - Меди нам везуть! Ех, і скучив же я за київськими медами!

- То пощо ж ми туди не йдемо, коли княжий терем там? - здивувалася Волхитка, коли вони звернули з узвозу ошую.

Бурлій зиркнув на неї, пом'явся, пом'явся, потім мовив:

- У князя нашого не один двір. Є й на Берестовому, і у Вишгороді, і в Білгороді.

Приголомшена побаченням, Волхитка, доки вони йшли якимось посадом, потім наддніпрянською дорогою, опускалися й піднімалися на гори, проходили через пушу, більше вже нічого не розпитувала в гридня, лише роззиралась на всі боки. Якась незрозуміла тривога весь час не давала їй спокою. Вже добре смерклось, коли Бурлій привів Волхитку під рублену вежу воріт якогось невеликого, проте з високими та міцними стінами, города. Навіть в сутінках помітно було, що дубові його стіни, рублені зовсім не так, як у Коропі, були зведені недавно - ще й дерево як слід не посіріло. Міст вже підняли й між ними та ворітьми проліг глибокий, наповнений водою рів. Гридень, піднісши до рота обидві длані, тільки намірився гукнути до сторожі, як згори хтось його випередив:

- Хто такі?! Пощо тиняєтесь тут поночі?

- Княже слово і діло! Гридень я, Бурлій!

- Речи!

- Велів Володимир Святославич ось отсю дівчину доправити вам. - Бурлій замовк, а потім, немов схаменувшись, додав: - Вельми любя вона князеві! Волхиткою звати.

Чути було, як угорі кудись потупали, міст почав повільно, зі скрипом опускатись, гупнув нарешті об настил перед пришлецями, а одна стулка воріт трохи прочинилася й дві постаті зі смолоскипами та списами виступили вперед.

- Ну, йди. - Бурлій тихенько підштовхнув дівчину: - Сва з тя [\[224\]](#), Волхитко!

Та озирнулася на посумнілого чомусь Бурлія, через силу йому всміхнулася і рушила мостом до воріт, пройшла зі своїм вузликом поміж двома воями княжої сторожі, а далі важка стулка на добре змащених завісах безшумно зачинилася, почувся скрегіт залізного засува, міст почав підійматися вгору, доки повністю не затулив собою ворота, знову щось брязнуло і все навкруги стихло: Берестове поглинуло Волхитку.

Бурлій повертався до гридниці, що третє літо була йому за рідне житло та радості від того чомусь не мав. Чи не вперше в житті його окутав безпричинний, здавалося б, сум. Доки пливли вони лодіями від далекого сіверського Коропа, він не тільки звик до Волхитки, а й... Лава, що на ній гріб Бурлій, містилася зовсім поряд з комірчиною на кормі лодії, біля якої на мішках з м'якою рухляддю - воєнною здобиччю князя, котрими була закладена вся їхня лодія, - тулилась Волхитка. Гридня ще в Коропі неабияк вразила її краса, а під час сплаву по Десні він устиг не лише намілюватися дівчиною, але й розгледіти в ній щире серце та спокійну, часом і веселу, вдачу. Волхитка з усіма, незважаючи на те, чи то котрийсь із гриднів перемовлявся з нею, чи сам старий Орм,

трималася впевнено, розважливо і з таким почуттям гідності, що нікому й на думку не спало б насміхатися над нею, навіть, якби й не було в її житті тих ночей із князем.

Не один раз у їхній лодії Бурлій ловив себе на думці, що саме з такою дівчиною хотів би колись злюб узяти, а вже під самий кінець думки його та мрії сягнули того, що нікого, окрім Волхитки поруч із собою і бачити не хотів би. Отаке...

Він тому й визвався провести Волхитку до Берестового, що не уявляв собі, як же це прокинутись завтра та й не побачити на відстані хіба що якогось сажня чарівне личко дівчини. Хоч трохи побути поряд з нею, помилуватися її гнучким станом, котрого не могла приховати навіть тепла свитка, зазирнути в її сині очі, глибокі, мов бездонний дніпровський вир під чистою від хмар Сваргою, хай хоч востаннє почути дзвінкий чистий голос і ще якусь промітну[225] годину потішити себе марною надією, що ось раптом станеться диво і не буде ніякого Берестового, і підуть вони вдвох із Волхиткою рука в руку по ниві живота свого...

Звісно, князеві по праву його завжди дістається все найліпше на світі – на те він і князь. А коли ще такий князь, як їхній Володимир Святославич, то й поготів! Але у князя стільки тих жон, стільки дівок-наложниць, що поступитися своєму гриднєві однією з них йому не вартує нічого: він постійно так і робить. Правда, Волхитка не така, як усі; коли бути відвертим, то жодна з княгинь не постане поряд із нею: не по знатності своїй, звісно, а як супружниця. Та, певно, в очах князя, що відав у житті своєму стільки жон, міряється усе іншою якоюсь мірою, Бурлієвому розумінню недосяжною...

Як тільки добре було би, щоб дивом якимось він, Бурлій, та й постав колись разом із Волхиткою на вишитий лляний убрус[226] перед лицем Діда-Ладо[227]! Усе на світі віддав би за те – можливо, навіть гридьбою своєю знехтував...

За тими думками незчувся Бурлій, як і біля Великих воріт[228] опинився. Хай ти і княжий гридень, і чинив княже, здавалось би, діло та поночі відчиняти заради тебе одного головні ворота сторожа не стане. Махнув рукою і подався до посаду – переночує в отньому житлі, не боярського роду, рибалчин син.

Рід – ось основа основ твого живота. Поза родом причаїлося Зло, всередині роду тебе захищає Добро. Тільки рід обереже й захистить тебе від усякого лиха, нав'іх[229] сил, злиднів та напастей. Усе, що поза родом, може будь-якої миті стати тобі ворожим, а тому так туляться родовичі один до одного, так родаються й бережуть свій рід, так мстять чужинцям за кров рідних своїх: бо, коли не буде відплати за зло, твій рід ослабне, чужий возвеличиться і в цьому постане найбільша загроза і для тебе, й для дітей та онуків твоїх, адже порушиться рівновага між добром та злом, Чорний Пес перегризе ланцюг, котрим Сварог прив'язав світ до Пакола і той полетить шкереберть – настане Кінець часів.

Жона, – однаково, знатного вона роду чи простого, – прийшовши в житло мужа свого, несе із собою щось чуже, котре й ворожим бути може. І дарма, що всяка мати навчає свою доньку коритися, як прийде та година, волі мужа свого, честити й

шанувати рід, котрий прийме її до себе, все одно, часом навіть усупереч власній волі, жона чинить мужеві спротив: така вже суть людська, що чуже важко вростає в новий рід, опирається, доки не змириться, не порідниться, змішавши кров у спільних чадах[230]. І діється часом денно та нічно пря[231]: чия воля переможе, сила того роду й матиме продовження в дітях та онуках.

Князь ти великий? Що з того? Хай навіть і лишився ти на білому світі сам-один з усього твого малого, Святославового з Малушею, роду, коли не лічити вуя Добриню, – що з того? Пращури твої превічні й ті родовичі, душі котрих лише недавно полинули до Вирію, і навіть те кодро київської Гори, що часом так тебе ненавидить – всі вони сплетені з тобою в одне неподільне ціле, що й зветься родом – ось покон та силу його і мусиш берегти, мов власного ока зіницю. Берегти не лише на бранному полі, а й у власнім теремі, стаючи, коли нужда змусить, на прю з жонами своїми: таке вже життя великокняже, що ніколи не маєш ти спокою – ні вдень, ні вночі.

Ярл Торстен, віддаючи за Володимира доньку Олову, послав з нею три сотні власної дружини з умовою, що молодій княгині будуть надані землі на її покорм, а ще – з далеким умислом: хтозна, як складеться подальша доля зятя, тож мати в багатій, але непередбачуваній Гардариці[232] три сотні власних воїнів нікому не завадить. Варяжка Олова, сама того не бажаючи, підштовхнула цим Володимира з вуєм його до відчайдушного вчинку: аби не залежати від власної жони, набрати дружину з простолюдинів. І вийшло все на краще – тепер ось молодий князь не тільки над власною жоною, як і мусить бути, вивершився, але й від кодла Гори вже не був таким залежним, як його старший брат чи навіть і баба Ольга.

Та хіба ж то був лише один вибрик його Долі? У Полоцьку не лишила вона Володимирові іншого вибору, як взяти собі другою жоною Рогніду-Гореславу – аби ствердитися переможцем і володарем Рогволодової землі, право своє на неї встановити. На батьківщині Олови багатий муж – ярл чи конунг, міг окрім жони мати стільки наложниць чи рабинь, скільки душа його забажає і діти від наложниці, коли визнавав їх отець, мали права, рівні з правами дітей від його жони. Тож Олова, вбачаючи в Рогнеді, прозваній князем-переможцем Гореславою, швидше рабиню чи наложницю, аніж жону-суперницю, спершу поставилась до появи полочанки спокійно – не відчувала в ній якоїсь загрози для себе.

Зовсім небагато з того дня часу минуло, а Володимир вже й жону убієнного Ярополка Юлію появ, бо давній покон велить мужеві в разі загибелі власного брата зробити жону його своєю, аби втішити і захист їй дати. Київська Гора покон рушити не стала, а Олова, чужинка, тим більше нічого не могла з тим вдіяти, якби й хотіла – що вона, чужоземка, важить супроти руського покону?! Та й скаржитись на щось видимої причини в неї не було: на той час породила вже князеві первістка Вишеслава – справу мужню в їхньому злюбі Володимир чинив бездоганно.

На Горі усім жонам Володимировим одразу ж стало затісно, тож аби чвари їхні старшу дружину, а за нею і весь Київ не смішили, князь Олову посадив у Вишгороді – граді самої княгині Ольги і вже одне те варяжці за честь велику було; тиху, мов вода і

прісну, аки хліб без хмелю та солі християнку Юлію запроторив аж у далекий Білгород, а непокірну норовисту Рогніду, котру називав необ'їждженою кобилцею, тримав біля себе, на Горі. Один за другим пішли сини: серед зими Рогніда народила Ізяслава, а Юлія навесні Святополка – сина двох отців, як рекли кияни.

Чи не щодня поміж Володимиром та Рогнідою кресалися іскри. Нескорима полочанка і ненавиділа князя за те, що він, робичич, привселюдно її появ, а потім, отця зарубавши, рід Рогволодів по вітру розвіяв, і часом готова була все йому пробачити та полюбити. Володимир помічав ці зміни в другій своїй княгині; усвідомлення того втішало молодого князя – здавалося йому: ось-ось, ще трохи, й він приборкає цю варяжку, не здогадуючись навіть, що про те ж саме мріяла й Рогніда. Немов на гойдалці стосунки їхні то злітали увись в забутті любощів, то падали в прірву, коли хтось із них хотів від іншого занадто багато покори. Ця пря не могла бути й не була таїною для слуг у княжому теремі, а відтак і для всієї Гори. Та це діло для багатьох звичним було, не один раз на своїм віку баченим, часом і на власній шкурі відчутим, тож чому б і князеві не сьорбнути такого варива?

За зброю у прі з жонами Володимир обрав свою ненаситність на ложі. Варто було Олові заїкнутися з докором, що муж рідко в неї ночує, як він тієї ж ночі мало не доконав сердешну, котра вже й не рада була, що насмілилась корити свого мужа. А коли, іншого вже разу, не витримала й змолилася про відпочинок, завіз Володимир у Вишгород перший десяток наложниць, нашвидкоруч відібраних дружиною по Київській землі – задля власної утіхи, бо жона ж виявилась неспроможною господаря свого на всю його силу мужеську ублажити...

З того все й почалося. Дівок Володимир надивлявся сам, часом дружина привозила, прагнучи улюбленого князя порадувати, а потім уже пішли наложниці звідусіль: бояри дарували з власної челяді й купці везли з торгу – аби лиш постати перед світлі княжі очі й привід мати слівце про справи свої замовити.

Володимирова нечувана сила мужеська дивувала Русь і він підняв її на стяг:

– У прадіда його, Ольга, чотири десятки наложниць було?

– Так він сотню заведе: по півста у Вишгороді та Білгороді!

Хто заборонить князеві чинити у власнім дворі, що заманеться? Приїздив у Вишгород до Олови і йшов до лазні, де вже чекали на нього двоє-троє, або й півдесятка наложниць. Гридні з його почту князем своїм захоплювались без міри, жона ж, годуючи первістка молоком, терпляче чекала й не противилась більше його привселюдному блудові, а Володимир упивався медами і власною силою, знаючи, що зломив уже опір холодної варяжки.

Рече на торговищі сурський купець, передавали бояри, що в їхніх землях володарі й по три сотні рабінь мають?

– То в нього п'ять буде! Один він такий на весь білий світ і ніхто не зрівняється з Володимиром!

Грекиня Юлія навіть рада була, що князь-паганіст її не чіпає: приїде, питає щось, на Святополка погляне, підвечеряє й до дівок своїх блудних... Нехай, швидше згине в

цьому Содомі з Гоморрою. Було ще недавно півста наложниць, нині ж до сотні вже набирається – поганин, варвар, розпусник!!

І у Вишгороді, і в Білгороді десятками тепер сиділи по теремах наложниці-служки й аби не нудилися, князя очікуючи, мали звичне для себе від отроцтва діло: прости-ткати. Обидві княгині з того платна взвись навіть мали – яка-не-яка, а все ж утіха.

Одна лиш Рогніда не поступалася князеві в пристрастях на ложі, хоча й ніхто не знав, чого їй все те вартувало – не хотіла навіть у цьому впокоритись Володимирові.

Другого ж літа після свого вокняжіння на отнім столі Володимир пішов на князя Мешка й повернувся звідти вже з четвертою жоною – привів Аделю з Перемишля, білу хорватку[233], котра була зовсім юною. Оскільки мусив без перепочину рушати на в'ятичів, то Аделю, що ледве унотькою стала, сховав від своєї "необ'їждженої кобиліци" в Берестовому – бабиному Ольжиному селі, де на могилі вбитого Ольгом князя-християнина Оскольда стояла колись зведена по волі старої княгині церква святого Ніколаоса[234]. Любила Ольга Берестове більше, аніж свій Вишгород, на старості жила там літом і досить скоро обступили її двір інші – мужів ліпших та нарочитих, що хоч таким чином прагли бути ближче до матінки-княгині. А там, де двори знаті, там і ремісникам дозволили жити – щоб не їхати за всяким дріб'язком до Києва на торговище: непомітно розрослося Берестове і поміж ним та Горою проляг битий наїжджений шлях. Коли Святославова дружина розметала церкву святого Ніколаоса і княгиня Ольга, занедужавши від того, покинула цей світ, Берестове занепало та Володимир пам'ятав, як малим бавився там біля баби – то було чи не єдине місце в Києві, про котре лишилися в нього добрі згадки.

Молодесенька Адель Володимирові подобалась, як жодна інша його супружниця: юністю своєю, лагідністю кішки й грайливістю козеняти, тож аби ніхто не зазіхав на ту його годину, що проводитиме з наймолодшою жоною, звелів поставити до осені в Ольжиному дворі нові великі хорони на підкліттях з кількома горницями, трапезною й двома світлицями, а стіни двора підняти й укріпити. Мріяв, дитинство в бабиному теремі згадуючи, як стоятиме літнім сонячним ранком з Аделею у світлиці й через відкрите вікно княжої ложниці дивитиметься на Дніпро, а легенький свіжий вітерець проганятиме рештки сну.

Завелися наложниці й у Берестовому також: як без них? Київ мав знати, що сили в їхнього князя неміряно, що іншого такого не було, нема й не буде у руській землі. То вже й не примха княжа була, не розвага й не блуд навіть – то ствердження Володимирове діялось: князь у всьому перший, у всьому ліпший, навіть врівень з ним нікому стати, а не те, що перевершити! По третьому літі після вокняжіння усі вже знали своє місце: і князь-ізгой Мстислав Свенельдич, і кожен боярин київський, і всі посадники по городах руських, і звісно, жони, дарма, що Олова дружину власну мала, а Рогніда-Гореслава ще закипала часом, як горщик під покришкою – ніхто вже не смів посягнути ані на право, ані на володіння великого князя Володимира Святославича!

Спершу всі дівки, що поставали перед світлі очі князя, а були вони красою найліпші, через княже ложе проходили. Та всім їм, лік котрих давно сотнями вівся,

навіть він ради не дав би, чого там... Яким би князь не був, а все ж не Ярило! Відтак, спробувавши хоч раз, щедрою рукою роздавав дівок гридням своїм у наложниці. Бо кожен муж потребує жіночого гарячого тіла, аби похіть молоду свою вдовольнити, щоби сеча не біла в голову на службі княжій в непідходящу для цього мить.

Останньої зими, перед другим походом на в'ятичів, почав відбирати собі тільки ліпших з ліпших, селячи їх в Берестовому – близько і двір улюблений, Аделя там.

– Ні, ви чули? – хуркаючи веретеном, дивувалась білявка Калина: – Княжа суджена вона!

– Пощо судженою токмо? Вже б княгинею себе назвала... – підхопила дебела, кров з молоком, особливою якоюсь красою квітуча Люборада, що єдина з усіх дівчат хизувалася золотими колтами[235] від князя.

Дзвінкий сміх більш, як десятка дівчат, що сиділи на лавах попід стінами просторої горниці, заглушив останні слова насмішкуватої Люборади, котра верховодила серед берестовських наложниць великого князя.

Волхитка сиділа мовчки, мовби зовсім і не про неї тут ішлося. Коли враження від дороги в Берестове здалися їй приголомшливими, то ті злидні[236], що навалилися на її бідну голову тут, на княжому дворі, варто було ступити за його ворота, перевершили всі жахи, котрі дівчині в страшному сні могли б наснитися. Усвідомлення того, куди вона не з чийогось примусу, а лише зі своєї доброї волі втрапила, гнітило неймовірно: немов ішла, задивившись на небо, чистим полем, а коли глянула випадково під ноги – вжахнулася: стоїть на самісінькому краю бездонного провалля, земля під ногами починає сунутись, а навкруги вже й не поле, тільки гола чужа земля і не те що гілки якоїсь – жодної билинки немає, за котру можна було б ухопитися... Немов страшний сон наснився: крикнути б і прокинутись, але й крику немає – дух від страху забило, так і вклякла з відкритим ротом...

... – Ти хто? Звідки будеш? – спитала в неї якась баба, коли сторожа підвела Волхитку до велетенського терема, навіть не одного, а цілої купи, що поєднані між собою критими переходами, нависали в темряві над дівчиною з трьох боків. Вона і уявити собі не могла, що людське житло може бути таким височезним, немов зведеним для якогось велета і з подивом озиралась на всі боки. Мало не з десятків якихось дівок висипали з терема і з цікавістю її розглядали.

– Гой еси, бабусю! – чемно привіталася Волхитка і вклонилася старій. – Волхиткою мене звати. Суджена я князя, Володимира Святославича.

На якусь мить залягла тиша, потім за спиною пирхнула котрась із дівчат і всі, хто був на подвір'ї, зайшлися нестримним сміхом.

– В постолах[237]! Суджена! Ха-ха-ха-а-а! – дзвеніло, аж у вухах лящало, з усіх боків.

Вражена такою зустріччю, Волхитка, все ще нічого не розуміючи, здивовано замовкла.

– Роба ти княжа. Наложниця його: затям собі! – баба розвернулася і вже через

плече додала: – Ходи за мною, спати покладу.

– Я не роба! Не наложниця! – з погордою підвела голову Волхитка та тим тільки ще більше розсмішила дівчат.

– Помовч! – вже сердито обірвала її баба: – У якогось берендея [\[238\]](#) чи печеніжина хочеш опинитись?!

... За ніч Волхитка й на мить не стулила очей. Вона не могла повірити почутому, їй здавалося, що це якесь марення, та чийсь злорадний голос тишком нашіптував їй: "Вляпалась ти, дівко, немов плітка у вершу!.." і те найбільше страхало гореку. Лице пашіло, думки, одна чорніша іншої, безперестану снували в голові, під ранок вона аж розколювалась від болю, але щойно стомлена Волхитка таки прикрила вежди, як все та ж баба прийшла за нею і змусила встати:

– Годі тобі вилежуватись, – пробурчала невдоволеним голосом, – снідять пора.

А коли Волхитка почала вдягатися й чіпляла за звичкою собі на ший ремінець з ножем, стара простягла руку:

– Дай сюди ніж, він тобі тепер ні до чого.

– Як же... – почала дівчина, та баба сердито гримнула:

– Не ходять у нас із ножами! А в торбині що?

– Сорочка, копитця [\[239\]](#), намисто, – простягаючи ножа, відповіла здивована Волхитка, – пряслице ще, веретено, голки з нитками...

Вона не сказала про мішечок з травами, котрі наготувала вдома разом із Орогостею – боялася, що відберуть і його, а без того мішечка...

– Добре, ходімо, – буркотлива баба потягнула дівчину за рукав.

Дівчата вже сідали за стіл у просторій, званій трапезною кліті, такій великій, як обштинна [\[240\]](#) робітня в Короні; побачивши Волхитку, почали перешіптуватись, але вголос уже не сміялися. Вийшла звідкілясь і сіла на чолі довгого столу молодесенька унотька в дорогому платні, що мінилося й переливалося у світлі нового дня, з золотим обручем на голові, золотими ж колтами, котрі вигравали дивними якимись блискітками і широким ожерелом з кольорового скла, що вкривало груди та плечі унотьки. По всьому видно було, що вона тут головна: служки, розносячи наїдки, підходили спершу до неї, схилялися в низькому поклоні й стиха щось говорили, лише після цього ставлячи принесену страву на стіл.

Волхитка усе зрозуміла. Ні, не марилось їй ані вчора вдень, ані вночі...

Вона робила те ж, що й усі присутні, але спитай у неї, що саме – нізащо не сказала б. Навіть не помітила, як скінчилась ранішня трапеза: чи жила вона тоді взагалі?

За тим дівчата, усі, як одна, вклонившись розцяцькованій унотьці, рушили в іншу велику кліть, світлицю, де на них чекали прядки та кросна [\[241\]](#). Тут уже вони й дали собі волю, взявшись знову глузувати з новоприбулої Волхитки.

... Хтозна, скільки тривали б ті образливі насміхання, коли б одна з присутніх не подала раптом голос:

– Годі вам. Гадаєте, над нею смієтеся? Над долею своєю.

І немов на продовження сказаного завела пісню:

Білим лебедем по Дунаю

моя доля пливе, ой, доля!

А над тою водою хижим соколом

Біда крила розправляє, біда!

Гой ти, мамо моя, ти рідненька,

запитай же у сокола, запитай,

чи не жаль йому долі моєї

лебединої, лебединої?

Пощо, доню, питаєш мене?

Ти й сама все те знаєш, сама:

Не жаліють лебідок соколи,

Їм на втіху нас бити, на втіху...

Мовчали всі, слухали. Не в одній помітила Волхитка сльози на очах. Ніхто не підхопив, не підспівав, а вже коли скінчилася пісня, білявка Калина спитала:

- Чадогосте, невже знову сама наспівала?

Чадогостя лише плечима зітнула, сукаючи лляну нитку.

- Як воно в тебе виходить?! - не вгамовувалась, дивуючись, Калина.

- Не знаю... Само... - неохоче відповіла нарешті русява Чадогостя. - Ліпше би я того й не вміла... Не була б отут.

Збила вона своєю піснею насмішуватий настрій дівчат. Ніхто вже й не допитувався її ні про що. Волхитку ж, як не дивно, пісня немов до тям привела. Усі тут не по власній волі опинилися - усі, окрім неї. Сміються? Нехай! Вона родима відьма і відає те, чого іншим ніколи не взнати. Приїде її суджений і тоді всі оці побачать хто вона, Волхитка, насправді! У неї полегшало на серці, відлягло. Минав переляк і згодом вона ладна вже була й сміятися, коли б не злість на себе: "Чого злякалася?! Відьма ти чи ні? Віщий сон тобі був: був і збувся! Як дивувався Короп, коли Додолицею нікого не обрала на Перунів день! Сміялися й колодку чіпляли! А вийшло по сну - бо впевнена була, бо була однією: як матер навчала. Бачила б отсе мати! Сказала би, скрушно головою хитаючи: "Волхитко, Волхитко! Хіба ж відьма може боятися? Та ще така обавниця[242], як ти?! Завжди будь вірною собі, завжди!" Звісно - упевненою в чарах своїх, в долі ласкавій, в материнському оберезі..."

Волхитка мимохить торкнулася схованого під сорочкою наузу* - замовленого Орогостею оберега на любов та вірність - чи на місці? Авжеж, на місці - все буде добре, Волхитко!

... Чимось вони приглянулися одна одній - Чадогостя й Волхитка. Спали поряд, в одній горниці. Траплялося, по півночі шептались, наговоритись не могли.

- От речеш ти, що суджена княжа, а чи відаєш, що має він чотири жони?

"Що б то за князь був, якби лише одну мав?! Я б на такого й не глянула!" - Волхитку почуте аж ніяк не збентежило:

- Ну то й що? Зате я одна така!

- Одна?! Та в нього наложниць, я сама чула, під три сотні!

"Три сотні?! Отсе брешуть! Де їм жити, трьом сотням?" - таке Волхитку навіть розсмішило:

- У нашому Коропі стільки унотьок немає! То вже курник якийсь! - сміялася вона стиха: - Лжа усе!

- Чи ти дурна?! - вже сердилась Чадогостя. - Люде не брешуть. У Білгороді півтори і в Вишгороді ледь не стільки ж! Се тут двір маленький, княгинька ледь не отроковиця, то може від того й нас обмаль.

- А мені все одно! Я суджена!

Чадогостя була вражена. З одного боку її злила така дурість нової подруги, а з іншого Волхитчина упевненість викликала в неї захват: "Хтозна, може й правда... Отсе дівка - не те, що ми!"

Ні, дарма юна Волхитка була обавницею. Лише тиждень минув і ніхто вже з неї не глузував - усім прийшлася до вподоби: спокійною впевненістю своєю, виваженістю в розмовах і ще чимось, чому й назви немає: кожна хотіла за подругу її мати. Вже й дивно було дівкам згадувати про те, як зустріли сіверянку в постолах. Навіть стара Береза, та, котра приглядала за наложницями і першого ж ранку відібрала у Волхитки її ножа, тепер лагідно кликала новеньку дитиною - одну-єдину зо всіх. Боліли в баби зуби й Волхитка прямо посеред двору викопала корінь подорожника й навчила Березу, що з ним робити, аби біль пройшов. Через два дні Береза не знала, як і дякувати сіверянці. Та що там Береза? Сама княгиня Адель, на заздрість іншим наложницям, двічі розпитувала про щось Волхитку, уважно її слухала, прикусивши нижню губку - нечуване в Берестовому діло!

Обавниці до когось у довіру втертися - то все одно, що вмілій жоні на добрих кроснах два лікті полотна наткати. А вже потім на щирі відвертість розговорити - то і взагалі дрібниця. Строга з іншими, Береза у своїй комірчині наодинці багато повідала Волхитці про княжих наложниць - ніхто й за язик стару не тягнув. Начебто...

- Я тобі, дитино, таке скажу: судьба дівоча легкою ніколи не буває, не те, що в молодика чи мужа якогось. Суд до дівок строгий. А інакше й не можна - дай нам волю... Тут надовго не затримуються. Усі, що нині є, вони й князя нашого ще не бачили, окрім Люборади. Що б він з ними усіма робив, Святославич наш? Князеві дівка на одну лише ніч потрібна - доки дівка. А як стане жоною, то на її місце нову приведуть. А ти, дитино, - невже до князя мужа пізнала? І все одно приглянулася?

Волхитка лише двічі мовчки кивнула головою, і хоча були в тому не тільки гідність, а й погорда, зверхність деяка, проте Березу це зовсім не зачепило, сприйняла чомусь, як належне.

- Володимир Святославич наш любить дівок! Скільки їх уже перевернулося за три зими! Ось зачують тільки купці та бояре, що князь вертається - навезуть йому! Мало яка вдруге чи втретє на ложе його втрапляла, та коли вже сподобається котрась - сріблом чи й золотом одарить. А що князеві весь час свіжого хочеться, - хихикнула Береза, - то дівки тут довго не засиджуються: все нових та нових князеві шлють! Дівка

опісля князя – все одно, що освячена: кожному за честь таку мати, хоч і самому бояринові. Вже ж за холопом якимось їй не бути. Коли ж котрась зі сріблом звідси піде, то все одно, вважай, що з посагом – таку хто хоч візьме. Тобі теж давав?

– Ні, – знизала плечима Волхитка, їй самій таке і в голову не приходило, – я ж, суджена, бабусю!

Якби й були в Берези стосовно того якісь сумніви, постійна Волхитчина впевненість все одно робила своє діло: баба, як і дівки, дивилася на неї мало не із захватом.

– Князь хотів, аби відрадою була йому в Києві. – все ж довірилась бабі Волхитка: – Так мені казав.

– Ти бачиш... Чотири жони в нього. Наша княгиня, Аделя, княжича цим літом йому принесла. Мстиславом[243] нарекли. Чула, отцеві його дуже ім'я се подобається... – довірливо шепотіла Береза: – Якраз перед тим навесні син іншої княгині, Гореслави-полочанки, помер, теж Мстиславом звався. Так ото Володимир Святославич іншого княжича, вже від нашої Аделі, навзамін померлого так назвав.

– А коли з цих... ну, з наложниць, хто дитя рождає? – не втрималася Волхитка: – Тоді як? З ним що?

– Не відаю того. – зітхнула Береза. – Та коли якась після злюбу десь народить від нього – то вже таке... Може й сіється по Русі княже сім'я. Так ліпшого й не знайти на білому світі – самого Володимира Святославича!

Довго ще по тому розповідала баба про свого князя – видно було по всьому, що любила його, мов рідного сина.

– Князь наш понад усе веселощі любить. Отсе як приїде сюди – що вже діється тут! – заходилася хитати головою Береза: – І гусярі, й скоморохи, мед-пиво рікою, у дівок від солодоців чужоземних і роти злипаються! І лазню любить: бувало натоплю її сама, віників напарю, квасу різного наварю, а він тоді бере з собою двох або й трьох новеньких і вже ж там розкошує! Люблять його всі: і гридні, й дівки – от не зійти мені з сього місця! Уміє Володимир Святославич на світі жити, що й ректи! – в голосі баби було щире захоплення, навіть заздрість якась, можливо, через те, що не мужем вродилася і не смакувати їй за все життя навіть десятини того, чим любий князь чи не щодня ласує.

Волхитка слухала розповідь Берези й розуміла, що зовсім по-іншому уявлялося їй життя із князем. І знову, як першої ночі, здіймався в душі розпач, але вона вміло вже гнала його геть. Колись, іще отроковицею, чула Волхитка від баби своєї Улади, відомої наузниці, що слово, коли ти щиро віриш в його силу, творить твою долю: у що віриш, те й накличеш, чого усім еством прагнеш, те й збудеться.

"Мамо, – засинаючи, часом подумки зверталася Волхитка до Орогості, – як мені тебе не вистачає! Почуй мене, мамо, порадь хоч у ві сні своїй доньці як їй бути?!"

Замислена Орогостя поволі склала руни в мішечок, сховала до маленького горщика пасемко Волхитчиного волосся, зрізане в останню ніч доньчиного перебування в рідному житлі, її молочний зуб, що давно зберігався матір'ю-відьмою і лишилася сидіти

за невеличким, зранку вискобленим до свіжого дерева, столом. Яку вже ніч підряд снилася їй Волхитка: щось промовляла здалеку та вітром слова її відносило убік – не добереш, що саме хотіла сказати матері. Нічого певного не сказали Орогості й руни. Завмерло все: дії немає, нічого немає, немов замість очікуваної річки бачиш перед собою вкрите тванню болото. Мовчали руни про небезпеку для Волхитки і хтозна, чи було те добрим знаком, якщо вони просто мовчали? Знала Орогостя, що з кожним днем потроху втрачатиме невидимий оку, нечутний вуху міцний ще зв'язок поміж матір'ю й донькою – відьмами – і хоч була та втрата неминучою, але хотілося чарівниці, як і кожній матері, знати, як там живеться її кровиночці, котра обрала для себе таку непросту долю.

Знадвору щось шкрябнуло по дверях, потім вони таки прочинилися й до житла ввалився лічець Хотен.

– Гой єси, Орогосте!

– І тобі нехай Боги допомагають, Хотене. Сідай, речі, чого прийшов.

– Боюся, що несила мені підняти на ноги Рикуща... Накінецьник, легеню пробивши, у нього в лопатці, певно, застряг. Спереду не дістану – серце поряд і зі спини не виріжу – лопатка... Хисту мого замало. А жаль коваля, такий хитрець! Поміч твоя потрібна.

Орогостя мовчала. Вони з Хотеном були одного поля ягода: обидвоє знали на травах і замовляннях. Орогостя ще й відала недоступне іншим, хоча ніколи й не хвалилася своїм віданням напоказ: варто хоч один раз таке вчинити і почнеш губити свою силу бачити невидиме, знати втаємничене: відання не для всіх, лише для обраних, ним не хизуються, його бережуть, як дар Богів. І її мати, наузниця Улада, й вона з донькою завжди жили осібно, на відстані від роду. Це лише недавно посад, що розповзався, стиснутий городською стіною та Ятрицею, підібрався зовсім близько до старого житла Орогості, але селитися впритул з відьмою так ніхто й не наважився: її всі поважали, навіть побоювалися: когось вона витягла мало не з Нави, іншому, розсердившись на того за щось, мовила услід таке слово, що горека півдня не міг знайти власного двору, розгублено тиняючись Коропом, ще одного пришлеця, що мав необережність сказати їй на торговищі нечемне слово, зупинила поглядом і той довго не міг зрушити з місця, немов йому ноги віднялися – словом зажила собі неабиякої слави.

– Я не всесильна, – знизала нарешті плечима Орогостя, – та відмовити, коли просять, перед Велесом [\[244\]](#) права не маю. Ходімо.

– Не думав я, що отак безславно помирати буду...

– Не мели дурного! – Сивер удавав із себе сердитого, хоча йому жаль було навіть дивитися на худого, блілого Рикуща, в якому важко було впізнати колишнього коваля-здорованя: – Тобі показати мою рану? Хіба на якийсь вершок вище від твоєї. Так від сулиці ж! А в тебе стріла якась... Після Дани [\[245\]](#) на ведмедя підемо, ось побачиш!

– Не ходити вже мені... Знаєш за чим лише й жалкую? Меча зробив, а в січі його не спробував... – хитрецеві важко було говорити, він замовкав, коли відчував, що ось-ось горлом піде кров, чекав, прислухаючись до свого нутра, потім тихо повів мову далі: –

Просити тебе хочу, друже...

- Кажи! - з готовністю подався до лежачого Сивер.

- Ти спробуй мого меча... На своєму. Скажеш потім... Хочу, аби з Благовидом на герць став. Прямо зараз... Прошу.

- Добре, - кивнув Сивер, - іду вже.

Переглянувшись зі змарнілою, згорьованою Доманею, підвівся і вже у дверях мало не зіштовхнувся з Хотеном та Орогостею. Пропустив їх, вклонившись, і вийшов надвір - незатишно почував себе поряд з тою жоною, дарма, що вона тільки на трохи зим була старшою від його Вишні.

Орогостя, підійшовши до лави, на котрій лежав Рikuш, якийсь час мовчки дивилась на нього, потім обернулась до Хотена з Доманею:

- Вийдіть.

Коли ж лишилася на самоті з пораненим, присіла на край лави й невідривно дивлячись ковалеві в очі, почала водити долонею над перев'язаною лляним платном ранною. Що довше дивилася, то твердішим було її переконання: не жилець на білому світі цей хитрець: бачився їй на ковалевім чолі знак смерті... У Рikuша ж перед очима чомусь попливли червоні кола, потім він відчув над серцем приємне тепло, йому страшенно схотілося спати і самі собою закрилися очі.

Сивер уважно розглядав Рikuшевого меча. По глибокому долу лисучого клинка візерунок закручувався кільцями, а на спусках тягнувся довгими смужками, що нагадували волокна тесаного й добре вискобленого дерева. Правда, в порівнянні з Сиверовим спатіоном Рikuшів меч виглядав досить простецьким: і криж не вкрито міддю з візерунком, і яблуко, дарма, що з черню, та все ж здавалося бідненьким супроти прикрас меча з ромейської зброярні, а черен був із кістки, що хоча й нагадувала слонову, та виглядом своїм годився він хіба що для простого ножа і аж ніяк - для коштовного меча. Та попри простецьку зовнішність клинка Сивер, як знавець, одразу ж відчув, що в руках у нього меч, зовсім не схожий на того, з котрим він сам вийшов у коло герця на Перунів день п'ять літ назад.

Клацнув по лезу й відчув чистий та тонкий дзвін, спробував зігнути клинок і той легко піддався, хоча, схоже, гнучкістю своєю таки добре поступався спатіонові. І важке яблуко робило меч зручним у руці, і спуски та самі леза виведені були як слід - якихось огріхів Сивер так і не знайшов. Угледівши під кузнею перемазаний сажею шмат старого убруса, що, певно, слугував комусь із ковалів за утиральник, піддів його кінчиком меча, підкинув у повітря й різко махнув клинком. З тихим свистом меч розсік повітря, шмат убруса як падав униз, так і падав, але вже поділений незримою силою навпіл - навіть непомітно було, коли те сталося.

- Ставай! - наказав Озарич Благовидові та й протягнув молодому ковалеві отцеву зброю. - Захищайся!

Ех, отсе б зі справжнім мечником зійтись, замріялося Сиверові, бо обидва мечі були варті захоплення. З Благовида ж толку небагато: сили мав досить, а швидкості та спритності хіба на чверть від неї. Та все ж дзвін і відчуття пружності клинків,

слухняності спатіона у власній руці Сивера просто зачаровували. Погравшись якийсь час із суперником, як кіт з мишею, Озарич помітив, що Орогостя вийшла з житла і почала щось говорити Хотену, тому гукнув до розпаленого герцем, захеканого Благовида:

- Досить! Покажи меч!

Довго по тому розглядав Рикущів клинок, з подивом відмічаючи, що він, по суті, нічим від коштовного ромейського і не різнився: ані сліду від обміну ударами! Звісно, надмірної сили в свої удари не вкладав, проте міг з упевненістю сказати, що такого хисту від Рикуща-коваля аж ніяк не очікував. Оце тобі й коваль із Коропа, котрий за все життя своє якого? - ну, хіба що третього чи четвертого меча кував! Чародій і хитрець його друг, що лежить нині на смертному одрі - і заморський вутц не знадобився йому, самого себе перевершив...

- Отець піхви не встиг зробити... - виправдовувався Благовид, гадаючи, що Сивер шукає якісь огріхи в творінні отця: - Ото щойно він клинок вилизав, як біла і вдарили.

- Чародій твій отець, - заспокоїв молодика, - такого меча відкувати!

Треба було йти - знав, що друг з нетерпінням чекає його, Сиверового, присуду, що це тепер чи не найголовніше для Рикуща: взнати перед самою своєю смертю чи ж варте чогось твое п'ятилітнє старання хитреця над кількома пудами криці?

Хотен, котрий, чекаючи на відьму, спостерігав за герцем, його не пустив:

- Орогостя сказала: він спатиме. Не слід тривожити. Позавтраму прийдеш, Озаричу.

Не станеш же воювати зі старим. Хоча, на думку Сивера, його слова про те диво, що Рикущ сотворив з укладу, тільки сили другові додали б: сили жити, аби звестись-таки на ноги. Та хіба супроти лічця попреш? Нині його година. Віддав клинок Благовидові, свого спатіона у піхвах буденно, мов граблі чи вила поклав на плече й подався до себе, розмірковуючи: не запізно буде для Рикуща хвалити його меча аж позавтраму? Чому не завтра? Хтозна, можливо йому сам Сварог позаздрив, уздрівши, чого досяг хитрець із Коропа? Позаздрив та й вирішив забрати до себе - там теж такі ковалі потрібні, може навіть більше, аніж тут... Згадуючи, як сам помирав у безнадії на чужині, думав: "От після такого й смерть прийняти не гріх. І помиратиметься легше, бо ж виходить, дарма траву топтав стільки літ. А що смерть не миттєва, як від меча у січі, а отак від рани мусить Рикущ всихати, мов підсічене дерево, так на те все воля Божа, не людська - таку вже долю Суд йому призначив."

Коли Орогостя прийшла наступного ранку, Хотен вже її чекав.

- Спав? - перш за все спитала чарівниця Доманю.

- Як дитя! - дивувалася жона: - Отсе недавно тільки й проснувся.

- Бачила я те залізо, - почала чарівниця, звертаючись уже до Хотена, - покажу де й ти його виріжеш. Почнемо.

" Як?!" - на що вже звичним був знахар до волшебства, на капищі живучи, а й він ледве втримався, щоб не виказати свого здивування.

- Воду нагріла? Піч горить? - вже на ходу допитувався в Домані лічець і почувши,

що все зроблено, далі дверей не пустив.

- Туди не можна.

Усі Рикушеві домочадці лишилися надворі. Благовидові отрочата, не надто розуміючи, що має статися за закритими дверима житла, не втерпіли біля старших й подалися з двору, а Доманя з сином та невісткою, не знаючи куди себе подіти, товклися мовчки неподалік входу. У кожного з них повно було власних турбот, але однак все валилося б з рук, бо там, у житлі, вирішувалася доля їхнього огнищанина, глави свого маленького роду, отця їхнього Рикуша – от і стояли, не знаючи, що казати одне одному і куди себе подіти.

Доки не навалилось на Рикушів рід це лихо, ніхто й не замислювався чого вартий їхній отець. А хіба в іншому якомусь роду хтось замислюється над цим? Звісно, ні. Лише коли прийшла до них Морока[246], отоді й побачили, як воно без отця.

Під старість Доманя взялася хай і нечасто, вряди-годи, а все ж бурчати на мужа свого: те їй не так, і це не так. Сидячи останніми днями біля пораненого, картала себе за те, боячись навіть помислити, як то воно буде – жити їй без мужа? Тяжко було на серці в Домані, ой, тяжко...

Благовид, хоча і вважався вже справжнім ковалем, навіть мав свій знак[247], а проте страхався отак раптово лишитися сам-один в отцевій кузні, тим більше, що в разі смерті Рикуша отча кузня мала би бути поділеною серед трьох його синів. І що б там лишилося Благовидові? Старий міх, наковальня та кліщі з ручником? Або хіба можна поставити його, як хитреця, врівень з отцем? Ось і не підуть до нього люде, скажуть: пошукаємо краще собі іншого коваля, бо Благовидові до отця його ще рости й рости... Чим тоді домочадців годувати? От лишилися тут княжі гридні й Видута з Озаричем вже попередили його, аби готовий був кувати свою крицю денно й нічно, бо як почнуть дитинець зводити, нечувано багато буде роботи усім ковалям коропської верви. Так це ж доки отець живий. А коли помре – чи хоч згадають його, як коваля?!

І ще троє отцевих рядовичів – чи схочуть вони з Благовидом ряд укласти? Або: чи вистачить у нього роботи аж для трьох? Тут свої роти прогодувати б... Так, страхався Благовид можливої отцевої смерті: здавалося йому, немов у власнім житлі вихор буревію зриває на його очах покрівлю, а він безпомічно дивиться із жахом на те, розуміючи, що ось-ось опиниться з родиною своєю під холодним проливним дощем у чотирьох стінах, які більше смертну яму нагадуватимуть, аніж прихисток від життєвої негоди.

Навіть Усиня, Рикушева невістка, виглядала неабияк засмученою: коваль давно став їй за отця; можливо через те, що за кузнею своєю не мав вільної години, ніколи нічим їй не дорікав, онуків своїх любив – добрим свекром був, нема чого й жалітися.

Гнітюче очікування обкутало їх, немов грозова хмара, тиснуло й лякало своєю темною невідомістю.

Окрім того, що звитяга окрилює мужа, – неважливо, гридень ти чи великий князь, – так вона ще й, передавши володареві своєму силу поверженого суперника, робить його

міцнішим, а відтак і впевненішим у власних силах. Володимир, повернувши під свою руку Червенські городи, двічі повоювавши й таки остаточно примучивши в'ятичів, прогнавши з Сівери Местишу й змусивши ковуїв Пильтя стати на службу княжу, дочекавшись повернення з Царгорода руської гостьби[248] й наповнивши, як слід сріблом та золотом власну скотницю, чи не вперше відтоді, як сів у Києві, відчув неабияке полегшення: утвердився на отчім столі.

Гора вже не дивилась похмуро в його бік і, схоже, про якогось іншого князя думати перестала – а чого ж, повернулося все те, що й при матінці-Ользі було. Святослав норовливим був, мов необ'їжджений огир, а ще радше – мов дикий тур: шукав чужих земель і забув про власні, іншого слова упоперек свого стерпіти не міг, настільки незгойним[249] був! Через те й голови позбувся. А Ярополк заслабким виявився, хоча й суперечити Горі не суперечив, та кожному ж відомо: попусти лиш коневі віжки – він і воза розіб'є... Тож ліпше вже Володимир. Нехай і робичич, зате – бач, землям лад дає і про скотницю дбає: свою й Гори. Авжеж, княжа скотниця повна тоді лише, як повна вона в княжат та бояр – по іншому й бути не може, мислилося їм: коли Рюрикового ти кореня, то й жити слід купно з нащадками дружини його, родатися з ними й на великокняжому столі сидючи, перш за все про них, про опертя своє пам'ятати. По-іншому ніяк!

І Володимир з Горою звикнувся. Як би там не було, ряд між князем та Горою в поконі руському значиться, на ньому Русь стояла і стоїть: не Володимиром він заведений, не Володимирові його й рушити. Хотів, не хотів, а мусив якось притиратися з тим кодлом. Терпів часом Володимир кодло, а воно князя, лише зуби зціпивши. За Горою був покон, за князем його молодша дружина, гридьба, що до Гори вже ніяким боком, а поміж ними – полюддя й торгове сольство до Царгорода, що усім їм неабияку взвить обіцяло. На тім все й трималося.

Нічого доброго не вийшло б з Володимирового княжіння, якби не його, з простого люду набрана, молодша дружина. Великий князь київський одвіку спирався на дві дружини: старшу, з ліпших та нарочитих мужів київських, – з нею раду тримав, та молодшу, з дітей тих самих світлих князів, княжат, бояр та купців – то міць його була ратна, оружна. Начебто й дві опори в князя значилось, а по суті ж – одна, бо хіба син супроти волі отця свого, боярина чи купця, піде? Мовби й дві в тебе ноги, а коли роздивитися – вони, як одна, бо поміж собою узами рідства спутані. Коли в тебе ноги зв'язані – чи вільний ти в діях своїх?

Варто було Володимирові взяти собі гриднів з простолюду, як тут же і впали пута з його ніг. Прогавило кодло, нема чого й казати. Гадала Гора, що з роб'їх отроків діла не буде, своїх дітей не пустила – й прогадала. Стояв тепер князь на двох ногах: коли одна й підкоситься, завжди на другу можна спертися. Через те й любив свою дружину. Вона дійсно була його, одному йому належала; кожного гридня знав, як отець рідний опікувався нею.

Володимир купався в її любові, бачив захоплення гриднів своїм князем і від того щастя ширяв у небесах. Та лише материнська любов є безкорисливою, проста людська

ж час від часу вимагає для себе нової поживи. Володимир не тільки щедро вдягав, годував і поїв медами свою молодшу дружину; він не жалів срібла княжій скотниці ані на коней для неї, ані на кольчуги й хоролужні мечі; простим гридням дарував наложниць, сотникам села, а тисяцьким – цілі волості: люблять веселого, люблять щедрого, а ще удатного та звитяжного.

На буйнім пиру опісля повернення в Київ, захмелілий Володимир, послухавши нову билину про свій похід на в'ятичів, розчулений любов'ю його гриднів до себе, спитав прямо:

– У чім ще нужду маєте, дружино моя вірная?

Спочатку тиша залягла, бо здавалося дружинникам, недавнім простолюдинам, що служба їхня князеві од Вирію мало чим різниться, тож в огріх було би на щось скаржитися, чи чогось просити. Аж раптом хтось з протилежного кінця трапезної неслухняним уже язиком прокричав:

– Усього нам доста, княже! Біда лише, що ложки в нас із липи різані, а не зі срібла ковані!

Так тихо стало за столами – аж страшно. А Володимир лише усміхнувся широко на те:

– Нині ж велю кувати дружині моїй срібні ложки для пиру!

Воевода Вовчий Хвіст, сидючи одесну князя, буркнув стиха, так, щоб лише князь і почув:

– Липовими обійшлися б... Стільки срібла!

Та Володимир не звик слово своє рушити. І вже голосно, аби чули всі, гукнув, немов пакіл у землю вгativ:

– Срібло чи злато дружину мені не замінить! Зате з дружиною матиму вдосталь того!

І тижня не минуло, як пирувала дружина вже зі срібними ложками. Пирувала й князя свого славилася, билини складала, здравиці виголошувала й любила його більше, ніж отців рідних.

Коли важко потрудившись, ти лишаєшся задоволений власною потугою і тим, що здійснено тобою, коли опісля того труда ще й срібла-злата стає в тебе доволі – ба, навіть більше, ніж доволі! – настільки, що твоє спрагле до відпочинку й розваг єство в жодному своєму бажанні не знає відмови, тоді душа твоя розчиняється настіж, без жодних перепон, мов Дніпро навесні, розливаючись ушир княжою щедрістю.

Бути щедрим, аби навзамін мати любов. Так просто! Та Володимирові любові гриднів здавалося вже мало. Хотілось, аби любили його всі. Усі навколо. І сам того не усвідомлюючи, в протигагу кодлу Гори творив навколо себе свій світ, чи рід – як хочеш, так і зви – світ своєї дружини та княжих наложниць: колись, у дитинстві, він марив любов'ю, тепер не міг насититись нею. Окрім скупі на прояв любові мужньої, є ще інша любов – любов жони, дівчини, унотки. Вона особлива, іншої такої немає. Її на щедрість можна обміняти? На ту щедрість, що сріблом-золотом міряється? Спробуй і переконаєшся – ні! Щедрості срібла-золота тут мало, до неї треба щедрість на свято

додати, щедрість веселощів і щирої радості – шир душі своєї – а це мало кому під силу: на всю Русь, можливо, одному лише Володимирі Святославичу, великому князеві київському.

... Од самого світанку в Берестовому здійнялись колотнеча й біганина. Береза, дочекавшись слухної миті, встигла наодинці шепнути Волхитці:

– Князь наш у Києві вже. Надвечір сюди навідається.

Заклопотана Береза не помітила, як зблідла Волхитка; тим більше ніхто не чув, як спинилось, а далі шалено закалатало в грудях дівоче серце. Її від хвилювання навіть лихоманити почало, та все ж Волхитка зуміла взяти себе в руки – не гоже обавниці виказувати перед людьми власний страх і невпевненість. Згодом і дівчата прознали новину: за шитвом теж припишкли – певно, думки кожної були про те, що чекає її як не сьогодні, так завтра; лише Любоніга, котра ще навесні була княжою любленицею, відчуваючи загальне сум'яття, бадьорилася й час від часу намагалась жартувати, хоча ніхто й вухом на те не вів. Лише Волхитка як завжди виглядала спокійною, мовби нічого й не трапилось.

Прислуга княжого городка метушилась, готувала володареві трапезу, навіть охорона не тинялась без діла: хто кольчугу чистив, хто гриву коневі підстригав, а дехто й одягу своєму лад давав – раптом не сподобається щось князеві. Десь уже перед смерком зарипіли жеравці мосту, гупнуло ззовні, прочинилися нарешті ворота і в широкий двір в'їхав на своєму красені Вітрові Володимир з двома десятками княжої учти.

Того дня наложниці вечеряли по власних закутках, бо за великим столом в трапезній довго пирували Володимир з Аделею та гридні з княжої учти; звідти допізна линув величальний спів, дзвеніли гуслі, їм вторили сопелі, тумкав бубон – там буяло чуже, незнане й ще незвідане дівчатами життя.

Зранку дощило. Нашорошені, вони сиділи попід стінами світлиці за шитвом, прислухаючись до того, що діялося зовні: чи не йде князь? Окрім Люборади всі губилися в здогадках: чому не йде? Чи прийде взагалі? А як прийде – що чекає їх? Та юності довгий розмисел не притаманний, давня звичка до співу за роботою взяла гору над сумом і скоро тихий дівочий спів немов туманом оповив світлицю.

... Гой ти, мамо моя, ти рідненька,
запитай же у сокола, запитай,
чи не жаль йому долі моєї
лебединої, лебединої?

– Ліпо співаєте, лебідки! Токмо пісня ваша вельми сумна.

Скочили всі, про шитво забувши – в дверях муж стояв: молодий ще, вбраний в одяг дорогий, що весь мінився-переливався, барвами яскравими вигравав, а на грудях мужніх вилискувало золотом, самоцвітами сяяло небаченої краси ожерело – чи не всі дівчата охнули в захваті й навіть Волхитка, не одразу впізнавши в мужеві князя. Лише Люборада, не розгубившись, в пояс вклонилася Володимирові, а вже тоді за нею і решта.

- Пощо сумні, красуні мої?! - усмішка вигравала на княжому обличчі: - Чи може без мене годують вас зле?

Стояли, опутивши очі, навіть Волхитка розгубившись, мовчала, ні пари з вуст. Князь же гукнув через плече:

- Волю пирувати з дівками моїми! - і рушив у світлицю.

За ним, штовхаючись, вже ломилася ватага скоморохів - завертілося все, задуділо, засопіло, загуло й затумкало - така веремія зчинилася! А челядь вже несла столи й ставила на них якісь наїдки й питво - здавалося, кінця-краю тому не буде. Розгублені наложниці так і стояли б із шитвом у руках, та скоморохи підхопили одну, другу, третю й немов вихор понісся світлицею. Зовсім трохи минуло часу, а вже навіть Чадогостя всміхалася широко й радісно, міцно тримаючи в коловоді руку котрогось із лицедіїв.

Володимир сидів у чолі довгого стола, розкинувшись та заклавши нога на ногу, оглядав дівчат, що кружляли навколо нього - скоморохи добре знали своє діло, не вперше те робили - і відчував, як поволі в душі рождалася радість, затуляла собою дріб'язок буденних клопотів, пробувала крила й готувалась до злету: він так давно чекав цієї миті, скучивши за нею в довгому літошньому поході! Upізнав раптом в одній із дівок ту сіверянку, що кілька тижнів назад так прийшлася йому до душі в придеснянськiм городі... як же... - ага, Хоробр! - сам же й нарік тоді; згадав і ймення сіверянки - Волхитка - і коли знову стрівся з нею очима, то сам собою зринув приємний спогад, схотілося відчути під рукою її туге тіло і вдруге вловивши погляд її, помахом руки покликав до себе.

Підійшла, стала перед ним і дивилася в княжі очі сміло, без усміху, але так, що у Володимира від того погляду немов клубок у горлі застряг.

- Ось ти куди сховалася, забавко моя сіверянська!

Притягнув до себе й на княжі коліна посадив. Дивився якийсь час у сині очі, потім поцілував у губи - міцно, пристрасно: Волхитці навіть подих перехопило. Дівчата, хто бачив те, здивовано зводили брови - ти бач, не брехала сіверянка! Зате Люборада була на краю відчаю, бо ще навесні вона неабияк подобалась князеві: не один раз ділила з ним ложе, паволоки й золоті колти від нього мала, єдину зо всіх дівчат, хто зиму перебув у Берестовому, лишив Володимир при собі на осінь, а тепер ось ця, з сіверської глушини, сидить у князя на колінах і він її цілує!

- Доста вже! - гукнув нарешті князь до скоморохів і ті припинили свої витівки й танці. - Сідайте! - велів він присутнім і Волхитці вказав на лаву ошую себе.

- Ну ж бо, лебідки, - Володимирові вочевидь сподобалося це слово, - нині моє вам частування!

І широким помахом десниці він запрошував наложниць:

- Не соромтеся; волю нині з вами пирувати!

Пирувати з самим князем! - та ніхто з новеньких дівчат і мріяти про таке не мріяв. Столи ломились від небачених наїдків - заморських якихось солодошів, ягід та овочів, від питва - медів та вин, сурських і грецьких: все те їм, котрі ще вчора не знали нічого солодшого від меду в стільнику, немов наснилося тепер і будь-що можна отак просто

брати та їсти – скільки хочеш! З самим князем! І хто ж надумав таке, що чекає їх тут лише зло та рабська участь безправного створіння? А ці лицедії-скоморохи навколо них! Так і в'ються круг стола; пісень співають – ой, безочивих[250] таких, що просто ну! – а ще штукарство чинять дивніше: кому повідати – нізачо не повірить! Бачив би хто в їхніх городищах, волостях і весях, що то є княжий пир у Берестовому! Дарма побивалась матінка, даремно сестри плакали – повезло несказанно, як нікому з родовичів їхніх!

Захват, один захват світився в очах кожної, що за столом сиділа. І вже скоро забули всі свої печалі: не властиві вони юності. Сміялися від скомороших витівок, молода гаряча кров закипала і бісики стрибали в юних щасливих блискучих очах. Хоч і не велить покон унотькам пити меди й вина, та хіба ж ослушаєшся князя?! Пили разом із князем, хмеліли, а від того й сміялися та веселились ще більше, дивлячись на Володимира закоханими вже до безтями очима.

Ось воно, твоє щастя! Десяток унотьок дивляться на тебе, мов на живого бога, скоморохи, сміх та веселощі навколо тебе, мед, вино й заморські яства на столі – і володар всьому цьому ти, твоя княжа воля. Кожен день твій в радості й насолоді, кожен день купаєшся ти в любові: своєї дружини, котроїсь із жон чи десятка або – була б лише на те воля твоя! – хоч цілої сотні наложниць. Хіба ж не варто це срібла-злата, геть усих скарбів з княжої скотниці? Та чи ж є на світі ще хоч один володар, котрий би міг похвалитись такою любов'ю?! Нема. Бо тут не просто бажання твоє потрібне, тут важить дещо більше: або маєш ти в серці своєму безмірну потребу в такій любові, в людському захваті тобою, або ж ні; чи здатен ти чинити так, щоб підвладні тобі люде, живот котрих цілком у волі твоїй, щиро тебе любили й захоплювались тобою, чи не здатен – бо тоді хоч базилевсом ромейським ти будь, а щастя такого звідати тобі зась! Володарі світу скарби власні витрачають хто на що, він же – весь надлишок на любов дружини, жон та наложниць кладе: на тих, хто любить його. Чи є на світі більше щастя, аніж коли люблять тебе?! Нема. Воно варте усього золота світу, а тому й ніхто з володарів не зрівняється в щасті з Володимиром Святославичем, великим князем київським, ніхто!

Як пізнати радість? Лише із сумом її порівнюючи. Це як на гойдалці колисатися: то злітати, то падати – у цій переміні вся насолода.

– Гей, лебідки мої! – помахом руки спинивши скомороший галас та гудіння гуслів і сопелей, Володимир оглянув розквітлих, мов ружі, дівчат: – Ну ж бо, заспівайте вашу, про лебідок з соколами! Вельми мені до душі припала.

Хіба прийде комусь у голову князю відмовити? І забулося вже те гірке очікування невідомого, з котрого й родилася Чадогостина пісня, і радість несподівана квітне в душі кожної – хіба думали вони ще зранку, що ось куди поверне потік живота їхнього! Чого ж сумне згадувати? Та коли сам князь хоче... Дівчата всі, як одна глянули на Чадогостю – співай, мовляв, ліпше, аніж у тебе, навіть у всіх нас не вийде.

Білим лебедем по Дунаю

Моя доля пливе, ой, доля!

А над тою водою хижим соколом

Біда крила розправляє, біда!

– тихо та ніжно, діткливо й щемно вела Чадогостя, опустивши долу очі, бліднучи навіть лицем і... заслухався князь, на що вже скоморохи люде нерозважливі й насмішкуваті, а й ті мовчали, не поривалися навіть поміж собою кепкувати з дівочого співу.

... Пощо, доню, питаєш мене?

Ти й сама все те знаєш, сама:

Не жаліють лебідок соколи,

Їм на втіху нас бити, на втіху.

Володимир підвівся, ступивши кілька кроків, став перед Чадогостею, узявшись дужими руками за тендітні дівочі плечі, рвучко підвів її й дарма, що та опустила погляд, змусив підняти голову та зазирнув у сумні після співу очі.

– Сама склала?

– Сама...

– До серця ти мені. А втіху... – князь усміхнувся, – втіху ми з тобою матимемо: одну на двох. Сьогодні ж!

І повернувшись на своє місце, з задоволенням дивлячись на знічену Чадогостю, що сиділа на лаві ні жива, ні мертва, гукнув через плече до когось невидимого за зачиненими дверима:

– Де мій Богой?! Волю чути билинника свого!

Той не забарився. Загули його гуслі (куди тим скоморохам!), дивна, нечувана дівчатами пісня-билина славила великого князя – живого! – що сидів ось тут, поряд з ними: немов і не людин він, а сам Ярило-Дажбог! Володимир пив сам і дівчат до того ж спонукав: пили й хмеліли і вже не соромлячись ласували заморськими солодошами та ягодами, від котрих склеюються пальці й злипаються губи, жваво між собою перешіптуючись, зиркали на князя, намагаючись упіймати його погляд і щасливі, сміялись, коли те вдавалося, весело та дзвінко. Забуте шитво валялось попід стінами і вірилось дівчатам, що віднині життя їхнє при князеві таким лише й буде: солодким та веселим!

День за веселошами минав непомітно. Десь пополудні до світлиці увійшла Береза і в пояс поклонившись, схилилась до князя:

– Княже, лазня вже натоплена добре й віники розмокли, як треба. – перекрикуючи спів Богоя, рекла Володимирові на вухо баба: – Меду та смаги з печенею доволі, жбан квасу грушевого і жбан березовиці на м'яті – зробила усе, як велів.

Володимир задоволено кивнув головою й помахом руки відпустив Березу. Дослухав билину; піднявши десницю, подав знак Богоєві: мовляв, досить; показав на двері скоморохам – на цьому все сьогодні, завтра покличу. Коли лишився в світлиці сам з дівчатами, підвівся й усмішка вдоволення життям грала на князевих устах.

– А що, дівоньки, чи добре ви пили-їли в мене?!

Розвеселі дівчата, геть забувши недавні свої страхи, голосно та весело дякували

князеві.

- Добре! Тепер ваша черга князя втішати. - Володимир смачно, аж до хрускоту в кістках, потягнувся: - Лазня натоплена, все вже там готове, тож пощо баритися, лебідки? Ех і попаримось ми сьогодні - чує моя душа!

Шуйцею обійняв за тонкий стан Волхитку, повів до Чадогості й на плече тієї поклав свою десницю, окинув оком решту наложниць, ковзнувши байдуже по Любораді, помітив смагляву, тоненьку, мов лозинка й завжди мовчазну Якит - з чорних [\[251\]](#) ковпаків - навесні ще подаровану ханом Кобланом, загорівся її незвичною для руського ока красою і теж забрав із собою.

Княжа лазня Волхитці мало не теремом здалася: була просторою, округлою будовою з високою, як для лазні, покрівлею шатром, гріли її аж дві печі й дарма, що топилась по-чорному, всі її полиці дочиста були вискоблені й вимиті, дух у ній стояв легкий, пахло березовими віниками, квасом та м'ятою; в передпокої стіл із лавами стояв і на ньому від напоїв та наїдків теж не було вільного місця. Дівчата завмерли, розгублені, в тому передпокої, не знаючи, як себе повести далі та Волхитка, згадавши Орогостине: "Завжди будь однією й тією ж!" одразу себе опанувала - обавниця ти, дівко, чи ні?! - без поспіху зняла перед князем із себе одяг та мовби вона те щодня робила, стала біля князя навколішки й заходилась його роззувати.

Хотен, по-старечому загрибаючи ногами, без поспіху плентався з капища до Рикушевого двору. Думкою був увесь в Рикушевім житлі, біля пораненого коваля. Не виходило з голови побачене тиждень назад: як Орогостя чарувала Рикуша в непевному світлі кількох скіпок. Хотен звик длубатись в людському тілі при світлі сонця, але Орогостя й чути про те не хотіла, бо сила відьми проявляється лише в усамітненні, на людському позорі вона тане, мов дим. Орогостя й Хотена терпіла поряд із собою лише тому, що без старого лічця і вона не дала би ради клятому ковуйському залізу, що засіло так глибоко в тілі коваля.

... Рикуш стогнав тихо та жалісно. Лежав упоперек стола, навалившись на нього грудьми, спираючись на лаву коліньми припнутих до неї ніг, а відьма, стоячи біля його голови та шепочучи якісь заклинання, водила руками над схудлою ковалевою спиною, з-під шкіри якої замість колишніх м'язів випиналися тепер одні ребра. Відьміні пальці майже торкались шкіри і на подив Хотена через якийсь час стогони пораненого стихли зовсім, а Орогостині руки перемістились вище по тілу, рухались округло над головою, немов гладили її і по тому, як пом'якло, осунулось раптом тіло пораненого, Хотен зрозумів: той заснув, чи знепритомнів.

Відьміні руки повернулись на спину, вона трохи поводила десницею над лівою лопаткою й не обертаючись, спитала лічця:

- Ти готовий?

Хотен мугикнув на знак згоди й присунувся ближче.

- Ось тут залізо, - Орогостя пучкою середнього пальця тихенько поторкалася Рикушевого тіла, - під лопаткою, од краю хіба на палець. Ріж, я триматиму.

- Де? Тут?

- Трохи нижче. От-от, - Орогостя вже тримала Рикушеві плечі й невідривно дивилася в те місце, де на її думку, ховався за кісткою накінецьник стріли, - ріж, речу!

Хотен розітнув живу плоть уздовж краю кістки, - коваль на те тільки мугикнув, - здивувався малій кількості крові й ледь підвернувши вістря свого ножа під кістку, одразу ж відчув, як воно наткнулось на інше залізо. Підковирнув - накінецьник подався, з рани пішов густий гній - а далі, вхопившись двома пучками за смертоносне вістря, швидко витягнув його з рани. Рикуш глухо стогнав і смикнувся було повернутись, але, певно, втратив від болю свідомість і знову пом'як. Гній продовжував текти з рани, та крові, на великий подив Хотена, так само було мало, куди менше, ніж зазвичай.

Він, як зміг, обережно вибрав з рани наготовленим шматком чистого платна гній, обмив гарячою водою ковалеву спину, поклав у рану своє зілля, зверху накрив її ще одним, учетверо складеним лляним платном і зиркнув на Орогостю: мовляв, що далі? - мушу пов'язку закріпити - а як?!

Дарма, що відьма була неширокою в кістках і мала статуру швидше худу, ніж звичайну, - вона досить легко підняла над столом пом'якле, вкрай схудле тіло коваля, хоча, Хотен те добре знав, непритомне тіло висне важче, ніж здорове. Лічець поспішив накласти пов'язку. І хоча вона майже одразу ж просочилася кров'ю, та те вже не було страшним.

Ноги нещасному розв'язали, поклали на живіт на лаву.

- Тепер іди, - зиркнула Орогостя на Хотена, - решти навіть тобі бачити не слід.

І присіла біля непритомного Рикуша. Лічець, сяк-так сполоснувши закривавлені руки у відрі з водою, вийшов із житла.

- Ну що?! Що?! - накинулися на нього домочадці.

Хотен простягнув Благовидові накінецьник:

- Віддаси отцеві, коли Суд над ним зжалиться. Скажеш, нехай береже, раз тут сама Смерть його схована, - і усміхнувся своїм щербатим ротом.

- Вам туди ще зась! - додав, вгадавши намагання Домані зайти у житло. - Увечері загляну.

... Вкотре вже за тиждень ішов старий лічець до Рикуша, а думкою знову був біля Орогості. "Ну як вона може: крізь кістку залізо вгледіла, кров спинила, біль потамувала?? Дива! Що не кажи, а відьма є відьма."

Худий, змарнілий лицем Рикуш сидів на лаві й ласував свіжим сиром. Повеселіла після пережитого Доманя аж увивалась біля мужа.

- Може з молочком?

- Зачекай... - Рикуш навіть захекався: чи від труда свого над сиром, чи від сидіння.

- Відсопнуся трохи... Отсе дожив коваль, - криво посміхнувся, - над мискою спітнів... Приляжу.

- Лягай-лягай, - заметушилася Доманя, рада вже від того, що муж уперше чи не за чотири тижні пожартував. - Хотен обіцяв сьогодні зазирнути. Лягай.

Вона ще примовляла до Рикуша, обережно помагаючи тому лягти на лаву, коли

двері прочинилися й на порозі постав лічець.

- Здорові будьте!

- Бач! Про вовка примовка, а вовк у житло! - зраділа Доманя. - Сідали вже сьогодні. І сир їли, - поспішила поділитися радістю з лічцем.

- Дякувати Велесу мусимо! Ну ж бо, гляну...

Старий довгенько вовтузився над пов'язкою, роздивлявся рану, мацаючи шкіру навколо неї, потім, діставши з торбинки маленького горщика, видобув з нього покривленим пальцем якусь мазь.

- Гоїться твоя рана, Рикуше. - мовив задоволено: - Гній відійшов, трохи кровить ще, та то пусте.

Густо змастив своєї мазюкою шмат платна, приклав до рани, закріпив пов'язкою.

- Тепер на м'ясо налягай, а ще ліпше на печінку. - Хотен зібрався йти: - Яйця курячі, сир - ото твоя їжа. Мусиш втрачену кров поновити. Застуди бережись.

- Як дякувати тобі, Хотене?! - Доманя мало сльозу не пустила: - Не вірили вже... - й згадавши про присутність мужа, схаменулась і змовкла.

- Пощо образити хочеш? - насупився лічець: - Боже діло роблю; Велесів заповіт такий. Богам воздайте хвалу. Днів за три навідаюсь іще.

- Воздамо! Воздамо! - захвилювалась Доманя. - Бичок у нас справненький, Благовид завтра ж і одведе на капище. Авжеж!

- Шамро мене чекає, - рушив до дверей Хотен. - Ходіть здорові!

- Хай Боги тобі помагають! Що б ми без тебе... - метушилась по житлу Доманя та лічець, причиняючи за собою двері, вже її не слухав.

Лежав Рикуш на смертній одрині - жодних думок наперед не було: хоча б про завтрашній день, не те, що про наступний тиждень. Коцава Смерть шкреблася в двері, подих її чути було з кожної шпаринки. Байдуже було до всього; коли й думалося часом, то лише про кончину свою: просив Сварога, аби забрав швидше до себе на Сваргу, доки не покинули зовсім останні сили - як же тоді вправлятися йому, Рикушеві, там, у Вирії, з молотом?

Та варто було Хотенові з Орогостею витягнути з ковалевого тіла залізного сла Смерті, як той вже через якихось три чи чотири дні згадав і Сиверову похвалу йому, як хитрецеві, що спромігся стати врівень з чужоземними ковалями, і про те, що меч, гордість його, піхов ще не має. А перед очима сам собою поставав весь довгий шлях від криці до лискучого клинка: п'ять зим і п'ять літ - немало в Десні води сплигло.

Нічого не забулось. Як рушив Благовид важким бійним ковадлом [\[252\]](#) ніздрювату крицю, а Рикуш плавив потім в печі її биті, не більші від горіха, рештки вперемішку з дрібним деревним вугіллям, коли березовим, коли дубовим, та ще з негашеним вапном і кольоровим склом від гутника Самоти: і більше клав, і менше - шукав чогось, чого й словами не скажеш, що лише оку, пальцям та задуму хитреця відоме. Цілий день плавилась криця, стаючи залізом, цілий день Рикуш, закриваючи лик свій шматком повсті з двома дірками для очей, через невеличкий отвір у домниці слідкував за тим, що робиться всередині печі. Не буває так, щоб у печі лишилось

тільки чисте залізо: там повно домішок – і слабкого, засміченого заліза, і не заліза взагалі. Тож, розбивши бік печі, вигрібав з неї спочатку те сміття, що піднялося на самий верх, а за тим уже брав кліщами головеньку заліза, що аж палахкотіла язиками Сварожича. Не гаючись, починали з Благовидом ковадлами плющити головню впоперек, а тоді відрубували верхню, засмічену третину – її клали до печі наступного разу, знову на переплавку, нижню ж частину злитка рубали навпіл, а за тим, поливаючи льодяною водою, били на наковальні, остаточно очищуючи, витягуючи в смугу. Пара тоді стовпом стояла в кузні, залізо бухало і сердито шипіло на весь посад, а сусідський люд говорив поміж себе з повагою: "Чуєш – Рикуш над залізом кудеса творить!"

На самому споді печі завжди лишалось трохи заліза, котре повільно, цілими літніми днями холонуло, аби стати таким твердим, що хоч оскарби* з нього роби. В три руки розковував Рикуш з Благовидом тонкі смуги та клав їх ржавіти в свинячий гній – щоб слабке залізо поїла іржа. Далі, вже короткими зимовими днями, грів у горні й кував, вибиваючи зі смуг решту слабких, нещільних місць, гартував ті смуги в охололому на морозі капустяному розсолі і сіре залізо від нього перетворювалося на уклад: світлішало, ставало щільним, але й крихким. Тоді Рикуш розбивав охололі смуги ковадлом, роздивлявся їхнє зерно[253], знову клав до горна, розігрівав до білого саява, знову бив – уклад світлішав з кожним разом, аж доки не ставав майже білим.

Вибравши кілька смуг, складав, пересипаючи їх сіллю, в пакунок, що ковалями парегою зветься, обв'язував її витягненим перед цим тонким дротом. Без солі хитрецеві-ковалю ніяк не обійтися, сіль не дає на поверхні смуг окалині утворитися, бо інакше вони нізащо не спечуться поміж собою. Та якось купець Ждан привіз Рикушеві на пробу сірий прах[254] з далеких якихось країв, назвавши його бурою[255], сказавши, що дивом цим ковалі в чужих землях при зварюванні уклад посипають – так повідав йому ромей, що тією бурою торгував. Спробував – дива! Мов скипілися між собою під його молотом дві розпечені полоси! Крутив, роздивлявся – насилу вгледів ледь помітну межу між тим, що було колись двома смугами укладу! Он воно що бура ця дає! Купив чверть пуда на пробу: для мрії своєї хитрецеві нічого не жаль. І не прогадав.

Смуг укладу назбиралося в нього до двох десятків: накладав одна на одну і посипаючи бурою, зварював у горні докупи; розігрівши до сліпучого саява, коли уклад починав іскрами бризкати, скручував по дві між собою і проковував, складав упоперек не один раз, вибиваючи з того укладу зайве, слабке, що окалиною відлітало з-під важкого ковадла Благовида. Десятки, може й сотні разів проковувалися кручені, складені докупи, зварені смуги того укладу, кожного разу втрачалися з окалиною слабші шари, смуги щоразу потроху меншали, зате набували потрібних Рикушеві-хитрецю властивостей: одна, за його задумом, мала бути твердою, інша пружною, третя м'якою. Рикуш підбирав їх одна до одної, знову з допомогою бури зварював у кованець[256], відпалював його, обробляв, гартував та відпускав, пробував нарешті клинок і відкладав убік – не те, не те! – та й знову брався за ручник[257].

"Справжній топор, він на лезі злим має бути, – казав колись юному Рикуншеві отець його, Зимород, – чим більше ти уклад скрутиш, складеш та прокуєш, тим більше духу Сварожича заплутається в тих плетивах. Тільки він і робить лезо топора злим: ніщо перед таким не встоїть!" Тож якраз і відчувалося Рикуншеві, що надто мало Сварожичевого духу заплуталось в його кованцях – хотілося, щоб різучим було лезо мрії, щоб майбутній кладенець [\[258\]](#) разив чужого меча мов Перунова блискавиця. Ночами ворочався на лаві, ніяк не міг упіймати невловиму думку-розгадку: вислизала в останню мить. Та все ж одного ранку, не вночі навіть, далася йому до рук заповітна Жар-птиця. Тоді саме такий мороз удрав, що горобці на льоту падали замертво, плюнеш, а слина на дорогу мерзлою грудочкою – дзинь! Зуби, варто вишкірити, мерзнуть – отакі морози були!

Забрав із теплого житла Благовида, потягнув до кузні. Розпалили горно, Рикунш добув з кутка кілька тих головеньок, що лишались після кожної плавки на дні печі – тримав їх на оскарби. Гукнув Доманю, аби принесла жона двоє відер розсолу, а сам заходився з сином головеньки гріти в горні: не заривав їх у вугілля, а полишав прямо на поверхні. Загадав Благовидові біля кузні розсол дрючком помішувати. На такому морозі з часом навіть ропа почала підмерзати, на кашу стала схожою. Коли, схопивши кліщами, сунув Рикунш розпечену головеньку в відро з перемерзлим розсолом, бухнуло на весь посад, гарячі бризки полетіли навсибіч і біла хмара здійнялася до самого неба – аж самому стало лячно. Благовид ще нічого не розумів, та коли охололе литво лягло на наковальню і він почав лупити його бійним ковадлом, з того немов скоринки повідлітали.

"Отсе, сину, те, що мені треба! – зрадів тоді Рикунш: – Бачиш, які товсті скоринки від прехолодного розсолу вийшли? Ми злого кладенця з отсих скоринок тепер куватимемо!" З деяких головеньок скоринки цілими шматками відділились, з деяких – на друзки розлетілись. Він найбільші шматки перекладав м'яким залізом, проміжки засипав дріб'язком – парегу лаштував. Ув'язавши дротом, сунув до горна і почав повільно, обережно працюючи міхами, розігрівати свою задумку. Першими почали м'якнути великі скоринки, потім дрібні шматочки, і під Благовидовим ковадлом з допомогою бури все те зварилось, скувалося до купи. Вийшло! Нагріли вдруге, до білого; палаюча парега лягла на наковальню і вони з Благовидом прокували її, як треба – вийшло! За два дні зробили три таких смуги. А потім, вимацавши пальцями, видзвонивши, вибрав Рикунш найліпшу і її знову гріли, скручували, проковували, складали – безліч разів проробляли одне й те ж саме, аби вловити в плетиві їхнього кованця якомога більше Сварожичевого духу; тепер Рикунш був упевнений: вийде! "Згадав я, сину, – мовив якимсь під вечір одного вдалого дня задоволений хитрець, – слова прадіда твого, що найкращі топори виходили в нього в найхолодніші зими. Я тоді щойно отроком став, не дуже й прислухався до старших... Певно, дід Паско з Вирію мене надоумив: чим холодніший розсол, тим твердіша скоринка в ньому гартується!"

У сім шарів був зроблений останній кованець. В середину його лягла смуга

найм'якша – з тим, аби легше було потім вискоблити в ній широкі доли[259] та ще аби легше передавалися в руку удари в січі, адже і була вона найдовшою, саме з неї витягувалося ще й майбутнє руків'я меча. По краях, на леза, пішли дві найтвердіші, найтонші та найрізучіші смуги, а вже наступні чотири – найпружніші – накрили їх з обох сторін. Після горну, під молотом стали усі сім смуг одним цілим – лише коваль-хитрець і добере скільки їх було насправді. Та кованець – ще не клинок. Аби можна було зробити з нього клинок, перш за все відпал[260] потрібен.

Усе, що до того Рикушем було зроблено, то все менше, ніж половина ковальської хитрості. Відпалити уклад таким чином, щоб він і менш крихким став після того, і всередині напруги не мав, і обробляти його було легше – отут пізнається справжній хитрець! Нагріти не більше й не менше, ніж потрібно, саме до солом'яного кольору; далі, не охолоджуючи й не нагріваючи сильніше, тримати так скільки треба, а потім дати повільно охолонути разом із горном. Хай спробує хтось, хто ковалем себе вважає! Рикуш, принісши удосвіта щедрю пожертву покровителеві своєму, Сварогові, про все на світі забувши, простояв у зачиненій наглухо кузні біля горна над своїм кованцем, мов кіт над мишею мало не півдня, тридцять і три рази прошепотівши таємне, від прадіда ще передане довге, незрозуміле простому мертові заклинання, впиваючись очима в розпечений уклад, піддаючи міхом повітря, скільки треба, підсипаючи наготоване заздалегідь вугілля і молячи час від часу Сварога про одне: аби очі не підвели. Коли скінчив роботу, то сяйво розпеченого клинка стояло перед його очима всю ніч і на другий день, а йому так не терпілося за доли взятися!

Вискоблити на обох голоменях[261] доли – не лише глибокі, але й рівні, мов стріла – не так просто, як може комусь здатися. Він над ними довгенько помучився, адже навіть у цьому не хотів осоромитись перед купецьким дорогим мечем. І спуски[262] прокував – замилуєшся: не простим клином зробив, а ледь опуклими, бо меч не ніж, він не стільки ріже, як рубає, розвалюючи при цьому плоть супротивника навпіл; до того ж клинок з такими спусками удвічі міцніший при ударі. Благовидові не довірив, сам узявся до молота і чимало часу пішло у нього на те. А посадити на клинок огниво[263], на руків'я яблуко[264] та вкрити його зерню[265] – це вже за виграшки було такому хитрецеві.

Гай-гай! Коли те було – двобій зі Жданом на Перунів день... Тоді праглося меча зробити, аби честь мужа відстояти, перемогу в купця забрати та з літами те і неважливим стало вже, інші виходили переможцями на мечах і не Ждан зовсім, зате прагнення зробити меча та хитрість свою ковальську довести усім – ось що засіло в Рикушевій голові. Хитрість – це не те, що мечем по молодості махати, хитрість, вона на все життя і коли сили від літа до літа у мужа все менше, то хитрості навпаки – лише додається. То що тоді важливіше, достойніше?!

Серед хитреців-ремісників нема більш шанованих людей, аніж ковалі, недарма ж шоста сотня обрала минулого літа, після смерті старого Бивоя, саме Рикуша своїм сотником – з пошани до коваля-хитреця. Коли відпал клинка така хитрість, то що

ж тоді казати про гартування меча?! Лише гарт остаточно робить меч таким, яким він є насправді. Як з уноші лише під час раті гартується справжній муж і постає незламний бойовий дух його, так і в ковальській кузні меч з клинка народжується під час гарту. Кожному укладові свій гарт потрібен: скільки різних укладів є, стільки й гартів. Як нагріти клинок, до якого кольору, скільки гріти і в чому охолоджувати, і скільки охолоджувати, і як саме, щоб отримати замислене хитрецем – хіба ж це не кови?! Чари й кудеса!

Перегрієш клинок і леза його поведе, недогрієш – таким крихким може стати, що навіть від падіння переломиться, на мить якусь забаришся між горном та діжею для гарту – і буде клинок неоднаковим по своїй довжині: де крихкішим, де пружнішим. Ні, дарма люди доброго коваля хитрецем звать і шанують мало не так, як волхва!

Один уклад гартують в холодній воді, інший в сечі чорного цапа, а буває, що і в лляній олії – та хіба тільки це здатні намислити ковалі-хитреці?! Розповів якимсь Рикушеві Сивер, що чув колись в далеких заморських краях про гартування чужоземного меча: немовби дорогий меч тамтешній коваль гартує в тілі молодого сильного раба, зумисно його заколюючи розпеченим клинком та чекаючи потім, аж доки тіло вбитого не захолоне – щоб вся сила раба до меча перейшла.

Перш за все вони з Благовидом випробували клинок на ручному точилі з круглим каменем. У сутінках кузні з-під леза майбутнього меча пучком полетіли білі іскри з маленькими зірочками.

– Ану скажи, сину, – поцікавився тоді Рикуш, – допоки слід мені отсей клинок у горні на гарт гріти, га?

– Щоб червонясто-вишневим став, отче! – з готовністю вигукнув Благовид.

– Добре! А якби червоні та пухнасті були іскри?

– До білого, отче, а коли іскра жовта, тоді до світло-червоного, а коли іскра моркв'яна на колір і зірочок мало дає, тоді до солом'яного.

– Не лінуватимешся, то й хитрецем станеш! – похвалив тоді сина Рикуш

... Наповнена по самі вінця льодяною водою, висока діжа для гарту стояла поруч із горном і Рикуш, дочекавшись, коли клинок меча набуде в горні потрібного кольору, стиснувши його кліщами, швидко сунув у діжу по самісіньке руків'я.

Там, де клинок проткнув поверхню води, з глибини, зашипівши, прорвалася хмаринка пари; Рикуш, занутивши меча до самого руків'я, одразу ж різким порухом просмикнув його вбік.

– Нащо се? – не зрозумів Благовид.

– Там навколо клинка з пари сорочка твориться, а нам треба, щоб уклад вода обіймала. Запам'ятовуй усе та найбільше – мисли, сину! Ану скажи мені, чому руків'я не гартують?

– Ну... Та...

– Е-е-е, не знаєш. Щоб у руку не віддавало при січі, має бути руків'я м'якшим від самого клинка.

- Дякую за наук, отче... - засоромився Благовид.

Охололий меч потемнів, вкрився темно-сірою плівкою і Рikuш довірив синові ретельно її зчистити. Потім вийшов з мечем до денного світла і довго роздивлявся клинок, торкав уклад пучками, клацав пальцем, слухав високий, тривалий дзвін, нарешті задоволено мовив:

- Бачиш, Благовиде, як змінився від гарту колір укладу? Напруга в ньому велика, зайва і нам непотрібна. Відпускати будемо клинок. Ану, розкажи мені, сину, як би ти це робив, га?

Усім відомо, що ковальству навчив людей Сварог. Та ніхто вже не повість про те, хто першим здогадався відпускати гартований уклад. Може й Сварог, а може котрийсь хитрець... Дуже й дуже рідко буває, щоб ковальське ремесло хтось перейняв не від отця свого чи діда. Знав Рikuш, що далекий пращур його, Бразд, четвертий син старійшини Рекуна, онука самого Кологаста, вже був ковалем-хитрецем, а від кого він перейняв ковальство - те невідомо нікому, можливо, що й сам Кологаст залізо кував. Кожен нащадок Бразда щось та й додавав своє до хитрощів пращурів, котрі передавалися з покоління в покоління, як велика таїна. І навіть коли з літами дещо з тих хитрощів забувалося чи змінювалося, все одно, жило воно, те відання заліза й укладу, в самім ковальськiм серці, в потрібну мить саме собою, з нізвідки, зринало, мов нічна підказка діда Маруна про люті зими і нічого надміру дивного в тім Рikuш для себе й не бачив - Пращури завжди підкажуть, пораду дадуть, коли зрятъ вони добрі діла своїх нащадків на землі.

Різний уклад дає різну іскру і по тій іскрі хитреці ковалі відають, як уклад гартувати та як його відпускати опісля, аби прибрати з клинка непотрібну, зайву напругу, часом і крихкість надмірну, вивільнити його з оков Сварожичевого полум'я.

- Ну що ж, готуймося, - вислухавши Благовида, прорік Рikuш. - Тільки зробимо се по-моєму. Намислив я меча нашого відпускати в гарячій воді, а поверх неї щоб на осьму пальця ляної, добре провареної олії було.

- Чому так, отче? - поцікавився тоді Благовид.

- І сам до ладу не скажу, - зізнався Рikuш, - от відчуваю так, і все тут... Без олії, боюся, ще надто крихким залишиться лезо, а в самій олії - не таким злим. Щоб усе в міру було, нехай спочатку через олію пройде, потім уже в воду... Коли сам хитрецем станеш, багато чого отак, на передчутті, робитимеш.

Вичистив Благовид клинок до світлого і Рikuш у темній кузні при зачинених дверях, аби не пропустити потрібний відтінок, поклав його до розпаленого горна. Колір укладу одразу ж почав мінитися від майже білого до світло-жовтого, а далі до синього і коли вже з темно-синього поволі ставав вишневим, він спритно підхопив затиснутий кліщами клинок і сунув у воду, вкриту плівкою перекип'яченої олії. Коротенький язичок полум'я майнув на мить над її поверхнею і тут же, немов від одного лиш шипіння води під нею, згас.

- О тепер, сподіваюся, те, що треба вийшло! - Рikuш радів, мов уноша. - Точити будемо клинок, а се, скажу я тобі, Благовиде, терпіння вимагає.

Ге-ге! Хто меча не точив, тому і в голову не прийде, наскільки це непросто. Одна річ сокиру наточити з лезом у півчетверті, та хай навіть і в четверть[266], а зовсім інша – меча двосічного з клинком у більш, як чотири, а швидше, майже у п'ять четвертей! Обидва леза його, коли він кладенець справдешній, власника свого гордість, мають бути бездоганними – ані тобі западинки якоїсь, ані виступу найменшого на жалах чи на спусках його і найприскіпливіше око не побачить, скільки не дивись! Багато в цьому ділі важить тверда та непохитна рука заточника, його несхибне око і все те ж терпіння хитреця – вже ж без нього в жодному ремесстві кроку навіть не ступиш.

Найстрашніший огріх – виводячи спуск у ніщо, перегріти жало леза до синього. Тоді перегріта місцина враз стає крихкою і аби блазні* тієї позбутися, доведеться вирівнювати лезо клинка по всій його довжині. Ох і старався тоді Рикуш: не міг він дозволити собі занастити меча, над котрим стільки довелося потрудитися! Благовид крутив і крутив точило, меч шипів-видзвонював на мокрому камені, а старий коваль, раз по раз зупиняючись, все прискалював око – видивлявся, чи не перебирає зайвого? Вже по тому, як повільно подавався каменю уклад клинка, відчував, що творить найбільшу хитрість у своєму житті; гордість від того розпирала груди, а в душі панували благостині: отсе вже меч, так меч! – кладенець! Жнива не дали закінчити ту роботу, продовжили її лише після того, як снопи перевезли до стодоли. Доводив леза вже самотужки, вручну, каменями з піщаника, шиферними оселками, а коли клинок вже міг волосся на руці злизувати, взявся робити його лискучим, немов зерцало: тер посипаною крейдою повстю, а на завершення, щоб навіть лик свій можна було побачити в клинку, перетерту в ступці крейду змішував з дрібкою розтопленого смальцю і мазав нею закріплену на круглому точилі смугу повсті. Знову Благовид крутив черен точила, що оберталося тепер над порожнім, без води, коробом і клинок на очах почав пускати проти сонця блискітки – нарешті! Жаль, з череном отак промахнувся, мамутового рогу схотілось... Ліпше би по простому: сиром'ятним ремнем обгорнув. Та нічого! Ось підведеться – і черен переробить, і піхви зладнає. Допоки ж лежати?! – вже й грудень[267] худне.

Лежав тепер, стомившись від спогадів, на правім боку, з нетерпінням чекаючи, доки зайде хтось у житло – уперше від ковуйського нападу цікаво стало: що там, у кузні його, діється? Так і підмивало встати й дивом якимось вийти надвір, тільки розумів, що не вдасться: сили не вистачить. Одне й лишалося – вслухатись, чи не йде хтось? Ну, де отсе, в біса, ходити можна?!

Одним словом, до життя вертався Рикуш.

Тиждень вже минув, як поїхав князь Володимир Святославич з Берестового. Звісно – у князя турбот стільки, що простому смертному й не снилося. Князь поїхав, а Волхитка все не могла забути того вечора – весь час княжа лазня перед очима стояла.

... Вона хоч і чула вже від Берези, що князь може люби творити з двома чи й трьома одразу та уявити таке не могла. І коли зрозуміла того надвечір'я, що буде з

князем не одна, вперше відчула в душі своїй спротив, навіть злість. Вона, Волхитка, Перунова діва, обавниця й чарівниця, перша в роду красуня, та що в роду! – вона й тут не бачила собі рівних по дівочій красі, – та й буде ділити з двома отсими свого князя?! Від хвилювання її у жар кинуло, а думка металася в голові, мов налякана білка в клітці: "Що діяти?! Як бути?!" Одне лиш відчувала: лише хитрістю зможе виграти, лише обавством. Але як вдіяти так, щоб ті двоє не змогли до князя навіть наблизитись, як судженого свого змусити забути про інших двох?!

Відкинувши дівочу гордість, немов у холодну воду шугнула – безсоромно зняла із себе сорочку й присіла перед князем:

– Дозволь, мій княже, роззути тебе...

Вона бачила, як спалахнули двома жаринами похоті княжі очі, коли він дивився на неї, оголену, згори і той погляд запалив її надією, що все буде добре, по її задуму та волі.

І вже в самій лазні, на гарячій липовій полиці пестила свого князя, як хотіла, виціловувала його й шепотіла палкі слова, а коли жар погнав із могутнього Володимирового тіла піт, Волхитка взялася до віників. Краєм ока вона бачила розгублених Чадогостю та Якит, котрі тулились в кутку лазні й хоча ще зранку вважала Чадогостю подругою, та зараз мала її за суперницю, що постала на її, Волхитчиному шляху до щастя: нехай там і сидять!

Якит, що майже не розуміла руських слів і вперше в житті потрапила в лазню, була налякана мало не до смерті. Лазня, з закіпченою до чорноти стелею, здавалася їй велетенською гарячою піччю, а князь злим Дивом, що замислив засмажити і з'їсти бідну кизинку [\[268\]](#). Вона з жахом втупилась у Волхитку з князем, не розуміючи, як ця наложниця сміє лупити свого володаря і чому той анітрохи не опирається, а навпаки, навіть постогнує від блаженства.

Чадогостя все ж таки трохи освоїлась, а оскільки і вдома, у Витичеві, любила лазню, то потихеньку й собі почала паритись. Бризнула з ківшика на кам'янку квасу, взялася до віника – хльостала спочатку себе, а потім потихеньку й перелякану Якит. Та навіть очі закрила, гадаючи, що прийшов її кінець, але трохи згодом звиклася, терпіла дивне те дійство над собою без минулого остраху.

Розпашілі від жару, лискучі від поту юні й прекрасні дівочі тіла з прилиплими березовими листочками на них неабияк розбурхали Володимирову ярість. Він підвівся з полиці, вилив на себе жбан холодної води, що стояв біля дверей і обернувся до дівчат. Стояв перед ними у всій своїй мужній красі – немов то сам нестримний Ярило зійшов зі Сварги, аби запліднити все навколо, а Волхитка вже була тут, як тут, увивалась біля князя, линула до нього всім тілом, пестила безочиво й пристрасно – Володимир тільки поглянув на Чадогостю з Якит, а потім не стримався й згріб у ведмежі свої обійми Волхитку – у неї аж кісточки хруснули...

За тим були любі на очах в суперниць і Волхитка, палаючи жагою будь що вийти переможницею в тому змаганні, відчувала вже тваринну якусь байдужість до того, що на них із князем дивляться ці двоє. Вона прагнула лиш одного: аби він забув про

Чадогостю і Якит, а тому була сама не своя в похоті й певний час їй те вдавалося. Тільки зовсім інше було на думці в князя і він все ж таки появ усіх трьох і в лазні, і вночі в своїй княжій ложниці на широчезному, встеленому паволоками одрі – появ не один раз, і не два. Волхитці довелося зціпивши зуби, пересилюючи себе, верховодити перед князем над дівчатами в тому огидному їй злюбі, що й злюбом вже не був, але вона більше не належала собі – лише несамовитому своєму бажанню будь що не програти в цій власноруч затіяній нею ж грі, що почалася ще п'ять літ назад у Короні перед Перуновим днем.

Князь, прокинувшись серед своїх вкрай стомлених наложниць, на суперниць Волхитки й не глянув; мовби й не було перед цим безсонної ночі, знову творив прямо між ними любви з Волхиткою, назвав її любленицею своєю та забавкою, обіцяв навідатись скоро і поснідавши з Аделею, поїхав. Наступного ж дня у світлицю зайшла Береза, роззирнувшись, знайшла очима Якит, підійшла та й забрала її з собою – більше ніхто з дівчат степівчанку й не бачив. Лише гадали: чи на торговище повели чужинку, чи іншому комусь в наложниці князь подарував? Зате перед Волхиткою баба при всіх поклала два згортки паволок і срібні рясна з колтами, та такі красні, що й очей не відвести! Дівчата тільки охнули від тої ліпоти, а Люборада, не стримавшись, сльозами зайшлася – зрозуміла, сердешна, що безславно минула її година... Ще днів через три так само прийшла череда Чадогості. Та була спокійною, вставши, поклонилося в пояс тимчасовим своїм подругам і мовчки вийшла.

Серед гнітючої тиші, що настала в світлиці, раптом не хтось, а Люборада завела:

Білим лебедем по Дунаю

Моя доля пливе, ой, доля!

А над тою водою хижим соколом

Біда крила розправляє, біда!..

Волхитчин голос теж вплітався в сумну Чадогостину пісню, дарма, що дівчата відверто їй тепер заздрили, визнавали беззаперечну зверхність сіверянки над собою та прагнули будь що домогтися дружби з княжою любленицею. Ніхто з них і помислити не міг, що насправді коїлось у Волхитчиній душі.

Від того вечора в лазні все перевернулося в ній: що видавалося світлим, враз змінилось на темне, замість любові до князя поставала незагойна образа і запізніле каяття; лише безмежно вражене самолюбство родимої відьми – обавниці, яритниці – вимагало, не зважаючи ні на що, вперто домагатись напроороченої мети, бо хіба ж могла вона зізнатись навіть самій собі у власній дурості?! Не уявляла вона ані повернення з ганьбою додому, – та й хто б дав їй те вдіяти? – ані продажу її, мов рабині, котромусь із тутешніх... Навіть смерть була би для неї милішою, ніж такий живот. А окрім того була ще одна обставина, котра робила неможливою ніяку іншу долю окрім того давнього пророцтва у ві сні. На неї покладала обавниця останні свої сподівання – на відання того, про що нікому ще тут невідомо. Поки що. Тим лише й жила тепер Волхитка.

Видута давно вже, від самої тризни за Любимом, місця собі не знаходив. Ще як були вони з Ізборою в Сосниці, наслухався там свата, який нібито чув на торговищі розмову двох нарочитих мужів, котрі, похваляючись отриманим за зерно сріблом, рекли, буцімто знак був борзнянському волхвові Буслаю, що гряде на Подесення важка година, а відтак і дурень буде той, хто не второпає запас собі на чорний день вдіяти. Тепер згадка про почуте від свата була для Видути мов сіль на свіжу рану.

І вже другий місяць разом зі старшим онуком Благоярм час від часу намагався Видута знайти сховане Любимом срібло та тільки всі старання їхні були марними. Пішов син, забрав із собою свою таємницю: де скарб схоронено? Навіть невістка Хорошка нічого не могла підказати Видуті. За життя Любима Видута до сріблολюбства сина ставився мало не вороже, часом навіть зневажав його, коли бачив, що син, срібло родовичам під ряд купи даючи, неабияку взвить з того має. Закупи в Любима не переводились здавна, а це вже третє літо поспіль семеро обельних[269] холопів зі своїми домочадцями гнули спина на широкій синовій ниві, що мала однієї ріллі десять і вісім сох. Ще б нічого, коли б із прийшлих, а то ж дві сім'ї зі своїх, нехай і дальніх, родовичів – старійшині на сором та вічне каяття перед пращурами. Рід розрісся, розпух і вже байдуже дивився, як один родович поневолював за не віддану вчасно купу іншого – свого ж, Кологастової крові!

На тризну за Любимом пішло четверо коней, пара гов'яди та все Видутине срібло: не скажеш же родовичам, що задниця за сином старійшини без срібла, що сховав його Любим, а де – те з ним полинуло до Вирію. Благояр зізнався дідові, що колись давно, ледь отроком ставши, бачив якось ту отцеву макітру – ще коли разом жили: заскочив раптово у житло, на їхню половину, а Любим якраз вовтузився над сріблом своїм і так на старшого свого гримнув, що той стрілою назад вилетів. Перерив дід з онуком усю долівку в своєму житлі на синовій половині – дарма. Взялися шукати в Любимовім теремі й теж марно... А срібла мало бути в сина, відчував старійшина, ого скільки! У самого Видути срібла ніколи багато не було – так щоб з надлишком – бо вважав, що не має воно брати гору над людиною, тим більше, коли старійшиною рід тебе обрав, а відтак і дивиться, як ти себе поведеш: по Кону житимеш чи ні? Бо ж казали волхви: срібло – чортове ребро, від нього ледь не всі біди людські починаються.

Ледь не всі, але ж і не всі – ось де правда! Бо потоптана житня нива мала бути пересіяна хоча б яровиною, хоча б навесні – а чим? Опісля Ладу[270] мало не всі родовичі надлишок зерна збули купцям, бо хто ж думав, що з родом таке лихо станеться? На прокорм зимою зерна вистачить, тільки ж де взяти жита, аби наступної осені ниву засіяти?! Бо ні просо, ні ячмінь з вівсом, навіть пшениця родові жито не замінять. Тож на одне лиш кляте срібло вся надія коропців і була.

Жилята першим, найнявши підводи, рушив до Вороніжа по жито: доки інші на диво сподівалися, потайки срібло своє рахуючи, він трейчи встиг обернутись. Жита на пересів у Жиляти, жмикрута, і так вистачило б, та він добре знав, де взвить матиме. Прочули навколишні роди, що в коропців злидні завелися та й загнули ціну. Хто опісля

Жиляти подався – той у півтора рази переплатив, а хто третім рипнувся, той ні з чим вернувся: вже вдвічі ломили! "Хто ж таку ціну платитиме? – вирішили коропці: – Хіба що здуру!" – та й повернули голоблі додому.

Але за Жилятою купці подались – хто куди, де жито дешевше, і вже везли, везли, везли, все вище піднімаючи ціну. Ті, котрі пожаліли сплатити вдвічі, дивлячись тепер, як гребуть усі привезене купцями жито, мусили за іншими слідком, вже й купу беручи, віддавати втриє супроти звичної. Жилята від купців не відставав і вкотре втер усім носа, показавши, як треба наперед думати.

А Видута, старійшина, сидючи без гривні срібла, як не рахувати тих десяти, що на княжім суді від того ж таки Жиляти отримав, не додумався навіть три синові підводи, його ж кіньми запряжені, комусь підсунути: "Бери, – мовляв, – а мені за те осьмину жита з воза". Молодий, проте хваткий Балуй першим з купців прийшов до старійшини: насаду, як у Ждана Ходотича, чи десятка супряжних[271] підвод, як у Курила не мав, одні лише воли, на котрих швидко взвить не отримаєш, а тому, вклонившись старійшині низько, почав Любимові підводи просити. Видута розумів, що рід мусить якось викручуватись і підводи дав, хоча ланіти від сорому вогнем палали – відчував старійшина і свою вину, що родовичі його, Кологастової ж, як і він, крові сплатять купцям втридорога, замість того, щоб об'єднавшись, податися разом куди подалі та й купити в дальших землях жито по прийнятній усім ціні.

Вина його, Видути була в тім, що рід дідню землю, племенщину спільну розділив і тепер кожен мається зі своїм лихом окремішно від інших – розпорошилася сила роду, могутня колись, мов камінь і до праху сипучого подібна нині. Хіба ж було таке при Кологастові, чи Зимородові та навіть при дідові Рождену чи хоча б і при Жаданові, що одні родовичі з голоду почнуть пухнути, а інші з того взвить іще матимуть?! О, Боги, немає прощення й не буде ніколи старійшині Видуті від пращурів роду!

Горіли-палали від сорому ланіти й жити не хотілося... Та думка сама собою повертала на своє, скорботне, але буденне. Що того жита, котре Балуй за підводи рядився дати, коли в тебе десять і вісім сох землі?! Усе Жилятине срібло, без ногати лишившись, пустив на зерно, ще й двох огирів з Любимового табуна мусив продати, бо рядовичі може ще й стягнуться якось на пересів: куди ж їм подітися, а та половина ниви, що обельними холопами оброблялася й уся житом була засіяна? З нею як?! Покинути родові на сміх: от, мовляв, Любим міг землі лад дати, а отець його, старійшина – ні! Через те й послав Благояра спершу з кіньми до Борзни на торг, а опісля разом із Балуєм по збіжжя на пересів.

Тож тепер і сушив Видута голову над одним: ну де його Любим срібло сховав? Лежить десь під спудом те срібло – багато, певно, срібла! – то як же не знайти його, щоб дати лад ниві, щоб сиріт на ноги звести?! Вигнавши зранку Благоярових домочадців із житла, удвох зі старшим онуком заходилися штрикати Любимовими ловецькими сулицями долівку нового терема, сподіваючись, що втраплять на закопаний скарб. Переколупали, перевели на пси мало не всю глиняну долівку – катма макітри! Видута, стомлений не стільки від того колупання, скільки від якоїсь напруги,

що останніми днями обручем стискала йому груди, вкотре махнув на все рукою і подався геть, аж згорбившись від тягара, що віднедавна повис на ньому.

Та варто було йому вийти за власні ворота – до вічниці намірився, як мало не зіткнувся з Перенігом, сотником.

– Гой еси, старійшино! – ледь вклонився той: – Уздрів щойно ратича того, Риботу... – трохи зам'явся Переніг, а потім дивлячись убік кудись, продовжив: – У вічниці, рече, тебе не знайшов, а тому велів переказати, що чекає на тебе вдома.

"Чекає вдома?! – Видута від обурення дар мови втратив: – Мене, старійшину... утричі старшого..."

Якби довелося почути таке від Седня, Видута стерпів би – тивун княжий, віком коли б чи не старший. А тут... прийшло якесь: молоде, вовка смаленого ще не бачило, нещасний десяток таких же сопливих під ним, тільки й того, що княжі люде й при мечях, і сміє йому, старійшині! – дідові супроти нього, – щось веліти!!

Скипіла у Видуті Кологастова кров, люто блиснули очі... блиснули та й згасли – і те побачив сотник.

– Невже підеш?! – спитав без тої вже пошани, що завжди, розвернувся й одразу ж мовчки подався кудись у власних своїх справах, а старійшина так і лишився стояти, не знаючи, що ж йому діяти?

На щастя Видути Сивер, братанич, нагодився.

– Гой еси, стрію! Чекаєш когось?

Видута лише зітхнув важко. Пом'явся, пом'явся, а тоді себе таки пересилив.

– Що ж се діється, Сиверку?! – мало не пошепки, соромлячись, запитав у небожа: – Вже Рибота, княжий муж, Перенігом передає, що мене вдома, у Величковому теремі, себто, чекає. Мене – утричі старшого! Що ж се на світі діється, хоч ти скажи?!

Сивер замислився, потім мовив:

– Не ходи, стрію. Тут діло таке – хто кого переволить, чия воля верх візьме.

– Так муж він княжий!

– Не ходи. Раз попустиш – на голову сяде.

– А коли в поруб? Осоромить же... – Видута озирнувся навіть, чи ніхто не чує?

– Де той поруб у них? Та й не наважиться. Їх десяток, коропців вісім сотень. Князь далеко. Не ходи.

– Так діло ж княже, – все не здавався старійшина.

Сивер тільки рукою махнув.

– Яке там княже діло, стрію?! До весни одне тут княже діло і те моє. Зима вже ген на носі, маю одразу ж після Святок дерево на дитинець сікти. Там роботи, – черконув себе по шії, – остільки! А ще ж по снігу ті дуби до стіни слід приволочити. Людей мені треба. З тяглом.

Від тих слів трохи заспокоївся Видута – що б там не було, а Сивер, братанич, теж княжий муж і бачив багато чого, та все ж уперше в житті відчув старійшина, як стрімко почав рушитися власний його світ і те, що чекало весь рід попереду, вбачалося Видуті навіть страшнішим, аніж розтягнена родовичами навсибіч коропська

племенщина.

На Сиверові слова про потребу в людях він лише зітхнув:

- Зберемося зі старотцями, повідаєш їм. Сам на таке не маю волі.

Рибота не знав до ладу, що йому робити. Княжа воля звести в цьому Коропі городок і лишити в ньому залогу була не тільки несподіваною, але й не зовсім зрозумілою новоспеченому її очільникові. Одна річ коли над тобою є сотник, тисяцький, воевода і ти зі своїм десятком стоїш у стіні, добре знаєш, що мусиш чинити в січі, відчуваєш підтримку сусіднього десятка як ошую, так і одесну. Та зовсім інша лишитись з одним лише своїм десятком в чужій, невідомій донині землі, де до того ж, ніхто тобі нічого, станься щось, не підкаже і нічим не допоможе.

Що твій десяток? Одна річ бути з ним у дозорі – там ти знаєш, що рідна дружина твоя лише за версту чи нехай навіть за п'ять від тебе й тобі добре відомо, в якій саме вона стороні. Добрі коні, трапся щось, промчать ті версти й не спітніють – і ти вже зі своїми, і сотник скаже, що діяти далі. А тут? І житло, яке-не-яке є – зимою не замерзнеш, і прокорм є – з голоду не помреш, тільки всього того, виявляється, мало.

Дев'ять воїв із тобою: молоді, здорові, мов ті бугаї, – кров грає, молодецька сила та завзяття їхнє виходу просять, бо не звикли гридні без діла сидіти. Більша половина дружини всю зиму в кружлянні полюддям проводить, за тим літо настає – як не походи ратні, так охорона торгового сольства до Царгороду. Та навіть і в Києві не сидять княжі дружинники без діла: повелить зранку сотник – на герць один супроти одного стають, бо без виучки ратної і гридень не гридень. А там дивись, князь на лови вирішить саме твою сотню взяти, або в його учті їхати кудись доведеться, а там пир княжий, де рікою ллється мед та вина заморські^[272], повно смаги й печені, солоної риб'ячої зерні^[273], вареної осетрини, овочів^[274] чужоземних, узвару й кулаги. Гуслі, бубни та сопелі з ріжками, билини і кошуни, часом і дівки, якщо все те у Вишгороді чи Білгороді діється – життя гридня буйне та розвеселе при великому князеві Володимирі Святославичу!

А тут... Вой мусить від світанку й дотемна справу якусь робити, бо коли десятник чи сотник не знайде чим тому займатися – жди біди. Празному^[275] дружиннику розлінитися недовго, а від лінощів до непокори один лише крок. Бачив поки що десяток, що Рибота їхній гідний сотником залоги бути: і житло яке-не-яке мають, і прокорм, хоч і не такий, як у князя був, та всього вдосталь – м'яса і риби, хліба та каші – усього, крім меду. Їм, звиклим за останні літа, що князеві служили, до меду, те найважчим видалося. Терпіли поки що; в кого яке срібло було, швидко в купецьку калиту перейшло – за вина сурські, котрі хоча й на смак супроти княжих не дуже, зате дешевші, аніж у Києві. Подумки, наодинці з самим собою, боялись одного: а раптом князь їхній, Києва діставшись, за довгу зиму забуде про них – от що тоді?! Адже не було ще такого, щоб залишив князь десяток власних гриднів мало не серед чистого поля, без звичних стін дитинця, хтозна, як від себе далеко.

Рибота все вишукував для свого десятка якесь заняття: то за кіньми ходити, то на мечях сіктись, а потім правити їх, звісна річ, а за тим кольчуги крейдою натирати до

блиску. Лишив їм Володимир Святославич купу ковувських мечів – десятник загадав усі перечистити, нагострити, як слід і тиждень на те пішов. Потім прийшла Риботі в голову думка розвідати усе навколо Коропа й щодня десяток виїздив кудись із города, місцевість вивчав: гостинці – куди який веде, річки та броди й мости на них, коли траплялися. Якщо доручив тобі сам великий князь порубіжну заставу тримати, мусиш усе навколо себе на тридесять верст знати не гірше, аніж ту кліть, в котрій спиш, щоб у разі чого міг і поночі з закритими очима кожну стежку знайти.

Що та як йому діяти – те днями не виходило у Риботи з голови, траплялося, що й ночами теж. За три літа, проведені в княжій дружині, в походах до Червенських городів, а за тим і до в'ятичів, десятник добре усвідомив головне: там, де князь утвердив своє знамено, де оружною рукою повернув собі данників, там і влада його повна. І хай цей сіверський городок роти, Києву колись даної, не порушив, хай і не брав його Володимир Святославич копієм, та все одно, відбитий у ковуїв, тим паче, в Местиші, він – ратна здобич великого князя, а відтак і влада княжа має бути тут повна, така ж, як і в Києвому городі. Тим більше, що городку цьому князь і ймення нове дав – Хоробр. А раз так, то усе тут, на цій землі, що родові раніше належало, тепер княже. І його, Риботин, труд – владу княжу тут утвердити! Туземці ж нехай радіють уже з одного того, що урок їхній Володимир Святославич замінив на легкий оброк, що ймення городок цей має віднині самим київським великим князем дане й не аби яке воно, а – Хоробер! Пишаються нехай – одне таке не те, що на всю Русь, але й на всі навколо неї землі, що данину Києву платять! То що цим домаживцям ще треба?!

Не розуміють ще вони: земля навколо цього Хоробера віднині Володимирі Святославичу належить; і Десна з рукавами, і ліси оці – усе княже. Нехай орють свої ниви, як орали, і сіють, як сіяли, і жнуть, як жали, та мусять знати, що все те віднині лише з милості великого князя; що сидять вони відтепер на княжій землі; що лише з тої причини і урок не платять князеві, а лише оброк неважкий. І захист над городом княжий буде – а то ціна, варта всієї ріллі їхньої і ремесел усіх, і лісу такожде і самого живота їхнього.

Утвердити княжу волю тут – таке веління великого князя Володимира і він, Рибота, вдіє те, хоч би що там не було! Почав би хоч зараз, та не вийде... З десятком своїм, не за високими стінами дитинця живучи, а прямо посеред граду, в отому теремку, силу свою не покажеш. Чекати треба: доки дитинець постане, поруб буде, головне ж – півста воїв княжої залоги матиме він під рукою.

А нині схотілося Риботі меду. Хотілося ще більше, аніж гридням його десятка, бо коли вдасться добути той мед, скаже десяток: "Оце Рибота! От так сотник у нас! Гой еси, Рибото!" Прийшла йому в голову ця думка, коли мимо медоставні йшов. Одразу ж завернув до вічниці – нема старійшини... Іти у Видутине житло, то немов би просити щось збираєшся, а сотникові великого князя просити в звичайного огнищанина роду, простолюдина, не личить. Побачив котрогось туземця, домаживця й напустивши на лице своє суворості, велів розшукати старійшину. Прийде на княжий двір – авжеж, відтепер він княжий – перед десятком княжої залоги не відмовить!

Та не дочекався новоспечений сотник старійшини Видути: ні того дня, ні наступного, ні навіть третього. Добре хоч, що десяткові своєму нічого ще не обіцяв. Щойно вдарили перші морози, грудням узялася мерзла земля, і вертаючись якось із залогою своєю комонно в город, побачив, що до вічниці кілька городян прямує, відтак і старійшина мусить там бути, тож двох дружинників біля себе притримав, решті велів чекати на княжому дворі.

Спішилися біля конов'язі та втрюх, при мечах і в броні, зайшли до вічниці.

Посеред просторої вічниці побачили старійшину, кілька городян і туземного волхва, що гомоніли поміж собою.

- Здріві будьте, старотці, - по-новгородському привітався Рибота, замість поклону ледь кивнувши головою. Двоє за його спиною вклонилися, як годиться.

- Гой еси, витязю! Гой есте, мужі! - за звичкою вклоняючись прибулим, загомоніли старотці.

- Прийшов я до вас ось із чим, - поклавши длань на криж свого меча, одразу ж приступив до діла княжий муж, - мусить город окрім прокорму давати воям моїм по два турові роги меду на тиждень. Так великий князь у Києві встановив, не нам устав його й рушити!

Видута почутим обурився так, що навіть подих йому перехопило: стояв, мов громом уражений. Та Шамро, дзенькнувши посохом, ступив два кроки і впер погляд темних своїх очей прямо в Риботу.

- З яких земель будеш, муже?

Риботі з волхвами розмовляти ще не доводилось, погляд цього волшебника був важким та холодним і сотникові чи не вперше за літа, на княжій службі проведені, стало трохи не по собі. Не в змозі витримати того погляду, Рибота знітився:

- З Новгорода... - і очі його немов самі собою опустилися.

- То се в Новгороді, увійшовши, старшим не вклоняються?

Сотник гордо скинув голову, та наразившись на Шамрів погляд, що став іще важчим, не зміг і слова мовити: так і завмер. Зате волхв, насупивши брови, рік суворо, немов сам Перун:

- Мед людям Дажбогом даний: питво священне, проливати його токмо заради веселощів, як і кров - не годиться! Такий покон наш. По-іншому не буде!

За спиною Риботи стояли два його вої, усі троє були оружні та в броні, але перед ними кам'янів нездоланною поставою своєю не простолюдин якийсь, на котрого й уваги ніхто не звернув би, а волхв! Дивним чином вони немов прикипіли до долівки й почувалися не ліпше жабенят перед вужем. Хто б із них помислити міг, що можна супроти волхва постати!

Риботі сказати б щось, а чи розвернутись хоча б та й піти геть, проте бовванів перед волхвом, не в силах ступні підняти, доки той не велів:

- Ідіть, мужі, з миром. Прокорму маєте вдосталь, собі й коням, прислуга є. Чиніть, те що вам князь велів. Нині ж нам своє діяти слід.

Лише за тими словами Шамра Рибота розвернувся і разом з двома воями своїми

почвалав геть. Препаскудно було на душі: так зганьбити себе перед своїми! Ліпше б уже один пішов... І треба ж було на волхва наразитись!

Старотці уважно слухали Сивера, не перебивали, тільки хмурились все більше. Коли княжий городник замовк, Ждан Ходотич одразу й поцікавився:

- То скільки ж на те дуба треба? Числив уже?

Сивер і сам насупив брови.

- А не менше Ходотичу, як три тисячі дерев.

Вічниця хекнула.

- А не забагато буде?! - майже заволав Давило. - Ти лічити не вмієш!

- Я, Давиле, ночами не сплю, числю те дерево, - незворушно відповідав колишньому своєму сотникові Сивер, - дитинця з городищем не рівняй.

- Та де ж його взяти, дуба того?! - вже у відчаї гукнув Давило.

- Пуца велика.

- Тут не Задесення! - і собі звівся Курило, немов саме його те найбільше хвилювало.
- Сосни повно, а дуба чортма.

Сивер почав закипати гнівом.

- Старотці, пощо тут годину вільну на пси переводимо?! Велено князем: дитинець має постати до Покрови! Шукати дуба не моє діло. Моє - зиждити, від того голова пухне. Вам - розмислити, що і як: де дуба, якого скажу, взяти, як його підсікти й до стін мені приволочити, а ще під мою руку опісля Великодніх Дідів щодня два десятки древоділів і сотню люду з тяглом дати. Думайте, як те вдіяти. Все!

- Чули?! Он як заговорив! - вже з ненавистю кричав Давило. - Прихвостень княжий!

Сивера аж підкинуло. Третяк притьмом скочив, став поміж ним і Давилом, не дав спалахнути бійці. Вічниця обурено загула, та Шамро, що лишився з старотцями, пристукнув посохом і тоненький передзвін утихомирив присутніх.

- Після Дідів! - теж підскочив завжди мовчазний Жилята. - А орати? А сіяти? Стільки пересіву!

- Ти ба, чого схотів! Сам не оре, не жне, - навіть завжди спокійний Зима не стримався, - а родові вже немов боярин вказує!

- Ну, се ти загнув, Сивере. Хай би вже після Русалій, - спробував миром вирішити суперечку Видута.

"Ну за що мені отсе все? - Сивер був у розпачі: - Хоч світ за очі тікай." Так паскудно на душі стало... Тільки куди ж ти втечеш тепер? Почувався, немов шмат криці на Рикушевій наковальні - розплющать тебе родовичі з князем... Ну як вони зрозуміти не можуть, що молот той княжий, його знищивши, і рід розіб'є у прах? Мусиш не піддатися: тримайся, Сивере!

Гвалт стояв іще довго і наслухався він про себе багато чого. Та коли всі вволю накричалися, підвівся, був уже спокійним.

- Слухайте мене, родовичі, а напрежд волати знову, помисліть добре. - Сивер

говорив твердо, впевнено. – Не зі своєї волі збираюсь я на землі роду городок з дитинцем гридням зиждити. Була на те інша – княжа воля. І ще. Старійшина наш послухом[276] тому є, як князь київський мовив: "Хоч і пупи тут у всіх нехай порозв'язуються, а дитинець до Покрови має постати!" Може хтось іще й не зрозумів, так я речу: князь словом своїм не розкидається. Мені доста було в Києвому городі два літа потеслярувати, а по світу білому і в десять разів довше протинятись, аби тепер отут усім вам мовити: слово княже непорушним буде. Дитинець тут тепер хоч як постане: або з городом сукупно, або сам-один – на згарищі його.

Притихли старотці. Мовчали всі, навіть Давило.

– Нема вже чого родові брикатися, – помовчавши, з гіркотою вів далі Сивер, – вважайте, запрягли нас. Тож їхати треба, аби батога не взнати. І знову ж: чи не ви усі, хто нині тут є, вклонялися князеві на пиру, дякуючи красно, що замість уроку він оброк Коропу дав?

Він замовк, бо згадалось, як стояв на стіні, що вже зайнялася, одесну ковуї лізли на неї, а з диму раптом вилетіли комонні з вершником у червоному корзні на чолі... Ось візьме зараз хтось і дорікне: "А пощо ж ти, Озаричу, сучий ти сину, воєводо наш, велів ворота тоді одчиняти?! Нехай би ті поміж собою билися!"

І дійсно, бач, як Доля сплела тоді все в тугий вузол: Короп, Местишу, ковуїв ще й київського князя на додачу... Пощо той Местиша Володимирові в спину не вдарив?! Коли б і вирубали княжу дружину, не малою кров'ю далася б ковуям з варягами та звитяга! Вже б їм тоді не до Коропа було і рід би зараз не сушив голову, як йому весняної гарячої пори дитинець ставити. Тільки ж, якби ти знав, де впадеш... Сивер так поринув у власні свої думки, навіяні раптовим спомином не такого вже й далекого минулого, що не звертав навіть уваги та той гамір, котрий знову здійснювся у вічниці опісля останніх його слів про княжий батіг.

– Отсе так!.. А чи не ти махатимеш ним?! – аж захлинався в гніві Давило.

– Не послухали нас із Жилятою! – згадав старе Курило.

– Правду рече Озарич!

– Чи труда вже боїмося?! – марно перегукував лемент старотців Третяк.

Видута за літа свого старійшинства давно звик, що віче, а часом і старотці навіть, замість того, щоб ладом вирішити якусь нагальну справу, довго гризуться й лаються, як лається, накульгуючи, ледачий мерт, котрому в чобіт камінець потрапив: сядь та й перевзуйся; так ні ж! – він буде півдороги клясти ту причину, але камінець із чобота вийме лише коли ногу намуляє. Тому й так, і сак укотре взявся заспокоїти старотців. Даремно.

Лише Шамро, попри те, що був присутнім від самого початку, не встрягав у спір. Сидів мовчки, обома руками спираючись на посох, дивився в долівку і думав своє. Він не числився в старотцях Коропа. Волхвові не годиться займатись людським повсякденням. Його покликання – тлумачити родові волю Богів. Він мав би давно вже бути на медоставні, куди, власне і йшов, та прихід Риботи з вимогою дати ратичам княжої залоги священного меду змусив Шамра лишитись, а потім закрутилося про

дитинець і він зостався, бо часом ліпше один раз самому все почути, аніж тобі десять разів інші перекажуть.

Тлумачити волю Богів... Прабог Сокіл-Род поділив створений ним світ навпіл: одна половина творить добро, інша сіє зло. Як би не хотілося людям жити в добрі, проте втаємничені знають, що тривале життя в добрі робить людину слабкою, коли ж вона опирається злу, то навіть на якийсь час перемігши Чорнобоже сім'я, отримує його силу собі. Живеш у добрі – принеси подячну за те жертву Білобогові, але будь готовий вистояти супроти зла. Стійкість гартує людину. Та мусиш відати, що й Бог зла вимагає для себе пожертви: не вдячної – відкупної. На пам'яті Шамра коропський рід добра від Білобога отримав доволі. Тож, якщо тепер прийшов для роду час зла – не варто гнівити Сваргу, слід постати перед тим злом із гідністю й поступитися в малому, коли не хочеш втратити все.

Так Сварогом влаштовано, що хтось має нести на собі тягар влади. Рід споконвіку ставив над собою старійшину, роди землі обирали собі князя. Від Богумира[277] й до князя Чорного[278] ніколи раніше в землі суvirів князь не мав влади більше, аніж ті, хто його обирав. А потім прийшли хозари. Воронженець[279] спалили, роди суvirів примучили, наклали на плем'я данину. Відтоді воля кагана хозарів стала вищою за покон, в його владі було карати й милувати хоч кого з суvirів: від простолюдина й до самого князя, як і сталося з Чорним. І коли варяг Ольг, сівши в Києвому городі на Дніпрі, повоював хозарів та забрав під свою руку суvirів, змусивши роди на оружжі роту йому дати, він разом із рядом і необмежену владу кагана на себе перебрав. А ще як наклав свою важку вереву на торговий шлях по воді від варяг до греків, то й поготів: відтоді сувири не лише сіверянами зватися стали, але й покон згубили, втратили право щоосені власного князя обирати.

Одна година іншу змінює і ріка життя повороти робить: то в піщаних берегах плине, то глинисті ріже, а часом навіть зі скелею на прю стає. За старим поконом влада князя – від людей. Нині ж ті, хто її тримає, речуть: вона від Сварги, а відтак і коритися їй мусиш безоглядно. Рота, київському великокняжому столу всіма сувирами колись дана, непорушною єсмь, бо праотці усього племені її давали. Коли маєш силу зректися тієї роти – май сили і старий покон оборонити. Отсі, що тут волають, його оборонять? Ні! Може, покинуть усе нажите й підуть від рідних могил в пущу, аби рід постав у іншому місці? І на це духу не вистачить, бо нажите їм дорожче, аніж воля, а податися від племені, те означає всьому коропському родові ізгоєм стати. Тоді що лишається? Безоглядно визнати княжу владу над собою. Коли вже так сталося, що на Короп поклав око той Мстислав Свенельдич, а з волі Сварги тієї ж пори нагодився сюди й Володимир, то витлумачити таке можна лише одним чином: так замислено Богами, що уздріли слабину суvirів. Аще племені насиджене місце волі дорожче то й вирішили на Небі: воля тим, які власне ймення забули – ні до чого! Ті, що горло тут деруть, вони Прави не відають, покон не берегли, бачити наперед не здатні, мислити не вміють. Маліє рід, коли навіть старотці отакий лемент зчинили...

Шамро підвівся, аби піти геть, та Видута його спинив:

- Волше, а твоя ж думка яка?

Волхв поглянув на старійшину, обвів присутніх очима, помовчав.

- Пусті слова кричали тут. Добра без Зла не буває. Слабкому усе важке. Стане рід на прою - люду погине багато, або й усі. Піде волі шукати - нажите втратить. А ще ж нове городище однак ставити! - чи не вперше побачили старотці криву зневажливу посмішку Шамра. - Позорив на нас Чорнобог - маємо принести йому жертву. Втішайтесь, слабкі, тим, що зі Злом завжди поруч Добро йде.

На підтвердження власних слів пристукнув посохом і під тоненький його подзвін покинув вічницю.

Стихли навіть крикливі. Сиділи, голови похнюпили. А що ніхто вже не рвався варте уваги слово сказати, то Видута, радий з насталої тиші, до Сивера звернувся.

- Речи, княжий муже, що діяти треба?

- Я три тисячі дерев самотужки не вимічу - хіба сотню якусь в межиріччі, аби зрозуміли, що мені потрібно. Мужі наші, сотники тим паче, не малі діти. Відтак має кожна сотня приволочити мені під стіни по шість сотень дубових колод у три махових сажні завдовжки, рівних, мов стріла і півтори четверті у тоншому відрубі. Де брати стільки - того не відаю і відати не хочу. Пощо бідкаєтесь? Судерев роду немалий, знайдете. Моє діло стіну й дитинець звести.

Дехто з мужів наче й поривався знову горлянку драти, але пам'ятаючи, що Шамро сказав, стрималися, тільки блискавиці з очей метали. Третяк лиш забурчав, що варто ж для сотень череду якусь встановити - по жеребу, чи як іще, але ніхто й не озвався на те, сиділи, немов глухі.

Видута, зрозумівши, що ні до чого вже ліпші мужі не домовляться, присудив звичне:

- У неділю віче зберемо. Як рід скаже, так і буде.

Давило першим вискочив із вічниці, від люті чорний, мов та хмара, буркочучи під ніс страшні прокльони, мало не побіг додому. Та згодом, потроху холонучи, починав розуміти, що ненависть, котру на Озарича вихлюпнув, вона лише тому зродилася, що той городником княжим став, а князя Давило ворогом своїм числив: скільки й житиме, не пробачить київському зайді, хоч би той і князь великий, завданої ним образи. Перебитий, звернутий на бік ударом княжої десниці ніс, кривда, що лишалася без мсти, зо дня в день, без упину пекла тепер Давилову душу. Був би на княжому місці інший котрийсь, із тутешніх - вже б давно в живих не було. Його й тепер аж трусило від безсилої люті: "Ну постривай! Ось постривай мені!" А спитав би в нього хтось: і що ж ти, "смерде", князеві вдієш?

Неділя видалася сирою й холодною. Чи то через теплі свити й кожухи, чи через те, що мужів у Коропі за літо додалося, навколо Старого Ясена було не проштовхнутись. Ще старотці з вічниці не вийшли, а люд вже невдоволено басовито гув, немовбито всі джмелі деснянського луку враз прокинулись од зимового сну. Всі знали про що мова йтиме, та ніхто не відав, що робити. Через те й дратувалися. Аж тут з Величкового двору вибрався десяток комонних гриднів з твердим наміром пробитись до Полуденних

воріт і вклинився у натовп. На початку їм те вдалося і вершники просунулися вглиб, здолавши чи не третину шляху. Та вийшли старотці, піднялися на стіл, віче ще більше загуло, мужі посунули до столу, аби краще було чути, й Риботин десяток захряс у ньому, не в змозі рушити ані вперед, ані назад.

Станься таке в Києві, десь на торговищі, княжа гридьба нагаями проклала би собі дорогу, та тут кожен з десятка розумів, що за подібне можна й животом поплатитися, тож безпомічно височіли посеред моря сірих коропських свиток: на конях, при мечах і в броні та високих гостроверхих шоломах, з накинутими від холоду опанчами – Риботі схотілося вивести десяток в поле, аби не відвикли його вої від ваги кольчуги і коні не застоювались у хліві, та забарилися гридні й мусили тепер, мов ті дурні, бовваніти на холоднім вітру.

Коли виголосив Видута з якої причини зібрався рід, Третяк одразу ж почав гнути своє – про череду для сотень: аби не сталося так, переконував посадський воєвода, що одні підберуть дуба поблизу, а іншим доведеться волочити його за кілька верстов. Та ніякої череди встановити не вдалося і потовкшись на одному, порішили: немає тут чим перейматися, хто перший встає, тому Дажбог дає. Бо з тією чередою рід до Великдня дерево сіктиме. Хто моторніший, той ближче візьме, а лежневі однак буде важко. Сотні йдуть до лісу, січуть і волочать. Звісно, що знайти та підсікти дуба – то все дріб'язок; от приволочити його по глибокому снігу під стіни...

Можливо, іншим разом чи теплої пори віче, як водиться, вирувало б аж до вечора. Але холод змушував думку ворухитися, а княжий десяток в лискучій броні, мимохіть сюди затесавшись, нагадував кожному, що великий труд затівається не з власної, а з княжої волі. Тож судили-рядили, знову звівся лемент на півсвіту і все ніяк не могли з місця зрушити, аж доки старий Зубко, що, як на сміх, не мав у роті вже жодного зуба, не прошамкав Сиверові на вухо:

– Шкажи їм, шинку, нехай кому ж руки, волочать дерево до води. Прибутна, – тремтячою рукою смикав дід рукав городникової свитки, – шама того дуба пуд стіни їм привеже. Шкажи, бо мене не почують!

Сивер тільки головою хитнув: що то значить старотець! Тут ось вісім сотень горлянки рвуть, а такого простого ніхто в гарячці розмислом своїм і не сягнув...

– Стрию, – у свою чергу смикнув за рукав Видуту, – тут ось дід Зубко діло рече. Вгамуй горластих, я скажу.

Видуті й самому закортіло взнати, що там намислив Зубко та все ж не одразу втихомирив розбурхане віче і довго стояв, звівши догори руку та намагаючись перекичати ревище. Коли воно десь наполовину стихло, Сивер гукнув щосили:

– Дід Зубко тут ось рече, що з межиріччя дерево ліпше з прибутною водою під стіни доправити!

Йому довелося ще тричі по тому повторити сказане, доки нарешті почули всі. Почули і враз заспокоїлись. А що: добра думка! Шана Зубкові! Ач, старий-старий, а макітра ще варить! Недарма стільки літ у вічниці сидить. Усім, схоже, від серця відлягло, можна й розходитись. Вгамувалося зборище, напруга спала й Видута, чи не

найбільше з тих усіх радий, дякував уже родовичам, що прийшли – скінчилося віче.

Гридни рушили-таки до воріт. Вирвавшись за стіни, Рибота одразу ж підняв свого буланого вчвал – аби зігрітись. Хоча була вже середина дня, та вертати десяток у двір, на невдачу, не хотів, а злість, що нуртувала через дурну затримку посеред віча, коли довелося десяткові змерзнути на кістку, зганяв тепер у шаленій скачці: там підсвинок під копита трапився і потоптаний конем, вищав тоненько за спиною, тут отрока, що ледь устиг відскочити, нагаєм по спині огрів, а слідом вже й жону, що несла на коромислі два липових відерця з водою, зачепивши, з ніг збив – так і покотилася з вереском дурна баба, заходячись від переляку не своїм голосом.

Якщо прийшовши з Новгороду на Русь, Рибота город свій ще навіть в Києві вихваляв – ліпшого, мовляв, на всім білім світі немає! – то тут, у сіверській глушині, де зрадлива Доля призначила йому ліпші літа свої провести, а може й смерть стріти, взагалі дивився на все навколо себе зверхньо, з презирством. І житло тутешнє було на хлів йому схоже й тереми, Сивером зведені, лише криву зневажливу посмішку в новгородця викликали, і вулички у сіверян криві, деревом не мощені та навіть їдять і п'ють туземці не так і не те, що слід було би – дикі люде, смерди одним словом! – згадав дане князем тому нахабному мертові прозвище і зневажливо посміхнувся: смерд – ич, як вцілив Святославич! Мерта – простолюдина, простого смертного, значить, смердом наректи, смердячим, тобто, аки шолудивий мокрий пес! Ет, Володимир Святославич! В самісіньке око вцілив!

Стих вдалині тупіт кінських копит, а з жител вже повискакували жони, підійшли з віча мужі, зібралися юрбою, заповонивши вузьеньку вуличку: там господар дорізував скаліченого підсвинка, там отрок, знявши свитку та задравши сорочку, показував усім посинілий вже слід, залишений нагаєм, а Калина, невістка гончара Гладиша, втретє барвисто й кучеряво описувала свою пригоду і порожні відра з коромислом так і валялись на мокрій опісля нічного заморозку землі – як свідки правдивості її обуреної розповіді. Невдоволений натовп коропців голосно ремствував, але в тих наріканнях вчувалася скорше безпорадність, аніж погроза.

Сивер і собі без поспіху йшов з віча тією вуличкою, маючи намір зайти до Рикуща, що вже поволі одужував, і мало не впершись у натовп, хотів уже був спитати що сталося, та по тому, як один за одним змовкали, уздрівши його, крикуни, відчув і до себе якусь незрозумілу неприязнь. Подивований тим без меж, нічого вже не питаючи, мовчки протиснувся через юрбу і рушив далі, а в спину чулося йому приглушене чиєсь шепотіння і здавалося, що ті шептуни жбурляють в нього мерзлими грудками злих своїх слів – він мимохіть навіть голову опустив: "Пощо се мені?! Моя вина у чому?"

З тим ображеним подивом і ковалевого двору дістався. Ще й воріт не прочинив, а вже почув, як лається в дворі Доманя:

– Пощо знову до кузні подався? На ногах до ладу не стоїть, а туди ж!

Рикущ дійсно був у кузні, підказував щось Благовидові та двом рядовичам, котрі вовтузились біля розігрітого горна. Угледівши Сивера, зрадів і підкорившись-таки Домані, повів друга до житла, де вони просиділи за розмовою до самого смерку. Довго

розпитував коваль про віче, жалкував, що не пішов.

- Слабую ще... Не вистояв би. Старий уже, не хоче мене Кощава відпускати. Хто б отсе мені сказав, що від якоїсь стріли другий місяць на лаві валятимусь! - мало не розпач чувся в голосі Рикуша.

Сивер, бажаючи друга підтримати, махав ніби знічев'я рукою:

- Ось припини! - і аби підбадьорити, додав напівжартома: - Підсіка вже на носі. Хто в сотні лад наведе?

- А так! Так! Пощо се я, мов баба стара? Твоя, Сивере, правда, - кивнув, погоджуючись, Рикуш, - до ручника треба вже братись.

І вночі довго ворочався, обмірковуючи, як йому ліпше піхви до свого кладенця зробити.

Таки збулося. Став Жилята ліпшим мужем, у вічниці з старотцями віднедавна сидів - опісля того, як помер дід Одинець і треба було іншого достойника обрати. Жилята вже майже й вірити перестав, що колись сидітиме зі старотцями. а тепер ось сама собою наблизилась ще одна давня, теж призабута його мрія - сплативши кому слід по купі, мати шмат власної землі. Щоб не по ряду брати землю, а власну ниву засівати. Чимало, правда, срібла на виру Благоярові пішло, та він на перепроданому житті своє взяв і втрачене повернув утричі, тож не за горами вже...

Задавив у собі образу на Видуту з онуком його, Любимичем, за ненавмисно переорану по осені межу, бо бачить Велес, наміру такого не мав, захопився просто. Ні, щоб перемірявши, межу відновити і край, а за ораний клопоть у три чи чотири проходи рала спасибі йому, Жиляті, сказати, так треба було тому Благоярові, підговоривши Видуту, піти на княжий суд!

Та, розмислив пізніше собі Жилята, труїтися образою - то останнім ділом буде, ліпше зі скрути, що в неї рід потрапив, Жилятиної поради не послухавшись, та під того варяжича, як його... не лігши, тепер собі взвить викрутити. Не всім буде до снаги ниви свої засіяти, а тому коли ж, як не зараз, земелькою по купі заволодіти? І першим, до кого підкотитися слід, Благояр буде. Чує серце, що не втне молодий Любимич свої вісім сох ріллі потягнути - навіть з рабами, що від отця перейшли, навіть з дідовою поміччю. І коли натиснути на нього, а потім ще Видуті чимось підмастити - гляди, і вдасться давно намислене здійснити! Найважче навіть не зі старійшиною домовитись, а з отими старотцями, бо завжди може знайтися один, котрий схаменувшись, гукне: "Землею роду торгувати?! Нізащо!" І то буде все одно, що над трутом іскру викресати...

Коли на заклик Видути зібралися градські старотці про підсіку дерева для того дитинця княжого помислити, зайшли раптом до вічниці княжі мужі меду для себе вимагати, а Жиляті думка одразу ж в тім'ячко бух! "От хто мені поміг би!" Ратичі пішли ні з чим, а у вічниці довго ще гомоніли діди, навіть про підсіку забули. Обурювалися всі, що княжі люде, поконом нехтуючи, священний мед п'ють, мов ту воду. Тоді Видута і взявся оповідати, буцімто, казав йому на княжім пиру котрийсь дружинник, що мед у Києвому городі готують по-іншому, варять якось і виходить те на диво швидко - раз-два

і готово! Що меду того повно ускрізь, навіть на торговищі купити можна.

"Ех, пощо не купець я?! – загорілося раптом Жияті. – Підкотився б отсе з медом до княжого сотника, дивись, і вдіє мені поміч колись." Ніяк не виходила з голови та дума і намислив таки Жията.

Пішов до Балую:

– Привези мені жбан вареного меду з Києвого города.

– А нащо ж се він тобі? – прискалив око молодий купець.

Жията брови нахмутив, погляд відвів, зам'явся.

– Дик, рекли ж... От і хощу спробувати: невже од ставленого ліпший?

Балуєві палець в рота не клади – вже пізніше второпав Жията. Дарма, що серед купців наймолодший, зате хватка вовча. І місяць ще не перемінився, а Риботин десяток вже смакував київський мед. А далі Балуй, дарма, що Жията так йому і не зізнався, навіщо насправді просив меду привезти, нюхом своїм купецьким прочув, певно, і дружбу яку-не-яку з Риботою завів – на привезенім меду. Чув, рекли люде, що княжий сотник до Балую почав учащати. Жияті те, як ножем по серцю: все одно, що обікрав його молодий купець, а проте ж і вдіяти нічого не міг.

Що на життєвім поприщі плуга перти важко, те не Жияті оповідати треба, жалкував він за одним лише: якось не по Праві останнім часом все діється, все за Коном десь. Хоча й дурню ясно, що молодий з молодим швидше здружаться, тим паче, коли тієї дружби купець шукає, та все ж не по Кону отак ось чужим розумом, як Балуй, жити...

Починали розуміти коропці, а найдалекоглядніші з них навіть бачити, що з появою княжої залоги хоч і вельми поволі, та все ж змінюється живот їхній і найметкіші прагнули повернути те собі на користь: так завжди буває – хто вміє далі власного носа бачити, той не спіткнеться. Проткнулася на коропській землі чужа, незнана тут ніким, проте могутня нова сила в особі молодого сотника княжої залоги; нещасний той десяток воїв – паросток іще слабесенький, та сила відчувалася в нім незбагненна, нездоланна. Дивишся на цей слабенький паросток з острахом, але і в захваті навіть якомусь, і розуміти починаєш, що зовсім скоро виросте з нього щось могутнє, мов дуб віковичний і відтоді будеш ти вже під його віттям. Хтозна, чи захист з того матимеш, чи він тобі сонце затулить, дихати не дасть? Боязно на душі, страшно, бо якби й хотів – нічого вдіяти супроти паростка цього не втнеш: отака в нім сила!

Благояр при Любимові коло коней ходити навчився, а от ратай з нього за отцем, за рабами, можна сказати, ніякий вийшов. Зате вдався добрим ловцем, а ще ласим до срібла, убранства дорогого, збруї розцяцькованої – щоб все в нього було ліпшим, аніж в будь-кого з родовичів. Навіть Любим ще за життя дивувався: "І в кого він такий? Немов справжній боярський син!" Любим Благоярові волі багато не давав, як і кожен отець, що синові своєму лише добра бажає, бо і його самого Видута, наскільки в старійшини на те сили вистачало, в короткім поводі тримав. Тож, коли Благояр Любимич став огнищанином [\[280\]](#), першим задничником отця свого, досить скоро второпав, що перепон у нього зі смертю Любима ого, як поменшало!

Дід Видута дуже з потоптаних ковуями нив побивався, і срібло на збіжжя з болем у душі тратив, а Благоярові хоч би що! Він над тим голови не сушив. Спочатку загорівся був із дідом отцеве срібло знайти, але потім помислив про себе, що ліпше би було знайти той скарб самому. Він так і порішив: "Ось дідові набридне, а я шукатиму потихеньку, все на господі перерию, але знайду!" Так в це повірив, що навіть почав замислюватись, на що срібло витратить. Не раз чув від діда, що отець боярином себе бачить, для того й срібло складає. Та тепер, міркував Благояр, бояринові в Коропі вже не бути. Тепер уже й Короп – не Короп, а, бач, Хоробр, Хоробор: як не крути, княжа тут влада тепер. Тож і стільки срібла, як в отця було, тримати під спудом ні до чого. Ліпше пожити коли не боярином, так по-боярському! Часом поночі заводили з Кленою розмову про те і так їм солодко мріялось: і що в першу чергу собі на торжищі куплять, і як потім дадуть йому лад.

Коли дід послав його з огирями на торг, Благояр замість двох тишком-нишком від Видути погнав шістьох і весь виторг від чотирьох коней, десять гривень срібла, витратив на оксамити й паволоки для себе та своєї Клени. Він по смерті отця ще вирішив: позаяк тепер огнищанин, то й згоди на те, як йому добром власним розпоряджатися, не питатиме ні в кого – ні в діда, ні в матері.

Коли Хорошка паволоки ті вгледіла, то одразу ж плачем зайшлася, бо срібла стало жаль, а ще надто вже гарні паволоки з оксамитами були – ліпші, ніж її власні, ще Любимом куповані. Пішла й Видуті поскаржилась, та Благояр на дідові докори й вухом не повів, спокійно та твердо заявивши, що по смерті отця огнищанином є і хоче власним розумом жити. Від почутого старійшина поринув у невідбутну печаль: гадав, що онук йому коритиметься у всьому, вдячний буде дідові за наук як на поприщі живота свого плуга слід перти, аби не надірватися – і ось на тобі!

То все від Ізбори: і пропаща доля Зелені, й важкий норів Любима, а тепер ось і самоуправство онука, Благояра – все від неї, впертої та чорноротої! Так вирішив Видута, а кому ліпше те знати, як не йому?

Між тим, Жилята не дрімав і вгледівши якось Благояра, коли той опинився на самоті, не погордував підійти та супроти покону першим привітавшись, спитав чи не продасть йому молодий Любимич-огнищанин тяглового коня. Щось було таке в голосі знаного ратая, що Благояр попри навіть власну волю не зміг відмовити й вони довгенько судили-рядили, яке саме тягло Жиляті потрібне та як і де на нього ліпше поглянути й розійшлися вже не ворогами, як ще місяць назад, а з легкою душею, з котрої спав тягар образи й настороженості.

За кілька днів в Благояровім табуні вибрав собі Жилята міцну жеребу кобилу з широким крупом та спокійного норову і господар ціну назначив – шість по десять і п'ять кун. Жилята про себе зубами скрипнув, бо загнув Благояр на п'ять кун більше, ніж слід було би, а проте змовчав, бо... І коли вдарили вже по руках та срібло дзвінко перетекло до рук Любимича, Жилята завів власне те, за чим до молодого господаря й підкотився:

– Коні в тебе найліпші. Був би в мене такий табун, я би й ниву покинув: плуга перти

ген, як важко! Виджу, що скруту маєш, Любимичу. – по отньому співчутливо обійняв за плечі Благояра: – Продай мені шість сох ріллі. Я не скупий, лишень ціну назви. Нащо тобі стільки? Один клопіт з нею.

Благояр хмикнув:

– А старотці?

– Щось придумаємо. Разом аби, тоді легше буде.

– Я помислю, – як зумів, поважно прорік молодий муж.

– Підганяти не буду, – запевнив Жилята, – опісля Колодія підійду. Ти муж вумний, а мужеві помислити – перше діло!

Старий кричник Нянько, зачувши торохтіння воза, підвівся і скривившись від болю в суглобах, як міг швидко, пошкутьгав до воріт. Скоро блаґенькі стулки розчинилися й на дворище в'їхала підвода, навантажена великими сірими грудками підсушеної на багатті болотної руди. Правив конем його онук Олель – міцний, кряжистий, дарма, що молодий, круглолиций русавий муж з сірими, як уклад, очима. Спинив підводу біля повітки, під тесовим дахом котрої Нянько саме закінчив обпалювати нову, з глини ліплону, домницю і невдоволено забурчав:

– Лишилося ще на піввоза руди... Побоявся усю класти – щось не подобається мені ліве заднє – спиці хитаються. Замочити б колесо слід.

Нянько на те лиш рукою махнув: звук уже за довгі літа до нужди – п'ють злидні кров, як хочуть... Тож узявши під повіткою два дерев'яних цеберка, мовчки заходився накладати в них руду. Олель, котрий, певно, теж звук до дідового мовчання, взявся переносити привезене ближче до домниці.

Коли вся руда опинилась під повіткою, Олель зиркнув на діда:

– Загляну по дорозі й до ями. Вже майже не курить. Коли вугілля готове, то і його привезу. Пощо зайвий раз коня ганяти?

Підібрав віжки, тьопнув ними сивого мерина й на ходу скочивши на полудрабок, поторохтів з двору.

Рикушів рядович Нянько родом був з-під Чернігова і долю мав нелегку. Значився колись не останнім хитрецем, робив броню княжим воям – такі кольчуги, що тільки ну! Через те, через ремество таке, в діда його з отцем срібло завжди водилося і сам Нянько, бронником ставши, не бідним був. Здавна, скільки себе пам'ятає, отець його, Любас, ворогував зі своїм же рідним братом Баском; були ж вони від різних матерів при однім отцеві – Няньковім дідові Пестилі. Через що вже брати ворогували, ніхто з дітей їхніх, здається, й не знав, хіба що вони самі, та й то навряд. Ворогували – і все! Ворогували люто, особливо під час кулачних боїв: мали однакову силу, а тому й билися непримиренно – аж до знемоги, на втіху всьому чернігівському посаду. Хтозна, чи дійшло б у них до братовбивства, чи ні, але один випадок змінив усе життя малого Пестилового роду.

Баско норов мав важкий, незгойний і одного разу на торговищі встрав у суперечку з трьома братами Кресичами, домочадцями боярина Гудислава та й був ними там же

нешадно битий. Покон руський велить будь що вступатися за свого родовича перед чужими, навіть якби той і останнім в твоїм роду був. Тож Любас, побачивши, як троє чужих лупцюють його зведеного, хоча й нелюбого брата, не тямлячи себе, вхопив з чийогось воза вивезений на продаж рубель[281] та й заходився гамселити ним нападників. Брата відбив, той від отриманих стусанів довго хворів, а побиті Любасем Гудиславові домочадці взялися мстити обом. Восени підстерегли в темній вуличці Нянькового отця і в темряві шпирнули ножем у спину. Помер Любас. А оскільки мав трьох синів (Нянько, наймолодший, тоді ще отроком був), то двоє старших взялися, знову ж таки, по покону, кровну мсту чинити.

Та мста тягнулася, вважай, усе Нянькове життя до Коропа. Опісля отця стрія Баска вбили, потім і сина його; слідом гинули й Кресичі – і одна, й друга сторона мсту свою вершили потай, з кожною смертю свого родовича клянучись винищити кривдників своїх до ноги і спинити те не міг ніхто, навіть сам Гудислав: обидві сторони кінці ховали в воду, а по сліду головників довго ніхто і не йшов – покон є покон. Зла у Яві не має бути більше, аніж добра і коли чужі вбили твого родича, то єдино лише звершена мста по ньому й буде добром для роду, відновленням втраченої рівноваги.

Ота потаємна борня висотувала з обох родів останні сили – припинив би її лише той, хто зміг винищити ворога свого до ноги. Вже й онуки Кресичів, а їх розвелось чи не з десятків, підрісши, доєднались до правого діла своїх отців та дідів: вбили обох Нянькових братів, а трохи згодом і трьох синів немолодого вже бронника[282]. Самому Нянькові дивом вдавалося лишитися в живих: берегла його Доля. Навіщо тільки берегла: щоб мучився, отця, братів і власних синів хоронячи? Дарма, що й він двох кривдників роду відправив до пращурів або й у саме Нав'є – чомусь від того легшало йому ненадовго. І коли принесли до Нянькового житла мертве тіло останнього сина Журка, він зрозумів: вже проти Кресичів сам нічого не втне. Лишалися в роду жона його, Душка, дві дочки, отроковиці, та ще удова-невістка з онучком, що тільки чотири зими пережив.

Кілька ночей не міг заснути Нянько, а потім, обливаючись слізьми, в пращурів прощення вимолюючи, вирішив – треба втікати, куди очі дивляться, щоб вберегти останнє зернятко роду свого, дітиська Олеля. Лише так, вбачалося йому, вдасться у світі рівновагу відновити й урівняти незмірне нині зло зі змалілим добром. "Заповім Олелеві, – втираючи слюзи, вирішив Нянько, – наплодити купу синів, виростити їх з жагою помсти в серці, а потім вже повернутися до Чернігова та й звершити мсту, приспавши ворожу пильність. Упень, до ноги вирізати Кресичів! Усих без розбору!" Потай від сусідів з посаду, тишком-нишком почав готуватися до втечі, добре, що весна вже була. І ледь ізок тоненьким серпиком народився у Сварзі, посадив своїх домочадців на одну підводу, іншу, вбитого сина Журка, навантажив добром: зерно, свитки з ряднами, сокира, заступ, горщики з макітрами, поклав під сіно майже готову кольчугу, зверху своє ковальське начиння й поночі рушив на схід сонця.

В Мені осісти побоявся: надто близько здалося. Подався до Ратичева, гадаючи, що біля княжої залоги хитрість бронника його прогодує, та на гостинці стрівся йому

знайомий варяг із Шестовиці^[283] – кольчугу колись йому лагодив – добре, що той і не глянув на подорожнього, Нянька. Злякавшись, що хтось колись та й упізнає втікача і слух той до Кресичів дійде, переправився біля Оболоні на лівий берег Десни та й угніздився в Коропі. Залазити кудись іще глибше не було жодного смислу. Коли отак покласти руку на серце, то Нянько чи не одразу ж і зрозумів, що подався він не в той бік – до Києвого города слід було би. Там його рукам і хисту хтось би та й зрадив, а тут... Варто було третього дня опісля прибуття піти на торговище, як у Нянька в душі одразу ж похололо: ну кому вона тут потрібна, його хитрість бронника?!

Та вже діватись було нікуди – коропські старотці поселитися дозволили і він з домочадцями навіть яму під житло викопав. Так і лишився. Ковалів тут своїх вистачало, але Нянько того не боявся – з його хистом! Подивився на торговищі горбуші, наральники, сокири, ножі та ніщо не вразило: все просте, жодних прикрас, нічого такого, що би око радувало. Взявся кузню ставити, почав руду шукати, аби крицю варити. Землі йому рід не дав, сказали: "Бери в когось по ряду". Він туди, він сюди – ніхто не дає, бо вільної ріллі немає, що було, те розібрали такі ж пришлеці, як і він.

Не за горами зима вже була. Приладнавши на пень наковальню, сяке-таке горно нашвидкоруч зтуливши, доробив Нянько свою кольчугу, а продати не вдавалося: кому вона в Коропі треба, та броня? Ратаю чи ловцеві? Купці її давно вже мали, княжої дружини тут ніхто й не бачив – кому? Заледве продав пізньої осені за одну гривню й двадцять кун заїжджому купцеві. А срібла, своїм на прокорм, коли все купувати мушиш, треба було ого-го! Оглянутися не встиг, як спорожнів його черес^[284]. І тоді, з відчаю, вдалося вмовити місцевого коваля Рикуша готову крицю взяти, бо той ну просто зашивався з сином своїм – стільки роботи мали.

Так ото й довелося хитрецеві Няньку на старості літ – за півсотні зим перевалило! – кричником стати. Коли домочадці твої – жона, невістка, дві дівки, та онучок маленький – спробуй, зведися на ноги в чужім краю! Гадав, що поварить для чужих залізо якихось два-три літа і знову стане ковалем. Та обплутала нужда Нянька по руках і ногах, не дала навіть кузню свою поставити, як не намагався, не те, що розбагатіти. І вже півтора десятки літ варить по ряду крицю для Рикуша. Онук, Олель, нині двох синачків має і наук діда щодо мсти кровної міцно в серці своєму держить. Начебто і збувається помалу Няньком колись замислене, проте точить хитрецеві сили одна журба – за ремеслом своїм, за ковальством. Бо був колись хитрецем, ліпшим од тутешніх, а став у безвиході на старості літ якимось кричником, що творить щоденно важкий, ганебний для себе, родового коваля, труд. Коли передав тобі отець у спадок ковальську хитрість, то не вчинити тобі того ж – найважча провина перед родом. Що ж він, Нянько, онукові передасть? Як залізо варити?

Коли твориш крицю не для себе, а для іншого коваля, той труд невдячним є. Руду – важку пористу землю темно-сірого, аж до чорноти кольору, з червонястими прожилками іржі шукають на дні боліт, часом і в озерах трапляється, навіть з деснянської кручі інколи визирає пластом у чверть завтовшки, та все ж найчастіше стрінеш її в болоті. Добре, коли і отець твій, і ти сам тут народились, і де руду легше

шукати – те змалечку знають. А Нянькові довелося не один тиждень по коропському лугові виходити, придивляючись чи ніде коропські ковалі не полишили слідів видобутої з болота чи озера руди, сотні разів пробуючи з берега довгим рожном дно, перш, ніж надбав те, що так довго шукав.

Гай-гай! Скільки з того часу підняв він з води клятої важкої руди! Скільки днів мокнув у болотній воді й просто під дощем та мерз на холоднім осіннім вітрі – від того холоду та сирості щоденно болять тепер Нянькові суглоби, хрустять, аж клацають; пальці йому на руках покрутило так, що стали більше схожі на якісь корчі, аніж на людські руки. Невже ж отсе і Олелеві доля така вготована?! А все задля того, аби хоч якось звести кінці з кінцями, не чути плачу голодних правнучат...

Стільки клопоту з тою рудою! Підняту з дна, її спершу слід висушити проти сонця, аж доки вона не посвітлішає, потім промити у воді, відділивши домішки глею, за тим підсушити на вогні до світло-сірого кольору, дочекатися, щоб охолола та лиш тоді перевезти до двору і вже на місці подрібнити майже в прах, щоб грудочки руди не були більшими від горошини. Чим дрібнішу руду засиплеш в домницю, тим швидше увариш її, тим ліпша вийде з неї криця. Мало не для кожної нової варки заліза доводиться ліпити іншу глиняну домницю – під чималою повіткою на Няньковому дворі від Великдня й до снігу стоять зліплені з червоної, м'ятої з піском та солом'яною січкою глини кілька височеньких, в аршин, округлих домниць, а в дворі скрізь, куди не глянь, повно розбитих їх решток.

... Нянько закладав у домницю привезене Олелем вугілля. Коли труд твій – хоч коваля, хоч гончара, або гутника[285] чи златокузнеця – зі Сварожичем пов'язаний, маєш бути на додачу до всього ще й вуглярем. Ніякі дрова не дадуть того жару, що здатен уварити залізо чи срібло, виплавити з піску скло або розпекти до білого смугу укладу. Лише чорне ламке вугілля, на котре перетворюються березові дрова, коли ті, обкладені дерном, обмазані опісля підпалу ще й глиною, дуже повільно тліють в неглибокій ямі без доступу повітря, лише воно одне спроможне породити із себе такий сильний жар. Як у кожному ремеслі, в труді вугляра теж багато своїх хитрощів і навіть таємниць. Чи не чверть коропського посаду шукає в пущі берези, валить їх, копає поблизу вугільні ями та мало не ґалдуючи над ними, перетворює там білокорих красунь на чорної ночі чорніше вугілля. І коли Нянько у варці заліза ще міг повчити чомусь свого онука, то творити вугілля Олель навчився чи не ліпше від свого діда – на неабияку втіху тому.

Підпалене вугілля потроху розгоралося, Нянько обережно, а потім все сильніше почав працювати двома невеличкими міхами, наддаючи в домницю повітря, з жерла її від подиху міхів вискакували вгору цілі оберемки вогню, піч вже помалу прогрівалася і коли на чорних грудках у ній з'явилися жовтаво-сині язички, а диму не стало зовсім, старий почав засипати поверх вугілля дрібно потовчену руду. У домниці засичало, з'явився легенький димок і в повітрі потягнуло чадом – від майже погаслого вугілля. Та Нянько наддав міхами і всередині зашуміло, тихенько загуло, а далі вже полетіли вгору червонясті іскри перепаленого заліза – руда почала варитися. Він досипав ще вугілля і

ще руди і знову заходився працювати міхами: як воно вже в печінки йому впеклося, отсе невпинне, від ранку й до вечора, день у день одне й те ж саме – надимання повітря!

Чи жалкував він, що покинув чернігівський посад і стільки літ та зим бідує на чужині? Нянько був впертим мужем і коли б визнав отак просто свою втечу звідти за власну блазнь, то, певно, і сили не мав би так довго протистояти злидням, що обсіли його маленький рід. Віща діва Судьба кожному при його народженні відпускає як міру зла, так і міру добра: що тут вдієш? Відтак мусиш, всі сили свої напруживши, постати на прю з Чорнобожим сім'ям, аби не дати злу остаточної переваги над добром: твій рід за спиною – хто, як не ти, оборонить його?! І коли нужда – та ціна, котру мусить рід за мсту сплатити, то хіба ж така вже вона й велика?

А, можливо, запросять Боги й більшу? Ось про що вже кілька зим та літ, траплялося, ночами не спав, думав старий Нянько – мстою, мов кров'ю, просякло все його життя. Мста спекалася в його душі черствою кіркою і не спиняючись в ній одній, змією переповзала, ненаситна, в інші душі Нянькового роду. Дочки його, Порада і Ягода, що унотками стали вже тут, у Коропі, були умикнуті, як година прийшла, по Кону – одну до Жорнівок повели, іншу в Оболонь, за Десну. Радіти б Нянькові, та тільки дочки теж сьорбають тепер повною ложкою чиєсь прокляття родове, на Нянькового діда Пестила, певно, накладене: роди їхні ворогувати стали поміж собою, заледве тільки з'явилися в них невістки з-під Чернігова. І хоча дочка не син, а відрізаний шмат – пішла з двору до чужих, забудь! – та тільки ж чому воно так?! Ще, певно, і не понесла від мужа менша, Ягода, а вже свояк її, П'ятко, не поділив щось на Десні з жорновським уношем Осьмаком, котрий дарма, що мало зим прожив, доводився Порадиній свекрусі, удові Теплій, найменшим братом. Зчепилися на острові посеред Десни і Осьмак при видцях з оболонського берега через завдану образу вгородив ножа П'яткові в груди і втік на свою сторону. П'ятко вижив та привселюдно поклявся будь що пролити Осьмакову ворожу кров. Старотці з обох городищ, стрівшись Перунового дня на Старій могилі біля Коропа, порадились та й вирішили: висікти забіяк, щоб не лили братньої крові. Висікти висікли, та від того П'ятко тільки ще більшу образу заचाїв і мсту з братами своїми почав творити таємно. Відтоді понад десять Сварожих кіл не знають спокою обидва роди і ллють, наче воду, хоча й розбавлену дуже, та все ж одну – Кологастову кров. Ворожнеча поміж двома родами то розгориться, то затухне на якусь зиму чи літо, та кінця-краю їй нема й не буде. Те вже Нянько знав напевне, і не з чужих слів...

Як же воно так? Що ж се діється на білому світі?! За що кара ся Нянькові? Отець з братом ворогував. Увесь рід його – з Кресичами. Гадав, що сам утік, та кара небесна де хочеш тебе знайде: тепер роди дочок поміж собою ворогують, ось-ось онуки твої почнуть один одного вбивати! О, Боги!!

Засипана в домницю руда, розжарюючись на вугіллі, ставала схожою до тіста й поволі опускалася вниз, на глиняне дно. Вже й Дажбоже коло, ледь мріючи крізь сіру пелену низьких хмар, сіло на верхівки голих дерев – вечоріло. Вкрай стомленого

Нянька біля домниці змінив Олель: повітря в неї має надходити постійно, чим сильнішим струменем вривається воно під палаюче вугілля, тим більший жар виникає в печі, тим чистішою виходить криця, з меншою кількістю домішок в ній. Та для цього кричник мусить на повну силу, але й рівномірно, працювати міхами – інколи по півдня без перепочинку. Ні, не дарма труд кричника чи не найважчий на всьому білому світі – та легше в кузні ковадлом махати! Лише через те й погодились коропські хитреці купувати крицю. Перше літо Нянько один її варив та продавав, а за тим додалося ще двоє пришлеців – з тих, що не змогли ремество своє тут розвинути. Збили й без того низьку ціну. Тоді він почав свою двічі уварювати, чистішою робив і брали її вже з великою охотою. Мірились інші кричники ребра старому полічити, але не насмілились – слава про нього йшла по Коропу, як про мужа суворого та ярого, на дорозі котрому ставати не слід: собі дорожче вийде. Та він тим може сам себе ще більше покарав, адже роботи додалося чи не впововину, а ціна зросла хіба на трохи... То хто б такий труд любив?!

Недовго перепочивав Нянько. Закректавши, підвівся з ясенового пенька, що правив йому за сідало й почвалав назад, до печі. З маленького отвору в самім її низу почала вже витікати тоненькою цівочкою перша криця. Витікала прямо на землю й тут же холола, зі святкової золотистої цівка ставала буденного сірого кольору. Узявши стару пішню, Нянько почав обережно розколупувати стінку печі над отвором і коли йому те вдалося, прийшла черга сокири. Скоро отвір був уже мало не в дві чверті завширшки. Тоді старий схопив кліщі та розгрібши рештки вугілля, що догоряло, вчепив ними золотисту палаючу головеньку вагою в добрих півпуда, витягнув назовні й перехопивши зручніше, поклав на пень, з котрого недавно підвівся. Олелеві не треба було нагадувати, що має робити. Важким ковадлом він узявся збивати з головеньки, що блискала язиками Сварожича, чорну жужелицю та рештки прилиплоного вугілля – Нянько лиш встигав перевертати. Скоро потемнілий охололий кавалок під ударами онукового молота розпався на кілька частин.

Обидва схилилися над рештками. Шматки криці місцями мали темно-синій колір, а місцями сірий – то вже було м'яке залізо. Останні йшли на продаж ковалям; ті, що віддавали синім, мусили пройти через домницю ще раз, аби в огні породити із себе ще трохи кричного заліза.

Нянько крицю склав у дерев'яне цебро і заходився важити на скалвах: позавтраму мав везти Рикушевому синові Благовиду. Була це їхня з Олелем остання криця перед довгою зимою: змерзнеться глина, Зюзя остудить, перетворить на лід воду і ніякої домниці вже не зліпиш, настане скоро для кричників перепочинок – до Великдня.

Від лісу почувся кінський тупіт, скоро вуличкою промчав десяток княжих гриднів – Нянько встиг підвести голову й побачити гостроверхі шоломи та лискучі кольчуги дружинників; туга за колишнім ремеством знову взяла гору над старим; далі подумалось йому про те, що наступної осені побільшає тут воїв, а тоді майнула мимохіть одна думка й Нянько аж завмер від несподіванки: така думка!

Залозі княжій хоч як коваль потрібен. Відтак слід би в холопи княжі піти, самому

вию в те ярмо всунути і Олелеву теж, зате отримати змогу ремесло своє онукові передати – ось яка думка прийшла в Нянькову сиву голову! Бо гірше, аніж тепер є, при князеві не буде. Чим скніти кричником на волі, то ліпше ковалем у княжім ярмі ходити. Бо коваль при княжім дворі, хоч би й при залозі цій, роботу матиме завжди, а з нею і прокорм собі та домочадцям. І коли ти справжній хитрець, тоді ще й неабияку шану матимеш від княжого люду. Волі менше, зате про хліб голова не болітиме і не гадатимеш ти, на смертному вже лежачи одрі, з чим лишаться тут, на землі чужій, не рідній, онуки твої й правнуки.

Він аж повеселішав і обернувшись до онука, молодого гукнув Олелеві:

– Нічого, Олелю! Зюзя вже свою рябу кобилу загнуждав – зима на носі! Скоро перепочинемо.

Молодик не відповів, лише здивувався про себе: "Що се з дідом? Цілий день мовчав, а на вечір дивись, як радіє... З чого б се він?"

Дерева стояли вже голі, поринуті в смуток, немов удова на могилі й останні запізнілі журавлині ключі відлетіли до Вирію ще минулого тижня. Навіть дощі й ті скінчились – вже Овсень вичерпав себе до останку й чекав лише на Зюзю, що не поспішаючи, плентався на сіверські землі, заходячи на них з-за Десни, з полунощної сторони. Подих старого Бога зими вчувався вже по ночах та на світанні й тоді підморожувало рештки калюж на дорогах, сріблило пожухлу лугову траву.

Ось-ось мали витягнути з Коропа на берег плавучий міст, тож Благовид з Усиною зранку подався перевозити підводою сіно з лугу, рядовичів перед зимою через обмаль роботи у Рикуща вже не було, і через те ніхто нині не заважав йому покопирсатися в любій серцю корчиниці[286]. Ковуї хоч і встигли потягнути деяке знаряддя та опісля їхньої втечі добрі люде, знайшовши ковальське залізо розкиданим по посаду, багато чого принесли назад. Рикущ, прочинивши для світла двері, никав по маленькій, закіпченій до чорноти кліті, любовно гладив витерті до лоску мозолястими ковальськими дланями руків'я ковадл, перекладав з місця на місце зубила й кліщі, мацав лоскут на міхах горна – чи ніде не протерся? – а думкою був десь попереду, там, де рана його вже загоєна, а руки знову по вінця налиті силою. Ніяк не терпілося ковалеві взятись до справжнього діла. Піхви для кладенця були вже готові: увесь останній тиждень, набираючись сили, провозився над ними. Зробив їх з тоненького липового тесу, обтягнув добре вичищеною телячою усмою, за срібні устя та накінець дякував Марунові, молодшому синові, златокузнецю – таку красу отцю відлив! Уважив, що й казати! Висить тепер меч у кліті, над лавою, де господар його спить і весь час немов нагадує: доки вже ти, Рикуще, празнувати будеш.

... Коли вийшло так, що в ремесстві своєму ти перевершив самого себе, сягнув у злеті своїм тієї захмарної височіні, де лише поодинокі хитреці витають – що тоді? Як жити такому хитрецеві далі? Життя вимагає, аби він, спустившись на землю, серпи та коси робив, вилошники[287] з кочергами, наральники й заступи, а серце прагне лиш одного – лишатися там, за хмарами, кувати мечі-кладенці, бо один меч справжнім

кладенцем може й випадково стати, а от десять підряд та ще й так, щоб кожен наступний ліпшим від попереднього був – ото вже справжня хитрість! То вже така хитрість, що прославить тебе не лише поміж сусідніми родами, але й серед наступних поколінь і згадуватимуть тоді тебе не лише діти та онуки, а й прапраправнуки, як ото знають усі, що рід коропський пішов від Кологаста, так і твої нащадки, можливо, знатимуть, що хитрість їхня ковальська – від далекого пращура на ймення Рикущ, котрий самотужки осягнув премудрість кування меч-кладенця, звівся в один зріст із ліпшими кузнецами не тільки сіверської, а й інших близьких і далеких земель.

Жайвір над землею хіба що на десять сажнів підніметься. Ворон, той на півста. А орел, можливо, так і на всі двісті, як не більше – хто те зміряє достеменно? Відчувши себе справжнім хитрецем, вже не по землі ходити хочеться, а ген за хмарами по-орлиному літати, бо чи бачив хтось орла, що полем мандрує? Усе земне, усі оті серпи, кочерги й заступи видається хитрецеві прісним, як риба без солі. Одні б лише мечі й кував! Тільки... Висне на твоїх плечах важкий тягар повсякдення, змушує думати про хліб і до хліба: про те, за що по весні крицю купувати, чим літньої пори рядовичам платити, яким сріблом з купцем за буру розрахуватись. Взяти й кладенця, свого первістка, продати? Скоро п'ять десятків зим топчеш землю і знаєш, що ніхто з коропських купців кладенця твого гідно не оцінить, хіба що чверть од справжньої ціни запропонує – курям на сміх. Самому везти свого меч-кладенця на торг? Ні, не ковальське це діло, не лежить душа до торгу. Та й жаль первістка свого продавати – все одно, що сина рідного. От і виходить: хоч круть-верть, хоч верть-круть, а літати тобі ще зарано, голубе сизий... По землі ходи.

І щоб не знудитись над вилошником якимось, не впасти в безпросвітну досаду, намислив Рикущ одне діло. Від меч-кладенця лишалося в Рикущевій кузні ще достатньо поковок, з котрих можна би було утнути щось гідне й покрутивши в спраглих за роботою руках всі ті головеньки, смуги й пареги, вирішив коваль: "Дай-но, першим ділом, зроблю ножа для Сивера! Такого... такого... від меч-кладенця не гіршого! Аби пам'ять про мене при другові завжди була." Заходився вибирати ліпше з-поміж смуг та головеньок і коли визначився, зрозумів: та тут не те, що на один клинок – на кілька вистачить. А що, добре би було двох близнюків сотворити! Одного Сиверові, іншого собі. І таких, щоб ніхто й відрізнити не міг, де який. Ніж для сувири річ свята. Він з людиною все життя: отець синові при народженні в колиску кладе, син за тим його на поясі носить, а коли сам помре, вже його син чи онук покладе небіжчикові в лодію вірного ножа – щоб і у Вирії служив своєму господареві. Коли будуть у них із Сивером два однаковісіньких ножі, то все одно, ніби двоє братів за собою сестер-близнючок в жонах тримають. Поріднять їх ножі-близнюки на всю решту живота – скільки Суд віку дасть.

Загорілося йому те так, що ладен був горно вже розпалювати. Стримався проте, бо до вечора йшлося. Твердо вирішив – завтра вже. І ніхто його більше не спинить: допоки ж оце ледарювати?!

Вийшов з корчиниці, потинявся трохи двором, не знайшовши собі хоч якогось заняття і вкрай уже знудившись без діла, зазирнув до хліва. Доманя саме вичищала

біля корови, то й він заходився давати лад у кінському стійлі. Прибрав у яслах, підклав свіжого сінця, перевісив на звичне для себе місце стару зброю – котрийсь із синів похазяйнував і вже коли ладнався йти геть, напорвся в ранніх сутінках на недбало полишений кимось серп.

– А щоб тобі, нечиста сила! – лайнувся спересердя, вхопившись за ліве стегно вище коліна, куди прийшовся укол вістря.

За безлад у хліві дісталось всім: і присутній там Домані, й відсутнім іншим домочадцям та Доманя навіть не огризнулась, пораділа навпаки, що господар став нарешті таким, як був.

– Не лайся, муже мій. Став на ноги – буде віднині тільки по-твоєму. Ходімо ліпше до житла – темніє вже.

Третього дня по тому так йому чогось важко було підвестися зранку – заледве пересилив себе. "Бач, розлінився, трутень..." дорікнув собі подумки й послав Благовида розпалити горно. Подряпина від серпа розчервонілася, стегно підпухло – кульгав і сам себе лаяв: зовсім обабів. Ще відучора почало підморожувати, вночі випав перший сніг, а в нього й радості від того не було – чи не вперше в житті. І трудилося весь день якось через пень-колоду, і валилося все з рук, та Рикущ звук, коли треба, затиснути себе у п'ясті й не дати волі власній слабкості. Лише перед смерком кинуло його спочатку в жар, а потім і в піт; безсилля навалилось раптом на все тіло таке, що ледь до житла дійшов. Не став і вечеряти, ліг на лаву, вкрившись кожухом, бо раптом почалася вогневиця[288]– його аж трусило, а потім жар піднявся і скоро вже Рикущ метався в безпам'ятстві.

Опісля першого снігу Зюзя одразу ж показав важкий свій норів. Наступний день видався сирим та холодним. Різкий, пронизливий вітер навіть у лісі проймав до кісток, у Сивера аж ліве рамено заломило від його поривів, кожух і той не рятував. Доки снігу в лісі було ще обмаль, поспішав вимітити обіцяні у вічніці півтори сотні дубів для прикладу сотням і разом з Мовчаном та Новаком протинялися пущею в межиріччі ледь не до смерку. Опівдні війнуло снігом, якимось дрібним, зате різучим, хоч і не надто густим, проте дошкульним далі нікуди, особливо на відкритих місцях – галявинах та узліссях. Мусили повертати, аби не втрапити в завію.

Діставшись власного двору, Сивер намерзся і зголоднів, тож насьорбавшись у світличці гаряченого, прямо з печі поданого Вишнею варива, подався в горницю. Вишня прийшла за ним, сіла з веретеном до своєї прядки, прибігли Молибог із Поладою, товклися біля отця, а в нього після холоду й гарячого полуднання самі собою злипалися очі – повалився на ложе, не в змозі протистояти навалі сну.

Вишня гукнула малечу до себе:

– Не мучте отця, бачите – стомився. Ідіть до мене, казочку вам розповім.

– Яку казочку? – цікавилась Полада.

– Повідаю вам сьогодні, як миші у Велеса жита собі просили.

... Сивер, дрімаючи вже, зачувши про нечувану ним ніколи казку, нашорошив вуха,

намагаючись не заснути: що за казка така?

- Колись давно-давно, - без поспіху почала Вишня, - так давно, що ніхто з людей вже й не пам'ятає, коли саме, залишилися миші на зиму без корму...

- Пощо ж вони без корму лишилися, мамо? - по-дорослому здивувався Молибог.

- Не перебивай матер, то й почуєш, - сукаючи лляну нитку, повчала сина Вишня. - Отож, лишилися миші без корму, бо геть усе жито на полі зібрали люде, на току змолотили його, тік підмели та й сховали зерно від мишей по ямах. Миші й туди, миші й сюди - а до зерна зась їм! Давай вони тоді Велесові жалітися на людей: от, мовляв, Рожаниці[289] жито для всіх породили, а люде сякі-такі, те зерно собі сховали. "Бо, - пишуть, - коли не допоможеш нам, здеремося аж на Прадуб, самому Родові пожаліємось".

"Хм, - дивувався про себе Сивер, - щось не чув я такої казки..." - і силувався не заснути: навіть йому цікаво стало.

- От Велес їм і каже: "Добре, миші, попрошу Рожаниць, щоб породили й для вас жито. Ті наступної весни й породили: маленьке, як спориш, саме для мишей. Людям, значить, своє, а мишам - своє."

Сивер сонно усміхнувся: "Ти бач! Чи в Сосниці таку казку чула, чи сама вигадала?"

... - Наступної осені знов біжать миші до Велеса, - вела далі Вишня, - знову просять: "Ти поміг нам, Боже, своє зерно мати, але людська худоба з птицею геть усе наше жито виїла. Знову нам зиму голодувать!"

- Миса... - озвалася раптом Полада і пальчик догори звела.

Шкреблося щось за дверима. Якийсь час всі присутні вслухалися, і Сивер з закритими очима також, потім тишу перервала Вишня.

- Тш-ш-ш... То вона на казку до нас прийшла. Не лякайте, нехай. Кішка наша її скоро зловить.

Дітвора принишкла, тільки переглядалися поміж собою.

- Слухайте далі. Знову пішов Велес до Рожаниць за мишей просити. Не дають, каже, спати мені своїм голодним писком. Вдійте вже щось. От Рожаниці й надумали...

Сивер нашорошив вуха, навіть сон відступив.

... - І відтоді зробили вони так, що варто було чи людям те мишаче жито скосити, чи птиці вискубти, або теляті під'їсти - хоч би й з колоском уже - а воно, дивись, днів через два уже нові колоски повикидало. І там, де один лише був, три ставало, або й чотири. Тож з того часу миші й не голодують зимою, бо власне жито мають. А люде його мишієм прозвали. Ось літо настане, покажу вам.

Сивер тихенько, аби не помітили часом, усміхнувся в бороду. А й дійсно ж, добре хтось підмітив - подумалось. Лежав, закривши очі, на м'якій овчині, слухав, як дітвора розпитувала Вишню про мишаче жито, від печі йшло тепло, на душі було тихо, спокійно, благодібно так, як, певно, ще ніколи до цього в житті.

"Бач, яке воно, щастя людське... Хто б се сказав мені двадцять літ назад. Дякую, Боже!" - і то була остання думка; сон оповив його м'яким своїм покровом, а Сивер повільно кутався в нього, не чуючи вже нічого з того, що говорила Вишня дітям далі й нарешті, наморений, заснув солодко та міцно, як у дитинстві.

А десь під ранок приснився раптом Жадан. Сивер дуже тому здивувався, бо за всі ці літа коли й снівся отець, то хіба що попервах, опісля втечі з Коропа, та й то лише два чи три рази. Сивер побачив отця раптово, той виник нізвідки, сидів, а поглянувши на сина, тепло йому усміхнувся. Присів біля отця й Сивер. Вони довго про щось говорили, та в пам'яті лишилася не розмова їхня, а тепло і втіха, що світилися в отніх очах і переповняли Сиверову душу радістю. Дивно, але він чомусь відчував себе поряд із Жаданом не отроком чи уношем, не сином навіть, а немов другом чи братом, до того ж ще й ровесником. Здивувався тому дуже, та потім майнула думка: "А чого ж? Коли отець у Вирій пішов, було йому десь стільки зим, як і мені зараз..."

Такою теплою та спокійною була їхня розмова, так вони один одного розуміли, часом і без слів, як можуть розуміти й відчувати лише двоє найрідніших на всій землі людей. Нічого не втримала сонна пам'ять з їхньої розмови, жодного слова, окрім отого відчуття злитих воедино душ двох мужів – отця і сина – немов ти в найщасливішу мить свого життя роздвоївся якимось чином та й розмовляєш сам із собою: жодного невдоволення іншим чи суперечки якоїсь, чи недовомовленості – тільки тиха радість від зустрічі з тим, хто єдиний тільки й розуміє тебе від початку до самого кінця.

Прокинувшись, Сивер лежав ще якийсь час, смакуючи згадку про дивний сон, за тим оповів про все Вишні й довго ще в лісі на протязі дня вертався до нього думкою. Відчував, що грітиме цей сон його душу аж до самої смерті. Бо отець, видно було по всьому, ставлячись у ві сні до сина не просто, як до рівного собі, а як до ліпшого друга, вдоволений був ним, пишався своїм Сивером. Вірилося Сиверові, що отець його, судячи з усього, не в Нав'є провалився, а попри все піднявся з димом до Сварожих лук. Відтак слід гадати, що стежа твоя земна пращурам до вподоби – їм звідти, з Вирію, видніше, звісно.

І назад вертався з думкою про дивний сон, замислився так, що схаменувсь лише біля Гульбища, коли почув, що кличе його хтось. Хотен, старий лічець, що простував, певно, на капище, стояв тепер на шляху, очікуючи Сивера.

– Гой єси, Озаричу! – і одразу ж виклав: – Рikuш щойно помер.

– Кульгавець? – свої думки ще не випускали Сивера з лабет. – Старий уже був, доста пожив.

– Коваль Рikuш, подруг твій.

– Що-о?! – Сивер тріпнув головою, сподіваючись, що то йому почулося.

– Вогневиця з'їла, від брудної [\[290\]](#) крові.

– Та коли ж?! Ген позавчора бачились... – Сивер скочив з коня і розгублено дивився на лічця.

– Речу ж тобі – щойно! – почав сердитися Хотен.

У Сивера самі собою опустилися руки, навіть повід випав.

– Як же се?! Га?

Лічець тільки руками розвів.

– Коли ще накінецьник виймав, рекла мені Орогостя, що Рikuш не жилець. А я не повірив тоді... Відьма – на те вона й відьма, аби долю чужу відати. Таких мужів рід

втрачає, – скрушно хитав головою Хотен, – недавно Любима схоронили, ще й два десятки родовичів з собою на Небо повів, а тепер ось Рikuш. Важко буде родові оговтатись...

Дарма, що Рikuшева могила жовтіла свіжонасипаним піском на тлі першого снігу аж у третім ряду – була вона не нижчою від могил старійшин: шанували родовичі ліпшого хитреця роду і добре потрудилися, аби й зимової пори вийшла вона такою, якої вартий був коваль. Кожен прагнув не один раз принести на могилу піску: хто шапкою, а хто й у полах носив, бо віддати мертвому борг твоєї невисловленої вдячності куди важче, аніж живому.

Сивер їхав якраз повз могилу давнього свого друга. Птаха пустив кроком – не хотілося турбувати кінським тупотом тамтешню тишу. Опісля повернення до роду всілякі роздуми все рідше й рідше брали Сивера в полон – чи через те, що вгніздився як слід на рідній землі, чи за трудами, бо вільної години не мав. А опісля того дивного сну з отцем та смерті єдиного друга знову накопалося й ніяк не відпускало.

Доля людська... От живе собі мерт і живе: труди вершить, задуми лаштує, часом на літа вперед. Аж раптом – вж-жик! – Смерть косою своєю махнула і не стало мерта. Два Рikuші в Коропі жило: один старий, а інший так древній просто, та ще й увесь вік кульгавий, бо ще як отроком був, посеред мосту упав з коня на повнім скаку – інший і кісток не зібрав би, а він зламанною ногою відбувся. Поприще живота свого не пройшов, а промучився та й нині, немічний украй, хіба живе? Скніє, хоча давно ж померти мав би.

Рikuшевої ковальської міці на двох мало вистачити, йому б жити й жити: зі стрілою ковуїською навіть справився, а серп якийсь за три дні уконав... Згадалося, як Трифілій казав колись: "Життя людське на волосині висить, та тільки вона в руці Божій. Лише у волі Господа перерізати її; ніхто зі смертних та навіть і сама Коцава мечем ту волосину не перерубає." Виходить, там, на Небі порішив хтось, що доста пожив уже коваль Рikuш, діла свої земні сповна звершив, пора й Туди. Пощо так?

Знову ти один лишився, Сивере. Жона, діти – то, звісно, так, але у мужа друг має бути: такий, як Фрейвар, як Рikuш. Інших, Сивере, тобі вже не мати; сам лишився, один, до смерті... Фрейвар був охоронцем. І несподівано для всіх життя своє поклавши, цілий караван врятував. З тим і на небо полинув. Рikuш нікого не рятував, усе життя залізо кував, синів ростив, навчав. Зате перед самою смертю такого меча викував – сам себе перевершив. Від стріли оклигавши, навіть піхви для нього встиг зробити – немов Небо зумисно дало ковалеві годину живота, аби діло до кінця довів.

Петро-Тихота в Києві якось повідав йому, що серед теслярів прикмета така ходить: коли зводиш житло чи хай і городок цілий, не можна геть усе в ньому довершувати – має лишитися щось недороблене, хоч і найменше. Теслярі таким чином Смерть обдурити намагаються. Чи таке лише їх стосується, чи й ковалів також?

А душу твою власну одне тепер гнітить: не виконав обіцяне другові, коли той ще зі стрілою на смертнім одрі лежав. Просив Рikuш навчити сина його Благовида на мечох сіктися. І не важливо, що наук сіктися не скорий, все одно не побачив би Рikuш кінця

йому. Важливо те, що ти навіть не почав...

Розвернув Птаха і за могилами вже перейшов на рись – до посаду. Дарма, що смеркатись почало – над кузнею Рикущевою вився димок і видзвонювало ковадло. Коли зайшов, Благовид возився вже біля горна, угледівши Сивера, роботу не покинув, чемно відповів на привітання гостя й плечима знизав, бо руки були зайняті – мовляв, не можу покинути!

– Я ось за чим до тебе, – не став марнувати годину Сивер, – обіцяв отцеві, ще як зі стрілою лежав, тебе на мечях навчити сіктися. Що скажеш?

Благовид, по ньому видно було, аж загорівся від того.

– Коли почнемо?!

– Завтра по обіді. Лад?

– Лад! Лад!! – неначе отрок зрадів молодий коваль.

– Ну, то й заважати не стану, – кивнув головою Сивер і подався геть.

Віддати борг мертвому... Зробити те вдсятеро важче, аніж коли живому; жаль, розуміти починаємо пізно.

Мечі видзвонювали тонко й чисто і дзвін той розбурхував уяву не одного посадського, манив до двору молодого коваля; більше півдесятка уношів товклися попід його тином. Зазирали в шпарини, хто вищий – той зорив поверх прясел [\[291\]](#). У дворі Озарич навчав Благовиди хитрощам січі на мечях.

– Ти пощо скутий такий? Зап'ясток, лікоть і плече гнучкими мають бути! Не м'язи тут в ціні, а жили, затям! М'язи – вони заважають лише, рух твій сковують, – повчав Сивер, та сам і розуміти починав, що навряд чим допоможе Благовидові, котрий стільки літ і зим невтомно гатив ковадлом, будши підручним у отця свого: скам'яніли м'язи, суглоби захрясли – рухливими вони в коваля не бувають, лише на шкоду йому таке. Згадав, як Рикущ колись на Перунів день з купцем Жданом сікся, – лише на силу свою сподіваючись, – а він так і не зрозумів тоді в чому ж крилася справжня причина незграбності друга свого.

– То лише здається, що вся сила удару в плечі. Найбільше з мечем передпліччя працює. Найважче зап'ястку. Коли зап'ясток не жилавий, він меча не вдержить: вибити легко.

Згадавши Величка, хотів уже порадити Благовидові, як суглоби розробляти для гнучкості та схаменувся вчасно: в молодика по смерті отця роботи повно, які там суглоби?

– Досить на сьогодні, смеркається вже. Відпочинь. – пожалів захеканого, спітнілого коваля: – Як в тебе тут? Справляєшся?

Благовид кивнув головою на знак згоди – не станеш же плакатись отцевому другові, що добру половину ковальського начиння довелося братам віддати, а за міхи ще й винен лишився, пообіцявши, що до наступної зими сріблом віддасть. Нічого! Аби люде до нього йшли – знайдеться і срібло. Пощо бідкатись перед Озаричем? Натомість мовив:

– Я тут віддати хочу дещо...

Рушив до кузні й за мить уже вийшов назад, тримаючи на долоні невеличкий згорток платна.

- Ось... - простягнув його Сиверові. - Від отця тобі. Аби пам'ятав його, просив.

Сивер платно розгорнув - ніж: по клинку, мало не в долоню завдовжки, візерунки зміями сплелися, черен з прижовклої кості... Добра робота!

- Отець, як підправився, схотів зробити два однакових: тобі й собі на згадку. Так мені оповідав. Не встиг, бач. Се я вже доробляв. У отця, звісно, ліпше би вийшло, а в мене - вже, як є.

Сивер покрутив ніж, обережно постукав його лезом по лезу спатіона.

- Добра робота! - тільки й мовив, роздивляючись чи не пошкодив якогось леза. Жодного сліду.

- Добра робота, - повторив, - а ти від отця хитрець не гірший.

- Таке скажеш... - зашарівся молодик. - Куди мені...

- Що се за кістка?

- Ріг мамутів.

Сивер роздивлявся помережаний волосяними тріщинками черен:

- Ти глянь... Немов ікло слонове. Із вдячністю приймаю сей дар отця твого, а мені друга, й твій, Благовиде, такожде. Піду я. Вдягнися, застудишся.

Плеснув молодика по раменю й рушив з двору. Та за ворітьми його обступила ціла юрма уношів.

- Зачекай-но, Сивере! Хочемо просити тебе, - почав найсміливіший, очевидно, - аби й нас повчив ратній справі.

- Повчи нас!

- Просимо, Сивере!

Він розгубився навіть: не очікував такого. Хотів відмовити, а потім помислив, що отець не схвалив би його відмови: захист роду - найперше діло для мужа, а ратного науку в Коропі давно немає. Стіни, дитинець і навіть залога княжа - то одне, а ратне вміння мужів у брані зовсім-зовсім інше і навіть кулачні бої не навчать йому. Коли маєш досвід, вмієш щось - не тягни з собою в могилу, передай молодшим: ото й буде тим перевеслом, що не лише міцнить та єднає рід у Яві, а й покоління живих з пращурами в один сніп-Дідух в'яже.

- Добре, вмовили... Ось підсіку звершимо, одразу ж опісля Великдня й почнемо. Щоб до того кожен мав спис при собі й щит. Втямили?!

- Дякуємо!

- Втямили, Сивере!

- То й добре. Мушу йти я.

А з Благовидом що діяти? Не вийде з нього вправного рубая[292], ковальство не дасть. Був би живий Рikuш - зрозумів би Сивера. А тепер? Чи побачить Звідти? А як не побачить - чи пробачить?! Спізнився ти, Сивере. Борги слід вчасно віддавати...

Останні літа на чужині мріялось про те, як з родовичами ниву по весні оратиме. Не

склалося... Так мрією й лишилося. Ще тліє вона потроху, як жарина в гарячому попелі на поді[293] печі та, видно по всьому, таки згасне. Не судилося, як видно. А проте без мрії людині жити не цікаво. Висять на стіні в робітній кліті Сиверового терема отчі тесла, сокири й сокирки, струги та скобелі, що ними Жадан давно-давно ліпші в роду луки робив; без діла висять, але манять взяти, відчуті в долонях їхні гладенькі, витерті до блиску мозолястими отніми руками топорища й руків'я і втнути щось таке... Та лук же ж, звісно. А інакше – пощо вони там висять? Лук зробити не те, щоб хтозна, як складно, але й косорукому нізащо не вдасться. Щоб не просто дерев'яну кривулю зі шворкою-тятивою, а такий, аби міг посулити стрілу сажнів хоча б на двісті.

Ця нова мрія захопила Сивера ще позаминулою весною, коли сама собою навідалась згадка про те, як їздили вони давним-давно з отцем за Десну. Скільки зим йому тоді було? Дві на десять, здається.

... Їхали верхи, Сивер чи не вперше сидів у справдешньому сідлі – до того гасав на конях охляп, з недоуздком – і страшенно тим пишаючись, дивився навкруги з погордою: "Бачите: я, Сивер, син старійшини, в сідлі їду!" За деснянським перевозом погнали коней вчвал, бо стремена у Сивера виявились опущеними більше, ніж треба і йти на рисях йому було тряско. За Десною пуща була більше листяною, сосен в ній проглядалося небагато, тому вона під золотими променями вся палала багрецем. Вони промчали лісом по малопомітній стежині чи не з десятків верст, а потім звернули одесну. Там починались глибочезні ярugi і вершники поволі стишили біг коней, перевели на крок та неспішно рушили понад котримось із ярів. Отець все роздивлявся навкруги, доки не вгледів одного[294] з досить пологим спуском і вони почали обережно, стримуючи коней, спускатися на її дно.

Яр той видався Сиверові таким глибочезним, неначе вів у самісіньке Нав'є. Скоро й сонячні промені перестали пробиватись крізь віття височезних ясенів, дубів та кленів, а до дна було ще далеко, зате навкруги немов сутінки панували. Ускрізь всипана товстим шаром перепрілого листя лісова земля була перерита вепрами, десь неподалік дзявкнув лис, йому відповів інший, а потім кілька оленів шугнули від них униз по схилу. Тут були володіння Лісовика, чужий та ворожий необізнаній людині світ, проте Жадан поводився спокійно, немов удома – видно було, що йому добре відомі ці яри.

Нарешті вони досягли дна, по котрому жебонів неширокий струмок, беручи свій початок з відкритого джерела, що виривалося з-під вкритого мохом величезного округлого каменя. Щось шукав отець, бо пильно вдивлявся по сторонах.

– Ну, ось, знайшов, – задоволено мовив Жадан і спішився. – Видається мені, якраз те, що нам треба.

Зліз із коня і Сивер.

– Ну ж бо, скажи мені, сину, де в нас полуденна сторона?

Сивер роззирнувся навколо, поглянув навіть угору – хоч би де майнув промінчик! Та ж він був уже не дітиськом і давно почувався в лісі своїм. Кинув оком туди-сюди, угледів з якого боку на стовбурах більше моху й упевнено показав десницею на

крутіший схил одроги:

- Там.

- Бачиш отсей бересток? - спитав Жадан, схвально кивнувши на синову відповідь головою. - За ним я сюди приїхав, він для лука мені потрібен. Може скажеш, чому саме він?

Від пня зрубаного кимось молодого береста тягнулися вгору до далекого світла кілька тоненьких стовбурців пневої порослі - хіба що у вершок завтовшки, але вже більше трьох сажнів заввишки. Сиверові й хотілося сказати хоча б щось, хоча б навімання, та він пересилив себе, бо знав, що отець не любить такого, тож тільки плечима знизав.

- Сей в'яз я колись зумисно зрубав, тебе ще й на світі не було - щоб він поросль погнав. Тут, у яру, дерево до сонця тягнеться, але росте дуже повільно.

Жадан, вийнявши з-за пояса сокиру, підійшов до кущуватого деревця, поклав руку на один із стовбурців, попросив:

- Прости мене, в'язе, що вдруге полишаю тебе живота... Рубаю не заради втіхи, лука мушу зробити, - і вправними сильними ударами зрубав три найстрункіші деревинки.

- Ось поглянь, сину, - він показав Сиверові зріз одного стовбурця, - бачиш, кільця які тоненькі? Се через те, що бересток у яру дуже повільно ріс, важко було йому до сонця пробитися - півтора десятки літ пнувся. Придивися, з одного боку вони ще вужчими виглядають, насилу одне від одного відрізниш, а пощо так, га?

Те Сиверові відомо було давно, тож він з радістю гукнув:

- Бо тим боком бересток на північ дивився!

- Добре, синку! Візьмемо ми отсі берестки на луки. Деревина в них щільна, тверда дуже, але й пружна, бо ще не захрясла, як у товстого береста. А згодиться нам тільки та половина стовбурця, що до півночі звернена - вона й найтвердіша, і найміцніша, та ще й без жодного сучка - якраз те, що нам треба!

Сивер нічого не сказав отцеві, але додому повернувшись, все не міг зрозуміти: навіщо було їм так далеко їхати, аж за Десну, подолати, мабуть, добрих три десятки верст і все заради цих трьох нещасних дрючків?

Жадан, певно, не дарма брав його з собою, бо коли взявся робити лука, покликав у робітню кліть і Сивера.

- Дивися, сину, як робитиму лука: в житті все знадобиться.

Сиверові тоді й цікаво часом було, та все ж більше нудно. Бо який це отрок витримає цілих півдня уважно спостерігати, як отець стружком неспішно припасовує одна до одної дві деревинки, або вирізає ножем з твердого, мов камінь, оленього рога кістяні кінці для кибиті лука? Жаль, не може людина наперед відати, що знадобиться їй в житті, а що ні: то на дріб'язкове золоту годину марнує, то мимо важливого з нудьгою проходить.

- Небагато знайдеться серед сувирів таких мужів, Сивере, - за роботою оповідав синові-отроку Жадан, - що не здатні собі лука зробити. Світлому князеві, посаднику,

боярину чи дружиннику, або й купцю те ні до чого. Лук знадобиться – вийме з череса срібло та й купить у лучника[295], або купця заморського. А коли муж у городищі чи весі живе, йому без лука ніяк. Сокиру або накінецьник до стріли, чи рожна йому коваль зробить, а лук мусить сам, бо засміють же. Звісно, на верв хоч один лучник та й знайдеться, як я от, і луки мої ліпшими від інших є – аякже! – недарма ж я на них за стільки зим руку набив, хитрощі різні умом своїм звідав! Та все ж, сину, що б там Судьба тобі не вготовила, а ліпше буде, як ти сам собі зможеш лука утнути, бо примічено давно: своїми руками роблений, він на ловах завжди удатніший од купленого.

Тепер Сивер був удома, гріючись біля печі, тримав у руках дві напівкруглі, коричневатого кольору деревинки в аршин завдовжки кожна: ще позаминулого літа купив у заїжджого гостя чотири патики[296] ялівця – не росте таке диво понад Десною, скільки не шукай, а для лука ліпшого дерева й не треба. Так сказав купець, додавши, що аж із Карпатських гір привезені ті деревинки і злупив за них із Сивера аж дві ногати! Іншим разом пройшов би мимо, а тоді, на торговищі, постав раптом Жадан і мандрівка за Десну згадалась. Отак і рождаються в душі людській мрії – з нічого, здавалось би: схотілося лука власними руками зробити. Барвисто розхвалені речистим купцем ялівцеві патики підштовхнули взятися за лука найближчим часом: не знадобиться ані бозна де шукати потрібне дерево, ані сушити його. Те, що були вони короткими, його не засмутило: два їх легко вдасться з'єднати в руків'ї. От тільки купивши зопалу, пізніше зметикував, що до них же ще й береза потрібна, а сікти її слід восени та ще й висушити потім. І ріг лосиний для кінців[297], і жили, і клей з чечуги... Хто не знає, що таке ремесло, хіба зрозуміє, яким трудом дається ремісникові виріб його – хоч лук, хоч горщик чи той же ніж? Наскоком нове ремесло не подужаєш осилити: задавив у собі бажання, що на торговищі спалахнуло, але й відступатись не збирався. Вирішив зібрати все необхідне, обмислити, як слід, а тоді вже наступної зими і братися. Жаль, не спитаєш ні в кого – соромно, родовичі тебе ледь не за хитреця мають. В одного лише отця й повчився би, в нього і спитав би.

Тепер отець був перед Сиверовими очима, сидів, як живий, на улюбленій своїй лаві в робітній кліті, тонесенька стружка закручувалась з-під леза його скобельця, голос був тихий, умиротворений – подобалось Жаданові над деревом трудитися.

– Над луком, сину, самої роботи для умільця не так вже й багато, та доки зробиш його, то й зима мине. Бо лук не з одного патики роблять, у ньому, як полічити, шість частин треба припасувати й між собою склеїти. І не один раз. А ще сухожиллями викласти. Та й клей той кожного разу має добре висохнути. Через те й кажуть: "Не стільки роботи, як того клопоту." Хто не відає, той на лук подивиться і скаже: "Та що ж у сій дерев'яній кривульці складного?!" Е-е-е... Не таке воно просте діло – лук зробити. От пощо на нього дві породи дерева треба? Або чому його зовнішню сторону спинкою звуть, а ту, що до стрільця – животом? Не знаєш? Нічого, на те й отець, аби сина навчати. Слухай, на вуса мотай...

Стільки літ пройшло, стільки зим, а Сиверова пам'ять нічого, виявляється, не

забула. Дарма, що аж занадто багато чого в житті сталося – здавалося, затулило воно назавжди усе, що раніше було. Та прийшла потреба, чи година така – хто те відає? – і сплигло все з якихось глибин, замулених, здавалося, далі нікуди: як ото відкривається під дбайливими людськими руками затягнуте глеєм джерело у березі пересохлого ручая. Нічого не забулося.

... – Коли ти з лука стріляєш, спинка його розтягується – горбом вигинається, як і в людини, що від землі важке відриває. На спинку дерево потрібне гнучке, не ламке. Найліпше – молода берізка, минулої зими, до сокоруху ще зрубана, але не пересушена, щоб не тріснула, бува. Внутрішній бік лука, живіт його, має бути дуже міцним, проте й пружним – це він лукові силу дає, стрілу далеко кидає. На живіт в'яз годиться, або ясен, головне, аби дерево було пружним та щільним: недарма їздили ми за берестками аж в яри, за Десну. Там дерево росте дуже повільно, а тому й щільне таке, втямив?

Сивер мовчки кивнув; слухав у два вуха: стільки отець знає всього!

– Ну ж бо, скажи мені, що там висить? – отець кивнув головою на стіну.

– Жили з лося, – Сивер не забарився того разу відповісти: сам минулої зими допомагав отцеві вирізати їх зі спини та задніх гомілок вбитого Жаданом бика.

– Буду ними підсилювати кибить [\[298\]](#). Вони вкупі з клеєм ще сили лукові додадуть. Дерево саме по собі, яким би пружним спочатку не було, з часом звикається, силу втрачає, а з жилами довго служитиме: я помру, а з луком сим ще й Громикові онуки на лови ходитимуть, не те, що він сам.

Он що згадалось. А спитати б у Кошулі Громиковича: де той лук, що мій отець твоєму колись робив? Не забутися б тільки...

Коли берешся за щось нове – найважче почати. Не хочеться на першому ж кроці непоправну помилку вчинити. Сивер брався за лук, немов на тонкий лід ступав. Та чим далі, тим впевненіше почувався: літа, з топором проведені й літа, в далеких землях прожиті, щось та й давали йому в теперішньому пізнанні свого нового ремесла. А ще догідлива пам'ять, мов шукач з рукава, у мить запинки або й розпачу послужливо відкривала минуле, де мало не завжди сама собою знаходилась відповідь або готове рішення.

Сіверяни за довгі-довгі літа давно вже визначили, яким має бути лук: і по довжині своїй, і по товщині та ширині кибиті. Пощо так? Та просто все: зробиш кибить занадто тонкою – не буде в лукові необхідної сили. Зробиш занадто товстою чи широкою і лук важким стане, пружності не матиме. Якщо дуже легкий лук стрілу далеко не пошле через свою слабкість, то занадто важкий – через надмір сили, котру на себе ж і витрачатиме. Усе в лукові має бути співмірним: довжина з пружністю, а сила з вагою. І вже все це, разом узяте, ще й з вагою стріли. Бо хоча легку стрілу лук посулить набагато далі, але й разюча сила її буде невелика; важка стріла здатна завдати куди більшої шкоди, зате лук не зможе далеко її послати. Тож головне для лучника, як Сивер це собі виміркував, все ж таки співмірність в лукові зберегти.

Хоч і поволі, та діло просувалося. Вистачило розуму Жаданів стружок і скобельця

його на простих паличках випробувати, аби уявити, як з ними слід поводитись. Випробував – зрозумів: дерево для лука має бути не лише без сучків, але й з прямими волокнами, бо там, де сучок є, глиця[299] в кибиті гнутиметься нерівномірно, навіть зламатись може, а коли волокна у дереві викривлені, стружок їх переріже, або й вирве і це теж послабить лук, чи зробить плечі його різними по силі.

На третій день Сивер вже добре розмислив, що та як слід робити. Здогадався навіть Жаданові потрібні були дві тесини[300] з набитими на них через проміжок у два пальці завширшки плоскими, добре виструганими бильцями[301]: отець спочатку підстругував палик по ширині так, аби він тугенько входив поміж ними, а за тим стругав один бік його доти, доки він не ставав врівень з бильцями – от і виходило, що всі вони мали однакову на два боки як ширину, так і товщину: значить і роги, що верхній, що нижній, силу матимуть однакову. Сивер крутив ті глиці на всі боки, милувався власним трудом – ялівцеві щільно прилягали до березової, навіть найменшого просвітку не було між ними. Він ще обережно прорізував ножом по березі вузесенькі поздовжні канавки: шість по опуклій стороні та три по плоскій – під лосині сухожилля і лишився вкрай собою задоволеним.

Та вистругати три глиці – то лише початок. Їх ще належало вигнути, як слід. Кибить сіверянського лука, навіть коли він розв'язаний, варто лиш поглянути на нього збоку, нагадує хвилясту черту[302]: два роги відхилені назад, а руків'я прогнулося вперед. Знайшлася від отця іще одна тесина, на котрій була прикріплена інша – з вигинами та сторчма встромленими поряд із нею дев'ятьма міцними дубовими кілочками. Саме час було глиці гнути, бо коли їх склеїти прямими, вигнути опісля того кибить так, як треба, нізащо не вдасться.

Розпаривши простругані глиці в залитому окропом сажневої довжини кориті, Сивер поклав їх ребром на тесину, звів до купи, як слід, і наготовленими клинками, заганняючи їх між глицями та дубовими кілочками, почав вигинати майбутню кибить. Упоравшись досить швидко, полишив глиці висихати – тижнів на три або й на чотири. Вирішив, що до лука повернеться хіба що після Святка, а нині настала година за тятину братися. Бо то лише здається комусь, що тятину можна в одну мить з простої конопляної шворки зробити, зав'язавши на її кінцях по петлі. Тятини має і сирості та спеки не боятись, і міцною бути, здатною витримувати вагу в кілька пудів, аби не витягуватись після стрільби. Найліпша – шовкова, але вона й дорога без міри, і не стрінеш її тут та й надто ніжна вже, не годяща ані для тутешньої сирої осені, ані для морозної зими.

Сіверяни звикли робити тятину з ялової або кінської скори – зі спини, де та найтовща. Узавши вузенький ремінець з ялової сириці хіба що в палець завширшки та проколовши на його краях два отвори, Сивер просунув крізь них цурки[303], одну закріпив під стелею, а іншу почав обертати, таким чином скручуючи та витягуючи ремінець, аж доки він не став у перетині зовсім круглим. Тоді підвісив на скрученому ремінцеві важкого дубового окоренка, закріпивши його при долівці, аби ремінець не розкрутився, й полишив майбутню тятину сохнути.

Котрий вже день Рибота почувався вельми вдоволеним! Як згадати, то ще якихось два тижні назад йому аж вили по-вовчому хотілося. Чим ближче було до Різдва Божича, тим марудніше ставало на душі: ось прийде празник, за ним Святки, у Києві в княжій стравниці столи ломитимуться від наїдків та напоїв і лише його десяток гібитиме тут, на краю світу; увесь люд сидітиме по домівках, а вони, безталанні, скнітимуть у цьому засланні... Пощо?! Шукав і не знаходив жодної причини княжої немилості, окрім того злочасного герцю. Тоді лють переповняла серце, вихлюпувалась назовні й комусь із десятка нізачо перепало на горіхи. Швидко відходив і одразу ж каюся в душі, розуміючи, що справжній винуватець, отой сухоребрый кметь Озарич живе собі зовсім поруч, у вус не дме, княжим люблеником почувается... Убив би!

Та в четвер під вечір стрів у городі Риботу старійшина.

- Гой єси, вітязю! - першим привітався, ще й вклонився злегка.

Рибота сприйняв те, як належне.

- Здрав будь і ти, старійшино, - з чемності схилив голову сотник.

- Ми тут з дідами розмислили... Негоже виходить: Святки на носі, а жон у вас немає, наложниці ваші юні надто, страв празникових до ладу не приготують, а без столу яке ж свято? Не по Кону се. Тож завтра нанесуть вам усього, чим, значить, рід наш багатий. От...

Рибота попервах не знайшовся, що й сказати старому. А на душі раптом так тепло стало, так якось... І чи не вперше тут, в сіверській землі, відчув вдячність - справжню, не напускну.

- Красно тобі дякую... - сотник забув, як звать старійшину і через те навіть зніяковів у душі, тому поклав десницю на серце й по-справжньому, як і належить молодшому, вклонився дідові.

- Будуть у вас Святки, як Святки, - запевнив тоді його Видута, - не може рід наш допустити, щоб хоч десь на його землі празника не було. Не по Кону се! - повторив з притиском.

І слова свого дотримав.

Наступного дня перед Свят-вечором мала княжа залога все: і дванадцять страв, і до страви грушевий квас та навіть мед, що тридцять літ чекав цієї години в тутешній медоставні! І вже не здавалося Риботиному десятку, що вони не потрібні нікому на всьому білому світі. Зате співалося, як удома, в юності - кожен гридень, а були вони чи не всі з різних земель, заводив своєї улюбленої, решта ж підспівувала, як могла: ох і повеселились, душею відпочили! Здавалося їм, що ліпшого вечора, певно, й не знали ще в минулому своєму житті: ну, якщо не рахувати, звісно, княжих пирів з Володимиром Святославичем!

А коли ще завітали до Величкового теремка ряджені колядники - ото вже радість була! Рибота не жалів пригощання, ще б пак! - стільки добра набажали гості, стільки благ усіляких! Спати розійшлися перед самим світанням: ситі, сп'янілі, вдоволені. Минув тиждень і вчора Щедрий вечір почався, щедрувальниці туземні завітали, пташками виспівували, дзвінко та ніжно, для новгородської душі незвично, тепло й

душевно – добрий покон в Русі, нема чого й казати. Ті гридні, що родом із руських земель, звичні до щедрювання, а Риботі, хоча й живе на Русі третю зиму, ще в дивину таке: йдуть до твоєї оселі чужі діти й добра господарям бажають, як собі – і діють те щиро, видно ж по ним. Розчулений сотник, добре, що підказали свої, в п'ятницю на торговищі вдосталь накупив ласощів: горіхів, коржів з маком та варених в меду овочів і щедрою рукою одарив усіх без винятку унотьок.

Зранку ж сьогодні, ще ні світ, ні зоря, пошкреблося щось у двері – насилу гридень Зозулець почув та підвівшись з лави, відчинив – а там гурт хлопчаків, зовсім ще дітисьок. Зайшли несміло і приказуючи до ладу, засіяли житом по не надто просторій світлиці Величкового теремка. Такого набажали! Воно княжим воям те, начебто, й не потрібне, а все одно – празник на серці, бо згадується недавнє ще життя простолюдина, котре нікуди з пам'яті вже не подінеться, літа свої дитячі гріють спогадом...

Одним словом, на душі в Риботі нині мед був. Почало навіть віритися й віритися твердо, переконано, що все в нього вийде, все владається і попереду неабияка слава чекає. Ось іще тиждень Святки мине, а там уже й до підсіки люде візьмуться.

Вода – то є небесний дар Прабога Рода Матері-Сирій землі. Коли весняним днем у відповідь на моління людей про дощ розчиняються небесні хляби[304] й освячена вогнем Громовержцевої блискавиці живильна волога проливається на спраглу землю, усе навколо оживає на очах. Бо небесна вода є мужньою, земна ж – вода джерел, криниць та річок – суть жіноча й тому лише вода зі Сварги, поєднавшись з водами земними, здатна запліднити все суще при Роді. Вода є оберегом і цілителем так само, як і вогонь. Коли вогонь здатен спопелити людські напасті, то вода спроможна їх втопити, з тіла змити болісті, з душі прогнати тугу, із серця скорботу.

Вода – то є саме життя, а відтак хіба могла би вона не мати власної Богині-покровительки, володарки вод небесних та земних?! Дана її ім'я; Дана – Богиня води. Не один день Сварожого кола люде присвячують вшануванню води та найбільше в другу неділю після Різдва Божича, на Водосвяття.

Переддень видався морозяним та ясним. Дарма, що Зюзя ще з ночі розстарався на холод, Божич-Молодее сонце, хоча й помалу, але набирав силу і Чорнобог, знову відчуваючи неминучу свою поразку, вже пускав першу, ще скупую, сльозу, що скапувала тепер тихенько з товстих бурульок на коропських стріхах. Ускрізь, куди не глянь, струменіючи з обмерзлих, вкритих інеєм та льодом отворів хатніх димників[305], то тут, то там курився над житлами в блакить січневої Сварги білий димок. Свіжий сніг пухнастими шапками лежав на городському частоколі, гіллі дерев, покрівлях клунь, хлівів та жител, виграваючи на сонці блискітками, сліпив очі кожному, хто щойно вибрався з темені на світло, голосно й смачно рипів під ногами, мороз студив повітря й щипав ланіти та бадьорив застою в теплі молоду й не дуже кров. Та попри холод в городі було людно й ополудні біля Старого ясена навколо Шамра з волховичами зібралося кілька десятків уношів з пішнями, сокирами та ужищами в руках. Натоп скоро розділився надвоє і з піснями рушив до обох воріт – готувати на Коропі та Ятриці

ополонки для освячення води нового Сварожого кола.

Лише в два на десятий день опісля Різдва Божича і ніколи більше вивільнена з льодового полону земна вода, увібравши в себе за день світло сонця, а за ніч – місяця й зірок, освячена спогляданням з високої Сварги рідних Богів та пращурів, стає особливою – отримує від Неба незбагненну силу на зцілення людських болістей та зародження рослин, на оберіг нив від граду й посухи, а худоби від падіння.

Неподалік убраної в низенький зруб криниці, що була уся немов облита льодом, бо з його споду навіть в сильний мороз било невтомне священне джерело роду, на закутому в Чорнобожі узи Коропі Шамро розмітив великий, в десять аршинів, рівнораменний[306] криж, а потім ще й з'єднав його кінці колом. Одне плече того крижа дивилося на схід сонця, друге на захід, третє на полудень, четверте на північ.

– Благослови почати, Матер наша Дано! – звів до неба обидві руки Шамро.

І восьмеро уношів з сокирами та пішнями заходилися на загад волхва рубати лід, просуваючись від перехрестя крижа до його кінців. Скалки льоду бризкали навсибіч, виграючи блакиттю в низеньких променях Божича, що вже сідав на городську стіну і досить скоро юна сила та завзяття здолали ті узи, а в прорубах заплескалася осяяна сонцем вода – єство самої Богині Дани.

– Добре, уноші! – гукнув Шамро до своїх помічників: – Ну ж бо, посолонь тепер рубайте!

Ті, завернувши від кінців крижа по ходу сонця, взялися далі витинати лід, з'єднуючи по окресленому волхвом колу сусідні проруби. Спинялися тільки двічі, аби як слід обв'язати довгим ужищем велетенські шматки льоду, що ось-ось мали бути вирубані. Коли те сталося, чи не два десятки присутніх впряглися в ужища й по черзі, з величезною натугою виперли з води чотири лискучі крижані брили. Відкрилася здоровенна округла ополонка, в котрій, видно було всім, вигравала деснянська швидка течія, немов улітку закручуючи на своїй поверхні довгі вервечки войків.

Тою годиною Божич був уже над самісіньким видноколом, золотою кулею ладнався в'їхати в небесну, приховану за білим зимовим маревом браму, над котрою вже стояла на сторожі невсипуща Вечорниця, безпристрасно споглядаючи зі своєї вишини на холонучу сріблясту пустку деснянського луку.

– Лишайтеся тут на ніч, – велів Шамро уношам, – стережіть, аби Чорнобог знову не скував Матер-Дану своєю кригою. Нехай зрять її Боги та пращури роду нашого, хай купається у нашій водиці Хорс і корова Замунь[307] проливає на неї своє молоко. Завтра рід матиме освячену воду!

Вже найзавзятіші збирали на березі сухі дрова й хмиз, вже тягнули до ополонки вербовий сухостій, хтось намагався добути живий вогонь і зовсім скоро неподалік відкритої води запалало неабияке багаття. Кожен з тих, хто лишився, відчували піднесення й хвилювання: уноші роду уперше в житті ставали на прю зі Злом не при світлі дня, котрим володіє Білобог, а вночі, серед холоду й темряви, де править сам Чорнобог. Витримати ніч в такій борні – то честь для сіверянського уноші, що готується наступного літа в Перунів день мужем стати!

Жилятин обельний холоп Земледух неабияк радів: і тому, що господар відпустив його ополонку рубати, і тому, що сподівався біля неї побачити перед світанням любу його серцю Осьму, челядку Благояра. Міцний та коренастий уноша, що стрічав уже п'ятнадцяту свою зиму, був разом зі своєю сестрою Явлиною круглим сиротою: опісля наглої смерті отця їхнього Борила, що повісився, не винісши тягот живота свого, стали утрюх із матір'ю Жилятиними рабами, дарма, що та доводилась його жоні Озарі рідною сестрою. Проте мати, Журавка, мужа свого пережила хіба що на три місяці – одного зимового дня перестріли її під лісом вовки і до ранку лишилися від матері тільки скривавлені шматки свитки та розідрана рукавиця: не було кого й хоронити...

Жилята в труді не жалів ані себе, ані дітей своїх – що вже там про рабів казати? За літа й зими рабства Земледух з отрока виріс в жилавого, широкоплечого, хоча й не надто високого уношу. Вільну годину мав хіба що в неділю, та й то не кожну, бо скота в господаря його було доволі, а кому ж, як не рабам доглядати його по неділях? З позаминулого літа поклав Земледух око на іншу рабу – Осьму, котру отець її ще отроковицею віддав Любиму, загиблому сину старійшини Коропа, розплатившись таким чином за прострочену купу. По задниці перейшла вона з іншими обельними холопами до молодого Благояра Любимича.

Коли ти раб, то жону собі з вільних знайти навіть не мрій – тебе на волю ніхто не відпустить, а той вільний, хто візьме злюб з рабом, неважливо, уноша то буде чи унотька, сам таким стане. І хто ж захоче вию свою в рабське ярмо встромити? Відтак раб коли й знайде собі пару, то лише серед таких, як він сам. Але й тут ще вилами по воді писано: вийде йому в парі жити, чи ні. Бо як полюбив ти рабу іншого господаря, де порука, що воз'єднається: а раптом котрийсь господар скаже твердо "Ні!"?

Юності властива надія на ліпше, хай часом і без будь-якого підґрунтя взагалі. На що сподівався Земледух, вподобавши Осьму? Він і сам не знав. Прагнув одного – дочекатися Купайла, щоб умикнути її. Далі тієї літньої ночі думка чомусь не сягала, та й навіщо голову собі дурницями забивати? За роботою нечасто вдавалося йому хоч здалеку побачити свою ненаглядну красуню, тож і чекав так Водосвяття, ще перед Свят-вечором випросивши в Жиляти дозволу ополонку рубати й тепер від хвилювання був сам не свій.

Ніч була довгою та холодною, з їжі Земледух мав із собою лише окраєць хліба, а оскільки вечеряти йому через ту ж таки ополонку не довелося, то їсти хотілося так, що аж шкура на ньому боліла. Уноші грілися біля вогнища, намагаючись берегти дрова, бо йти в темінь, аби знайти їх, де можна втрапити в зуби самому Чорнобогові, котрому нічого не варто перекинутись у вовка або й цілу їх зграю, було трохи лячно, дарма, що до Лугових воріт можна з пращі льодяником докинути. Мороз все міцнішав. Пересічене лице Хорса, що вже починав худнути, здавалося, з кривою посмішкою зневаги дивилось на Земледуха з чорного неба – немов насміхалося над безталанним сиротою, зате рясні яскраві зорі мерехтіли до нього в морознім небі весело та приязно.

Час від часу уношам доводилось жердинами розбивати зашерхлу тонку шкоринку льоду на ополонці та витягати з неї побиті шматки, аби ніщо не постало на заваді

освяченню води нічною Сваргою. Коли руків'я Великого[308] ківша опустилося до самого виднокола, охоронці не витримали, заходились готувати наїдки. Повитягали з-за пазух в кого що було: шмат веприни чи солону рибину, смугу в'яленої гов'яди або змашений смальцем окраєць хліба і влаштували спільну трапезу – а як же по-іншому? Родовичі ж бо, суть.

Холодна зимова ніч. Зорі в небі. Ополонка на льоду протоки. Сварожич поряд з нею. Із темряви далеко вовче виття морозить в жилах кров. Два на десять уношів навколо вогнища – немов одні у всьому світі. Гріються, їдять спільну страву. І відчують ту силу, що єднає їх тут в одну нездоланну міць – свій рід: доки ти в ньому, ти живеш, тобі не страшна темінь ночі, а ступи півста кроків у темряву й розчинишся, згинеш ізгоєм, не лишивши й сліду на землі. Таке випробування, як це, гуртує родовичів з юних літ, тримає вкупі міцніше, аніж ковані обручі. Гой еси, роде наш!

На світанні, якраз перед третіми півнями прочинилися трохи городські ворота і з них висипав чималий гурт уноток та й подався до ополонки: вмиватися освяченою Хорсом і зорями деснянською водою нового Сварожого кола. Обступивши велику ополонку, під жарти уношів кожна вмивалась над сухим окрайчиком хліба – на здоров'я та щастя.

Благоярова челядка Осьма, ставши на коліна край відкритої води, тихенько шепотіла собі під ніс таємне, від матері колись почуте заклинання:

– Мати наша Дано! Водиця твоя берег ріже, корінь підмиває і луг напуває, жито ростить і живот зачинає... – хлюпаючи льодяною водою на лице, аж дух їй забивало, молила щиро, як могла: – Обмий мене, Дано, заради здоров'я, обмий задля щастя, обмий від лиха, обмий від злиднів; змий мої напасті, змий мої болісті; дай мені пару, дай мені діток... – вода з лица стікала на окраєць і той на очах брався льодяною кіркою.

Вмившись, сховала в пазаху свитки заповітний сухарик і підвелася, відчуючи, як зааніміли від холоду ланіти та змерзлися вії. Розвернулася, аби відійти від краю та одразу ж і втрапила в Земледухові обійми. З несподіванки ойкнула і зарилася личком в його старий, від отця ще, кожушок. Щось шепотів їй уноша та Осьма не надто й дослухалася: для неї важливішими обійми його були – нехай бачать, що й вона, челядка, комусь потрібна.

– Пташко моя! – шепотів на вухо унотці Земледух. – Скучив за тобою.

Та Осьма на ті слова лише голову опустила, а коли уноша, нахилившись, заглянув у них, побачив сльози.

– Зобидив хтось?! Та я... – задихнувся від безсилої люті, бо насправді що раб зможе?

Осьма лише головою на те похитала, заперечуючи. А потім все ж промовила, схлипуючи:

– Чула днями, як Клена Благоярові рекла, що не потрібно їм стільки челядок... і ліпше би мене по весні продати, бо платно моє з вишивкою всім подобається... за п'ять гривень мене без торгу куплять, рекла... а вони на дорозі не валяються... – і вже не стримуючись, заплакала навзрид.

Земледух розгубився. Гладив по голові безталанну, як і сам, унотку, щось шепотів

їй в безпам'ятстві, аби лиш заспокоїти, доки та, обережно вивільнившись з його обіймів, не рушила, втираючи сльози, з рештою дівчат у город.

- Святіться, святіться, святіться,
Деснянській новії води!
Моліться, моліться, моліться,
Усі достославнії люде!

Шамро стояв і звівши до неба руки, як завше підносив, коли вершив молитву Богам, своїм сильним та гучним голосом врочисто промовляв до Дани. Мороз уже послаб, вітру й близько не було. Золоте проміння лилося з неба й вигравало на поверхні води золотими блискітками, рождаючи в душі присутніх справжнє свято. На льоду протоки навколо ополонки зібралося кількасот святково вбраних городян: хто з липовим цеберком, хто з берестяним туязем – для освяченої води.

Просіть, щоб Великого дня
Вода всі льоди на Десні підняла,
Матер-Землю як слід напоїла,
І щоб жито без ліку вродило!

Дужі голоси мужів та дзвінки жон і дівчат спліталися в один нерозбірливий гул, проте всі вірили, що Дана почує кожен голос їхнього спільного моління до нової води. Вже стояв поряд з ополонкою приготований до жертви Богині красень огир зі спутаними ногами й почепленими на шию старими кам'яними жорнами. За давнім-предавнім поконом на Водосвяття Дана завжди отримувала в жертву окрім коня ще й курей числом дві на десять – не варто скупитись, ублажаючи шановану Богиню, від котрої залежав достаток всього роду!

Коли Шамро скінчив свою молитву і підійшов до огира, потворники[\[309\]](#) заходились топтити в ополонці курей; Дана прихильно прийняла від роду малу жертву, тож, розцінивши це як добрий знак, волхв одним сильним різким поштовхом у лівий бік огира звалив його в ополонку. Бризки полетіли на всіх, хто стояв поряд, кінь марно намагався втримати голову над поверхнею, проте скоро, затягнений течією, щез під льодом. Присутні і це теж однастайно витлумачили, як вдоволення Дани щедрою пожертвою. Навколо ополонки серед родовичів визріло однастайне переконання, що літо, всупереч осіннім негараздам, видасться добрим для них і збитки від потоптаних ковуями нив не обернуться для людей голодом вже наступної зими.

За тим волховичі, прямо біля ополонки, на очах у Молодого сонця та всього роду добувши тертям першого від Різдва священного Сварожича, розвели невеличке багаття і Шамро, запаливши від нього смолоскипа, високо здійнявши над головою вогонь, вдруге закликав присутніх:

- Святіться, святіться, святіться,
Деснянській новії води!
Моліться, моліться, моліться,
Усі достославнії люде!
Просіть, щоб Великого дня

Вода всі льоди на Десні підняла,
Матер-Землю як слід напоїла,
І щоб жито без ліку вродило!

Під гучні молитви роду поволі почав опускати смолоскип прямо в ополонку, еднаючи мужнє начало небесного вогню Сварога з жіночою сутністю земної води Дани: той гаснув з шипінням і легенький димок тоненькою цівкою здіймався до синьої, позимовому холодної Сварги. Водосвяття звершилося й цього разу; вірили всі, що лишились Бог неба й Богиня земної води так само, як і раніше, поєднаними та прихильними до коропського роду. Тепер би весни дочекатись!

Коли золота куля Божича торкнулася частоколу городської стіни, присутні почали набирати повні цеберка освяченої Богами, прашурами та власною жертвою нової води й розходитись по домівках. Був останній день Святка, вже завтра мала початись підсіка для княжого горожка.

А Земледухові цілий день не виходила з голови принесена Осьмою лиха звістка. Розумів, що нині на кону все життя його; не знав лише, як почутому ради якоїсь дати. Зріло щось у душі: злість навперемін з рішучістю, але ніяк визріти не могло – на все година потрібна. Відчував лише, що всі його думки віднині про одне будуть...

Котрий вже день пуца в межиріччі Ятриці й Ужеті була геть сполошена. Варто було народитися світлові дня, як споконвічну тишу зимового лісу починали відтісняти вглиб пущі людські голоси, часом іржання коней, а потім вже й лункий стук заліза по дереву розривав її на шматки; згодом котрийсь із юних синів пущі – дубів – похитнувшись, а тоді все більш невпинно хиллячись, струшуючи зі свого віття сніг, з шумом падав, глухо вдарявся об вкриту снігом мерзлу землю і насмерть підтятий, лишався непорушно лежати на сплячій Матері-землі, що колись навесні породила його із себе, а гострий уклад вже розтинав його на частини й дзвінка луна розносила той гук смерті, зливаючись з іншими такими ж і ширячись по пущі навсибіч. Налякана звірина від білки до тура поспішала забитись якомога далі в нетрі, аби лиш не чути поклику смерті від настрашнішого з хижаків – людини.

Будай з Новаком довгенько протинялися пущею в пошуках чергового підходящого дерева: траплялись то сухостійні, то з кривим стовбуром чи з великими розвилками вгорі, або ще гірше – з дуплом. Коли вибираєш дерево, яке мусить послужити тобі чи твоїм родовичам, мусиш пильно його оглянути: все незвичайне, не таке, як у інших дерев може піти на шкоду, а не на користь зиждителям. Нарешті знайшовся дуб: високий, стрункий і товщини такої, як треба – три відруби можна взяти, не менше.

Новак вправно його підсік, але чи то сокира підтупилася, чи стомлена вже рука теслі підвела – дерево пішло трохи вбік, падаючи, зачепило віттям сусідню березу, ще більше змінило напрямок свого падіння, через що повалилося прямо на густий підлісок, а комель його при ударі стовбура об землю несподівано хильнувся вбік та ледь не зачепив Будая. Обидва лайнулися про себе, аби вголос не згадувати в лісі нечистої сили та й по всьому. А далі, розмітивши аршином стовбур поваленого красеня на

відруби, знову взялися за сокири.

Новак уже зібрався робити останній відруб при самій вершині й заходився для того розчищати гущавину підліска, аби мати змогу як слід розмахнутися сокирою, коли ж це з-під чималої купи опалого листя, придавленої гілками вершини дуба, щось забурчало, купа заворушилась, а потім прямо перед очима здивованого теслі постало буре пелехате чудовисько й ревонуло на весь, здається, ліс. Від несподіванки Новак отетерів і якусь мить стояв з відкритим у німому крикові ротом не вірячи очам своїм: ведмідь це перед ним, Лісовик чи сам Велес?! Клишоногий між тим уже звівся поміж дубовим гіллям на задні лапи й тягнувся до Новака, загрибаючи в повітрі передніми. Один помах його шуйці таки зірвав шапку застуканого зненацька теслі, що ледве встиг трохи відсахнутися. Небезпека привела Новака до тями – він рвонув убік, але перечепився об стовбур і полетів мордою в сніг.

Був би він сам – там би його життя й увірвалося. Та Будаї не дав згинутися подругові. Підхопивши з землі щойно зрубану ним осичину, штурхонував ведмедя прямо в роззявлену пащу й тим самим дав Новакові час, аби підвестися й відскочити на безпечну відстань. Тепер вони вже вдвох стояли з сокирами проти звіра, до них бігли, зачувши рев ведмедя, інші родовичі й пелехатий не витримав – розвернувся та підтюпцем покинув поле битви, немов розчинившись в гущавині.

– Де він узявся?! – дивувався Будаї.

– Барліг влаштував собі під тою купою листя... – відхекувався Новак, мнучи в руках розідрану ведмежими кігтями шапку.

– Отут? – не йняв віри Будаї: – На рівному ж місці...

– Ведмеді, вони як і люди, – зауважив Кошуля, що вважався в Коропі неабияким ловцем, – один десь під корчем такий барліг вириє – чисто тобі нора! А є лежні: ото лісом протиняється до останнього, а потім нагребє купу листя, як сей ось, та так і зимує.

– Зима теплою буде, – втрутився Тетеря, – бачили, скільки перед морозами серед галок граків було? Ото він і не побоявся такий барліг собі нагребти.

– А так! – погодився Кошуля: – Вірна прикмета!

Новак на те й хотів був заперечити, що восени навпаки, багато хто сувору зиму пророчив, але змовчав – драна ведмедем шапка нині займала його куди більше, ніж бачені кимось прикмети: як би її тепер на голову прилаштувати, щоб трималася?

Ще трохи поговорили та й розійшлися: зимовий день короткий, а роботи багато. Бійся зими – закидає Зюзя снігом і хочеш, не хочеш, а муситимеш тоді лазити по пояс в снігу. Тож ліпше добру годину на пусте не переводити.

Свіжий сніжок іскрився, аж мерехтів під косим промінням Молодого сонця, легенькі пориви Стрибожого подиху часом струщували з верхівок високих сосен білий сніговий пил і він сріблястим маревом опускався на землю. Слабкий морозець бадьорив у бору кожну живу істоту, що вибралась на білий світ порадіти світлові юного Божича. Кілька білок сперечалися про щось своє і два круки, не вгаваючи, надсадним голосом попереджали борових домаживців про небезпеку. Потривожене підсікою стадо зубрів

покинуло межиріччя й рухалось рідколіссям понад лівим берегом Ужеті в напрямку Десни. Першою, прокладаючи в неглибокому ще снігу шлях для всього стада, йшла його праматір, найстарша корова, а вже за нею слід в слід сунули її доньки, онуки й правнуки – добрих два десятки голів самиць та молодих бичків. Замикала довгу вервечку лісових велетнів ще одна стара корова.

Круки старались не дарма: щойно зубри порівнялися з березовим підліском, як їм напереріз із засідки вискочило шестеро вовків. Зубри одразу ж кинулись навітікача. Вовки завчено вклинились в середину розтягненого на більш, як півсотні сажнів стада й намітивши собі у жертву дволітню телицю, почали відбивати її від решти. Передня частина тулуба в зубрів вкрита густою шерстю, через котру вовчим зубам непросто дістатися плоті, зате на задніх ногах шерсть дуже коротка. Двоє старших вовків намагались вхопити і втримати телицю за сухожилля стегон, але та важила мало не тридцять пудів, мчала вже великими стрибками, а четверо молодих вовків ще не мали необхідного досвіду, тому зграї спинити жертву не вдавалося й гонитва тривала. Зубри, попри свою вагу та велич, тварини спокійні, сумирні й полохливі, відтак, застукані зненацька, коли не мають змоги швидко стати в коло, вони одразу ж стають безпомічними проти згуртованої вовчої зграї.

Хтозна, чим би скінчилися вовчі лови, якби зубри спромоглися стати на захист своєї одноплемінниці. Але та частина стада, що бігла за жертвою, завчено тримаючися сліду, прокладеного першими коровами, почала випереджати обрану вовками телицю, раз по раз зіштовхуючи її зі сліду, від чого біг нещасної дедалі все більше уповільнювався, аж доки та стара, що замикала стадо, наздогнавши, не вдарила молоду зі всього розгону так, що телиця аж впала, перекинувшись через голову.

В одну лише мить вся зграя вже тримала жертву при землі, а вожак зо всіх сил стискав її горло. Та навіть тоді в телиці ще вистачило сил підвестися на ноги, проте зовсім поруч було хай і невисоке, але урвище берега річки – вона, затинаючись під вагою вовчих тіл, не втрималась на ногах і покотилася вниз під скавуління придавлених нею лісових татів. На слизькому, тільки снігом притрушеному льоду їй вже не вдалося стати на ноги вдруге. Вона сконала мовчки: зубри майже безголосі. Вовчі зуби без жалю шматували ще живу тремтливую плоть – тепер для зграї настали ситі дні, м'яса телиці мало вистачити чи не на тиждень.

Ведмідь був роздратований та голодний. Зимовий сон йому перебили люде, в засніженому лісі знайти собі поживу не вдавалося: звіриний молодняк підріс, птаство майже все відлетіло у Вирій, мурахи спали під землею, навіть траву замело снігом. Лише один раз вдалося йому спіймати мишу та трапилась на снігу дохла сойка – ото й увесь наїдок за кілька днів. Спати на снігу було холодно, а залягти знову в барліг не виходило – потривожений людьми зимовий солодкий сон геть пропав. Злий аж через край, він плентався по льоду Ужеті, часом порикуючи зі злості невідомо до кого, коли ж це ніс підказав йому, що десь поряд є якась пожива. Скоро вже й добрий десяток круків зачорнів на притрушеному сніжком льоду: клишоногий враз помітив рештки молодого зубра, над котрим трудилися жерці смерті. Коли ведмідь наблизився до

падала, вони знехотя відскочили вбік, проте летіти геть і не збиралися.

Уперше за кілька днів випала йому нагода пожитися й він одразу ж заходився рвати міцними щелепами рештки шкури та гризти кістки хребта. Певно, вовча зграя знаходилась не надто далеко, бо скоро над берегом, сажнів за тридцять від ведмедя, висунулась голова старої вовчиці. Якийсь час вона спостерігала, не рухаючись, за нахабним грабунком, потім підвелася й обережно почала наближатись. Ведмідь, звісно, її помітив, проте, мов би нічого й не сталося, продовжував свою трапезу. Скоро з'явилися й інші вовки: розходячись віялом, вони обережно наближались зо всіх боків до бурого нахаби. Ведмідь на те й вухом не вів, знай, вминав чужу здобич, лише круки полетіли нарешті геть – їм вже не було на що сподіватися.

Оточивши ведмедя, сіроманці близько підійти не наважились: сердитий рик роздратованого шатуна [\[310\]](#) посеред зими не віщував для них нічого доброго, тож посідавши колом сажнів за п'ятнадцять від ведмедя, зграя мовчки дивилась, як той пожадливо жер рештки їхнього здобутку. Та грабіжнику теж забракло сили на рештки туші. Набивши черево, він розлігся прямо на відібраній здобичі й, здавалося, задрімав. Вовки терпляче чекали. Та коли вже почало смеркатися, ведмідь раптом підвівся, із великим зусиллям віддер рештки телиці від льоду й неспішно почвалав через Ужеть углиб пущі, несучи пограбоване в зубах: шмаття шкури волочились по снігу і він часом наступав на них та дратуючись від того, стиха, крізь зуби гарчав.

Певно, вовки очікували від пелехатого татя чого завгодно, тільки не такого нахабства. Вожак рушив за ведмедем, а за ним і решта зграї. Ведмідь не встиг дотягнути відібране навіть до кущів підліску: старий вовк підскочив зненацька й цапнув злодія за гузно. Шатун аж збеленився: покинувши здобич, з лютим ревом блискавично розвернувся й кинувся на вовків. Ті сипонули навсибіч. Але варто було йому повернутися до відібраних решток, як вовки знову оточили кривдника і знову все повторилося, тільки тепер ведмідь був ще проворнішим і котромусь із молодих таки перепало – той аж вискnuв від болю.

На бір швидко насунулась темінь ночі, а пря між ведмедем та вовками все тривала й ніхто не хотів поступатися тим, що вважав по праву лише своїм здобутком. Люте, на весь ліс, гарчання в нічній темряві великих хижаків, що змагалися за їжу, сполохало та надовго лишило сну багатьох його мешканців.

У Білановім роду всі були ловцями. І він, скільки себе пам'ятав, у лісі проводив часу більше, аніж удома. Ліс дасть тобі все: дерево для житла й прокорм, він одягне й зігріє, навіть сріблом одарить – тільки розумій його, знай місце своє в нім, головне ж, шануй Лісовика та Велеса. Білан шанував, як, може, ніхто інший. І через те не лише домочадці його завжди мали що їсти, але й срібло водилося в знаменитого ловця. Він завжди чекав зими, як ото ратаї весни чекають. Останніх двадцять зим завдяки своїм пасткам Біланові добре жилося. Бо коли отець і дід його, аби продати скору на торговищі, літа чекали, то він сам виручене за її продаж срібло мав ще до Великдня: прийшли ремісники, котрих з кожним літом селилося на коропському посаді дедалі більше, радо брали його скору, аби сплатити данину за дими та ріллю.

І ось прийшли ті ковуї, а потім князь київський та й перевернулося відтоді все з ніг на голову: тепер ремісничий Короп-Хоробр данини платити князеві не мусив, усе на купцях окошилося, а відтак наприкінці зими вже ніхто не прийде до Білана зі сріблом – чекай, діду, літа. Та й то не вся ще біда...

– Нема в пущі звіра, – бідкався йому на днях Вовчок, теж ловець, – підсіка розігнала.

– Нема... – скрушно хитаючи головою, погодився Білан. – До самого Стрижня[311] немов підмів хтось наш бір. Як же отсе жити, га?

– Коли б знав, що таке станеться – зимівник собі на Семі поставив би. Чи за Десною.

– Еге, – скривився тоді Білан, – якби ж то знав, де впав...

Звір у лісі був, коли вже по правді казати. Вевериці підсіки не надто бояться. А де вевериці, там і куни. Тільки наляканий підсікою, звір сторожким стає, в пастку йти не хоче, боїться. Родовичі цілий день тиняються пущею туди-сюди, часом надто близько біля паші[312] чи плаhti[313] проходять, або дуба починають поряд із підвішеною удою сікти – які вже там лови?! Одним словом, комусь може й радість від дарованого князем гостинця, а ловцям одне лиш горе.

Та як би там не було, а Білан за звичкою щодня йшов до лісу: пастки треба перевірити, дивись, якусь веверицю стрілою вдається зняти, тетерю підбити чи й козу або веприка встрілити. Та він без лісу й життя свого не мислив, коли по правді. От є в Коропі такі жони, та й мужі навіть деякі, котрі дня не проживуть, чужих пліток не послухавши: все й про всіх знають. Хоча б і Шумиху взяти. Як новини жодної не почує, сама на ходу вигидає, бо як же жить без новин?! Пройде днів три-чотири, погуляє та плітка Коропом і до Шумихи ж повертається – така перекручена, що вона й сама дивується: "От брешуть люди, от брешуть!"

Так ото для Білана звірині сліди в пущі тими новинами завжди були, особливо на зимовім снігу. Тільки й різниці тієї, що сліди не брехали і майже завжди він їх таки розплутував. А як цікаво оповідали вони Біланові про життя в пущі чи бору! Він, день якийсь чи два у житлі через завірюху посидівши, до лісу ладен був бігти, а не йти – дуже вже за тим усім сумував. Дід з отцем багато чому його навчили, а потім і сам уже взяв сповна всього: часто звіра якогось впізнавав по його сліду, не такому, як в інших, хоча, траплялося, так з ним ніколи й не стрічався віч-на-віч за багато зим; бачив навіть те, що іншим ловцям невидиме було і міг про будь-якого звіра чи птаха повідати куди більше від інших родовичів.

... Кілька днів не було снігопаду, хоча звечора цвіркуни аж надривалися у житлі – на скорий сніг, через що й поспішав старий ловець пастки перевірити. За останні дні весь сніг у бору, від самого узлісся починаючи, вкрився мереживом звіриних і пташиних слідів: здавалося, що ліс кишів звіриною. Таке Біланові подобалось найбільше: та плутанина слідів його ніскільки не лякала, навпаки, лише додавала завзяття, немов Шумисі якась нова плітка: "Ну ж бо, ну ж бо... Повідайте, що тут без мене було?"

Це ось рівненька вервечка маленьких округлих слідочків з'явилась відучора – чийсь кіт не побоявся забрести з посаду аж до могил; а це вовча зграя пройшла вночі від Коропа: бачив ще на околиці посаду їхні сліди – виманили вночі з двору й задушили здоровенного рябого пса гончара Гладиша. По слідах навколо собачої голови – тільки вона й лишилась від Рябка – налічив шістьох сіроманців: йшли від посаду віялом, потім зійшлися разом, посиділи на горбочку, як завжди чинять, здобич лишаючи, а далі слід в слід рушили до бору. Сліди двох комонних тягнуться в ліс: свіжі, пройшли на рисях зовсім недавно. Хто б це міг бути?! Білан присів, почав роздивлятися відбитки підков. Досвідчене око ловця несхибне – коропські ковалі таких не кують. Княжі люде. Свої або з Ратичева. "Свої"! – спересердя мало не плюнув. Авжеж, вони, залишенці... Пощо отсе в бір верхи пертися? Знизав плечима й рушив далі.

На узліссі склав Лісовикові пожертву, попросив дозволу на лови. Постояв, прислухаючись, як робив завжди, входячи в ліс, і неспішно рушив углиб бору. Мав із собою лук з півдесятком стріл у тулі, сулицю, невеличку сокиру за поясом і ніж. Трохи пройшовши, зупинився, звично супружив лука, зручніше пересунув на поясі прив'язь тула, а очі тим часом вже робили своє діло – лови почалися.

Заячий слід. Бач, скільки! Жирував тут, біля кущиків смородини – ось його погризи: тонкі гілочки мов би гострим ножом хтось зрізав. Русак. В біляка слід більший, лапатіший. Ось звідси подався геть. А потім раптом назустріч пішли ще одні сліди та й обірвалися. Це він по власному сліду зумисно назад вертався. По останньому відбитку задніх пазанок [\[314\]](#) добре видно, як ось тут відштовхнувся, викинувши зі сліду сніг ошую й перескочив на півтора сажні одесну, прямо у високу зубрівку – скидав слід, плував, ховав. Нехай, не потрібен він – лише золоту годину марнувати.

Здалеку видно поваленого молодого дуба й витоптаний навколо сніг – ще третього дня сікли тут дерево. Білан завернув ошую, добре забираючи навскіс, аж доки не вийшов до замерзлої Ужеті. Кілька днів назад був тут, бачив на льоду вовчі та ведмежі сліди, шматки зубрової скори, уламки кісток, пороздивлявшись, зрозумів, що ведмідь-шатун (чи не той, що його підняли в межиріччі?) забрав вовчу здобич і потягнув кудись, аби сховати, а вовки пішли назирцем. Цікаво було Біланові подивитися, чим усе скінчилось: дуже рідко наслідують вовча зграя напасти на ведмедя, навіть коли той здобич їхню забере, та стрітись у лісі з шатуном бажання не було, до того ж підганяла його потреба перевірити пастки, та при нагоді щось іще й підстрілити собі на прокорм.

За Ужеттю починався підлісок, що далі, то густіший. Білан намагався йти по прогалинках між кущами, щоб не наробити зайвого шуму. А привчений зір сам собою відмічав геть усе навколо. Тут рись була: ось на цьому місці по-котячому потягнулась, а тут задньою лівою лапою чухала себе за вухом – кілька тоненьких сірих волосинок підшерстку лишила на снігу. Пройшла, ледь протиснувшись, між двох сосен і завмерла: стояла, досить довго прислухалась, потім рушила обережно, зробила кілька кроків, спинилась... Білан в уяві бачив, як вона аж витягнулась вгору, підігнувши трохи задні ноги... підстрибнула і кинувшись мордою та передніми лапами в сніг, вхопила в його глибині мишу.

Тут вона скочила на вивернуту буревієм стару березу, котра, зачепившись за розлоге гілля дуба, не впала на землю, а зависла в повітрі; пройшлась по стовбуру до самих гілок і там, майже на висоті людського зросту, довго лежала, розпластавшись, – рештки снігу на корі аж підтанули від тепла її тіла. Ось тут кілька рябців паслися під березою, об'їдаючи з землі бруньки на її тоненьких гілочках – бач, скільки легеньких трилапих слідочків! Не помітили рись, підійшли надто близько і один поплатився життям: за березовим гіллям сніг весь немов переритий, рябе пір'ячко по ньому розкидане – туди стрибнула з засади рись, схопила рябця та там і з'їла.

Вже недалеко було й до перших пасток. Білан за звичкою, завжди коли можливість траплялася, рухався в пущі проти вітру. І перед черговими хашами осичника, коли до нього лишалося з десятків сажнів, Стрибожич дихнув на ловця ще ледь вловимим, але так добре відомим Біланові запахом ведмедя. Спинившись за старою сосною, ловець довго й пильно вдивлявся в гущавину, вслухався в зимову тишу бору, відмітив про себе, що снігур скрипить – ще одна прикмета про скорий сніг – і ледве зібрався обійти осичник стороною, як десь за гущавиною, де вже починався чистий бір, тільки правіше, почувся якийсь наче тупіт, потім вигук, а за ним люте ведмеже ревище і пронизливе перелякане іржання коня.

В Білановій голові майнуло щось про княжих людей, сліди чиїх коней він бачив перед лісом, про небезпечного зимою шатуна, все це в одну мить зв'язалося до купи й не усвідомлюючи навіщо він таке робить, старий ловець рвонув уперед, через хаші – туди, де коїлося лихо.

... Святки минули, підсіка почалася, Рибота щодня неослабно дивився за нею в два ока, аби не розхолодились туземці та не покинули зимовий цей труд. Бо розумів, для чого полишив великий князь його десяток на всю зиму в цій глушині – лише задля нагляду, аби не було жодного сумніву, що на осінь постане тут княжа застава з дитинцем. Вершити княжу справу означало перед самим Володимиром Святославичем головою відповідати за нею. Бо яка надія на того новоспеченого городника-туземця? Та жодної! Відтак щодня Рибота з кількома гриднями стрічав день на виїзді з посаду: чи йдуть смерди до лісу і скільки їх іде, а потім ще й перевіряв скільки за день минулий кряжів додалося. Кожен день одне й те ж саме, одне й те ж саме. Риботин десяток відверто нудився. Звикнувши за два чи три останніх літа до бурхливого життя при князеві: як не рать, так лови, як не пир, так учта, дівки й меди донесхочу, гридні втрапили тепер у цілковиту нудьгу. Ще не так давно були простолюдинами, ремісниками, котрі просвітку за роботою не бачили, а тепер жили на всьому готовому, та замість радіти, кожен часом ладен був на стіну дертися від свого неробства.

Тож, намаявшись якось без діла, звечора ще порішили двоє колишніх княжих гриднів з Риботиного десятка – Свирия й Зозулець, що подадуться наступного дня в бір на лови. Рибота дозволив: кому ж свіжини не схочеться? Замислили просте: роздивитися бір, пушу, можливо, барліг вдасться знайти ну, й бити стрілою те, що стрінеться. Лісу не знають, де й що шукати – теж, тому ліпше на конях буде. Одним словом, вирішили позорити що й до чого в цій глушині. Взяли два луки – скільки було в

їхнім десятку і стріл ловецьких знайшлося шестеро, та більше доброму стрільцеві й не треба. Ледь день намітився, в сутінках ще, подалися в пушу.

Коней пустили кроком – роздивлялися. Перейшли річку, здогадавшись, що то Ужеть. Слідів було вдосталь та з конем за якимось одним звіром по сліду не підеш. Обидва були не чужими в лісі, вважали себе ловцями, тож усе вчинили по Кону: і пожертву Лісовикові на галявині, й молитву Велесові сотворили – ще в городі. Тепер роздивлялися, примічали, запам'ятовували. Перші пастки помітили, а здобич була хіба що в одній з чотирьох. Мало... Гущавина почалась і ловці, спішившись, довгенько нею блукали. Ведмежого барліга ніде не було, зате слідів інших ловців та й тих, хто дуба на дитинець сік, доволі було скрізь. Зрозуміло стало, що навряд чи здибають сьогодні щось путяще, треба кудись далі податися.

Та пройшовши ще з півверсти, коли підлісок скінчився, втрапили на рябців і Свиря, нашвидкоруч зробивши ножем пищика[\[315\]](#), вдало почав їх підманювати: спромоглися більше десятка набити. Вже не з пустими руками були, тож не соромно й вертатись. Вирішили, що ліпше наступного дня подадуться за Десну – кудись туди, де Володимир Святославич тура взяв, де підсіки немає. Піднялися в сідла і вирішили спробувати об'їхати гущавину. Неквапно рушили; похитуючись в сідлах, стиха перемовлялися, аж коли це... – отакої! Ведмідь, мов і не зима зараз, клишоного загібаючи передніми лапами, не звертаючи на двох комонних жодної уваги, неспішно чвалав за якихось десять сажнів ошую від них!

Хоч би глянув на людей. Свиря подумав лише, що треба ж такому статися – шукали барліг, не знайшли, а тут ось тобі й ведмідь! І шалена думка: почув Велес їхню молитву! Ведмідь ось-ось мав зайти в підлісок, коли Зозулець, забувши в ловецькому запалі геть про все на світі, вихопив з тула стрілу, підняв лука і коли голова ведмедя вже ховалася в кущі, натягнувши тятиву, послав стрілу прямо у ведмежий лівий бік.

Як воно так сталося: чи на шляху стріли гілочка якась трапилась, чи в поспіху рука підвела Зозульця, та тільки стріла схибила не більш, як на ширину долоні стрільця й влучила ведмедеві в лопатку. Той з ревом блискавкою кинувся до ловців, перелякані коні аж схарапудились і понесли б кудись галасвіта, в гущавину, але стримані рукою вершників, вони лише здійнялись на дибки. Вже наступної миті ведмежі лапи вдарили по крупу Свириноного коня, хижі зуби вп'ялися йому в ріпицю[\[316\]](#) і Сиваш почав валитися назад. Свиря дивом якимось встиг висмикнути зі стремен ноги, впав ведмедеві прямо на спину, скотився з неї і прудко, мов той кіт, шмигнув на не надто великого, проте розлогого дубка, що стояв поряд – ведмідь тільки рикнув услід, бо вже щосили колошків бідного коня, болісне іржання якого перейшло на сповнений відчаю передсмертний несамовитий вереск.

Зозулець зі своєю кобилою таки справився; угледівши, що Свиря вже на дубові, він не вигадав нічого ліпшого, як піддати їй під боки й чкурнув до Коропа за підмогою, мудро на ходу порішивши, що тут нічим Свирі не допоможеш, бо стріли ведмедеві замало, а ні ловецького рожна, ні хоча б списа в нього з собою катма.

... Білан вискочив на чисте від кущів місце і сажнів за двадцять від себе побачив

розлюченого ведмедя зі стрілою в лівій лопатці, що вже тримав за горло поваленого коня та мало не при верхівці крилатого дубка – ловця з княжих людей, котрий сидів там, рятуючись від шатуна. Другий комонний ратич саме мелькнув спиною між деревами й пропав з очей, тільки приглушений снігом тупіт копит чувся ще якийсь час. Чужого коня рятувати було запізно, ратичеві на тій верхівці нічого не загрожувало, бо ведмідь видався Біланові занадто старим та важким, аби здертись на дерево, тож старий ловець тихо постояв за товстою сосною, потім посміхнувся в густу бороду і тихенько відступивши в гущавину, розчинився в ній.

"Нехай до вечора посидить, – зі злорадством помислив про княжого воя, – воно йому лише на користь піде. Через отсих всю звірину розігнали!" Білан одразу ж зрозумів, що той, другий, помчав у Короп до своїх і незабаром тут буде доста людей, аби виручити свого ловця-невдачу. Тим часом з неба почав сипатися сніжок – спочатку ріденький, а потім повалив такий густий, що Білан, перевіrivши півдесятка пасток та лише в одній знайшовши куну, подався додому. Про княжих людей за своїми клопотами він геть забув.

Наступного ранку, ледь сутінки розчинилися, город з посадом був ошелешений новиною: пропали в лісі два княжих ратичі! Білан, почувши те, хотів спочатку похвалитися баченням учора, та прикусив язика. Бо вчасно стукнула йому в тім'ячко проста думка: а куди ж той другий подівся?! Розповіси, що бачив – так раптом княжі люде спитають: "Пощо ж ти, сякий-такий, не виручив ратича нашого з біди?!" Та під вереву! Або й голову знесуть... Нікому нічого не повідав, навіть домочадцям. Вирішив подивитися: що ж воно далі буде?

Рибота ж був на краю відчаю: оце так виправдав довіру великого князя – ледь зима почалася, а вже двох своїх з десятка втратив! Подався до старійшини.

– Пропали двоє комонних моїх. Вчора на лови подалися і досі не повернулись. Шукати треба!

Видута, почувши таку звістку, обмер. Уявив собі, що могло статися з тими... О, Боги! Хоч би не татьба!

– Зараз же пудніму рід! Тільки ж де їх шукати?

Рибота, чорний, мов ніч, знизав плечима:

– Це мені невідомо... Рекли начебто, що на бір хочуть глянути... Не тягни kota за хвіст, старійшино! Борзо!

Кленучи долю свою, Видута забігався, мов ошпарений. Онуки помчали за сотниками, ті гукнули охочих – таких набралось десятків зо три: хто при конях і не на підсіці. Білан зрозумів, що ліпшої миті йому годі й чекати. Дарма, що коня не мав, пішов до старійшини.

– Речуть люде, що ратичі згубилися, еге?

– Еге.

– Дик, тее... Бачив я учора сліди двох комонних в лісі.

Видута вхопив ловця за плечі:

– Де?!

- За Ужеттю. Покажу.
- Може, то наші були?
- Пудкови не нашими ковалями роблені.
- Хіба таке по сліду визнаєш? - здивувався Видута.

Білан теж здивувався. Не менше старійшини.

- Дик... у них вони з жолобком. І на два ухнали[317] більше мають.

Старійшині трохи попустило. Перевівши дух, велів Благоярові, що гнуздав саме коня:

- Дай Біланові коника. Слід бачив і бір ліпше від нього ніхто не знає.

Свирию знайшли на тому ж дубкові - ледь живого від холоду, замерзлого на кістку. Ведмідь так біля задертого ним коня й лишився. Поранений стрілою, він, видно було по всьому, лютував, намагаючись здертися на нетовстого дубка - обідрав знизу половину кори - та ловця не дістав. Жер коня й не давав наблизитись до трупа ані лисам, ані кунам. Оточений коропцями, попер на людей і був заколотий рожнами. Опісля того, як задубілого Свирию розтерли та дали чийогось кожуха, взялися шукати Зозульця. Білан, порішивши про себе, що йому тут робити вже нічого, віддав коника страждальцю, а сам подався до своїх пасток.

Свирия бачив, що Зозулець помчав у бік Коропа, та сніг уночі всі сліди засипав, тож комонні розтяглися чепом і поволі рушили на захід сонця. На льоду Ужеті хтось помітив наполовину з'їдений вовками труп Зозульцевої кобили. Самого ж дружинника ніде не було видно. Хтось, пороздивлявшись усе довкола, примітив, що передня нога кобили була зламана - аж кістка стриміла назовні. Порішили, що виною всьому вовки: і кобилу загнали на лід, де та й зламала собі ногу, і Зозульця вони з'їли.

Хоча дехто з коропців і розумів, що такого бути не може, якийсь би слід від комонного та й лишився - чи лук зі стрілами, чи шапка або рукавиця, але сніг покрив сліди, відтак усі й мовчали. Вовки, то й вовки. Пропащого з того світу не повернеш, а живим легше, бо коли була би підозра на татьбу, мусив би город виру князеві за дружинника платити. То вже як є, так нехай і буде: на вовках вина.

Коли хто й виглядав опечаленим, так це Рибота. Нехай і не двох, а лише одного, але дружинника свого втратив. Втратив по-дурному: замість службу князеві нести, схотілося ловами розважитись. Так недовго й самому лишитися в оцій глушині. В Київ схотілося, до ненаглядної своєї Отавоньки... Як вона там?! Обіцяв Володимир Святославич, що наступного літа воз'єднаються всі з жонами, та як дотерпіти до того літа? Він повертався з бору геть невеселий і вже в Коропі, коли спішився біля Величкового двору, раптом наблизився до нього молодик - онук старійшини.

- Витязю, - схилив голову Благояр, - сказати хочу...
- Речи, - знічев'я махнув рукою сотник.
- Отець мій знатним ловцем був. Маю тоню свою на Десні і невід, і тенета на птаха, і ловчі ями на Задесенні. Токмо скажи - лови вдіємо, як при отцеві було!

Рибота зиркнув на молодика.

- Як звати тебе?

- Благояр Любимич.

Посмішка скривила губи княжого воя.

- Лад, Благояре. По сусідству живеш; гукну, як знадобиться, - і розвернувся до воріт.

- Іще маю слово... - затнувся Благояр.

- Ну?! - Рибота невдоволено зупинився.

- Візьми мене дружинником - замість вашого. Я меч від отця маю, і щит, і броню теж. Сіктися навчений...

На останніх словах Благояр затнувся - не такий вже й "навчений", коли згадати герць на тризні: куди йому супроти княжих воїв!

- Мовив же: кликну колись, - вже роздратовано кинув йому сотник, - не до тебе нині!

Та надвечір, розмисливши Благояром сказане, Рибота поглянув на те іншим оком: "А що? Благояр цей міцним виглядає, підучиться ратному ділу, то й воєм стане. Онук старійшини - це добре. Знати буду завжди, чим вони тут дихають. І з ловами біди не матиму. Нехай."

Минули Святки, підсіка почалась - який там лук?! Сивер за клопотами згадав про нього лише на Велесів [\[318\]](#) тиждень. І вже з понеділка, як знову задзвеніли в лісі сокири, махнувши на все рукою, подався ополудні додому: лук же чекає! За довгий час глищі висохли, набули обрисів вигнутої хвилями тесини - саме час було до найцікавішого братися.

Дерево готове, сухожилля з добутого минулої зими лося замочені у воді, з ялової сириці [\[319\]](#) нарізані довгі вузькі ремінці - пора!

Без риб'ячого клею лука не зробиш. Вже що-що, а як той клей творити, Сивер знав з отрочих літ: не один раз на загад отця готував йому. Ще всю минулу зиму напитував серед рибалок, де тільки міг, чечугу. Вірніше, одні лиш міхури її. Вийнятий з риби міхур очищав від тоненької прозорої плівки, потім довго, терпляче м'яв пальцями стінки міхура, розминаючи їх та видаляючи всілякі прожилки, різав ножом, сушив і поклавши до туязя під щільну кришку, тримав у теплі, біля печі. За зиму набралася повна посудинка висохлих на камінь білих скалок.

Тепер, набравши цілу жменю, замочив на ніч у холодній воді, а в четвер зранку, зливши надлишок води, підігрів у горщику. Скалки міхурів, що за ніч розбухли, в гарячій воді поволі розчинилися і добряче клеїли пальці, коли він пробував, що в нього вийшло. Четвер добрий день для мужньої роботи. Ну ж бо...

Пам'ять отрочих літ, життєвий досвід і ще щось в руках - від діда-прадіда - оте, що поміж людей ціну золота має: немов руки й твої, та окрім того і ще чийсь, далекого-далекого прашура твого. Вони начебто й не робили нічого такого, а дивним чином відають, як і що робити. Є тому ймення? Нема. Та лише такі руки золотими звуться. Ото, певно, щось таке і Сиверові в його руках відчувалось. Бо острах вже зник, натомість прийшла впевненість. З волокон сухожиль відтиснув воду, добре нагрівши

над піччю одну половину березової спинки лука і одну з ялівцевих глиць та трьома докупи зв'язаними пір'їнами змастивши їхні пласкі поверхні гарячим клеєм, ретельно повкладав у канавки підготовлені жили, а потім ще й зверху густо намазав усе те клеєм, стулив докупи і щільно й міцно обкрутивши майбутній ріг лука сирицевим ремінцем, що вже лежав наготові, зав'язав вузлом його кінці.

З другим рогом справився ще швидше. Закріпив склеєну кибить на тесині з кілочками і розслаблено видихнув: "Упорався, дякувати Богові... Нехай сохне." Сирицеві ремінці, висихаючи, обтиснуть склеєну кибить сильніше від ковальських кліщів – пращури мудrimi людьми були! А риб'ячий клей – вони це давно зметикували – у нагріту деревину всотується добре, проникає в неї глибоко і склеює так, що не роздереш нізащо! Одну слабкість має – води боїться. "Вважай, Сивере, півділа ти зробив" – у нього й гора з плечей звалилася. Тепер лишилось небагато: вирізати з рога накладки для руків'я й кістяні кінці рогів лука та жилами до кибиті їх прикріпити, та спинку ззовні сухожиллями обклеїти, та берестом обгорнути, та тятину доробити... "Невже ж таки півділа? – подивувався про себе. – А все одно, молодець ти, Сивере!" І вкрай задоволений собою, з однією лише думкою, що до Ярилового* дня має з луком покінчити, подався до світлиці: Вишня вже вечеряти кликала.

– Прийшли ми до тебе, великий княже, ось із чим... – шестеро волхвів княжої кумирні стояли в довгих білих одежах перед Володимиром, що вийшов до них із Рогнідиних покоїв і Переяр, Перунів жрець, спідлоба дивився на князя, буравлячи того колючим злим поглядом сірих очей, що аж блискали люттю з-під насуплених кушуватих брів:

– Надто багато розвелось в Києві тих, котрі рідними Богами всує нехтують, чужому ж богові вклоняються! Волимо, аби припинив ти сю напасть[\[320\]](#)!

Переяр колись був Перуновим жерцем при Свенельдовім дворі, ходив із ним у Подунав'я, а повернувшись звідти, з доброї волі світлого князя, коли помер старий, як світ, волхв Редигаст, став жерцем Гори. Переяр був справжнім варягом, дарма, що ймення мав полянське – на той час Гора дітей своїх вже нарікала місцевими іменами. Норов мав суворий, незгойний і навіть старша дружина його побоювалась.

Володимир і собі насупив брови: як би там не було, а отак розмовляти з князем...

– Правди, стоячи, не знайдемо. Сідайте, старотці, – вказав на лави під стіною, а сам рушив до невеликого узвишшя, на котрому стояв дубовий, різьблений престол великого князя.

– Речіть, – кивнув головою, усівшись на ньому. Мить, що потрібна була князеві, аби отямитись і взяти себе в руки, даром не промайнула: був уже готовий до важких перемовин.

– Множаться безборонно, княже, грецького бога прихильники, – більш спокійним голосом почав Переяр, – в Києвому городі безочиво[\[321\]](#), неначе тут їм ромейська земля суть, храмини свої зиждуть. Оно, Торольв, один із них, чисто тобі гречином став, на покон руський плює, супроти наших Богів рече таке, що вимовити важко. Вели,

княже, вчинити з ними, як отець твій колись чинив.

Володимир мовчки крутив у пальцях правого вуса, думав.

Колись, ще за Ігора, волхви київської Гори часом і князеві вказували, як тому діяти слід і що по Кону чинити. Гора тоді вклонялася одному Перунові та ще Велесу на торговищах. Що княжій дружині просити у Хорса, чи Мокоші або Дажбога? Лиш одного Бога-воїна небесного визнавали за свого покровителя. Ну, правда, ще княжі ловчі просили в Лісовика дозволу тура для князя обложити чи там ведмежий барліг знайти. А хліб, скору, мед з воском, платно, камінь горючий добувала для князя й себе його молодша дружина і помагав їй у тому знову ж таки Перун. Християн серед варягів-купців тоді хіба з десяток можна було налічити, та й ті віру свою напоказ не дуже виставляли. При Ользі чи не кожен четвертий на Горі став християнином, а що вже кожен п'ятий – так то безперечно. Проте охрещена княгиня, що зажила серед київської знаті неабиякої поваги, з волхвами жила мирно: кожен своє діло робив, а щоб княгині своїй, нехай вона й іновірець, протистояти – такого тоді не було.

Дарма, що Русь із ромеями час від часу ратилась, жити одне без одного вони однак не могли, бо який ще город на всім білім світі міг поглинути незліченні багатства підвладних великому київському князеві земель? І де ще взяли б ромеї усе те, що везла кожного літа до них Русь? І куди поділи б вони все те, що Русь у них купувала? Русі хотілося мати в Царгороді більше волі, хотілося наблизитись до Василії Ромеон, стати коли не врівень з нею, так хоча б неподалік, а тому ще княгиня Ольга намислила привезти з Царгорода порфірородну [\[322\]](#) жону для свого сина Святослава, та тільки надто вже шанували ромеї заповіт [\[323\]](#) василевса Костянтина і княгині росів в тім рішуче відмовили.

У Святославовій раті волхви були і разом зі звитягами князя серед воїв зростала віра в покрову Перуна. Князь Бога свого шанував, пожертви покровителю робив щедрі, без міри – напився тоді Громовержець людської крові! Всі душі загинув в Подунав'ї руських воїв полинули на небо разом із душами убієнних заради прислуги їм рабів-болгар. А як ще міг вшанувати князь своїх сміливців? Яку дань він їм сплатив би? Кров людська ручаєм потекла в море й на Березані – християнам з його дружини здалося тоді, що у князя від отриманої під Доростолом поразки розум помутився. Здалося чи ні, але всіх їх за наказом Святослава там свої ж і вбили, як зрадників прабатьківської віри, що лукавим грекам, єдиновірцям своїм,магаючи, кови чинили, бо як інакше можна витлумачити причину ромейської перемоги?! Відтак і вина за поразку само собою на руських християн лягла.

За тим настала на Русі Ярополкова година. За жону мав він гречанку – даровану отцем християнську монахиню, взяту в полон на Подунав'ї, норову був надміру м'якого, а тому київські християни, що притихли були опісля Святославового погрому перед самою Ольжиною смертю, знову ожили й зачувши про смерть свого князя на Дніпрових порогах, навіть числом суттєво примножились і церкви нові поставили. Київському люду за повсякденними клопатами до того було байдуже,

зате волхвам мов ніж у серце, тож коли сів на великокняжім столі Володимир, першим, хто до нього прийшов, був жрець Переяр.

Прийшов, бо терпіти не міг нерішучого Ярополка, що взяв собі у жони гречанку, котра крутила-вертіла мужем своїм, як хотіла. На Переяра дивлячись, прийшли опісля й ті, хто ще Перуна шанував, а таких на Горі куди більше від християн жило! Коли ж із Володимирової волі за княжим теремом постала кумирня шести Богів, вирішив увесь Київ, що буде віднині, як древле[324], а волхви навіть гадали, що зможуть знову, як колись, за Ігора, волю свою князеві нав'язувати.

Отак ото й хитається, мов на гоїдалці, двовладдя Богів на київській Горі – чужий Бог то півкроку вперед ступить, то на крок назад відійде, щоб згодом вперед вже на два податися.

– Дітиськом тоді я був... Речи, Осмоле, пощо ж отець мій вчинив так? Переяр і хотів щось сказати, та Осмол був найстаршим з присутніх, тож Перунів жрець тільки губи щільніше стиснув, аж жовна заходили під шкірою.

– Звідав Святослав, що печенігів на Київ напасти ромеї вмовили. – сивий, як молоко, Осмол пристукнув посохом: – Не любив отець твій ромеїв, ох, не любив! Тому й прагнув, аби в Києві навіть отим духом[325] їхнім не пахло. Через те й хоромини з крижами* їхніми велів розметати.

"І зимою спокою не маю, – непомітно зітхнув Володимир, – не вистачало мені ще й на Горі котори... А їм усім здається, що в князя не життя, а мед. " Чомусь одразу сумно на душі стало, в Берестове схотілося: так би й полинув туди. "Щойно Масляна скінчиться, велю дерево на новий терем в Берестовому сікти. Аби було де мені ще сотню дівок поселити!"

– Печенігів нині під Києвом немає, – Володимир намагався говорити спокійно, щоб у словах його волхвам розмисел вчувався, – християни кови не чинять. Чи може я чогось не відаю? То скажіть.

– Княже, треби рідним Богам не чинять відступники! Чим не кови?! – почав Дажбожий жрець Буслай. – А позаяк їх від літа до літа більшає, то боїмося, що розсердяться Боги на Русь: ліпші й нарочиті мужі землі нашої нехтують заступництвом їхнім!

– Ізгої вони суть! – захвилювався ще один жрець, Куденя. – Чужими нам стали. Силу роду точать, як іржа залізо! Гнати їх!

Тепер уже і Переяр не змовчав. Видно було по всьому, хто призводень:

– Княже! Аки змії вони – підповзуть незримо і в саме серце клонуть! Згине сонна Русь, яко прапрадід твій, Ольг. Задави, доки не пізно ще!

– То се й велика княгиня Ольга, баба моя, змією була?! Речи! – впіймав на гарячому промовця князь.

Переяр не знайшов, що сказати, замовк, лише глипав спідлоба на князя.

– Дарма, що була вона християнкою, та вся Гора Ольгу матінкою звала. Казала вона нам, онукам своїм: людей судить по ділах їхніх. Відступники на пиру за одним столом із вами сидять, чи ж не ваші родовичі суть вони? І коли прожену я їх геть, чи буде те на

користь землі нашої? Стане Русь сильнішою від того, чи слабшою – те вилами по воді писано. А от чи буде суд мій княжий правим, коли покону суперечитиму?! Ніби не відаєте, що на торговищі подільському якої тільки віри не побачиш: хозарська там, і латинська, ізмаїльтяни й вогнепоклонники[326], свої з норманами й фряги з латинцями. Всі чужим богам вклоняються, тож чим християни від них гірші? Сваюлю[327] самочинну Боги мені не пробачать. Коли ж хто з тих намислить шкоду Русі вчинити – отоді дайте мені лиш знати: кара моя не забариться!

Вочевидь волхви не очікували таких слів від молодого князя. Розмова перекинулась на буденне – морози та сніг, а потім волхви, вклонившись князеві, пішли з терема.

Володимир не лукавив перед волхвами. Коли б міг зазирнути хтось в душу князеві, він помітив би там розгубленість, котру той всіма силами намагався в собі задавити. Русь споконвіку жила в єднанні зі своїми Богами: чинити так, як покон велить – ось що є запорукою доброго врожаю і вдалих ловів, гідного торгу і доблесної звитяги на полі брані. Боги сильні та нездоланні – приєднайся до них, роби потребу во славу їх і теж будеш непереможним. Чини повсякчас, як вони і пізнаєш щедрість Божої долоні Подателя. Та коли повернешся до рідних Богів спиною – хто ж стане Покров над тобою тримати?!

Світ цей не тобою влаштований. Ти вокняжився, а християни в Києві уже були. Множились при бабі-княгині, множилися й при отцеві. Нема правди діти: прищемив Святослав їх добре. Та при братові, Ярополку, знову ширився Руськими землями чужий бог і зупину йому не було. Коли роззирнешся навкруги – християнами стали чи не всі найудатніші купці й наймогутніші бояри, доблі[328] воєводи та навіть світлі князі. Ледь не третина мужів Гори вклоняється чужому богові. Що Гора? Навіть серед роб'їх людей є вже християни – на подолі, у всіх кінцях[329] Києва від Оболоні й до Перевесища. Що Київ? У сіверській глушині, де не те, що княжої, боярської навіть влади немає – і там стрівся християнин. Пощо так?! Що змушує їх просити помочі в Христа, а не в старих Богів?

У світі добра і зла порівну має бути. Коли одного чогось більше – світ летить шкереберть. Мусить князь махати обома крильми і стояти на двох ногах. Не при ньому з'явилися в Києві християни, не йому їх і нищити, ліпше взвить від них мати, аніж дати которі розгорітися.

Баба Ольга в останні літа життя свого не раз оповідала онукам про Йсуса. Далеко не все зі сказаного бабою розумів тоді Володимир, загадкою був для нього грецький бог і нині. Слід розпитати в когось про Христа, розпитати так, щоб не запідозрив ніхто й нічого: а пощо ж се новий бог такий приманливий, що стільки люду до нього лине – мов мухи на мед злітаються.

Ще перед морозами з'явилися в Києві чотири десятки київських варягів з Торольвом на чолі: повернулися з Замор'я, відслуживши п'ять літ ромейському базилевсові Василію[330]. І всі зреклися на чужині рідних Богів – саме цього й не змогли врешті-решт стерпіти волхви та й рушили перед Колодієм до великого князя з вимогою щось вдіяти з такою лихою пошестю. На Колодія ж був у княжім теремі пир і

Торольв, званий на нього Володимиром, сидів неподалік князя. Був він сестринцем[331] воеводи Вігдіса, того, що кияни Вовчим Хвостом нарекли, дарма, що вік мав лише на кілька зим менший від свого вуя. Не обзвичаївшись ще на пирах молодого князя, він на противагу хвальковитим київським варягам, майже не говорив, більше мовчав і мовчав красномовно, зверхньо поглядаючи на захмелілу старшу дружину, мовляв: "Ну-ну, меліть, а я послухаю..."

Торольвова зверхність зросла не на пустому місці. До Константинополя, званого на Русі Царгородом, ходив разом зі своїм отцем ще уношем – у руським торговім сольстві. Вже тоді ромейська столиця своєю пишністю й красою, а ще дивами та чудернацькими звичаями полонила його уяву, як чинила те з багатьма, хто в ній побував та на власні очі побачив незліченні багатства Василії Ромеон.

Середина літа давно була позаду; юний Торольв, вперше потрапивши на царгородський торг, провів на ньому з отцем своїм мало не тиждень і був весь переповнений враженнями – аж через край. Одного дня вігла, денна варта Царгорода, за наказом епарха[332] з самого ранку забороняла будь-який торг на Месі – головній вулиці міста. Щось мало статися, й по обіді торговищем у бічних вуличках Меси прошелестіла звістка, що василевс Никифор Фока, відвоювавши в арабів гористу Кілікію, багату на деревину дуба, кедра й сосни, повертається в Константинополь з переможного малоазійського походу. Минуло ще трохи часу й почалася біганина: царгородська, всюдисуща, як і скрізь, малеча мчала від Золотих воріт з вигуками: "Йдуть! Йдуть!!"*

Люд набіг з усих-усюд, на Месі, по котрій і мав пройти переможець зі своїм військом, утворилася страшенна тиснява: біля площі Тавра прибігли й нахабно, ставши двома рядами попереду Торольва з отцем, затулили своїми широкими спинами очікуване видовище царгородські здоровані-м'ясники зі своїми величезними, у пів меча, макеллами[333] за поясом. Хоч ти й варяг, та беззбройному в чужому місті з такими не варто задиратися – заріжуть, мов теля, тому переборовши в собі безсилу лют, отець із сином змушені були ставати навшпиньки, аби лиш побачити, що діється попереду...

А здалеку вже чулися пронизливі звуки ромейських військових сопелей. Нарешті з-за повороту від форуму Аркадія виповзла довга, мов змія, валка, на чолі якої двоє коней везли високо встановлену на колісниці велику та важку, багато прикрашену золотом і самоцвітами ікону Божої Матері. За іконою з мечем при боці йшов пішки невисокий, кремезний та широкоплечий чоловік у простецькому одязі, з великою головою, густо порослою чорним кучерявим волоссям, посивілою вже бородою, з широкими кущуватими бровами над глибоко посадженими очима.

Якби не захоплені вигуки народу, чужинцям, таким, як Торольв чи його отець, ніколи й на думку не спало би, що то був сам василевс Никифор Фока, автократор[334] наймогутнішої імперії світу. Дотримуючись шанобливої відстані, василевса з трьох боків оточували вісім його особистих охоронців з сокирами на плечах, а вже за ними неспішно простували ряди етерії, потім кінний загін

ескувітів[335], потім катафракти – з ніг до голови вкриті лискучими обладунками вершники: навіть коні в них були закуті в броню; і вже за цим цвітом непереможного ромейського війська рухались турми легких вершників-трапезитів і таксіархії піхотинців – skutatів та стратіотів. Довгі блискучі мідні труби дудили пронизливо та гучно, їх ще підсилював брязкіт мідних тарілок, що вдарялися поміж собою руками воєнних музик – звуки ці дивували чужинців, котрі не чули такого раніше і вочевидь надихали ромейів, що аж ревіли від захвату.

Царгород, як завжди, вражав. І блиском обладунків своїх звитяжців, і простим одягом василевса-воїна, що за свідченням простих ромейів терпіти не міг палаців та розкоші, не пив вина і скромно харчувався, зате мало не весь час проводив у походах, відвойовуючи в арабів землі одна за одною. Торольв у Києві не один раз бачив, як вертався з походів світлий князь Свенельд – з розшитим золотом синім корзном на плечах, на коні, вкритому багатою попоною, з розцяцькованими теж золотом браздами та срібними стременами. Він завжди їхав на чолі дружини, як пізніше й змужнілий вже великий князь Святослав. Торольв зростав із переконанням, що так і мало бути, адже саме вождь мусить йти на чолі раті, а зовсім не якась дошка з божим ликом, хай і така велетенська, і вбрання його мусить свідчити про силу та знатність роду вождя.

Та, як досить швидко зрозумів Торольв, у світі, по-перше, з часом все міняється, а по-друге, існує щось таке, що має владу навіть над наймогутнішим правителем. Наступного літа він знову був у Царгороді й одразу ж тоді відчув, як змінилося ставлення простих городян до василевса Никифора, що через своє захоплення війнами спустошував скарбницю імперії та встановлював нові й нові податки: за зиму ціна хліба в Царгороді зросла в кілька разів і ті ж самі простолюдини, що минулого літа так вихваляли Никифора Фоку та зичили йому перемог і довголіття, тепер кляли свого василевса-войовника останніми словами.

Наприкінці літа ромейі святкували християнське Преображення. Зранку Царгород ворухився куди більше, аніж під час буденних торговищ – метушня, людський гомін, що нагадував гул бджолиного рою, нечувані Торольвом раніше звуки та запахи дивували уношу, котрому здавалося, що він за два літа вже пізнав Царгород до останку. Монастир святого Маманта, в котрому жили руські купці, стояв неподалік Золотих воріт. Вийшовши на Месу, руські гості одразу ж потрапили в юрму городян, що поспішала до знаменитого християнського святилища – церкви Богородиці Пречистої перед площею Аркадія.

Вони підійшли до церкви якраз вчасно – врочиста хода вже наближалася. Обабіч довжелезної та широкої головної вулиці Царгорода в затінку нескінченних портиків[336] стояло безліч люду, а два ряди етерії не дозволяли натовпу виходити за їх межі. Валка пишно вдягнених мужів, що несли розшиті сканною ниткою знамена, великі дошки з ликами чужих богів та співали дивних християнських пісень, ромейські жерці, котрі розмахували підвішеними на тоненьких чепах посудинками, з яких валив духмяний солодкуватий димок, притихлий натовп простого люду, що по

нечутному чиємусь наказові час від часу весь, як один, хрестився та вклонявся ході – чужа незрозуміла таємничість, велич і піднесеність викликали в Торольва пошану, певний страх і незрозумілу навіть йому самому заздрість до християн, що були причетні до навколишнього загального священнодійства.

Одразу за великим знаменом, на котрому золотом був вишитий сяючий лик ромейського бога Христа, в золотому ж плашті, багряних чоботях та з золотим вінцем на голові йшов василевс Никифор – такий величний і пишний, немов Богом був він сам. І знову Торольв нізащо не впізнав би василевса, якби не люди навколо. Завдяки чому у василевсовому вбранні сталася така разюча зміна, він тоді ще не розумів. Бо коли це не Бог був, то й не людина тим більше, а скорше тоді оживий ідол, створений невідомо ким з одного велетенського шматка золота. За тим золотим ідолом поважно й неспішно рухались інші в таких багатих та яскравих одягах, що, здавалося, тут в одночасся зібралося все золото світу й усі його скарби: дорогоцінне каміння, срібло й східні пахощі, котрі, як відомо, цінуються на вагу золота.

Захват і заздрість – ось що панувало тоді в душі юного варяга Торольва! І в тім, що через два на десять літ він вирішив податися на службу до ромейського царя, саме цей спомин був вирішальним.

Коли патрикій Калокір лукавим ромейським золотом поманив Русь на війну з болгарами, Гора радо дала згоду на похід свого звияжного князя до Подунав'я. Але після того, як Святослав, перемігши болгар, не на жарт заратився з василевсом ромейів, Гора почала глухо ремствувати. Світлі княжата, бояри й купці, що лишалися в Києві, через війну змушені були товар, зібраний на полюдді, везти на Раріку, до Хвалинського моря – через землі чорних булгар та бургасів, а це далеко й незручно. І виторг отримали звідти чи не вполовину менший, ніж минулого літа від ромейів. Поміж ними все голосніше чулося загальне невдоволення князем.

"Що він собі мислить?! – обурювались найсміливіші. – Торгу ж нема! В Царгород нас уже не пустять, Ітиль він своїми руками по вітру розвіяв – куди скору подіти?! Отсе навоювались... Скоро з голоду помремо."

А тут ще й Святослав, на короткий час повернувшись до Києва, оголосив, що хоче назавжди сісти в Подунав'ї. Боярська Гора, князем прозвана "кодлом", зрозуміла, що коли таке станеться, не бачити їй Царгороду, як власного гузна: Святослав у болгарах сівши, буде для всіх земель од чехів до в'ятичів і од варягів до уличів тим, чим колись за Ольга став для Русі й полунощних земель Київ – поставить на шляху до грецького золота свої ворота, замкнені важкою вереею.

А тим часом торгу з ромеями не було й на друге літо; торгові сольства, розбившись по землях, никали хто де: полунощні землі через Смоленськ знову подалися до Хвалинського моря, Русь шукала торгового щастя в Тмуторокані, тиверці з уличами – в Херсонесі. Сила Києва, що запирав собою путь з варяг до греків і тим єднав підвладні великому князеві землі, танула на очах.

Під осінь нова вість прийшла з Дунаю: Святослав, марно згубивши дві третини

руської раті, ромеїв не здолав і йде на Русь. Начебто й ряд новий із греками уклали, аби не чинити перепон для обопільного торгу і все, здавалось би, верталось усп'ять. Та тільки за тою вістю нова прилетіла, лиха й тривожна: лишившись зимувати на Березані, розлючений поразкою Святослав не лише скарав на смерть усіх християн, що були з ним, але поклявся і в Києві вчинити те ж саме. Торольв зі Святославом у Подунав'ї не був, болгар не воював, з ромеями не ратився – лишився в Києві десятником Ярополкової дружини.

Гора, зачувши звістку, припишкла. Ті з ліпших мужів та старців градських, хто християнами були, не знали, що й думати чи куди податися: навіть охрещені Ярополк зі Свенельдом навряд чи могли хоч якось захистити їх від розлюченого до божевілля князя-войовника, що палав жадою помсти. Усі підозріло зиркали один на одного, збиралися хіба що по двоє й про щось таємно перемовлялись. Київські християни чекали Судного дня.

Коли ж це, після чергових щолітніх проводів на царгородський торг сотень лодій з товаром, вже при місяці ізоку, примчав від руського торгового сольства гінець і звістку приніс: печеніги за намовляння ромеїв по весні на Хортичному острові вбили Святослава за всією його дружиною. Ті кияни, хто сподівався дочекатися синів своїх чи отців, в печалі обливалися сльозами; християни ж потай раділи. Знаючи люде пошепки рекли по закутках, що печенігів на князя нацькували й не ромеї зовсім, а свої – християни з Гори.

Як воно було насправді, Торольв, звісно, не знав. Але буря, що нібито відвернула від Русі, зайшла тепер з іншого боку: почалася княжа котора. До чого все те призведе, ніхто в Києві не відав, а тому піддавшись на заклик прибулого ромейського сла, чотири десятки охочих київських варягів, прагнучи десь перебути тривожні часи, отримали дозвіл від Ярополка й радо подалися на службу до Константинополя.

Полишивши у власній вотчині під Києвом жону та сина-отрока, Торольв опинився не просто в Константинополі, де бував чи не щоліта, а в самому його серці – обителі василевсів. Спершу новоприбулих росів оселили в Нумері [\[337\]](#) неподалік іподрому та згодом перевели до Халки – справжнісінького палацу з велетенськими бронзовими ворітьми, котрий був по суті входом до цілого міста в місті – Великого палацу василевсів. Звиклі в Києві до дерева, роси попервах серед кам'яних палаців почувалися ніяково, мов діти, що з напівземлянки якоїсь весі потрапили раптом у київський княжий терем. Скрізь був мармур найрізноманітніших кольорів, срібло, золото й дорогоцінне каміння, покрівлю палаців і ту ромеї облаштували з бронзових позолочених плит.

Нове, зовсім неймовірне навіть для таких, як Торольв, оточення, нове життя, нові слова, нові звичаї, обов'язки та строгий вишкіл досить скоро зробили з напівдиких, на думку ромеїв, росів непохитних та непідкупних охоронців молодих братів-василевсів – Василя і Костянтина. Етерії було кілька тисяч, проте служби вистачало всім і навіть з надлишком. За кілька літ Торольв змінився невпізнавано і в числі інших руських варангів-етеріотів радо прийняв Христове вчення, став його

вірним, отримавши нове імення — Теодор. Давній подив чужоземного уноші двом іпостасям василевса Никифора після хрещення перетворився на неймовірне піднесення від почуття власної дотичності до святості того, що діється поряд з василевсом.

Василевс є земним братом Христа. Богу – Богове, кесарю – кесареве. Невидиму присутність Бога на землі супроводжує незбагненна для смертних таємниця. Усі приміщення Великого палацу, де перебуває василевс, намісник Христа на землі, перегороджуються завісами з важких тканин, скрізь панує благоговійна тиша і неземна втаємниченість, за дотриманням чого пильно слідкує силенціарій[338]. До певної миті василевса бачать тільки одиниці його наближених, навіть охорона ховається за товстими м'якими завісами. Гості або послы від інших держав чи сановники з фем[339] імперії, що з дозволу чи за запрошенням василевса потрапляють на його прийом в цю тишу обмеженого лаштунками простору, одразу ж відчують свою нікчемність перед несплячим і всюдисущим Оком Господа і Його першого вірного слуги – імператора ромеїв. Лише коли ошасливлена Божою милістю особа замре на підлозі, в проскінісисі[340] простершись долілиць перед невідомістю всемогутнього Бога, тоді тільки безшумно підніметься частина тих лаштунків і відкриє василевса, що сидить на нижчому з двох, поряд встановлених, тронів. На більшому з них, цілковито вкритому золотом, возсідає невидимий очам простих грішників Христос, Спаситель світу. Обабіч трону василевса лежать позолочені леви, поряд стоять золоті дерева з птахами на гіллі, що починають співати, ледь очам присутніх відкриється осяйний лик автократора. Леви тоді гарчать, мов живі та б'ють себе по боках хвостами й у той час, як приголомшений запрошений, згідно з ритуалом, хрестом розкинувши руки, знову падає в проскінісис, трон василевса невидимою силою піднімається в повітря, а після третього такого поклоніння василевс на троні возноситься аж під самий купол конхи Хрисотрикліну[341] й простір палацу наповнюється тоді божественними звуками небесної музики, що лине невідомо звідки й у той же час звідусіль.

Прослуживши стільки в етерії, бувши, по суті, щодня причетним до земного втілення божественної таїни, Теодор дивився на світ зовсім іншими очима, аніж п'ять літ назад. Земний прояв Бога був для нього у всьому і не лишалося в світі нічого найменшого, що було би поза Ним. Саме божественний устрій Василії Ромеон, сотворений, без сумніву, самим Господом, настільки довершений, що наперед, на сотні літ визначав щоденну дію не тільки для останнього євнуха Великого палацу, а й для василевса, хто б ним не став, викликав у Теодора, та й, звісно, не тільки в нього, священний трепет і захват.

Як неймовірну таємницю розкрив колись Теодорові знайомий євнух, що всі знання по устрою імперії сховані в отому диві, що зветься вівлію[342]. Теодор тоді вже не раз бачив неподалік Августеону[343] кілька лавок, що торгували вівлію й завжди там було багато ромеїв, що не лише купували ту дивовижу, але й часто із запалом щось обговорювали.

Теодорові давно вже стало зрозуміло, що всемогутній Никифор Фока, коли йшов пішки за іконою Богоматері, а не їхав перед усіма на коні, звісно ж, чинив те не власної волі, а лише згідно з встановленою Господом церемонією, що велить автократорові привселюдно показувати свою власну малість перед Божим заступництвом, бо ромейське військо непереможне лише доти, доки над ним розпростертий Покров Богородиці, бо не василевс є переможцем ворогів імперії, а сили небесні на чолі з Матір'ю Божою. І єдине, що міг від себе дозволити тоді всесильний василевс Никифор, це вдягнути власяницю, аби ще більше підкреслити свою вірність Христові й нікчемність власної людської суті перед ликом Богородиці.

І попри нелюбов його до розкоші та життя в палацах, мусив він, так само підкоряючись божественному устрою імперії, йти спекотного дня, обливаючись потом, по Месі в дивітиссії[344] під золотим плащем, в багряних чоботях і з важким золотим вінцем василевса на голові. Коли гадають невтаємничені смертні, що є десть у світі людина, котра панує над усіма, і що людина ця – василевс ромейв, то навіть не здогадуються, що його воля так само нікчемна перед лицем Спасителя, як і будь-кого іншого з живих.

Теодор повернувся на Русь лише тому, що ряд між чотирма десятками руських варягів та симвасилевсом[345] Василієм скінчився, а вдома на нього чекала вотчина й домочадці. Опісля свого п'ятилітнього причастя до таїни Бога, Теодор до скініння варварського буття, звісно, нічого, окрім зневаги й не міг відчувати. З тим почуттям і на пир до великого князя мусив іти. І сидючи на пиру, все більше стверджувався в думці, що не можна, смислу навіть жодного немає, порівнювати неземну високість божественного устрою влади василевса і дикувату простоту влади руського князя.

Коли дружина упилася й об'їлася і ліпші мужі один за одним з дозволу князя почали покидати стравницю Володимирового терема, до Торольва підійшов гридень і сказав, що великий князь Володимир Святославич жде його в сусідніх покоях.

– Хочу спитати тебе, Торольве. Пощо зрікся Богів наших? – без натяків почав Володимир: – Лукавити не стану: вельми сим волхви невдоволені.

Він говорив спокійно, буденно, так, ніби розпитував у варяга, чому той свого коня змінив.

Варяг спочатку втупився в підлогу і лиш згодом, звівши в легкім подиві праву брову, обережно спитав у князя:

– Християн у Києві й до мене доволі було. Пощо ж лише я один на очі їм трапився?

Не відповівши князеві, самому його про щось питати – то зухвалість є. Були б вони не одні, Володимир розлютився би. Та не для того кликав він прибулого з Царгороду Торольва.

– Нині твій князь тебе питає: пощо зрікся рідних Богів?

Варяг зрозумів, що від князя йому не відкрутитись.

– Вони для мене, – замислено протягнув Торольв, – як отрочі порти для мужа: виріс я з них.

Якої завгодно очікував Володимир відповіді, тільки не такої.

- Як се - виріс?

- Та ось так, великий княже: був Торольв, а нині Теодор я. Заново народився во Христі, тож і ймення нове отримав. Дивився на світ очима дітиська чи уноші, а тепер все одно, як мужем став і світ в очах моїх перевернувся: бачу нині світло віри в Христа, Господа нашого і всього сущого на землі.

Темінь довгої зимової ночі почала повільно перетікати в синяву ранішніх сутінків, в сусідній з княжими покоями стравиці вже чулися голоси прислуги, котра лаштувала князеві снідання, коли двоє мужів скінчили довгу свою розмову. Торольв, чи то пак Теодор пішов, а Володимир ще цілий день вертався думкою до неї.

Майже все своє життя мав він, так чи інакше, справу з Богами - і руськими, й свейськими, в Новгороді ще й з божками чуді, а в Києві, при бабі Ользі - з Христом, звісно. Ставши князем, ще в Новгороді, був жерцем Перуновим при своїй дружині. Треби діяв, пожертви чинив - по Кону, як усі. Та тільки ніколи й не замислювався над тим, як воно у людей з Богами їхніми складається, тим більше, не порівнював своїх Богів та чужих.

Теодор йому таке сказав... Що от, мовляв, у Русі з Богами її мовби ряд укладено: ти їм, вони - тобі; що старим Богам байдуже, як до них насправді ставляться, головне, аби пожертву їм чинили. Є жертва - вони добро діють, немає - зло несуть. Христос же, грецький бог, лиш віру в себе визнає, у десять заповідей своїх; йому не жертва потрібна від людей, а віра їхня, любов у серці: він людину наскрізь бачить, кожен помисел її, кожную найкоротшу, найпотаємнішу думку зрить.

Володимир на ці слова тоді тільки плечима здвигнув і хмикнув з кривою посмішкою: "То що з того?" І варяг теж плечима знизав: "Не відаю... Одне скажу, княже, - нема у світі нікого від ромеїв сильнішого чи багатшого. Бо окрім сили великої ще й велику премудрість мають. Бачу так, що сила ромеїв у вірі в Христа й Матір Божу, котрі заступництвом своїм перемоги їм дарують над ворогами. А все інше від премудрості." Премудрість... Володимир ухопився за те слово й, аби не побачив Теодор княжої зацікавленості, знову насмішкувато спитав: "І в чому ж премудрість та? Ну ж бо, речи!" Варяг і миті не думав. "Вона у їхніх вівлію." І заходився оповідати князеві що воно таке із себе - ті вівлію. "Знаю. Бачив." - здогадався нарешті Володимир, згадавши отроцтво своє і бабу Ольгу в Берестовому біля свічі з тією грецькою диковиною. Щоб отак взяти й повірити Торольву-Теодору про всемогутність якихось вівлію - ще чого! Це ж не грецький[346] вогонь, не меч, не порок[347] - яка в нім сила? Та на вуса собі намотав: нехай буде, роздуматись треба, інших поспитати...

Довго ще по тому говорили вони про Замор'я. Теодор повідав князеві, як міг, про те, що там бачив і що знав: про базилевса і про логофета преторію, про сенат і проедра[348], про архонтів[349], про те, як землі ромейські устроюють[350]; та тільки багато чого і йому самому було незрозуміле, тож обіцяв, як стріне, привести літом до князя знайомого купця-гречина: "Вельми, княже, мудрий та речистий муж той. Він тобі усе повідає, чого я не можу."

Засіла у Володимировій голові розмова з Торольвом-Теодором. Доки в Аделі

гостював і пізніше, коли з Волхиткою бавився, а потім ще й з новими дівками розважався, час від часу спливала сама собою згадка про неї й Аделя питала тоді чи не занедужав, бува, муж її, а Волхитка, вдивляючись у очі, шепотіла: "Журба тебе гнітить, мій княже. Я її розвію зараз!" і палала шалом пристрасті, запалюючи нею Володимира – як восени, в Хоробрі. Думки тоді відлітали геть, натомість наливалось ярістю все тіло і вони удвох в нестямі здійсмались кудись у горні висі. Ні, не було, нема й навряд чи колись буде в нього ліпша люблениця, ніж Волхитка!

І варто було сісти на коня, аби рушити в Київ, як само собою знову зродилося недавнє: "А все ж таки терем для наложниць слід звести! Любо мені в Берестовому, як ніде; жаль тільки, що дівок тут так мало, треба діло це поправити." Правда, довго на тім не затримався, бо від приємного розмислу повернулося знову до одного й того ж самого: де йому взяти те перевесло, де ржаву ту, що дасть змогу втримати не лише Русь, але й сусідні, підвладні Києву землі в одній в'язці? Хто йому скаже, що робить ромейське царство таким багатим і сильним? Устрій? Але якщо в ромеїв василевс, то на Русі великий князь; у Замор'ї сенат, а в Києві старша дружина, старці градські – ліпші та нарочиті мужі полянської землі; там архонти, тут – світлі князі й посадники великокняжі... Хіба ж від назви все залежить? А можливо, дійсно від бога їхнього? Пощо ті землі, де Христа пошановують – ромейські, німецькі, франкські порядок мають більший, пощо володарям їхнім ніхто перечити там не сміє? Чи ж однією владою володаря свого тримаються вони купи й багатіють? Хто йому розтолкує?

"А вони ще речуть, – подумав про невідомих якихось мужів Володимир, – що життя княже, як мед солодке!"

Платно з барвистих паволок і черевички з сап'яну, намисто з кольорового скла і намисто з золотих динарів, колти і рясна, обручі й ожерела, перстені й наручі, вдосталь їжі, теплий терем і навіть окремі, хай і маленькі, покої – все має тепер Волхитка. Хтозна чи й переважать прикраси усих коропських жон і дівчат одне лиш Волхитчине срібло та злато. Руки її вже не бувають червоними від холоду й ципками не вкриваються, мозолями тим більше, білі вони та м'які – такими лише й можна князя пестити. Навіть гладшати почала на ситих княжих харчах Володимирова люблениця – сам князь те помітив і плеснувши в лазні по сідницях, вдоволено, зі сміхом мовив: "Бач, посправнішала, кобилка моя!"

Все добре. Одне лиш гнітить: неволя... П'ятий місяць вона в Берестовому; білий світ для Волхитки обтятий до розміру княжого двору. Їй і в стінах рідного города завжди було тісно і навіть задушливо якось, бо прожила з матір'ю весь свій вік на волі, навіть не в посаді. Про те, аби за стіни вийти, і мови ні з ким не заводь! Навіть срібло-злато в неволі не так блищить і на паволоки її мало хто дивиться тут, а краса, диво дивнеє її, – одному князеві лиш призначена. Хоч і вартий князь сам-один усих мужів Русі, а все одно, хочеться чомусь відчувати на собі захоплені мужні погляди, й не одних лиш княжих гриднів, що приїзять сюди з Володимиром Святославичем та часом ласують перебірками свого володаря.

Весна вже не за горами. І коли зиму Волхитка ще якось перетерпіла в цьому

узилищі, маючи приховану від усіх Орогостину потаємну торбинку, то весною, коли відьми на другий день після Русалій по глибоких долинах, по високих могилах до сходу сонця чар-зілля шукають, обов'язково, от хоч кров з носу, мусила, що б там не було, нарвати собі й любистку, і дягиллю, або хоча б деревію – без них важко їй буде княжою любленицею лишатися.

Волхитка саме заплітала після ночі свою густу косу і, замислена, не почула навіть, як Береза прочинила її двері.

– Спалося як тобі, дитино? – стара давно вже ледь не рідною донькою вважала Волхитку.

– Сон мені снівся: немов збираю зілля по весні, а з лісу виходить витязь красний та й перекидається раптом на ведмедя... – спохмурніла Волхитка: – До лісу мені треба.

– Не знаюся на снах, – скрушно розвела руками баба, – що то за сон такий?

– Недобрий сон; лихо нам із князем він віщує, – знайшлася раптом Волхитка, – тож і речу: після Русалій мушу в пущу сходити, зілля принести.

– Яка ж ти тільки в мене! І на травах знаєшся, і на снах, і на зіллі навіть, – із захватом у голосі промовила Береза і причинивши двері, змовницьки притишила голос: – Примітила дещо я : мовби непразна ти...

Волхитка на те нічого не сказала, тільки злегка усміхнулася.

– От і лад, от і добре. – Береза щиро раділа: – А Святославич знає вже?

Волхитка заперечно похитала головою. Вона давно вирішила, що приховуватиме те до останнього. Усміхнувшись до Берези одними очима, перевела мову на інше:

– Скання[351] нитка мені потрібна: золота по червоному і срібна по чорному.

– Пошукаю, дитино. Покажеш, над чим мудруєш?

Перекинувши за спину товсту косу, Волхитка взяла з лави розкладене там шитво. Видно стало, що то мужня сорочка з переливчастої білої паволоки, вже вкрита біля ворота рясною та багатою вишивкою.

– Ось князеві моєму сорочку пошила. Хочу тепер вишити її, щоб оберегом йому була: в січі від заліза, в землях чужих від лихого ока.

Береза довго крутила в руках Волхитчине шитво, уважно придивлялася до швів, до вишивки.

– Добра робота, дитино. Святославичу нашому не соромно буде носити. Піду я – час дівок до сніданку гукати. Йдеш?

– Зараз ітиму, – Волхитка почала збиратися.

Сорочка для князя... Коли скінчилося в неї покладене Орогостею приворотне зілля, мусила Волхитка тихенько, для Володимира непомітно, з ниток маленькі наузи в'язати – то зі споду княжої сорочки, то в поясі або в його свитці. Усе для того, аби лишень князя біля себе втримати, не дати йому забути обавницю Волхитку.

Ще трохи... Вірила: коли народить князеві сина, не встоїть він перед Волхитчиними чарами. Княгинею вона стане чи отак, як є – наложницею тільки, а все ж не зможе вже Володимир Святославич поставитися до неї так, як до інших, котрих перевернулося за ті чотири зимових місяці, що вона тут, кілька десятків уже.

От коли вже збудеться її мрія з давнього віщого сну!

Вогонь, ковальські кліщі та рало дав людям Сварог. Він же навчив їх з болотної руди залізо й уклад творити. Пращури лишили нащадкам своїм знання про те, як світ Родом влаштований, про рідних Богів і про Кон, про землю і воду, про ліс і поле, про трави та злаки, про дерево й камінь. Діди й отці навчили зі знаряддям працювати, аби прокорм собі добути й руками диво творити з усього: з болотної руди та глини, зі стебел льону і жита, з дерева й глини, з каменю й кості. Була б тільки на те твоя власна воля.

Від отця лишився Сиверові, Десенею у спадок переданий, маленький мішечок з приладдям для різьблення по кості. Оленячий ріг, ще по весні ним у лісі знайдений, Сивер ледь не півдня крутив у руках, приміряючись з чого почати. Були в мішечку якісь маленькі ножички: одні мали леза дуже короткі, інші – довгі та в дрібних зазубринах; були якісь, не те, щоб долота, а дитячі, на вигляд, долітця; були терпужки. Він довго прилаштовувався і так, і сяк, бо ріг не хотів піддаватися, доки не примудрився таки відчебенити від нього два відростки. Потім згадав, що отець начебто розварював ріг у окропі.

Не полінувався, сховався до Благовида за жменею поташу і розчинивши його у воді, довгенько кип'ятив ті відростки. Пом'якли, і піддавалися легше, та все ж – кожному своє! Ті два нещасних кінці, менш, ніж у долоню завдовжки, мучив довше, аніж над кибиттю трудився. За ту ж годину він би три вінці на котромусь теремі сам зв'язав би. Вийшло не так уже й добре, отець би тільки хмикнув, та що вдієш? Он ще й накладки на руків'я попереду...

Припасувати кінці до дерев'яної кибиті було куди легше – дерево, як-не-як. І знову клеєм з чечугиєднав кістку з деревом, а коли через кілька днів той висох, заварив рештки міхурів, обмазав свіжим клеєм усю спинку і нитки найдовших сухожил' щільно проклав по зовнішній стороні кибиті від рога й до рога – так, щоб вони аж на кістяні кінці заходили. А ті місця, де кістка з кибиттюєдналася, ще й упоперек жилами обв'язав і зверху клеєм укотре промазав.

Під кінець і сам був весь у клеї, а пальці так і взагалі насилу спромігся розчепити. До того старався, що аж спітнів: не від зусиль надмірних, а від одного лиш намагання. Зате лук став сам на себе схожий, тільки виглядав так, немов без шкіри. Нехай сохне.

Дарма, що перед сутінками почало мести, вдень у пуші синиця вже виспівувала про воза – на відлигу: скору весну вчула; сніг ставав дедалі мокрішим, ліпив прямо в обличчя ловцям, котрі цілим повозом рушали від задеснянської пуші після вдалих ловів: загнали в яму четверо лосих з молодняком – усього дев'ять голів, мало не півтора пудів м'яса. На чолі повозу поряд із самим княжим сотником Риботою їхав Благояр. Його якась невидима сила аж від землі відривала – ну, ще б трохи й злетів, мов отой зимняк! Рибота два тижні назад узяв його в залогу княжу, а вже щойно на ловах навіть хвалив привселюдно: і ловець, яких пошукати, і комонник добрий, за

кіньми вміє ходити, і до бою на мечях удатний, і жона красуня... Одним словом, виходило так, що нема нікого ліпшого в Хоробрі, аніж Благояр, новий дружинник княжий, вой залоги самого Володимира Святославича!

... Ловецьких ям за Десною Благоярів отець Любим мав кілька – половина їх по задниці дісталася ще від Бусла, двоюрідного брата, що загинув на ловах десь двадцять літ назад, коли не більше. Нікому з задничників Бусла вони не були потрібні, бо клопоту й труда з ними багато, тож Любим і підібрав, можна сказати, непотріб. Аби ловецьку яму в належнім стані втримати та ще й так далеко – потрібні руки й руки. А до них ще й година осіння, золота.

Яму лаштують в яру і то не в кожнім, а лише в найглибшій, з такими крутими схилами, щоб здобич не змогла видертися по них нагору та втекти. Викопати яму глибиною в два сажні і три-чотири завширшки – труд важкий. А потім же ще й стіни тином заплести, аби не розмила їх весняна вода, а щоосені перед снігами, до морозів кожну слід переглянути, при нужді поглибити, вигрібши нанесений літніми дощами мул, уперек покласти жердини, на них тонкий хмиз, покрівлю ту присипати опалим листям, перед самою ямою яр з обох її боків надійно перегородити жердинами, аби важкий звір, забрівши, випадково не пошкодив легке накриття – кому, як не Благоярові те знати!

Любим, отець його, ямами своїми пишався, бо попервах, коли мав їх тільки три, по осені сам-один гнув на них спину і першу зиму, аби звіра загнати, мусив по ряду півтора десятки ловців наймати. Зате і перше срібло, хвалився він колись синові, саме від тих ям у нього завелося. Це вже пізніше викопав з холопами іще три, а потім уже й невід завівся, і тоня своя на Десні, а потім коні додалися – умів Любим з ловів неабияку взвить мати. Недарма так прагнув боярином стати! Тепер коропському родові боярина свого вже не мати – під князем опинився... Тож і жалкувати нема за чим, вирішив Благояр: варто жити тим, що Доля посилає – не боярином, так дружинником княжим став, а що далі буде, те нікому невідоме. Відтак живіт свій наперед лаштувати треба, як ото ловчі ями отець лаштував – щоб скористатись, коли година прийде. Вирішив для себе, що найперш має утвердитись поміж княжих людей і задля цього на все був готовий: ось і на лови за Десну покликав – не тільки розвага гридням, але й взвить неабияка для княжого сотника.

Десяток саней з двома їздовими лишили на узліссі, до котрого виходила одного найглибшого яру, що ховав у собі першу яму. Спустилися двоє і знявши огорожу з обох кінців ями, звільнили звірові шлях до пастки. За тим уже княжий десяток та ще десяток Благоярових холопів на конях на чолі з Благояром рушили далі і пройшовши перелісками зо три версти, заглибилися в ліс. Роз'їхались на два боки від головного ловця й по умовному перегуку сови та крука, немов крилами невода охопивши місцину, рушили до початку яру, заганняючи в яму звірину. Дві козулі, що втрапили до яру – то не здобич. Коза легка і товстий, по пояс, шар снігу в яру під весну тримає її на собі. Тож не стали й заганяти легку здобич, покинули та

перебрались до наступного яру.

Що того зимового дня? Благояр дуже переживав: а раптом знову невдача – зганьбиться ж перед новими друзями. Бо з шести по осені під кінець зими лишалося тільки дві ями: одну так замело снігом, що годі було на неї сподіватися, а три вже дали йому свою здобич і неабияке срібло з того: навіть дід лишився вдоволеним. Коли не вдасться щось путнє до неї загнати, буде сором Благоярові, як ловцю.

Та все ж праве крило вже обідньої пори угледіло лосине стадо в добрих два десятки голів і старий, досвідчений Четвертак, що не одну зиму й не одне літо був на ловах першим опісля Любима, погуком крука дав знак, що бачить здобич і загоничам слід обережно зміститися одесну.

Зуміти направити в потрібне місце пущі ціле лосине стадо потребує неабиякого хисту, тим більше, коли звіра виявили не посередині ловецького чепу, а на самісінькім його краю – стадо тоді слід спочатку обігнути, а потім уже дуже повільно та обережно гнати, ні, не гнати, а мовби повільно підштовхувати в потрібне місце – туди, де бере свій початок глибокий яр із ямою.

Відчувалося, що в пущі незабаром сутенітиме й від того сам собою посеред ловців рождався поспіх, а він на ловах – останнє діло. Коли вже лосі підійшли зовсім близько до спуску в яр, Рибота, що був майже посередині чепу, за якихось два десятки сажнів від Благояра, не стримався й піддав коня острогами. Стадо рвонуло вперед, але через товкотнечу на вході в яр більша частина лосих з молодняком рвонула вбік і лупонувши заметами над самим краєм яру, втративши під стрілами двох своїх, прорвалася між ним та лівим крилом ловців і гайнула собі на волю. Благояр, пом'янувши нечисту силу, вилаявся спересердя на весь ліс та Рибота пропустив те повз вуха – сам почувався винним.

Все ж таки семеро (лише семеро!) лосів опинилися в пастці й були заколоті списами дружинників та рожнами коропських ловців. Божич вже підганяв коней на спочинок, тож Благояр загадав своїм холопам витягати здобич нагору, білувати й вантажити на сани, а княжий десяток рушив до Коропа: не дружинникам же чорною роботою та ще й поночі займатися! І хоча Любим на таку здобич не схотів би й дивитись, проте для княжого десятка то був неабиякий успіх.

Дід Видута, коли почув, що Благояра в княжі люде взяли, від несподіванки весь червоними плямами пішов: не знав, певно, горека, радіти йому, чи бідкатись, як завжди. Навіть за серце хапався. А Благояр собою, навпаки, пишався – перший, одразу ж по загибелі Зозульця, здогадався до сотника звернутись. Тепер ось молоді родовичі, про удачу меткого Благояра взявши, побігли й собі наввипередки – а зась! – повертайте голоблі, не бере сотник більше нікого.

Як таке зветься? Прозорливість! Наперед знати, що коли ліпше вдіяти – його Боги небагатьом дали, так вирішив Благояр. Те старе, чим до ковуйського нападу отець із дідом та й усі родовичі вкупі жили, воно тепер ні до чого. Є таке відчуття, що зовсім інше почнеться життя і лише той взвить з нового матиме, хто здатен бачити далі, аніж у себе під ногами. Якщо після Колодія він Жиляті відповів, що ще трохи подумає,

продавати частину ріллі чи ні, то тиждень назад згоду дав: не на всю, звісно, на три сохи лишень – хтозна, як воно далі складеться – і вже не боявся незгоди старотців, бо Рибота, взнавши про намір свого воя, твердо йому сказав: "Уся земля навколо Хоробра віднині князеві, Володимиру Святославичу, належить. Згоди старців градських питати не треба. Ряд на купу при мені засвідчиш – і по всьому."

Отак! Чотири гривні сріблом на місяць – може й не така вже велика плата, коли порівнювати з тим, що отець Любим мав, зате ти віднині вой княжий. Меч, щит, кольчуга й шолом із княжим яловцем – і ти перший у роду, коли Величка не лічити, хто їх має: вже одне це чого варте! Хто тут, серед родовичів потягається тепер з Благояром Любимичем, га?!

Вже не тягне його до клопотів коропського огнищанина: ріллі, рядовичів та закупів, зерна на посів, переживань за дощ чи град, за жнива й молотьбу... Срібла багато не буває? Так можна ж зайве продати – і буде срібло. А що зайве нині? Рілля. Коні. Раби. За всім тим око та й око потрібне, а де в княжого воя вільна на те година? За три сохи ріллі Жилята позавчора відсипав шість десятків гривень срібла: коли матер чи дід Видута про те визнають, ото клопоту буде – Благояр аж посміхнувся мимохіть – тільки що вони супроти княжого воя? Пусте...

Він тепер на голову вищим став; друзі в нього – гридні самого великого князя київського Володимира Святославича, що дав нове імення городу Благоярового роду, нарікши не як-небудь, а Хоробром... Хоробером... Хоробором... Благояр тепер один з десяти лише княжих воїв тут, в Хороборі, й ладен на що завгодно, аби ці витязі признали його своїм. Аби стати врівень з ними, нічого не жаль: навіть вірних півтора десятки гривень, що принесли б сьогоднішні лови, вчини він їх із холопами своїми.

– Продамо купцям дичину, – Рибота теж намагався стримати свою радість, – винами грецькими розживемося, може й меду вдасться знайти. Пирувати будемо! – сотник ляснув по раменю новачка.

Благояр аж цвів, пишаючись собою, навіть почервонів від прихованої похвали новгородця.

– Мислю так, що можна було б ще й неводом до льодоходу затягнути, – і запитально поглянув на Риботу: чи сотник згоден?

– Добра думка. А не замало нас?

– Холопів своїх приведу, вистачить.

– Люблю таких! – не стримався сотник і знову приклався десницею до Благоярового плеча: – Добрим воєм будеш!

Діставшись свого двору, Благояр застав там старійшину: за онуками скучив Видута. Йшлося до вечері і Благояр, само собою, запросив діда до столу, поступившись старшому місцем на покуті, в чолі стола. Видута на правах огнищанина роду й пожертву Богам склав і молитву їм проказав. Сама вечеря тягнулася, як завжди, чинно, усі мовчки, по черзі черпали ложками вариво, та все одно, видно було по старійшині, що подумки він десь в іншому місці. Коли повечеряли й Клена взялася прибирати зі столу макітру та ложки, замислений Видута так і лишився сидіти, певно

не помічаючи навіть, що діється навколо.

- Пощо зажурився, діду?! - по-молодечому, від княжих гриднів навчившись, мовив до старійшини онук: немов до якогось старого пришлеця з посаду.

Видута іншим разом дав би Благоярові хіба такого прочухана! - може, ще й по гриві отримав би онук за непоштивість не просто до старшого, а до діда свого, тим більше, старійшини роду. Та, певно, не до того йому було, бо й вухом на те не повівши, дід важко зітхнув:

- Якби ти тільки відав, онуче, до чого набридло старійшинство мені... Смерті хочу. Несила вже ношу сю нести.

Благоярові почуте здалося таким дивним, таким! Як може обриднути старійшинство?! Він намагався і так, і сяк обмізкувати почуте, але зрозуміти причини дідового нуду ніяк не виходило.

- Пощо ж так, діду?! - в голосі онука чулося непідробне, відверте здивування.

Видута довго та пильно вдивлявся в Благоярові очі, немов зважував, чи варто тому довірятися, аж доки новоспечений княжий вой не відвів свій погляд.

- Через три дні повоз до Ратичева везти, а городища наші й не чухаються... Мовлено й перемовлено було: кому й скільки платити. Ні, на Короп дивляться, заздрять, що в нас теперечки оброк, а не данина... Мов би ми в тім винні! А коли повоз у свою годину до тивуна не прибуде, кому в порубі сидіти? Видуті! То за що мені, онуче, отся ганьба на старості літ? Може ти знаєш, га?!

Он воно що! Благояр знову поглянув на старійшину, вже з подивом, а тим часом думка його швиденько так, сама собою, сплелася в міцне вервіє переконання чим можна дідовому горю зарадити. Дуже хотілося поділитися намисленим та все ж утримався: не час. А самого мало не трусило з нетерплячки - швидше б уже завтра!

Наступного ранку, щойно у Величків двір до княжого сотника завітавши, тут же й виклав Риботі:

- Бідкався мені вчора старійшина, що верв наша з даниною тягне. Городища в образі на Короп... Хоробор, тобто... Як би отсе підсобити старому?

Риботі голову ламати над тим, що мало би бути клопотом тивуна з Ратичева, аж ніяк не хотілося: сотникові що, своїх турбот не вистачає? А потім згадалися аж дві зими, проведені в київському полюдді, меди княжі, котрих би, не будь данини, повік не скуштував би і зброя при нім, і обладунки - все тримається на данині, всі блага ті, що ними живиться київська Гора: від великого князя й до сторожі на градських стінах. Поглянув пильно на Благояра...

- Сідлай коня! - кинув Благоярові й роззирнувшись навколо себе, додав: - Талець, Негода, Веселун... і ти, Задоро, - проїдете з ним по городищах. - Справишся? - поцікавився в онука старійшини.

Благояр, сам собою запишавшись, тільки головою кивнув, боячись і рота розтулити, щоб широкою радісною усмішкою не виказати перед сотником радості від такої довіри - четверо гриднів під його рукою! Запрігши, вйокнув на коня і першим рушив за ворота. Коли п'ятеро комонних ось-ось мали покинути двір, сотник притримав Задору.

- Придивись там до нього: на що він годен.

До Сохачевого верст хіба що вісім, тож княжа комонна п'ятірка незчулася й коли опинилась біля воріт городища. Лець посірілий за зиму новий частокіл Сохачевого, спішно поставлений восени, радував би око своєю новизною, якби не стрічалися в ньому поодинокі чорні, мов ніч, обгорілі паколи. Та й ворота, видно було, з огляду на близьку зиму робилися восени наспіх, аби лиш значилось - за такими хіба що від дикого звіра зачинишся і аж ніяк не від чужинського нападу. Сторожа прибульців не одразу і впустила: довелось Благоярові, наслідуючи загиблого отця свого, Любима, гаркнути на все горло:

- До старійшини вашого, Десана Чередича! Діло княже, правець би вас узяв!

Те, що чужі під ворітьми знають не тільки як старійшину звуть, а й ім'я отця його, на сторожу неабияк подіяло і в городище їх нарешті впустили. Десан доводився Благоярові троюрідним вуєм, та й Клена родом була з Сохачевого, тож молодий Любимич доволі часто тут бував. Звісно, його би одразу впізнали, якби не обладунки воя та не шолом з бармами, котрі Благояр одягнув, аби Сохачеве від початку розуміло, з ким справу має. Старійшина був удома. Застуканий зненацька, він дещо розгубився, коли в тісне невеличке житло набилось півдесятка воїв у кольчугах і з мечами при поясі - такого городище бачить не бачило. Приголомшені виглядом гриднів, Десанові домочадці за помахом огнищанинової руки в одну мить вимелись надвір. Привітавшись, як покон велить, Благояр на запрошення Десана Чередича опустився на лаву й одразу ж перейшов до діла.

- Пощо рід з даниною тягне, вую? Чи вам від ковуїв мало мороки дісталось? Кортить ще й від князя спробувати?!

Десан почав виправдовуватись перед своїм же небожем, навіть не розуміючи до ладу, як та відколи пов'язувати Благояра з самим князем.

- Слухай мене, вую! - строгим голосом карбував слова небіж-княжий вой: - Позавтраму ж зі сходом сонця підводи ваші мають бути вже в Коропі. Ти гадаєш, нема в нас клопоту іншого, як отсе з городищ дань вибивати? Наше діло порубіжжя сторожити! Зрозумів?! - з притиском закінчив Благояр.

Десан, погоджуючись, закивав головою і лише коли княжі люде покинули Сохачеве, почав сам із себе дивуватися: сопляка отого коропського злякався! Добре, хоч ніхто з родовичів не бачив його ганьби... То все кольчуги з шоломами - немов ману хтось напустив. Плюнув спересердя й послав онука свого дідів збирати: незчуєшся й коли те позавтраму настане.

І в Жорновках під вечір, і в Обононі, наступного дня зранку, повторилося те ж саме. Сам вигляд княжих воїв в обладунках, відливаючих сірим блиском укладу, діяв на старійшин безвідмовно. А ще, звісно, й незрозуміла зверхність молодого онука коропського огнищанина, Благояра Любимича, не лише над родами верви, а й над рештою чотирма княжими воями. Отсе так! Великої ваги, виходить, набув коропець, дарма, що такий молодий! - чухали в городищах голови родовичі.

Рибота ж, коли Задора все йому оповів, замислився: "А що? Чи не варто було би

Благояра з часом тивуном поставити? Такий туземців наскрізь бачитиме, на три аршини під землю загляне."

Звершили таки підсіку! Саме вона, коли до кінця перед самим собою відвертим бути, після останнього віча лякала Сивера навіть більше, аніж віддалене поки що ставлення княжого дитинця з городком. Бо ота, може й несвідома, але міцна звичка родовичів думати, думати, а потім взяти й передумати і намислене вчора сьогодні геть відкинути, могла би призвести до біди. Рід звик сам за себе мислити, а тут прийшов хтось, нехай і сам великий князь і замість того, аби хоча б із старотцями, коли вже не з віче, порадитись, велить: "Мусить рід дитинець мені звести, ще й стіну городську розсунути!" Не звикли коропці до такого, гордість брала гору над здоровим глуздом і коли б закомизились остаточно, була би біда: князь не для того десяток свій тут лишав, аби він всю зиму байдики бив у сіверській глушині. Княже око невсипущим має бути – на тому й стоїть влада великого князя. Та відвів Господь лихо від Коропа, врозумив родовичів.

Добре, що зима видалась не такою вже й сніжною і морози не надто дошкуляли, тож розохотившись сікти дубові кряжі на стіну, сотні, дякувати Богові, нехай і з трудом, але нашкребли їх по навколишній пущі та в бору скільки треба. Вже третій день, як геть усі відруби не лише звезені на плеси Ужеті та Ятриці, а й пов'язані там в плоти. Тільки прибутної води і залишилося дочекатись.

Тягар підсіки вже не тиснув і закортіло знову за своє нове ремесло взятися. Прийшла черга випробувати плечі лука, аби обидва гнулися однаково і силу, відтак, теж однаково мали би. На два вбиті в стіну на відстані долоні дерев'яні кілочки поклав кибить і взявся поволі її згинати. Зігнути вдалося, а роздивитися зблизька та порівняти між собою – ні. Помудрувавши, насвердлив буравом нижче руків'я лука півдесятка отворів, кілочок вистругав, до отворів припасувавши, а на роги шворку, немов тятиву, накинув. Тягнувши за неї вниз, знову зігнув кибить і вставивши кілочок у середній отвір, притримав тятиву, не дав лукові розпрямитися. Тепер і руки були вільні, і відійти міг. Поглянув з відстані у сажень – одне плече згиналося не так рівномірно, як інше, дуга його не була плавною, око не милувало. Шматочком крейди помітив місце, відпустив шворку, зняв кибить і почав обережно скоблити помічену місцину, роблячи плече там трішки тоншим. Отак кілька разів понатягувавши кибить та відмічаючи потрібні місця, до кінця дня добився таки, що вже обидва плеча лука гнулися рівномірно. Втішений, сидів напроти стіни з луком, милувався роботою і вже бачив себе на ловах. Останнє тепер лишалося: кибить звершеного своїми руками лука захистити від вологи берестом.

Наступного дня з клеєм провозився і лише на третій, ледь розвиднілося, взявся до поклейки берести. Тут найліпший клей – сир з коров'ячого збираного молока: віджатий і з гашеним вапном на додачу перемішаний. Свіжою, нарізаною вузенькими смужками і в окропі перед цим замоченою берестом туго оббивав кибить, щедро намащуючи її тим клеєм – від одного кінця до іншого. Яким би не був сніг, туман чи дощ, береста на

такому клеї нізащо воду не пропустить. Обвив нею лук, кінець останньої смужки закріпив і знову те ж саме: сохнути! А самого сумніви брав: чи ж вийшло? А що, коли ні?! Бо ж це перший лук, власними руками роблений. Чи й не все, що в житті самотужки доводилося робити, він від когось перейняв, хтось та й учив. А тут все сам, коли не рахувати отрочих спогадів про те, як отець робив. Швидше б уже.

Що лук без тятиви? Та він без неї ні до чого не здатен – лежить така собі кривенька патериця і по всьому... Як уперше скручена ще до Різдва Божича тятива висохла, Сивер її потім тричі намочував та знову витягував до межі: ось-ось лусне! І потім, висохлу, кожного разу обережно підправляв шматком м'якого піщаника, аби прибрати на її поверхні зайві ворсинки шкіри, що ставали дибки під дією води. Тепер ось настала година захистити тятиву на майбутнє від сирості, холоду чи спеки. Розтопив на печі у горщику трохи воску, ретельно розмішав його з ведмежим жиром і згорнену мотком тятиву поклав до посудинки. На теплій печі тятива до самого ранку просочувалася тією сумішшю, а тоді...

Наступного дня вже ніщо не стояло на заваді Сиверові вперше натягнути своїми руками зроблений лук. Хвилювався трохи. Зав'язав петлю на одному кінці тятиви, звично завівши кибить за ногу, нагнув верхнього рога й вільний кінець захлеснув за виріз, аби визначити, де другу петлю робити. Між руків'ям і тятивою супряженого лука має бути рівно дві четверті [\[352\]](#) стрільця без одного вершка: коли менше – тятива по руці битиме, якщо більше – зайвий натяг буде, він силу лука зменшить. У всьому є своя співмірність: така мудрість життя.

Ріг відпустив, тятиву зняв і зробивши в поміченім місці вузол, по-справжньому вже супряжив лука. З довжиною тятиви... вгадав, хіба на палець якийсь більше перетягнув – для першого лука свого не такий уже й огріх. Кілька разів, випробовуючи, натягував та поволі відпускав тятиву – лук виявився куди тугішим, аніж колись привезений ним із Києва. Та то не біда: звикнеться з часом рука, головне, що пружний вийшов, а щодо сили – так отець слабким не був. Творено ж бо по його слідах і коли доведеться ще один робити, неважко буде й послабити, трохи більше зістругавши глиці. Зняв тятиву і запишався собою – як отрок той, що вперше мережу для топтуна* сплів.

Чи ж не молодець ти, Сивере?! Навіть усміхнувся сам до себе: "Може піти, Вишні похвалитися?" А ще в ліс так закортіло податись!

пси біля воріт аж казились від гавкоту. Подивований Сивер лише тільки зібрався вийти з терема, як мало не зіштовхнувся на порозі з Губарем.

– Там,.. – захеканий молодик вказав рукою на ворота, – там до тебе... до нас... з топорами, списами... десятків два...

– А-а-а, – згадавши, махнув десницею Сивер, – то по науку прийшли. Собак зачини і впусти.

Хоч двір і здавався просторим, та коли в ньому опинилося два десятки уношів, до того ж не з голими руками, зрозуміло стало, що слід інше місце шукати.

– Ну ж бо, уноші, ходімо ліпше на старе городище.

Коли ватага посунула з двору, Слинько не витримав:

- Сивере, а ми?! Нам дозволь...

Які в обельного холопа права? Коли ти не маєш за душею геть нічого, то і прав, відповідно, жодних. Ото що тобі господар велить, те й мусиш робити. А від себе - нічого. Сивер поглянув на Губара зі Слиньком, замислився. Напросились колись двоє робиччів: "Візьми нас до себе, волі зроду не відали, що діяти з нею - не знаєм." Прибились, як двоє бродячих псів і живуть, всяку роботу по господарству роблять - за тепле житло, дах над головою і кусень хліба. Коли розібратися - вільні люде, схотіли пішли, схотіли лишилися. Не йдуть. З раба який вой? Що йому захищати? Раб ізгой, а ізгоеві й довіри немає.

Та от пес двір свого господаря теж захищає, мов свій власний, - за просту кістку. І коли той пес, як пес, то боронитиме чуже, мов своє - до загину. Так уже світ Богом чи Богами влаштований, що все живе щось та й захищає - отой, часом, зовсім маленький світ, котрий власним вважає, навіть всупереч думці інших про таке право. Пощо останнє в людей відбирати - їхнє бажання хоч щось на цьому світі захищати?

- Добре. Візьміть по сокирі.

Прийшли на городище. Від того часу, як був тут востаннє, за татем колись ганяючись, не змінилось нічого, хіба що кущі підросли.

- Ну ж бо, хто з сокирами, розчистіть отут коло. - Сивер вказав на ту місцину, що була колись площею посеред городища: - Січіть при самій землі, щоб жодного пенька не зосталось, бо тільки заважатимуть. Такий вам від мене на сьогодні загад. Стрінемось наступної неділі по обіді. Все.

В лісовій гущавині ще де-не-де лежав сніг. На узліссі з півтора десятками білокорих беріз, схил котрого обернений до Десни і Ярилове проміння ніколи туди не заглядає, брудний та крупчастий, він білів довгою, витягнутою плямою на бурій, неживій траві. Поряд з тією плямою, на самому краєчку луку дві пари сірих довгоногих журавлів зграбно та легко перебираючи ногами, вигравали один перед одним так жваво й життєрадісно, що якби хтось побачив їх уперше в житті, не знаючи навіть яка пора нині, і той би, не вагаючись, сказав одразу: весна! Вигинаючи шиї, один одному спочатку вклоняючись до самої землі, а потім з гортанним кличем змахуючи великими крилами й підстрибуючи, вони час від часу підхоплювали з землі жмутки трави і по черзі підкидали їх угору, явно хизуючись тим своїм умінням; вони творили суще диво і Сивер, ховаючись за товстою сосною, оточеною підліском, укотре вже за життя зачаровано дивився на великих красивих птахів.

Хоча й мав при собі нового лука зі стрілами і до бору йшов з тим, аби підстрелити якогось птаха - тетерю чи глухаря, та спокуситися на постріл по журавлях не зміг би нізащо. Довго стояв, милуючись чарівним видовищем, боячись необережним рухом виказати свою присутність і тим самим злякати з дитинства ще улюблених своїх птахів, а потім обережно відступив углиб гущавини і замість того, щоб піти далі в бір, повернув додому. Опісля побаченого розхотілося чомусь стріляти, натомість думалось легко, світло і про хороше тільки, про радісне. Вишня постала перед очима, діти...

А згори, з весняної бездонної синяви Сварги линуло далеке-далеке дзвінке курликання і гусячий перегук, і лилося крізь зелені шати соснових верхівок золоте проміння, гріло матер-Землю, повітря було вже теплим, по-весняному п'яним, мов старий мед. Зупинившись та закинувши голову, Сивер довго дивився вгору, намагаючись у просвітку зелених верхівок угледіти хоча б один ключ, але окрім маленьких пишних хмарок, що без поспіху пливли кудись на захід, він у тій бездонній глибині нічого й не побачив, відчув тільки, що голова пішла обертом, немов після того ж таки меду й усміхнувся широко: весна!

Вже до двору лишалося з сотню, хіба що, кроків, коли помітив між дерев жіночу постать, що рухалась в його бік. Навіть на такій відстані по поставі й ході впізнав свою Вишню, що несла на коромислі два цеберка, звісно, пустих, бо вільно похитувались – по пасоку[353], виходить, зібралась. Сиверові не хотілося, щоб жона злякала журавлів і він, звернувши одесну, перепинив їй шлях. Та, вгледівши мужа, зраділа – видно було, як усміхнулась.

– Не ходи туди, зажди, – спинив він жону, – там злюб журавлиний якраз.

– Ой! – по-дитячому зраділа Вишня. – Я один лише раз і бачила. Давно колись, ще в Сосниці...

– Ну, тоді покажу тобі, тільки тш-ш-ш...

Вони пішли до підліска, залишили на його краю коромисло з цеберками й скрадаючись серед негустої, голої від листя порослі, дісталися тієї сосни, з-за котрої милувався журавлями Сивер. На лузі, за якихось два десятки сажнів від них, як і раніше, тривало весняне диво. Притулившись до сосни, навіть подих затамувавши, Вишня не могла від птахів очей відвести. Обіймаючи жону за плечі, Сивер, вищий від неї на півголови, стояв позаду й хоча теж начебто на журавлів дивився, та навряд чи вже щось бачив, думкою мимохіть перескакуючи з одного на інше – що за турботами не пригадати й коли востаннє ось так за плечі власну жону обіймав; що в Ужеті вода вже почала прибувати й слід не прогавити мить, коли треба буде з прибутною доправити під стіни дубовий кряж; що так і не скуштував цієї весни кленової пасоки; що...

Чи журавлі якусь небезпеку помітили, чи вдосталь навітшалися, а можливо їсти схотілося, тільки раптом припинили свої ігрища й піднявшись у повітря подались через Ужеть, вздовж бору, на схід – до заболоченої луговини. Підібравши покинуті цеберка, подружжя спустилося до беріз, де чи не під кожною стояв туязь майже повний пасоки і взялося наповнювати відра солодкуватими сльозами білоріх красунь.

– Посидимо трохи, – Сивер вказав на товсту повалену березу, що відживши свій вік, впала, певно, восени.

Одесну від них місцями виходила з берегів Ужеть, що за якихось півста сажнів на північ вливалася в Короп, а ген там, попереду, аж за двома протоками, на видноколі темніли стіною голі ще деснянські верби. Дарма, що бурий після зими луг виглядав неживим: голі береги, дерева без листя, закошлячена отава, зате верболіз понад Ужеттю вже відсвічував своїми позеленілими пагонами, всипаними пухнастими жовтаво-зеленими сережками і березові бруньки добре набубнявіли – не тільки

Великдень[354], але й Діди[355] були позаду, дія Ярилової сили проявлялась у всьому суцшому при Роді, навіть кров людська швидше бігла по жилах і душа прагла чогось такого... весняного, буявого, аж через край!

- Пережили зиму, дякувати Господу, - обійняв Сивер ладу, - всі живі, здорові. Ще б мені дитинець той якось звести... - не стримавшись, пожалівся жоні вперше за спільне життя.

- Ти зможеш. Ліпшого мужа, ніж у мене, на всьому світі немає.

Люде не птахи, щоб у повітрі без жодної опори літати; навіть найсильніший часом має потребу хоч в якомусь оперті, хоч на мить одну, аби відштовхнувшись, далі рушити. Муж завжди може в ліпшого друга поради спитати. А коли такого немає? Був Фрейвар, побратим, - більшу частину життя й на день не розлучалися, вірив йому, як самому собі, - загинув. З дитячих ще літ дружили з Рикущем, котрий заради друга на все був готовий - помер і він. Коли пішов тобі п'ятий десяток, життя вже не подарує нового такого друга... Не з одним є приязнь, а дружби немає. Пощо так?

Інколи просто виговоритись хочеться. Щоб почув хтось сумніви твої і задуми - навіть не для того, аби пораду дати. Повідаєш усе - а тобі немов згори хтось, звідти, зі Сварги, тихенько шепне: "Ось так чини..." І досить, бо більшого тобі й не треба було - тільки, щоб вислухав хтось.

- Недолюблюють мене родовичі... - Сивер уважно, немов уперше бачив, роздивлявся мозолясту долоню своєї десниці. - Заздрять. Наклепствують. В спину речуть, що лихо родів замишляю...

Йому було невимовно соромно, що піддавшись миттєвій слабості, жаліється й перед ким? - перед жоною, водимою[356] своєю. Але ж нікого іншого, кому відкритися можна, на всім білім світі у нього й нема.

- Щойно прибутна дуба під стіни доправить та берег підсохне, то й почнемо. Маю передчуття, що рід ціну заплатить більшу, ніж гадає. Тож опинився я, мов той шмат криці - між молотом та ковадлом. Так, щоб і для роду добрим бути, і князеві вгодити, боюся, що не вийде...

Вишня завжди поводитася стримано, коли муж її про щось мову заводив. Ще з перших тижнів шлюбного життя саме це в ній і подобалося Сиверові.

- А... - почала вона несміло, - ... у чім родів добра більше буде: впертися чи князеві вгодити?

Сивер зиркнув на неї, замислився.

- Нині дитинець князеві звести; се, як не крути. - похитав він головою і додав, згадавши князеві слова: - Хоч і пупи порозв'язуються. Тільки люде наші не розуміють того. А як далі зазирнути - хтозна чи на добро родів та споруда, чи на лихо...

- Ти стовбур роду. Хто, як не ти, знає, що для нього ліпше.

- Рід наш ще не загнuzданий, тож норів свій показує. Коли огир уперше залізо в роті почує, теж ворохобиться. Отак і родовичі. Та вибору вже все одно немає: під сідлом тепер ходитимем... Одна й утіха, що княже воно, а не боярське, - важко зітхнувши, скривився Сивер.

Хіба жона здатна мужеві щось певне порадити? Та ще й у тім, чого не дуже й розумом осягнути може?

- Не переживай, - поклала Вишня свою долоню поверх Сиверової, - Єзус тобі допоможе. Адже так? - запитально глянула в очі лада свого.

- Одного боюся, - він її, здавалося, не чув, - що стану ворогом для роду свого. І так Озаричем кличуть, отцем докоряючи...

- Коли я змогла осуд їхній пережити, то ти тим більше, - а як іще могла підбадьорити мужа Вишня?

- Забулося? - уперше за стільки літ спитав жону Сивер.

- Ні... Та вже не болить: ти, ладо, живою водою мене окропив. Матер я. Немов удруге на світ народилася.

- Може хтось зобижає, як мене поряд нема? - поцікавився.

- Що ти! Я нині мов та вовчиця: загризу!

Сивер зареготав. А відсміявшись, притиснув дужче до себе милу:

- Вовчиця! Ну яка з тебе вовчиця?! Хіба киця... - і знову зайшовся сміхом.

Вишня, зрадівши, що смуток мужа кудись подівся, сміялася й собі.

- Хочеш, щось скажу? - лукаво зиркнула з-під лоба.

- Речи.

- На те схоже, що третє понесла... - зашарілась і сховала лице в мужню свитку.

Сиверові й подих перехопило. Обома руками згріб жону, притиснув дужче до грудей і зрозумів: усе здолає - дитинець княжий постане й стіна нова, і все, що слід звести, він зведе. І витримає все. Бо стовбур роду і кому, як не йому, ліпше знати, що родові, дітям його на добро єсть?!

Їм обом не хотілося навіть поворухнутись, не те, що з місця зрушити. Якийсь час вони ще посиділи так, а потім Вишня все ж таки пересилила себе й вивільнившись з обіймів лада свого, підвелася: вдома стільки роботи!

Дві стіни - коротенькі, по десятку уношів тільки - стояли одна супроти одної і впираючись ратовищами без накінецьників у щити суперників, щосили тиснули з тим, аби зламати стрій супостата. Впирались не на жарт і через те піт густо ряснів на кожному чолі. Через їхню борню на піщанистій землі від торішньої трави не лишилося й сліду, сіруватий пісок сильні молоді ноги безжально перетовкли на порошок, аж курява стовпом стояла у веснянім повітрі. Сопіли й хекали, зриваючись часом на ревище, коли гору починала брати одна якась сторона, а інша в розпачі щосили намагалась відновити втрачену рівновагу.

Сивер походжав збоку, часом щось комусь підказував, потім гукнув: "Доста!" Знесилені ратоборці мало не валилися з ніг та давати їм перепочинок - такого задуму в навчителя не було.

- Сокира супроти списа! - виголосив він і уноші, важко дихаючи та мало не затинаячись від втоми, ставали тепер уже попарно, аби продовжити далі ратний наук.

- Мусите знати, що в січі перепочинку від темна до темна може не бути. Тож або вчіться сили берегти, або витривалістю беріть. Почали!

Стукіт від ударів по щитах, часом навіть тріск дерева, інколи й вигук болісний – немов тобі справжня січа, тільки що без крові: пильнував і підказував, щоб не надто калічили один одного. Днями стрівся на веснянім торговищі Жилята, запитав здивовано: "Що ти там дієш з моїм Влеском? Прийшов недільного вечора додому, а в нього язик від втоми заплітається, тіло в синцях усе. Заснув, не ївши." Сивер лиш усміхнувся на те: "До жнив кривавих готую. Коли, боронь, Боже, стрінуться вони на поприщі живота його, більше буде у твого Влеска можливості живим лишитися. Та коли вважаєш зайвим, можеш не пускати." Жилята лиш довгими своїми руками замахав: "Ку-у-ди там! Нехай... Бо як прочув, що Любимича до ратичів узяли, так прямо марити став тим ратоборством. Тепер в понеділок зрання охкає, ледь не плаче, а в неділю, – ти скажи ж! – знову до тебе. Тому ти мені його не жалій. Нехай забавки тої уволу насъорбається. Більше отне хліборобство цінуватиме!"

– Влеско, за ногами слідкуй! Пощо скачеш, мов цап?! Ступні при самій землі переставляй: коли однією лиш ногою на землю спираєшся, тебе звалити, що мені раз плюнути.

Та Жилятин син недовго прислухався до Сиверових порад; вже скоро знову вистрибував навколо суперника, забувши недавню настанову.

Сивер не витримав.

– Стій! Я кому речу – ступні від землі високо не відривай. Дивись, що буває.

Поединщики спинились. Влеско зі щитом та ратовищем, відхекуючись, намагався зрозуміти, що хоче від нього Озарич. Той, узявши для годиться свій чекан, став навпроти уноші.

– Вкотре показую, як треба, – і заходився легко й невимушено рухатись туди-сюди, немов по льоду ковзався, а не по піску пересувався: з кожним широким кроком ступня його відривалася від землі хіба що на якийсь вершок[\[357\]](#).

– Нападай!

Влеско, прикриваючись щитом, заходився бити ратовищем, мов справжнім списом, хоча для Озарича ті його удари ніякої небезпеки не становили – він грався з суперником, як кіт із мишею. Якийсь час обидва перебіїці кружляли всередині широкого кола, утвореного уношами, що із захватом дивилися на Сивера, а потім Влеско осмілів і почав, як йому здавалося, тиснути на Озарича. Одразу ж забувши про наук, він двічі перескочив з місця на місце та втретє зробити того вже не зміг. Щойно під час чергового стрибка нога його відірвалася від землі, як Сивер, миттєво присівши на лівій нозі, крутнувся на ній і повернувшись спиною до суперника, випрямленою правою з розмаху підбив йому ногу, на котру той щойно приземлився: Влеско, гепнувшись на спину, й ноги задрав.

– Зрозуміли?!

– Зрозуміли, Сивере... Дякуємо за наук!

– Скільки вже вам показувати? Вой з першого разу має вчитися, коли живим хоче лишитись. Все на сьогодні.

Уноші, потай один від одного радіючи, бо сил майже не лишалося, посунули з

городища.

Благоярові неабияк лестило, що він єдиний з роду, хто на княжій заставі служить, з самим сотником Риботою на лови їздить, з гриднями великого князя київського дружбу водить, дарма, що наймолодший серед них. Ставляться до нього приязно, ніхто простотою роду не дорікає, насмішок не чинить. Та й те сказати: самого Кологаста нащадок! Ще невідомо, чи похвалиться хтось із цих княжих людей тим, що в жилах їхніх така ж кров біжить? Та вихвалитися власною кров'ю перед новими друзями Благоярові було не з руки, хоча подумки сам собою, звісно, пишався.

Подобалося, коли заставі взвись якась була від нього: здобич на ловах – така, якої б у княжих людей без нього й не було би ніколи, або риби десятки пудів, неведом отцевим з-під льоду добути. Нічого не жаль для друзів таких! Дарма, що дід-старійшина гнівається і тишком дорікає: що він супроти княжого мужа? Не все сріблом міряється – ось що второпав Благояр. Є на світі дещо дорожче, ніж срібло – дружба княжих гриднів: заради неї чи не все ладен віддати. Ні, не все, звісно, але й багато з того, що має. І досягнувши того, чого так довго хотів і чекав, прагнув тепер ще більшого, а чого – до ладу ще й не знав. Знав, лише що більшого хоче...

Ну, от власної значимості для застави хотілося! Аби розуміли гридні й сотник, що без Благояра тут ніяк, а з ним усе легко. Бо він тут все знає, про все відає. Він такий, що без нього заставі, як без рук.

– Тут діло таке... – підійшов Благояр до Риботи і той, полишивши чистити коня, обернувся – не так, як тоді, коли онук старійшини уперше просився взяти його до застави, а з розумінням, що пустого новачок цей не скаже.

– Ну?

– Речуть у Коропі, що городник, Озарич, уношів ратному ділу навчає...

Сотник знизав плечима:

– То й що?

– Не знаю. Ніхто на пам'яті моїй так не чинив. Дай, думаю, скажу... – Благояр розвернувся і пішов геть, дещо навіть ображений Риботиною байдужістю до такої звістки: хотів же, як краще.

А новгородець, вже полишивши скребок та взявшись розчищати стрілки* копит, вернувся думкою до почутого й замислився. То добре, що хтось тут готує з уношів воїв, ратників: князеві ж бо щоліта доводиться рать по землях збирати. Тільки... Пощо цей Озарич? Чи іншого діла в нього немає? Треба буде вивідати обережно – нащо це йому, га?!

Весна з людьми таке діє... Ярилова хіть нуртує у всьому живому, вона жене сік, гарячить кров, рождає безумство і спонукає до руху – аби лиш куди, аби не на місці скніти. Варто було Сиверові вийти рано-вранці на ґанок, як до нього прискочили Слинько з Губарем – немов у засідці чатували.

– Сивере, ми тут намислили ось що... Тільки не гнівайся – хочемо в ух^{од}[\[358\]](#) від тебе піти. Відпусти нас, га?

Сивер отетерів:

- В ухор?! А пощо ж так?

Слинько, старший, переступив з ноги на ногу.

- Унотьку вподобав я... Злюб узав би, так вона роба Жилятина. Той викуп запросить, а де я срібло візьму?

- А ти? - Сивер поглянув на Губара.

- Я ні... Я лише братові допомогти.

- Давно намислили? - поцікавився в братів.

- На Колодія ще, - зізнався Слинько.

- Бач, скільки мовчали, - спохмурнів Сивер, - а від мене хочете, аби я враз вам... Думати буду. Чим хочете срібло заробляти?

- Курилів Олесь ватагу збирає - на Семі рибу ловити й в'ялити. То й ми до нього.

- Пощо не тут хоче ловити?

- На Десні люду повно, а там - риби.

- Коли вже від Колодія мислили, то й мені ж годину дайте.

Днями повчав Влеска Жилятиного, як у січі на ногах міцно стояти, а от як у житті те діяти - самому в когось повчитися не зайвим було б. Вважав, що має братів за опору в господарстві, гадав, що зіпреться на неї, доки дитинець зиждитиме, а домочадці її під ним і підсікли... Дав колись їм волю і з доброї ж волі, не з примусу, прихистив братів - самі напросились. Ряду з ними не вкладав, ясна річ, - який ряд, коли за душею в них нічого не було, ані шеляга. Робили вони на тебе лише за теплий прихисток, прокорм та одежину. Прийшли без нічого - без нічого й підуть. Не в тім суть.

В іншому вона: чи по Праві ти вдієш, коли не пустиш? Бачив ще в отроцтві, як старий волхв Божеслав вевериць з руки годував. Довіряли вони йому і без остраху бігали по волхвові - на длані його сидячи, горіхи лускали. Видно було по Божеславові, що подобається йому така довіра вевериць. Бо коли тобі довіряють, хіба вчиниш хоч щось, аби її втратити? На довірі, коли розібратися, увесь світ тримається. Хто її рушить, той непростиме святотатство чинить.

Слинько з Губарем, довірившись йому, чи не за отця вважали. За ті різки, що ними частував, коли провина траплялася, жодної образи в душі не тримали - напевне те знав. Скількись там літ назад він би над бажанням Слинька взяти злюб з чужою робою посмівся би, певно, від душі. Тепер не так. Хто із смертних на перепоні двом постане, той не по Кону вчинить. Тож...

- Не чекав такого... - Сивер був явно опечаленим. - Хай би там уже іншим якимось літом: за дитинцем княжим промітної години не матиму... Та силою тримати вас не буду, не по Праві се, - і рукою махнувши, повернувся в терем.

Коли ж вийшов через деякий час, набурмосений і з хмариною суму на чолі, знову наткнувся на робичів своїх.

- Сивере, - знову виступив уперед Слинько, - ми намислили тут...

- Ще що?!

- Невдячні ми... Еге ж. Ти нам волю дав, а ми мов і забули про те. Хай ми й робичичі, та все ж люде, добро пам'ятаємо. Забудь, що я казав; усе, як було, лишається.

- Отакої... - Сивер навіть розгубився. - А злюб як же?

- Ну... - Слинько, опустивши голову, махнув десницею. - Не судилося, значить.

Пощо ти за когось голову ламаєш, Сивере? Чи твоя турбота - злюб чужий?

- Робичі, ви і є робичі! - сам почав сердитись: - Пощо отак просто ти, Слинько, здався, га?! Слухайте мене: Губар лишиться. За двох трудитися буде. Платитиму три вевериці[359] в день. Жилята більше п'яти гривень за роботу не загне. Тож, коли старатимешся, Слинько, навіть від Олеся матимеш те срібло. Все! Мені б дитинець князеві звести, уноші... Се вам не злюб узяти.

- Сивере! Я... я за тебе... горою стану!

- Ет... - махнув десницею Сивер. - Стайню ліпше вичистіть.

- Що се ти, мов притика[360], місця собі ніяк не знайдеш?! - бурчав до Земледуха Жилята, ні світ, ні зоря випроводжаючи свого робича разом із сином Влеском на підсіку купленої в Благояра по ряду давньої лядини на самому краю коропської ниви, аж ген в межириччі. Власне кажучи, підсіка була спалена ще до Великдня, на корчування пнів від лядини у Жиляти разом зі своїми холопами та закупамі пішло ще добрих два тижні. Тепер на місці майбутньої ниви від пнів залишалося лише кілька десятків недопалених головешок, які слід було стягти до купи й допалити, тож посилати туди гарячої весняної пори усіх робітних було геть нерозумно. "Двох уношів вистачить, - вирішив Жилята, - нехай Влеско бере Земледуха й звикає господарювати."

- Нічого не забули? - все турбувався господар: - Сокири, заступи, ужища, огниво з кременем, ячмін'я коневі?

- Не забули, отче, - заспокоював Влеско, - ось тільки собі поїсти візьмемо...

- Про одне у вас думка - як би пузо набити! - забурчав Жилята. - Скільки вже тобі речу: не вчися у коропців! То лежні тільки снідають; ти спершу зароби в Богів на хліб, а тоді вже ложку бери! До обіду голодним потрудись - отоді тільки знатимеш ціну і смак хліба заробленого. Пузо слід увечері набивати - ситому й спиться ліпше: солодко та міцно!

Угледів у сутінках роботу свою Явлину, Земледухову сестру, що виткнулась із житла, тримаючи в руці вузлика з харчем і розходився ще більше:

- Ич, Борилове сім'я! Обоє в отця-ледаря пішли: аби тільки жерти. Пощо спинилася? От уже ж дурним до верху ношена! Неси борзо, бо й до обіду з двору не випхаются!

Перелякана Явлина підскочила, хотіла спочатку ткнути вузлика Земледухові, потім передумала, простягнула Влескові й одразу ж чкурнула назад, аби лиш не чути докорів господаря. Уноші мовчки скочили на вкриту свіжим сіном підводу й заторохтіли з двору.

Земледух неабияк хвилювався: вирішувалась нині їхня з Осьмою доля. Одразу ж після Водосвяття прийшла йому в голову шалена думка: втекти з милою світ за очі. І вчинити втечу якнайшвидше, доки не з'являться тут заїжджі гості, тим більше - не надумують рушити з місця коропські купці. Коли, ще за тиждень до Колодія[361],

сказав про свій задум Осьмі, та злякалась: як це – втекти?! Хіба ж від долі своєї втечеш? Та Земледух не на жарт тоді на неї озлився: "Пощо відаєш, де доля твоя?! Чи ми перші будемо?" Вона кілька ночей проплакала, а тоді, милого якось углеdivши, немов у льодяну воду стрибнула: "Згодна я..."

Готувалися, як їм здавалося, так уже ж ретельно, так ретельно... Кожен продумував не один раз, що ліпше всього з собою взяти: так, аби і обжитись було легше в чужій стороні, а разом із тим і зайвого не брати, бо все одно на своїм горбу багато не понесеш та й де рабові що взяти – хіба вкрати. Сховати той, по суті, дріб'язок десь у підкліті чи хліві або stodолі, подалі від хазяйського ока, було неважко. Набагато важче виявилось винести його через ворота за стіну, з города і там сховати так, аби потрібної години під рукою опинився.

Земледух третій місяць втечею марив і кожної зручної миті щось та й переносив подалі від города, якомога ближче до межиріччя. Одразу ж вирішив, що втікати потрібно саме тим шляхом: чекати, доки прибутна спаде, не можна, а під час повені дорога у світ одна – між Ятрицею та Ужеттю, кудись до Семі, на котрій він був лише один раз – у дитинстві, ще як отець віз їх з Ромену сюди. Знав іще, що Семь у Десну впадає, а більше нічого. Куди рушити від Семі, він не намислив. Головне для себе визначив: непомітно втекти і на тиждень якийсь сховатися в глушині, бо гадав, що довше не шукатимуть, а тоді вже якось, кудись...

Нині був п'ятий день молодого місяця квітня, тож, почувши напередодні ввечері Жилитин загод на сьогоднішній день, Земледух вирішив: ліпшої години для втечі у них із Осьмою не буде. "Велике діло починай на молодикові" – повчав його колись отець.

Підвода з уношами котилася піщанистим гостинцем, а перед очима Земледуха стояв покійний Борило, згадувалась остання їхня розмова.

... Того дня приїздив до них Озарич і вони з отцем у дворі, біля житла сидячи, довгенько про щось мову вели. Отець Озаричу за поприще лядини, по ряду взяте, до ладу не підсічене, не спалене й житом не засіяне, срібло був винен. З тієї клятої лядини усе й почалося, всі біди Борилового роду. Отець на ній килу[362] собі нажив і робити нічого вже не міг.

Про що двоє мужів тоді говорили, Земледухові було невідомо та коли Озарич поїхав, отець і вечеряти не пішов. Уже в сутінках покликав його до себе і вони проговорили, аж доки й зорі на небі рясно висипали.

– Дуже я перед вами завинив... – почав тоді Борило і кожне слово давалося йому з таким трудом, ніби щось важке в гору котив. – Матір вашу вільною брав і тебе з Явиною вільними породили. А за тиждень чи й раніше станете всі Жилитиними рабами... Отак...

Земледух слухав отця і не все до ладу розумів. Звісно, вони з сестрою почали розуміти, що з отцем сталася непоправна біда і від самих майже Святків життя їхнє дійсно змінилось на гірше, немов межу хтось провів – якраз по підсіці, коли Земледуха сосною придавило й отець надірвався, вивільняючи з біди сина. Та все ж осягнути повною мірою не до кінця ще проявлене лихо отрок тоді не міг – може хіба

десятину[363] якусь від нього.

- Я для тебе, сину, в житті нічого вже не зроблю; по смерті моїй від мене до тебе нічого не перейде... То знай хоча би, що заради сина свого готовий був на все: он яку деревину підняв, аби тебе врятувати. Воно, звісно, для тебе втіха від того може й слабенька, а мені все ж душу гріє...

Земледухові чомусь від тих отцевих слів стало тоді так страшно - від лихого передчуття аж під ложечкою засмоктало.

- Ти запам'ятай, що я тобі зараз ректи буду, - вів далі Борило, - бо навряд чи ще колись отак поговоримо... Не забувай ніколи, що ти не робич, що вільним народився. Пам'ятай завжди: не з власної дурості чи недбайства рабом став, а лише тому, що до отцевої коліски Недоля[364] колись прилетіла...

Земледух іншим разом, певно, спитав би отця про Недолю, а тоді змовчав, наляканий страшними для нього отчими словами.

- Ще тобі скажу: у рабстві віку не доживай... Усіма силами своїми рвися з нього. Не було в нашім роду жодного раба - ніколи! - Борилів голос уперше від тієї злочасної підсіки зміцнів, мов і не сталося з ним тієї біди.

- Поклянись мені зараз землею, що вільним станеш! - отчий голос був бадьорим, у ньому Земледухові давно забута міць вчувалася. - Їж землю!

Отрок несміло взяв жменю сірого коропського супіску, вагаючись, з острахом дивився на отця.

- Їж! Ну ж бо, дай мені роту!

І Земледух злякано поклав той пісок до рота, дивлячись на Борила, давився ним і щось мугикав, насилу проковтнувши ту отрочу жменьку чужої землі, назавжди, до скону запам'ятавши її смак.

- А ще скажу, Земледуше: ти більше страх у душу не впускай. - децю заспокоєно вів далі мову отець: - Зі страхом людям на погибель Лихо[365] йде. І ще: станеш вільним - не бери ні в кого купи. Бо то до рабства пряма дорога. Ти добре все запам'ятав?

- Так, отче... - прошепотів тоді Земледух.

- Ну, йди спати... - сила в Бориловім голосі знову згасла. - Я ще посиджу...

Від якогось страшного передчуття в Земледуха віднялися ноги: він навіть підвестися не міг.

- Йди ж бо, ну... - якомсь лагідно, зовсім не по-мужньому попросив тоді отець: - Йди, синку.

А на ранок отця знайшли повішеним...

На відкритому просторі Стрибожичі змагалися в силі та спритності, несподівано шугаючи з усіх усюд, пустували, наче діти. Було холодно - вірна ознака, що в Десні прибувала вода. Та, власне кажучи, те будь хто побачив би на власні очі, варто тільки кинути погляд на Ятрицю, що вже місцями почала виходити з берегів - ще якийсь тиждень і вся її заплава опиниться під водою. Вже й лугове птаство паслося на лузі, плавало під берегом та літало над річкою - пташиний гук і лемент чути було здалеку.

Від Стрибожих ігрищ уношам було холодно й незатишно посеред майбутньої ниви. Приїхавши на підсіку, вони випрягли з воза свого маштачка[366] і заходилися стягувати ним до купи пеньки, що не догоріли минулого разу. Лядина розтягнулась на ціле поприще[367], тож утворилося кілька куп тих головешок. Вже й обідня пора була на носі, коли вони нарешті справилися зі своєю роботою, а ще ж слід було підпалити рештки дерева. Вітер здіймав цілі хмари сухого попелу і жбурляв ним у лице, гасив своїми поривами несмілі язички щойнонародженого вогню.

Уношам здавалося, що на розпалювання часу пішло більше, ніж на збирання головешок: вони як тільки не примудрялися закривати собою шматочок труту, притулений скраєчку жмутка сіна, щосили крешучи огнивом[368] по кременю – вимазалися в попіл з голови до ніг. Та врешті-решт усі купи були підпалені й Земледух з Влеском змогли підобідати кашею та змащеним смальцем хлібом. Влескові що? Знай собі наминав, а Земледух, сам не свій від хвилювання, розуміючи, що наступного разу поїсть невідомо коли, не стільки їв, скільки намагався непомітно сховати у пазуху для себе та Осьми хоч по якомусь кусню хліба.

Пообідавши, вони розійшлися слідкувати, аби жодне з вогнищ не погасло раніше, ніж перегорить дерево в ньому й Земледух примудрився-таки лишитись на тім краю підсіки, що була ближче до міста і де стояв припнутий до воза маштачок. Влеско, нічого не підозрюючи, подався в дальній кінець майбутньої ниви. Скоро за димом та через велику відстань, що їх розділяла, Земледух вже не міг розгледіти Влеска, тож застромивши за очкур сокиру, покинув поратись біля вогнища і підійшовши до воза, узяв з нього заступ, а з-під сіна витягнув прихований ще раніше довгастий, зі старого рядна, згорток. Роззирнувся уважно навколо – чи ніхто не бачить? – і швидко перейшовши поле, зник в густому верболозі правого берега Ятриці.

Осьма з коромислом та двома пустими цеберками на ньому вийшла з Полуденних воріт і подалася в бік лісу. Було вже по обіді, тож швидка її хода подиву ні в кого не викликала – йде унотька до лісу й хоче ще завидна в місто вернутися: хоча й весна, а все одно вовків ще страшно.

Та насправді Осьма не вовків боялась, а того, що Хорошка чи Клена кинуться за нею навздогін – пішла, дозволу ні в кого не спиталась, а якби ще й хтось уважно придивився до неї, то обов'язково помітив би, що під свиткою в дівчини щось приховано. Учора Земледухова сестра Явлина шепнула їй біля криниці кілька слів, від яких Осьма навіть сон втратила. Тепер же її серце від страху калатало, мов навіжене, гупало десь під самісіньким горлом: боялась не того незвіданого, що може трапитись із нею на волі, а власного викриття і за ним кари Благоярової, невідворотної, страшної.

За посадом, діставшись Гульбища, озирнулася обережно: нема нікого. Ще трохи пройшла, забираючи ближче до Ятриці, зиркнула назад – ні душі. Тоді лише, осмілівши, Осьма рушила гостинцем до краю заплави і там, де починався чималий вербняк, востаннє озирнувшись, зайшла поміж дерев. Плутаючись в густій ожині, пробираючись через зарості смородини, ішла якийсь час, потім зняла коромисло й сховала його та одне цеберко під колючим ожиновим покровом – зроду ніхто не знайде! Витягла з-під

свитки невеличку торбу, поклала до відра і рушила вербняком далі. Видно було, що дівчина щось шукає. Нарешті угледіла майже на самому краю вербняка товстелезну дупласту вербу, полегшено зітхнула і підійшовши, одразу ж протиснулась в нутро дупла.

Ще на Колодія Земледух з гостинця показав їй цю вербу і вони вже тоді домовились, що в її дуплі будуть ховати начиння і припаси для втечі. Напередодні ж Явлина передала їй від свого брата звістку, аби Осьма сховалася в дуплі й чекала тут Земледуха скільки знадобиться, хоч би й до наступного ранку – прийде обов'язково! Стовбур товстої, мало не в три обхвати верби з боку, повернутого до гостинця, струхлявів від землі й до перших низьких гілок. Хтось вибрав з нутра дерева жовту крихку трухлявину – запаливши в горщику, її димом сіверяни відганяють при весняній роботі докучливих далі нікуди комарів та мошок – через що утворилося просторе дупло, де й двом не тісно.

Осьма заспокоїлась і очікуючи Земледуха, стала передивлятися їхні скарби. Веретено з прясельцем[369], кілька голок, клубок ниток, дві ложки, в'язані копитця, а головне, кілька маленьких торбинок: з пригорщею солі, конопляним насінням, зерном жита, проса, вівса й гороху – усе, що вдалося наготувати непомітно від Клени. Збіжжя було зовсім трохи, по кілька пригорщнів, але все ж ліпше, ніж геть нічого. В дуплі ще був принесений Земледухом мішок зі старим Бориловим кожухом, побита міллю овеча скоро, торба з сухарями, що він їх потай назбирав за цілий місяць і невеличкий пощерблений горщик без покриття, а тепер ще й липове цеберко. Вітер у схованці не дошкуляв, було затишно і тепло; усівшись на той мішок, Осьма почала слідкувати за гостинцем – чи ніхто не йде? Час тягнувся так повільно, що вона знову почала хвилюватись: а що, як не дочекається Земледуха? А раптом з ним щось сталося? Що їй тоді діяти?!

Вже добре смерклося, а у вербняку так взагалі майже суцільна темрява настала, коли гостинцем проторохтіла підвода – хтось прямо таки гнав коня до города. Осьма зовсім занепала духом, їй здавалося, що загубиться тут назавжди, так і лишиться навіки в цьому дуплі, зачарована якимось злим духом і скнітиме з душею старої трухлявої верби, доки не провалиться на самісіньке дно Нави. І коли неподалік почувся тріск сухих вербових гілок, який все наближався, унотька від страху мало не закричала. Та ось зовсім поряд хтось гукнув її на ймення і в нажаханій бідолахи не те, що геть пропав голос, а й спинилося серце...

Щось темне затулило вхід до дупла, щезли останні рештки світла Сварги...

– Ти тут?!

Осьма спромоглася лише мугикнути у відповідь. А Земледух вже радів; протиснувся вглиб і заходився цілувати та обіймати свою милу.

– Як я злякалася... – шепотіла та, все ще в полоні свого страху, – як я злякалася...

– Не бійся, – заспокоював її уноша, – бо зі страхом людям на погибель Лихо йде. Ходімо! Нам треба якомога далі відійти. І там десь пересидіти кілька днів, доки шукатимуть.

- А нас шукатимуть?! А якщо зловлять?

- Не зловлять, - легковажно махнув рукою, - у Жиляти по весні стільки роботи... Не зловлять.

- А Благояр?!

- Ти вже вільна, чуєш? Чи хочеш, аби продали хтозна кому?! Вертайся, коли боїшся!

- Ні!! - аж скрикнула Осьма.

Зібравши свої пожитки, вони покинули дупло, вийшли з вербняка і тримаючись попід вербами, рушили до Семі, куди прямував гостинець.

- Що се в тебе? - спитала трохи заспокоєна Осьма, смикнувши на ходу за довгастих згорток рядна під Земледуховою пахвою.

- Стара горбуша, коловорот, камінь точильний, оселок, дратва. Усе отця мого.

Вони пройшли не одну вже версту, коли гостинець знову вивів їх до річкової заплави. Уся вона була встелена підготовленим до сплаву, в'язаним в плоти дубовим кряжем на княжий гостинець. І раптом зовсім недалеко від торішньої колії, котрою простували втікачі, Земледух дивом уздрів у темряві ночі однодеревку. Спочатку йому здалося, що він помилився, але не полінувавшись підійти ближче, побачив, що то дійсно була невеличка стара дубова довбанка - хтозна чи й витримає двох. Навіть весельце лежало, певно, хтось привіз її сюди конем і полишив, аби під час повені супроводжувати плоти.

Спокуса була великою. На довбанці, за водою вони могли дістатися безпечного місця набагато швидше, аніж пішки. Усе своє життя з отцем та матір'ю Земледух чув від них одне: "Чужого брати не можна". Та тепер хтось немов нашіптував йому зовсім інше: "Довбанка стара, слова доброго не варта... Недарма ж привезли сюди... Її й так не сьогодні-завтра вода забере... Ти ж не сам, про Осьму подумай... Тільки б Десни дістатися..."

І не втримався. Спуститись до Десни по Ятриці було б найлегше, але пропливати мимо посаду, нехай і за кількадесят сажнів від нього, було страшнувато: по весні чимало коропців цієї пори б'ють острогою щуку. Та в цьому місці Ужеть найближче підходить до Ятриці - менше версти розділяє дві річки. Перенести до Ужеті висохлу за зиму довбанку, що важить пудів чотири, йому сили вистачить. Чого стоїш, Земледуше?!

У двох словах оповів Осьмі свій задум, а далі склали в однодеревку пожитки, з натугою, сяк-так піднявши, завдали ношу собі на плечі та й рушили на схід сонця, до лісової Ужеті. Хоча Земледух, тримаючи довбанку ближче до середини й перебрав на свої плечі більшу частину ваги, та все ж у темряві, серед лісу, поміж кущів і молодії порослі для дівчини ноша була заважкою, та й нести її на слабенькому дівочому плечі виявилось вкрай незручно. Зціпивши зуби, вона терпіла, як могла, але згодом не витримала, запросилась перепочити.

Захекані, спітнілі, подолавши меншу частину шляху, втікачі посідали і Земледух, згадавши, витягнув з-за пазухи два кусні хліба. Їли й здавалося обом, що то справжні ласощі, бо знали напевно: нескоро ще вдасться їм скуштувати свого хлібця...

Аби трохи підбадьорити Осьму, Земледух узявся ділитись задумами:

- Переберемось за Десну, подамося на північ. Там нас не шукатимуть. Ми з тобою багаті: дивись - сокира, заступ, горбуша є. Зведемо житло, піч - уже й перезимуємо. А зимою я дерево підсічу, ниву навесні закладемо.

- Зерна в нас обмаль...

- Ну, літо доведеться на рибі та губах з ягодами й корінням посидіти. А з холодами ловами займуся. Я, коли з отцем ще жили, зайців сильцями знаєш, як ловив - ого! Пасток нароблю, скоро буде. Подимне ніхто з нас не братиме, тож на зерно по весні вистачить. А там, гляди, й козу купимо. Заживемо!

Осьма повеселішала. Коли твоєму милому вже п'ятнадцять зим, це тобі не з жовторотим отроком жити! Вірила, що її Земледух зможе все і заживуть вони віднині щасливим вільним життям!

- Пощо ж ми отсе сидимо? - підхопилася з готовністю. - Я вже перепочила, а дорога в нас довга.

Вони знову підняли свою ношу і рушили далі вглиб пуші - до омріяної волі.

Новина, що втекли двоє рабів, сколихнула увесь Короп, чи то пак -Хоробор тепер. Коли увечері першого дня Влеско повідав отцеві, що з підсіки раптово зник Земледух, той, повернувшись з ниви натомлений і заклопотаний, лише мовчки наминав кашу з салом і думав про своє, а повечерявши, махнув рукою:

- Ось віжок скуштує та посидить у мене на воді, знатиме...

Та наступного дня по обіді рознісся слух, що й Благоярова роба Осьма зникла і тоді лише комусь із юних стукнуло: "Та ж вони парувалися... Чи не втекли?!" Дійшло до старших і надвечір уже ту новину обсмоктували в кожному дворі. Для Коропа таке було вдивовижу, бо останній подібний випадок трапився літ щонайменше десять назад, коли від купця Ждана Ходотича втік привезений з чернігівського торговища молодий бондар Мишата. Тікав пізньої осені, бо через іншого купця передали Мишаті звістку, що суджену його забрав до себе в наложниці якийсь варяг. Бондар тікав, аби помститися та Ходотич схаменувся вчасно, до того ж мав доволі рядовичів і коней, щоб по гарячих слідах наздогнати втікача.

Вже надвечір мало не весь Короп висипав із жител дивитися, як ведуть спійманого, закутого в колодку Мишату. Опісля того випадку він на чепу так і проробив у купця зиму, літо та ще одну зиму, аж доки не помер. Одні знаючі люде казали, що всох із горя за своєю судженою, інші рекли, що життя вкоротили йому сухоти[370]. Свої ж місцеві, кому судилося стати чиїмось обельним холопом, ніколи нікуди й не тікали, в голову навіть нікому таке не приходило - тікати. Бо, рекли, від долі своєї не втечеш: коли вже не зміг своє утримати чи купу повернути, то нема чого й ганьбитися, з колодкою на шиї повертаючись до господаря, - живи рабом, як є, та й по всьому, а коли себе спритним вважаєш, ставай з волі господаря ухадником і заробляй срібло на свій викуп, хай тобі Велес помагає!

Тож подивовані були коропці з втечі двох юних рабів. Жията, дратуючись, бо день весняний на ціну золота, з Благояром перемовившись, загадав своєму Влескові

осідлати коня і той з двома холопами Любимича цілий день никав межиріччям – все марно! Обом господарям було досадно, що в них, бач раби повтікали – от чого тим нікчемам не вистачало?! – і перед родовичами соромно, але обидва, вдруге стрівшись, порішили просто махнути на те рукою і по всьому: хто відає, де він знайде, а де згубить?

Було двоє ізгоїв-рабів і не стало раптом; жили-жили та й щезли – не суть: померли чи безвісті пропали – пішли з життя коропського роду навіки, безповоротно, а відтак через місяць якийсь навряд чи хто про них і згадає, мовби й не існували ніколи.

Пуща за Десною видалася втікачам правічною, неозорою, неходженою. Вони відійшли від ріки верст хіба що сім-вісім, а здавалося, ніби потрапили в інший якийсь, загальований, чарами переповнений світ. Ішли без мети, аби далі від людей; ішли звіриними стежками, продиралися через повалений Лісовиком вітролом, бачили турів та лосів, диких кіз і оленів; стороною обходили пориті вепрами місця, лякалися в густих хащах раптового шумного злету глухих тетер і рябців, і коли несподівано вийшли на берег неширокої, схожої на Ужеть лісової річечки, зраділи мов діти. Лівий берег її в тому місці був високим, а протилежний, правий, низьким, з вузьким, трохи вже підтопленим повинню лужком – ех, отсе б їм сюди полишену на Десні одnodеревку!

... Коли вони тієї ночі таки прийшли до Ужети, навіть Осьма повірила, що найстрашніше в них уже позаду. Та коли спустили на воду довбанку і сіли в неї, від поверхні води до краю облавка лишалося хіба що з півтора вершка, не більше – на одну людину ладнав хтось свою лодійку.

– Сиди тихо, мов миша, – спохмура попередив дівчину Земледух і почав обережно правити веслом. Добре ще, що він був важчим від Осьми, а тому й ніс довбанки здіймався над водою трохи більше, ніж гузка. Плавба їхня була повільною – лишедесь опівночі минули капище й дісталися луку. Аби потрапити в Десну, далі їм слід було пливати проти коропської течії з хвилею, а це означало, що на ходу довбанку може заливати. Так воно й сталося. Рвучкі Стрибожичі, що невпинно шугали супроти течії, хоча й полегшували Земледухові греблю, але й здіймали хвилю, котра плескаючи, таки заливала потроху утле їхнє суденце. Осьма навіть змушена була торбину з сухарями, чи не найцінніший їхній скарб, взяти на коліна, аби ті не розмокли. Мало того, що ноги в обох опинилися в воді, так ще й ворухитись, особливо Осьмі, було лячно – одnodеревку не дарма душогубкою звуть, а тут ще й русалки попрокидавшись від зимового сну, раз по раз хлюпались у темряві: тільки й дивись, щоб до себе на дно не затягнули!

Нарешті Коропом спромоглись таки піднятися до Десни і приткнувшись до низького берега, вихлюпати воду й перемотати сухим краєм донизу мокрі онучі. Та тільки варто було, вже на Десні, вигребти Земледухові на середину, як під протилежним берегом щось блиснуло, там зажеврів вогник – хтось-таки вплив з острогою на щуку й запалив у козі [\[371\]](#) на носі своєї одnodеревки соснове коріння. Земледух одразу ж повернув назад, до лівого високого берега, аби їх раптом не помітили на тлі зоряного неба. Пливати за течією було легко і скоро клин бору, що

простягнувся від Десни до самої Лисої гори, лишився позаду, а ошую відкрилася ще одна деснянська протока – Річище, що за Лисою горою єдналася з Обижданню.

На Десні могли бути ще й інші рибалки, тому Земледух звернув у Річище і звивистою протокою втікачі подалися вниз – аби тільки забитися якомога далі від людей. Земледух не надто добре знав коропський луг і навіть не здогадувався, що Річище переходить в Обижань, а та єднається з Коропом, тільки вже набагато нижче по течії від города. Розумів лише, що кожна деснянська протока рано чи пізно знову зіллється з рікою.

По Сварзі вже плив у своєму човні Хорс-молодик і скоро мав стрітися з Ярилом – Денниця горіла над палаючою брамою Дажбожого сходу. На Обижані, біля Кологастового городища Земледух вирішив, що ліпшого місця, аби день перечекати, їм не знайти. Вони сховали довбанку в прибережному лозняку, самі знайшли прихисток в руїнах городища і дух Ярила, що вільно витав над весняним лугом, на прогрітих горбках прокльовувався жовтим цвітом мати-й-мачухи, а в повітрі дзвенів першою піснею жайвіра, запалив ярою хіттю і їхні юні серця.

Сталося диво, котре, зазвичай, трапляється з людьми в Купальську ніч: прилетів звідкілясь Лель[372], узяв обох втікачів під свій покров і вони з головою поринули у перші свої любові та так, що схаменулися лише по обіді. Обом немилосердно смоктало в шлунку, але оскільки крім сухарів у них майже нічого їстівного не було, то перебилися ними, узявши по двійко лише, а потім заснули на овечім смухові, обійнявшись та вкрившись кожухом і прокинулися тільки в сутінках.

Знову була нічна плавба спочатку протоками, а далі, коли Короп з'єднався з рікою, вже Десною і з кожним гребком Земледухового весла міцніла в їхніх душах впевненість у собі й щасливій спільній долі; вони всміхалися один до одного в темряві і так прагли якомога швидше знайти собі кінцевий пристанок, аби почати нарешті їхнє нове, спільне та вільне життя, що побачивши перед світанком на правому березі затоплений плес, а за ним безмежну пушу, одразу ж пристали до берега, вийшли на першу зелену травичку і витягнувши одnodеревку аж за межі заплави, завдали на себе пожитки і рушивши в невідомість, під вечір дісталися незнаній річечки.

– Збирай дрова й берися до варива, – озвався до Осьми Земледух, закінчивши споруджувати в крутому схилі маленьку кабицю[373] та добувши наспіх зробленим лучком[374] першого їхнього Сварожича, – я ж бо нічліг готуватиму.

"Що б ми без заступа робили?!" – з почуттям задоволення самим собою думав уноша, спритно риючи в схилі під сосною низеньку, але широку печеру для ночівлі. Розпластане під самою поверхнею соснове коріння берегло стелю їхнього житла від обвалу, робота подавалась і доки Осьма в горщику зготувала з пшона, молодого щавлю та дикої моркви запашну юшку, печера в аршин заввишки, три завдовжки і два в глибину була майже готова.

Підвечерявши та розпаливши перед входом до печери невеличке багаття, аби відлякувати вночі хижого звіра, втікачі забралися в своє житло і почуття безпеки серед

страшної нічної пущі було для них заслуженою винагородою за всі пережиті останніми днями страхи та сумніви.

- Мислю я, - обіймаючи жону, повагом, як і личить огнищанину, ділився сокровенним Земледух, - що завтра першим ділом вершу сплету. Запримітив отам під кручею гарну місцину для неї - з рибою будемо!.. Ех, отсе б однодеревку сюди - стільки яєць по гніздах. І силець таки наставлю - от побачиш, скоро м'ясо їстимемо!

- З тобою мені вже нічого не страшно, ладо мій, - горнулася до мужнього плеча Осьма, напружено вслухаючись у русалчин плескіт, що доносився від води.

- А потім за житло візьмуся. Піч у тебе справжня буде. Від звіра горожу навколо зведу. Не гірше від людей заживемо.

- Вірю! А я зранку понад берегом торішніх горіхів пошукаю - бачила ліщину; цибульки молоді... Хлібця хочеться.

- І мені хочеться; сухарів у нас, як кіт наплакав, - погодився Земледух, - та щось придумаємо. Потерпіти треба. Хоч і бідуватимемо, проте воля від хліба ситніша.

Стихав вітер. Золоте Ярилове проміння пестило землю, що вже прокинулася від тривалого зимового сну й змагалася з річками за талу воду, з тихим сичанням вбираючи її в себе, аби дати поживу першим зеленим паросткам молоді травички. Ятриця за кілька останніх днів вийшла з берегів і затопила всю свою заплаву, не дійшовши до посаду хіба що якийсь десяток сажнів. Чорні, в світлу цяточку шпаки скрипіли з верб немазаним колесом, підсвистували, шкварчали, чвиркали й верещали на всі лади так, що у вухах лящало; під протилежним берегом Ятриці зібралося повно крижнів, гоголів та гусей - качине насмішкувате "Ках-хах-ха-ха!" і різке та пронизливе гусяче "Га! Га! Га-га-га!" у сотні, певно, голосів глушило просту людську мову і навіть веселий перестук двох молотів у Благовидовій кузні, але не спів унотьок. Бо весною співають не лише птахи, а й люди. Юні дівочі голоси понад Ятрицею виводили чисто та дзвінко:

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле,
Молодому козарику
Розлукою пахне.

Попри весну Жилиятиній робі Явлині сум чорною пеленою очі застив, залізним обручем груди стискав, гострим ножом серце краяв: подався на волю, втік від Жилияти брат її Земледух, єдина рідна кровиночка на всім білім світі... Одна відрада тільки й лишалася в житті, надія її остання - Слинько, ладо милий, потаємний, але й той покидав нині Явлину.

Валка з кількох підвод купцевого сина Олеся все більше віддалялась, лишивши вже за собою останні житла ремісничого посаду - ще трохи й зникне за поворотом гостинця, сховається за високими вербами, що починаючи зеленіти, стояли в прибутній воді Ятриці. В тій валці їхав за їхньою спільною долею Слинько, їхав надовго - до самих жнив. А як їй, Явлині, прожити тут самій, мов перст?

Пішли козароньки

У чистее поле.

Стоїть, плаче унотька:

"Вернися, соколе!"

Зітхнувши, пішла в город, навіть не озвавшись до ровесниць, що кликали її водити коловод. Пішла сумирно чекати своєї долі – що Суд присудив, те й станеться в дівочім житті. А так хотілося бути, як всі, – супруженою, заміжньою, матір'ю... Як ніколи раніше, Явлині вільною хотілося бути цією весною!

Той, хто зиму пережив, укотре встоявши на прі з Чорнобогом, хто щастя мав радіти Різду Божица й кому родовичі у Щедрий вечір від серця набажали всілякого добра, хто вже опісля Стрітіння з завмиранням серця чекав Великдня й щоденно думу думав – хоч про ниву свою навесні, хоч про ремесло чи інше діло якесь, кого пращури, від Великдня й до Проводів у роду гостюючи, благословили на вдале новоліття, той тепер аж трусився весь за звичною, серцю його любою весняною роботою. Для когось ниву переорати і босими ногами по м'якій земельці ступаючи, яровину посіяти, для когось глини накопати і замісивши її, за гончарний круг сісти, для княжого сотника ж, що цілу зиму промучився зі своїм десятком у ведмежім сіверськім закутку, почати нарешті те, заради чого і був він, власне кажучи, полишений тут великим князем Володимиром Святославичем.

Весь дубовий кряж прибутна вода, піднявши на дужі свої плечі, доставила, наскільки змогла близько, до стін города; коропці, аби й без того важкий дуб натянувши води, не став іще важчим, волами повитягали дерево з Ятриці й вирубавши за наказом городника Озарича дрібний верболіз у розі між річкою та деснянською протокою, захарастили дубом мало не весь простір рогу.

Тепер Рибота стояв на городській стіні та дивився, як той Озарич з вісьмома своїми підручними розмічав межі дитинця, вбиваючи в потрібних йому місцях кілки та кілочки. Рибота, як і кожен новгородець, теж вважав себе древоделею, а побувши кілька літ на княжій службі, ще й був упевнений, ніби добре розуміється на тому, якою має бути стіна дитинця, та як її ліпше зиждити. Тож не подобалося йому ані те, що городник третій вже день підряд кілки постійно переставляє то туди, то сюди, ані перетягування волами дубового кряжа з місця на місце: пощо дарма час марнується? Коли й сказав Володимир Святославич, що застава до Покрови мусить бути зведена, то хіба означає те, що не можна раніше її зиждити? Ліпше осінню годину в запасі тримати, аніж потім перед князем від сорому крізь землю провалюватись. Щось немає довіри до цього городника...

Сивер ніяк не міг ув'язати докупи те, що намислив за зиму. В задумі, в уяві своїй воно завжди виглядає легко та просто, а коли берешся вже до роботи, перевертається все те догори дригом, мов би й не ламав ти голову стільки днів. Добрий десяток разів стояв він на стіні: отам, де стовбичить тепер – якого біса?! – сотник Рибота і вдивлявся в тоді ще засніжену площину, визначену князем під майбутній дитинець Хоробора. Коли дивишся зверху – так просто! А почнеш кілки забивати, місце під башти

визначаючи, – не клеїться замислене, хоч ти що їм не роби! Ех, хто б йому сказав тоді, як у Києві Свенельдів городок рубали, що буде в житті отака робота – у три ока дивився би, примічав усе. Бо коли байдуже спостерігаєш за чужим трудом, то здається, ніби все тобі ясно, а варто спробувати самому повторити і розумієш, що вельми туманно ти все те собі уявляв. І мусиш тоді мислити, перемислювати, заново вигадувати те, що інші давним-давно, до тебе ще, вигадали, випробували і в діло пустили.

А тепер ось кінець терпінню таки настав і Сивер раптом порішив: "Та досить мені тут гратися! Вже як вийде." Зиркнув знову на стіну, а Рибота і з місця не рушив, стоїть, ди-и-ивиться... Дивися, дивися, новгородче, око княже невсипуще. Треба, мабуть, завтра гривну княжу почепити – аби не забував сотник, хто є хто. І вже зовсім заспокоївшись, присів на окоренок перепочити. Родовичі на його загад розтягували уздовж майбутньої стіни кряжі для зрубів городні: працюваті воли тільки сопіли, повільно тягнучи по піску важке дерево, погоничі ліниво погейкували і Сивер усміхнувся в бороду: ото вже лютує той Рибота на таке дивлячись! Йому по молодості хочеться, певно, аби тут вже весь Короп був, щоб усі не ходили, а бігали, та нині сівба і з сокирою робота почнеться хіба після Русалій. Потерпить сотник.

... А красуня Ляля[375] в білій, чистій, мов сніг, льняній сорочці, рукави котрої вбрані в зелень рясту, стрункий дівочий стан перевитий тонким вербовим гіллям, у вінку з перших весняних квітів, щедрою рукою дарувала всьому суццю при Роді перше справжнє весняне тепло і кожному, хто перезимував, вселяла надію на ліпше життя. Невидиме оку весняне птаство щебетало й висвистувало звідусіль і вже людські, переважно молоді, голоси то тут, то там вторили йому легким, веселим закличним співом; п'янке повітря бентежило, незважаючи на вік, всякого, хто вдихав його на повні груди; прибутна вода, що оточила город з трьох боків, виглядала синім безкраїм морем і радувала городян майбутнім достатком сіна та льону – весна повертала Дажбожих онуків до радощів літнього буття.

Ярилове проміння пестило плечі та шию Сивера і він не витримав, зняв свитку. Синя Сварга і синя прибутна на лузі, перша, у вершок іще, зелена травичка попід стіною, там, де зовсім недавно, восени, ручаєм лилася кров, а Смерть десятками лічила здобич, – нині ж була особлива, весняна радість, що ширилась світом від співу тих, хто не міг, якби й хотів навіть, від нього стриматись – птахів та людей – все це зродило в Сиверовій душі благостині й прогнало геть останні сумніви: "Зведемо городок! Теж мені дивина. Ми що, найгірші на Русі?!"

Люде не звірі, на одній рибі або на м'ясі не проживеш. Яким би багатим не був коропський рід на товар – гов'ядо та брав і на деснянську рибу й борового звіра чи птицю, а все ж без проса, ячменю, вівса, гороху, бобів, само собою, жита, віднедавна й пшениці, без городини – ріпи, моркви, буряка й цибулі прокорм його був би вельми вбогим та нужденним. Тому, хто хліба скуштував, ані риба, ані м'ясо без нього вже і в горло не полізуть.

Від появи перших сходів ярвини до жнив минає двадесять і один тиждень, або сто,

двадцять і ще шість днів. Пращури, – котрі рідними Богами породжені були й бачили початок світу, а тому все відали, про все на цьому світі знали, усьому живому й неживому імення дали, для своїх нащадків Кон у Яві провели й жити по ньому навчили, – такий покон їм лишили: коли ячмінь сходить, коли яровина в стебло йде, коли жито цвіте, а ще як колос його наливається – кожного разу просить, Дажбожі онуки, дощу й роси у вил.

Вили-берегині[376], тридев'ять сестрениць – духи води, поля, лісу й повітря, є скрізь: ті, що русалками звуться, живуть як в річках та криницях, так і в полі, серед жита чи овесу, перші з них зазвичай чинять людям зло, а другі, польові, можуть до них і добрими бути; ще є вили лісові – їх мавками нарекли; котрі ж у повітрі витають – повітрулі – ті до людей добрі завжди. Від вил-берегинь, від настрою їхнього, коли прокинуться вони після зимового сну, залежить чи підніметься жито, чи густим льон вродить, чи плодитиметься лугове птаство і всяке лісове звіря. Щойно на лузі зацвітає мати-й-мачуха, а з дна озер починають підніматися крини[377] латаття, відуні та відьми роду проголошують Русалії – осьмий тиждень від Великдня, самісінька середина Ярилової влади. На цілий тиждень Короп удень немов вимирає – лише сторожа на стінах та хіба що кілька старих і немічних в опустілих житлах – всі решта біля води: Русалії нині!

Дубовим кряжем було закладено увесь вільний простір між західною стіною міста та устям Ятриці: від житла вельми невдоволеної тим Орогості до високого полуденного берега Коропа. Рибота аж бісився від люті: надто повільно на його думку княжий городник почав закладати дитинець. Сім разів відміряє, перш, ніж кілок заб'є: "Отут вежа має бути". Минулої п'ятниці, коли при старійшині завів з Озаричем мову про те, що слід в понеділок удвічі більше люду на дитинець дати, а той, головою похитавши, буркнув, що взагалі ніякої роботи не буде, бо ж празник, Видута вирячив на новгородця очі, немов сотник казна й що сказав.

– Дик, позавтрому ж Русальний тиждень починається!

Рибота тоді скипів і хотів уже вивергнути з себе всю лють, на яку тільки здатен був, встиг навіть рота розкрити, та зиркнувши на волхва, котрий раптом невідомо звідки взявся і вже буравив сотника своїм важким поглядом, крутнувся мовчки на п'яті й махнувши спересердя рукою, мусив податися геть. Може воно якось би й забулося, стерпілося б собі у сотниковім єстві, коли б серед гриднів усю неділю й понеділок зранку не велися розмови про одне й те ж – про ті Русалії. Усі вони зростали на Русі: хто в полянській землі, хто в Пороссі, змалку бачили вдома особливе шанування Русального тижня і на превеликий подив Риботи прямо-таки з нетерпінням чекали початку святкового тижня, геть, здавалося, забувши про те, навіщо їх тут князь полишив. Варто було сотникові заїкнутися зневажливо про Русалії, як десяток дружно замовк і на Риботу дивилися всі немов на чужоземця якогось.

В ремісничім Новгороді до русалок ставилися хіба що з пересторогою і тільки: треби їм діяли з однією лиш метою – аби задобрити, щоб ті не злились та людям лиха не творили, дощами ниву не заливали, опісля ж Купайла навіть проганяли їх, аби на

жнива дощу не було. А так, щоб як тут оце, і щоб цілий тиждень – такого ні!! Що ж воно за празник у сіверян такий?

... У русалок все, як у людей, навіть Великдень свій, русальний, мають – в четвер, на їхньому тижні. День цей особливий, коли розгул, треби та моління досягають найбільшого розмаху, згасаючи поступово в наступні два дні. Чотири попередніх коропці творять спільну з вилами пожертву – спочатку в неділю, біля води, родинами повсідавшись скрізь по берегу Ятриці й Коропа, в понеділок у лісі, а у вівторок та середу в полях, на нивах своїх.

Лист на березі молодесенький, часом навіть клейкий і під Яриловим промінням аж світитися наскрізь. А на липі світло-зелений, ніжний, мов посвист вівчарика[378] – так милує око, що хочеться підійти, втулитися в нього лицем та й увібрати в себе назавжди і ніжність його кольору і отой запах, що так розтеплює навесні людську душу. Хіба ще п'ятикінечні соснові колотівки[379] спроможні навесні сперечатися в цьому з липою – такі м'якесенькі, такі беззахисні: пестив би й пестив. А пощо ж ото плаче, стоячи в прибутній воді, верба? Чи не тому, що заздрить іншим деревам, бо її листочки ще тільки починають розпускатися? І скапують у воду тихі вербові сльози, навіюючи часом уноткам сум, бо недарма сіверяни порівнюють дівочу долю з вербою. Та сум той швидкоплинний, майне на мить і одразу ж поступиться місцем безпричинній, здавалось би, радості. Зате тендітна й дітклива молода осичка навіть без вітру радісно тріпоче сріблястим своїм листячком, геть проганяючи всіляку нечисть і звеселяючи кожну людську душу – весна прийшла!

Ніде не побачиш нині на дівочих обличчях сліз. Ляля нікому не дасть плакати, чиї завгодно висушить сльози: така вона – Богиня весни, юної краси, молодого щастя і завзяття. І дійсно, які весною сльози?! Слухай! – поміж буявою зеленню молодих листочків рождається, немов сам собою, перший цього літа солов'їний спів – натхненний до самозабуття – і скоро вже лунає він звідусіль над прибутною водою й на узліссях: на вранішній зорі й на вечірній, удень і вночі; він переповнює людське ество трепетною радістю, торкає незримі душевні гуслі, а ті, нестримні в своєму прояві, вихлюпуються назовні розвеселим завзятим співом:

Ой, нумо, нумо, нумо
Кличем зеленого Шума.
А в нашого Шума
Зелений кожух.
Ух! Ух! Ух!
Зелений кожух!

Малі й великі коропські роди, повсідавшись на весняній травичці борових узлісь, неподалік прибутної, що колихала-розчісувала на своїй течії нескошені торішні отави, слухали весняний шум молодого листя, милувалися зеленим розмаєм, під гудіння сопелей співали пісень, пили житній квас та свіжий березовий суровець[380], заїдали кашами, свіжою рибкою, останньою зимовою солониною і душі людські єдналися зо всім при Роді сущим, бо все, що Прабог сотворив, є суть рідним, а хто не родається, той

ізгоєм стає: коли не чуєш рідства свого з мавками й повітрулями, як можеш просити у вил милості їхньої, та й хто ж поділиться з тобою благом, коли ти спиною до нього повернувся?! Найбільш чутливі вили до дитячого співу, тож навчені Вишнею, Молибог з Поладою у запалі виспівували на узліссі в два голоси:

Іди, іди, дощику,
Зачиню[381] житнє тісто
У новому горщику.
Дам тобі їсти:
Винесу на дуба,
Покличу голуба.
Голуб буде пити,
Дощик буде лити!

Усі дні, з ранку й до ночі, не змовкали бубни, пищали сопелі, гули кленові гуслі, в коловодах молоді лунали похвальні вилам пісні; волшебники заводили стародавні, від пращурів далеких збережені кощуни; і вдоволені коропським родом бездушні, проте з серцем, що можна розчулити співом та щедрою жертвою, русалки, мавки й повітрулі під гуркіт Перунового грому та спалахи його блискавиць в середу зранку дарували нивам життєдайний дощ.

Що почалося! Сам Жилята, зсутулений, довгорукий, кострубатий і незграбний, засовав ногами на власнім подвір'ї і радіючи, мов те дітисько, загундосив:

Дощику, дощику, припусти!
Жито-житечко порости!

А через тин, дарма, що там двір ловецького роду Білана, отрок Ізок, здіймаючи руки догори та плескаючи в долоні, узявся підспівувати сусідові:

Дощику, дощику, не мани
Ще сильніше сипони!

Навіть старий-престарий Милаш, зігнутий, мов гак, що саме цієї години дивом якимось вибравсь із житла, і той, зачувши через тин сусідський спів, узявся тупцювати біля сіней; спираючись на свій костур, шамкотів беззубим ротом:

Дощику, дощику, поливай,
Жито в рості прибувай!

Ускрізь старі й молоді коропці, без міри радіючи початку зливи, з плескотом в долоні стрибали та витанцьовували прямо по калюжах під теплим весняним дощем, вірячи, що поєднавшись з Громовержцевим сіменем – священним вогнем його блискавиці – вили одарюють рід небесним молоком зі своїх грудей, зрошують людські ниви благодатною, запліднюючою все довкола небесною вологою і восени разом з урожаєм прийде в кожну коропську оселю достаток. Гой еси, роде наш!

Як враз усе навкруг зазеленіло: потуга та зросла утричі – пішла в ріст зелена травичка, вкрилися молодим листом верби, по узліссях зацвіли груші та яблуні, крини ось-ось мали виткнутись над поверхнею води, а повітря... повітря після грози й дощу умить сповнилось такої свіжості, таких напівзабутих весняних пахощів, що ніхто не

хотів у житло й носа потикати. Солов'ї просто божеволіли, дрібне птаство невгавало від смерку й до смерку, велике не спало й уночі. Жаб'яче плем'я після першого грому оглушливо кумкало, скрекетало і квакало – справжній Русальний Великдень прийшов на сіверську землю.

Навесні, коли Мати-Сира земля прокидається від зимового сну й коли вона приймає в себе запліднюючу силу Ярила, аби породити із себе людям на благо всяке жито та овоч, дерево й кущ, від Великдня людського й аж до Великдня русального даний прашурами Кон велить сівер'янам, аби цієї пори потворницями обрядів були жони, бо і Земля, й Вода суть одного з ними роду – тож як же інакше? По-іншому й бути не може!

... На плесу Ятриці, неподалік свого житла, Орогостя в білому платні з багатою вишивкою, з довгими, нижче колін рукавами, знизу на цілих дві четверті отороченими бобровим хутром, всім тілом вигиналася в танці під гуркіт бубнів та гудіння гуслів Шамрових волхвовичів. По-святковому вбрані жони, унотьки й отроковиці роду, всі, хто був при здоров'ї та міг хоч якось ноги переставляти, – весь рід, оточивши відьму велетенською підковою, стояв на зеленім моріжку біля води: єдиний день, коли мужі та уноші стояли за жонами – не їхній був обряд. А Орогостя, немов біла журавка в березозолі, присідала й підскакувала, нахилялася й кружляла, мов птах крилами, вимахувала на всі боки довжелезними рукавами свого платна, перехваченими в зап'ястках широкими срібними наручами[382] і як зачудовані дивилися на те її одноплемінниці: кожна тримала щось в руках – як не горнятко з житом, так курку чи півня, або навіть і щойнонароджене козеня – по власній потребі.

Потворниця широким помахом одного, а потім іншого рукава вмочила обидва в теплу воду прогрітого сонцем повеневого мілководдя і з силою війнула обома по черзі на ниви роду, що простяглися по той бік Ятриці – бризки довгими стежинами пролягли по воді мало не до середини річки, подавши тим самим знак голосистим отроковицям, що одразу ж завели русальне, великоднє:

– Ой, ластівка прилітає,

Господаря викликає:

Ой, устань, господарю,

Свою челядь побуди,

До хліва її пошли –

Чи ся корови потелили?

А відьмині довгі рукави вже дарували навсибіч освячену воду Ятриці: бризки її летіли на голови жон та унотьок, кропили зерно та живність в господарських руках – аби все отримало здатність рождати із себе життя.

Та пошли її до стайні –

Чи ся кобили жеребили?

Пошли її до кошари –

Чи ся овечки покотили?

З-за річки, з вишини бездонної синьої Сварги на рід дивився Ярило: Дажбог

милувався своїми онуками; Орогостині рукави навсибіч дарували родові осяйні під його золотим промінням, життєдайні бризки; здавалося багатом, що й веселка постала в чистому небі, бачилося вже їм, як зростає благословенне Орогостею жито і з риб'ячої зерні прокльовується молодь, а з яйця вилупляється птаство, дає приплід брав та гов'ядо, коні і звір у лісі, роїться Божа муха і жони несуть від своїх мужів майбутніх синів та дочок – аби не переводився рід, жив завжди у достатку та злагоді. Гой еси, роде наш!

Київ не спав. Увесь минулий день і всю ніч велетенський людський мурашник порпався між Горою й почайнинською пристанню: Русь ось-ось мала рушити на Царгород. Коли Денниця прочинила небесну браму, сотні руських лодій закрили собою всю Почайну, більша їх частина не вміщалася біля пристані, тож стояли на кітвах по всьому дніпровському рукаві. Племена й роди, світлі князі, бояри, купці і знать ратна, загалом мало не п'ятнадцять тисяч мужів, збиралися до ромейської столиці зі скорою, роб'їм людом та іншими багатствами руських земель. Кілька днів напередодні перішив дощ, а минулого дня почав стихати й уночі припинився зовсім. Усе було готове до відплиття ще тиждень назад, чекали тільки коли спаде прибутна в Дніпрі до потрібної позначки на почайнинській пристані, бо якщо рано рушиш, чекатимеш перед порогами, аби вода спала до потрібної глибини, проте й баритися не можна, бо коли впаде вона над міру, то пороги стануть зовсім непрохідними, доведеться сімдесят верстов волочити лодії суходолом.

На капищі торговища жерці на чолі з князем Володимиром Святославичем вершили потребу перед походом, приносячи щедрі пожертви Велесові, кумир котрого вишів неподалік пристані, просили у Бога легкої дороги і вдалого торгу.

Величко сидів у лодії на лаві, біля свого весла і неабияк хвилювався в очікуванні довгожданої миті. Хіба ж міг він ще минулої осені навіть помислити, що з настанням літа рушить до самого Царгорода – і не рабом на продаж, а дружинником великого князя київського, Володимира Святославича! Що через півтора місяці бачитиме усі оті дива, про котрі оповідав йому колись стрий Сивер; хвилююче очікування робило Величка чи не найщасливішим мужем на всій Почайні і хоча він намагався нічим не видати своєї радості, проте вона всупереч його волі аж світилась на молодім лиці новоспеченого княжого дружинника – навіть густа руса борода, що охайно кучерявилась на заздрість іншим молодикам, не могла її приховати.

Як гридень великого князя, мав він при собі довгий руський черлений щит, що висів тепер на облавку лодії, прикриваючи свого господаря від нежданої стріли, гострий спис на міцному ратовищі лежав, як і в інших, під рукою, на дні лодії, при поясі у піхвах мав двосічного харалужного меча, а в подорожній сакві – справжню ковану кольчугу та гостроверхий шолом з княжим ялівцем! Минулої осені на Величкову стать готової кольчуги не знайшлося, тому на полюддя рушив з наспіх зшитю для нього кравцем кольчужною сорочкою. Зате, повернувшись до Києва, міряв не лише нову, власну вже, справжню броню, набрану княжим ковалем із тоненьких кілець, а й

руський шолом також. Ех, жаль, що родовичі не бачать його в обладунках та при зброї – ото заздрощів було б: вітязь вітязем їхній Величко Воропаїч!

Нарешті від Велесового кумира донеслися голосні вигуки; усі, хто був на березі, заворушилися, до лодій посунув цілий натовп зі старшої дружини: світлі князі, знані бояри, найбагатші купці – ліпші й нарочиті мужі Києва. Чийсь могутній бас рознісся над дніпровською водою: "Ру-ша-ай!!" і за тим зашуміло вже й на лодіях, стернові підвелися, гребці чекали наказу та на Величковім насаді довго ще не піднімали кітву – чекали, доки з'явиться попереду чиста вода. Коли дійшла черга й до них, гребки під розмірений стукіт десятника Живодара разом здійнялися, заскрипіли в кочетах[383] й дружно опустились на воду, потім ще і ще – рушили. Діставшись Дніпрового стрижня, лодії шикувалися по п'ятеро в ряд і велетенською валкою посунули вниз по течії.

Величкові живот його нині вельми подобався! Аякже: збулася давня мрія ще уноші – податися в далекі й неznані світи, дива там побачити й себе показати. Колись, ще коли з купцем Курилом ходив, бачив і чернігівські тереми, і дубові стіни Переяслава, і порубіжний Путивль на Семі й навіть Сніпород[384] аж на лівому, степовому березі Сули. Здавалося Величкові тоді, що то коли не чверть світу, то вже осьмина його – без жодного сумніву. Та варто було послухати стрія, що невідь звідки раптово з'явився в Коропі, як зрозуміло стало: бачене ним хіба що сота якась частина. А коли в полюддя сховався, то й взагалі розгубився, на власні очі побачивши й нутром усвідомивши безмежжя білого світу, на тлі якого ти пилінка найменша, окові Божому непомітна, через що й крутить тебе вихор долі, аж голова інколи обертом іде.

... Полюддя – труд важкий. Коли Величко, отроком ще, стріляв на загал отця свого в бору вевериць, а особливо пізніше, коли, осиротівши, помагав діду Видуті та вже уношем, до купця приставши, самотужки мусив сплачувати подимне[385] й від сохи[386], купуючи для того в ловців скору, здавалося йому, що нічого легшого на світі й немає, як данину збирати: проїхали княжі люде, в один день набили міхи скорами, на котрі родовичі стягалися все коло Свароже[387] та й купуються в золоті, дармоїди!

Як новачок, Величко потрапив у три сотні молодшої дружини, що мала супроводжувати полюддя. Вів княжу дружину тисяцький Путята. На чолі полюддя вже чи не двадцяту зиму незмінно був кремезний, мов дуб, сивочолий київський боярин Дідослав, поставлений ще княгинею Ольгою, "муж у раді мисливий, а в раті доблій", як рекли про нього в Києві. Ніхто не зміг би краще від Дідослава полічити, коли слід рушати з Києва і якого дня де бути, аби встигнути до льодоходу повернутися назад, не кажучи вже про звірине передчуття негоди, знання ліпших шляхів та знаменитий погляд, котрим Дідослав, здавалося, наскрізь пронизував недбайливих княжих тивунів, бо ті боялися одного лиш духу його. Дідослав з полюддя мав неабияку взвись і вважався одним з найбагатших бояр стольного Києвого города, навряд чи біднішим, аніж Віщеслав або Скурята. Князі змінювалися, а Дідослав, котрому не за горами півстоліття було, так само очолював полюддя, бо те годувало не одного князя, а всю київську Гору, яка беззаперечно йому довіряла й не

хотіла бачити на тій посаді жодного іншого.

Вже після Сварожин[388] полюддя готове було в путь, – чекали тільки снігу, і щойно Зюзя[389], скувавши льодом ріки, трусонув перед Велесовим[390] днем зі свого бездонного міха, з города виповзла велетенська змія повозу, спустилася Боричевим узвозом й мимо Хоривиці, перетинаючи навскіс подільське торговище, неспішно подалася до Білгородського шляху: кількасот гриднів, десятки данників, вирників, ємців, сотні їздових, стельмахи, шорники, кашовари – княжий санний обоз розтягнувся в дорозі не на одну версту. Дідослав був задоволений: таки встигли рушити на зростаючому місяці – дяка Зюзі за сніг!

Так ще від Ольги повелось, що полюддя починалося з Дерев: надто вже неспокійною була та земля, хоча й були межі її лише за півдня комонного ходу від Києва. Правда дехто з бояр рік про іншу причину – що полюддя, як кожне добре діло, має посолонь[391] рухатись, але звичаю дотримувалися щозими: швидше б у грудні проліски зацвіли, аніж полюддя почалося з інших земель. Через те, що Дніпро міцно ще не став і місцями гуляв, а перший сніг тільки на пів четверті вкрив землю, Дідослав повів полюддя навпростець. Перетнувши по льоду Ірпінь, Здвиж, Тетерів та Уж, його повоз вечором третього дня прибув до Вручія.

Наступного дня, доки ємці та вирники приймали деревську данину, решта повозу байдикувала і Величко подався на місцеве торговище – саме п'ятниця була. Ходив, товар роздивлявся, горіхами з медом ласував – любив це діло. Тільки щоразу кидалась йому у вічі неприязнь древлян: питає щось, а мерт буркне собі під носа чи й взагалі відвернеться, немов і не чує. Не раз у спину чув злі слова, тільки ж не добереш – тобі вони призначалися чи іншому комусь...

Повернувшись до княжого погосту, запитав у їхнього кашовара:

– Осьмаче, може ти знаєш, хто така Йовга? Був отсе на торговищі, тільки й чув: "Йовжині діти... Йовжина гать... Йовжина криниця..." Хто ж вона, та Йовга?

– Тю! – здивувався кашовар. – Та то ж вони, бісова личина, стару княгиню Ольгу так звуть! Вона ж бо залила їм за шкуру сала! А ти хіба не знав?

Величко давно, ще отроком, чув щось таке від дорослих – про мсту княгині, але забулося з часом, та й коли всім почутим голову собі забивати...

– Та... – махнув рукою.

– Деревські нас терплять, зуби зціпивши. – Осьмак хотів показати молодому дружинникові свою обізнаність: – Відтоді, як княгиня помстилася за мужа свого, Ігора, вони відьмою її нарекли. Авжеж – тричі круг пальця все плем'я обвести! А вони ж тут через одного – як не чаклун, так перевертень-вовкодлак! Знаються і на лічбі, й на ворожінні, порчу можуть напустити; їм зі світу людину зжити – що тобі раз плюнути...

Кашовар озирнувся навколо: чи ніхто їх не чує? – бо згадав, що мати великого князя, Володимира Святославича, а головне, вуй його, Добриня, теж із деревських та ще й княжого роду – хтозна, чи не вилізе йому таке боком?!

– Деревські Ольгу і боялися, й ненавиділи, а однак, і донині поважають! Речуть,

що вона відьма над відьмами була... – ще притишив голос Осьмак. – Коли йшла з київською раттю по Деревській землі, то і гаті веліла свої робити, й колодязі самим копати – щоб, значить, порчу не навели й не потруїли наших. Отак... І ото й понині стоять тут ускрізь і колодязі Ольжині, й гаті – не рушать, відьмаки, бояться!

Величкові тоді ще й від сотника влетіло – взнав, що новачок розповідав комусь почуте від Осьмака й дав прочухана, аби не ходив наодинці по торговищу. "Се ж добре, – мовив, – що не в Іскоростені таке утнув! Тут тобі не в дреговичів[392]. Міг би й ножа під ребра отримати. Гляди мені!"

Аж під вечір мітельник[393] посадженого великим князем варяга Хальфсена, – з тих, приведених до Києва Володимиром, – передав Дідославовим ємцям зібрану з Дерев[394] данину. Вручій, де вже мало не чотири десятиліття сидів посадник київського князя, потроху перебирав від Іскоростеня владу та силу, але все одно, княжий повоз в Деревах довго не затримувався, аби не дратувати древлян-відьмаків. Тож, вдруге переночувавши в погості Вручія, полюддя рано-вранці його й покинуло, подавшись замерзлим Ужем до Дніпра. Правий берег Славуті вважався Полем, полянською себто, землею, а тому в гирлі на повоз вже чекала вислана з Києва ще одна княжа сотня й під її охороною третина саней, завантажена скорою, воском та медом, рушила назад, до Києва.

Дідослав своїх повернув ошую і полюддя подалося вже замерзлим Дніпром угору, до дреговичів.

Спинилися в Любечі – полянському порубіжному городі. Вважалося лише, від Ольга ще, що то полянські землі та насправді неподалік його до Дніпра сходилися клином племенщини сіверян, полян і дреговичів. На горі, котра височіла, пануючи над околицями, неподалік Дніпра, вишили дубові стіни княжого городка, що за Ігора Старого ще був становищем[395], при Ользі вже став погостом, а потім її ж волею й городком постав. До кручі, на котрій бовваніли стіни княжого городка, тулились ремісничий поділ полян та древлянський посад[396], з княгининої волі приведений сюди Свенельдом в роб'ї люде до свого князя Мала[397], а на сусідній горі темнів частокол родового полянського городища Любеча.

Звідси частина полюддя з двома сотнями княжої дружини рушила на захід, навпростки до Турова[398] – поспішав Дідослав, доки ще гостинці не замело. В дивину було бачити Величкові житла дреговичів, зруби котрих ані на лікоть не були заглиблені в землю. Обкурені димом, вони страхітливо чорніли на тлі білого снігу.

– І як ото діти в них не повимерзають?! – дивувався вголос.

– Ех ти, вік у землянці своїй, немов миньок[399] під корчем, прожив! – насміхалися над ним дружинники. – Та словенці новгородські землянок ваших і в очі не бачили, а живуть же! Дров не треба жаліти.

– А пожежа? – згадував Величко діда Видуту.

– Ото згорить усе городище, або й город цілий, бува, що і з пущею разом, як вперіщить Громовержець за їхню якусь провину, та вони тут же й нове поставлять. Позвикали, кажуть.

- Дивне мені се... - не здавався коропець.

- Люде вони привітні, не те, що древляни. Дарма, що данину платять, а втрапиш у гості - всім поділяться.

- І сумирні. Поляни небіжчику топір в сани кладуть, древляни - лука, а дреговичі скалви[400]. Люблять вони торг, у Вираї ладні торгувати! - реготали вої.

"Ти ба..." - вже про себе дивувався Величко та досить швидко чужі дива приїлися, бо коли день в день тижнями цілими проколихаєшся зимою в сідлі, то одного тільки й прагнеш - швидше б уже погост: ноги розім'яти, коня нагодувати та почистити і гарячої каші поївши, спати завалитися. Засинав, ледь щока узголів'я торкалась.

І Турів був уже позаду, й Любеч. Ішли замерзлим Дніпром до полунощної сторони, туди, здавалося Величкові, де Зюзя живе, де Чорнобог[401]. Що далі, то менше траплялося сосен, ялини пішли з березою наперемін і сирості додавалось. А коли сиро в повітрі та ще Стрибожич гасає над руслом, то в мороз, навіть і слабенький, душі не нагрієш: пронизує на просторі наскрізь, дарма, що кожух у тебе княжий, новий, вовна на ньому довга й свитка під ним. Снігу все додавалось й додавалось, сотні вже напереміну топтали дорогу для санного повозу: щоразу одне й те ж саме, одне й те ж саме.

Дідослав був немов із кременю, не жалів ані себе, ані людей своїх - вперед! Вперед! До ночі будь що мали дістатися погосту - не на льоду ж ночувати. Наступного дня дружина відпочивала, вигрівалась, біля коней своїх ходила, бо кінь в такій важкій і далекій дорозі то доля твоя і саме життя. Ємці з вирниками ті й рук не покладали: скору лічили, в міхи складали, мітили; стельмахи біля саней возилися, щоб не обламались, бува, в дорозі, шорники збрую лагодили, кашовари полюддя годували, зате в дорозі, кутаючись у ведмежі хутра й баранячі кожухи, всі вони куняли собі в устелених сіном санях на заздрість комонним сотням, що дубіли на непривітних полунощних вітрах.

Не такої гридьби очікував Величко... Розумів, що та дружина, котра з князем у Києві лишилася, жила іншим життям: меди розпивала, з князем на лови ходила і з дівками любила. Знав уже з оповідей інших, що всі новаки проходили через полюддя, знав і терпів, сподіваючись взяти своє наступної вже зими, а коли повезе, то й літом, якщо візьмуть до Царгорода. Коли в Деревах, а потім серед дреговичів йому ще цікаво було поглянути, розпитати в когось, як люде тамтешні живуть, то тепер чим далі, тим менше з кожним днем хотілося того Величкові - обридло все.

А за кілька переходів від Смоленська, біля переволоки з Дніпра в Двину, де Володимировою волею зведено було новий погост, в котрому приймалася данина з Рогніди-Гореславиної вотчини, - Полоцької землі, - вдер раптом такий мороз, котрого, казали, сам Дідослав тут не пам'ятав. Між погостами не більше дня шляху та доки наступного дісталися, не в одного з дружинників обмерзли щоки чи ніс, пальці рук або ніг. Лютий мороз, від якого по обох берегах Дніпра лунко тріщали дерева, вкупі з сирим вітром поробили з людей та коней вкриті інеем опудала. Промерзле на кістку полюддя наступного дня не рушило з місця - порадившись з

Путятю, Дідослав здався, розуміючи, що з обмороженою дружиною можна все діло завалити. Постраждали з розпухлими носами й щоками мовчки слухали насмішки інших та мазалися за порадою Дідославового лічця гусячим жиром, бажаючи якомога швидше вилікуватись – як не даси сам собі раду, то до Києва взагалі можеш без носа повернутись.

До Стрічення^[402] лишався тиждень, полюддя на це свято завжди готове було рушити зі Смоленська в зворотню путь – аби встигнути до Великодня повернутися додому, в Київ. Дідослав лютував, але розумів, що вдіяти нічого не може; разом із Довгушем, жерцем, щоденно приносив Чорнобогові щедрі пожертви, молячи, аби послабили морози, бо й корму в погості лишалося вже обмаль: не лише людям – ті ще якось перетерпіли б, не здохли, але й коням сіна не вистачало. А на слабких конях по глибоких снігах далеко не заїдеш – було за що переживати Путяті й Дідославові!

На такому морозі й на лови не підеш, і рибу з-під льоду неводом не витягнеш, тому перебивалися торішньою ще солониною, доїдаючи рештки місцевого запасу та згодовуючи коням останні стоги сіна, бо овес та ячмінь в коморах погосту закінчився швидко – хто ж міг наперед знати, що полюддя з сімастами мужами й шістьма сотнями коней просидить тут зайвих три дні? А ще ж півсотні залоги мусили чимось і коней своїх годувати, і самі щось до рота нести – аж до Русалій щонайменше!

Тож коли нарешті Чорнобог пожертвою лишився вдоволеним і Зюзя над людом змилювався, Дідослав зітхнув з полегкістю. Рушили далі. І відлига, котра прийшла на зміну морозам і сніг, що почав сипати з неба й лягав на землю мокрим, важким покривалом, тим самим неабияк уповільнюючи рух повозу – все те здавалося після нечуваних холодів дрібницею. Сліди лиха стрічалися полюддю на всьому шляху: варто було дозорцям звернути з русла в бік наступного погосту, як одразу ж їм на очі траплялися жертви Чорнобога – там кілька вепрів закоцюбли на смерть, тут олениця з літошнім телям, а ось і сам тур-велетень сконав від голоду та морозу. Що вже мовити тоді про дрібну твар чи птахів? Зима, вона всіх на міць перевіряє – і звіра, і дерево, і людей також, бо коли б не було на світі зла, хіба ж цінували б ми добро?! Вижити має найсильніший, аби потомство його мало сили зайти далеко-далеко – ген, за видноколо живота його, а ще нащадкам заповіт передати: добро берегти, зі злом на прю ставати.

Смоленськ, до котрого такою важкою видалася їхня путь, був найвіддаленішим місцем зупинки київського полюддя, велелюдним городом на правому березі Дніпра, осердям східного крила племені кривичів, бо західним вважався Полоцьк. Світлий князь Гостимир, як і всі кривичі високий, вузьколиций, з білявим волоссям та ясними блакитними очима був ще не старим, мав давні добрі стосунки з Дідославом і одразу ж повів боярина з тисяцьким до себе.

Смоленські кривичі, сидючи понад Дніпром на неродючій глині, де жито родило не густо, небідно жили з непрохідних своїх лісів, котрий давав їм скору не тільки лисів, і плямистих рисей, але й чорних кун та бобрів, а ще, і то було головне,

щонайменше з чотирьох переволок[403]. Тут спліталися всі гостинці, звідси лежав шлях на всі боки: і до варягів, і до греків, до чехів, латинян і франків, звісно ж, до болгар, арабів та навіть хіндів. Не багатіти на такій землі було б смішно. З гостей, своїх і заморських мали добру взвись, бо купецькі лодії треба було переволочити з однієї ріки в іншу, пришлеців нагодувати, розвеселити й спати покласти. В дорозі не те, що платно чи посуд, а й дерево, навіть залізо може не витримати, тому смоленський поділ був просто велетенським: ткачі, шевці, кушніри, скорняки, лимарі, гончарі, стельмахи, човнярі, гутники й ковалі густо, з усіх боків обліпили княжий дитинець, почуваячись за своїми темними ялиновими лісами в повній безпеці.

Трохи осібно стояв варязький городок, де з волі князя Володимира Святославича сиділи дві сотні варягів на чолі з ярлом Вегардом – щоб нікому з чужинців не схотілося прибрати до рук це ласе розпуття. Ну і, звісно, щоб кривичі відчували тверду великокняжу руку, котру поклав на їхні землі ще сам Віщий Олег.

Смоленські ремесла жили з торгу. Одне торговище не могло вмістити увесь гамірний, багатомовний натовп, тому Смоленськ мав їх аж три. Дарма, що була зима: жвавий торг, хіба що вполовину менший від літнього, буяв, незважаючи на легку заметіль. Літньої пори кривичі наживалися на гостях; своїм же тоді купувати не з руки: ціни ледь не вдвічі вищі, зате зимою самий раз. Так і жили: літом все для гостей, зимою для себе.

Радіючи, що люті морози пересілися, не всиділа в погості й дружина, неабияк розворушивши своїм сріблом і торговища, й корчемні істьби[404]. Не лише смоленський ол, а й сурські та грецькі вина полилися широким потоком, вдовольняючи спраглих княжих воїв. Тут не те, що в Деревах, тут для дружинників воля була, бо кривичі здавна взвись свою творили на гостинності, знаючи, що найспритніші і на полюдді зможуть срібло своє взяти.

Не зважаючи на гамір корчми, добре підпилий сотник Родомисл бубонів у самісіньке Величкове вухо:

– Вони тут, – мова йшла про кривичів, – змієві якомусь вклоняються...

– Змієві?? – відставив свою утицю Величко.

– Оповідав мені минулого літа купець наш київський, Жулява, що довелося йому гостювати в тутешнього купця... забув уже, як звуть. Сидимо, рече, за столом, меди розпиваємо, значить... Коли ж се, рече, свиснуло щось з-під лави... Я зирк.., – Родомисл відсунувся навіть від Величка, аби поглянути тому у вічі, – а з-під лави, з закутка якогось, лізе... щось таке, немов вуж! Чорне, лискуче, ніби жиром намазане: змія не змія, бо ж чотири маленькі ніби лапи по боках!

Величко й собі відсахнувся й обоє втупилися один в одного: гридень з подивом, а сотник його – з задоволенням від справленого враження.

– "В мене, – Жулява рече, – і шматок з рота випав..." А змій той – мало, що з лапами й від вужа товщий, так ще й гребінь червоний на голові, немов у півня, й очі в нього, купець казав, як жар горіли! – Родомисл знову замовк.

Величко, невідривно дивлячись на сотника, простягнув до утиці свою лапу, зробив добрячий ковток вина і з нетерпінням гукнув:

- Ну?!

- Підкови гну! Жулява рече: "За столом усі принишкли, сидять, дивляться на те... Господар перед змієм навколішки став і мису йому з молоком подає. Та ще й промовляє до гада щось стиха, немов просить... Воно попило, пошипіло-посвистіло й назад полізло".

- І?... І що??

- Тут у кожному житлі ті змії – замість Богів вони в кривичів, от що! Он, спитай хоч у якого кривича, скаже: "Ви Домовика свого не бачите, лише витівки його, і Шура теж, а нашого Змія кожен смолянин видіти може". Тому, речуть, і зав'язано все пупом на смоленській землі: бо Змій кривичів береже!

- А... - Величко роззирнувся навколо, чи ніде не лізе вузь той з гребенем??

- А Жуляву опісля того смоляни неабияк поважати стали. Рекли йому, що змії їхній купця нашого за свого прийняв, допитувалися, звідки рід Жулявин – не з кривичів бува? Звідтоді, рік він мені, волок упівціни йому став. Отак!

Дива... Скільки всього на білому світі, такого, про що Величко й помислити в Коропі не міг! Згадав, як стрий Сивер відмовляв його колись у світ податися. Сам, бач, хвалився, що половину його бачив, а братаничеві, значить, не ходи, увесь вік, як дід Видута, вдома сиди? Е ні! Вилетів сокіл на волю і в клітку його тепер ніхто вже не посадить.

Нелегко в полюдді, правда це! Коропці нині в теплі там, по житлах сидять, а спробували б отак місяцями верхи, в лютий мороз – не те заспіваєш. Дружина княжа хліб задурно не їсть, ні! Хто не звідав, тому не зрозуміти. А це ж ліпші вої Русі! І він, Величко, один із них. Світ тепер перед ним як на долоні – хочеш дивись, а хочеш, то й бери! Дяка за те князеві, Володимире Святославичу! Гой єси, наш княже! Я за тебе й живота свого не пожалію!

Від Смоленська полюддя рушило на схід, до верхів'я Десни і вже через день його повоз, покинувши землі кривичів, подався вузьким ще деснянським руслом на полудень: скрізь по верхній Десні сиділи радимичі, з них у Вщижі й збиралася данина – в одному місці, бо нечисленне плем'я те лісове ані столиці своєї не мало, ані городів справжніх, велелюдних. Жили в такій глушині, що дістатися від одної весі до іншої інколи й дня не вистачало. Тож і обліку справжнього не велося: віддайте Києву п'ять сотень гривень сріблом на всіх та й сидіть далі у пущах своїх!

Ступивши на лід Десни, Величко несподівано для себе самого почав неабияк хвилюватися: це ж і мимо Коропа пройдуть! Знав би він, що до рідного Коропа мало не сім сотень верст... А через те й мріялось солодко: гляди, стрінеться скоро котрийсь знайомий, або й кілька. А він сидітиме гордовито в сідлі: повід в десниці, шуйця на поясі, меч при боці, кожух розшитий, на голові шапка, лисом оторочена – гридень київського князя, богатир, яких і на Русі мало! "Дивись, дивись! – із подивом та заздрістю штовхатиме іншого хтось із оболонців, – та то ж наш Величка! А кунь

який пуд ним! Агонь!"

А кружляння[405] їхнє з кожним днем усім без винятку в полюдді так уже набридати почало, так набридати! Зміцнілий Божич ополудні добре вже пригрівав крізь чорного кожуха, по становищах капотіло зі стріх і сніг став зернистим, розлазився під копитами, стомлюючи й без того виснажених коней. Весни хотілося всім: щоб журавлі і пасока; Ярилів день та Русалії швидше!

Дісталися Ратичева, але, звісно, нікого з родовичів Величко так і не побачив, та й мимо Оболоні проїхали нікого не стрівши – ліпив густий мокрий сніг, тож кому охота була гібити такої пори на Десні? Діставшись Любимової тоні, засмучений Величко тільки й мав тієї радості, що оповісти Радомислові, як ловив тут колись неводом рибу з-під льоду та ледве не втягнув його до себе Водяний. А щоб попроситися у сотника в Короп навідатись – того не насмілювався... Так хотів колись похвалитися перед коропцями, але, бач, не судилося. Ну й нехай: не цього разу, так наступного!

З кожним днем полюддя наближалось до Києва й коли таки дісталися по льоду Почайни та Боричевим узвозом піднялися на Гору, князя там не застали. Дідослав Величка – першого, хто на око йому трапився, послав до князя в Берестове: звістити про прибуття.

Величко, дарма, що не надто добре знав шлях туди, помчав до князя. Щосили грюкав у ворота, переполошив сторожу, йому нарешті відчинили. Володимир вийшов не одразу, вдоволено вислухав на теремному ґанку свого гридня, велів комусь його нагодувати, а сам з двома десятками власного почту борзо рушив до Києва.

Вже виходячи з трапезної, Величко мало не зіштовхнувся з... Волхиткою! Немов обухом по голові вдарило. Волхитка, наряджена, уся в паволоках, срібні рясна, ожерело з коралів, стан помітно округлився – Величкові й подих перехопило: невже непразна?! Від князя?! Вона теж знітилась, проте замішання її тривало лише мить: підвела ще вище голову й подалася геть. В переході снували якісь дівки, баби – княжа челядь, певно, тож Величко не наважився ані зупинити колишню свою любленицю[406], ані хоча б гукнути їй щось услід.

Тепер ось згадалась та зустріч і зашкребло якомсь на душі, недавня радість кудись поділась, сумом повіяло: любив колись і вона, певно, теж, а нині... нині з самим князем... Чи не княгинею стане? Літа вже пройшли, то чому ж так боляче?!

Могутній Славута ніс на собі силу руських лодій: озирнувшись через плече, подивившись вперед – не видно голови тієї валки, відкидаючись з важким гребком назад, піднімеш погляд – не видно кінця-краю суднам і суденцям, що навантажені ущерть, несли в далекі землі скарби Руської землі: розкішні звірині скори й риб'ячий зуб, мед і вибілене ляне платно, віск і мамутів ріг, горючий[407] камінь і бобровий струмінь, хоролужні родненські мечі й броню, а ще живий товар – тисячі рабів. Не кривих, горбатих чи немічних, а ліпших – вродою, силою, хистом, ремеслом: хто чим взяв. Везли хоча й кращих, багатих на вроду, м'язи, вміння, проте Долею обділених і виходило так, що ліпше бути людині неприглядною, слабкою, ні до чого не здатною,

але при щасливій долі – вже ж якось проживе свій вік, зате в рідну землю ляже.

Бо раба, ізгоя[408] жахає не стільки його животіння в чужій стороні, як майбутня смерть там, адже саме вона відмовляє рабові в останній надії – хоча б із пращурами воз'єднатись на тім світі й у Вираї радіти вічному щастю. От тільки душа раба не вознесеться з димом клади до пращурів, а поляже прахом в чужу непривітну землю, по весні на могилу ніхто не прийде і родичі в гостини з Вирію не покличуть та й на могилу на Діди ніхто не прийде, бо ж ніхто її не насипле. Одна лиш матінка, коли жива, до смерті не забуде свою кровиночку, а інші... Можливо, хтось і згадає літо якесь чи два – ото і все. Рабство на чужині страшне саме забуттям: ти ще по землі десь ходиш, а для роду твого тебе вже немає, пішов геть, в безпам'ятство, розчинився, може й не було тебе ніколи, привидівся...

Лодія їхня сиділа у воді дуже низько, бо вщерть була заповнена діжами з медом і мішками зі скорою. Мала над собою легку, криту тонким тесом покрівлю – від дощу, бо скоро сирості не терпить. Привезеш її у Царгород цвілою, прілою – перед князем власною головою відповіси. Коли оцінити, чого вартує зібрана по зимовому холоду на шляху чи не в дві тисячі верст сімастами людьми дань, а потім ще й з таким трудом за тридев'ять земель до Царгороду доставлена, бо надто вже важка й небезпечна путь, що туди, що назад і надто багато зусиль потрібно докласти на ній, бо не одна душа покине тіло власника свого на тім шляху, то яка ж в нерадивого образа може бути на справедливий княжий суд?! Хіба що на самого себе.

Окрім скор лодія несла на собі ще й півста чоловік: стерновий, сорок гребців, двоє княжих гостей[409], котрі в Царгороді від його імені торг вестимуть, кашовар та шестеро скутих узами[410] рабів на продаж. На Русі не так, як десь у німців[411], котрі рабів із руських земель за скотину вважають. Хоча й вчувалася між мужами та закутими в залізо невільникми невидима стіна відчуження, та все ж не було в тім якоїсь ненависті, хіба що звична зверхність княжого мужа над смердом, як з легкої руки Володимира Святославича віднедавна почали називати простолюдинів. В душах одних чаївся прихований жаль, а в інших – силою волі задавлений розпач.

Один виділявся на тлі решти закутих простолюдинів усім: і статтю, й світлим вродливим ликом і недешевою колись, видно по всьому, одіжжю. Таких, як Величко новачків, на лодії було небагато і судячи з усього, решта гребців добре того раба знали, бо часом перекидалися з ним словами, називали й по імені – Іверень. Згодом з тих коротких розмов Величко зрозумів, що Іверень ще минулого літа був княжим мужем, а потім за якусь провину перед Володимиром потрапив до узилища[412], став ізгоем і тепер його рабом везуть на продаж.

Пливти униз по течії повноводим Дніпром серед полянської землі легко й безпечно. У Витичеві[413] валка спинилася й два дні чекала, доки до неї додалося ще мало не дві сотні лодій дрібніших бояр та купців: чим валка більша, чим більше люду, тим легше, долаючи пороги, боронитися від печенігів – тут, у цьому ділі, жодна пара рук зайвою не буде.

- Ну от, за сім тижнів маємо в Царгороді бути, – почув Величко на пристані від

котрогось з купців, – аби лиш в добру годину! Дякувати Велесові, небо над Роднем чисте.

Родень, кам'яна твердиня в гирлі Росі, самісіньке осердя Русі, здавна був великокняжою вотчиною, зброярнею, ключем, що замикав дніпровську притоку й стеріг Київ від торків, а пізніше й печенігів. Недарма саме до Родня втікав Ярополк – вважалося, що взяти ту твердиню неможливо. Від Оскола[414] ще повелося: тут до валки знову приєднувалися лодії місцевих купців, тут долучалися княжі насади, вантажені даниною, зібраною в городищах Поросся і тут від дозорців з Правобережжя чекали звістки про кочовиків.

Зі стін Родня димів від степу також помічено не було, тож знову рушили далі, вниз по Дніпру. В гирлі Сули минулого літа поставили з волі Володимира новий городок – Воїнь. Поставили на тім місті, де печеніги оцієї ж пори, в перше літо після Володимирового вокняжіння на отньому столі, переправившись непомітно на правий берег, раптово напали поночі на валку руських лодій і частину навіть встигли пограбувати. Русь насилу відбилася тоді, втративши більше сотні ліпших воїв і розлючений Володимир, що тоді Червенські городи воював, почувши ту лиху звістку від гінця, послав його назад до старшої дружини в Київ: "Робіть, що хочете, токмо до наступної гостьби в Царгород лодії з товаром в безпеці мусять бути!" Ліпші городники були послані, ліпших древоделей зібрали з Києва та ближніх городів і за два літа не лише городські стіни на високім валу підковою звели, захистивши пристань від суші з заходу та півночі, а ще й усю затоку пристані від основного русла частоколом прямо по воді відгородили, лишивши незачиненим тільки вузький до неї вхід – одній лодії на веслах пройти. Хитрість ту Володимирові восени купці підказали – ті, що до ромеїв ходили: "Треба, княже, – прогув якось Скурята, – звести там щось таке, як ото в Царгороді Хведосева лимань[415], значить." Довго довелося кумекати руським древоделям, як той княжий загад здійснити, а все ж вийшло на славу!

Усі лодії в затоці насилу вмістились: набилось їх там, як оюнів у козуб[416]. Густим лісом стриміли над ними підняті до неба гребки і можна було вільно перейти з одного крила пристані на інше прямо по суднах. У тіснєві тій просиділи два дні, перш, ніж рушили далі.

Валка лодій ішла поміж високих, вкритих шапками зелені скелястих берегів, що з кожним гребком Величкового весла хутко втікали з-перед його очей. Навколо така краса, а ти й на мить не можеш покинути свого весла, аби нею помилуватися, знай лише ногами вpirатись та випрямляти зігнутий стан, протираючи лавою свої порти.

Стерновий Угомон, прикриваючись дланню десниці від палючих променів, що били йому прямо у вічі, кинув до гребців:

– Ну, повернем отсе ошую, потім одесну, а там вже й Не-спи[417]! Чуєте – гуркоче?! Кидай гребти, доста.

Величко мав тепер змогу роззирнутись. Течія ставала все швидшою, береги все стрімкішими та за вигином русла попереду ще не було нічого видно, лише шуміло все дужче. Лодії в голові валки вже витягувалися в нитку, по одній у ряд. Згодом їхня, як і

решта попереду, підійшла до високого правого берега й стала на ківу, очікуючи своєї черги долати перший поріг.

- Як же ж отсе Дніпро скелю тут промив? - ніяк не міг второпати Величко: - У нас на Десні такого й близько немає, глина та пісок...

- Недарма люде кажуть, що вода й камінь точить, - зауважив Іверень.

- А ось я повім тобі, сівере[418] звідки пороги тут взялися, - втрутився в їхню розмову Угомон. - Оповідали колись мені старі люде, що як здолав Божич Чорнобога, то й породив з його льоду річки. Дніпро з Десною братом і сестрою народились. Давай вони сперечатись, кому старшим бути. От Дажбог їм і рече: "Хто з вас раніше до моря добіжить, той і матиме старшинство." Десна, як дівка, давай легшого шляху шукати: по низинках, по низинках, туди-сюди, туди-сюди... Дніпро ж собі навпростець попер. Стрілись, а Десна задніх пасе, Славутич попереду і води в ньому вже більше. Не сподобалось те Десні, давай вона в спину брата свого штовхать! А як добігли до скель, взялася Десна їх ламати й камінням перед братом греблі гатити - аби самій вперед вирватись. Десять і два рази гатила, а стримати Дніпро не змогла. Ну, Дажбог і признав його старшим.

А каміння те упоперек Дніпра й досі лежить, так ото його люде порогами прозвали, бо вода скаче через них, немов тобі через поріг ллється. А ще забори є. Там теж каміння упоперек русла лежить, тільки через забору лодіям вільний прохід є, а через поріг - ні: налетить лодія на камінь, то й кісток не збереш, годуватимеш раків на дні.

- Хех! - у подиві крутнув головою старий Глоба, княжий гість, що напівлежачи на мішках зі скорою, до цього часу мовчки слухав чужі балачки, почувши оповідь стернового, хотів сказати, що порогів же всього дев'ять, але змовчав - не любив дурних суперечок.

Величко не раз уже чув від інших про волюки на Дніпрових порогах та як не вдивлявся в те, що ж там, попереду них діється, проте второпати не міг, аж доки їхня лодія не наблизилась до отого Не-спи порога.

Упоперек стиснутого кам'яними берегами Дніпра стриміло з води величезне каміння, об яке з шумом та гуркотом билася течія. Вода немов кипіла, бризки летіли вгору й навсбіч, сиву піну зносило вниз, за тим ревищем не чути було жодного слова, здавалося, що люди поніміли й лише час від часу, мов риби, роззявляли широко роти та допомагали собі помахами рук. Одесну русла, під високим берегом в гряді каменів порогу була вузька прогалина в кілька сажнів завширшки і через неї поволі, по одній, протягували лодії. На високому березі вже стояла численна руська сторожа, пильнувала печенігів.

Коли дійшла черга й до Величкового судна, скутих рабів вивели на скелястий берег, за ними зійшла і решта мужів, а далі два десятки найсильніших гребців, роздягнувшись догола та зайшовши у бурхливий потік - хто до пояса, а хто й по шию, взялися лодію, утримувану з носа та корми двома ужищами, протягувати через прохід між каменями. Течія штовхала в спину, мало не збиваючи з ніг, каміння під ногами на дніпровому дні було нерівним та слизьким, раз за разом хтось, підслизнувшись, втрачав

рівновагу й замість утримувати та проштовхувати вперед лодію, сам розпачливо чіплявся за неї, аби не зірватися в скажений потік. Якби навколо їхнього судна було менше людей, вони навряд чи справилися б, тому їм допомагали ще й з берега: окрім ужищ, лодію штовхали, а часом навпаки, притримували двома довгими жердинами з прив'язаними на їх кінцях залізними гаками. Боялися, аби течія не побила лодію, вдаривши її об каміння, боялися, щоб вона не перевернулась, бо то була б втрата добутого важким трудом княжого товару, за котру князь, звісно, по голові не погладив би, та все ж, услід за іншими, чотири лави першого порогу у півверсти завдовжки здолало і Величкове судно.

Дарма, що почався ізок[419], вода на такій бистрині була холодною, аж різала тіло, тож ті, хто так довго борсався в воді, раді були вдягнутись та швидше сісти до свого гребка.

- Сподобалось? - усміхаючись самими очима, питав у Величка Іверень.

- Не такі вже й страшні ці пороги, - ловив дрижаки посинілий від холоду Величко.

- Ну-ну, - почувши те, загадково буркнув Угомон, ховаючи в густій бороді криву посмішку, - побачимо, що далі співатимеш, сівере...

Перед наступним порогом голова валки спинилась і скоро біля берега скупчилися всі лодії.

- Ночуємо тут. - велів і своїм Угомон. - Далі по дню на поріг. Четвертаче, - звернувся він до кашовара, - твоя черга до діла братись!

Три наступні дні тільки й мови було про п'ятий поріг, Дідом званий, або ще Ненаситцем.

- Пощо ж його отак нарекли? - не посоромився спитати за вечерею Величко, бо за дні, що провів на Дніпрі у лодії, вже вважався в гурті своїм. Русь велетенським становищем зайняла пологий лівий берег Дніпра трохи вище порога і готувалась до завтрашньої переволоки. Кожен четвертий стояв на сторожі становища, коли не на суходолі, так на лодіях, бо печенізький дух уже витав у повітрі, небезпека нічного нападу була надто ймовірною і напруга очікування туго натягнуеною тятивою дзвеніла в повітрі.

- Дідом? - озвався від казана Четвертак. - Бачив же - баби-птиці[420] коло нього живуть? Люблять це місце. Ну, а яка ж баба без діда?! - показуючи щербатого рота, зареготав кашовар.

- Мислю я, - втрутився Угомон, - що й Ненаситцем поріг через тих баб-ненажер звуть: тут і ворожити не треба. Баби, вони, звісно ж, ненаситні - подивись, як пхають рибу до свого мішка! Колись на моїх очах одна живу качку ковтнула - отака ненажера. А поріг цей ускрізь по берегах ще й густо кров'ю руською зрошений, виходить, що й до люду ненаситний. Та й не тільки руською... Багато люду смерть свою тут знайшло.

Мовчанка залягла поміж ними; лише глухо ревів у ночі Дід. Чи згадував хтось минуле, друзів своїх, що полягли ось тут, біля Ненаситця, чи хтось думкою був уже в завтрашнім дні, коли доведеться волоком перетягувати лодії, суходолом минаючи страшний поріг, а хтось із рабів, можливо, заздрихав тому вільному, котрий вже завтра зі

славою накладе головою, боронячи волок від печенігів та й вознесеться димом з дніпровського берега до Вирію, що у стократ ліпше, аніж тягнути нікчемне животіння в чужій стороні – кому те відомо? До чужого нікому й діла не було; година видалась така, що кожен, слухаючи ревище води, лише всередину себе зазирає.

Наступного дня ще й зорі у Сварзі не згасли, а становище поблизу Ненаситця заворушилося і взялось до роботи. Півтора десятки тисяч людей добре знали, що їм належить робити. Більша частина, щонайменше дванадцять тисяч воїв шикувалися стіною завдовжки ледь не в дві версти, прикриваючи собою на недосяжній для печенізьких стрільців відстані у півтора перестріли берег Дніпра, де мала бути переволока. Позаду них вже вели до низу порога скутих рабів, переносили з лодій вантажі, попарно вкладали на берег зрубані ще вчора та сплавлені вниз за водою довгі нетовсті колоди, по котрим судна мали бути витягнені з води, на них лягали круглі дерев'яні, густо змащені смальцем дубові та ясеневі котки, що бачили вже не один волок – їх по кілька десятків мали при кожній лодії.

Зі сходом сонця кількасот людей, взявши до рук довгі, прив'язані до першої лодії ужища, завмерли в напрузі, очікуючи наказу тисяцького Радищі.

– Ра-зом, н-ну!! – долаючи шум порога, пролунав нарешті його бас: – Ра-зом, н-ну!!

Лодія, поволі зрушивши з місця, з шурхотом деручи своїм днищем по дрібному прибережному камінні, вже виповзала на берег, скоряючись силі сотень людей: переволока почалася.

Величка поставили в другім ряду стіни. Всього рядів було три: перший і другий з довгими списками та високими черленими щитами, третій – з луками. І стіна, сама вигнувшись, немов супряжений [\[421\]](#) лук – від води й до води – щільно, надійно прикривала собою переволоку. Ті, хто так важко працює там, позаду, на волоці, мають бути впевнені у безпеці від печенігів: хоч би там що, скільки б не було нападників, стріли до берега не долетять, стіна й на крок не подасться назад, витримає напад і ворога відіб'є – тільки тоді в роботі їхній буде лад і зроблять усе вчасно.

Ярило поволі здіймався над лугом, прокладав по непорушному зерцалу води вище порога вогненно-рудю смугу, мов чародій перетворював скелі протилежного берега на щире золото, та ніхто з людей не звертав жодної уваги на дивовижну красу: ані ті, що стояли в стіні, ані ті, що трудилися на переволоці. Коли Ярилів круглий лик відірвався від верхівок далеких дерев і втратив свої чіткі обриси так, що й дивитися на нього стало неможливо, в глибині лугу уздовж виднокола почала виростати темна хмара, щомиті збільшуючись.

– Готуй-ся-а-а!!! Готуйся!! Готуйся! – понеслося від воя до воя уздовж стіни і перший її ряд припав на одне коліно, закрившись щитами й виставивши перед собою списи, другий, вперши втоки своїх ратовищ у перемішаний з камінням пісок та наступивши на них правицею, нахилився якомога далі вперед, спираючись на гострий нижній вінець [\[422\]](#) своїх щитів, а стрільці позаду них, наклавши стрілу на кибиць лука, приготувалися стріляти – також з коліна, аби хоч трохи бути захищеними від ворожих стріл. Сонячні промені били стіні прямо в очі: саме в тому й був задум печенігів, що

лавою мчали від сонця на стіну – вдарити з надією, що осліплена Русь щось та їй прогавить у своїй обороні. Кожного попереднього літа здавалося, певно, кочовикам, що їм не вистачило того разу зовсім трохи зусиль, аби прорвати стіну й оволодіти таким незліченним багатством Русі, бо інакше б не повторювалося з літа в літо одне й те ж саме.

Величко, весь у напрузі, дивився, як нечутно за ревом Ненаситця мчала на стіну печенізька лава, лише вчувалося під ногами дрижання землі, як хмарою здійснювалися в небо й провісниками смерті понеслися з вишини униз темні їхні стріли, скам'янів усім тілом в очікуванні удару, почув, як зовсім тихо забубоніли накінечники по його щиту та броні, а потім позаду нього, здається, хтось здавлено скрикнув, далі ще один і ще... Цієї ж миті розгарячила лава кочовиків на повнім скаку вдарилась у стіну: тріск дерева, дзвін укладу, іржання коней, людські вигуки злилися в один страшний гук січі й навіть перекрили собою шум порога .

Перший ряд печенігів, налетівши з усього розгону на списи стіни, так і не зміг пробити її чи хоча б зрушити з місця, дарма, що котромусь з нападників вдалося здолати перший або навіть проскочити й другий ряд стіни. Мишастий[423] печенізький кінь налетів на Величкового списа, здибившись, пронизливо заіржав від болю, печеніг махнув кривим своїм мечем, але Величко чи з ярості[424], чи зі страху за всієї немірної сили рвонув на себе міцне дебеле ратовище, що своїм втоком впиралося в землю і нахромлений на залізне вістря здіблений кінь разом зі своїм вершником навіть не спинившись у розгоні, перелетів через стіну й гримнув позаду Величка, котрий, здавалося, спиною почув, як хряснули кістки печеніжина під ударом якогось стрільця, що відкинувши, певно, лука, взявся за меч чи топір. Решта лави, наткнувшись на зупинених передніх своїх, скупчилась, втративши напір та швидкість, і враз стала нездатною до прориву стіни, зате легкою й близькою ціллю для руських стрільців. Щойно Величко з натугою вирвав з кінського тулуба списа й розвернувся знову до ворожої лави, як вона почала відкочуватись назад.

Вбитих і поранених віднесли до води, дорізали печенізьких коней, добили тих, що лишалися в живих, печенігів – січа робить з людей звірів.., за тим знову шикувалися в стіну.

– Ну ти й богатир, Величку! – Угомон плеснув його по раменю і в захваті прокричав на вухо: – З конем перекинув печеніжина!

Величко, котрий похвали й не очікував – якось вийшло те саме собою – мовчав, не знаючи, що й сказати.

– Ледь мене не розчавив! – кричав йому в інше вухо Рудько, стрілець, котрий мало не потрапив під падаючого коня. – А печеніг такий затятий! І лежачи, мечем махав. Добре, що топорище в мене довге, інакше й не підступився б...

Вої навколо Величка теж намагалися щось оповідати один одному, але від луку знову почала дрижати земля – печеніги широкою лавою вдруге посунули на стіну. Тільки тепер вони вже не перли напролом: зі свистом та моторошним гиканням лава підлітала, випускала хмару стріл і за півперестріла до стіни розсипалась на всі боки, а

за нею йшла наступна – знову з неба сипались стріли, несучи своїм залізом смерть, щезала, як і перша, за нею з'являлася третя, потім четверта... Так тривало довго і саме в тому й був ворожий замисел: виснажити русів, змусити похитнутися, спробувати відійти чи перешикуватись і ось тоді вже налетіти усіма своїми силами, аби зруйнувати такі їхнє шикування.

Не вдалося. Хоча втрати від невинних обстрілів несли обидві сторони, а руські стрільці не мали змоги сховатись, прикритися щитом, та все ж їм зручніше було цілитись, до того ж і стріл мали більше, бо в хід пішли й ворожі, котрих повно валялось і стриміло довкола, тоді, як комонні печенізькі стрільці в сутолоці битви підібрати чужі стріли не могли, а тому коли їхні колчани спорожніли, кочовики вдруге налетіли на стіну, проте знову нічого не змогли з нею вдіяти й відступили, полишивши перед стіною більше сотні вбитих.

Було вже за полудень. Знову перев'язували поранених і несли до волока загинувших воїв, вдруге за день підбирали стріли й перешикувались. Чекали третього нападу. А позаду стіни на волоці робота кипіла. Лодії одна за одною довгою чередою долали по котках мало не версту суходолу й опинялись нижче Ненаситця, де біля самої води в котлах варилася смола, там оглядалися днища суден після переволоки й у разі потреби конопатились та заново смолилися, спускались на воду, вантажилися й кидали на тихій воді укоті[425]. Ті, хто їх волочив, лишивши невеличку охорону, верталися до волока – допомагати іншим, чи ставати в стіну навзаєм вбитим або пораненим.

Одна лиш охорона на тих лодіях, раби та ще поранені могли дозволити собі роззирнутися навсибіч. Незабутнє видовище відкривалося їхнім очам. Вище по течії лютував і бився з Ненаситцем старий Дніпро. Перепад між початком і кінцем порога був сажнів зо три, весняна прибутна вода майже зійшла, пасма каменів, що перегороджували ріку, вже показали над поверхнею води свої голови, а тому всі дванадцять лав найбільшого та найстрашнішого дніпрового порога, що простягнувся на кількасот сажнів, були немов на долоні. Славутич скаженів: накопичена ним раніше сила з розгону вдарялася в камінні пасма, розбивалась на хвилі, сплески, бризки та водяний пил, запінені струмені закручували бездонні вири, нуртували поміж скелястих берегів, кипіли з клекотом, ревіли й гуркотіли, глухо стогнали і окрім того ревища води нічого не було чути – немов саме пекло виринуло на білий світ. Єдине, що цьому суперечило – так це дві веселки, що вигравали над порогом у променях призахідного вже Ярила.

Стіна ж стояла. Непорушно, мов скеля, немов дніпровий поріг. Від вранішньої зорі ні в кого, так само, як і на переволоці, у роті й ріски не було. Та про голод не думалось. Саме зараз, саме тут, біля Ненаситця, вирішувалось: успішним, чи ні буде їхній торговий похід до Царгорода. На четвертім упрузі[426], коли призахідне проміння Ярила світило їм у спину, стало зрозуміло – цього дня печеніги вже не наскочать тепер їм сонце у вічі битиме. Зате вночі можуть спробувати підкрастися, бо переволока тривала безперестанно і вдень, і вночі, адже переволочити по суші, вважай, тисячу лодій та ще не один десяток їх підконопатити й посмолити – тут навіть двох днів буде

замало. А кожен додатковий день і кожна ніч, проведені тут, біля Ненаситця – то печенігам подарунок, можливість досягти свого, для русі ж лише зайві вбиті та поранені. Через те стіна прикривала волок і вночі. Вибиваючись із сил, майже не спавши, сяк-так на ходу поївши, русь волочила й волочила свої лодії, стояла стіною, відбивалась від печенігів і лише під кінець третьої ночі, несподівано для кочовиків таки скінчила переволоку й рушила від порога раніше, аніж день настав.

Нижче Ненаситця, одразу ж за своїм поворотом одесну, Дніпро намив колись на рештках скель великий продовгуватий, в кілька верстов завдовжки, порослий осоками й дубами острів, котрий русь так і прозвала – Дубів. Було на ньому чимало високих могил, число котрих з кожним літом росло. Приставши до острова, лаштували кладу велію, аби віддати останню шану полеглим і вже пополудні душі їхні з димом полинули у Вирій – розповісти пращурам, що нащадки гідно тримають чепіги життєвого плуга, борозну ведуть пряму, по Кону, й не соромлять роди руські на бранній ниві, часом аж надто щедро поливаючи її власним кривавим потом. Тризна по ним була простою й короткою – не те місце й година не та. Усі валилися з ніг від втоми, а Дубів острів був великим і досить безпечним місцем для ночівлі двадцяти з гаком тисяч людей, тож варяг Торстейн, що стояв на чолі руського торгового сольства, порадившись з воєводою Агмундом, купцями й боярами, велів ночувати.

Величко звечора заснув, здається, ще й землі не торкнувшись, та перед самим світанком, ледь сіріти почало, прокинувся – змерз. Кутаючись в опанчу[\[427\]](#), почув тиху розмову рабів з їхньої лодії, прикутих до дуба, що ріс неподалік.

– От пощо ти веселишся, Івереню?! – питав тихим басом один і Величко здогадався по голосу – це, певно, той білявий здоровань, що сидів у лодії майже поряд із ним. – Коли сам речеш, що й чотирьох тижнів не мине, як продадуть нас? Тут плакати хочеться, бо скоро вже чужі зорі нам світитимуть, чужу воду питимемо і в землю чужу ляжемо, знедолені...

– Ти, Бусе, з рабською душею народився. – майже зі злістю відповідав ізгой Іверень. – А тому й на долю нема чого скаржитись, бо кінець тобі один: що на Русі, що в греках, чи сарацинах[\[428\]](#) або маврах[\[429\]](#). Я ж посміхатимусь навіть коли продаватимуть мене: дорожче візьмуть, більше цінуватимуть. Ускрізь люде живуть, щоб ти знав. Збрикнула моя доля, немов норовиста кобила, нема чого й ректи... Та тільки ніхто ж не знає, чи не крутне вона ще раз – тепер уже куди мені треба? Я ніде не пропаду – не того роду й не тієї вдачі!

– Е-е-е, – протягнув котрийсь третій, – зарікатись не можна, Івереню... На все воля Божа, один Отець наш Небесний відає, кому жити, а кому й померти.

– А ти що ж, – здивувався Іверень, – грецької віри, коли послухать?

– Так, християнин я єсмь, – відповів з покорою третій, але потім уже мало не з погордою додав: – вірую в єдиного Бога, Господа нашого, Ісуса Христа.

– Ха-ха-ха-а! – розгонисто, проте тихо розсміявся Іверень. – Ото вже! Стоятимеш скоро на торговищі в Царгороді з милості бога вашого.

– Ну що ж, – незворушно відповідав християнин, – посилає мені Господь це

випробування, бо не дає його більше, аніж людин витримати може. З радістю прийму його. Він милосердний, знає, в чім нужду маю і що по силі мені здійснити. Через те й спокійний я.

Княжому дружинникові байдуже було слухати розмови рабів-невдах, тому Величко позіхнув і знову поринув у сон.

Покинувши наступного дня Дубів, валка руських лодій пройшла хіба що якихось три чи чотири версти і знову вперлась у поріг, званий Онуком, котрий так перегатив Слауту, що той розлився, немов озеро. Знову, як і на першій Не-спи порозі, долали чотири його лави під правим, недосяжним для печенізьких стріл, берегом, і здалося вже Величкові, що порогам тим, заборам^[430], скелястим островам і просто велетенським каменям посеред Дніпрового русла кінця-краю не буде: "Та коли вже останній?!" – дивувався він, хоча й знав, чув від інших, нібито лишилося їм пройти ще три пороги, проте все одно навіть не вірилось, що колись-таки дід Слаута перетне всі ці скелі, проріже кам'яні береги, здолає їхню міць і полине широким уквітчаним лугом, як молодша його сестра, Десна. Та далі ще був Вир-поріг, або Будило, за ним Лишний, за Лишнім – Гадючий, з прірвою різних гадюк по обох берегах та зі страшним Вовчим горлом, через котре ніхто б не наважився провести лодії, а за ним же на тім порозі було, хай і не таке страшне, ще й Собаче горло, і тому знову робили переволоку, ненабагато меншу від Ненаситецької, бо берег був незручний, високий та скелястий, тож знову стояла стіна й боронила валку від печенігів, а гадюччя дійсно повно було скрізь по берегу: так і дивись, щоб не клюнула котра в ногу, бо тут-таки й лишишся, немов мало людині інших напастей – ворожих стріл, мечів та важкого труда на волоці.

За Гадючим порогом почало нарешті поволі стихати ревище води, валка пройшла три острови, а потім скелясті береги взялися дедалі більше стискати Дніпрове русло, течія все прискорювалась і коли воно круто звернуло одесну, а поміж берегами лишалося хіба що сажнів сорок, з піщаної коси на повороті й з обох берегів раптом рясно, мов град, полетіли на валку печенізькі стріли. Гибле це місце на Русі звали Протовчим бродом, а греки – Крарійським перевозом, бо тут печеніги завше переправлялися зі своїми кіньми з одного берега на інший – коса давала можливість комонним легко спуститись до води і кочовики щоліта стерегли тут руське торгове сольство, адже то була для них ще одна, ледь не остання нагода пожитися цінною скорою та й не тільки нею.

Били на вибір, знаючи, що відповіді майже не буде, бо лодії намагалися якомога швидше проскочити перевіз. На великих лодіях було трохи легше, адже тесова покрівля якось та й захищала від стріл, на менших та зовсім малих гребцям було дуже сутужно – щити й броня допомагали мало. Коли Величкова лодія пролітала мимо перевозу й печенізькі стрільці, сидячи на конях, сулили в неї стріли з обох берегів, багатьом у лодії було непереливки. Кілька разів накінечники стріл дзенькали об Величків шолом, з десятків вп'ялося в щит, поруч захрипів котрийсь із рабів і тут же вхопився за груди ще один, а вже за мить і Величкові стріла вп'ялася в ногу на два вершки нижче правого коліна. Доки минули той Протовчий брід та широким лівим

рукавом Дніпра притиснулись до Хортичого острова, подалі від печенізьких стріл, у Величка в чоботі аж хлюпало від крові. Дивно було, як та стріла вцілила йому в ногу, адже і щит, здавалося, прикривав з боку шуйці, і облавок був досить високим та тільки що про те мову вести, коли вже сталося? Лодії одна за одною приставали до острова – русь ніколи не минала Хортичий, де ріс Старий дуб, котрому всі подорожні приносили пожертву.

На Величкове щастя бронзовий чотиригранний накінецьник печенізької легенької стрілки застыг неглибоко і Угомон, зробивши надріз, досить швидко виколупав його з рани кінчиком свого ножа. Величко, пам'ятаючи першу свою рану та стриві насміхання, терпів, ані пари з вуст, чим викликав неабияку повагу серед гребців.

– Дивись, – показував стерновий Величкові жовтуватого гостряка, – вістря погнуте. Мислю так, що поковзом по чийсь броні спершу пройшла, а тоді вже твою литку знайшла. Терплячий ти до болю – добрим гриднем станеш, витязем!

Величко від тих слів розцвів, мов мак, навіть вуха горіли. Хотів ввернути щось про першу свою рану та схаменувшись, посоромився, промовчав. Потім поглянув убік – там лежали тіла двох загиблих від печенізьких стріл рабів: Буса й Івереня. Спливла в пам'яті випадково почута вночі на Дубовім острові їхня розмова і слова того третього, християнина: "...На все воля Божа, один Отець наш Небесний відає, кому жити, а кому померти." Так виходило, ніби одного той чужинський Бог почув і легку смерть йому послав, а іншому тут же й довів, хто насправді долю людську в своїй десниці тримає. Недарма ж, певно, і стрий Сивер, котрий за своє життя стільки всього перебачив та визнавав, ту віру чужу прийняв; жаль, що ніколи його про те не питав, не цікавився нічим, окрім Волхитки та науки воїнської – чи не вперше в житті пожалкував Величко. Чому сирота Доморад так хотів стати посвяченим в чужинську віру, що навіть притулок у Сивера покинув та подався аж у Вручій – шукати грецького жреця? Спитати б... А в кого?

І ще одна думка засіла раптом у Величкової голові, навіть попри біль від рани ніяк не давала спокою: то хто все ж таки над долею людською панує – Суд, чи може, дійсно, цей дивний чужий Христос? Чому саме в цих двох влучили стріли, а не в того, третього, що так упевнений в силі Христовій? Чому він таким спокійним був? Впевненість його з віри в бога свого, Христа, виходила. Чи здатен хоч хтось на Русі, хто рідних Богів шанує, окрім волхвів, звісно, говорити так, не похваляючись анітрохи, про день свій майбутній?

А Волхитка? – згадалося раптом Величкові. Вона ж, виходить, дійсно наперед відала, що на неї чекає зустріч із князем і що буде вона з ним, а не з Величком чи там Олесем... Та відати що саме в долі твоїй колись там станеться – це одне, а бути впевненим у тім, що Бог вбереже тебе від лиха і сам-на-сам із ним не полишить – зовсім-зовсім інше...

В голосі раба, згадував Величко підслухане тієї ночі, чулося щось значно більше, аніж проста впевненість – непохитне якесь переконання в Божій підтримці себе, того, хто в Нього вірує, в підтримці за будь-яких обставин. От чого не відчув, не помітив

Величко у Волхитці! Зате цей раб, він відає незбагненну таїну, іншим недоступну, якщо такий спокійний навіть коли його на продаж везуть за тридев'ять земель.

Схотілося раптом Величкові розпитати того раба про Христа, тільки... Тільки ж як це зробити? Перед дружиною соромно до раба звертатися і взагалі... Та й не знає він котрий з невільників те говорив, мовчазні вони всі, окрім Івереня. Нехай уже.

А тим часом, полишивши біля лодій достатню охорону, русь ішла до дуба й ставала велетенським колом. Торстейн з Агмундом, найіменитішими боярами, купцями й тисяцькими з пошаною творили під дубом жертвну потребу, дякуючи Богам за те, що допомогли здолати пороги й просили в них легкого шляху до Царгорода. За тим до крилатого розлогого велетня рушило вже все коло й кожен прагнув почепити на гілля, чи на стовбур, або хоч покласти біля дерева власну свою пожертву. Спираючись на списа, прикульгав до Старого дуба й Величко. Як зумів, прошепотів слова подяки Перунові й за звичкою Дажбогові, хотів покласти до коріння свого ножа та подумав, що на такому важкому шляху зброя може йому знадобитися, тож дістав із пояса срібну ногату, потім, помисливши, ще одну і запхнув обидві стелазі [\[431\]](#) поміж зморщок дубової кори – щоб не було образи ані Перунові від княжого гридня, ані Дажбогові від сувира.

Ще п'ять днів лишилися позаду: день тризни за полеглими на останнім порозі та Протовчому броді й чотири дні спокійної і тихої плавби Дніпром до Білобережжя. Опісля двох з половиною тижнів майже безперервного ревища води на порогах і заборах та смертельного протистояння печенігам, ці чотири дні видалися Величкові прямо-таки насолодою: гребти за течією було зовсім неважко, велетенська валка стрілою мчала Дніпром до моря, Ярило грів тіло й душу своїм золотавим життєдайним промінням, рана на литці гоїлась – хіба багато потрібно молодому воєві, що живим вийшов із недавньої січі, аби почуватися щасливим?

Острів, званий Білобережжям, – то давня й постійна обитель Русі на виході з Дніпра в Руське море. Величкові він видався зовсім маленьким, як на його окомір – заледве поміщалоя на ньому руське сольство. Береги високі, круті, ледь не прямовисні: видно було, що їх досить легко розмивали морські хвилі, вкладаючи розмитий пісок в міліну навколо острова. Жодного деревця, чи хоч чагарника якого – лише рано пожухла на сонці травичка. Стояло зо два десятки сяких-таких глинобитних жител: київська сотня щоліта охороняла острів від чужоземців, бо тут лодії руського торгового сольства завжди відпочивали після сплаву Дніпром та готувалися до морського переходу.

І цього разу три дні пішло на те, аби оглянути й полагодити кожне судно: підконопатити, просмолити, поставити щоглу, оснастити його вітрилом – море не ріка, найменша недбалість коштуватиме не лише втрати людських життів та лодії, але й усього товару, що на ній знаходиться. Княжа дружина відпочивала, лодії – то не її турбота, тож Величко разом з іншими гриднями купався в морі, дивуючись, як легко солоня морська вода тримає на собі людське тіло.

Очільники торгового сольства молили Богів про попутний східний вітер, просили хоча б безвітряної погоди і ті почули моління Русі. Коли рано-вранці четвертого дня

Ярило визирнув з-за синьої морської далечини, золотава стежка від його колісниці побігла по вже збриженій вітром поверхні води. Підняті на ужищах смугасті різнобарвні вітрила з вигаптованими на них племінними оберегами – княжим тризубом, ликами Перуна, Ярила, Велеса, Макоші та безліччю інших, ловили східний подих Стрибога і витягуючись у валку, незліченною чередою посунули вздовж морського узбережжя на захід.

Ще ранок і в день не перейшов, а Величко, вчергове відкинувшись з гребком назад, помітив на узбережжі якийсь комонний натовп. Після порогів він навіть з відстані в двісті сажнів упізнав печенігів.

– Ген!... – Величко аж затнувся і мотнувши ошую головою, таки випалив з подивом:
– Печеніги!

Вигук його нікого, здавалося, не здивував. Старий Глоба на те лише закректав, перевертаючись на мішках зі скорою з одного боку на інший, і позоривши на берег, погодився:

– А так! До самої Дністрі[432] назирцем за нами йтимуть, вражі діти.

– Пощо? – здивувався Величко. – Їм же нас не дістати!

– Чекатимуть, чи Стрибожич не переміниться. Бо як подме від Царгорода та добру хвилю здійме, то море може дрібні лодії на берег викинути – їм на поживу.

– Та як же се?! – сторопів Величко. – Пороги пройти, а тут отак просто...

– Не діждуться! – не стерпів Угомон. – При мені двічі таке бувало і кожного разу вся валка висаджувалась на берег, аби своїх боронити. Тут спуску давати не можна. Нехай хоч на шість гребків буде насад, а все одно – боронитимемо, наче то княжа лодія. На те ми й русь, щоб разом! Печенігам один раз попусти, потім жалкуватимеш, скільки й житимеш.

Що вище здіймався по Сварзі Ярило, тим дужчав вітер, хвилював перед собою море і лодії то злітали на гребені хвиль, то важко падали поміж ними. Величка від того мутило, здавалося, немов жаб наївся, а ті тепер ворущаться в шлунку. На лодіях давно вже не гребли, весла вийняли з кочетів, бо при такій хвилі толку від них ніякого. Позеленілий сумний Величко сидів на своїй лаві, тримаючись обома руками, аби не впасти й відчував, що його ось-ось знудить. Навіть встиг пожалкувати, що подався в княжу дружину: за що йому отсі муки?!

– Що, Величку, взнав Руське море? – глумився над ним Глоба. – Се тобі не на санях кататись!

Величко мовчав. Соромно було, що він такий чи не один на всю лодію. Після того, як хвалили його за січу з печенігами, нинішнє своє становище вважав ганьбою, тільки ж вдіяти нічого не міг. Ті дні, що валка рухалась до гирла Дністрі, були найважчими в його житті, навіть стрієві знущання під час воїнського науку в Коропі здавались йому дитячими забавками. За Дністрію печеніги вже не турбували русь, понад цією рікою жили тиверці, тут додалися ще лодії з їхньою даниною київському князеві, валка повернула на полудень, море було спокійним, тож рухалися зовсім близько від берега, за півтора-два перестріли до нього. Величко ожив і коли за тиждень дістались

Месемврії[433], де здавна було зведене велетенське становище для руських гостей, він лише сором'язливо усміхався, коли хтось нагадував йому про ту ганебну болість, часом навіть сам піджартовував над собою.

Руське торгове сольство по ряду з ромеями мало лишатися в тім становищі все літо. Лише півсотні руських купців дозволено було одночасно перебувати в Царгороді. Більша частина гостей по черзі змінювали один одного, торгуючи лише по тижню, чекаючи повернення інших купців із Царгороду, до якого було ще кілька днів плавби морем. Величко, який усю путь сюди тільки й мріяв, що побачить Царгород на власні очі, навіть обурився вголос:

- Як же се?!

- А ти мислив, ніби ромеї отаку прірву воїв до себе в стольний город пустять? - Угомон засміявся: - Чого схотів! Дурні вони були б: то все одно, що вовка до себе в хлів зачинити. Боятися ромеї русь! Сидітимемо тут. Було би тільки срібло - вина хоч залийся, дівки продажні табунами, гов'ядо і брав болгари привезуть скільки треба - гуляй собі!

Становище їхнє знаходилося на невеликому півострові, що оточений був валом зі стінами, за котрими весь час вартувала ромейська залога. Поряд з руським станом вирувало торговище з тавернами та домами розпусти. Не менше, ніж повій було тут і ромейських нишпорок - куріозі[434] - ті дивилися за русами в два ока й слухали в обидва вуха; чи не збираються часом дикі тавроскіфи раптово напасти на Константинополь?!

Місцина навколо здавалась Величкові майже неживою: невисокі, покручені дерева з отакеними колючками, ріденькі кущі, пожухла, майже геть витоптана тисячами ніг трава - все наскрізь пропечене чужим, безжальним, палючим сонцем. Спека, небо якесь блякле, з птахів одні лиш чайки, горлиці та одуди. Вода на смак неприємна, тепла, в морі ще й солоня. В Короп раптом схотілося, до ніжної зелені деснянського луку, до тихого шуму соснового бору. Стрий Сивер згадався, слова його: "Дівок на твоєму віку буде багато, а рідного луку, Десни нашої більше ніде не знайдеш". Бачив не в одного дружинника на грудях маленькі торбинки з рідною землею, а він, дурень, подався від своїх могил з пустими руками. Ех... І якось несподівано для самого себе полинув туди думкою: "Як вони там? Косовиця в них, певно, скоро. Зараз березовиці б холодненької..."

Вишня вийшла на ґанок з туязем, пошукала очима Молибога: той, за звичкою, терся біля Губара, що саме витісував сокирою нову крижівницю для воза, навзамін тріснутої. Чимале вже цуценя вовтузилося біля них.

- Синку, а візьми ось зерна та сходить з Поладом птицю погодуйте. Біжком, бо вже на полудень повернуло.

- А Рябка з собою можна взяти?

- Не треба, птиця боятиметься.

Малеча, взявши посудину з зерном, слухняно почимчикувала до протоки. Там

серед виводків диких гусей та качок жили собі й домашні, що нічим, власне кажучи, поміж вільних і не вирізнялися: сіверяни понад Десною споконвіку розводили водоплавну птицю прямо на лузі, забираючи її звідти тільки восени. На воді, у гурті, виводкам вдосталь корму і до того ж безпечно – жоден хижак не підкрадеться непоміченим. Хитрість коропська в тім, що до нанесених навесні гусками й качками яєць додаються ще й зібрані з гнізд дикої птиці; самки їх висиджують, потім дорослим парам обрізаються махові пера крил і виводки переганяються на протоку, де ті й живуть до пізньої осені, а щоб не забули господарів та не гайнули у Вирій, дорослих птахів хто через день, а хто й щодня підгодовують зерном чи хлібом. В кінці літа, коли ще молодь на крило не стала, виманити виводок на берег та пригнати на чолі зі старшими в двір, аби і в молодняка неквапно обрізати крила, то вже й за роботу не вважається. Опісля ж хай собі знову плентаються до води – аж доки лід не стане, а птиця, готуючись до холодної зими, жирку не нагуляє: тоді вже й до ножа можна братися, знову лишаючи на весну тільки кілька пар – для розведення.

– Гуси-гуси-гуси!! – в два голоси гукали біля води Молибог із Поладою. – Гуси-гуси-гуси!!

Два виводки, певно, вже зачекалися їх, бо плавали неподалік і одразу ж подалися за вожаками до берега. Молибог, наслідуючи старших, поважно, без поспіху узявся сипати біля води дві купки жита, примовляючи:

– Їжте, гуси, господаря не забувайте. Позавтраму ще принесемо.

Почекавши, доки ті поїли, Молибог повів Поладу плесом трохи нижче по течії, туди, де стояла на припоні Сиверова довбанка: тут зазвичай годували крижнів.

– Тась-тась-тась!! – скоромовкою завели діти інше: – Тась-тась-тась!!

І коли вже погодували й цих, Молибогові впало в око, що в довбанці лежить полишене кимось весло.

– Хочеш, на довбанці покатаю? – Молибог враз забув про все на світі.

– Хочу... – за зиму дівча вже вищебеталось і розмовляло чисто. – А ти хіба вмієш? – засумнівалася раптом Полада.

– Авжеж! – пхикнув спогорда брат, хоча сам ще ніколи не веслував.

– Попаде нам...

– Боягузка!

– Я ще плавати не вмію.

– От і навчишся!

Полада і в однодеревку сідати боялась, і зі старшим братом, котрого любила, полаятись не хотіла. Трохи повагавшись, вона таки наважилась.

Обережно ступила в довбанку й одразу ж присіла на носі блаженного суденця, вчепившись обома руками за його облавки. Молибог зняв з вербового сучка петлю налигача, кинув вервіє на дно, спритно пробрався мимо Полади на гузку, узяв весло та почав відштовхуватися ним від дна. Спочатку те йому не вдалося – сили виявилось замало, але кілька хлоп'ячих зусиль таки зрушили суденце з місця і однодеревка, добряче хитнувшись, таки ковзнула по воді.

Навіть гребти у Молибога по-справжньому не виходило, а щоб розвернути довбанку носом по течії – тим більше. Тож лодійка їхня крутилась на воді туди-сюди й навіть Полада зрозуміла, що біда неминуча. Від страху вона вклякла на місці та з жахом дивилась на брата. Той вже не раз плавав на однодеревці з Сивером та Губарем, бачив, як дорослі вправно кермували веслом, але тепер в поспіху не міг второпати, що на течії не варто смикатись: постав весельце руба й повільно його повертай, куди треба. Відтак течія крутила довбанку на всі боки, рідний берег і терем на ньому поволі віддалялися, одесну вже відкрився плес правого берега, а Молибогові все ніяк не вдавалося справитись з однодеревкою.

Коропська течія тим часом вже винесла їх прямо на той плес, попереду на поверхні води стало видно буруни, які наближалися, Молибог зрозумів, що то затоплений корч, спробував взяти хоч трохи ближче до берега, аби його оминути, та коли ніс довбанки був уже сажнів за чотири від жовтого пісочку, весло під водою втрапило поміж двох корчів – його мовби хтось ухопив і затиснув, довбанка від того хитнулася, Полада зойкнула з переляку, а вже наступної миті душогубка перевернулася, накривши собою обох малих плавців.

Молибог наступного літа мав стати отроком[\[435\]](#), а сіверянські отроки плавають, як риби. Тож, раптово опинившись у воді, він нітрохи не злякався, випірнув та й по всьому. Поладу ж у воду кинуло вниз головою та на її щастя в тому місці відходила піщана коса й дівча, дарма, що не вміло плавати, наткнувшись руками на дно, відштовхнулось від нього й піднялося до поверхні – не так вже й глибоко там було, хіба що аршинів півтора. Жага життя одразу ж змусила Поладу щосили борсатися, а не безвільно тонути й Молибог умить вже був біля неї та допоміг дістатися близького берега.

Полада, наковтавшись води, на березі аж до сліз кашляла, пирхала й відпльовувалась, а Молибог ще й лаяв за те сестру. Коли ж та отямилась і трохи заспокоїлась, вони зняли з себе одяг, як змогли, викрутили з нього воду й знову натягли на себе. Тим часом перевернуту довбанку віднесло далеко вниз по течії, весла взагалі ніде не було видно і який толк був наздоганяти однодеревку по берегу чи вплав? Все одно перевернутій довбанці та ще й без весла ради не даси, а від різок вже ніяка сила не відверне. Був би Молибог сам, переплив би на рідний берег та й по всьому. А оцю малу плаксу куди подінеш?

– Годі ревіти. Пішли, – смикнув він Поладу за руку.

– Куди-и?? – ще більше зайшлася плачем сестра.

– Цить, кажу тобі! Обійдемо лугом та через Плавучий міст і вернемось. Бо покину!

Остання погроза видалася Поладі страшнішою за невідступну кару вдома, тож вона вже мовчки попленталась за братом.

Правий, хоча й високий, проте досить пологий берег Коропа, на котрому вони опинилися супроти власної волі, був уздовж води голим, порослим понад водою лише високою, майже в зріст дорослої людини, осокою. Молибог ішов попереду, Полада за ним. Часом їм траплялися вже опустілі пташині гнізда, часом якась звірина кидалась від них навтьоки, десь збоку взялися дзявкати лисиці, потім почала траплятися

різуха[436] й вони добряче нею порізалися: дісталось й рукам, і ногам, навіть на обличчях з'явилися тонкі болючі порізи, що кровоточили.

Полада знову завела свої реви, тож Молибог удруге мусив на неї шикнути:

- Цить мені! Вовків накличеш.

Нагадування про страшного звіра враз змусило дівча замовкнути: тільки підборіддя тремтіло та сльози горохом котилися з очей. Тим часом смуга високої прибережної трави скінчилась і вони вийшли на пастівник роду, що лежав, оточений деснянськими протоками: зі сходу та полудня Коропом, а з півночі Виттю. До Плавучого мосту було не так вже й далеко – півверсти, чи трохи більше. Коропське стадо паслося в якихось півста сажнях від них. Побачивши те, навіть Полада почала заспокоюватись, а Молибогові прийшла в голову добра думка, що течією одnodеревку якраз до мосту й принесе – коли вже й дістанеться різок, то хоч не за погублену довбанку.

- Ну ж бо, ходу! – завівся зраділий Молибог і вже зірвався бігти, коли раптом від стада до них помчали двоє здоровенних сірих псів: такі накинуться – порвуть у клоччя. "Ще й за сестру попаде" – зрозумів Молибог і поваливши Поладу на траву, прямо на свіжі коров'ячі млинці, впав на неї, аби прикрити собою від лютих псів. Ті підлетіли, заходячись гавкотом, і якби діти бігли, а не лежали непорушно на траві, то невідомо чим би все те скінчилось. Молибог лежав на сестрі й не чув, як гукав до собак комонний пастух, що тут же підлетів на коні й захистив малечу.

Спішившись, він підняв обох переляканих, замурзаних далі нікуди мандрівників і надавши собі суворого вигляду, здивовано спитав:

- А чиї ж се ви будете?

- Сиверичі ми, – трохи оговтавшись, з гідністю прорік Молибог.

- Ти ба... – тільки й спромігся вичавити з себе пастух, міркуючи, яким же чином ця малеча втрапила на інший берег Коропа.

... Заклопотана Вишня не одразу схаменулася, що в дворі чомусь довго не чути дитячого лементу. Згадала про птицю. Здивована, виглянула за ворота – на плесу, біля води нікого не було. Материнське передчуття лихого змусило її все покинути і мало не бігом податися на Короп. На прибережнім піску добре було видно босі дитячі сліди; там, де до молодії верби зазвичай припиналася Сиверова одnodеревка, валявся покинутий туязь, сама ж довбанка щезла...

У Вишні і серце обірвалося в грудях. Забувши про все на світі, вона побігла берегом, пильно вдивляючись у мерехтливу під Яриловим промінням воду протоки: чи ніде не побачить злощасної душогубки з дітьми. Вже й русло повернуло одесну, до стіни лишалося хіба що кількасот сажнів, коли Вишня вгледіла під протилежним берегом перевернуту довбанку. Небо почорніло в очах, їй перехопило подих і в німому крикові застиг відкритий рот: "О, Боги!! За що?!"

Пливти?! Пірнати?! Але хтозна, де саме й коли потонули діти... Звати Губара?! – думки в голові скакали, плуталися, аж доки ще одна не вжахнула її остаточно: "Що я Сиверові скажу?!" – пополотніла Вишня й оскільки до города було вже значно ближче, аніж до власного двору, вона, не чуючи під собою землі, побігла шукати мужа: а кого ж

іще на всьому світі?! Добігла вже до криниці, аж раптом перечепилася об щось і ледве не впала, порачкувавши на чотирьох мало не сажень. Блискавкою стрельнуло, що це якась сила прагне, аби вона втратила ще й ненароджене дитя і Вишня злякалася навіть більше, аніж коли побачила перевернуту довбанку. Спинилася з остраху, зиркнула мимохіть на міст...

Мостом без поспіху плентались дві малі постаті – такі знайомі, такі рідні! Тепер уже подих їй перехопило від радості. Хотіла гукнути до них, підбігти, обійняти, аж раптом, уперше, відколи матір'ю стала, зродилася в душі незнана раніше злість і Вишня, тут же виламавши з лозового куща довгу різку, твердою ногою рушила до своїх чад, що не помічаючи матір, виглядали посеред мосту отцеву довбанку – коли ж це її течія принесе?

"Мати наша, Макош! " – обімліла Вишня, наблизившись: обоє з ніг до голови були перемазані гайном вперемішку з власною кров'ю.

– Капосні дітиська! Ось я вам!

Неочікувано почувши материн голос, Молибог похолов, а коли ще й побачив у її десниці лозину, то й узагалі обімлів: зараз, просто на очах у пастухів, його, Сиверича, поженуть додому різкою!

– Мамо! – відчай одразу ж підказав Молибогові, що слід діяти: – Онде довбанка наша пливе! Негоже добру пропадати!

– Ти бач, господар який! – і мамина різка обпекла сідниці шкодія: той аж підскочив на місці.

– За добро він мені печеться! – другий удар прийшовся на плечі. Молибог зойкнув і не встигла Вишня замахнутися втретє, як він прямо в одязі стрибнув у воду. Випірнув і наввимашки подався до берега, подалі від різки.

– Прийдеш додому – отець і шкуру спустить! – твердо пообіцяла Вишня та вхопивши за руку Поладу, що знову завела плачі, рушила до свого берега:

– Горе ти моє, ходімо хоч умию: перед людьми ж соромно...

Тим часом Молибог, вибравшись на берег та поглядом проводжаючи матір з сестрою, що потроху віддалялися, прошкуючи до города, гарячково обмірковував, що ж йому діяти далі. Насправді довбанку з мосту він, скільки не вдивлявся в синю миготливу далечінь коропського русла, так і не побачив і тепер боявся навіть подумати про те, що його чекає, коли провина стане відома отцю.

Для двох круків не було на світі нічого цікавішого, аніж спостерігати за гніздовищем двоногих. З висоти пташиного лету добре видно, як уже котрий день із самої весни десятки їх снують по землі, кублячись у розі між двома річками. Вигуки й стукіт гострого по дереву лунають від сходу сонця й до вечірнього смерку. З подивом зорили круки, як забираючи під себе весь вільний простір, шириться те гніздовище, зростає вгору, стає ні на що не схожим з уже баченого парю на довгім віку: ані на гнізда птахів, ані на нори чи лігва звірів; хіба що бобри так само мостять свої житла з дерева. Дивні ці двоногі; мудрі круки, давно, все життя за ними спостерігаючи, знали вже достеменно – варто цим заворушитися, мов бджолиний рій, до купи зібратися –

обов'язково щось станеться і, хто знає, чи не буде тут невдовзі гайворонам з лісу ласої поживи?

"Людей на спільну роботу згуртувати – то наче багаття розвести. Спочатку важко, інколи й до розпачу – доки ще в них вогонь завзяття не розгорівся, а тепер тільки встигай, мов дрова, загад їм підкидати" – дивувався про себе Сивер, спостерігаючи з вежі воріт дитинця, як навколо злагоджено копошилися дванадцять десятків родовичів. Терем зі стражницею вже постали, нині піднімали вежу воріт, чотири кутові й стіни поміж ними – вінець за вінцем, по два в день. Здавалося, ніби вчора клали ось під цю вежу воріт принесеного в жертву Перунові бойового коня, а минуло відтоді вже... та шість тижнів сплило за водою! Жовтаві зруби ще й не посіріли, радували око свіжотесаною деревиною, майбутній двір дитинця весь був завалений купати трісок, рештками осикового тесу від покрівель та обрубками дубових кряжів. Тепер Сивер думкою заглядав далі, ніж на місяць вперед – а як інакше: коли йдеш чи біжиш, маєш не лише під ноги дивитися, а й уперед трохи: щоб лоба не розбити.

Що терем, що стражниця – обидвоє нелегко далися; час від часу мало не на ножах сходилися з сотником: той, знай, своє гнув і ні в чому не бажав поступатись, про все він, бачте, знає, все щоб по його волі було. Терем звели по-новгородському, як просив, як пояснити зумів. Що й казати, в Києві тереми ставлять не зовсім такі, як у Новгороді! Багато чого підказав йому Рибота, тільки ж аби й він так слухався городника, як Сивер його. Бо одна річ сказати, яку забаганку хоче в своєму теремі мати сотник, і зовсім інша – як те в дереві зробити...

А все ж те вже позаду і невдоволених немає, навіть гридні з охотою переселилися в нове своє житло – чого ж, хто б не хотів! Тепер про іншу стіну слід мислити, ту, що закрийє собою весь ріг між Коропом та Ятрицею, опояше дитинець додатковим укріпленням, з'єднається зі стіною Коропа та й буде захистом для родин сторожі й княжих ремісників. Сивер вже вкотре обмацував очима місцину, де проходитиме стіна і кожного разу натикався зором на житло Орогості. Ніяк не вдавалося його оминати. Непросто буде – відьма є відьма...

– Тягніть уже! – нетерпляче гукнув знизу Будаї, коли обидва ужища, що ними піднімали на городню [\[437\]](#) стіни чергову колоду зрубу, натягнулися, мов тятива лука. Там почули і колода нарешті повільно поповзла вгору по двох довжелезних, навскісно приставлених до городні, жердинах. Сучки на них були прикро обтесані, а самі соснові жердини ще й обмазані салом – аби колода при підйомі легко, без опору, ковзалась.

В стіні дитинця лежало вже мало не чотири десятки вінців, тож підйом десятипудової колоди на висоту в добрих чотири сажні вимагає не тільки сили та обережності, але й злагодженості в роботі та уваги. Сивер таки добився, щоб два десятки ліпших теслярів роду працювали на дитинці постійно, а рід ще й платив їм у складчину по гривні в місяць. Решта родовичів трудилися поперемінно: кожна сотня щотижня виставляла новий десяток для простих, підручних робіт – то колоди ошкурити, то нагору їх підняти, або рів копати та вал насипати. Старотцям вистачило розуму втямити, що коли зиждиримуть одні й ті ж древоділи, толку буде куди більше,

аніж якщо кожного тижня приходитимуть нові та ще й без хисту до теслярства.

Колода поволі посувалася вгору; півдесятка родовичів з Будаєм на чолі, зирили на неї знизу, бо вже й наступна була готова до підйому, коли ж це щось нагорі пішло не так: одна з двох приставлених до стіни жердин раптом посунулась верхнім своїм кінцем убік і колода, втративши без однієї опори свою рівновагу, хитнулась, тонший її кінець ще піднімався, тоді, як товщий спинився, впершись у зруб, а тоді ужище раптом спорснуло з тоншого кінця і дубовий кряж, завмерши, здалося всім, на мить в повітрі, раптом гайнув блискавично вниз, гупнув з розгону на купу обрубків, аж земля задрижала, підскочив одним кінцем і немов велетенською рукою змів зі столу життя старого Негоду, що забарившись, протоптався на одному місці замість дременути куди очі дивляться.

- ...режись! - ще линуло згори запізніле попередження, а душа Негоди вже покинула тіло шевця, дивуючись певно, такій раптовій, такій легкій смерті. Присутні ще якусь мить ошелешено дивилися на розпростерте на землі тіло, потім кількадесят горлянок присутніх гукнули разом, як одна людина, щось нерозбірливе й усі кинулись до нещасного - вмить опустіла навіть висока городня стіни. Скоро вже ціла сотня родовичів, стягнувши з голів своїх, в кого були, шапки, стояла навколо загиблого.

Сивер був у гурті й мовчав - як і всі. А що було ректи? Така ось в Негоди доля. Хто відає, що чекає тебе самого вже завтра, або й сьогодні надвечір? Не набагато й старшим був від нього загиблій - чи не ровесником Рикушеві доводився. Разом колись, ще в отрочтві, на Коропі купались... Тільки й різниці між ними, що онуки Негоди від Сиверового сина старші. Згадалося, як на княжім пиру дякували старотці Володимирові за милість його - встановлений князем оброк для города. Ось і почав рід платити ціну за княжий городок, за ймення пишне й гордовите - Хоробор: не сріблом, а життями. Негодине перше, а чи останнє?

Що б не сталося на білім світі, всьому має бути причина. Доки посиляли за Негодиними домочадцями, доки вкладали тіло на воза й під плачі невісток, бо супруга загиблого давно вже чекала мужа у Вирії, везли уздовж стіни до рідного житла, теслярі ретельно обдивлялися злосчастний кряж - шукали причину: дупло чи свиль[438], морозбоїну[439] або гниль: хоч щось незвичне у дереві, котре могло би пояснити таке раптове нещастя. Шукали, проте не знаходили, і Сивер, розуміючи, що сьогодні роботи вже не буде, пішов уздовж стіни до Коропа - туди, де мав постати колись косий острог. Помислити хотілося, та не встиг навіть до берега дійти, як на нього мало не налетів Молибог, що шпарив попід стіною, аж сорочка пузирем здіймалася.

- Ти куди?! - здивувався Сивер. - Трапилось щось?

Захеканий Молибог мовчав, відсапуючись, а перевівши трохи дух, почав щось мимрити про весло та корчі.

- Не бурмочи під ніс, мов дід, - порадив синові Сивер, - чітко мені кажи: що трапилось?

- Та-а... Отче, - набравшись духу, раптом рішуче мовив Молибог, - я шкоду велику зробив... От.

- Яку таку шкоду? - нахмутив брови Сивер.

- Довбанку нашу перевернув... І весло згубив, - похнюпився малий.

Сивер дивився згори на сина: іншим якимось разом, певно, розсердився б одразу, та смерть Негоди щось таке перевернула в його душі й бажання провчити Молибога різкою не виникло, натомість згадалися свої дитячі шкоди - хіба ж мало їх було? А ще знову подумалось, що ніхто долі своєї не відає - чи дійде сьогодні до власного житла хоча б... І Молибогова шкода раптом такою дрібничкою здалася, що усмішку в бороді ховаючи, поклав десницю на дитяче плече й неочікувано для самого себе... похвалив сина:

- Молодець, що сам зізнався. Де ж вона?

Молибог, не вірячи своєму щастю, чомусь навіть почервонівши, схвильовано взявся оповідати, де застягла перевернута довбанка:

- Отам, отче! Під тим берегом за щось вчепилася.

- Ходімо, добро маємо рятувати.

- А весло? Весла ж немає - гребти як?

Вони вернулися до злочасного місця.

- Дід Негода тут погибель свою щойно знайшов, - узявся пояснювати Молибогові причину скупчення родовичів Сивер, - ото біда! А довбанку ми врятуємо.

Попросив у Будая сокиру та нашвидкоруч зробивши зі шматка осикової тесини весельце, вручив його синові.

- Показуй, де наша однодеревка.

І отець із сином, перейшовши по мосту на луг, знайшли лодійку, роздягнувшись, залізли у воду, пливли до неї, разом перевертали, вихлюпували пригорщами воду з неї, потім вдягнулися й попливли проти течії додому. Показував Молибогові, як з веслом слід вправлятися, тож у двір зайшли перед смерком.

Вишня, котра вже не знала, що й діяти, бо Губара, якого збиралася, повернувшись з Поладою додому, посилати на розшуки довбанки, у дворі не було: вочевидь, полагодивши воза, подався кудись на вранішній Сиверів загад; відтак, у тім, що добро покинуте напризволяще, вбачала вже свою вину - хоч сама йди та давай раду однодеревці, тож коли побачила мужа з сином, котрий ніс весельце, неабияк зраділа. Здивовано поглянула на обох, здогадалася, певно, про те, що поміж ними сталося й полегшено зітхнула:

- Ходіте, мужі мої, вечеря на столі.

Луг квітував. Ярило[440] припікав на повну силу і вогке повітря було таким густим та духовитим, що перекочуючись під рвучким Стрибожим подихом барвистою хвилею, раз за разом аж збивало Паскові подих. Під поривами вітру луг мінився всіма кольорами веселки, трава обабіч проторованої підводами лугової дороги сягала вище волових рогів і над нею вишліла лиш одна голова Паска, що сидів на возі. Ускрізь від води неслося жаб'яче, на всі лади, кумкання, в небі джерельцем дзюрчали жайворонки, десь гудів бугай, на Обижані перегукувались крякви, позаду дзявкнула лисиця, перед волами упоперек виїждженої прогалини шугнув у траву перепелиний виводок,

попереду, під соснами на Лисій горі раптом постав величний олень, а над ним у синяві Сварги кружляв гайстер*. Паскова душа співала від щастя і він тихенько мугикав собі під носа своє улюблене:

Гой, луже, мій луже, синій Дунаю,
Кувала зегзиця[441] сто літ мені жити,
А Доля казала: "Не знаю, не знаю..."
Жона моя вірная, як мені бути...

Низенький, мов тринадцятилітній отрок, Паско неспішно їхав двома своїми волами на Десну, по сома. Хтось, – он, як Перята, – кохається в бортях, хтось, як старий Білан, у ловах, а Паско змалечку полюбляв рибалити. Не мережею[442] й не волоком[443], бо через малий зріст не міг зайти з іншими далі від берега, а на гачок. Ще в отроцтві ловив на вуду в протоці лящів та коропів і так наловчився, що вже замолоду прославився тим своїм умінням на всю верв, адже приносив до житла часом не набагато менше риби, ніж ті рибалки, котрі ватагою по протоках мережу тягали. Пізніше, коли вже злюб узяв з Нежданою, донькою гончара Тетері, полюбився йому квок[444]. Загнуздати шестипудового сома честі куди більше, аніж два десятки коропів зловити, тож у сомовій ловлі, де Паскові не стало згодом рівних, цей "недомірок", як насмішкуваті коропці прозивали його поза очі, знайшов своє самоствердження.

Нині їхав на Любимову тоню[445] за сомом-велетнем, про котрого від самих Русалій безупину розповідали коропські рибалки. Буцімто живе на ямі таке здоровило, що не одну вже зиму й не одне літо неводи й мережі рве, немов прілу нитку, а зим п'ять назад, ще як Любим живим був, ледве братанича його, Величка, під лід не затягнув – добре, що невід тоді не витримав. І ще розповідали, ніби бачив хтось три тижні назад, як грівся під берегом – "Голова, мов діжа для меду, а сам, дик, сажнів зо три, побий мене, Перун!.."

Ночами не спав Паско – не виходив йому з голови той сом. Ото б залігнути такого! Як почався ізок, не витримав: тільки відбув свій тиждень на дитинцеві, так і гайнув, покинувши все діло вдома. Перевівши на жертви Богам та Водяному половину півників, шість днів провів біля ями Любимової тоні й хоча жодного разу не повернувся з пустими руками, та з деснянським велетом у двобої не зійшовся – беріг Водяний свого коня. А може то сам Хазяїн у подобі сома явився перед очі рибалок?

Навіть спійманий три дні назад чотирьохпудовий вусань не тішив Паскову душу – праглося з отим помірятись: чия візьме? Тож і цього дня, вичистивши зранку в хліві, опівдні узявся, незважаючи на бурчання Неждани, знову за півнячий рід і щойно Ярило погнав своїх коней униз, рушив волами до Десни.

Здолавши брід спочатку на Обижані, а перебравшись через Лису гору іще один на Річищі, Паскові воли притягли-таки воза до Любимової тоні. Розпрігши сивих, він підійшов до краю деснянської кручі й ліг на траву – змалечку любив дивитись так на воду ріки, що плинула, закручуючи войки та вири. Глинистий обрив під ним був геть увесь побитий дірками стрижевих нірок, а їхні галасливі господарі з вереском носились навколо прибульця. Полуденний вітер уже потроху стихав і перелітаючи через вузьку

тут Десну, брижив поверхню води аж на плесі протилежного берега, лишаючи під кручею темне непорушне зеркало. Сажнів за десять нижче того місця стиснута берегами Десна раптом розширювалась ледь не вдвічі й вивільнені води, закручуючись у великий вир, утворили тут здоровенну яму, в котрій зимою й літом було так багато риби. Малий сом'ятник, милуючись красою ріки, лежав якусь годину[446] непорушно – навіть стрижі потроху заспокоїлись, а зовсім недалеко від Паска під самим берегом, в освітленій призахідним сонцем товщі води почали з'являтися сірі, з темними спинами, обриси чималих рибин: косяк чечуги, йдучи проти течії, шукав собі харч майже біля самого урізу води – і рибалка, схаменувшись, бо Ярило опускався все нижче, підхопився на ноги та взявся готуватись до лову.

Перш за все одного живого, незарубаного півня, спустившись до води, втопив на жертву Водяному й довго шепотів – молився господареві ями, просив для себе ловецької удачі. Добувши за тим вогню, розвів багаття й кинув до нього ще трьох необскубаних, але з перетятими ще вдома горлянками зовсім молодих півників, майже курчат – скоро над Любимовою тонею понесло бридкою смалятиною горілого пір'я, але Паскові було хоч би що: в передчутті здобичі ловець і не таке ладен витерпіти. Витягнув з кушів приховані там дві довгі та дебели березові уди, обидві загостреними комелями глибоко повтикав у глинистий берег ями, потім, узявши на возі два мотовила просмоленої конопляної шворки з важким, випаленим тестем у горні[447] глиняним грузилом та сомовим гаком на кожному, почіпляв на них смердючих обгорілих півнів і вправно позакидав обидва. Вільні кінці шворок поприв'язував до верхівок березових вуд: "Ловися, соме!"

Але то було ще не все з замисленого Паском. Взявши до рук накручений на чималий жмак[448] із куги[449] третій, десятисажневий моток такої ж шворки з грузилом та гаком, останнього півня, легеньке липове весельце й сокиру на короткому топоріщі, запхнувши за пояс квока, він без поспіху почвалав понад кручею вгору по течії, аж до вимитого прибутною глибокого рівчака, де під кушем верболозу похитувались на течії кілька дубових однодеревок. Так само без метушні вмовився у своїй почорнілій від негоди вузькій старій душогубці, відштовхнувся від берега веслом і вправно вигріб на середину.

Поклавши весло упоперек човника, витягнув з-за пояса невеличкого коров'ячого рога, затиснутого в коротенькому дерев'яному держаків – то й був його квок – і з вивертом вдарив пустим кінцем рога по воді, а потім ще і ще: тричі.

– Вок!.. Вок!.. Вок! – рознеслося над Десною; вдоволений Паско почав опускати гак з півнем у воду, доки наживка не торкнулася дна. За тим вибрав аршинів зо два своєї плетеної вшестеро, просмоленої шворки і полишивши її разом із квоком у десниці, взяв до шуйці весельце та впираючись ним собі під пахву, почав потроху стримувати плав човна.

Вок!.. Вок!.. Вок!.. – з перервами лунало над водою, однодеревка поволі спускалась до ями, проте в деснянській глибині ніхто не спокушався на горілу смакоту. І перед самісінькою ямою і на ній, і нижче, на виході її ніхто не торкнув наживку хоч би для

сміху.

Вок!.. Вок!.. Вок! Нема... Слід уже й вертатися. Поклав на дно квока, шворку, склавши глухою петлею, накинув на кілочок і коліном до облавка притиснув: як візьме сом на ходу, варто буде лиш кілочок той за борт викинути, даючи рибині волю, аби шворку не порвала чи довбанку не перекинула. Піднявся проти течії, звідки починав і знов за своє:

- Вок!.. Вок!.. Вок!.. Опустився нижче ями - тихо... І то таке, вигадав: на смаленого півня сома ловити! Почепив би зелену деснянську жабу й не мав би клопотів - стільки літ ловив, вважай, жодного разу без сома не вертався. Ловив і на шість пудів, і на вісім, а в одному всі десять було! Ну хай би вже на півнячі тельбухи, а то ж - на цілого півня! Та ні, на трьох півнів! Це побачив би хтось із родовичів - засміяли б... Трьох півнів коту під хвіст: господар!

Вок!.. Вок!.. Вок!.. Вечоріло, Дажбожа колісниця щойно сіла на верби, - Паско ушосте сплавлявся вниз і коли вже яма мала скінчитися, опинитись позаду, хтось внизу притримав снасть. А що Паско на ямі трохи попускав шворку, то й вирішив - зачепив за дно й боронь, Боже, коли за якогось корча: такий гак пропаде, а він же за нього Благовидові цілу ногату^[450] срібла віддав! Шворка ж нап'ялась, однодеревка спинилась, аж вода дзюркотіла уздовж облавка, Паско якусь мить вагався, міркуючи, що йому діяти далі, коли раптом відчув, що хтось унизу потягнув за шворку, упевнено так потягнув, сміло...

Паскова десниця, навчена діяти за добрий десяток літ сомових ловів, сама собою, поперед думки, щосили смикнула вгору - внизу гак уп'явся в щось тверде та непорушне і тоді Паскова думка нарешті скинулась, мов та рибина: "Дурень!", бо ясно ж було, що увігнав свого гака в якогось корча по далі нікуди... От що тепер діяти: до берега пристати й пірнати по шворці до самого дна? А вже вечір, а яма тут сажнів під чотири, а вир іще добрячий...

Думка його ще тіпалась, розгублена й безпорадна, Паско ще втримував однодеревку на шворці, аж раптом помітив, як близький до нього лівий берег чомусь поволі став сунутись униз по течії. Серце рибалчине тіпнулось із якогось страху, в горлі немов клубок вовни став і холодок посунувся з грудей кудись униз - невже?... Вчепив!!! Еге-е!! Вчепив-таки! Це сом однодеревку його тягне - супроти течії пішов!!

Той чи не той?! Паско спробував підняти рибину - хоч на чверть, хоч на вершок якийсь - куди-и там! Сунуло при самому дні, бо рука вже була в воді - угору по течії глибшала яма - Паско трохи попустив шворку, а самого трусила лихоманка: є тут корчі чи нема? Не повинно бути, заспокоювала одна його половина, тут же невід щозими тягають... "А раптом принесло по весні?! - лякала друга. - Інакше куди б він оце пер?" Паско вже обома руками тримав смолисту шворку, боячись навіть помислити про те, що вона може не витримати. "Брешеш! Втомлю я тебе, пересилю й будеш моїм!" - подумки звертався він до свого суперника й знову узяв до шуйці весельце та заходився вpirатися ще й ним - аби важче було сомові тягнути довбанку.

... Ярило в'їжджав уже в браму, коли Паско таки спромігся підняти сома до

поверхні. Вже помітив у темніючій воді жовтувате глиняне грузило, та за ним чомусь нічого не було видно і рибалці навіть моторошно стало: яка ж це тоді нечиста сила його довбанку тягає? Аж раптом нечуваними кудесами в темніючій воді проявилось щось сіре, округле спереду й таке широке, що куди тій довбанці! – Він!! Він, сом-велет!!!

Проявилось, й тут же майнуло жовтувато-білим довжелезним пюзом і поряд з одnodеревкою утворився такий вир, що блаґенький човник лише дивом не перекинувся, а снасть зі страшенною силою смикнуло вниз – насилу Паско встиг послабити хват шворки. Обпікаючи пальці, снасть шморгнула вниз і немовби й не було цілого вечора змагань – знову довбанка рушила супроти течії. Любимова тоня була далеко позаду, за добрий перестріл: куди він пер зі своєї рідної ями, цей велет? Вже смеркалося, а сом по-справжньому ще й не стомився, підняти такого до самої поверхні, щоб завдати смертельного удару сокирою чи хоча б оглушити обухом, не вийде: Паскові й тепер бракувало на те сил, а що ж далі буде? – ніч на носі...

Неждана кілька разів прокидалась уночі, лапала рукою по лаві поряд із собою – пусто... Поїхав опівдні її рибалка на Десну та й досі не повернувся. Тривога стискала жіноче серце, бо таке трапилось вперше. Ввижались їй всілякі страхи, тож щойно проспівали треті півні, вона скочила з лави і не до корови у хлів, як завжди, подалась, а ледь не бігом рушила до Тура –Паскового друга з малих ще літ.

Здоровило Тур щойно очі продрав, коли у ворота його двору загупала, дратуючи собак, Неждана. Вислухавши стривожену жону, Тур одразу ж зрозумів, що з Паском дійсно щось сталося, тому не витрачаючи часу на пусті балачки, схопив сідло, гнuzдечку й подався навкруг города до Плавучого мосту, до коней. Після ковуйського нападу в коропців додалось кількадесят коней, от тільки до роботи геть непридатних, верхових, тому багато хто свою здобич продав, аби не їла задурно корми, але Тур коня лишив – можливо, тому, що трапився йому ще досить молодий, п'ятилітній і була немарна надія, що вдасться привчити його до воза. Та й статури кінь був міцної, якраз для нового господаря-богатиря.

Гнав свого каурого[\[451\]](#) чвалом. Луг лежав у росі, похилені під її вагою трави в низьких ще Ярилових променях сріблилися й переливалися самоцвітами, птаство виспівувало на всі лади, пахло ранковою луговою свіжістю, сирістю води, але Тур не помічав того всього. Вони здружилися з Паском іще змалечку, бо жили поряд. І дарма, що Тур ріс ушир і вгору, а друг його лишався малим, удвох їх бачили куди частіше, ніж поодинці. Паско завжди був речистим і насмішкуватим, любив пожартувати, й над своїм другом також; Тур навпаки, зростав мовчазним, замкненим у собі та на жарти друга ніколи не ображався. Що їх єднало? Вони й самі не знали, але й жон завівши в злюбі, дружби не полишили. Не міг собі Тур уявити, що отак настане день, а друга свого ліпшого більше не побачить. Тож і гнав забрьоханого в росі коня до Любимової тоні, не помічаючи, що й сам замочився вже вище колін.

Паскові супряги[\[452\]](#), ремигаючи, лежали неподалік воза, вранішнього росяного сліду ніде не було видно і Тур обмер від лихого передчуття. Спинивши коня перед самою кручею, зиркнув на Десну – пусто... Поглянув уважніше: ондечки стримить біля

води похилена косо березова уда – вочевидь друг ще ввечері ставив. Та де ж він сам?! Поглянув одесну – вище по течії нема нікого, лише риба скидається на середині. Скочив з коня, майже побіг до ями, берег котрої був густо зарослий вербами і за шпилем побачив ще одну уду. Де ж Паско? Тур знав, що малий тримав тут однодеревку і перш за все шукав поглядом її, та все марно...

Що ж могло з другом трапитись? Пішов униз по течії, знайшовши прогалину, пробрався до самої кручі, знову кинув оком на русло і лише тепер помітив нижче по течії, сажнів за двісті чи й більше, однодеревку на середині ріки і скоцюблену постать людську в ній.

– Паско-о-о!! Паско!!

Не відгукнувся ніхто. Тоді Тур побіг до коня, скочив на нього й помчав, огинаючи вербняк, до того ловця у довбанці. На ходу не міг розгледіти, а коли домчав, видихнув з полегшенням: "Живий, недомірок! Випорю: зніму ногавиці й лозиною, лозиною!" Спішившись над кручею, побачив лише тепер, що другові не до нього: завирувала коло човна вода, хитнулася небезпечно довбанка і Тур зрозумів – не брехали люде про сома-велетня... Забувши вже про все на світі, він стрімголов кинувся урвистою кручею до води, безтямно гукаючи до Паска:

– Пуд-тя-гуй! Пудтягу-уй!

Дарма, що Паско був малим на зріст – зате жилавим, таким же, як і всі його родовичі: важке життя поблажки нікому не дає, коли вже ти здолав три десятки літ, то був, виходить, не найгіршим і не найслабшим у роду. Та все ж ще жодного разу в його житті Паскові не було так важко, як тепер. Він проборовся з сомом усю ніч, марно намагаючись взяти над ним гору. Надто малою та легкою виявилася супроти сома його довбанка: було в ньому пудів п'ятнадцять, коли не більше – та велетень і не помістився б у лодійці! Сом заморився, він давно вже не тягнув довбанку проти течії, сили його вистачало тільки опиратися рибалці, коли той піднімав суперника до поверхні, через що їх повільно зносило течією вниз, та все одно і Паскові теж не вистачало зовсім трохи, як йому здавалося, сил, аби підтягнути і втримати здобич біля довбанки, щоб завдати удару сокирою. Руки рибалки, пальці й долоні від постійних ривків сома на глибину геть усі були безжально порізані просмоленою шворкою й кровоточили, й боліли немилосердно, від надмірних зусиль він уже нічого не чув і не бачив навкруги, світ увесь звузився до тієї плями на воді, де час від часу проявлялася велетенська вусата голова, така велика, що й сам Паско вліз би до неї. Майже всю ніч він прагнув дістатися плесу на протилежному березі – тоді у рибалки була б значна перевага над здобиччю: пісок плесу під ногами куди надійніша опора, аніж дно хиткої довбанки. Та сом відчайдушно опирався тим Пасковим намаганням і кожного разу, щойно рибалка примудрявся якось підгребти ближче до правого берега, тягнув однодеревку назад, до глибини, на середину.

Почувши від рідного берега чийсь крик, Паско подумав, що то йому вже мариться, та коли зиркнув туди й побачив за якихось двадцять сажнів від себе Тура, що метався понад водою, враз ожив і відчув, як навіть сили йому додалося.

- Пуд-тя-гуй! - хвилювався Тур.

- Н-не можу... - цідив крізь зуби Паско.

Та все ж прийшло йому в голову, набравшись терпіння, підтягувати сома потихеньку, помаленьку, аби не лякати. Допомогло. Повільно, майже по вершку вибираючи шворку, Паско таки піднімав велетня до поверхні. Певно, сом теж був настільки стомленим, що й не помічав того. Спочатку не хотів, а тоді пішов майже не опираючись, тільки виснув усією своєю вагою. Течією їх знесло ще на кількадесят сажнів: на лівому березі круча почала переходити в плес. Тур, побачивши попереду в воді велетенську вербу, що принесена звідкілясь прибутною, застрягла на міліні, гукнув другові:

- Дивись, сажнів за сорок униз верба лежить...

Паско лише мугикнув, поволі підтягуючи велетня. Ось уже й грузило опинилося в його руках і широчезна, мало не в півтора аршини голова вийшла на поверхню з одесного боку довбанки: з двома довжелезними вусами над верхньою губою та чотирма меншими під нижньою, з жовтими, мов у кота, маленькими очіцями, розчепіреними округлими грудними плавцями - кожен, як великий лопух... Паско перебрав шворку до шуйці й обережно потягнувся десницею до сокири, що лежала під ногами, аж раптом сом ліниво перевернувся набік, показавши жовтувато-біле поцятковане пузо - бити сокирою не було ніякого смислу. Паско, пам'ятаючи про вербу, що була вже десь недалеко, забувши про обережність, не маючи сили потягнути як слід зраненою шуйцею, мотнув двічі шворкою навколо пальців і спробував обережно перевернути сома. Той надумав знову пірнути, та певно, ковтнувши повітря, заслаб, бо стомлено ворухнувшись плесом, таки піддався Пасковій потяжці й підставив голову під удар.

Якби сом був меншим, коли б нижче по течії не було клятої верби, Паско бив би його по носові обухом. Та розуміючи, що другого удару завдати він уже не встигне, звів сокиру на всю довжину руки й с останніх сил лупонув по пласкому сомовому черепу. Наступної миті перед Пасковими очима світ перевернувся догори дриг'ом, страшенна сила, опиратися котрій годі було й думати, смикнула його за шуйцю і тут же над головою зійшлася вода. Певно, якби він сам себе не залигнув клятою шворкою за пальці, то, випустивши її під водою, випірнув би та й по всьому. А так, захльоснутий за шуйцю міцною, просмоленою шворкою, він, очманілий від страху, безпорадно тягнувся, не в силах опиратися, за своїм суперником в деснянську глибину, доки в легенях ще було якесь повітря, а потім судомно вдихнув і провалився у морок.

Тур бачив, як підтягував сома Паско, як замахувався сокирою і бив велетня по голові, як тої ж миті з води піднялося здоровенне плесо, вигнулося над водою велетенським колесом і так хряснуло по довбанці, що Паско тут же зник під водою, а човника перевернуло й відкинуло вбік. Цілий стовп води здійнявся від могутнього удару, колами побігла хвиля і все стихло... Тур розгублено дивився на воду, чекаючи, коли ж випірне Паско, але окрім перевернутої догори дном довбанки та ще здійнятої ударом хвоста піни на поверхні нікого не було.

- Паско-о! - заволав Тур, немов друг міг почути його під водою, а потім,

опам'ятавшись, зрозумівши, яке лихо скоїлося з Паском, вихопив з ножниці ножа і як був у одязі та постолах, так і кинувся стрімголов у Десну.

... Морокові, здавалося, не буде ні кінця, ні краю. Паска в ньому тягало, крутило, било й терзало, трусило й вивертало навиворіт, а потім темрява все ж почала відступати, в очах трохи розвиднілося і він побачив над собою синю Сваргу, а слух уловив пташиний багатоголосий спів.

"У Вирії вже... Бач, як виспівують... А пращури ж де?.."

Схилився хтось – не розібрати...

– Ді-ду... – прошепотів.

– Очухався, – пробасував знайомий голос.

"Ти ба, Тур..."

– А ти сюди як втрапив? – голос потопельника був ще кволим.

– Куди це – "сюди"? – здивувався Тур.

– У Вирій...

Тур зареготав. Він мало по землі не качався зо сміху. Припинить, на лежачого Паска погляне й знову регоче. Той, вже трохи оговтавшись, підвівся на лікті, озирнувся...

– Десна?.. – закашлявся й довго відхаркував з легенів рештки води. – А сом? Сом де?! – остаточно прийшовши до тями, згадав усе, що сталося.

– Біс його знає, де той сом. Добре, хоч тебе витягнув. Думав, що ти вже мрець. Насилу відходив: і вниз головою тряс, і через коліно воду з тебе вичавлював. У Вирій захотів! – згадав Тур і знову зайшовся сміхом. – Косовиця позавтрому!

Та Паскові байдуже було до косовиці. Сом! Такий сом! А довбанка?! Він збирався вже хоч рачки лізти до води шукати здобич, але Тур зжалився над другом.

– Відлежуйся. Піду подивлюся.

Коли він кинувся в Десну рятувати Паска, до верби було сажнів хіба що десять. Тур пірнав не один раз, перш, ніж угледів на поверхні сомове плесо – пірнув під нього й побачив на дні тіло друга, а над ним – велетенську вусату голову з застряглою в ній сокирою: Паско зі шворкою на шуйці утримував собою мертвого сома, немов кітвою. Турові довелося постаратися, аби під водою перерізати ножем просмолену шворку, а потім ще й підняти з дна тіло Паска. Що станеться зі здобиччю – те Турові тоді було байдуже.

Роззирнувшись тепер на березі, він посміхнувся в бороду, бо помітив перевернуту догори черевом, розпластану на поверхні велетенську рибину, що заплуталася серед гілля напівзатонулої верби: "Везе ж недомірку. Піду порадою. Це вже Паскові похваляння вся верв ціле літо слухатиме! "

... Шоста сотня, скінчивши покос, лежала, відпочиваючи, неподалік покинутого Кологастового городища і вдруге вже слухала Паскову оповідь про сома.

– А русалок там, на дні, не бачив? – ховаючи посмішку, запитував Новак.

– Бачив. – Паско і оком не моргнув. – Дивлюся, сидять рядочком під корчем. А тоді давай мене ублажати... – він замовк, роблячи вигляд, ніби згадує приємне, головою

навіть похитав: – Тобі такого й не снилося з твоєю Ліпою!

Косарі зареготали.

– От бреше! От бреше! – дід Бурляй був у захваті від Паскової оповіді: – І оком не змигне, трясця його бери!

– Ти ліпше розкажи, як у Вирій потрапив, – сміявся лимар[\[453\]](#) Гладко.

– І там був! – зовсім уже розходився Паско. – Діда твого, Оглендю, бачив. Казав, щоб сотня різками тебе відшмагала, бо ремінь на зброю нікудишній ставиш.

– Що ти мелеш? – захвилювався Гладко, не радий вже, що й спитав. – Що ти мелеш безкостим своїм язиком?! Потурили тебе з Вирію за твоє лепетало!

– То Тур все... Бач, який здоровило: на осокора здерся, дотягнувся аж туди і за ногу мене зісмикнув.

– Лепетайло! – роздратовано кинув Тетеря, Пасків тесть і вся сотня знову зайшлася сміхом.

– Що ж ти із сомом робив? Засолив?

– Продала купцям Неждана. За дві ногати. Не дали більше. Старий дуже, кажуть.

– Отсе так нарибалив! – навіть розсердився Тетеря. – Дві ногати... – похитав головою: – Однодеревка на Макошине[\[454\]](#) попливла, а її ціна – гривня!

– Сам нову зроблю... – опечалився рибалка. От же ж цей Тетеря... Отак завжди, бо недолюблює Паска, вважає, що не повезло Неждані з мужем. Часом і привселюдно, як оце зараз, виказує зятеві, немов отроку якомусь, жити повчає. Та що він розуміє! Коли вродився не таким, як усі, важко на світі стежку топтати. Хочеться ж, аби й про тебе говорили й добром згадували, як помреш. Хтось коваль-хитрець з діда-прадіда, хтось худобу лікує, а цей, дивись, купцем став, срібло обома руками гребе – от і зажили слави поміж людей... А коли вдався таким малим на зріст, невже ж через це останнім в коропським роду бути?!

Прийде його, Паска, година смертна й полине до Вирію душа вже насправді, назавжди. А люде пам'ятатимуть, онукам своїм оповідатимуть: "Жив колись у Коропі дід Паско: на зріст малий, мов отрок, хіба три пуди, рекли, в ньому було. Зате і рибалка ж був, ох, і рибалка! На уду ловив не менше, ніж інші мережею чи волоком. А сома спіймав, дик було в ньому шість на десять пудів!! Отакий колись жив дід Паско!"

Сивер мало не стежку протоптав, з десятків разів, не менше, пройшовши по тому місцю, де мала би постати стіна Хоробора. І кожного разу, як би не старався, натикався на Орогостине житло. Відступити від нього хоча б на десяток сажнів, щоб оминути й валом, і ровом не виходило ніяк. Коли ставити тут стіну по-справжньому, як треба було би, то саме її городня й мала проходити якраз по відьминій напівземлянці.

От і цього разу він, дарма, що неділя була, без поспіху йшов тепер по прим'ятій траві, сподіваючись, що хоча б у цей день, коли ніхто не відволікатиме від розмислу, його осяє нарешті мудра думка – як обійти стороною занехаяне житло Орогості. Та в голові, як на зло, не рождалося нічого певного, зате з-за житла виступила раптом сама відьма, тягнучи на налигачі сіру козу, навколо котрої вибрикували двоє таких же

козенят. Оминуті Орогостю вже ніяк не можна було і Сивер лише тяжко зітхнув.

- Пощо тут стежку топчеш щодня? - одразу ж поцікавилась відьма, ледь наблизившись до Сивера. - Мені нічого сказати не хочеш?

Сивер зітхнув.

- Стіна тут буде, Орогосте... Якраз, де топчу. Де житло твоє.

- Ти знаєш, хто я?

- Чи ж я чужий? - здивувався Сивер. - Та се, Орогосте, воля не моя, княжа. Супроти князя не вдію нічого. Та й ти теж.

- Князь далеко. Ти тут. - в голосі відьми вчувалася впертість: - Аще не хочеш лиха собі - не чіпай мене.

Сивер скрушно похитав головою.

- Лиха я не хочу. Та стіна - то не моя воля. Пощо ти так?

Відьма насупилась. Постояла трохи, немов думала над чимось чи до себе прислухалась, а може... Одним словом, завмерла, мов дерев'яний істукан[455].

- Орогосте, ти за житло не переживай. Поставлю тобі нове, скажи лише де.

Та підвела на Сивера очі, вдивляючись в самісіньку душу і, певно, бачачи там щось, почала карбувати слова:

- Мало того, що Богів наших зрікся, тепер супроти мене йдеш. Недобре чиниш, Озаричу. Все зло, котре мені вдієш, тобі сторицею вернеться. Дай пройти! - і смикнувши за налігач, потягла козу далі.

"Такого мені ще не вистачало. - охопило його лихе передчуття. - Не за себе боюся. Від дітей моїх, Господи, Орогостину мсту відведи: вони ж бо не винні..."

Біля Полуденних воріт стрівся Видута на підводі - разом із жоною до Сохачевого простував старійшина. Відтоді, як лишилися в Коропі княжі вої, відчував старий велику перемену в житті роду. Може комусь, пришлецю котромусь з посаду, і байдуже було до того, що творитися почало, а старійшина сприймав новини з гіркотою і сумом. Здавалося йому, що все навколо раптом зрушилося зі звичного свого місця й почало сунутись кудись убік, як ото сани на слизькім узвозі - тільки й дивись, аби не перевернулись.

Чи не з кожним днем меншало його влади - влади огнищанина роду. При ньому під стіною виріс колись посад, двічі рід переставляв її; Видутине око дивилося за всім, що тоді робилось, а без старотців, без рішення вічниці жодне діло не починалось. Тепер же чужа воля, княжа, вершила той дитинець, а в нім, старійшині, навіть потреби не було. І вплив, і силу набирали інші, молодші: як Сивер, братанич, і зовсім молоді - як Благояр, онук, та ще Балуй, купець, а вже ж про княжого сотника так і ректи годі! Видуті здавалося, що він тілом відчував, як колишня сила поволі перетікала з города в дитинець, в Хоробор отой. Здавалося, та що здавалося?! - бачилось, як забере з часом Хоробор у Коропа всю його силу й поволі поглине город роду.

Боротися з тим? А як? Як ти побореш те, чого навіть побачити не можеш, чого розумом не осягнеш? Все більше опускалися в старійшини руки й байдужіло до всього серце. Що вже там буде після нього і як - думати навіть не хотілося. За звичкою

збиралися у вічниці старотці, судили-рядили про звичне: про ниви, про косовицю, про інше щось, та все здавалося їм якимось другорядним, неважливим, коли порівняти з громадою дитинця, що на очах здійснювалася поряд з городом, а з часом обіцяла опинитися всередині й тиснути тоді всім своїм виглядом, вежами своїми на кожного родовича: мовби підкинуте в щеврикове[456] гніздечко зозулине яйце, з котрого вилупиться скоро мала зозулька, повикидає своїх "братів"-сусідів та й запанує приймака одна в гнізді, а рід коропський, як двоє щевриків, з ніг збиваючись, тільки те й знатиме, що трудитись на ненажеру. Отсе так, отсе дожились...

- Стрию, - привітавшись зі старійшиною, почав Сивер, - збираюся за тиждень-другий від протоки косий острог уже ставити. Нову стіну зі старою слід ув'язати. Хотів би просити, стрию, аби разом поглянули. Не можу на себе одного таке покласти.

- А я що? Я тепер ніщо... Он до княжого сотника йди - з ним думайте.

- Стрию, та я з тобою хочу, ти старійшина, - здивувався Сивер.

- Зберу старотців у вічниці - їм розкажеш.

- Чи ти ображений на когось, стрию? Купно про таке не рядять.

- Ні, ні! Зі старотцями, Сиверку...

- Ет... - махнув рукою той і вклонившись, слова більше не сказавши, рушив далі: "Ну й день видався, - зітхнув, - чи не Рушак[457] нині? Та ж ні, ще друга чверть..."

Ішов кривою вуличкою посаду на передзвін двох молотів у Благовидовій кузні, коли ж це раптом постав перед ним старий кричник Нянько.

- Гой єси, Сивере! - з повагою вклонився городникові: - Чи не повідаєш, де княжий сотник нині?

Загриміло, загуркотіло раптом у північній стороні, де купчилися темні хмари, обидва поглянули туди - чи не видно блискавиці? - потім Сивер здивовано звів брови:

- Зрання в дитинці був, де ж іще?

Нянько знову закланявся, задкуючи, й під лунку громовицю подався до дитинця.

"Що воно з ними сьогодні? - дивувався, простуючи додому, Сивер: - Немов пороблено усим трьом."

Нянька аж трусило від хвилювання. Мало сьогодні вирішитися чи збудеться замислене ним ще пізньої осені - саме сьогодні. Бо ще позавчора було зарано, а завтра може виявитися запізно! Вчора увечері новину почув, буцімто дозволив княжий сотник якомусь мерту нетутешньому осісти в княжім городку. Нянька немов підкинуло - пора! І нехай Боги пробачать йому, що намислив у неділю вчинити таке... Зранку таке в голову прийшло, тож одразу подався в дитинець, доки не навісили древоделі воріт: спробуй тоді туди втрапити! - хто-хто, а він те добре знав. Ловити ж княжого сотника десь у городі та просто на людях від нього милості просити - глупство несусвітнє.

Нянько вважав, що в його становищі зайвий раз старшому вклонитися - хребет не зламається, зате шана твоя йому приємна і видячи її, дивись, та й явить милість свою. Бо вона Нянькові нині ой, як потрібна! Тож, і на Сивера, городника княжого, натрапивши, кланявся тому не один раз, хоча раніше поводився зо всіма коропцями, як з рівнею. Та то раніше! Тут у Коропі що городяни, що посадські княжих людей толком

не бачили, як себе з ними вести не знають, бо життям не терті; один одному коли і вклоняються, то лише раз, ті ж люде люблять, аби інші перед ними покору являли. Чужої волі над собою ще не звідавши, коропці навіть не здогадуються: покірному під князем ходити легше. Не відають вони до пори, що взвить і з покори можна мати.

Зате він добре знав, до чого воно тут, в Коропі, йде і навіть що далі буде, тільки не казав про це нікому. Коли ти щось відаєш, а інші ні – вже маєш у тім перевагу: зумій лише з неї взвить отримати. От тепер саме по свою майбутню взвить і йшов до сотника Риботи старий кричник Нянько.

Стіни нового терема, стіл та лави в стравниці пахли свіжим дубом, одрина[458] в ложниці – сосною живицею, три незвично великих для сіверської глухомані вікна світлиці – лікоть на лікоть – пропускали достатньо сонячних променів, підлога з липового тесу обіцяла бути теплою навіть взимку, а печі були в кожній кліті. Ґанок, двоє сіней, одні з яких сполучені критим переходом зі стражницею, світлиця та стравниця – обидві на підклітях, аж дві горниці під гостроверхою покрівлею з тесу; кожен одвірок, кожне віконце зі ставнями, охлупень з коником, лобові дошки з підзорами – все з різьбленими оберегами, все по Кону.

Тож господар терема, княжий сотник Рибота був вельми вдоволений своїми новими хоромами. І хоч це не стольний Київ, не рідний Новгород, та все ж гордість переповнювала душу Риботи: дочекатися б лише господиньки своєї, Отави, – не терпілося похвалитись перед нею новим житлом!

Настало літо й безслідно минулися сотникові тривоги. Не забув великий князь про десяток своїх ґриднів, котрих лишив у сіверській землі. Ще й повеневі води не вбралися в береги, а вже прибула до Хоробора княжа лодія з десятком гребців і старим варягом Ормом на чолі. Княжий скотник[459] привіз заставі желовання срібне й нову княжу волю оголосив: сторожу для застави поки що не набирати. Одноокий свей часу дарма не гаяв, видивився все, ускрізь виходив з Риботою, а більше з отим старим городником Озаричем, подругом, бач, своїм давнім, і саме це бісило сотника, нестерпно ятрило його самолюбство. Переночувавши не десь, а в теремі Озарича, Орм узяв із собою весь Риботин десяток, на конях провідав Новгородок, що поставав над Десною, за Ратичевом, і повернувшись до Хоробора, та сказавши коротке похвальне слово, на прощання запевнив, що домочадці княжої сторожі (не ґриднями вже назвав, ні! – сторожею лише...) прибудуть сюди ще до осені. З тим і рушила княжа лодія назад, до далекого тепер Києва.

Хоч і немає ще ані лазні, ані льодовника, зате під стражницею сховався чималий поруб для татів і ослушників. А ще як до зими викопається рів, обсиплеться валом дитинець, спорудиться підйомний міст і наберуться чотири десятки обіцяної князем сторожі – ото вже буде справжній прояв і чин сотникової влади, з котрою він, Рибота, сповна відчує власну силу, здатну не тільки рубіж боронити, а й тут, на підлеглих землях княжу волю вершити й утверждати!

І ще один привід для радості був у Риботи: вчора купець Балуй привів до нього якогось мерта. Рибота одразу розгледів нетутешнього: улесливий навіть з виду, спина

гнучка і видно було, що життям навчений княжих людей поважати – гнувся й словеса приємні легко, наче кості, метав. А в той же час і зайвого не мовив, усе по суті. Сказав, що медоваром є; від купця Балуга прочув, ніби застава княжа в питних медах нужду має. Тож просить уклінно, аби дозволив сотник в княжій городку корчемницю поставити, а при ній медоварню. А щоб не сумнівався сотник, дарує йому на пробу чотири відерні барильця меду різного: тут же підводу свою підігнав і меду з поклоном підніс. Ну як такого не уважити?!

Добре, відповів йому, став корчемницю в новій городку, де покажу; будеш під захистом його стін, як у Дажбога за пазухою, а кожен третій провар меду чи пива – в мою медушу; лад? "Лад, лад!" – кивав головою й кланявся Риботі зраділий медовар Боровин. Одразу видно, що хваткий мерт: не став годину переводити, а скочив на свою парокінну підводу й віжками тьопнувши корінного, помчав додому; казав потім Балугу, що аж у Чернігові того медовара здибав: неблизька, відтак, дорога перед ним лежала.

Тепер сотник сидів на ганку й націдивши з барильця в липову утицю Боровинового чорничного меду, зібрався вже пити, коли ж це гримнуло десь за Десною, а за тим взялося гуркотіти ще і ще. Рибота підніс утицю до Сварги, щедрою рукою плеснув напій на землю, Громовержцеві на славу, й припав устами до посудини. Скучив за медом. Пристрастившись до нього в гриднях, а в Коропі за всю зиму скуштувавши дарованого купцями меду хіба що з десятків разів – та де там, не більше восьми! – сумував за розмаїттям смаків кудесного напою і тією дією, що творить в людині чудодійне питво: не лише веселить, а й кров гарячить по жилах, серце змушує битися частіше, душу зігріває і життя повнішим робить! Привезений майбутнім корчемником чорничний, вишневий, липовий та сунічний двійняк[460] спраглому за медом сотникові здавався тепер не гіршим од питого колись у Києві княжого. Виходило, не так вже багато й треба людині для того, аби радість відчутти!

Наскрізь пройшовши Короп – від Полуденних воріт до вежі дитинця з почепленим над прорізом майбутніх воріт туровим черепом, Нянько, ледь тільки під вежу ступивши, одразу ж сотника й уздрів. З холодком у грудях наблизившись до теремного ганку, низесенько вклонився здивованому Риботі й притиснувши до серця десницю, з великою пошаною в голосі прорік:

– Гой еси, доблій витязю! Дозволь слово мовити...

Рибота, потягнувши медку, схвально мугикнув.

– Коваль я з діда-прадіда: бронник, але й на мечях знаюся. Тут же кричником перебиваюсь – в нужді та злиднях. Хочу на службу княжу попроситись, з онуком разом: підручним він у мене, – і знову низько-низько вклонився старий Нянько.

Коли від слова твого хоч щось залежить, не поспішай із ним – мудрість цю Рибота осягнув на княжій службі. Коли слово твоє вирішує геть усе – тим більше не поспішай: нехай воно з мовчанням ваги набуде.

– Пощо в нужді, коли хитрець? – хмикнув, допивши утицю, сотник.

Нянько критися не став:

– Рід мій у кровній мсті потерпав: кривдників утричі більше було... Мусив

останнього онука рятувати, аби руда[461] не перевелася. Там ремесство покинув, тут на ноги як слід не звівся.

І у відчаї почав благати:

- Дуже прошу: не прожени, витязю, перевір мене; у Чернегові не останнім хитрецем був...

Хіба Рибота не розумів, що то таке - свій коваль? Яка застава без хитреця, що здатен і клинок переламаного меча зварити, і кольчугу полагодити? А ще коли спроможний і кладенці кувати - ціни такому не буде! Що не день, то радість! Прокинувся від зимового сну Перун, княжий покровитель, та й помагає тим, хто щиро йому вклоняється і пожертву чинить - за мед, вочевидь, дякує!

- Начиння маєш?

- Начиння маю, - знову низько вклонився кричник, - міхів, біда, нема і кузні такожде.

- Дам срібло на міхи, дуба, скільки скажеш, і місце під кузню в дитинці. Відробиш княжу купу в п'ять гривень, далі четвертину братимеш собі.

Нянько повалився на коліна:

- Відроблю, посадниче, відроблю! Сварогом клянуся! Хай Боги тебе бережуть!

Рибота хотів заперечити стосовно посадника, та передумав: нехай... А чого ж? Махнув лише рукою - йди, досить вже.

Нянько підвівся й з поклонами, задкуючи, задкуючи подався геть.

"Дякую тобі, Свароже! - радів кричник і усмішка сама собою цвіла на його обличчі:

- Пожертву щедрю сьогодні ж піднесу тобі, Боже!"

І в Риботи на душі веселка засяяла: напрочуд добре все складалося!

А темна хмара вже вкрила півнеба й зсувалася ошую, до Сохачевого - на дощ.

Як воно ото новини світом ходять? Варто було три дні назад старому тому кричникові разом з онуком почати перебирати собі лишки дуба на кузню, як по туземцях немов сорока на хвості звістку понесла. І посунули один за одним до Риботи ремісники: чи то найметкіші, чи найнужденніші - і гончари, й шевці з ткачами, і стельмах навіть, і шорник. Сотник почувався на сьомому небі, долі прохачів вершив немов сам Суд і нарешті сповна відчув смак влади своєї, великим князем над цією землею даної. Застава без ремесства не може: зброю треба полагодити, коней підкувати, упряж потрібна й горшки для варива, та й тіло прикрити треба і ноги взути. Тож коли просить тебе ремісник узяти його під захист стіни й дати хоч і невеликий, зате надійний шмат хліба, ти знаєш - він віднині у всьому від тебе залежний. Княжому холопові з голоду померти важче, аніж смердові з роду, а як ще й прислужитися зуміє, то й не один лише хліб жуватиме. Головне ж - ти, як сотник княжої застави, в потребах своїх ні від кого не залежатимеш. З одного боку, князь хоч як на рід оброк поклав; та хай і через помістя, а все одно скінчилося б закупамі й обельними холопами - тільки довше йшлося би до того. Коли ж шестеро ремісників самі продалися з потрохами, він те все на власну взвить тепер оберне. Славлю тебе, Перуне, Громовержцю наш!

Над ворітьми для дитинця довелося помучитись. Їх полотна, з дуба тесані, в

четверть набрані й на прогонах з укосинами кованим гвіздям через перехресні смуги на обох сторонах склепані, готові були тільки по обіді третього дня. Порішили з теслями, що навішувати на ушули будуть в п'ятницю – надто пізно вже було починати таке складне діло. Теслі подалися готувати палі для косого острога, а Сивер лишився в дитинці.

Княжа сторожа біля гридниці вправлялась на мечях. Сивер якийсь час з цікавістю дивився від воріт, потім підійшов ближче. Риботи біля них не було; колишні гридні не те, щоб ратним науком займалися, а швидше так, розважалися. Були в броні й при довгих руських щитах, що мали округлий верхній та гострий нижній край і закривали ратника від плеча до середини гомілки. Більше Благояра навчали – ледь не всі гуртом: один навчав, решта хто підказував, хто підсміювався. Благояр, видно було, засоромившись свого двоюрідного стрія, що так неждано прийшов та уважно на все дивився, почав чинити помилку за помилкою.

Сивер не витримав, попросив у одного воя щит та меч.

– Братаничу, ти невірно ліву ногу ставиш. Пощо вона в тебе ступнею аж за щит виступає та ще й носком уперед? Гомілка місце болюче: суперник вдарить по ній ногою, ти хоч на мить затнешся від болю – от уже й усе! Став ногу боком, литку нижнім вінцем щита прикривай, – показав Благоярові як саме.

Княжі вої обступили їх – після осіннього герцю поважали туземного городника.

– Чи не вмієте вчити, чи не хочете... – забурчав до них Сивер. – Ну ж бо, Благояре, зійдемося!

Удар! Удар! Ще удар! – Благояр не встигав відбиватися мечем, почав закриватися щитом.

– Помилки робиш, – спинився Сивер і взявся пояснювати:

– В поєдинку щит не дуже потрібен. От коли на тебе двоє чи троє, або коли стіна в січі стоїть – отоді від нього користь, бо то захист від удару списом чи топором. А якщо один на один, то від щита користі куди менше, аніж шкоди.

– Як так?! – здивувався Благояр.

– На тобі броні більше пуда. А тут щит – іще півпуда. Тож коли твій суперник вміє добре рубатися, він без щита буде швидшим, аніж ти. Ось дивись!

І відкинувши свій щит, Сивер почав наступати на братанича. Той просто не встигав за блискавичними ударами стрія і в якусь мить, коли меч суперника летів на нього прямо згори, прикрив голову щитом. Та меч Сивера щит, виставлений Благояром для захисту, оминув: новоспечений вой відчув раптом хльосткий удар голоменню меча по лівій литці.

– Зрозумів? – уже запитував Сивер. – Ти начебто і в безпеці опинився, коли щитом прикрився, але ж і мене при цьому не бачив, не знав, що я вчиню, і ногу відкрив – от, вважай, литку я тобі й перерізавав. Чи довго ти встоїш з такою раною? То яка тобі користь від щита була?

Благояр не знав, що й казати, мовчки хмурился.

– А я ось що скажу, – віддаючи зброю власникові, звернувся до воїв Сивер, – сотник

комусь із вас наказав навчити новачка сіктися, а ви лиш посміюєтесь над Благояром. То все одно, що перед січею меч свій не гострити. Коли ворог нащупає в десятку хоч одного слабкого, всі можуть погинути. Піду я.

І повернувшись уже йти, мало не зіштовхнувся з Риботою – той, виявляється, підійшов непомітно, певно, чув усе та бачив. Нічого не сказавши, обминув сотника й подався з дитинця – до отнього житла. Вишня мала бути в ньому, прибрати хотіла опісля гриднів княжих, що проживши там всю зиму, вибралися недавно в новозведену сторожницю.

Риботу збісило, що Озарич ще й до ратного науку застави носа свого довгого всунув, та при воях виказувати злість йому не став. Зате коли городник пішов, перепало на горіхи всьому десяткові – аби знали наперед в кого вчитися й кого слухати. Ще від схід сонця настрій у нього був – аж співати хотілося! І раптом під кінець дня цей Озарич повчаннями своїми немов у душу плюнув.

Рибота щойно зайшов до себе в терем та зняв з пояса меча, одразу ж медом з барила наповнив утицю; аби злість вгамувати, одним духом її перехилив і тільки схотів гукнути наложницю свою, Дарину, аби вже та несла вечерю, як у двері пошкреблися й перед Риботиними очима постав медовар Боровин – ще з одним барильцем у руках.

Чемно сотникові повклонявшись, почав скаржитись на городника княжого:

– Почав я, волостелине, дуба собі підбирати – з того, що ускрізь по берегу лежить, так прийшов котрийсь мерт із городської сторожі та й нагонив мене. Волав, що княжий городник ні на що дерево тратити не дозволяє, токмо на стіну. – Боровин знову вклонився й руки до грудей притиснувши, з розпачем у голосі повів далі: – Я ж чотирьох древоделей із собою привіз, по ногаті в день плачу їм! Розорюся, волостелине! Змилуйся наді мною – хіба ж недобрий медок варю?! Ось тобі ще барильце, не погребуй вже ж, пий на здоров'я, тільки дозволь корчемницю звести, як домовлялись, – і впав на коліна.

Всередині сотника зродився раптом звір, постав на задні лапи й ось-ось мав рикнути на весь білий світ та Рибота знову, як і при воях своїх, з люттю справився, тільки затрусило всього від тої напруги.

– Йди. Завтра буде тобі дерево, – в голосі княжого мужа Добровинові вчулося щось страшне і медовар, не до кінця впевнений, що не він сам тому причиною, якось непомітно, мов дим на протязі, розтанув у сінях терему.

Рибота ж хряснув з усієї сили утицею об стіну, від чого благоденька липова посудинка розлетілася на друзки, знову оперезався мечем і рішучим кроком вийшов на ґанок.

– Коня мені! – гаркнув на весь дитинець і добре, що на дворі ще були гридні – хтось привів Риботиного Вихора, вже осідланого й з браздами.

Сотник скочив у сідло, виїхавши з воріт дитинця, опинився в городі й рушив до вічниці, міркуючи, якими воротами швидше буде потрапити до Озаричевого двору, коли ж це на свій подив помітив того у дворі старого житла, де зимували його вої.

За мить уже був поряд, спішився й припнувши до тину коня, подався в житло. Щосили штовхнув двері: у напівтемряві житла уздрів ненависну худу постать, що

присіла біля печі; Лець не бігом спустився по східцях униз – Озарич, зачувши чийсь кроки, з подивом озирнувся й підвівся.

– Пощо дерева на корчемницю не дав?! – заревів сотник, ледь стримуючись, щоб не вдарити нахабного кметя.

– Боюся, що на стіну не вистачить, – спокійно та миролюбно почав Сивер, – коли стіна постане, а дуб лишиться, хай беруть. Мені він не потрібен.

– Не твого розуму діло!! Завтра ж дай дерево!

– Ні. Князь про корчму нічого не казав.

Рибота, стиснувши зуби, з ненавистю дивився на Озарича, цього старого, посивілого, худого й високого кметя, що одним махом втерся в довіру до князя, мало того, що гривну від нього на вию отримав, так ще й городником став. Та тільки хіба є хто в князя ближчий, аніж його дружина?! Тим більше – сотенний застави княжої! Він, Рибота, тут, в Хороборі, княже око і вухо, воля його і чин[462]. Хто сміє впоперек йому ставати на шляху – цей древоделя?!

Тоді, на герці, довелося ганьби зазнати від нього.., та нині не герць і топорів при ньому немає, а в Риботи меч на широкім поясі, молода сила грає в кожнім м'язі – мало хто встоїть під ударом сотника. І щойно подумалося про те, як уже геть нестримна лють гарячою хвилею бухнула в скроні – мед робив своє діло, ярив кров і Рибота, не тямлячи себе, з усього плеча затопив у ненависний лик старого городника, передчуваючи насолоду від одного лиш вигляду побитого в кров недруга.

Тільки чомусь рука його провалилася в пустоту і не встиг він навіть здивуватися, як тіло саме понеслося кудись на неслухняних ногах, котрі не встигав навіть до ладу переставляти, а потім невидима сила крутонула його на одному місці й Рибота зовсього розгону припечатався спиною до одвірку, так хряснувшись потилицею об низьку притолоку, що і в очах потемніло. І тої ж миті йому під праве ребро увігнали здоровенний гострий кілок; нестерпно різкий біль пронизав підребер'я й сотник, охнувши, повалився на коліна, скрутився на долівці колачем і ухопившись обома руками під груди, безпомічно сучив ногами, марно намагаючись встати. В роті стало повно гіркоти, в очах темніло від гострого болю, та Рибота пам'ятав лише одне: він сотник і негоже йому валятись ось так під ногами ворога на долівці в його житлі, а тому, про все забувши, як вой прагнув лише одного – встати.

Нарешті руки натрапили на якусь опору і він, ухопившись за неї, намагався підвестися, навіть спромігся стати навколішки, лише тоді усвідомивши, що опорою тією була нога клятого ворога його, Озарича, котрий сидів уже на лаві й незворушно дивився, як біля його ніг корчиться й плазує княжий сотник з мечем на поясі. Городник простягнув десницю й двома пальцями, великим і середнім, так стиснув Риботину горлянку, що той враз захрипів, не в силах хоч якось опиратися й сльози самі собою покотилися з очей.

– Це ж хто тебе, щеня, вчив на старших руку підіймати?

Рибота лише здавлено харчав і відчував себе таким малим, безпомічним та безпорадним перед цим городником, немов отрок перед строгим, неблаганним отцем

своїм. Він раптом ясно, як ніколи, усвідомив, що перебуває зараз у повній владі цього старого й страшного худорби. Срібна княжа гривна колихалася перед затуманеним зором Риботи і це додавало ваги Озаричевим словам.

Сивер нарешті розчепив пальці, зімкнуті на горлі сотника і той знову повалився на долівку. Озарич підвівся, поглянув ще раз на нікчемного свого суперника й вийшов у сіни. Вишня з острахом, не відриваючи погляду, дивилася в глибину кліті.

- Що ж тепер буде? - невідомо до кого звернулася вона тихим наляканим голосом.

Сивер обійняв жону за плечі, пригорнув.

- Нічого не буде. Ходімо.

... Рибота нарешті підвівся й тримаючись за правий бік та кривлячись від болю, сів на лаву. Хміль геть вивітрився з його голови й почуття недавнього власного приниження, нової ганьби навіть, гнітило душу. Що діяти тепер йому, сотнику? Сотнику великого князя київського, котрого старий сивий дід-городник щойно побив, мов отрока, немов кошеня натовк носом у його шкоду? Взяти свій десяток, піти у двір до того кметя, порубати там домочадців і все спалити дотла!

А чи є у нього таке право - карати княжого городника? Хто тоді дитинець зиждитиме? Звинуватити цього Озарича в непокорі княжій волі, кинути в щойно зведений поруб? Та Рибота одразу ж і сахнувся тієї думки - не любив дводушництва й поклепу.

Що далі міркував над своєю ганьбою, тим більше розумів: сам у ній винен. Випитий мед, а ще давня образа на герці - ось звідки ноги ростуть... Добре, що ніхто не бачив, людського позору[463] не було. Озарич - витязь, чув про нього від туземців: де він тільки не був; рекли якось діди, що самого ромейського василевса охороняв! Тоді не повірив, насміхався навіть, а бач, даремно... Зрештою, бути побитим таким, як Озарич, коли і є ганьба, то невелика: ганьба не в тім, що побили, а в тім, що сам на рожен поліз, не дібравши, з ким справу маєш.

Побилися двоє мужів - хіба то дивина? Розібралися поміж собою, слід далі жити. Сьогодні один був зверху, а завтра... Вік, він довгий, мов поприще; на ньому все може статися. Мсту за цю ганьбу слід сховати - на самісіньке дно душі. Головне нині: дитинець звести, княжу волю виконати. А коли нагода станеться, отоді він цьому худому й пригадає. Все. Не весь же вік свій бути Озаричу в цьому сіверському закутку княжим городником: дитинець зведе, а тоді вже пощади хай не чекає.

Ще перед смерком темна, аж чорна, хмара насунулась на город від Сохачевого та й вкрила скоро все навкруг непроглядною ніччю. Біля самого виднокола, там, де мала бути Дажбожа брама, час від часу блискало й гуркотіло, а потім сполохи небесного вогню почали поволі наближатися - Перун з гуркотом їхав по Сварзі на своїй колісниці й чорти розбігалися навсибіч, жахаючись вогненних стріл Громовержця. Все затихло навкруги: люде сиділи по житлах, пси не гавкали, як зазвичай, на початку ночі, риба не скидалась ані в Десні, ані в протоках і бір припинив, наче вимер. Цвіркунів і тих не було чути: хіба знайдеться при Роді хоч щось живе, котре не боїться Небесного вогню

Громовержця?

Певно, неабияк задобрив Перун Стрибога, бо дунув той на всю силу й ламаючи гілки дерев, зриваючи з них листя, піднявши невидиму в темряві хмару пилу, погнав через весь город з посадом і далі на схід, до бору. Нарешті вперішив дощ: стіна води полилася з неба; навіть не шуміло – гуло так, що здавалося, тріснула навпіл Сварга і вся, яка є в Прабога вода, скоро опиниться на Матері-Землі, заливши твердь її на погибель сіверянському племені й ніхто, навіть сам Дажбог, не зможе вступитися за власних онуків, бо пішов уже Податель на нічний спочинок. Безугавно метав Перун свої блискавиці, країв ними непроглядну темінь ночі, осяваючи страхітливим білим вогнем потемнілі від води старі стіни Коропа й світло-жовті, нові – княжого дитинця.

А все ж поволі стихала злива – певно, старий Род спромігся-таки зашити небесну дірку, бо дощ пішов уже рівний, хоча й досить рясний. Тільки Перун, розходившись, усе невгавав, півночі вже гасав над городом, то віддаляючись, то знову наближаючись – певно, трапився йому аж надто вже завзятий чи надміру хитрий чорт, поцілити в котрого блискавицею ніяк не виходило в Бога. Та нарешті, розгледівши хвостатого в покинутім білчинім гайні [\[464\]](#), що ховалося в дуплі старої велетенської сосни обіч гостинця в межиріччі, Громовержець зо всієї своєї люті, зі страшенним гуркотом управ вогненною своєю стрілою по злощасному дереву: майнуло раптом щось по його стовбуру від верхівки до самої землі, посипались дрібні гілки, далі вся верхня третина сосни з шумом шаснула донизу, мов підтята страшним навскісним ударом велетенського меча, а місце надлому враз спалахнуло білим яскравим саявом і в мить одну розчахнутий ударом блискавиці стовбур вже палав, мов скіпка, згори й донизу.

Хіба є в когось сила протистояти небесному вогню Сварога? Стара, повна ще соків та життєвих сил могутня сосна горіла, мов суха галузка й рвучкий вітер, підхопивши жовті язики Сварожича, одразу ж погнав їх верхом лісу на північ. Дощ, не в змозі справитись з наростаючою вогненною бурею, що вже розправляла над лісом свої могутні крила, немовби зіщулювся з остраху, розчинився в темряві й став непомітним перед грізним ликом Бога неба, що невідомо з яких причин слав страшну свою кару – а може очищення? – на землю коропського роду. Страхітливий полиск лісової пожежі освітив морок ночі до самого города, гул вогню, що не йшов, а мчав уже лісом, наводив жах на все живе: не розбираючи дороги, пліч-о-пліч мчали бором зайці і лиси, козуля з малям і вовча пара зі своїм виводком; стадо вепрів топтало на своїм шляху юрму вевериць, котрі вже не мали змоги втікати верхом і вистрибом пустилися по землі; злітали в небо та замертво падали в полум'я горлиці й рябці; не звертаючи жодної уваги на втікаючих худорлявих лісових жабенят, розповзалися навсибіч вужі й гадюки і в марній надії врятуватися, зо всіх коротких ніг поспішали за ними їжаки. Від удару блискавиці минуло зовсім небагато часу, а вже палав увесь бір між Ужеттю та могилами й нивою – од самого межиріччя аж до Вишнякового городища.

Гриміло й блискало від початку ночі, потім линуло так, що навіть Сивер почав турбуватися – чи не протече тесова покрівля їхнього терема? Перелякана дітвора запросилась на отне ложе і тільки вмостившись поміж Сивером та Вишнею, трохи

заспокоїлась. Гриміло прямо над їхнім житлом, аж стіни часом трусились від могутніх Перунових ударів. Кілька разів Сиверові здавалось, що Громовержець подався далі на схід, але той вперто вертався назад. Вже десь перед другими півнями сон таки зморив усіх, дарма, що гуркотіло, не перестаючи.

Сиверові снилося щось... щось таке верзлося, не добери й що, а потім він раптом прокинувся, мовби хтось його штовхнув. З-за віконного волока[\[465\]](#) чувся якийсь шум і гул, що дедалі більше нарастав – зовсім не такий, як від дощу і димом наче потягнуло... Він підвівся, посунув волок і сторопів: крізь плівку бичачого міхура знадвору червоніла заграва. Пси у дворі вили-скавуліли – жалісно, перелякано і раптом не своїм голосом заволав десь Губар:

– Горить!! Го-ри-и-ить!!!

Сивера відкинуло від віконця, Вишня скочила з ложа й онімівши від жаху перед найстрашнішим у світі лихом, широко розкритими очима дивилась на мужа. Той турнув двері – на сходах явно чувся дим, хоча горілим наче й не пахло, тож залопотів босими ногами по східцях, почувши ще в сінях іржання коней, вискочив на ґанок, упевнений, що побачить зараз, як палає його хлів, але натомість все навкруг було в диму, крізь пелену якого зі сторони бору світилося недалеко вогненне море, котре, вочевидь, було вже перед самим городищем – за якихось сотню кроків від двору.

– Коней, худобу виводь! – гукнув щосили Губареві, що вже надсадно кашляв від диму й метнувся назад, у ложницю.

Вишня з дітьми стрілася на порозі ложниці – руками округле вже лоно прикрила, очі перелякані, а в них німе запитання до мужа: "Що діяти?!" Малеча ще не второпала небезпеки; Молибог навсибіч крутив головою, Полада терла рученятами заспані очі.

– Біжіть до протоки! – а сам залетів у ложницю, почав гарячково знімати з кілочків топори, броню, меч та лук з тулом і вхопивши все в оберемок, проторохтів по сходах, підштовхнув у дверях своїх – купою вилетіли на ґанок: жаром війнуло згори, дим поліз у горло; діти з переляку завели реви та страшна небезпека раптом пробудила у Вишні рішучість. Вона вхопила Молибога за руку, Поладу згребла під пахву й рвонула з дітьми за ворота. З диму раптом виник Губар – тримав у повіді Птаха й Ромейку – коли тільки обротьки встиг надіти? – а в шуйці було сідло. Серед гнаних вітром клубів диму, в червоному з золотом світлі пожежі коні поривалися стати дибки, злякано іржали, пси вили, як перед кінцем світу, згори на двір летіли іскри, палаючі головешки, рятуючись від котрих, по двору металась свині, корова з телям, з криком перелякано літали півні та кури – "Ось воно яке, пекло!" – майнула думка і на якусь мить навіть Сивер розгубився.

Відбіг від терема, кинув біля воріт зброю з обладунками, настіж розчинив ворота – свині з вереском помчали в луг, за ними, з вибриком, гов'яда, а Губар, покинувши вже сідло, насилу стримував, повиснувши на недоуздках, двох переляканих коней.

– Пускай Птаха! – щосили гукнув Сивер, сподіваючись, що кінь не забіжить світ за очі від господаря.

Губар чи то почув, чи зрозумів, але пустив повід мерина, одним махом скочив

охляп на Ромейку й услід за Птахом вилетів за ворота. Сивер кинув оком на вогняну хвилю: вона здіймалась над верхівками бору на добрий десяток сажнів, ревла й завивала, лускала й тріщала палаючим деревом, хилилась під вітром на всі боки й жар від неї навіть на такій відстані пік лице; одесну спалахнули раптом хаші старого городища, дарма, що між ним та лісом були могили і мало не два десятки сажнів, порослих тільки ріденькою лісовою травичкою; видно було по всьому, що ось-ось займеться тин, а затим і хлів зі стодолю.

"Пощо рота роззявив?!" – лайнув себе Сивер, підхопив із землі сідло, кинув до зброї, зайшовся кашлем і раптом краєм ока угледів поряд Губара, що передихнувши за ворітьми, тепер побіг за чимось до хліва і Вишню. Зрозумів, що та, полишивши в безпеці дітей, про плід свій забувши, вернулась рятувати добро й махнув жоні рукою в бік воріт: "Куди?! Назад!", а сам, хапнувши ротом кілька ковтків свіжого повітря, що їх приніс, розірвавши на якийсь час пелену диму, сильний порив вітру, рвонув до ґанку – згадав про глечик із сріблом.

... Охоплені хто жахом, хто відчаєм, троє дорослих і двоє дітей, не помічаючи дощу, стояли на плесі деснянської протоки і невідривно дивилися, як море вогню поглинало їхнє житло. Губарем викочений з двору віз, на котрому лежали сідло, купка якихось несуттєвих пожитків та Сиверова зброя – ото й усе, що мали вони відтепер. У Вишні по розчервонілому обличчю текли сльози і в голові крутилася лише одна-єдина думка: що діти її ростимуть тепер із жахом цього видовища – палаючого у вогні бору та рідного житла, єдиного в світі притулку, де вони почувалися в безпеці, тож намагалася, як могла, закрити обом очі, відвернути, щоб не дивилися, не всотували в себе, в долю свою гнів Сварги. Та коли Полада стояла, уткнувшись носом у материн поділ, то Молибог все виривався й дивився невідривно, наче надивитися не міг, на вогняне пекло.

Сиверів погляд хоч і був звернений так само, як і в домочадців його, на пожежу, та перед очима лише розпливалося неясне жовте видноколо: дивився, але не бачив. Драло в горлі, трохи нудило і шию пекло – на неї звідкілясь згори впала головошка, коли вискочив із вже палаючого терема. "Єзусе, Господине мій, за що караєш?! Що я вдіяв не так?" Він бігав думкою, перебирав усі можливі провини свої, але іншої відповіді, окрім недавньої Орогостиної погрози, не знаходив. Останніми літами, коли казати щиро, не так вже й часто звертався він до Бога свого – хоч з молитвою, хоч з подякою чи проханням: не кожен день, не те, що тричі в день, як вчив колись Трифілій.

... – Знай, Паоло, що тепер Господь веде тебе по життю. Він знає і чого ти потребуєш насправді, і що винести здатен. Більшу ношу, ніж сили твоєї вистачить, Він на плечі тобі не покладе.

– То що ж виходить, падре: вірні Йому взагалі можуть не робити нічого, а все одно матимуть і прокорм, і житло? – Сивер згадав, як важко давалося те його родовичам, та й тут, у монастирі бенедиктинському, не бачив він жодного ледаря.

– Ти речеш, не помисливши, сину мій. Мусить людина робити все те, чого потребує – в поті чола свого добувати хліб насущний, бо на те є Воля Творця, як спокутне за первородний гріх наш. Та коли віру в Єзуса має вона щиро, від серця, то і

йтиме не те, що по рівній дорозі, а й понад прірвою, не боячись, що звалиться туди – Господь завжди утримає від падіння. Тільки, знову кажу тобі, віра твоя в Нього непохитною, мов скеля має бути. Якщо зможеш так повірити в Нього, тоді не матимеш у житті страху іншого, окрім Божого.

Що воно таке – віра в Єзуса, та ще й непохитна – те Сивер вже бачив у самім Трифілії: саме це дивувало його найбільше і найбільше вабило, притягувало, заворожувало. Упевненість старого в тім, що нічого непоправно лихого не станеться, що Добро завжди над Злом верх візьме, вбачалася не те що в кожній дії його, а навіть і в порухові найменшій. Ще більше – Сиверові здавалося, що й над усім монастирем їхнім панувала, мов броня невидима, та Трифілієва упевненість чи віра, як він це називав.

– Пощо ж тоді зло чиниться, падре?

– Не дано людині, Паоло, зрозуміти промисел Божий. І навіть коли здається, що з Його волі зло верх узяло, не питай, навіщо Господь попустив те – провидіння Його не зрозуміти нікому із смертних. Варто лиш вірити, що Господь все спрямовує заради перемоги Добра над Злом.

"Правий був Трифілій – слабка віра моя... Хіба не погрожувала мені Орогостя? Чи я не просив тоді Господа, аби вберіг дітей моїх? Ось палає двір мій із житлом і добром усім моїм, проте діти цілі й жона теж, і Губар, і худоба... А могли ж згоріти всі живцем. Пощо тоді гнівлю Бога свого замість славити його?! "

Він захрестився на схід, на край луку, де вже мав би рожевіти край Сварги, але за суцільним морем вогню, диму та пеленою дощу того не було видно і голосно, твердо й переконано прорік:

– Дякую, тобі, Єзусе, що всі ми живими-здоровими лишилися! Милість твоя безмежною єсть!

Згадалося раптом, завдяки якому випадку стрів колись скорняка Павла із Вручія і ссянула одразу ж думка: "А чи не знак се мені від Єзуса, що досить уже окремішно від роду жити? На ноги звівся, добром обріс, а про рід, стовбуром якого себе по рідству вважаєш, рукою махнув."

Навіть діти, зачувши, як були проказані отцем ці слова, трохи заспокоїлись; Вишня ж із подивом навіть дивилась на мужа свого: таким незвичним видався їй поворот Сиверової думки: не жалі за добром розводити, а дякувати незрозумілому тому чужинському богові!

– І житло, й двір – наживне суть! – упевнено вів далі Сивер. – Ніхто не загинув, а житло ми зведемо, ще ліпше, аніж було – в городі.

Все ж переборюючи себе в останніх сумнівах своїх, зітхнув непомітно для домочадців і мовив до жони:

– Годі стовбичити нам. Укрий, Вишне, дітей, коли є чим, та нехай від дощу під воза сховаються; ми ж бо худобу мусимо зібрати.

Город прокинувся й від посадських та сторожі на стінах довідавшись про страшну пожежу, що випалила вночі увесь бір між Ужеттю й могилами, пустивши за вітром дві

сохи Жилиятиного проса й дивом не перекинувшись ані на ліс за річкою, де капище роду було, ані на ближчі до города ниви, гомонів по всіх вуличках і закутках про страшну кару Озаричеві, гублячись лише в здогадках: за що?! Одні рекли про зречення рідних Богів, інші – що то йому за княже городництво Долею послано, та найбільше було переконаних, що пороблено лихо Орогостею з помсти за відьмине житло, на місці котрого нині вже поставала вежа стіни княжого городка. Волховичі Шамра – не хотіла відьма чути ні про яку допомогу від Озарича-зреченця – звели для Орогості нове житло аж на Лисій горі: аби очі її бачити не бачили нікого з княжих людей!

Сивер же, заспокоєний думкою про головну причину пожежі, що, впевнений у тім був, послана йому самим Єзусом, нехай і через Орогостине прокляття, думкою розривався поміж городком та власним двором: попри безліч власних турбот, не міг за них узятися – не до лиця таке княжому городникові. Срібла його, що лишилось, хіба ж на все вистачить: у господі стільки всього треба! Робітня кліть отця, Жадана, пуста, навіть підметена, а більше добра і взяти ніде, окрім, як купити: і кросна, й сани, і пастки, й начиння хатнє та приладдя – стільки всього згоріло... Уціліли тільки зернові ями з льодовником, що нижче землі були зведені та й худобу вдалося мало не всю докупити зібрати: з голоду не помруть. Коли починали з Вишнею гніздо вити, і третини того, що нині є, не мали.

Перше та єдине, що в отнім житлі вдіяв – димник на дві чверті вище прорубав, а старий забив і глиною замазав – аби лиш дим з його зростом очі не виїдав. Заклопотаний зижденням городка, він удень години не мав власними бідами перейматися, лише перед смерком, повечерявши вже. Губар і тин лагодив сам, як міг, і ями під зерно копав.

Та все ж, що б там не казали, а родовичі Кологастового нащадка уважили й хлів княжому городникові таки звели – а ні на що інше на новому дворі місця вже й не вистачило, та й той затісним вийшов: худоба в нього, мов у рукавичку набилась. "Терпіть! – велів звиклим до простору домочадцям і скотині: – Переживемо якимось. Мені би городок сей звести... Свої нехай уже потім, наступного літа."

Вишні, котра за життя з Сивером душею розпрямилася, не челядкою чужою, а справжньою господинею свого двора почувалась, в городі дійсно стало затісно, задушливо навіть: повітря здавалось іншим, якимось спертим – високими стінами чи що? Та й житло старе після терема видавалось на хлів схожим – і як тільки вона раніше жила в ньому? Попервах Вишня ніяк дібрати не могла: чи сама перемінилась, чи коропці стали іншими, але відчувалося в людях щось, чого раніше вона не помічала – чи то злість, чи страх... Багато хто з родовичів дивились якимось спідлоба й немов озиралися непомітно – ніби так ото, як вона сама, коли йшли за нею по льоду два вовки.

Якимось, коли лишилися з мужем наодинці, сказала про це Сиверові. Той спохмурнів, певно, щось пригадавши й за звичкою своєю помовчавши, погодився:

– І мені таке здалося... Два тижні назад, на Перунів день, дивився я на коропців – змінилися, не ті! Наче б і все, як колись, та то тільки про сохачан, чи жорновців, а

коропцеві в очі зазирнеш – печаль... Він, може, й сам того не помічає, та я ж видів, – і знову замовк, пригадуючи, як вперше прийшовши шість літ назад на Стару Могилу, дивувався гордовитим з вигляду родовичам. Тепер мужі хоча й не ще пригинали голів, на Перунів день, принаймні, та очі вже не ті в них були. "А се ж вони ще в порубі княжому не сиділи, смаленого вовка не нюхали..."

Ще городню стіни Хоробора й на людський зріст не звели, а вже поміж нею та стіною княжого дитинця півтора десятки колишніх посадських ремісників копали ями під нове своє житло, дехто й стіни зводив, розібравши старі, перебиваючись з домочадцями у власнім хліву, з худобою разом. А поміж ремісниками вже куріла своїми димами чимала корчма, загібши під себе стільки землі, що й на три двори вистачило би. Дивом дивним для города здавалося: схотілось тобі квасу чи олу або й вина, та що там вина – меду!! – неси в ту корчемницю срібло своє чи скору – що вже маєш, хоч і зерна міх – і буде тобі все, чого бажаєш, день твій стане празним не лише в неділю, а і в будь-який інший, отак!

Хто міцно покону тримався – ті, хто рід свій до десятого коліна, до самого Кологаста пам'ятав або котрі на землі твердо, обома ногами стояли – ті на корчму й не дивилися, лише на княжих людей брови супили. З їхньою появою в'язала загальна думка оте неподобство – корчму, мед варений та нечувану легкість, з котрою священний напій будь-хто міг випити будь-коли та будь-скільки. Ще б коли не мед, то родовичі, може, й змирилися якось з корчемницею, та тільки надто вже бісила простота здобутку Велесового напою. Старотці градські того Боровина з його корчмою ані в город, ані на посад, звісно, й близько би не пустили, та земля всередині княжого городка родові вже ніби й не належала. З тою думкою ще по весні змирилися всі, навіть Шамро, не те, що Видута. Змирилися так, як мириться, живим повернувшись з важкої січі, муж, котрому око вибили чи руку відтяли, як мириться дерево, коли угніздиться раптом на ньому омела і п'є соки господаря, не питаючи в нього на те жодного дозволу.

Не в одного родовича, хто вже пожив та щось побачив, зродилося в душі лихе передчуття, що ані княжою заставою, ані корчмою діло не скінчиться. В напасті цій вчувалася чужа недобра воля і саме від неї, немов від грозової хмари з градом, що надходить, закриваючи собою видноколо, очікували ще якогось, невідомого досі, лиха.

– Невже ж і ради сьому нема ніякої? – скрушно зітхнув Видута, стоячи разом із Шамром на коропській стіні та дивлячись, як на задвірку розпластаної, мов черепаха, приземкуватої корчемниці курить за високим тином димок схованої від людських очей Боровиної медоварні.

Хіба ж волхв не сказав би, якби знав?! Не для того йому волше відання і слово дане, аби ним даремно повітря стрясати. Всю зиму шукав Шамро відповіді в собі, питав її в Сварога, Велеса, Білобога й Чорнобога – не знайшов, не почув... Легко було волхвам до нього: що Вишнякові, що Божеславові навіть. Ворог був очевидним, для ока видимим, а рід – мов дерево, одним цілим. Йому ж, Шамрові, Доля стежку кладе звивисту і все серед цілого лісу, що оточив тепер праотче Кологастове дерево: менші, цілий підлісок – поросль коренева, а половина й узагалі самосійні, вітром сюди занесені. Нема сили, бо

єдності нема, а число – воно оманливе, від нього шум один у верховітті. А коли на порослі ще й омела поселилась...

Тепер ось зрить, що й не омела навіть, а сім'я чортове поміж тих дерев, де Долею стежа йому начертана – невидимі нав'ї сили... З ними як на прю ставати?

За Кологаста рід був як одне ціле: коли й виділявся котрийсь муж з-поміж інших родовичів, то хіба мудрістю, силою чи хитрістю в ремесві. Та чим менше ставало в кожному Кологастовім нащадкові праотчої крові, тим слабшою ставала держава, що тримала вкупі цілий рід. Потім срібло, мов той клин, кололо ослаблий рід на цурки – і свої, в своїх же, рабами ставали; срібло і силу собою замінило, й хитрість. Хоча, хитрість – ні, зосталась, просто нова зродилась: хитрість гребти під себе те чортове срібло. Срібло згодом і племенщину, ниву всю, на цурки покололо...

Тепер ось до меду дійшло. Мед – не просто питво: не квас, не заморське вино і не сонячна, Дажбожа сур'я[466] навіть. Ставлений мед – то волшебна таїна, то сукупний довготривалий чин Дажбога, Велеса, Макоші й людей, не простих людей, а втаємничених, волхвів. Нині ж Чорнобог, не інакше, наоумив котрогось зі смертних мед не ставити, а варити. Тільки скорі ніколи не матиме ціни тривалого. Усе, що робиться людськими руками й швидко, не понесе в собі Божого. Хто той варений мед п'є, на криву стежу стає: душу він, може, й звеселить, але з рідними Богами не поєднається і сили від них жити по Кону не отримає.

– Ся пошесть поміж сувирами давно йде, – жодним чином не виказав Шамро власного душевного збентеження, – і в Чернегові, і в Переславі: ускрізь, де київське княже сім'я на руську землю впало.

– Невже отак і змириємось?! – з невдало прихованим відчаєм гукнув старійшина.

– Суwirів нині по рідній землі багато ходить, – потемнів лицем Шамро, – тільки кров у них рідкою стала. Хто покон блюде, той варений мед не питиме. Котрий же за Кон заступить, тому Сварожих Лук не бачити. На тім і мусимо стояти!

Десятки людей копошилися перед їхніми очима. Більше на стіні, звісно: вкладали в зруби тесані в обло[467] колоди, деякі кліті городні засипали вийнятою з рову землею, деякі лишали пустими – для господарських потреб. Та й поміж дитинцем і стіною було доволі зайнятих зведенням власного житла посадських ремісників, що заради легшого прокорму всунули власну вию в княже ярмо. Іншим літом старійшина побаченому неодмінно радів би, як радіє кожен, хто спостерігає злагоджену несуетну роботу великого гурту людей. Тим більше, що вдалині, аж за Ятрицею, поміж річкою та Старою Могилою на очах у старійшини повільно сунула ціла вервечка підвод із збіжжям, котре вільні від зведення стіни родовичі везли до себе на обмолот. І чого б ото їм із Шамром хвилюватись? Чи не те ж саме бачили вони, коли двічі за Видутиного старійшинства рід переносив стіну? Мовби все, як було, мовби й не змінилося нічого...

Та в розмірений людський гомін і постук сокир по дереву раптом вклинився кількоголосий жіночий вереск, – від корчемниці, визначеного двома найшанованішими родовичами, як осередок зла, – і мана в мить одну спала з Видутиних очей. Змінилося, змінилось таки життя роду, а чи ж знайдуть родовичі шлях назад, туди, де ще так

недавно панували в Коропі благостині, тільки не відав того ніхто й не цінував...

Одразу четверо жон з двох боків насідали на корчемника Боровина, що на свою біду, зачувши гвалт, прискочив до корчми з медоварні. Найбільше старалась не надто молода, неосяжна в стегнах Рута, жона шевця Котька, що завжди був ласим до хмільного, а з появою корчми взагалі пустився берега й виніс із власної кліті ледь не все, що в ній було: заради одного – влити в себе коли не квасу, так хоча б кисери[468]. На мед, вино чи сур'ю срібла в Котька давно вже не було; ще в перші дні, як тільки відчинилися двері Боровинової хоромини, так воно й перетекло з шевцевих рук до корчмаря.

Сваргу поволі затягувало хмарами, городяни й посадські поспішали прибрати з поля своє збіжжя, а Котькові – хоч трава не росте. Три заможні жони, що навіть скору шевцеві поприносили на нові черевики[469] собі, другий тиждень марно навідувались у Котькове житло, битком набите дітьми: малося в них із Рutoю аж семеро їх, а ще ж чи не десяток померли змалечку. Варто було котрійсь із тих жон звести в житлі над п'яним, мов чіп, Котьком крик та лемент, як голодна малеча кидалась у реви, на які збігався чи не весь куток біля Лугових воріт.

Котько шевцем був хоч куди – ліпшого в Коропі не знайти. І якби не пристрасть до питва та не його з Рutoю непомірна хіть, через котру дітвора в них лупилась, мов ті кошенята і все як не трійні, так двійні, жили б вони не гірше, аніж інші родовичі. Коли ж із житла Котько почав виносити в корчму останнє, і злидні вперше завелися в їхньому житлі, Рута не витримала: гвалт здійнявши до небес, рушила шукати Боровина й до неї по дорозі приєдналося ще троє жон – таких же невдоволених пиятикою своїх мужів.

Худорлявий Боровин спочатку взявся виштовхувати в плечі непроханих гостей, але незчувся, як під напором дебелої Рuti сам опинився надворі. У корчмі йому ще якось стіни помагали, та поза нею відчув, що розлючені жони можуть його й зганьбити перед мало не сотнею тутешніх роззяв, що покидавши свої заняття, поспішали розважитись видовиськом.

– Пощо мужів наших обираєш?! – відчуваючи підтримку натовпу, взялася в боки Рута.

– Я? – щиро дивувався Боровин. – Хіба ж я тать? Самі несуть. Ще й вимагають – налий!

– Як корчми не було, то й біди не мали! – жону квасника[470] Рябця, колишнього златокузнеця, дзвінкоголосу Лагуту, чула, певно, і сваха її, Доманя, аж ген на Благовидовім дворі.

– Правду рече жона! – озався раптом із натовпу старий Будаї. – Твоя корчемниця родові одне лихо несе.

Ще й від мужа почути таке – цього корчмар ніяк не очікував.

– По всіх городах сіверських корчемниці стоять, – почав виправдовуватись Боровин, затравлено озираючись навкруг, бо натовп уже тіснився колом, – що ж то за город, коли корчми немає...

На ті його слова жони заваливали так, що він навіть сам себе перестав чути.

- Пощо стоїмо?! - заходилась криком Рута. - Розметати сю напасть!

- Розметати! - заволали жони, котрих ставало дедалі більше.

- Не по Праві се! - перелякався корчмар. - Татьба! Князеві жалітися буду!

- Не по Праві?! - вискнула Лагута. - Правець би тебе розправив! Люде, пощо стоїте?! Ламайте корчму!

Раптом натовп заворушився, почав поволі розступатися: з двох його протилежних кінців пройшли наскрізь і стали в середину кола Видута з Шамром, а навпроти Рибота з трьома своїми - всі четверо при мечях. Лайка вщухла, поволі стих і гомін.

- Що діється тут? - нахмуривши чоло, першим порушив тишу княжий сотник.

- Волостелине, - бухнувся на коліна, не посоромившись городян, Боровин, - захисти від татьби! Жона ось ця, - ткнув він пальцем у бік Рути, - підбурює людей корчму мою знести.

- Кровопивець! - не знітилась перед сотником Котькова супруга й подалася вся до корчмаря. - Не сієш, не жнеш, аки комар кров з коропців точиш! Розметаємо!!

Хтось іще проривався крізь натовп і щойно Рута виголосила свою погрозу, як у колі постала майже нікому в Коропі ще не знайома Боровинова супружниця Тишка.

- Хто тобі дасть, хто дасть?! - незважаючи на своє ймення, тихою вона аж ніяк не видавалась.

-Ти її зиждила?! - скоромовкою зарепетувала Тишка. - Розметає вона! Босота!

- Цить! - гримнув на неї Рибота і поклав десницю на криж меча. - Я тут поставлений княжу волю вершити! Моє право і суд мій!

- То й суди по Праві! - злим голосом гукнув хтось із натовпу.

Рибота стрепенувся на той крик, впився очима в навколишній люд, але крикуна не виявив, натомість уздрів, що погляд у туземців недобрий, люті і рішучість проглядали в очах багатьох.

- Буде мені тут роба якась на добро зазіхати! - знову заверещала посеред чужого її оточення хоробра Тишка і раптом взялася крутити дулі: - На ось тобі! На! На! Босота! - лементуючи, тицяла вона тими дулями перед Рутою.

Шевчиха худющу Тишку розчавила би, мов кошеня, але добре пам'ятала чим скінчився восени княжий суд для Шумихи, відтак побоювалась при київському сотникові пустити в хід свої дебелі руки. Зрозумівши, що розправа над корчмарем при княжих воях вже не вдасться, Рута все ж не могла просто так покинути поле брані. Якраз тієї миті, коли корчмарка зібралась перевести дух, вона зробила два кроки до Тишки і сунувши їй під носа свій пухкий п'яст, твердим голосом з погордою прорекла:

- Я коропица! - і підборіддя звела. - А ти... хто? Н-наво-ло-ка! - вклала в те слово все, на яке лиш здатна була, презирство й відвернувшись, кинула через плече:

- Отсе ось бачила?! - з тим нахилилась до самої землі, одним махом піднявши до голови сорочку, й виставила на загальний позор не лише Тишці, а й решті люду все своє багатство, чим так щедро наділили її отець з матір'ю.

Натовп охнув, мужі зареготали, аж за животи хапались, Тишка від образи втратила

здатність мовити, лише хапала ротом повітря, а Рута, вдоволена хоча б тим, як ловко заткнула вона того рота несподіваній суперниці, додала із сміхом:

- А в тебе що?! І показати людям нічого: не жона, а тріска! - та й подалась додому, не здогадуючись навіть, що корчмарку віднині й до скону зватимуть вже не Тишкою, а Тріскою.

Як воно інколи буває, скотилося, здавалося б, з нічого, та натовп теслярів зі стіни розходитись не збирався; кимось спересердя кинутий княжому сотникові докір чи попередження про суд правий розбурхали родовичів і ледь не кожен почав вигукувати своє наболіле. Щось там поривалася сказати сотникові Тишка, певно, суда правого хотіла за привселюдну образу, але Боровин, відверто лякаючись отаким чином починати життя на новому місці, щоразу осмикував жону, навіть рота їй затуляв. Рибота теж добре розумів, що зараз ніякого суда не вийде і що ліпше йому помовчати, бо не те, що їхня четвірка, але й увесь десяток нічого не втнуть супроти цілої сотні туземців. Чим закінчуються такі ось колотнечі, він добре знав ще по Новгороду.

Видута, опинившись в самій гущі людського невдоволення, дарма, що й сам ось недавно, на стіні, обурювався корчмою, тепер прагнув лиш одного - якось заспокоїти натовп своїх родовичів, аби ті згарячу не втнули непоправної для роду біди.

- Тихо! - здійснював він десницю. - Тихо, речу вам!

І коли ближні до нього стихли, а гомін почав віддалятися на краї, старійшина кинув у натовп перше, що в голову прийшло:

- Нехай гарячі он в Ятриці охолонуть! Маємо помислити над отсим. А добрий розмисел тільки в холодній голові рождається. Завтра старотців та сотників, як сонце над стіною підніметься, у вічниці чекаю. Аще однієї думки не матимемо, гукну рід на віче.

- Бути по сьому! - стукнув посохом Шамро і срібний подзвін його остаточно втихомирив люд: хто ж наважиться хоч щось ректи після волхва?

Шестеро старотців на чолі з Видутою підійшли до воріт дитинця. Попід його стінами вже й рів був викопаний і вал, звісно, підсипаний, і міст перекинуто - ще не підіймався, бо щось там чи ковалі з чепом не встигали, чи теслярі з жеравцями. Зате ворота... Сажневої ширини стулки набрані з дубового тесу в два вершки товщиною, скріпленого не лише прогонами, але й густо, з обох сторін хрест-навхрест покладеними залізними смугами, що між собою були скуті наскрізними заклепками. А на вежі над ними череп здоровенного тура - князем добутого, рекли вої. Одним словом, диво, а не ворота: об такі хоч який супостат зуби ламає! Тільки де ж йому взятися, коли дитинець, вважай, посеред города стоїть?

Ворота виявились зачиненими. Сли городські, впершись в них, здивувалися й задравши голови почали гукати до сторожі. Сторожа, один - київський вой, другий - зі своїх, Благояр Любимич, дивилася собі згори на сольство, та знімати засуви, чи що там іще, не поспішала.

- Відчиняй онуче, до сотника ми, - червоніючи перед родовичами, гукав розгублений старійшина.

- Не можу, діду. Не велено. Треба сотника питати.

- То якого ж лиха ми отсе перед тобою топчемося?! - збеленився Видута. - Питай, бо я тобі всиплю вдома віжок!

- І не помисли, діду! - засміявся онук: - Три гривні вири за образу княжого мужа. Веселун пішов уже, чекайте.

- Дожився... - з гіркотою в голосі невідомо кому чи то жалівся, чи виправдовувався старійшина. - В рідному городі власний онук не пускає... - і скрушно хитав головою.

Прочинилась нарешті важка стулка воріт і старотці увійшли до дитинця. Високі стіни його нависали над тісним двором, посередині котрого громадився просторий терем сотника, а за ним здіймалась приземкувата стражниця. Всі, хто зайшов, були на стінах його й на подвір'ї, і не один раз, знали що, де та як, а от тепер, за цими ворітьми, немов уперше все бачили. Щось змінилося тут від тієї години, коли навісили й закрили окуті залізом ворота: в дитинці тепер незримо витав дух чужої сили й волі, дух заліза, а не землі чи лугу, або лісу. Заіржав у стайні котрийсь кінь, йому коротко відповів інший, а іржання їхнє довго ще потім відлунювалось від височенних дубових стін, котрі робили двір схожим на колодязь. Ані тобі деревця, ані хоча б кущика; пташиного щебету навіть не чулося в дворі. Потрапиш сюди не зі своєї волі - навряд чи й вийдеш. Та коли і з власної, то й тоді вилами по воді писано...

На високіму ґанку терема чекав на сольство сам Рибота й коли шестеро старотців спинились перед ним, та вітаючись, скинули шапки й схилили в поклоні голову, сотник на привітання відповів чемно і вдоволено:

- І ви, старотці, здорові будьте! З чим прийшли до мене? - хоча сам не лише добре знав причину, але й з нетерпінням чекав цієї миті.

- Про корчемницю ректи хочемо, - знову схилив голову Видута.

- Любо мені це, - широко усміхнувся сотник, - та про таке на дворі не толкують. Заходьте в терем мій, гостями будете! - і широким помахом десниці запросив усередину.

Аж на шість сходинок піднялися коропці, перш, ніж увійшли в широкі сіни, і вже звідти, схиляючись в низеньких дверях, по черзі проступили в добре освітлену жирницями стравницю, де стояв довгий та широкий дубовий стіл, за котрим сиділо семеро княжих воїв, а на чолі його пустувало місце самого сотника. Кілька дівок, з наложниць, прислужували воям сторожі й ледь угледівши гостей, щезли, а скоро вже й несли, мов тільки їх і ждали, утиці з питвом і наїдки у глиняних мисах.

Здивовані старотці посідали, сів і Рибота. Узявши до десниці срібного келиха ("А се ж у нього звідкіля?" - подумки спитав себе Видута), сотник одразу ж і виголосив:

- П'ю цей келих за руський град Хоробор!

Загукала щось врзнобій, перебиваючи один одного, княжа сторожа і всі піднесли до вуст утиці з напоєм. Покон велить гостеві бути учтивим до господаря, котрий його пригощає, тим паче - до княжого мужа, відтак коропці, що йшли про корчму говорити, а втрапили на пир, і собі взяли посудини з темним питвом, а Видута мусив ще й підняти та подякувати сотникові за гостинність. Деінде він нізащо не став би не те,

що пити, а й дивитись на цей осквернений легкістю приготування варений мед, а тут мусив – зловив старійшину клятий новгородець у свою вовківню[471].

Мало не з острахом наблизив Видута до уст своїх посудину: пахло нечисте те питво схоже, а все ж і різниця була велика – коли за весь свій вік не куштував він ніякого іншого меду, окрім ставленого, то й видався варений і не таким густо духм'яним, та й дух його був солодкуватим надміру, без любої серцю гірчинки насподі, ну, і взагалі... З огидою пригубивши, скосив очі на сотника – той пив зі свого келиха, а сам зорив у два ока на старійшину, тож мусив Видута перехилити утицю.

Не те... А все ж нічого, якби не відсутність на сім питві Божої освяти, подумалось старійшині. Немає тут отих трьох десятків літ та зим, що роблять мед напоєм мужів. Варений проти ставленого, то все одно, що лоша супроти десятилітнього коня: брикатися й хвицяти може, а борозну через усе поприще прокласти – ні! Випили й за смагу взялися, а потім ще і ще. Коли на початку трапези старотці насторожені були й сиділи, мов скуті, то після третьої утиці дехто вже й розсупонюватись[472] почав, попускаючи на собі очкура. А дівки ще щось несли й несли та на стіл ставили, за ними раптом Тишка, корчемниця, з'явилась – видно враз стало, що вона тут не те, що не вперше, а й узагалі, мов риба у воді.

"Он воно звідки ноги ростуть..." – ледве встиг помислити Видута, а Рибота вже й питає:

– То що привело вас до мене, старотці Хоробора?

Хоробора? Сто разів уже чули, а все ж незвично. Отець з матір'ю нарекли тебе колись отак, а тепер хтось перетак зве; нехай і лестить воно, так при батьках же – пращури з Вирію все чують! – і як отсе бути?

А що ж привело їх сюди? А-а-а, корчемниця... Отакої, вляпались! Їли чи не з корчми, навіть розсупонився дехто, а мед пили – так то вже достеменно звідти, і що тепер: "Прибери її, сотниче, – вона рід губить!?" О-о-х-х...

Видута підвівся сам не свій, подумки гарячково підбирав такі слова, щоб і неочікувано гостинного сотника не образити й вічницю не підвести, котра послала до нього шістьох наймисливіших своїх мужів.

– Дякуємо за учту, достославний Рибото Задоричу... кгм... Дик... воно, значить... от що, еге... Рід наш коропський, мужі його ліпші тее... образу, значить, на корчемницю затаїли, от... Нас послали сказати, що мужі многії, про чад власних забувши, домочадцям своїм на погибель останнє срібло до корчми несуть, а є такі, котрі й хліб та платно ладні на мед сей ваш проміняти... Біда в нас з корчмою тією, Рибото Задоричу, ось що... Не подобається вона нам.

Рибота мовчав, слухаючи, тільки посмішка легенька блукала на його вустах. Коли Видута скінчив, сотник зробив з келиха добрячий ковток і кивнув головою, мовляв, он воно що: зрозуміло тепер з чим прийшли.

– Знали б ви, старотці, що корчемниці й у Новгороді є, і в Полоцьку та Турові, а що вже на Русі – хоч у Києвому граді, хоч у Переславі чи Чернігові вашому – то й не злічить ніхто! Стоять городи, не поспивалися. Бо ремісний люд по городах свято хоче

мати, не все ж і рукомеслом йому займатися. Хто глузд має, той останнє платно своє не проп'є, а коли котрийсь виродився і як-то речуть, берега пустився, за тим і жалкувати не варто: свиня, вона собі гнесь [\[473\]](#) скрізь знайде. І який же з Хоробора град буде, коли корчма не стоятиме?

Завжди гарячий Педаш, озлобившись почутим, не втримався:

– Пощо ж ти, сотнику, рід наш коропський поносиш, речеш, нібито виродки в нас завелися? – басовито загув він, намагаючись, як і личить гостеві, не образити господаря, говорити спокійно, виважено, та в той же час і докір йому висловити: – Ти князем своїм, з котрим Короп ряд уклав, поставлений сторожу нести, відтак не тільки хліб наш їстимеш, а й, станься напад, у січі пліч-о-пліч зі мною стоятимеш. Вас тут жменя, нас – яка-не-яка сила. Замість того, щоби з родом докупи зростатися, клин поміж нас з вами вбиваєш. Пощо, скажи?

Рибота вже знав, що кожум'яка був не простим городянином, а сотником, воєводою в кулачнім бою, до того ж не лише старшим від нього самого мало не вдвічі, але і в плечах з усіх присутніх найширшим – повагу викликав велет з широкою окладистою бородою. Попри чотири літа, проведені на княжій службі, не забулася ще новгородцеві з материним молоком всотана повага до старших.

– Рід ваш, старотці, я шаную. А тих квасників, котрі міри своєї не знають та ганьблять його – тих ні. І коли ви їх з рештою роду рівняєте... – помахом десниці велів дівкам налити усім меду і продовжив насмішкувато: – ... то нехай вже тоді рід Хоробора і поїть їх; вусмерть! Аще так уже ж любі родові вашому ті, що міри в питві не відають.

Мовчали коропці, не знали, що й ректи. А як тут заперечиш княжому сотникові: он кукіль з жита без жалю викидають, в нього ж бо і насіння ядуче; якщо не здатен муж стримати себе в питві – яке потомство дасть? Тож чи не ліпше вже йому в ізгої – за межі роду, аби очистився той від непотребу?

– Піднімайте, старотці, посудини ваші та вмочіть уста у цей двійняк! Цур мені, ліпший хіба в князя нашого пив! Тож за здоров'я великого князя, Володимира Святославича!

Вої сторожі повставали і коропці мусили – за князя ж бо пили. Посідали й запихаючись смажениною, не один подумки дивувався з сотника-новгородця: як він ото "цекає"? "Цур", рече... Ет! Смішні отсі новгородчі!

Та знову піднявся осмілілий Видута.

– Маю нужду іще сказати...

– Речи! – кивнув головою княжий сотник.

– Як же так, що мед отсей не по Кону готується? Волхви наші речуть – через те нечистий він, добра від нього людям немає. Нехай корчемник не продає його нашим родовичам – от і не буде лиха!

Рибота мовчав. Хто супроти волхва піде? Волхви з Богами знаються, недоступне смертним відають. Великий князь і той завжди їм учту чинить, на пиру волхви рядом з ним сидять: йому супроти волхвів іти – чи й не те ж саме, що супроти Богів... На що вже Олег віщим звався, а й той, супроти волхвів пішовши, наглою смертю скінчив. Куди вже

тоді простому сотникові княжої застави? Але ж корчма, мед...

- Не чув я такого, щоби волхви київські, Переяр чи Осмол, варений мед гудили. Є і там ставлений - то для пожертви Богам, во славу їм. А на кожен день князь варений велить готувати: як ото греки вино своє. Київські великі князі нечистий мед, Богами не освячений, не пили би! Мед - товар, суть такий же, як платно чи скоро або гов'ядо. Нема на те моєї влади, аби заборонити хоч би й кому свій торг вести, - відверто злукавив сотник.

- Речуть волхви, - не здавався підпилий Видута, - мед у бортъ несе Божа муха, тож і готувати його волхви мусять, ті, хто таїну Божої волі відають, приязнь Подателя заслужити вміють. Простому людину Боже питво варити - святотатство єсть. Не можемо згодитись, аби на землі роду нашого стояла корчемниця, що родовичам погибель несе.

Рибота насупився: його починала дратувати дурна, як він вважав, непоступливість старотців-туземців. Попередній задум сотника пригостити в новім теремі градське сольство, аби старотці спробували й собі вареного меду та корчемної смаженини й зрозуміли те добро, що його сулить їм усім Боровинова корчма, не вдався. Він почервонів лицем, як завжди, коли рождалася в його душі лютъ і сотникова длань міцно впечаталась у стіл.

- Ось що я вам, старотці, на це скажу. Володимир Святославич городище ваше у ковуїв відбив. Ви здобич його бранна! Від того часу йому тут все належить! А він ще й милість родові явив: недолуге ваше селище городом нарік, ім'я йому дав неабияке - Хоробер!! - голос Риботи гримів по терему: - Замість урока оброк вам встановив, сіверяни невдячні! Корчма тут з моєї волі на княжій землі постала і стоятиме, доки й сонце світить, ясно?! Все! Йдіть собі - мені час княжі справи вершити! Свире, скажи там, на воротах, нехай випустять.

Шестеро коропців вийшли з воріт дитинця й мовчки почваланали кривими городськими вуличками до вічниці. А що було їм ректи? Кожен думав про одне і в усіх не йшла з голови та пастка, в котру рід потрапив.

... Отак живеш, живеш, увесь в думках про те, про се, в клопотах своїх повсякденних - голову немає коли підвести, на Сваргу глянути. Аж раптом в твоє житло вужем пролазить підступне лихо. Причаїлося, сидить - тихе таке, мов би воно й не воно. Хоча й муляє очі, та люди до всього звикають: нехай уже, аби не заважало. Тільки одного дня, від клопотів своїх відірвавшись, зиркнеш, а ти в житлі своєму вже й не господар... Не вірили восени Озаричу, як той казав, що запрягли вже рід. А дарма. І не просто ж хтось там запряг, а, можна сказати, самотужки впряглися - отсим дитинцем, звівши його, самі собі гнuzдечку й накинули...

Йшли, понуривши голови. Аж тут - гульк! - мов зумисно кимось пороблено, дві підводи назустріч: бортники Рекун, той, що жорнівський, та ще старий Шупило діжами мед везли. І куди: до корчемниці, звісно! Трапся вони старотцям ще зранку - непереливки бортникам були би, а тепер, опісля гостин у княжого сотника... Ех!

Поглянули мовчки один на одного, головами похитали: сором який! Озирнутися не

встигли, як із вільних людей у княжі холопи втрапили... До самого великого князя київського! Ото й уся втіха, що до великого... І що родовичам тепер ректи?

Видута приплентався до житла на налитих свинцем, неслухняних ногах. А тут ще й Ізбора рота, як завжди розкрила: їй, бачиш, обридло, що двері на п'ятнику просіли й за поріг чіпляють, не зачинаються толком. Немов тобі зима тепер. Немов у нього, Видути, іншого й діла нема, окрім як п'ятники за першим словом жони лагодити. Тут... світ немилий, так на тобі ще! – власна жона присікається. Скипів і хотів гаркнути, як слід, навіть рота вже розкрив, аж раптом запекло нестерпно в грудях і старійшина, збліднувши, втрачаючи останні сили, ступив кілька кроків і повалився на лаву. Навіть Ізбора зрозуміла, що з мужем лихе щось сталося, забідкалась чи не вперше за всі літа, води подала й двері навіть прочинила, аби свіжого повітря впустити. А Видуті чи не вперше за життя так до всього байдуже стало...

Вдоволення собою відчував Володимир, піднімаючись на чолі комонної дружини Боричевим узвозом на Гору. Десять позаду, за кілька денних переходів, берегом ішла київська рать, ведучи із Судовської землі мало не трьохтисячний полон. Навантажені здобиччю, – скорою, горючим каменем, медом та воском, – Дніпром сплавлялись лодії князя. Войовнича судова, що вкотре наважилась не тільки на землі дреговичів напасти, але й новгородські землі пошарпати, сповна поплатилася власними спаленими городами й городищами, добром своїм і головне – полоном, котрого він, великий князь київський, посадить на полуденних рубежах Русі: нехай там рятяться з печенігами, коли мають до війни таку охоту.

Вертаючись з походу, зумисно спинився на ніч у Вишгороді – Олову провідав, чорними кунами одарив, з княжичем Вишеславом побавився; звісно, що й дівками поласував, бо за літо хіття наповнився по самісінькі вінця. Лише ополудні другого дня рушив до Києва, а чутка, що князь із дружиною повертається, вже бігла попереду нього. Щойно вступили на Поділ і під копитами Вітра загуркотів настил містка через Глибочицю, як від подільського Торговища піднявся багатоголосий лемент: "Князь! Князь із дружиною!!" Де й набралось дівчоріччя, що бігла обабіч княжого війська, вигукуючи: "Дивись, дивись – князь!", а люд навколо розступався, кланявся, унотьки сором'язливо опускали очі, уноші, навпаки, із задрістю пожирали очима гриднів у лискучій броні, в шоломах з княжими яловцями, з черленими щитами, при мечях та списах – кожен з них подумки приміряв на себе ті ратні обладунки: таке видовище всякий раз тішило Володимира.

Баский, ситий красень Вітер, зігнувши по-лебединому шию, вигравав під господарем, зроняючи часом з губ густу піну, похропував, косячи оком на Володимира, а люду на узвозі ставало дедалі більше – повернення князя в город багатьом обіцяло неабиякий зиск, бо де князь, там і здобич, а де здобич, там срібло й злато, і в передчутті майбутньої взвितі раділи не тільки купці, а й простий ремісний люд. Сторожа на Великих воротах, загледівши князя, поспішала відкрити обидві їхні важкі стулки й нарешті копито Володимирового коня ступило на Гору – вдома!

Одесну був його власний великокняжий двір: ворота прочинені, перед ними вже гудуть гуслі, тумкає бубен і пищать ріжки та сопелі й витинають колінця прямо на дорозі лицедії-скоморохи! Сама собою на Володимирових устах розквітла усмішка – бач, як стрічають! У тім і був його задум переночувати у Вишгороді – аби тут взнали про повернення князя та встигли, як слід підготуватися. Володимир давно вже зрозумів: коли хочеш, аби тебе стріли вдома з радістю, дай усім годину, не падай, як сніг на голову, поночі, коли Хорс на небі.

Від воріт до самого терема по обидва боки тіснилась старша дружина, а на ґанку вже стояла, очікуючи свого князя, Рогніда-Гореслава з малим княжичем Ізяславом та двома найшанованішими горянами: Дідославом і волхвом Переяром. Без поспіху зійшов з коня, пройшов між боярським кодром зі схиленими в учтивому поклоні головами, по східцях піднявся на ґанок і пообнімавшись з Переяром та Дідославом, постав перед жоною.

– Гой єси, мій княже! – вклонилася, як покон велить, непокірна жона-полочанка.

– Будь здорова й ти. Бачу, що скучила! – самовпевнено проказав, дивлячись Рогніді в її світло-сірі, мов уклад, очі, десницею ж притуливши до своєї ноги малого Ізяслава. – Як княжилось, Ізяславе?

І не дочекавшись від зніяковілого княжича відповіді, повернувся до старшої дружини:

– Упокорив Судову, бояре!

– Сла-а-ва князеві!! – понеслось над Горою.

– Вовчий Хвіст три тисячі ятви[\[474\]](#) веде.

– Сла-ва-а-а-а!! – Гора не жаліла горлянок. – Сла-ва-а Володимиру Святославичу!

– Кличу старшу дружину завтра на пир!

– Сла-а-а-ва-а-а!!!

– Що тут у нас? Сли грецькі ще в Києві? – ледве дочекавшись кінця боярського віншування, звернувся князь до Дідослава.

– Другий місяць чекають тебе, княже.

– Добриня хіба не прибув?!

– Ні, княже, – здивувався боярин.

Гінець від Дідослава зі звісткою про слів з Царгорода наздогнав Володимира тижнів ще п'ять назад, у дреговицьких землях, та хай би від кого не були ті сли, проте хто ж би з походу через таке назад вертався? Зате був час помислити без поспіху й навіть до вуя Добрині в далекий Новгород гінця послати: так і так, просить великий князь до Києва на раду поспішити, бо сли прибули й не від когось там, а від ромеїв.

Тільки де ж вуй? Чи не сталося лиха якогось? Немолодий вже Добриня і шлях з полунощних земель довгий... А так кортить швидше довідатись із чим ті сли прибули?!

Цей світ поділений на обжиту християнами ойкумену[\[475\]](#) та окраїнні землі, споконвіку населені страшними істотами: одноокими кіклопами, багатоголовими гідрами, всілякими лікантропами[\[476\]](#), сиренами й морськими чудовиськами – китами та, звісно, дикими племенами, що не знають істинного Бога, творять всілякі

неподобства і живуть в страшних гріхах. На периферії ойкумени, за Єгиптом, віддавна селяться чорні, мов ніч, ефіопи, за землями германців – бездушні біляві франки, що дані ойкумені у вигляді Божої кари, за болгарами лежать степові землі кочових турків[477] та пачинакитів[478], а ще далі, в нескінченних лісах над Борисфеном* живуть жорстокі племена росів-тавроскіфів.

Центром ойкумени є, звісно, благословенна, Богохранима Василія Ромеон: пряма спадкоємиця давньої володарки світу – Римської імперії. Лише ромеї варті панування над ойкуменою; навіть пихаті романі[479], що ширять світом ересь спотвореного ними Христового вчення, втратили на це право. Бог береже любу Його серцю Василю Ромеон, поставивши ромеїв на чолі всього відомого світу. Це Він зводить на трон василевсів, даруючи їм владу над усіма. Саме Бог наділяє людину чеснотами, що сприяють її входженню у владу та просуванню по владних щаблях аж до самого автократорства, але, звісно, лише порфірородні особи є найперш гідними влади василевса.

Намісник Бога на землі, Його десниця, василевс править заради істини, у строгій відповідності зі зводом канонів, забезпечуючи своїм вірнопідданим ромеям справедливість і закон. Страх Божий убезпечує василевса від негідних вчинків. Коли ж, боронь, Боже, станеться протилежне і автократор забуде Божі заповіді до такої міри, що озлобить проти себе цілий народ, тоді, як повчав у своєму писанні Костянтин Багрянородний[480], він втрачає право зватися християнином та займати трон василевса і може бути вбитим будь-яким ромеєм, як це й сталося з Романом Другим, Никифором Фокою та Іоанном Цимисхієм.

Нині трон василевса ділять двоє молодих синів Романа Другого: Василій і Костянтин, що до повноліття не могли правити самостійно і зійшли на трон лише по смерті отруєного Іоанна Цимісхія. Співправити важко, майже неможливо, але Господь відвів молодшого з братів, Костянтина, від тягот влади – той замість честолюбства щоденного труда по управлінню імперією захопився розвагами: перегонами на іподромі та грою в м'яч.

Коли Василій посів трон, йому було трохи більше вісімнадцяти літ. Він не мав жодного досвіду управління найбільшою державою світу, а відтак усі турботи звалив на свої плечі його дядько – проедр[481] Василій Ноф. Позашлюбний син автократора Романа Першого Лакапена, він був кастрований ще в грудному віці, аби не міг посягати на трон василевса, проте завдяки своєму походженню та дарованим Богом здібностям євнух Василій довгі літа, кілька десятиліть, був при трьох попередніх василевсах другою особою імперії: спочатку мегабайолом[482] Романа, потім, ставши його паракимоменом[483], лишався таким і при Никифорові Фоці, й при Іоаннові Цимісхію, а привівши до влади порфірородних синів Романа Другого, отримав зумисно для нього створений ще й титул проедра.

Аби гідно правити світовим кораблем з гордим йменням "Василія Ромеон", котрий в розбурханім океані життя спритно лавірує між підступних скель мерзеного варварства, що з усіх боків оточує імперію, ще дід нинішніх молодих імператорів

Костянтин Багрянородний радив своїм потомкам бути серед підданих наче Христос серед апостолів, чинити все лише в ім'я імперії – на благо її, варварів же тримати в покорі силою зброї, золота чи навіть обману, бо останній не є гріхом, коли здійснюється відносно тих не гідних поваги, богопротивних дикунів, що посягають на серце ойкумени.

У василевса багато помічників. Окрім синкліту[\[484\]](#) справами імперії займаються цілі відомства – логофісії. Збір податків забезпечує логофісія генікон, набором до війська та оплатою воїнів опікується логофісія стратіотська, а кавалерією василевса – логофісія агели. Та чи не найважливішим з них є логофісія дрома, що займається і поштою василевса, й усіма водними та наземними шляхами імперії, а головне – стосунками з варварами і розвідкою поміж них.

Мир та спокій Василії Ромеон тримається на трьох опорах: дипломатії, війську та кораблях, що можуть метати на ворога таємничий "пір іргос" – негасимий "рідкий вогонь". І недарма в цій тріаді на першій місці стоїть дипломатія: вона, зазвичай, важить набагато більше, ніж груба воєнна сила, котра є лише останнім неспростовним доказом першості ромейської держави у всьому світі. Ромеї сильні саме дипломатією, вони пишаються нею, бо в умінні перемогти без війни, обернути одних своїх ворогів на помічників у боротьбі з іншими ворогами, ніхто ані в ойкумені, ані на її периферії не може й близько зрівнятися з Константинополем.

Константинопольська "дипломатикі апостоли"* шостий тиждень жила в Києві, очікуючи повернення з походу князя Володимира. Не рахуючи двох десятків військового супроводу, що охороняв у далекій дорозі посольство, та ще чотирьох слуг, приставлених до дипломатів, воно складалося лише з трьох людей: очолював апостоли кучерявий, чорний, мов крук, але вже посивілий на скронях протоспафарій[\[485\]](#) Андроник; з патріаршим завданням прибув зсутулений тяжкістю прожитих літ пресвітер Геласій; швидкоокий ерміневт[\[486\]](#) Симеон, родом з болгар, був наймолодшим у трійці. Завдання, що його апостоли отримала в Константинополі від логофета дрома[\[487\]](#) – проконсула Якова Смірнина, було і просте, й складне водночас: зустрітися зі ще невідомим нікому в імперії позашлюбним сином войовничого князя Святослава молодим київським архонтом Володимиром, спробувати зрозуміти його, як володаря та вивідати наміри Києва стосовно відносин з Константинополем – миру й торгівлі прагнуть роси чи знову збираються воювати. Але це було не все завдання. Патріарх Миколай Хрисоверг конче прагнув знати, як у дійсності на далекій периферії ставляться до християнської віри роси-кияни і їхній молодий архонт.

І апостоли в очікуванні князя Володимира часу в Києві не марнувала. Дарма, що за завданням проедра Василія логофет дрома вже три літа збирав через ромейських купців свідчення стосовно того, що діялося в столиці росів: як виявилось при найближчому розгляді, не все повідане купцями відповідало дійсності. Жили послы василевса на постоялому дворі в званій теремом рубленій з дерева будівлі біля самої пристані й то було дещо незручно, бо навколо блукало багато простолюдинів і ромейська охорона денно та нічно стерегла дари імператорів, хоча послів і запевняли,

що їм нема причини переживати за привезені коштовності. Апостоли добре годували й вештатись Києвом не забороняли, відтак можна було не тільки роздивитися, а й розпитати про все, що цікавило імператорський двір Константинополя.

Три християнські церкви мали свої храми в Києві: патріарша ромейська, папська від романі й вірменська міафізитська[488]. Прихожан у всіх трьох було досить багато й на гоніння ніхто з них не скаржився. Та на Горі, повідав якось Геласієві варяг Теодор, вірний брат у Христі, замість одного дерев'яного кумира князь Володимир, шойно владу взявши, поставив цілих шість. А волхви на князя щоразу більший вплив мають і церквами невдоволені вельми: погрожують вірним Христовим розправою. Володимир же стосовно християн і не в отця свого Святослава вдався, що ледь не вигубив усіх їх до ноги, і не в бабу свою Ольгу, котра хрещена була самим ромейським василевсом Костянтином та до кінця життя лишалась ревною християнкою.

З того, що повідали пресвітеру Геласію ще й інші київські християни, з якими він спілкувався в церкві святої Софії[489], виходило, що варвар-дикун Володимир є справжній гедоніст[490]: має чотири жони й безліч наложниць, любить полювання, красивий одяг, смачно поїсти й добре випити, і на пиру переп'є кого хочеш; найбільше ж клопочеться про власну охорону з найліпших роських воїнів, які за свого архонта готові йти у вогонь та воду. "З таким неважко буде, – порішили Геласій з Андроником, – маємо доста дарів від василевсів; додамо ще кілька амфор найліпшого вина і вивідаємо все, чим він дише, цей Володимир."

Теодор зачастив до Геласія: потребував бо душпастирської опіки та допомоги, не знаючи, як поводити себе серед сонму поган, коли скрізь спокуса на спокусі й страшне гріхопадіння, а одновірці не набагато ліпші від язичників, бо не вважають за гріх просити помочі в кумирів і при потребі не соромлячись жертви кладуть перед ними. Якось одного дня в Києві зчинилася страшна веремія, бігли кудись погани – хто з дрючками, а деякі з топорами – великий лемент стояв на Подоліі і лише наступного дня апостоли дізналися про страшну звістку: дикі варвари, кляті безбожники вбили варанга Теодора та його сина, котрого той відмовився принести в жертву язичницькому кумиру Перуну. Страх охопив був ромейів та Геласій своїм спокоєм і непохитною вірою укріпив підупалий дух посольства. І хоч як не тривожно було у всіх на душі, а проте вони, дякуючи Господу, сповнилися почуття власного обов'язку перед Василією Ромеон і далі терпляче несли свою важку ношу дипломатики апостоли серед цього богопротивного сонмища варварів.

Потім, зовсім випадково, протоспафарій Андроник був свідком повернення великого князя з походу. Натовп затер посла і підійти ближче, аби добре роздивитись Володимира, Андроніку не вдалося. Протоспафарій лише зауважив про себе надміру гордовитий вираз обличчя молодого архонта росів: на відстані його підборіддя виглядало занадто великим і сильно випиналося вперед, що свідчило, певно, про неабияку впертість свого власника. "Чи так уже й легко буде нам виконати завдання логофета?" – засумнівався тоді Андроник.

Апостоли василевса очікувала, що ось-ось князь покличе ромейських послів до себе,

але минув один день, другий... – про них мовби й забули. Потім прийшли якісь сановники росів і сказали, що князь Володимир надає в їхнє розпорядження цілий акінітон[491] на Горі – аби вшанувати ромейську дипломатик апостолі. Перебралися. Зовсім неподалік катикії[492] самого Володимира оселились, але до князя їх знову ніхто не кликав. Андроник не одному київському сановникові позолотив руку, та все було марно. Київ уже дратував: жодного натяку на звичну для протоспафарія розкіш, убогість дерев'яних церков східного обряду гнітила пресвітера; відсутність хоч яких би не було розваг – окрім, хіба що, тутешніх бридких таверн* з вонючим роським питвом наганяла сум на молодого Симеона. Коли щось і втішало послів, так це нежарке, проте лагідне тутешнє сонце та ситна печеня з дичини і риби, а ще кілька вівлю, що їх завбачливо прихопив із собою протоспафарій Андроник, які й допомагали всій апостолі скоротати час.

Добриня дістався Києва лише через два дні опісля повернення свого сестринця – його лодія наздогнала насади воеводи Путяти перед устям Сожі; разом увійшли в Почайну. Кілька днів, проведених на Дніпрі з Путятою, котрого новгородський посадник Добриня добре знав ще з часів княжіння в Новгороді юного Володимира, дозволили колишньому княжому пестунові не лише взнати всі новини, а й усе обміркувати.

Володимира в княжім дворі на Горі він не застав. Якщо мужа свого Рогніда часом ненавиділа, але часом і любила, то Добриню ладна була спопелити одним лиш поглядом своїх світло-сірих, мов уклад, колючих очей. Не вийшла навіть на ґанок: прислужниця її, опустивши погляд, сказала, що великий князь подався в Берестове. Тож Добриня, посадивши новгородську учту на коней, верхи подався туди.

Володимир бавився з Волхиткою. Лише тиждень назад та принесла йому сина. Варто було Володимирові заявитись у Берестове, як йому, звісно, про все розповіла Береза. Адель через цю новину виглядала явно засмученою, чим неабияк потішила князеву душу: любив, коли дратується бабське плем'я. Володимир давно знав, що сіверська його наложниця непразна й збирається роджати князеві сина: її переконання у віданні власної долі хоч у кого викликали захват і повагу, навіть у майбутнього отця. Коли уперше побачив немовля, в рисах обличчя якого упізнавав себе самого, спитав здивовано у Волхитки:

– То ти в мене віща? Звідки про сина знала?

– Зорі пророчили, княже мій милий, – тулилася до Володимира обавниця, похитуючи підвішену до сволюка колиску.

– Відтак Позвіздом нарекаю сина нашого! За такий подарунок озолочу тебе! – вдоволено мовив князь і обійняв наложницю. – Вільна година в мене коротка нині, хочу ж любитися: надто вже скучив!

До Володимирової ложниці від Волхитчиної комірчини переходом було не так вже й далеко, але пішовши з князем, молода мати від переживань за сина, котрого не встигла погодувати, була сама не своя. На ложі не віддавалася безоглядно, як раніше, всеохопній пристрасті, а напружено вслухалася: чи не плаче дитина? Князеві таке й у

голову не приходило, а тому й не впізнавав у Волхитці тієї обавниці й чарівниці, що так полонила його минулої осені.

Коли ж у вечірню тишу терема ввірвався раптом тоненький і слабенький плач – жалісно скімлило голодне, покинуте немовля, Волхитка зірвалася, забувши про все на світі, навіть про нього – князя свого! – й поспіхом накинувши сорочку, помчала на поклик дитяти. Володимир скипів у гніві: була би поряд – неодмінно взяла на собі важку княжу десницю, та коли Волхитка повернулася, уже прохолонув: якось так сталося, дивним якимось чином думка іншим боком крутнулось в голові. Уявив себе, малого, відірваного від маминої циці суворою бабою Ольгою, згадав той розпач свій дитячий, коли усвідомив, що матері є в обох інших його братів: і в Ярополка, і в Олега – лише він чомусь сам-один... Оце безнадійне розуміння, що мама тебе ніколи не приголубить, не обніме, не погладить лагідно по голівці – воно жило в ньому з перших днів, відколи себе почав пам'ятати. Згадав, що часто питав бабу Ольгу: "Де моя мати, бабо?", але чомусь не зберегла пам'ять жодної її відповіді. Лише вуй Добриня все розповів, змусивши Володимира уперше в житті дати роту, що ніколи й нікому не зізнається в почутому.

Щем, котрий зродився у Володимировій душі від болісної згадки, не лише врятував Волхитку від княжого гніву, а й змусив замислитись над подальшою долею Позвізда: "І по отцю, й по матері – робичич... Як хоч йому житиметься?! Котра з судениць першою підлетіла, котра останньою?"

– Як він там? – сам собі здивувавшись, запитав Володимир.

– Наївся й заснув, – відповіла Волхитка і вдячність за увагу до сина чулася князеві в її голосі – а як інакше?

Та щось не клеїлося у них тієї ночі з любощами. Спраглий Володимир прокинувся невдоволеним, лапнув біля себе рукою – Волхитки не було. Це ще більше роздратувало князя. Вдягнувшись, сердитим подався у стравницю, де на нього давно вже чекала засмучена Адель. Княже подружжя снідало мовчки; молода княгинька почувалася винною, хоча й не розуміла чому; сльози тьмарили їй зір і двічі капнули, пекучі, прямо в мису. Їй ввижалося казна-що, найперше – що Волхитка стала прямою її суперницею і ось-ось посяде місце поряд із князем, а її, Адель, віддадуть, мов рабиню, якомусь гридню-перестарку.

Опісля сніданку Володимир подався надвір – оглянути, як древоделі зиждуть новий терем для наложниць. Стіни його пахли свіжим деревом, гладко тесані половиці ніде й не скрипнули, чималі, у добрий лікоть завширшки, засклені кольоровими шибками віконниці відсвічували всіма кольорами веселки, одрина була широчезною, дубовий стіл у стравниці прийняв би чи не сотню гостей, а дівочих покоїв вистачило би й на дві сотні наложниць. Настрій у князя сам собою поліпшився, а тут ще й Береза прибігла з вістю, що прибув світлий князь Добриня і Володимир, зрадівши, ледь не бігом рушив назустріч вую: дочекався нарешті!

Стрілись на ґанку; обійми їхні були міцними, як у найрідніших людей – далеко не в кожного отця із сином такі бувають.

- Невже не наситився ще?! - розчепивши руки, кивнув головою на стіну нового терема Добриня, маючи на увазі Володимирових наложниць. Усмішка блукала на устах світлого князя.

Володимир, не придумавши спочатку, що відповісти, на те лиш рукою махнув, мовляв: "Ну, годі вже...", та перед дверима, пропускаючи за звичкою вужа свого вперед, все-таки осміхнувся йому навздогін:

- Хіба забув, як у Полоцьку мене в спину штовхав? Ото звідти й почалося все.

- Бачив Гореславу твою, - обернувся у сінях Добриня, - іскри з очей так і крешуть.

- Нехай. - поблажливо кинув Володимир. - Норовиста, бриклива, та вже під сідлом.

І як рівному, як ліпшому другові поклавши десницю на плече, повів вужа до стравниці, де двоє перших мужів Русі й усаїтнілись за широким столом. Щось там несли й ставили на стіл слуги: меди, наїдки - обом було не до того. Перше для них сольство з Царгорода - з Царгорода! - ця обставина вимагала надважкої роботи думки!

Добриню цікавило одне:

- Як Гора?

Володимир тільки зітхнув.

- Варяг тут один з Царгорода восени вернувся, хрестився там. А це ось, повідав мені Дідослав, Переяр на Перунів день киян збурих: вбили Теодора.

- За що?

- Витолкував Переяр волю Перуна: уношу в жертву принести; жереб на Теодорового сина випав. Той уперся. Ну і вбили обох, терем розметали...

Добриня мовчав. З волхвами й жерцями заводитись, то все одно, що проти вітру плювати - собі дорожче.

- Теодор смишленим мужем був. - сперся підборіддям на зап'ястя Володимир і дивлячись кудись в куток, додав: - Багато дивного мені повідав.

Та, зимова ще, перед Колодієм, розмова Володимира з варягом Торольвом, що став Теодором, ніяк не виходила молодому князеві з голови і нею він тут же й поділився з Добринею. Той вислухав, але говорити не поспішав: обмірковував, як завжди.

- Ти знаєш, вужу, від зими одне не йде мені з голови: отець мій і дід, і прадід з Ольгом - усі ходили на ромейв. А жодного разу так і не перемогли. Отець Ітиль по вітру розвіяв, болгар підім'яв, ромейв же - ні! От пощо так?

- Розумію, про що ти говориш. А пам'ятаєш, чому Святослав збирався в болгарх назавжди осісти? - хильнувши меду, поцікавився Добриня.

- Та знаю я: пуп землі там. Весь товар туди пливе, з усіх усюд.

- А де товар, там і злато зі сріблом! - світлий князь звів догори десницю зі стегном печеної гуски.

- Еге! - підступно усміхнувся Володимир. - А ласих до нього скільки?! Вже би з потрохами з'їли той Царгород. А він стоїть. То в чому сила його?

- Піднімемо! - запропонував Добриня і вони випили ще меду. Вуж з набитим ротом помугикав щось про себе, похитуючи головою, - Володимир терпляче чекав.

- Був тут колись на Горі волхв. Ірогостем звали. Дре-ев-ній дід... Від нього таке чув.

- почав нарешті Добриня, доївши стегно. - Ромеї владарюють мало не з початку часів. Бо, казав мені Ірогость, як прийшла Русь у Подунав'я, вони вже й тоді такими ж були. А прашури наші, не одне покоління там поживши, сюди рушили. Довго йшли. Тут осіли, по лісах розвіявшись. Земля наша велика, рідні Боги Русь усілякими багатствами рясно наділили. А от деґржави тієї, що, мов обручами, всі племена й роди купно тримає, в нас нема: від прашурів такий покон - кожен прагне власною волею жити.

- То й не буде? Се хочеш сказати?

- Ні, - заперечив Добриня, й услід за тим обмовився, - поки що немає.

- Відаєш, коли година така настане?

- Не відаю, та мусимо.

- Жаль, не чув ти того варяга, - замислено, немов пригадуючи всі миті давньої своєї розмови з Теодором, почав Володимир, - ні, не дурний був муж! От він мені багато чого повідав... І таке заявив, що, мовляв, уся сила ромеїв у їхньому Христові та отих бібліях їхніх - бачив таке? - спитав, зиркнувши на вую, а коли той на знак згоди кивнув головою, продовжив: - Казав, уся премудрість ромейська в них, уся сила! Як таке може бути?

- От і буде нам про що сольство їхнє розпитувати, - розливши по утицях мед, пожвавішав Добриня, - нині ж піднімемо!

А коли посудини з медом осушили, Володимир припечатав дланню десниці стіл:

- Збираю на завтра старшу дружину, слів кличу - самому вже не терпиться!

Ще прийде година для кодла Гори, котре одним лиш марить - якомога більше хапнути: ще подратують обох київські старотці близорукістю своєю й дрібним сутяжництвом, небажанням мислити широко, на весь видимий світ. Нині ж ліпше їм удвох ширяти розмислом у піднебессі: як себе вести зі слами, чого від них чекати, що ректи і - головне! - що вивідати в ромеїв. Не перше літо обоє відчують: настала година якось по-іншому, по-справжньому устроить землю Руську, а от як?! Як інші землі й племена те вчинили: ромеї, латиняни, франки, германці?

Дочекалися! Трійця апостолі врочистою, поважною ходою рухалася до княжого терема, четверо слуг дріботіли за ними, ледве втримуючи на двох важезних ношах горою накладені подарунки від василевсів. Сонце вигравало на лискучому, розшитому золотом, важкому шовковому далматику[493] Андроника і зрадливий піт краплинами проступав на обличчі, а по спині ромейського посла він котився вже цілими струмками. З-під фіолетового далматика на дві чверті визирав теж золотом розшитий поділ тонкої туніки[494] ніжного синьо-зеленого кольору; сап'янові черевики спафарія такого ж, як і туніка, кольору, тільки набагато темнішого відтінку, чії носки визирали з-під одягу при кожному кроці посла, в пилюці київської Гори швидко втратили свою вишуканість і здавалися просто сірими. Довгий, вилискуючий золотим шитвом лор[495] мальовничими складками обгортаючи протоспафарієві плечі, кінцями своїми упокоївся на посольських передпліччях. Поряд із Андроником, тримаючи обома руками євангеліє в шкірянім обкладі, виступав пресвітер Геласій - у коричневому фелоні[496] поверх сірого, до п'ят, стихаря[497] та розшитої золотом епитрахилі[498], а вже за цими двома

з виразом суму на обличчі, бо доводилося ковтати здійснену ногами своїх попередників сіру пилюку, плентався ерміневт Симеон.

Перед ґанком княжого терема апостолі вже очікували двоє княжих людей, що вклонившись послам у пояс, провели їх просторими сінями, мимо сторожі, вглиб хоромини. В середині було досить прохолодно й панували напівсутінки та коли перед апостолі прочинили якісь широкі двері, ті побачили просторе, хоча й з невисокою стелею, але досить добре освітлене восковими свічами приміщення, попід стінами котрого сиділо багато росів у святковому, судячи з тканин та вишивки на них, вбранні. Під протилежною від входу стіною на масивній дерев'яній, з різьбою, подобі трону, що стояв на невеликому узвишші, сидів сам великий князь Володимир – у червоних сап'янових чоботях, синіх ногавицях, рясно вишитій сорочці з мінливої білої паволоки, в накинутій на плечі червоній, мов кров, хламиді^[499], з-під котрої виглядала масивна золота прикраса, що покоїлась на грудях володаря. Обличчя Володимира було виголене, лише довгі вуса мало не торкалися грудей, русяве волосся густою важкою шапкою вкривало голову та шию. Два ґридні з мечами при поясі стояли обабіч княжого сідала. Ускрізь на стінах висіла коштовна зброя, обладунки, шкури вбитих ведмедів та вовків, черепа буйволів, кабанів і оленів з велетенськими рогами.

Слуги з ношами лишилися в сінях, троє ромейських слів пройшли вперед і спинившись за десяток кроків від Володимира, на знак поваги й вітання досить низько один раз вклонилися князеві – але й тільки. Потім протоспафарій Андроник повагом витягнув з широкого рукава далматика згорнуте дудкою послання, зірвав з нього золоту печатку на шовковім шнурку і піднявши його перед собою в лівиці та виставивши вперед праву ногу, повагом розгорнув вільною рукою ту дудку й почав урочисто та співуче:

– І епістолі ту Васілеу ке ту Константіну, і хрістіану Васіліеу тіс Романікііс, стон меґало архонта ту Володімір Рос...

Ерміневт Симеон, стоячи лівіше й на півкроку позаду Андроника, ледь помітно кивав головою, запам'ятовуючи виголошене слом і зачувши паузу, почав перекладати:

– "Послання Василія і Костянтина, христолюбивих василевсів ромейських, до великого архонта росів Володимира.

Маючи відомості, що ти, великий архонте, милістю Божою став владарювати в роських землях, наші царственності, вбачаючи в тім волю Провидіння, бажають тобі здоров'я, а твоєму народові процвітання..."

Володимир та й уся старша дружина якийсь час напружено вслухалися: одним вухом в Симеонів переклад, а іншим у співочу промову Андроника. Та досить швидко Володимирові набридла кучерява й квітчаста мова ромейського посла, що вигадливо спліталася в дивний, проте малозрозумілий візерунок, в котрому суть постійно ховалася поміж дзвінками, але пустими, хоча й незвично красивими словами і він почав уважно роздивлятися послів: мов скеля непорушного в своїй важкій одежі, Андроника, що виглядав скорше витесаним з коштовного каменю й розцяцькованим золотом ідолом, аніж живою людиною; зсутуленого Геласія, котрий тримав у руках оте

заморське диво – вівлію і якому, здавалося князеві, вию до землі хилив важкий золотий криж, що висів на дебелим чепу, а зовсім не прожиті літа й нарешті – Симеона, який один лише з трійці в силу своєї молодості здавався звичайною, схожою на решту присутніх у світлиці, людиною.

Андроникова одіж не лише у Володимира, але й серед боярства та нарочитих мужів Києва викликала справжній захват. Глибокий бузковий колір паволоки був помережаний крупним вигадливим золотошвейним візерунком, поміж плетивом якого роззявляли пащі леви, здіймали хоботи небачені в руських землях слони й розпускали велетенські хвости якісь диво-птиці. А широка довга стрічка, схожа на убрус-утиральник, от побий мене грім! – з чистого золота – мов змія обвивалась навколо стану й плечей посла і якимось дивом кінцями своїми трималась на передпліччях. Не один боярин, забувши про виголошувану послом промову, переймався одною лиш думкою: зсунеться і впаде той убрус із рук Андроника до кінця його промови чи все ж таки незрозумілим чином втримається?

– "... і заради миру й добра між богохранимою Василією Ромеон та твоєю державою Росів даруємо тобі цей хрисовул[500], котрим визначаємо, що всі купці і сли Росів можуть і надалі спокійно перебувати там, куди вони щоліта прибувають із держави Росів та з'являться на раніше визначених умовах згідно договорів між Василією Ромеон і архонтами твоєї землі у Богом звеличеному й богохранимому, царюючому над світом Константинополі..."

"Ич, чисто тобі селезень навесні! – вже захоплено дивився на барвистого посла Володимир. – І не зіб'ється ж! Куди там биричам[501] моїм! Треба йому кілька дівок подарувати, нехай побавиться. "

– "... Ще ми хочемо, аби ти, великий архонте, не боронив своїм варангам та росам іти на службу до нас, бо то є уславлені й доблесні воїни, а наша потреба в них є постійною. Крім сього царськості наші бажають, аби угода про чесну торгівлю поміж благословенною Василією Ромеон та землею Росів лишалась нетурбованою і нетривоженою й надалі на користь обом сторонам. На такий кінець сей хрисовул наших царськостей виданий і дарований землі Росів у місяці апрелосі восьмого індікту[502] року шість тисяч чотириста дев'яносто першого від сотворення світу, в чому наша благочестива й богохранима держава підписана.

Василій і Костянтин во Христі Бозі вірні василевси ромеїв".

Диво скінчилось. Володимир, а за ним і вся старша дружина заворушилися, засовалися на своїх місцях. Андроник послання згорнув і разом з печаткою, що теліпалась на шовковій шворці, з поклоном простягнув князеві. Один із gridнів підійшов і узявши ту дудку, без всіляких ромейських викрутасів, по-простому й мовчки передав князеві.

Тим часом протоспафарій тричі плеснув у долоні – з сіней прочинилися двері: дві пари слуг насилу протиснулися у двері зі своїми ношами.

– Великий архонте Росів Володимире! – знову вклонившись, урочисто виголосив Андроник і Симеон перекладав за ним: – Христолюбиві василевси ромеїв Василій та

Костянтин шлють тобі ці дари!

Ромейські послы відступили вбік. За помахом Андроникової руки слуги почали брати з ношів біля дверей подарунки василевсів та піднісши їх ближче до княжого трону, викладати просто на тесаній підлозі.

- Паволоки золототкані! - вказуючи десницею на різнобарвні сувої тканини, виголосив Симеон.

- Прянощі з землі хіндів!

- Аромати сирійські!

- Вина ромейські! Вина вірменські!

- Келихи золоті з рубінами!..

Слуги несли нові й нові дари, з поклонами в пояс ставили й клали їх на підлогу, ероміневт називав кожен з них, вказуючи при цьому землі, з котрих вони були привезені, а обидва сли невідривно дивились на Володимира: чи не відгукнеться він хоч порухом якимось або виразом обличчя, чи поглядом своїм на піднесені коштовні дари.

Та Володимир, одразу помітивши, що за ним стежать, робив вигляд, ніби йому байдуже до дарунків. Коли ж піднесення нарешті скінчилось, він ворухнувся на своєму престолі, трохи посунувся убік й зобразивши на обличчі легку усмішку, кивнув на знак згоди головою:

- Передайте, сли, василевсам вашим, що торгу між землями нашими бути і варягів я зумисно не триматиму. Скажіть такожде, що дари їхні мені до вподоби. Оголошую на завтра пир великий і вас на нього запрошую - гостями моїми будете!

Уся трійця апостолі прокинулась опісля пиру з важкою головою. Навіть Геласій. Найважче ж було молодому, незагартованому в пиятиці Симеонові. Але й витривалий Андроник не надто добре пам'ятав, як дістався власної постелі. Тепер кляв себе подумки за ту легковажність, з котрою брався перепити архонта росів: скільки вони з Володимиром влили в себе вина та роських медів важко тепер і уявити! Протоспафарій намагався навчити молодого варвара коли, як і до якої страви слід пити те чи інше вино. Володимир пив безвідмовно, але тут же й собі брався пригощати посла різними медами, котрі вливав у себе цілими келихами, що отримав їх у дар від василевсів. Роси на княжому бенкеті напивались до нестями; з якоїсь миті, відчувши, що через мішанину вин та медів сам починає п'яніти, Андроник узявся хитрувати, намагаючись вливати в себе якомога менше питва, але Володимир пильно стежив за послом і не давав тому змоги ухилитись від чергового келиха.

Коли послы вже втратили відчуття часу і їм почало здаватися, що пирують вони коли б чи не другу добу поспіль, архонт росів запропонував їм невідкладно поїхати до якихось дівок, котрих, хвалився він, у нього кілька сотень. Геласій, забувши і про сан свій, і про ввічливість посла, злякано, немов невихований юнак, замахав на знак незгоди руками - Симеонові довелося довго пояснювати Володимирові про всілякі обітниці, що їх дають послы, а тим паче служителі церкви: заледве відкараскались від такого запрошення! Молодий архонт росів на превелике здивування апостолі - мовби й не було безсонної ночі та коли б чи не цілої міри[503] випитого, махнув роздратовано

рукою і подався геть – до своїх дівок, безбожник та розпусник!

Тож, коли ромеї продрали нарешті очі, було вже за полудень. Синьо-зелений на похмілля Симеон божився про себе, що більше зроду не піднесе до рота посудину з тим окаяним роським питвом, що зветься медом, Геласій теж страждав мовчки і щиросердо каюся, давши Господові обітницю триста разів прочитати "Отче наш" та покласти сто земних поклонів. І тільки протоспафарій Андроник вважав, що нинішні його страждання є неодмінною складовою нелегкої долі посла, частиною служби на благо імперії; що учора на пиру він не просто пиячив із архонтом росів, а виконував надскладне завдання логофета дрома, з котрим, правда, не зовсім справився, бо поговорити з Володимиром віч-на-віч на гамірнім банкеті не вдалося. Тож Андроник, дарма, що голова боліла, мучився тепер однією лиш думкою: чи буде в нього ще нагода стрітись з архонтом?!

Аж тут, стукнувши для порядку двічі в двері, до теремної світлиці увійшов стратіот з охорони апостолі й спитавши протоспафарієвого дозволу, впустив до приміщення якогось роса, котрий, вклонившись у пояс, на досить зрозумілій грецькій мові сказав послам, що їх прямо зараз кличе до себе великий князь київський Володимир Святославич. Геласій, ухопившись за серце, тихо охнув, Симеон остаточно попрощався з життям, зате Андроникові навіть легше на якусь мить стало: почув Господь його прохання!

Вони сиділи в трапезній княжого терема уп'ятьох: Володимир, Добриня і троє греків. Стіл ломився від напоїв та наїдків – по-іншому, зрозуміли послы, тут про справи не говорять. Неймовірно дивував ромеїв Володимир: виглядав свіжим, бадьорим – мовби й не було перед цим п'ятики, безсонної ночі та ще й, очевидно, ледь не цілого дня виснажливих оргій з наложницями. Тепер ось знову цілими келихами заливав у себе мед та вино і нітрохи при цьому не п'янів. Ще й послів ледь не силоміць вилікував від гіркого похмілля. Через силу вливши в себе меду та міцно закусивши, ті возсідали за столом вже з прояснілими головами і знову раділи життю. Навіть Симеон звеселився й дивився на архонта росів, мов на свого благодійника.

Посол має бути якнайприємнішим у спілкуванні, великодушним та благодійним, вихваляти не лише своє, але й чуже, при цьому жодним чином його не принижуючи. Вести справи посол мусить розсудливо, враховуючи всі обставини, а не доконче виконувати те, що наказав йому логофет дрома, якщо, звісно, не було наказу останнього діяти непохитно – саме так повчав своїх нащадків Костянтин Багрянородний, написавши для майбутніх поколінь ромеїв ціле вівлію, що зветься "Як приймати чужих посланців і як відсилати посольства".

В княжій трапезній не було ані слуг, ані лицедіїв і ніщо не заважало плину неспішної розмови п'ятьох, в якій кожна зі сторін намагалась ошупки, навмання пізнати в іншій невидиме й недоступне поки що її розумінню. День хилився до вечора та в трапезній усі забули про час.

... – Тоді скажіть мені, послы, пощо отець мій Святослав не зміг Цимісхія перемогти?! – просто в лоб раптово спитав посередині їхньої розмови Володимир.

Не лише Андроник був вражений відверто-нелукавим запитанням архонта росів; Геласій й Симеон, почувши таке, теж не знали, що й думати, вишукуючи в наївному, здавалось, питанні князя бозна який підступ.

- Дозволь спитати, великий архонте, чи не означають ці твої слова, що ти прагнеш повторити помилку свого батька? - нарешті вичавив із себе приголомшений Андроник.

- Ні, - Володимир явно сподобалась тривога, що вчувалася в кожному слові посла, - хочу лише навести лад у своїх землях: недавня котора багато лиха завдала отчині моїй і дідизні.

- Василія Ромеон, - важко зітхнувши, бо збирався з думками, почав протоспафарій, а Симеон тут же й перекладав його слова, - осердя ойкумени, всього християнського світу... Земля росів велика й багата, роси одні з найліпших воїнів, але Київ надто далеко від богохранимого Константинополя, а підлеглих київському архонтові людей в десятки разів менше, ніж підданих у василевса ромеїв, - спробував ухилитися Андроник.

- Ото і вся причина? - Володимир відверто не повірив. - Добре. Пощо тоді вашим василевсам вдалося підкорити так багато земель? Як ви утримуєте їх у покорі? Вогнем? Мечем?

- Ойкумена належить василевсові, владареві світу, бо він самим Господом призначений його намісником на землі. - протоспафарій гадав, що проста відповідь швидше задовольнить молодого розбещеного архонта. - А Ісус Христос - єдино істинний Бог. Виступати супроти василевса ромеїв - то все одно, що проти самого Бога.

- Ми це чули, - втрутився Добриня й лукава посмішка розцвіла на його вустах, - та все ж "Богові Боже, а царю - цареве": адже так, здається, речуть ваші мудреці?

- Я зрозумів до чого ти хилиш, достославний муже, - з привітною усмішкою ледь схилив голову Андроник і Симеон мимохіть зробив те ж саме. ... - проте вам слід знати, що василевс є десницею найсправедливішого Бога, відтак він править підлеглими заради істини, вершить у підвладних імперії землях е-е-е... - ерміневт затнувся, підшукуючи зрозуміле Володимирові слово: ... - правий суд во славу Господа. Так! Не вогнем чи мечем, а своєю е-е-е... безсторонністю в спорах утримує їх під рукою.

- І я чиню княжий суд. А по городах - посадники мої. А ускрізь по землях - бояри чи й роди самі. Нема для нас у сьому дивини, - знизав плечима Володимир.

Андроник поглянув на князя-господаря з поблажливістю - мовляв, ну що ти з нього візьмеш, із цього дикого, неотесаного варвара?!

- Чи можу я поцікавитись у великого архонта: отже, роси мають свій Еклогадій[504]? Чи, можливо, Василіки[505] або хоча б Ісагогу[506]?

Жовна випнулися на Володимировім обличчі, й ту приховану княжу лютю помітив не лише Андроник. Зрозумівши, що перебрав міру й своєю зверхністю принизив варвара, котрий, звісно ж, знати нічого не знає не те, що про Юстиніанове[507] право чи про згадані кодекси, а й вівлію не бачив ніколи, протоспафарій, аби не заподіяти апостолі шкоди, швидко заходився виправляти власну помилку.

- Великий архонте, аби всі племена й коліна, що знаходяться під десницею намісника Бога на землі, осяйного василевса ромеїв, були вдоволені його

божественною владою, імператор усим їм дав однакове право й один для всіх νόμος.

На останньому слові Симеон затнувся, пом'явся трохи, підшукуючи зрозуміле двом росам, але, так і не знайшовши, просто повторив сказане Андроником: – ... *номос*.

– Ті, хто судять спір між двома ромеями, – вів далі посол василевса, – незалежно, де ці суди стануться: в Константинополі, або десь на самій окраїні імперії, сто літ назад або лише тепер – завжди судитимуть однаково, бо то не їхній суд, а самого василевса.

Було щось таке в протоспафарієвому поясненні, чого думка Володимира не могла охопити цілком, щось не складалося докупи, як не тули.

– Як можливо таке? – повів бровою зацікавлений Володимир.

– Бо весь номос, слово в слово, у вівлію занесений і кожен, хто судить, має вівлію при собі. Відтак ніхто не може сваволлю чинити, бо судять іменем василевса, а не своїм.

Володимир хотів спершу сказати про руські риси та рези, але передумав, аби не давати приводу цим пихатим ромеям посміятися над Руссю хоча б подумки.

– Добре. Що таке "номос"?

Часом так буває: стрінуться люди з далеких між собою земель, розмову ведуть, слів багато речуть, а до кінця зрозуміти одне одного їм так і не вдається, бо ціла прірва між ними. Те, що чи не все життя для тебе є аксіомою, для іншого незвідане диво. Як скласти для іншого щось у ціле, коли ти не знаєш навіть, чи зрозуміє той хоча б ті часточки, з котрих воно складається? Сподіваючись все-таки на свого ерміневта, Андроник почав підшукувати необхідні слова, допомагаючи думці пальцями десниці – неначе невидиму грудочку глини між ними розтирав.

– М-м-м... Номос – це перелік того, що василевс вважає неприпустимим... злочинні дії, котрі мають бути покарані... Номос – це те, чого робити ніяк не можна і та міра покарань, – протоспафарій покачав оберненими догори долонями, немов щось зважував на них, – котра кожному злочину відповідає: не більше й не менше.

Добриня розуміюче посміхнувся й презирнувшись з Володимиром, устряг і собі:

– Русь наша на тім стоїть, що кожен по Кону, даному нам Богами й пращурами жити мусить, добро творити. Ви ж речете нам про тих, котрі зло чинять, за Кон заступають. Не подобається нам таке. Чини ось так і так, то й буде благо всім! Виходить, у нас на Русі простіше все, ліпше.

Коли Симеон переклав Добринині слова, Геласій, котрий і на княжім пиру майже жодного слова не зронив, і нині весь час мовчав, раптом легенько усміхнувся до Володимира:

– Тут ось Святе Письмо. – пресвітер підняв у руці вівлію, що до того покоїлось біля нього на лаві: – Господь наш дав людям десять заповідей своїх: як жити слід, аби втрапити по смерті в τον παράδεισον ("в рай" – переклав Симеон).

Володимир про це знав і чув багато ще від баби Ольги, тож не здивувався.

– До чого тут бібліє отсе? Про рай ваш ми знаємо, чули. А говорили ж бо про ту державу, що царство ромейське вкупі тримає!

І знову голосом спокійним та терплячим озвався Геласій:

– Бо звідси все, – він вдруге звів руку з вівлію. – Христолюбиві василевси ромейські

не своєю волею правлять світом, а Божою. Господь дав десять заповідей: "Не вбий, не вкради, не чини перелюб..." - пресвітер змовк на мить, зиркнув на князя, потім таки продовжив: - а василевси наші, на заповіді Божі спираючись, дали ромеям номос і міру кари встановили для тих, хто межу перейшов.

- Але в кожній землі на злочин своя міра і кара своя! - не здавався Володимир.

- Авжеж! Та ось питаєш ти, великий архонте, - передихнувши, вступив у розмову Андронік, - як василевси наші тримають в покорі землі та язика різні, то ми ж тобі й речемо: тим, що Бог для всіх один і номос один. А відтак і образи немає, ніхто над іншим не вивищується, бо перед василевсом, як і перед Господом рівні всі. Саме це й подобається всім фемам[\[508\]](#) Василії Ромеон.

- От чули ми, що ти, великий архонте, третє літо підряд упокорюєш данників своїх, - підхопив Геласій, - бо в кожній землі звичаї свої і божки свої, а тому і вважають вони тебе чужим, противляться. А був би у вас один, істинний Бог, і забулися б образи, усі рівними стали би - перед Ним.

- Так ото й стануть! - криво, одними куточками рота посміхнувся Володимир, згадавши, як двічі довелося на в'ятичів ходити.

- Звісно, не одразу! - погодився Андронік. - Та василевс править іменем Господа з тим, аби в землях його процвітання було. От у вас, коли злива пролле, по дорозі пройти не можна - і черевики згубиш! А в імперії дороги камінням вимощені, а в Константинополь акведуком з гір вода біжить - за десятки верст, а під землею рукотворні озера сховані - столиці нашої води вистачить і в найбільшу посуху. Агіа-Софія[\[509\]](#) - найвеличніший Божий храм у всій ойкумені, восьме диво її! Роси до Василії Ромеон скору везуть, віск тощо - все лише зібране, а не руками зроблене; зате з імперії - шовки, прикраси, вина: людьми сотворене! Це піддані василевса плодять багатства імперії, котра за те дає їм захист від ворогів та можливість вигідно продати зроблене.

- Таємницю відкрию тобі, великий архонте, - підхопив Геласій полум'яну промову Андроника, - вся сила нашої імперії у вірі в Христа. Ось це вівлію несе світло Божого Слова, Істину, котра і є сам Бог.

Володимир спохмурнів, дві глибокі зморшки прорізали чоло між бровами: "Навертати почнуть мене зараз". Баба Ольга згадалася: як всадовивши його, малого ще, разом з братами повчала чомусь незрозумілому, нудному... Як радів, поїхавши з вуєм у Новгород, що не доведеться більше від баби ту муку приймати!

Але Геласій був надто досвідченим ієрапостолом[\[510\]](#), щоб одразу ж помітити цю зміну в князеві й він майстерно перевів розмову на інше:

- Вівлію дуже й дуже дорогі. Чи відомо великому архонтові, чому?

Запитувати про таке в нього! Ці послы князя за простого отрока вважають, над котрим безкарно можна посміятися з його невігластва?! Аж тут самі собою спливали у пам'яті слова вбитого киянами Теодора про те, що сила ромеїв і в бібліях їхніх також. Тому нічого не відповів, лише пильно, не моргаючи дивився в очі Геласієві й погляд його наливався важким свинцем.

- На оце вівлію пішло три десятки скор шойнонароджених ягнят, великий архонте! - нітрохи не зніжковівши перед Володимиром, вів далі пресвітер. - Але це хіба що двадцята частина вартості виготовлення вівлію. Бачиш, обклад тут зі шкіри, простий та дешевий. А бувають ще окуті сріблом чи золотом, або й самоцвітами оздоблені. І тоді ціна одного буде вже така, як цілої отари овець у кількасот голів! Тільки і це ще не все.

Ієрапостол присунувся ближче до князя.

- От коли вівлію буде не лише виготовлене, але й отакими знаками наповнене, - на цих словах Геласій розкрив своє диво й показав князеві його нутро, густо всіяне чорними хитромудрими закарлючками-письменами, що рівними рядами лежали на світлому тлі, - отоді лише воно набуде кінцевої своєї ціни. А чому так? - зиркнув на Володимира й не очікуючи вже його відповіді, продовжив: - Бо вся цінність вівлію саме в оцих знаках! - і для переконливості постукав нігтем по закарлючках.

"Грамота. Неначе на Русі рис та резів немає! Теж мені диво..." Володимир подивився на Геласія так, як дивляться на людину, що здавалася йому донедавна такою ж, як усі, а потім з'ясувалося раптом, що вона з глузду з'їхала: нема у закарлючках вівлію ні міці укладу, ні блиску золота, ні сяйва самоцвітів. За що цінувати отсе "диво" грецьке?!

- У цих знаках мудрість захована, великий архонте. Мудрість усіх людей, що жили і десять, і двадцять, і навіть сорок чи п'ятдесят поколінь до нас! Втаємниченому ці знаки повідають про все на світі: про смерть і безсмертя, про добро і зло, про пізнання блага, про дружбу й любов, про довге й коротке життя, про сон, про небо і зорі, про те, як рождається в голові людини думка і стає згодом чимось, що можна потрогати, побачити, що переживе її саму на сотні, тисячі літ - про пам'ять, котру лишить вона по собі... - Геласій навіть стомився перераховувати, а тому, змовкнувши на якийсь час, аби дати Володимирові час на усвідомлення всього обширу, безмежжя того, що можна знайти у вівлію, нарешті завершив: - Мені дуже жаль, великий архонте росів, що ти не втаємничений ще в розуміння оцих знаків. Осягни лишень розумом: тут людина знайде відповіді на всі питання, що можуть мучити її протягом цілого життя!

Вражені Володимир з Добринею мовчали.

- І хто ж усе отсе... - озвався нарешті Володимир і повів перед собою десницею, немов побачивши нарешті той обшир, - хто надумав оте, що тут є, в бібліях ваших? - видно було, що йому просто бракує слів.

- Філософові, - ледь схилив голову Геласій.

- Ті... хто любить мудрість, - переклав, дещо затнувшись, Симеон.

- Хм... Ти от сказав, що я не втаємничений ще. Тоді хочу спитати: чи багато втаємничених? Це все ваші жреці?

- Ні, великий архонте. Будь-хто може стати втаємниченим, тобто навчитися бачити в цих знаках смисл.

- Ти мене зацікавив. Навчи.

Геласій заперечно похитав головою.

- Сподіваюся, що ти не образишся на мене, великий архонте, бо я не можу цього

зробити, адже перебуваю на службі у василевсів і мушу скоро відбути до Константинополя. Та я, скромний слуга Господа нашого Ісуса Христа, доки перебуваю тут, радо поділюся з тобою тими невеличкими знаннями, котрими володію сам, аби ти переконався, яка сила ховається в них. Коли ж тобі це не обридне, то наступного літа прибуде до Києва посланий мною муж, щоби навчити тебе усім премудростям роботи з вівлію.

- Ро-бо-ти?! - здивовано протягнув Володимир. - Великому князеві Русі не до лиця робити щось самотужки!

- Це не той випадок, великий княже... Навіть василевси залюбки читають вівлію, бо в них премудрість віків! І коли говорив я про роботу, то мав на увазі роботу думки: вона хоч і непомітна, але дуже виснажлива, повір мені. От тільки ніхто її окрім тебе не зможе зробити. Бо коли таке й станеться - гідним твого трону архонта буде той, що осилив премудрість вівлію, а не ти...

Невдоволення почутим вже явно проглядалося на обличчі Володимира, а Геласій все ніяк не міг знайти останнього переконливого доказу своєї правоти.

- Але я хочу зауважити, великий архонте, що насправді ти навіть без вівлію щоденно працюєш думкою, бо мислити - це і є робота володаря: хіба ж ні? Хіба не доводиться тобі відчувати гіркоту й досаду, коли ніяк не вдається знайти якесь рішення?

Володимир почув. І Геласій те побачив.

- Так от, зазначу, великий архонте, що ті найвеличніші та найшанованіші у всій ойкумені філософи, котрі свої думки вмістили у безліч вівлію, всі вони зробили вже твою роботу за тебе і давно дали відповідь на ті питання, над котрими ти б'єшся тепер, можливо, цілими літами. І тобі лишається тільки одна робота: уявити собі всю їхню мудрість. Це все одно, якби ти розмовляв з ними вживу, ось як ми нині з тобою, - щиро та приязно усміхнувся князеві Геласій і той мимохіть відповів пресвітерові тим самим.

- Отсі бібліє... Їх багато? Хто продасть їх мені?

- Дуже, дуже багато, великий архонте! Сотні тисяч чи навіть тисячі тисяч. У Василії Ромеон є такі місця, що звуться вівліютики, в котрих зберігається дуже багато вівлію і котрими може користуватися кожен ромей, що є втаємниченим у їхні знаки. Гадаю, що наші василевси, взнавши про твою зацікавленість вівлію та повіривши у добрі стосунки між Василією Ромеон і Росами, надішлють їх тобі в достатній кількості.

- Ох уже ж сі вівлію! - усміхнувся Володимир: - Я ще й до рук не взяв жодного з них, а вже стомився. Випийте ж, посли, руського меду, а ми з вуєм моїм Добринею грецького вина та й закусимо отсією чечугою!

Розмова перекинулась на вино, потім на розпитування про те, як на Русі меди готують і вже до самого кінця посольських гостин більше ані про віру в Христа, ані про вівлію ніхто і словом не згадав.

Апостолі вкладалися спати, але думкою трое ромейських слів були в іншому місці.

- Він зовсім не простий, архонт Володимир. - замислено похитав головою Геласій. - Нагадує мені брилу неотесаного мармуру. За дикість варвара я з подивом розгледів

допитливий розум.

- Що це міняє, шановний пресвітере? - позіхнув Андроник. - Я добре бачив, як налилися люттю його очі, коли ти завів мову про Христа. Яким би розумним не був архонт Володимир, проте для імперії він є уособленням зла, тільки й того, що не проявленого до цього часу. Зло зароджується на зовнішніх межах буття, писав колись Плотін[511].

Хіба для мужа в літах, котрий полюбляє філософію, є на світі щось приємніше за насолоду від диспуту з розумним співбесідником? Принаймні для Андроника, що вже передчував її, зумисно не погодившись з Геласієм, нічого такого точно не було.

- Е-е-е, дорогий Андроніку, а я тоді нагадаю тобі, що писав Григорій Ніський[512] про головну властивість зла: вона не в тому, що зло в бутті, а в тому, що зло поза добром. Саме слово "зло" є визначенням того, що є поза добром - всього-навсього!

- Ну, це нічого не змінює в сказаному мною, - зумисно опирався Андроник, - адже зло, що прихованим криється у естві архонта росів, зримо проглядає у всіх його пороках. Пошукаймо там добра - нема!

- І знову, попри всю мою повагу до тебе, шановний Андроніку, я не можу погодитись. Хіба ти забув "шкіряні ризи", про котрі йдеться все в того ж Григорія Ніського, якими покрита душа грішника? Як змій-спокусник, котрий землю їсть і по землі повзає, на грудях своїх ходить і на череві своєму, так і архонт Володимир віддався цілком земним насолодам, плазуючи й волочачись думками по землі, одним тим своє серце займаючи й на череві ходячи, турбується лише про життя ласолубне. Та чи пізнав він бодай промінь світла у своєму житті? Чи вказав йому хтось на Небо?

- На те має бути людська воля до зміни себе. Звідки вона в нього візьметься, отут, у цих Содомі й Гоморі, навіть з чиеюсь допомогою, коли навколо повно спокус, а їх руйнівний вплив навіть на тутешніх вірних Христа ми бачили так явно?

- Логос[513], дорогий Андроніку! Нам недоступні замисли Провидіння, та все ж я інтуїтивно відчуваю, що потяг Володимира до знань - від Господа. Історія світу для тих, хто конче прагне її усвідомити, поділена навпіл: на період до олюднення Бога, котрий завершився з народженням Христа та на період обоження людини, що триває й досі. І як можна не погодитись тут з Максимом Сповідником[514], котрий пропонує виразно розрізняти два аспекти людської волі: воля бажань та воля вибору! Воля, як бажання є фізикою[515], але воля, як вибір дана особистості від Господа. Нині ми бачимо на цьому архонтові росів шкіряні ризи, спостерігаємо прояв його волі до нищих земних насолод, проте цілком може так статися, що завдяки замислу Божому він переборє в собі відчуження власним гріхопадінням і воля його підніметься до висот безмірно духовних!

- Погоджуся з тобою, святий патре: чи ж нам, грішним, знати Божий промисел?! Люди сіють злаки, та далеко не кожне зерно стає стеблом, а от занесене вітром сім'я може з волі Творця прорости й на камені та перетворитися згодом на могутнє дерево. Але скажи: ти обіцяв Володимирові, вельмишановний Геласію, що говоритимеш з ним про пізнання. Чи не ліпше проповідувати йому слово Боже?

- Я зрозумів, що це зарано. Пізнання світу змиє бруд з його душі, зробить її

чистішою та більш підготовленою до зустрічі з Богом. Коли двоє починають мислити однаково про речі вагомі, тоді поміж них зникає недовіра. Упевнений, що не тільки Володимирова душа, але й розум його опісля пізнання основ уже не опиратимуться прийняттю Єдиного Бога -Христа.

На тих словах пресвітер Геласій задув свічу.

Нарешті лодія дипломатики апостоли відбула з Києва, до краю навантажена щедрими дарами василевсам ромейів від Володимира Святославича. Послів також не обділив великий князь, відчуваючи вдячність, перш за все, Геласієві, котрий двічі ще потому стрічався з князем і за допомоги Симеона вів з ним довгі бесіди про давньогрецьких мудреців Піфагора й Протагора, Платона з Аристотелем та Евкліда, Плотіна й Прокла, відкриваючи Володимирові очі на евклідову геометрію, на космос та устрій світу, розповідав про атоми, як основу всіх речей, про буття і небуття, розум та ідею, людину і мораль, душу й провидіння, про стосунки між Богом та людиною.

Розум приголомшеного Володимира пожадливо, немов вогонь у сухому лісі, пожирав усе зречене Геласієм і князеві здалося, що під кінець другої бесіди він злетів увись над землею і розумом своїм охопив усе видиме й невидиме раніше, все близьке й далеке - аж до виднокола; так чітко та ясно усвідомив те, про існування чого ще кілька днів назад не мав жодної уяви, що вперше за все життя не подався ані до котроїсь із жон, ані до наложниць, а від незнаного, особливого якогось збудження не зміг навіть заснути, бо був по вінця переповнений почутим і усвідомленим.

Та коли послі відбули, а Володимирові схотілося нарешті поділитись пізнаним світом з Добринею, він з подивом зрозумів, що не може ясно й чітко переказати все почуте від Геласія своєму вуєві. Сором переплітався з бажанням, злість на себе з образою на Добриню, котрий ніяк не міг зрозуміти захвату свого сестринця - від чого?

А Володимира пізнане нове поманило до себе так сильно, як ніщо раніше в його житті. Попри всі намагання і собі намислити щось подібне, полюбомудрствувати, як Геласій, він плутався у власних думках, безпорадно шарпався серед решток чужого помисленого, котре ще жило в його пам'яті, з кожною такою спробою все ясніше відчуваючи свою неміч мислителя, проте все сильніше прагнучи дочекатися наступного літа, аби досягнути таємниці грецьких вівлію, вирватися з темного порубу свого невігластва та птахом гайнути в осяяне мудрістю піднебесся чужої думки.

Босфор ще спав: безтурботно, мов дитина. Лець помітний його подих котив у напівсутінках по темному шовку морської поверхні дрібні хвильки, що раз по раз з тихим плескотом неспішно та лагідно лизали вузьку смужку каміння, розсипаного під могутніми мурованими стінами Царя міст, богохранимого Константинополя. На сході, над кам'яним, з пологим спуском до води протилежним берегом протоки ховався в рожевім мареві край ромейського неба. В одному місці, трохи лівіше Хрисополя[516], він дедалі світлішав, аж доки над горбистим видноколом не з'явилося нарешті й саме джерело того світла, - вершечок чітко окресленого навіть у мареві розпеченого сонячного диска.

Він неспішно здіймався над горизонтом, перетворюючись на коло, а під мурами Міста міст на воді утворилась від нього лискуча світла пляма, що поволі ставала схожою на золотаву стежку, котра рухалась по поверхні моря від Константинополя на схід, назустріч світилу. Тим часом диск, дедалі більше втрачаючи свої чіткі обриси, розтопив верхівку смуги того марева і в одну коротку мить перетворив світло-сірі константинопольські мури на золоті брили, запалив своїм сяйвом двораменний Патріарший хрест на Агіа-Софії – соборі Святої Премудрості, аби перекинутись згодом на золоту статую Константина, засновника Нового Риму, що возвеличений вдячними нащадками в образі самого Аполлона[517], прикрашав вершину вісімнадцятиоргієвої[518] порфірової колони на форумі[519] свого ж імені, першим стрічаючи новий день Ока всесвіту[520] – ось уже понад шість з половиною століть!

І вже палало під самісіньким куполом Святої Премудрості скло її великих арочних вікон, наповнюючи світлом дня весь велетенський внутрішній простір Агіа-Софії, через що й сам купол її, відірвавшись, здавалося, від своєї основи, почав парити в сонячних променях – золотавий, повітряно-легкий, невагомий, божественний, як саме небо! Вогники тисяч свічок, саме в цей час запалюваних всередині головної церкви імперії придверними служками й парамонаріями, замерехтіли, відбиваючись від оздобленого алмазами, смарагдами й оніксом золотого престолу під срібним ківорієм[521] і золотої ж, вкритої яхонтами та слоною кісткою вітварної огорожі, від сяючої дорогоцінними каменями дарохранильниці, безлічі срібних і золотих з рубінами потирів[522], від помережаних смальтовою музою[523] величних стін василіки та лискучих поверхонь її мармурової підлоги й могутніх колон: багряних порфірових, привезених з римського Храму Сонця та зелених фенгітових[524], з ефеського[525] Храму Артеміди, – у світлі нового дня перед людським зором поставала зрима й неосяжна у своїй величі присутність тут самого Пантократора-Вседержителя.

Сонячне світло, вільно линучи згори з усіх сорока вікон підкупольного барабана Агіа-Софії, змішувалось з мерехтінням свіч та незбагненим чином вдихало життя в зображення Богородиці на ввігнутій стіні апсиди[526] вітваря. В мінливім світлі, на тлі золотистої смальти, темно-сині шати сидячої на троні Пречистої коливалися, немов під подихом вітерця, оживав і вираз її блілого обличчя, замисленого та зосередженого на власній місії єднання неба й землі, божественного й земного, нагадував кожному про диво втілення, про надприродний зв'язок між Богом та людиною, викликаючи священний трепет у кожного, хто споглядав оживий образ Богоматері.

А осяйний Геліос[527], змістившись тим часом дещо правіше, за Хрисополь, і його своїм щедрим поглядом перетворив на купу золотих самородків – видовище викликало би захват у будь-якого чужинця, проте звикла до цього кerkета, нічна варта Константинополя, байдуже спостерігала з морських мурів, як на протилежнім березі протоки, в якихось чотирьох стадіях[528] на схід, пломеніло в променях сонця місто: світло-сіре своїми будівлями вдень і сліпучо-біле з золотавим полиском тепер, через що, власне, й отримало колись пишну свою назву.

Золотисте проміння вже зазірало за могутні константинопольські мури, осяваючи

хрести на п'ятиглавій базиліці Святих Апостолів, Влахернській церкві Богородиці, церквах святої Ірини й святого Акакія, на десятках інших великих і малих церков, діставшись нарешті вітражів Вуколеону[529] та Великого палацу[530], змусило і їх засяяти, переливаючись усіма своїми барвами во славу Творця.

Прогнавши сутінки навіть з найвужчих та найтемніших закутків столиці ромеїв, світло нового дня панувало вже скрізь на її вулицях. Разом зі світлом ширився містом людський гомін, торохтіння коліс по бруківці, скрип воріт та дверей, брязкіт заліза, дзенькіт міді, іржання коней, ревище ослів та гнаної на торговище великої і малої худоби. За світлом і гамором ширились запахи свіжої і не дуже риби, гарячого, щойно випеченого хліба, диковинних земних плодів, а ще неймовірних ароматів східних пахощів і прянощів.

По обидва боки широкої Меси[531], що від вимощеного мармуром Августеону[532] й до гордості імперії – Золотих воріт нанизую на себе один за одним аж шість форумів, відкривалися двері незліченних ергастиріїв[533] константинопольських свічкарів, хрисохоїв[534], мідників, кушнірів та цілі ряди крамниць з хутряними виробами, коштовностями, східними тканинами, спеціями й пахощами, лавки оцінювачів та мінял; поміж колон численних портиків безцеремонні мірепси[535] вже ладнали свої прилавки-аваки, а далі, на форумі Костянтина починав здійснювати галас головний панігір[536] міста, де його жителі могли купити все, що завгодно: найрізноманітнішу їжу й будь-яку необхідну в господарстві річ – від малесенького рибальського гачка з бронзи до плуга чи воза.

Там, де Меса на схилі Третього[537] константинопольського пагорба перетинала форум Тавра, до людського галасу вже додавалося мукання, бекання й ревіння худоби, котру привели й притягли на забій: зовсім поруч з площею в своїх бійнях-хортоволах на неї від світанку чекали м'язисті макелларії[538] і запах першої щойно випущеної крові тут же змішався з запахом свіжого гною та сечі, що звично, століттями панував на встеленому гладкими кам'яними плитами форумі.

Освітлена ж вранішнім сонцем Меса тягнулася далі й на Амастріанському форумі, де Зевс правив четвіркою запряжених в мармурову колісницю коней і прямо на землі лежав стомлений Геракл, замість ревища худоби чулося дзвінке іржання коней – тут торгували тільки ними і поважні вофри[539] вже лічили перші отримані від покупців фолли[540].

А з південних схилів Другого та Третього пагорбів, що амфітеатром спускалися до північної сторони Меси від самого її початку й аж до наступного за Амастріаною форуму Вола, де стояла привезена колись із Пергаму бронзова пустотіла голова велетенського бика, в котрій, траплялося, спалювали живцем найнебезпечніших державних злочинців, – повсюди з прогалин поміж зеленими шатами акацій, платанів, сосен і кедрів за усим цим безладом стомлено й безпорадно спостерігали величні, з білосніжного мармуру палаци, розкішні маєтки знаті, вілли місцевих багатіїв і присадкуваті Божі храми – церкви з золотими хрестами на куполах. Пахощі й сморід, дзвін і галас, ревище й іржання давно стали для них нестерпно звичними, а в той же

час і нестримно привабливими – саме на торговищі зародилися слава, сила й багатство Константинополя і як ти можеш погребувати ним, коли уся велич міста й сама поява на світ оцих прекрасних будівель напряду залежать від огидного смороду й ницого галасу щоденного безперервного торгу?!

Торг є справжнім володарем Константинополя: власником його пишної царственості й убогої ганьби, античної витонченості й християнської аскези, духовного піднесення Агіа-Софії й тваринної жорстокості пергамського Вола. Але й над самим торгом є беззаперечний володар, що незмінно панує на ньому цілими століттями: жовтий, мов сонце, метал – превелебне Золото! На всьому білому світі немає стільки золота, як тут, в богохранимому царственому Константинополі – Царському місті, Місті міст, Новому Римі, Оці всесвіту, Серці ойкумени! Золото Царгорода манить до себе не тільки купців зо всього світу, а й хижих ворогів, що прагнуть поживитися чужим багатством: від арабів і хозарів до угрів, росів та болгар. Та попри все Константинополь за своїми потрійними стінами стоїть непорушно, мов скеля серед розбурханого моря, стоїть, як безсмертний невмирущий велет серед юрми своїх пігмеїв-ворогів, продовжуючи багатіти на заздрість всій ойкумені й кожен ромей свято вірить, що так буде аж до самого кінця світу.

Кируларій[\[541\]](#) Конон Росин дуже поспішав. Вставши раніше, ніж звичайно, подався з дому у справах: відкрив дві свої крамниці свічок – одну на Меси, біля самісінької Агіа-Софії, іншу у вуличці, що виходила на Амастріану, надавав купу розпоряджень продавцям і ледь не бігом рушив назад. Мусив, як це робив щодня, до початку Божої служби зазирнути в ергастирій, що на схилі Третього пагорба тулився до підніжжя акведуку Валента[\[542\]](#) зовсім поряд із Кононовим житлом. Майстерня, котрою він володів ось уже два десятиліття і яка стала основою його визнання та заможності, колись була господею померлого тестя, кируларія Ісихія. Тесть мав недобру славу серед ієреїв усіх шести базилік Константиніани[\[543\]](#) через свою надмірну пристрасть до гріховної гри в кості, через котру не вилазив з боргів і часто підводив як дияконів, що мали надію на вчасне постачання до своїх базилік необхідної кількості якісних свічок, так і лихварів-симодаріїв, котрі надавали йому позики. Ісихій, хоча й був неабияким умільцем, тим не менше ледве животів, дивом якимось уникаючи остаточного розорення.

Колись, дуже давно, на невільничому ринку біля форуму Константина він задешево, бо мав при собі обмаль золота, придбав напівживого хворого раба-християнина, зовсім юного, з варварської землі Рос. Придбав, аби здійснити богоугодну справу – ромеїв постійно закликали до цього пресвітери під час проповідей. Знайомий кируларієві терапевтіс[\[544\]](#) вилікував чужинця від лихоманки, що вкрай змучила юнака. Добросовісний Конон, а це був саме він, згодом навіть став помічником свого визволителя. Більше того: пройшло ще кілька років і він узяв шлюб із Сосипатрою[\[545\]](#), донькою Ісихія, – з тим, аби покрити гріх прелюбодіяння юної розпусниці.

Шлюб доньки хоча й покрив ганьбу народження позашлюбної дитини, ясною кучерявої Феоктисти, але мало поміг кируларієві. Сосипатра якийсь час все ж

утримувалась від розпусти і згодом народила Кононові ще й сина, але за тим одразу ж і пустилася берега – на цей раз остаточно. За іронією долі та, котра мала би рятувати батька, насправді своєю богопротивною поведінкою за шість наступних літ звела вдівця Ісихія в могилу: серце свічкаря не витримало привселюдного безчестя. Конон мав право звернутися до суду і тоді Сосипатрі, як заведено в ромеїв, за подружню зраду відрізали би носа, проте, пообіцявши тестеві ще за життя не ганьбити його ім'я, закрив на безпутство гінейки[546] очі та взявши справу тестя в свої руки, весь час пропадав поза домівкою, приходячи туди лише ночувати, оскільки й виробництво, і торгівля ледь животіли. Полишена сама на себе, Сосипарта, попри наявність двох дітей, загуляла вже не соромлячись зовсім нікого. Після чергових нічних походеньок її знайшли вбитою біля одного з будинків розпусти.

Зганьблений Конон хоча й лишився з десятирічною донькою Феоктистою та шестилітнім Антонієм один, зате перетворився з колишнього раба-невільника на власника цілого статку, по закону ставши єдиним володарем ергастирію і крамниці свого померлого тестя. Не одразу, але він таки здобув і повагу, й визнання як серед систими[547] константинопольських кируларіїв, так і серед служителів церков: своєю набожністю, працелюбством, майстерністю, скромністю й лагідним, мов полум'я свічі, характером. Мало того – в останні літа з Божої ласки золото потекло до Конона широким потоком, бо не лише справно ходив до церкви й щиро молився та чесно платив десятину, але й час від часу викупував з рабства християн, що втрапили в неволю. Господь усе бачить.

Розширивши ергастирій, що займав тепер мало не всю садибу покійного тестя і в ньому працювало майже півтора десятки свічкарів, кілька літ назад за сім з половиною літр[548] золота придбав другу крамницю, зовсім поряд з Августеоном і це настільки пішло на користь справі, що ось недавно, на початку весни, навіть купив неподалік своєї майстерні цілий маєток, котрий належав недолугим нащадкам самого Маріана Аргира[549], віддавши за нього аж вісімдесят дві літри. Маєток, певно, пам'ятав ще часи іконоборця Льва Ісавра[550], але попри поважний вік мав більш-менш пристойний вигляд, хоча був досить скромних розмірів та не виділявся надмірною пишнотою, притаманною новітнім будівлям константинопольської знаті.

Власне кажучи, нова Кононова господа не виглядала маєтком, бо хоча сам дім і був складений колись із дорогого білого пароського мармуру, мав портик з коринфськими колонами і мозаїчну підлогу зі сценами полювання, але нагадував швидше віллу, аніж палац, та й землі навколо неї було не так вже й багато, трохи більше модія[551]. До десятка дерев – платан, акація, горіх, два оливкових дерева та кілька виноградних кущів робили Кононів "маєток" затишним, але кам'яна горожа потребувала оновлення і двері з вікнами вимагали заміни, а мозаїка на підлозі в деяких покоях місцями була де затерта, а де й узагалі побита. Та все ж історія жила тут у кожній шпаринці, а велич роду Аргірів, незважаючи на його занепад, назавжди оселилася в цьому маєтку й гріла душу нового господаря – дарма, що та не мала жодного стосунку до слави фамілії.

Конон так не поспішав би, коли не мав би наміру рано-вранці зустрітися з

хірургосом Квінтом, латинянином, котрого напередодні сам запросив до Аргірової вілли, аби той оглянув пораненого Кононового гостя. Тож, коли управившись зо всіма своїми вранішніми клопотами, кируларій мало не підтюпцем дістався господи, Квінт був уже там і Феоктиста саме вела лікаря до покоїв хворого. Той, підігнувши ногу, непорушно лежав із закритими очима на лівому боці й по його блідому обличчю, спітнілому, злиплому волоссю та нездоровому рум'янцю досвідчений хірургос зрозумів, що втрата крові, певно, значна і стан пораненого досить важкий, роботи тут багато.

- Що трапилось?

- Мій гість отримав учора кілька ударів ножем у спину. Його перев'язали, як зуміли, ще тоді - пояснив Конон, - не знаю, чи так...

Квінт обережно присів на старе розхитане ложе й підняв закривавлене в кількох місцях простирadlo, котрим було вкрито пораненого.

- Геркулес! - мимохить вихопилося в латинянина. - Як тебе звуть? - він очей не міг відвести від атлетичної статури незнайомця.

Той розплющив очі, але мовчав.

- Він не розуміє по нашому, - пояснив Конон, - він рос, як і я. Ім'я його Величко.

- Ве-ліч-кос... - дещо здивовано повторив Квінт. - Добре, подивимось. Нехай приготують гарячу воду. Багато.

Він відкрив принесену з собою чималу торбину й заходився виймати з неї якісь склянки та малесенькі горщики. Аж раптом знадвору долинули хоча й приглушені, але чисті та ясні звуки семантронів[552], сповіщаючи ромеїв про скорий початок вранішніх богослужінь і Конон, вибачившись перед Квінтом, подався до церкви, як робив це щодня.

Велетенський руський стан в Месемврії знемагав від щоденної спеки, пилуки й нудьги. Величкові він чимось нагадував напівживого коня - обліпленого мухами, сліпнями, з купою вороння навкруги, що тільки й чекало тієї миті, коли можна буде безборонно приступити до трапези. Затиснутий на півострові, відгороджений від решти суші наповненим водою ровом, валом та невисокою, викладеною з каміння стіною, котра начебто захищала руське сольство від якогось там нападу іззовні, стан швидше нагадував ув'язненого, аніж оборонця.

За два перестріли від кам'яної стіни стану мозолили очі ромейські укріплення. Їх було три і в кожному сиділа тагма[553] стратіотів, пильно стежачи за поведінкою Русі, а в морі неподалік берега стояли на кітвах два дромони з пекельним грецьким вогнем: ромеї неабияк боялися, що Русь може улучити зручну мить і рушити звідси на їхню столицю.

Поміж ромеями і руським станом, уздовж рову щодня від сходу сонця й до самої ночі бушувало багатотисячне торговище. Спритні ромеї, більшість з котрих була звичайними перекупниками, ходили табунами й чіплялися до руських купців, мало за поли не хапаючи:

- Дівка! Раб! Скоря! Продай скоря!

Найдрібніші з руських купців, котрим черга відвідати Царгород мала настати

хіба в кінці літа, не витримували й потихеньку збували свій товар, розуміючи, що втрачають чи не половину власної вигоди. Починали з рабів, котрих і годувати потрібно, і берегти, аби не захворіли. Розумніші тут же й купували ромейські товари: паволоки, зброю, прикраси – аби не розтринькати в тавернах нажите важким трудом багатство. На те, що своє продають за безцінь, а чуже купують втридорога, увагу не дуже й звертали – все одно, виходило вигідніше, аніж у Києві чи Переяславі.

Знудьгований за два тижні по далі нікуди Величко якось трапився на очі княжому гостеві Глобі.

– Наче чув я від тебе, Величку, що ти з купцями ходив. Вірно се?

– Було таке, – вклонився старому гридень.

– Калина сьогодні зліг. Пропасниця б'є його немилосердно, тризнь [\[554\]](#) почалась. А мені помічник у Царгороді потрібен – завтра рушаємо. Хотів би на Царгород подивитися? – усміхнувся Глоба.

Величкові й подих перехопило. Закивав головою, мов кінь, а коли прорізався такий голос, почав дякувати гостеві за милість.

– Пусте, – махнув рукою той, – здай сотникові всю зброю, до ножа, та й ходімо, помагати будеш.

До Царгорода йшли на двох лодіях, морем – не один день, бо на веслах сиділо чи не вдвічі менше гребців: на обох рівно півсотні людей, коли не рахувати десятка закутих у залізо рабів. Йшли, як і годиться, попід берегом – все на полудень та на полудень, звернули було назустріч сонцю, але по тому знову на полудень і перепочивши увечері, замість нічлігу знову сіли на весла. В нічній темряві Величко з подивом раптом угледів ошую прямо в морі якісь вогні – може за версту чи дві.

– Берег там. В протоку зайшли, Боспором зветься. – прорік Глоба і додав: – Вже й Царгород скоро.

Уздовж протоки добре вчувався свіжий подих борея [\[555\]](#). Настільки добре, що на лодіях підняли вітрила, аби хоч трохи допомогти стомленим гребцям, а Глоба з Угомоном не могли навіть стримати вдоволення усмішок – попутний вітер для купця завжди є хорошим знаком. Світало, і що більше, то сильнішим ставав вітер. З настанням дня гребці взагалі покинули весла та отримали змогу дивитися вперед. І перше, що уздрів Величко, коли розвернувся на своїй лаві – яскраві спалахи в небі над присадкуватими, неймовірно могутніми світло-сірими стінами, що поставали попереду, здавалося йому, з самих морських глибин, а виглядом своїм не були схожі ні на що, бачене Величком донині.

– О-о-о! – лише й спромігся мовити гридень.

– Царгород! – перехрестившись на спалахи, прямо-таки з гордістю мовив Глоба, неначе і сам ромеем був.

– А то ж що?! – здивований тим Величко вказав рукою на сонячні полиски в небі.

– Золото сяє. – вдоволено пояснював княжий гість. – Хрест Святої Премудрості, а онде трохи одесну цар їхній, Костянтин, на стовпі стоїть – увесь із золота!

- Живий?! - розкрив рота Величко, геть забувши, що по дорозі сюди не один раз чув про видиме тепер від бувалих своїх супутників.

У лодії дружно зареготали, а Угомон, пересміявшись, пояснив:

- От уже ж сівера! Кумир він їхній. Бозна коли поставлений. Ет! - і рукою знічев'я махнув.

Все ближче й ближче були ті стіни - непохитні та нездоланні одним лиш виглядом своїм і Величко широко розплющеними очима пожирав небачене ним досі видовище, жадібно вбирав у себе, всотував до дрібниць, немов нічого важливішого в житті його не було, нема й не буде, немов уся суть життя полягала в тім, аби назавжди запам'ятати вигляд царгородських мурів і того золотого блиску над ними.

Були вже поряд зі стінами, ошую йшли уздовж них; навколо снували ромейські лодії - швидкі бойові й велетенські торгові, прості рибальські й очей не відвести від краси! - вельможні, та Величко мало звертав на них уваги. Він бачив раніше муровані стіни Родня, складені зі звичайних уламків каменю - те також було йому навдивовижу, але ці... Брили каменю в стіні були гладко оброблені, одного розміру і покладені так неймовірно рівно, що Величковим очам, звиклим до опуклості колод у зрубі житла чи частоколу в городській стіні, ця рівність царгородських мурів здавалася не від світу сього, твореною чарами нелюдських якихось сил. Височезні вежі, що одна за одною поставали, нанизані, мов намистини, на стіну Царгорода, вражали Величка ще більше, ніж оці довжелезні, велетами якимись зведені сірі мури.

На стіні він бачив ромейську сторожу в лискучих обладунках, що згори дивилась на дві руські лодії й не одразу навіть почув, як Угомон гукнув:

- Хведосів лиман! Прийшли, дякувати Богам.

З останніми словами махнув з полегкістю десницею й велів спускати вітрило та братись за весла; в останню мить перед тим, як розвернутися на лаві спиною до носа лодії, Величко помітив попереду велетенські ґратчасті ворота, що прямо по морю перекривали лодіям вхід у Царгород, а тепер невідомою силою повільно відкривалися в прорізі стіни між двох могутніх кам'яних веж.

Коли лодії пройшли крізь прочинені вже ворота, виявилося, що за ними ховається стіною відгороджена від моря здоровенна затока - ну, от точнісінько, як у Воїні на Сулі, тільки затока Воїня супроти царгородського "лиману" здавалась недолугою дитячою забавкою: немов ото діти, граючись, зліпили з піску піч, або склали з хмизу щось на житло схоже - та й то лише в їхній, дитячій, уяві. Лиман той був усередині велетенського кола зі стін: аби втратити в Царгород, слід було з пристані пройти ще одні ворота, вже на суходолі. Чи не сотня різних лодій кинула в лимані кітви, а біля причалу стояли дві руські, з круто вигнутими високими носами, схожі на пару лебедів - тих великокняжих гостей, котрі готові були рушити назад, до Месемврії.

Руське сольство поспішало: й ті, що прибули, й ті, що повертались, та все ж княжі гості перекинулись кількома словами:

- Що тут нового, Крутояре? - цікавився Глоба в височезного рудого киянина - Доброславового гостя .

- Скоря падає в ціні - чехи з ляхами навезли своєї. Дівки добре йдуть, бо ізмаїльтян багато наїхало. Дивись, не греби зайвих паволок: усе, що над встановлену міру, єпарх[556] велів забирати безоплатно - вулоти[557] їхні з наказу парафаласита[558] прямо тобі лютують, кривду нам чинять!

Глоба з Угомоном пройшли за ворота, через якийсь час стерновий повернувся, почали розвантажувати товар, нести в Царгород. За ворітьми їх чекала ціла юрба нетерплячих греків: одні пропонували своїх ослів, щоб перевезти товар до монастиря святого Маманта[559], де завжди спинялися руські купці, інші вимагали тут же продати їм рабів, треті видивлялися собі ліпших дівок чи сильніших молодиків, аби знати, чи варто потім іти на торг.

Мішки зі скорою в'ючили на маленьких віслюків, мед в діжах та віск вкладали на двоколісні возики, закутих у залізо рабів в'язали одним довгим ужищем: з криком, гамором та скрипом довга валка, оточена п'ятьма десятками безоружного руського сольства, нарешті рушила до монастиря. Величко, забувши про все на світі, про те, що мусив наглядати за греками, крутив-вертів на всі боки головою - очі його від здивування на лоба лізли.

Город з каменю. Один суцільний камінь - скрізь: під ногами, спереду, обабіч тісної кривої вулички, навіть над головою, бо житла ромейські часом такі височезні, що громадається вище дерев! Деякі житла сяк-так зліплені з плоских уламків сірувато-білого або піщанистого каменю, інші... інші, тут же, поряд, - неймовірної краси і точно вже не людськими руками зроблені, бо хіба можуть люди так стесати камінь?! А ці - такі височезні, що затуляють собою сонце і схоже, що тут його ніколи й не буває: он, мохом узялася призьба й видно, як потемнів від сирості той камінь. А згори, з прямо-таки великих вікон, немов птахи з дупел, визирають якісь люде-греки, дивляться з цікавістю на руську валку; один ще й плюнув зневажливо униз! - Величко ж бачив на власні очі - ну, як можна! Від обурення скипів усередині, а що вдієш: чужа земля, чужі звичаї - на душі так бридко стало чомусь, так...

Аж ось валка сольства вийшла раптом на якусь широчезну царгородську площу й повернула ошую - перед Величковими очима відкрилося взагалі приголомшливе видовище, приголомшливе настільки, що він, горека, аж спинився й очнувся лише від Угомонового стусана в спину, котрий слідом ідучи, нашттовхнувся на велетня:

- Пощо став, роззява?! За скорою дивись!

Велетенська бичача голова - з міді чи бронзи, бо вся зелена від часу, знизу навіть чорна, закіпчена, а місцями навпаки, витерта, вочевидь людськими руками, аж до блиску - не менша, аніж бик живий! - височіла посеред площі, а де ж тулуб її?! Уся площа встелена рівними, мов туго натягнене платно, каменями. У вуличці, що тягнулася від лиману, вони були покладені сяк-так, абияк: одні провалилися, інші витнулися нагору, всі вичовгані безліччю ніг, навіть, як не дивно, прорізані двома вузькими коліями від самого її початку й до кінця. Тут же, на площі, камінь лежав

рівнесенько, наче вода в озері, коли вітру немає, безліч люду сновигало навколо, хтось поспішав, котрісь, зібравшись купками й розмахуючи руками, голосно про щось сперечались, інші взагалі сиділи прямо на камені, заглиблені у свої, відомі тільки їм одним думки. А навкруг стояли житла – такі величні, такі красиві, такі неймовірні, неувяні нітрохи, доки не побачиш наживо: височезні кам'яні стовпи підпирали їхні покрівлі, а стіни жител з прямо-таки велетенськими вікнами, що мінилися всіма кольорами, були з каменю і білого, й червонястого, й зеленого – вони продовжувалися незрозумілим чином навіть вище тих покрівель. В одних житлах стовпи були гладенькими, як яєчко, інші помережані дивним візерунком, а їхні верхи хтось (невже ж люди?!) так порізьбив, що вони були схожі на кам'яні квіти. Величкові таке не те що уявитись не могло, а навіть і наснитися в жодному, хай навіть найчарівнішому сні!

Руська валка, пройшовши площею, рухалась далі широкою, сажнів у дванадцять, не менше, вулицею і скрізь, скрізь обабіч неї були тісно, мало не впритул, наставлені ті житла – одне одного ліпше, одне одного дивніше та прекрасніше. Скрізь поміж стовпами жител стояли продавці, кожен з якимось своїм товаром, вулицею сновигали покупці – дивно вдягнені, вони белькотіли щось кожен по-своєму, анітрохи не зрозуміло для Величка, проте не для продавців: торг, вочевидь, був у розпалі. Аж ось валка вперлася в кам'яну стіну з ворітьми, котрі сторожа відчинила і руське сольство, пройшовши через них, опинилося на чималому просторі. Тут хоча й були житла, але куди менші й не такі красиві, а за ними проглядалися засаджені чимось ниви, проте явно не житом чи пшеницею... Овочі! – здивувався Величко, бо уздрів здалеку щось схоже на капусту: він її не лише бачив по дорозі в Царгород, але й куштував ще в Києві, на княжім пиру.

Попереду, за полями, знову виднілась якась стіна. "Ти ба! – подумалось молодикові: – навіть поля свої стінами обнесли! Отсе би в нас так..."

Звернули ще раз ошую, пройшли трохи польовою дорогою і за густими деревами вперлися в білого каменя стіну з вежами на кутах.

– Ну ось! – виголосив Угомон. – Мамонтіїв монастир. Гридні, за княжим добром дивись мені в два ока!

Доки перелічили й занесли міхи зі скорою, доки познімали з двоколісних підвод мед з воском та прибрали у сховок, доки рабів зачинили – вже й полудень настав. Звідкілясь повернувся Глоба і все сольство одразу всілося за столи; служки-ромеї, всі мужі, усі в бурому платні, носили гостям їжу, ставили перед ними, припрошували, кланяючись – перший обід у Царгороді!

Величків світ перевернувся догори дригом і ніяк не хотів ставати на звичне місце. Княжий гридень вже третій день стовбичив на царгородському торговищі рабами, прозваному "Долиною сліз" – у вуличці неподалік того самого стовпа з золотим ромейським царем на вершечку, про котрий ще в морі розповів йому й показав Глоба і мозок сувира, надміру переповнений враженнями останніх днів, відмовлявся хоч щось пояснити своєму власникові в тому, що відбувалося перед

Величковими очима. Ще не призвичаївшись до світу каменю, в котрий він потрапив зі світу дерева, до надміру його краси й суворості, холодної зверхності й пишної величавості, що тисне на людину й робить її навіть у власних очах маленькою, нікчемною комашкою, Величко ще більше розгубився, коли потрапив у людську круговерть ромейських торгових.

До Царгорода він бачив, як йому здавалося, багато чужоземців – і в Сніпороді, ще з Курилом, і в Києві, на Бабинім торжку або на подільському торгових. Та все побачене раніше не варте геть нічого в порівнянні з Царгородом. Пихатий ромейський город являв собою одне суцільне торгових: від головної їхньої, з золотим хрестом під хмарами, кам'яної хоромини, що горою нависала над найближчими вуличками й мало не до тієї площі, на котрій лютим оком дивиться на тебе бронзова голова велетенського вола, ніде не було хоча б найменшого вільного місця: ані на тій широкій вулиці, ані в прилеглих до неї вуличках.

І на тім всесвітнім торгу люд: такий, що угледівши його один раз лише, снитиметься потім він тобі до скону віку. Чорні, мов ніч, люде, лиш долоні в них жовті, як віск, а волосся таке дрібно покручене, при самій голові, мов і не волосся то, а ягняча вовна. А інші, що ізмаїльтянами звуться, теж ликом темні, в сорочці чорній та, немов жіноча, довгій, до самих п'ят, і на голові в них теж плат жіночий, обручем тримається. Ці обряди дивні мають: то простеливши прямо на вулиці повстину, про все забувши, бога свого молять, то стають над маленьким гарячим горщиком, з котрого в'ється солодкуватий димок і так обкурюють себе знизу, під платном, аби не чути було від них вонянія[560] тіла людського.

Є ще порослі чорною бородою до самих очей і в чорних же повстаних широкополюх шапках; є з очима, вузькими, наче сліпцеві хтось те око ножем прорізав і ликом жовті, мовби з воску. Є такі, що голять собі підборіддя і звуться франками – мечами торгують найліпшими в світі.

На всіх зверхньо дивляться ромей: вони тут кири, господарі себто. Наче й люде, як люде – бородаті, умільці всі, як один, проте й серед ромейв кого тільки не побачиш! Є серед них зовсім безбороді й голомозі, пухкі тілом, наче жони й голосом пискляві – євнухи: речуть люде, що ці вихолощені, як ото віл чи мерин. Є жерці християнські, що ходять у довгій, теж до п'ят, бурій на колір сорочці й голять на голові своїй маківку. Один такий прийшов у платні з кінського волосу й чухався немилосердно, а ще ж націпляв на себе заліза мо' й два пуди: живе і спить із ним, і спатиме до смерті – рекли про нього й Глоба, й варяг Барді, другий княжий гість, – рекли з пошаною такою, мов про князя, бо обидва вклоняються Христові, а жерця того шанують за муку його тілесну, що з доброї волі, а не чийогось примусу звалив на себе й терпить. Був іще один – несповна розуму, юродивий, страшний ликом, з виряченими очима та в лахмітті, котрий усих лаяв і плювався, отримував за те стусани, проте тут же й заступався за своїх кривдників перед власними прихильниками. Глоба отетерілому Величкові пояснив, що царгородці юродивого цього вважають великим провидцем і шанують кожне почуте від нього слово, а

наругу над собою він терпить, бо так велів Христос – аби любили люде ворогів своїх, як самих себе.

І були ще одні, й багато – ті, що днями сиділи біля християнських хоромин або й просто на вулицях чи тинялись по торговищу з розкритою долонею протягнутої руки і жалісно щось просили в перехожих.

– Що вони хочуть? – спитав здивований Величко, коли зрозумів, що таких багато.

– Просять, аби подали їм: міді, срібла чи хоча би їжі, – пояснив за спиною Величка хтось із сольства.

– А пощо ж рід їхній не помагає, не турбується?! – здивувався безмежно Величко, згадавши, як у Коропі клопочуться зі старими або немічними: хоч би там що, а з голоду ніхто не помре, коли всі навколо ситі. Про таке й просити не треба – хіба ж родовичі очей не мають?

– Одинці вони всі. Без роду-племені.

– Та як же?.. Люду ж тут, люду! Не проштовхнутися – й без роду?

– Ото такі вони, ромеї сі.

– Та тут же золота... Он, ускрізь!.. – Величко вказав десницею на сяючу золотом постать Константина, що вишліла на своїм стовпі над покрівлями будівель. – Як же се, га?! – розводив руками велетень.

Безрукі й безногі каліки, люде без вух, носів або й з пустими очницями траплялися кожного дня. Були й справжні потвори від народження – один вигляд котрих жаль викликає або й острах: виродок виродком, такими тільки дітей лякати... На Русі подібних огидних ликів Величкові бачити не довелось, дарма, що двадцять і три зими пережив, стільки обійшов та об'їхав з полуддям і гостьбою!

– Тут усе так, всього доволі – на те він і Пуп землі зветься! – насмішкувато взявся якомсь пояснювати ошелешеному Величкові Угомон.

– Не пуп землі, а Око всесвіту! – незадоволено поправив стернового Глоба. – А те, що всього доволі тут, так це ти правду речеш. Тутечки дійсно збирається і все найліпше, і все найгірше. По іншому не буває: Добра та Зла на світі порівну... – не скінчивши, спинився раптом княжий гість, бо згадав, що християнинові ректи таке не до лиця і перехрестився навіть: "Ох, гріхи наші тяжкіі!"

Тож Величко, зранку привівши на ужищі закутих в залізо рабів, стояв тепер у затінку ромейської кам'яної повітки, що зветься греками "портик" і зіпершись на її стовп-колону та схрестивши руки на грудях з похмурим виглядом дивився на щоденне божевілля ромейського торгу. Торговище людьми кипіло. Рабів було повно й не лише з Русі: невільники стояли тут з усих-усюд, зо всіх кінців земель – відомих світові й не дуже. Люде купували подібних собі точнісінько так само, як купують удобу. Бо воля одних узяла колись гору над волею інших, чи просто Недоля першою постала перед колискою – хіба вже так важлива та причина, з котрої опинилися раби на царгородськім торзі? Хтось-таки з них завинив: чи з безвиході або помсти промишляв татьбою, чи купу взяв та не віддав, а покон жорстокий до таких, твердий, мов камінь, невблаганний і безпощадний – оплаті підлягає все! Бо основою

буття для людини є труд. Важкий труд. І труд сей є у всьому: ратний труд, аби відстояти рідну землю, пролився на полі кров'ю, труд ратая – потом, а древоделі чи каменяра затвердів на долонях умільця суцільним мозолем. Тому так цінують люде свій труд і за творене своїм трудом ладні горло перегризти тим, хто посягне на нього хоча би в найменшому.

Але то не біда, коли рабом стає винуватець, думав Величко, дивлячись на кількох молодесеньких чорнявих унотьок з великими, темними, повними страху й сліз очима, котрих привів на торжище кривоногий степовик. Біда – це коли за провину отців діти їхні розплачуються, які ще нічим перед світом та поконом і не завинили, хіба що вродою своєю чужу похіть чи заздрість розбудили. Хтозна, яка земля породила тих дівчаток, ще майже отроковиць, що переляканою пташиною зграйкою тулилися тепер до кам'яної стіни, але Величко чи не вперше в житті перейнявся раптом чужою долею. Подобались вони йому: помріялось раптом, що якби мав золота доста, то взяв би отак, та й купив собі котрусь, а ліпше – всіх разом, тільки ж... Ет, що тут казати! Приголомшений величчю Царгорода, пригнічений його ницістю, розум гридня тепер прагнув відповіді на те, що раніше анітрохи його не хвилювало: прагнув, та не знаходив.

Торговище ж кипіло, аж вирувало. Гордовито походжали багаті покупці, спритно шмигали в натовпі меткі торговці гарячими наїдками й питвом, навперебій пропонуючи то якісь пухкі хлібці з замеченою всередині всякою всячиною, то духмяні прохолодні напої; раптом Величко помітив, як унотьки вп'ялися очима в одного такого спритника, що розносив їжу, загорнуту в виноградний лист, і не одна, видно було, ковтнула при цьому голодну слину. Щось ніби штовхнуло його під руку: він зупинив смаглявого, усього в чорному торговця і купивши в нього за дві лепти [\[561\]](#) кілька тих наїдків, попросив віддати невільницям.

На їхнє щастя кривоногий володар не на жарт захопився, торгуючись з якимось ізмаїльтянином, тож навіть не помітив, як торговець простягнув ті згортки дівчаткам. Вони спочатку злякано відсахнулись, але продавець щось їм сказав – схоже, щось зрозуміле полонянкам, бо нарешті одна, а за нею і решта таки взяли несміло їжу й відвертаючись, похапцем, пожадливо, мов голодні кошенята, почали наминати подароване.

Соромлячись, кидали на Величка вдячні погляди і тут же опускали очі, знічуючись далі нікуди. Приємно на душі було хіба що першу мить, доки підступна думка не навіяла іншу журбу: "Виходить, торговець той – чи не одного з унотьками роду-племені, бо зрозуміли ж вони його! А коли так, то пощо ж він сам їх не підгодував?!" Так огидно стало на душі, так на Русь схотілося... Та невже ж отсе правий був колись стрий його, Сивер?!

Ліпших рабів розібрали ще до полудня, лишалося троє і одним з них був той самий старий християнин, що колись вночі на Дніпрі сперечався з Іверенем. Величко впізнав його по голосу і до того ж це був єдиний раб, що вклонявся Христові. Кожного разу, коли чув він удари в било, що закликали містян до молитви, завжди

яснів лицем і розмашисто клав на себе хрест. Він так само, як і на Дніпрі, був непохитно життєлюбним і не тільки спокійно сприймав свою долю, але й стиха радів, що та закинула його не куди-небудь, а в Царгород, де на кожному кроці стоїть храм – церква Божя.

Величко трохи відхилився, даючи можливість якомусь ромееві протиснутись крізь натовп, щоб ближче підійти до невольників, і той, поставши перед ними, неголосно спитав:

– Чи є серед вас християни?

Спитав рідною мовою, зрозумілими для кожного з руських гостей словами. Величко, що за ці дні вже стомився дивуватися, мовби й тіпнувся трохи з несподіванки, але тільки бровою повів. Зате Глоба з Угомонам, котрі, певно, й не таке бачили, на почуте ніяк не повелися і тільки старий раб, дрібненько перехрестившись, стиха мовив:

– Є.

– Як тебе звати? – поцікавився ромей.

– Супруном хрещений, – знову поклавши на себе хресне знамення, відповів раб.

Покупець якийсь час мовчав, щось про себе міркуючи, потім перепитав:

– Су-пру-... Софронієм, певно?

– Еге-еге! Сопронієм, еге! – зрадів старий.

Покупець озирнувся навколо:

– Я хочу купити сього раба. Скільки просите?

Глоба виступив наперед:

– Десять динарів.

Звісно, це була зависока ціна як для старого – ну, хіба що вісім, не більше, проте ромей, що розмовляв, як русь, торгуватися не став. Пересунув наперед на своїм поясі калиту, смикнув зав'язку і запустивши в неї руку, дістав звідти десять золотих стелазей.

Раба відв'язали, але покупець зажадав, щоб Супруна й від заліза звільнили.

– Він віднині вільна людина. Я викупив у вас його свободу.

Навіть Глоба не сподівався почути таке. Знав старий гість, що подібне трапляється інколи, але самому бачити не доводилось. Зніяковівши, мимрив:

– Наглухо заклепано. Немає в нас тут коваля...

Навколо зібралося повно люду: розпитували, що сталося, дехто обмацував Супрунові вериги, сподіваючись, що вигадася, як відпущеному на волю позбутися заліза. Розгублений невольник, дарма, що ще зовсім недавно був таким упевненим в Божому заступництві, не міг повірити й осягнути змісту почутого й від хвилювання лише дрібно тремтів усім тілом та тихенько промовляв:

– Господи... Господи... Як же се?... Господи...

Ромейського покупця заштовхали й він безпорадно борсався в оточенні царгородських роззяв. Подивований не менше від інших, Величко так само стовбичив біля колони портика, коли ж це раптом угледів, як ромей, що купив Супруна,

зумівши-таки вибратись із натовпу, отримав раптом від когось у спину сильного штурхана, зашпортнувся й мало не впав – добре, що якийсь молодик підхопив старого в свої обійми. Величкові одразу кинулось у вічі, що калита в ромея важка, бо аж відтягувала його пояс донизу, та коли той звільнився з чужих обіймів, у гридня очі на лоба полізли: шкіряної торбини на поясі старого вже не було!

Раптом прямо перед ним двоє не надто приємних на вигляд роззяв начебто ненавмисно зіткнулися між собою і знайома, жовтої шкіри калита на мить майнула перед Величковими очима: один крадій спритно передав її іншому. Той встиг сховати вкрадене за пазуху, але ступити хоча б крок не зумів.

– Ану, стій!

Важка Величкова длань несподівано опустилась йому на плечі, одежина на спині, затиснута в велетенській п'ясті, в одну мить тріснула, тут же шуйця гридня рвонула платно спереду й калита вже була у Величковій руці.

– Гей, ромею, дивися сюди – твоє?!

Приголомшений старий мацнув пояс рукою, з недовірою зиркнув навіть униз, а нічого не налапавши та не уздрівши, заволав:

– Ві-гла-а!! Ві-гла[562]!!

Денна варта нагодилася швидко. Злодія скрутили й кудись потягли. Величко віддав зрізану калиту ромеєві й тепер уже роззяви, забувши про відпущеного на свободу раба, щільною стіною оточили їх. Старий ще навіть не встиг як слід подякувати росові, як той раптом кілька разів смикнувся всім тілом і на подив присутніх впав спочатку на коліна, а потім і взагалі долілиць: в спині його стриміло три ножі – помста царгородських злодіїв була швидкою та безжальною.

Якби хто знав, до чого ж набридло Величкові стільки вже днів лежати ниць! Якби не дивовижна підлога з гладенького, мов скло, каменю, на котрій царгородськими хитрецьями неосягненим людському розумові чином було зображено лови на велетенського плямистого кота пардуса, можна було би просто сказитись від нудьги. Пардус був, як живий: присівши у високій траві, довгим хвостом бив себе по боках, шипів, вишкіривши зуби й готувався до стрибка на вершника, що з несподіванки здивив коня та ось-ось мав вихопити меч. Лук ловця знаходився за спиною, але одна зі стріл застрягла в правій лопатці звіра – очевидно, стрілець поранив його раніше, а прямо зараз мало вирішитись, чи встигне пардус стрибнути на вершника перш, ніж той вихопить свого меча.

Світла в просторому ромейському житлі зі стінами білого мармуру й великими вікнами виявилось, як на Величка, більше, ніж достатньо: немов ти й не в домі, а ясным днем на тих же ловах десь в степу. Він побачене на підлозі вивчив до найменших дрібниць; з закритими очима міг по пам'яті відтворити все в уяві, що часом і робив ночами, коли не спалося. Коли ж починався новий день і з сутінок проступали обриси пардуса та ловця з конем, Величко вчергове гадав: хто з них переможе? Одного дня йому здавалося, що пардус, іншого – що ловець.

Тим часом молода сила брала гору над ранами й ті потроху заживали, дарма, що

були вони глибокими, та жоден ніж лиходіїв не зачепив нирок чи печінки, а лічець Квінт виявився на диво вмілим знахарем. Одним переймався поранений: мужеві на Русі соромно мати рану на спині – вони лише в боягузів. А тут аж три одразу! Кілька разів Величко поривався вставати, але дошкульний біль і найважча рана, що гоїлася повільніше, ніж інші дві й кожного разу при намаганні звестися починала сильно кровоточити, не давали йому це зробити. Днями лежати мовчки, втупившись у підлогу, було б нестерпно важко, якби не донька ромея-руса Конона. По ній було видно, що досягла віку свого розквіту, але чомусь лишалась незаміжньою і її, ясна річ, тягнуло до молодого велетня-красеня з далекої землі Рос.

Феоктиста по кілька разів на день знаходила причину, аби зазирнути до пораненого варвара і знаючи від батька десятків-другий роських слів, вона якось примудрилася зробити їхнє з Величком спілкування жвавим та веселим, що страшенно подобалось обом. Пускати бісики, ні з того, ні з сього пирскати сміхом чи раптом сором'язливо знітितись – дівочі чари однакові по всьому світу й Величко не міг дочекатися, коли зможе встати на ноги. Ночами при згадці про Феоктисту молоде одужуюче тіло починало яритись і хіть творила з чоловічою уявою казна-що.

Якщо в перші дні після поранення його гнітила невизначеність власної долі, бо лодія Глоби, провівши на торговищі сім днів, мусила відплисти з Царгорода без нього, то пізніше, коли те вже сталося, але натомість з'явилася в житті Величка Феоктиста, думка молодика повернула геть в іншому напрямку: а може Царгород – це доля його? Он і стрий Сивер тут жив, та й інші живуть – той же Конон, а тепер ще й Супрун, що одразу вирішив лишитись при своєму визволителеві. Стрий Величків не просто жив, а й самого ромейського царя охороняв. То невже ж тому цареві не знадобиться такий велетень, як Величко, гридень самого великого князя Володимира?

І ще була одна обставина: оте усе, що сталося з Супруном і свідком чому мимохитів став Величко – від нічної розмови трьох ізгоїв-рабів на дніпровому острові до кудесного визволення з рабства старого християнина, що так непохитно був упевнений у покровительстві над собою бога свого, Христа, а ще велич, пишнота й багатство Царгорода, "Пупа землі", християнської столиці світу – і тут усе було пов'язане з чужим, незрозумілим, але таким, без жодного тепер сумніву, всемогутнім богом – це все вразило молодика неймовірно. Цілими днями одне не йшло йому з голови: виходить, не тільки стрий Сивер, ліпший з усіх відомих Величкові воїв, був християнином, а ще й багато інших ліпших і нарочитих мужів руської землі, хоч би й гості княжі Глоба та Барді, теж, виявляється, вклоняються сьому Христові! А відтак, чи не в Христові й криються їхні сила й нарочитість, слава й багатство? Може і йому слід вклонитися сьому чужинському богові та отримати могутню його підтримку?

І так ото повернулося якось усе, що з того незвично тривалого Величкового розмислу та й народилася мрія, в котрій знайшлося місце передовсім чарівній Феоктисті, а далі вже й службі на ромейського царя і навіть коромольній думці зректись рідних Богів... А за тим кудесним чином і Царгород, донедавна ще чужий, пихатий та огидний, проте багатий до неймовірності, люде котрого живуть у світлих

кам'яних хороминах, незрівнянно ліпших од київських княжих теремів, почав здаватися Величкові поза всяким сумнівом найліпшим місцем на землі, і все це незважаючи ані на бридкий його люд та негідні ромейські звичаї, ані навіть на три ножі у власну спину.

Коли ж нарешті одного дня, кривлячись від болю, спромігся таки незграбно підвестися з осоружного, вкрай набридлого йому ложа, перше, що зробив, – обійняв Феоктисту, котра вбігла на шум в його доматио[563], обійняв до хрускоту в тендітних дівочих кісточках і міцно та пристрасно поцілував. Бідолашній Феоктисті навіть дух забило, серце її затріпотіло в грудях, мов пташка в тенетах, а потім провалилось кудись униз, в щастя.

Хтозна, що було справжньою причиною – міцне здоров'я Величка чи пристрась, що спалахнула між ним та Феоктистою, але рани почали гоїтись дедалі швидше, навіть Квінт, очам своїм не вірячи, не міг надивуватись. Єдине, що тепер гнітило княжого гридня, так це незрозуміла йому непоступливість Феоктисти, котра нізащо не дозволяла Величкові чогось більшого, аніж обійми чи поцілунки. Розповісти коханому, що навіть це виходило далеко за межі пристойності, вона не могла, бо їй просто бракувало необхідних руських слів.

Колись її батько, Конон, дав обітницю, що заради спокути гріхів блудної Сосипатри віддасть свою доньку, щойно та стане повнолітньою, до жіночого монастиря святої Марфи. Свічка збирався так вчинити зі страху, що й Феоктиста, як виросте, піде по стопах своєї матері. Дівчина змалечку знала, що її чекає, начебто й була до цього готова, але побачила велетня-красеня і втратила голову, лише дивом якимось чи силою волі утримуючи себе від остаточного падіння в плотський гріх.

Величко ж ніяк не міг второпати, чому це двоє не можуть любитися, коли Лель пов'язав їх між собою, а Ярилова похіть запалила в душах незгасимий жар і коли того так прагне тіло – аж до тремтіння в удах[564] своїх. Конон, певно, щось запідозрив чи Феоктиста зізналась, бо зайшов одного вечора до Величка нахмурений і сердитим голосом, хоча й стримано, сказав, що рани того вже майже загоїлись, тож має через два дні рушати з черговою руською гостьбою назад, до Месемврії. Величко такого, звісно, не очікував, усі його мрії вмиль розвіялись, мов туман під сонцем і наче той потопельник, що ладен вхопитися за соломинку, він забурмотів щось про свою гридьбу та натякнув на сватів. Конон тільки цього й чекав:

– Не гоже християнинові єдину доньку свою за паганиста віддавати. Христос її наречений!

Хто такі паганисти Величко не зрозумів, а Кононові слова про Христа витолкував для себе так, що Феоктиста, очевидно, має бути принесена чужому богові в жертву. Таке викликало неабияку його повагу до Конона і жаль до своєї люблениці. Звісно, жаль було й себе: виходить, не судилося йому ані ромейського царя охороняти, ані в Царгороді жити.

"Ні, не любить мене Доля, – сумував гридень, – не везе мені ані з дівками, ані з жонами. Волхитка, дарма, що першим у неї був, відмовою своєю знеславила привселюдно; Ясиня дітиськами не ошчасливила ще й руки на себе наклала. Тепер ось

грекиня трапилась, так тесть, дарма, що руського кореня, гребує мною... Хоч іди та й утопись в морі клятім!"

Трохи полегшало, коли вже до руського стану на лодіях прийшли. Глоба повідав, що був розголос великий про випадок з Величком, а позаяк ромеї лічать не лише ту русь, що в Царгород заходить, а й ту, що виходить, то через нього, Величка, усі наступні гості могли провести в Царгород на одного мужа менше. Відтак лишитися в Царгороді Величкові все одно не виходило, тож він був уже майже і заспокоївся, лише скаржився то одному, то іншому в сольстві на свою нещасливу долю. Про невдачу його й печаль почув Угомон – креміль, а не муж. Зсунувши до перенісся кущуваті брови, стерновий буркнув, як відрізав:

– Ти, Величко, якийсь мені теє... Ні риба, ні м'ясо. Стрижня в тобі нема.

Якби почув таке від когось у Коропі – так і зацідив би в зуби!.. Одному лише стрієві Сиверу спустив хіба що. А тут скипів усередині, десниця сама собою в п'яст стиснулася... та куди ж гридневі супроти княжого стернового: голову опустив, від сорому, що на людському позорі таку образу терпить, почервонів, мов рак в окропі, але – ні пари з вуст, тільки губами ворухив.

Охолонувши вже, днями сушив голову над почутим. Здавалося йому, що тисячі із сольства знають тепер про Величкову блазнь – стрижня в ньому нема! Як же се нема? – мучився ночами. А печеніжина з конем перекинув?! Проте чи не один із лодії в морі від хитавиці страждав... Стрілою в ногу поранений, гріб аж до острова – разом з усіма. Так у спину ж трейчи поранений. Трейчи. Соромно сорочку зняти... Розмірявся ромейського царя охороняти, а його, мов щеня вигнали звідти. Навіть дівки умикнути не зміг... Невже ж правий Угомон? А сам він хіба давно побивався, що Доля не любить, скаржився всім, з ким утицю доводилось перехиляти? Сором який... хоч топися.

Згадалися давні лови зі стрієм на оленя. Як одnodеревкою наздоганяли на Ужеті двох зчеплених поміж собою рогами – одного зарізали, зате інший так рвонув, що й рога зламав, та все ж волю отримав, утік до лісу. "Ото вой!" – захоплено вигукнув тоді Сивер. А як ведмедя вдалося йому, Величкові, здолати! Так собою пишався! Чи, страх у душі перемігши, мало не ліпшим серед роду в кулачних боях став. Не пішов би в гридні, то вже в Коропі рівних йому не було би.

А що, в гридні беруть усіх? Де там! Ліпших з ліпших. То хіба немає чим пишатися? Знову ж таки ганьба ота з дівками й жонами... То що, правий Угомон: може й не риба, проте й не м'ясо? І чим же він завинив? Чим? А що, коли князь знає? Прочує від Угомона чи Глоби та й скаже: "Мені такі не потрібні!" Що тоді?!

Страх брав за горло, аж дихати важко ставало й обливаючись уночі липким потом, марно борсався в догадках: "Що робити? Діяти що?!" І через те, що відповіді не мав, як не старався знайти, скисав на очах у всіх, втрачаючи рештки гордості: часом вчувалася в голосі його улесливість, часом догідливість – ні за що, ні про що пропадав молодик, силач, велетень, княжий гридень...

Вже готувалася Русь у зворотню путь: витягали лодії на берег, конопатили їх та смолили, латали вітрила й ладнали гребки. Випало Величкові трудитися в парі з самим

Угомоном і той, улучивши годину, коли поряд нікого не було, поклад гриднєві на плече свою десницю:

- Без отця ріс?

Той здивовано зиркнув на стернового, знітився:

- В Подунав'ї згинув... З князем Святославом ходив.

Угомон підклав під казан з гарячою смолою кілька полін і зовсім іншим голосом почав:

- Ти, сину, зла на мене не тримай за те... Мав же хтось тобі сказати. Коли хочеш, щоб живот твій кукілем не поріс, тримай в голові отаке: по-перше, ніколи нікому не жалійся, ні на що. А по-друге, усе, що намислив, доводь до кінця. І йтимеш по життю, мов той плуг по цілині. Все перевернеш на свою користь. Не відступайся: мусиш перти того плуга до самої межі. Доля, вона тільки таких любить.

Величко від несподіванки не знайшовся, що й сказати. Мугикнув, погоджуючись та й по всьому. Але відтоді на душі трохи полегшало. І вже по дорозі додому, безперестанно загрибаючи довгим веслом спочатку морську, а потім і дніпровську воду, думкою вкотре вертаючись до того, що сказав йому Угомон, клявся собі: "Не дам більше спуску нікому... Знатимуть Величка! Та чи ж не Кологастового я роду?! Ось у Київ повернемось: охрещуся, жону собі візьму, сотником стану!"

Сон не йшов до Видути який вже день підряд. Нині вкотре за його життя - не злічити! - хазяйнував на землі Овсень; двері в кліть, щоб мишва проти зими не налізла, були щільно зачинені, тож у спертому повітрі старійшині навіть дихалось важко, що вже там про сон казати? З того самого дня, як сходили коропські старотці до сотника Риботи з проханням, аби той заборонив корчму, занедужав Видута. Два тижні лежав на лаві пластом, бо не було сили і руку звести. Лічець Хотен мало не оселився у Видутинім житлі, проте виходив-таки старійшину. Ну, як виходив? Тільки й того, що не полинула душа його до пращурів, на землі лишилася. Видуті сил опісля болісті тієї вистачало хіба що вилізти з житла на світ Божий подивитися, на колоді біля порогу посидіти.

Було таке й раніше, що не спалося йому: то часом думалось, як родові з пришлецями бути, що йшли і йшли до Коропа за прихистком, то напередодні віча - як ліпше дурнів та нетерпеливців на ньому вгамувати, або клятий той давній розподіл племенщини з голови не йшов. Нині до всього байдуже стало: ну, було... Було та вже нічого назад не вернеш. Он, десь за порогом, Смерть лаштується увійти. Та й допоки ж? Обох синів пережив і двох дочок; тільки середня, Гаїна, що в Сосницю забрана, минулої осені була ще жива-здорова. Що дочка? Дочка - не син, пішла в чужий рід - наче шмат платна відрізали: був та й нема.

- Ой, нуженьки мої нуженьки! Ой, рученьки мої, рученки-и! - тихенько та жалісно завела від печі Ізбора, ворочаючись на своїй лаві.

Не спить жона... Болість останніми літами вивертає суглоби їй; ниють на дощ, ниють і без дощу. Се поночі така, що приголубити хочеться. А вдень, бувало, як розчинить рота - крізь жлукто[565] й шлунок видно. Скільки вона йому крові попила...

Онук, Благояр, вже сам по собі. Та й молодшим братам і сестрам своїм замість отця став. Син, Любим, таким уже ж метким був, якомога раніше старійшиною прагнув стати, срібло під спудом тримав: навіть отцю не казав скільки й де. Погибель Любимова прийшла і де те срібло? Так десь і поглине земля... Шукали-шукали з Благояром, а нічого й не знайшли. Чи, може, сам знайшов та не каже дідові? З нього станеться. На що вже Любим хвацьким був, а сей і отця минув: до князя на службу пішов. Міг би рід і старійшиною вибрати, а він пішов. Наче, ти скажи, на два аршини під землю бачив: уже з волі сотника місяць, як тивуном княжим став. Над родом тепер возвеличився; по весні коропська верв полюддя повезе вже не в Ратичів, а до Благояра Любимича, в дитинець княжий, отак от...

- Ой, нуженьки мої нуженьки-и! Ой, рученьки мої, рученки-и-и!

Два дні назад рід зняв з Видути ношу старійшинства. Сталося. Скільки разів поривався скласти тягар той, стільки ж і не вистачило духу твердо наполягти перед вічем на своєму. А от прийшла година - усе вирішилось легко й просто, навіть просити родовичів не треба було. Після віча зайшли до нього Сивер та сотників кілька. "Ну що? - спитав у них і сам здивувався власній байдужості. - Кого обрали?" Мужі поперезиралися між собою, Сивер мовчав і тоді Ждан, набравшись духу, винувато похитав, мов кінь, головою: "Жиляту, Видуто Рожденичу..."

Гості від нього хтозна чого чекали: крику, лайки... А він тільки зітхнув з полегшенням: "І добре. З житом рід буде." Сам не думав, що так байдуже сприйме звістку про обрання старійшиною мужа не Кологастового роду, пришлеця, чужого. Повідали мужі, як було: хотів рід Благояра - той тивун княжий, забажав Озарича - той городник княжий. Менші Любимичі в отроках ходять - куди?! Отак протиркалось віче півдня, шукаючи чий рід до стовбура ближче, хотіли люде котрогось із купців, бо ж розуму їм не позичати, але ті руками замахали - ні! Ні! Ні! Віче тим часом стомилося вкрай та Жиляту й обрало.

Осінь... Відчуває - його остання осінь. І осінь роду. Була колись рання весна - як з Кологастом сюди прийшли, було й літо - за Велесича чи Рождена, коли Дажбог світив родові з маківки літньої Сварги. А з ним, Видутою, стрів рід свою осінь. Пізню. Бо поділена племенщина, бо розбавлена пришлецями свята кров пращурів, бо княжі бразди накинута на рід. Не сьогодні-завтра Доля, мов той вітер, зірве останній листок з вершечка Кологастового стовбура - його, Видутин живот. І почнеться зима. Мабуть, так і має бути: куди не поглянь, усе навкруги спочатку рождається в немочі, потім на ноги чи крило спинається, потім силою бавиться-тішиться, а за тим уже й сохнути-гаснути починає, доки й не помре. Чи засне - хіба не одне й те ж?

Може воно так і має бути - як і все при Роді? Жито й птиця, дерево і люде - все рождається й відходить, щоб знову народитись та відійти - по колу й по колу. Ну, добре: люде, кожен сам по собі... А рід як же? Невже й рід колись згасне, впаде, як старе трухляве дерево, сила з нього висиплеться, як зерно з перезрілого колоса? Скільки пришлеців розбавили вже його кров! Розбавили, чи освіжили? Де та межа, що поділяє шкоду і користь? Хто те скаже?

- Ой, нуженьки мої нуженьки-и! Ой, рученьки мої, рученки-и-и!

"Завела... Дай домислити."

От привели днями княжі вої три десятки якогось полону, ятви, себто, з сім'ями - в Хоробор, в княжій залозі служити. Посадили за новою стіною, під дитинцем: рекли Білан із Гладишем, що ятвяги ті дерево беруть із пущі, мов своє, дозволу ні в кого з роду не питаючи, житло собі ставлять; мов би й ниви збираються закладати... Княже отсе все: суд його, дитинець, залога ратна, - воно для роду, як та омела, що на дубові оселившись, живиться його соками, буяє й розкошує без власного коріння й часом так угніздиться, що за нею й дубового листя не видно. Чи й з родом так буде? І невже ж усохне Кологастів рід, як всох недавно за Лисою горою, серед луку міцний, молодий іще дуб?

Що для дерева головне: корінь, стовбур чи гілля з листям? Допоки корінь гонить соки - доти й дерево живе, і листя зелене. Дерево деревом зветься, доки стовбур має: він на собі тримає гілля та листя - прояв життя. Зрубаєш котресь, а воно із пня погонить молоді пагони чи кореневу поросль по сусідству дасть. І листя повно - купую, та не дерево. Так щось... поросль одним словом. Бо з порослі лісу не буде, один лиш підлісок.

А для роду як? Корінням його пращури є. Кров їхня, нехай і розбавлена чужою, дає силу тим, котрі нині живуть. Вони мов те листя його: зеленіє - значить рід живий. Стовбур дерева роду - то пам'ять прямих нащадків про власних пращурів; через них сила предків живить невидимим соком буття існуючий рід.

... Коли можеш єство своє й думку напружити, як розривчастий лук зі стрілою на кибиті, так напружити, що весь у розмисел перетечеш без останку, забудеш де ти є, втрадиш відчуття простору й часу - тоді думка твоя, вивільнена, мов спущена стріла, сягне такої висоти й далечини, що здатна буде зазирнути в незвідане, іншим недоступне, Богами освячене майбуття.

Видута, немічним ставши, не вперше вже мислив ночами про різне таке, що донині було йому незнане, бо нужди у тім собі не бачив. Та коли вже судилося людині помирати не враз, не в мить одну, а з вільною перед смертю годиною, чомусь неодмінно хочеться їй домислити щось дуже важливе, без чого й життя не життя і смерть, як тягар, а не полегшення.

Морок незвіданого поволі відступав перед Видутою, як морок ночі на світанні; заглиблений у себе, він не чув не те, що Ізбориних стогонів, чи співу перших півнів, але й на біль за грудниною не звертав уваги. Зате бачилось йому, мов денниця на видноколі, відання про власний рід - хоча й далеко, зате ясно й чітко, як раніше навіть уявитися не могло.

Не може згинутися рід з таким глибоким корінням! Бо кожен з родовичів ніс, доки жив, і дітям своїм передав кров не лише Кологаста, а й Богумира, що повів колись усю Русь із далекого Подунав'я на північ. Он на Десні змішуються струмені й потоки безлічі різних джерел, струмків та річечок, та все ж Десна лишається Десною що під Ратичевом, що під Черніговом. Головне, щоб рід деревом лишався - з прямими

нащадками й пам'яттю про пращурів, а не так що люде, люде, люде – купа людей, від пня породжених, котрі навіть пам'ять про рід забули... Ні, не переборе чужа кров Богумирову.

Як волхви повчають? Є у світі Добро, а йому на противагу є Зло. Рід коропський, хто б там що не казав, а при його, Видути, старійшинства городом став. Доволі блага нині має, а де добро, там і зло по сусідству. Скільки добра, стільки ж і зла, бо інакше світ перевернеться. От і вчепилась на дуб омела. Та тільки де ж це чувано, щоб якась там омела дуба здолала? Хай і з нею на вітті, проте рід коропський винесе на собі княже чужинство і швидше воно вчохне, аніж Кологастову кров до дна вип'є.

Чи то від надмірної напруги думки, чи від болісті своєї відчув раптом Видута, як з нього, наче вода з тріснутого глечика, почали стрімко тікати рештки сили. Хотів у бік Ізбори голову повернути та не зміг. Гукнути хотів бодай щось, а думка плуталась, потрібне слово губилось, зате на душі стало так спокійно, умиростворено – як ніколи за все довге життя. За тим у темне їхнє житло хтось прочинив двері, навкруг стало видно, мов удень на сонці й він з давно забутою легкістю та радістю почав швидко розчинятися в тім світлі, доки не розчинився весь, без останку.

– Добрим був наш старійшина. Як отець усим. – перехиливши рога, Курило витер губи, вкинув до рота пару солоних губ[566], смачно заплямкав. – Так уже ж за рід пікся!

Ждан Ходотич, погоджуючись, закивав, мов той кінь, головою, замуликав, бо саме запихався пряженою веприною, а що не міг мовити хоча б слова, то лише потряс перед лицем своїм дланню з розчепіреними масними пальцями. І інші старотці роду, що сиділи великим кружком на щойно насипаній високій могилі, теж схвально поставились до слів купця.

– А од нового того не діждемось... – прямо таки опечалився завжди останнім часом невдоволений чимось Давило.

– Ні-і, не діждемось! – й собі підкинув дровець Зима.

Сам Жилята недавно пішов з могили – примчав отрок з нового посаду й передав старійшині, що сотник Рибота чекає на нього в дитинці.

– Дожилися: сотник старійшину зве! – пробурмотів Третяк: – Ех!

Помовчали трохи й Сивер, що теж сидів зо всіма, припечалився: "А таки ж дитинець звів стрія мого в могилу – як не крути. Дуже вже близько до серця брав він отсе пришесть княже." Вголос же мовив:

– Коли вернувся я до роду, всяке чув од людей про стрія мого. Та мушу сказати, якби не він, не знаю навіть що би й було зі мною. Клопотами роду жив Видута, се правда. А ще скажу – не кожен зумів би отак старшинувати: ладом усе та миром.

– Корчма зі світу його зжила, – прорік замислено Педаш, – ото, як витер об нас ноги Рибота, так і занедужав старійшина. А міцний же був дідуган!

Заговорили чи не всі наперебій, мовчав лише Благояр. По крові був найближчим до небіжчика, онуком, але й наймолодшим зо всіх присутніх. Наймолодшим, зате княжим мужем, тивуном, а не так собі! Мовчав, та коли Давило знову аж надто

перебрав міру, дорікнувши ярмом самому великому князеві, кахикнув голосно й невдоволено – всі перезирнулися, згадали, хто при них тут сидить і знову замовкли, вдаючи, що надто голодні, аби безкінечні балачки вести.

"Дивлюся й не пізнаю рід... – Сивер укотре згадав перший свій Перунів день у Коропі й тодішню гордовиту поставу родовичів. – Що з людьми сталося? А ще ж і ярма, по суті, не бачили, не те, щоб ходити в ньому."

– Ну ж бо, мужі, піднімо! – і зачерпнувши утицею меду з барила, наповнив ріг. – Гей, стрію Видуто! – гукнув до неба: – Коли чуєш нас, п'ємо за рід Кологастів! Пращурам же скажи – вистоїмо, не переведеться рід коропський. Слава пращотцям нашим!

І щедро плеснув з рога на свіжу могилу; вологий пісок швидко увібрав у себе трунок – добрий знак!

– Слава! – підхопили родовичі: – Сва з тя, роде наш!

По-осінньому стрімко вечоріло і зграї гайвороння, поспішаючи дістатися нічлігу, вкрили небо незчисленими чорними цятками.

Сивер прокинувся ще на світанку з відчуттям неабиякого піднесення. Бо завершення дитинця й тиха, умиротворююча осіння краса в душі його склалися в одне ціле – благостині розливались по ній медовими потоками і не було їм, здавалось, кінця. Впорався! Стоїть дитинець з усіма його стінами та вежами, теремами, стайнями й клітями, з медушею, льодовником та порубом навіть. Стоять стіни й чотири вежі Хоробора з валом та ровом, з косим острогом від протоки – усе, як говорено було минулої осені з князем Володимиром. Днями прибув від нього Орм: лишився вдоволеним, а відтак і меду випили неміряно, і переговорено про все на світі й учора старий одноокий та однорукий варяг відплив на лодії назад, до Києва.

Спав з душі незнаний раніше тягар; скучивши від самих зимових Святків за бором та ловами, Сивер, ще й денниця не згасла, накинув легеньку свитку з небіленого полотна, перевзуючись з чобіт у постолі, взяв лук та тул зі стрілами, поклав до пазухи окраєць хліба для Лісовика й прямо-таки дременував із житла. В городі жити – це тобі не під лісом: доки дістався могил, на ріденькій лісовій травичці узлісся побачив аж три росяних сліди – справжні ловці давно його випередили.

Осінній бір завжди повен, аж через край – мов козуб з губами, коли вродять після дощу. Вже піросла звірина й пташина малеча, зіп'ялась на ноги, стала на крило, набралась у пущі сил, аби пережити зиму. Ще не платив бір свою пожертву Чорнобогові: вдосталь у лісі корму, не засипало його глибокими снігами, Зюзя ще не скував джерела, струмки та річки товстою кригою, не поклав на снігове покривало льодяний панцир насту; безжальні, ненаситні вовчі зграї ще не починали криваві свої жнива й мороз, ще безжальніший од вовків, лише готується рушати від обителі Чорнобога на Придесення. Тому й кишма кишить пуща боровим птахом та звіром: ловець, коли вміє бачити й чути бір, одразу ж запримітить цю повноту й достаток – хвала Велесові! Тільки б око вчасно уздріло здобич та не підвела вправна рука стрільця – хто є в бору своїм, той нізащо не повернеться до житла з пустими руками.

Осінній бір красивий, як ніколи. Хоча й немає в ньому весняної снаги та пишного буйства і не такий він гостинний, як літній, що завжди нагодує й спати постеле випадковому гостеві, зате ошатність осіннього лісу незрівнянна в своїй красі завдяки двом лише барвам – двом, але яким! Золото й багрянець листяних одеж на тлі густої зелені хвої та глибокої блакиті осіннього неба творять з людською душею справжні дива.

Так не хотілося йти мимо згарища власного двору! А мусив, бо на Ужеті одnodеревка стояла. По узлісся, за могилами дістався Вишнякового городища, за котрим відкрилася чорна рана його душі – обгорілі рештки власного дворища. Хто того лиха не звідав, хіба зрозуміє? Не міг дивитися; пройшов, понуривши голову, потупивши зір – тільки би швидше... Довбанка була на місці – Губар з неї на звичних місцях по Ужеті верші ставив. Щосили від берега відштовхнувся, двічі весельцем підправив – уже й під іншим бережком. Вузька річечка, а така серцю мила: стільки риби їм дала, годувальниця.

Принісши на узліссі пожертву Лісовикові та лука супруживши, майже понад лугом попрямував на схід сонця. Згарище згадки навіяло: про життя їхнє на висілках – як з Рикушем місцину під житло вибирали, як зводили його толокою. Та хіба ж це лише? А як з Вишнею піч ліпили, як купалися? Молибог з Поладою народились, третє тут зачали – ще кілька тижнів і рождатиме Вишня... Були колись удвох лише, потім з домочадцями семеро стало – сім я. До того нападу було. По тому наче хтось рису провів: отсе було життя до, а отсе після...

Величко у гридні подався, Слинко десь в уходниках. Рикуш помер; дворище згоріло; два тижні назад і стрий Видута з димом полинув до Сварги. Таке воно, поприще живота: ти хорониш, а потім і тебе схоронять. Зі смертю Видути луснув зв'язок між Кологастом і нинішнім старійшиною роду. Колись Видута, коли уперше по поверненні побачились із ним, сказав: "Ти, Сивере, стовбур свого роду; на твоїх пращурах тримається він." Стовбур роду... Бач, яке старійшина тоді намислив: стовбур роду.

Виходить, зрубав хтось вершину. А хто ж – великий князь київський. Один "відруб" городником своїм зробив, другий тивуном. Вершина лишилася ще – отроки Любимові, Молибог. Так по малості літ своїх ні на що не годяться. Лопнув зв'язок.

Отакі вони, князі: побув тиждень чи скільки там? – а рід на цілу голову, мов Перун блискавицею дерево на вершину, одним махом взяв і вкоротив. Перевернулося все, і хтозна чи й стане колись, як було. І з того, що ти за життя своє почув та побачив, виходить так, що навряд.

Без сліду щезли благостині... Одесну в підліску затріщало – підняв якогось звіра, а той кинувся навтьоки. Пізно. Прогавив. Коли на ловах стороння думка в голові зродиться – то вже не лови. Лісовик, пожертву прийнявши, раз тобі дичину подасть, вдруге, а потім, побачивши, що голова у ловця іншим забита, так розсердиться, що й бір наче підмете – підеш ти додому з пустими руками.

... Десеня колись повідала йому родовід: скільки поколінь від Кологаста минуло,

скільки битв, пожеж, мору та смертей на віку роду сталося. А зв'язок по крові не переривався. Варто ж було князеві тут з'явитись – одним словом своїм, волею княжою потяв той зв'язок. То рід такий слабкий став, чи воля княжа настільки сильна, що його мов солому?..

Чи могло по-іншому бути? На якому роздоріжжі Доля роду не туди звернула? Коли на віче вирішили блюсти вірність роті, що пращури дали? Так інакше й бути не могло... Чи коли на княжім пиру дякували милості Володимира Святославича? А що би вдіяли старотці супроти князя з дружиною? Русь пам'ятає, як Ольга древлян провчила.

Можливо, все куди простіше? Не послав би він тоді Слинька до оболонців і Кудлай не натрапив на київського князя. А з ковуями якось уже було би: ну спалили би, ну посікли... Не вперше Коропу таке, зате Володимир мимо проплив би – родові воля лишилася. Бо Местиша – то не князь, з таким "завзяттям" земель собі все одно не назбирав би.

То що виходить: твоя вина, Сивере? А в неї звідки ноги ростуть? Пам'ятаєш, як на Семі, замість того, аби після звершеної мсти додому податися, вирішив ще й бранців звільнити? І то вже гола татьба почалася. А татьба, вона і є татьба: хоч по заповідях Єзусових, хоч по Кону. Начебто й добре вчинив: бранцям волю дав, робичичів, Слинька з Губарем, прихистив, Хозаринові невільники навіть весь на Семі на твою честь Озаричами* нарекли. А минулої осені прийшов князь і волю цілого роду забрав – ниточка до нього через Слинька простягнулася. Бач, чим з тебе Суд за сваволю плату взяв: волею роду твого! Повчав колись Трифілій: добро неодмінно переможе зло. А Шамро рече: і добра, і зла порівну має бути. Хто правий? Ось ти вчинив добро для десятка людей, а Суд, наче той симодарій[567], забрав його у двох тисяч. Чи ти забув, як вимоливши в Бога життя Вишні та свого майбутнього сина, віддав на вовчі зуби удову Борила? То невже Шамрова правда?!

Ну що ти отсе намислив, Сивере? Знову шукаєш вину свою там, де нема її? Авжеж, таке плетиво... Спробуй, розв'яжи його, знайди початок сього клубка! Дурниці все. Коли так мислити – дійдеш до Жаданового пострілу на торжищі: три десятиліття назад. І все одно, й там не зупинишся. Пощо отак всю вину на власні плечі завдавати? Твоїї, в тім, що сталося, немає. Нема. За все платити треба, це вірно. Обезголовлений рід був і ти, стовбур його, оборону на себе взяв, сотні від смерті й полону врятував. Мав рід за порятовані життя чимось платити? Мав. Князь Володимир волю його усік – така ось плата. Не ліпша й не гірша за жодну іншу. Тож забудь, і живи собі, як жив.

Ліпше добро шукай. Дивись: такий дитинець звів! Сам не вірив до кінця. Вийшло, і ти тепер городник, Сивере. Княжий. Не зганьбив ні своє ім'я, ні роду свого. Нащо люде в світ приходять? Що по собі лишити мають? Дітей? Аякже! – ними рід далі піде. А ще? Пам'ять про себе. Ділами своїми – як Кологаст, Вишняк, Рожден. А хитреці, як Рикущ, або Журав – виробом: косою, саньми, горщиком чи полотном навіть. І твої тереми, а тепер і дитинець ось – стоятимуть, переживши творця свого. Доки вони будуть, доти й люде, на них дивлячись, ректимуть: "Дивися, сину, як пращури наші зиждили – на совість! Не те, що нині..."

Тож утішайся, Сивере, зробленим та згадай ліпше, пощо прийшов до бору. На лови? – так лови й дій!

За роздумами своїми зайшов досить далеко: як узяти навскіс одесну, то за версту й Круглик буде. Невеличке озерце – водопій там і хоча й досить пізня вже година, та раптом, на його везіння, щось і трапиться з дичини.

На підході до озера довгою, досить широкою смугою лежав малинник. Майже все листя вже облетіло, ягід, звісно, не було – тут вже не стрінеш ані ведмедя, ані борового птаха: не та пора. І тихо пройти через низенькі напівсухі хащі не вдасться – завжди знайдеться галузка, що трісне під ногою в непідходящу мить. Тому наклав на кибить стрілу й почав обходити малинник ошую – коли й підніме когось, то хоч цілитись буде не проти сонця.

З п'яти на носок... з п'яти на носок... – по м'якому зеленому мохові, пересуваючи при самій землі взуті в постолі ступні, часом завмираючи, роздивляючись та слухаючи бір, він тихо, мов привид, вкрадливою ходою ловця рухався лісом. Без поспіху оминав повалені буревієм дерева, зупинявся, перш, ніж обійти якогось куща і геть прогнавши з голови сторонні думки, тепер увесь був сама пильність та увага.

Мелькома кинувши вбік погляд, запримітив вивернуте кореневище старої сосни і на клапті оголеного піску знайомі, на людські схожі, відбитки ведмежих лап: "Барліг собі надивлявся. Запамятати слід..."

Шелеснуло ошую, серед малини, Сивер завмер, а пальці десниці, стиснувши кістяне вушко стріли, вже на вершок натягнули тятиву, аби мати, при нагоді, хоч якусь мить виграшу в часі. Тріск пер і лопотіння крил вже не застали його зненацька: сажнів за сім від Сивера більше десятка тетеруків вихопились із малинника в напрямку до луку. Стріляти їм услід не схотів: птах цей дуже вже кріпкий на рану і навіть зі стрілою може залетіти хтозна як далеко. Чи вцілиш навздогін і чи знайдеш підранка – хтозна, а от стрілу точно загубиш. Нехай летять, не за ними йшов у бір.

Коли шум крил стих, лишився стояти, прислухаючись: можливо, тетеруки своєю втечею насторожили іншу якусь дичину. Ліс мовчав. Осіння тиша в перших променях низького сонця була прозорою, чистою й легкою, мов пір'їнка, вона не тиснула, як тисне, бува, вночі, в невідомості. Знову рушив до озера і варто йому було трохи висунутись з-за молоденької кущуватої липки, як попереду, сажнів за тридцять, щось ворухнулося поміж сосен.

Сивер завмер – роздивлявся. Дикі кози: самка з сьоголітком. Щось їх потривожило, бо мати високо підскочила й кахикнула, попереджаючи дитя про небезпеку, а потім обоє рушили на захід, не прямо на ловця, але все ж до нього наближаючись. Сивер вичікував, ховаючись за липкою, міркуючи, хто б то міг підняти кіз, що вже влаштувалися на денний спочинок і вухо таки вловило далеке ще рохкання, а згодом і пронизливе кувікання: стадо диків, тобто вепрів, певно, рухалось від водопою на денний спочинок.

Кози все наближались, а йому треба було вирішити, що діяти – бити козу, коли підійде ближче чи сподіватись на вепра, бо що тієї кози? Хіба пуд м'яса. Темно-рудий

козячий бік проглядався вже сажнів за п'ятнадцять і Сивер, таки не стримавши в собі ловецький запал, підняв лук, та щойно він його натягнув, як раптом у повітрі майнула плямисто-сіра блискавиця – рись, що причаїлась на стовбурі поваленої майже до землі сосни, з висоти чи не двох сажнів кинулась на молоду козулю й ударивши її лапою по крижу, збила з ніг, але і сама при цьому не втримала рівноваги, покотилась по землі.

В мить одну кози розчинилися серед сосен, а довгонога лісова кішка хоча й рвонула за ними, проте було вже запізно – так і лишилась ні з чим. Йти за риссю, аби добути її стрілою, справа, звісно ж, марна й таке могло би прийти в голову хіба що якомусь уноші, а не мужеві, що давно вже п'ятий десяток розміняв. Тож Сивер тятиву поволі ослабив і лишився на місці. Скільки вже перебачено ним отакого за довге життя!

Той перехід через Гіндукуш [\[568\]](#) запам'ятався багато чим... Перевал Шибар виявився доволі високим, а на шляху каравану вірменського купця Месропа постійно траплялись перепони – як не кам'яний осип, так гірська річечка зі швидкою течією, як не селевий потік, так велетенська брила, що скотилася згори й перекрила вузький, прорубаний в крутому схилі гори шлях. Через те часом рухатись було важко, а тут ще й легеням через велику висоту не вистачало повітря, вдень сильний вітер жбурляв у очі дрібний пісок, а вночі всіх діймав страшенний холод.

Місцевість здавалася геть безлюдною, аж доки на березі якогось струмка не траплялося невеличке гірське поселення, в котрому неспішно плинуло чуже, мало зрозуміле, проте справжнє, з бідами та радощами життя. За тим починалась чергова гірська ущелина з прямовисними, червонястого кольору скелями, на дні якої бігла бурхлива річка, а вздовж неї якраз і пролягав караванний шлях, увесь вкритий як не вибоїнами, так дрібним гострим камінням, через що взуття караванників швидко нівечилось та ледь трималося купи. Рухатись було важко й страшенно стомливо. Часом вгорі починало шуміти та гуркотіти й тоді всі намагались притиснутись до скелі, аби не потрапити під каменепад чи дрібний осип. Інколи шлях їхній лежав прямо по руслу напівпересохлої річки або струмка і це було справжнє випробування на витривалість, бо йти по слизькому камінню куди важче, аніж по гострому. Не лише Сиверові здавалось, що караван потрапив у якесь пекло й виходу з нього ніколи вже не знайти.

Одного дня вони підійшли до хиткого, підвішеного на лінвах, містка через бурхливий потік. Виникла затримка, бо назустріч рухався ще один караван, що саме переправлявся через нього. В'ючні осли впиралися й не хотіли ставати на ненадійну, хитку опору під ногами, погоничі насилу справлялися з ними й видно було по всьому, що караванові Месропа доведеться лишатись тут на ночівлю. Хтось запримітив на бічному схилі гори аргалі [\[569\]](#), що непорушно стояли на тлі синього неба й без жодного страху з цікавістю розглядали подорожніх. Купець, що як і решта його людей, скучив за свіжим м'ясом, послав Сивера, усім відомого своїм везінням ловця, та тамтешнього провідника Додара на лови.

Сивер узяв лук зі стрілами, Додар довгу міцну лину і двоє завзятців, дарма, що

були стомлені дорогою, подерлися схилом угору. Коли дістались верху, аргалі, очевидно помітивши двох людей ще раніше, вже покинули попереднє місце й переваливши за гребінь, знову стовбичили, мов нічого й не сталося, на ще крутішому схилі, справжньому бескиді, дивом утримуючись на майже непримітних виступах скель. Ловці налічили їх десятків зо два, в дорослому було добрих п'ять, коли не вісім пудів м'яса, тож хто б зневажив такою здобиччю?

Скрадаючись за гребенем, провідник із Сивером обережно наближались до баранів, сподіваючись, що їм вдасться підібратись на відстань, достатню для вдалого пострілу. Коли ж це Додар притримав Сивера за плече й очима вказав на щось попереду них. Обоє завмерли: ірбіз – сніговий барс, велетенська плямиста кішка гір, крався у тридцяти сажнях попереду них і був уже якраз над стадом аргалі. Гострий зір Сивера навіть на такій відстані помітив, як ірбіз, мов той домашній кіт, готувався до свого вирішального кидка на здобич: припавши до скелі, почав похитуватись, приміряючись, товстий, довгий хвіст в нетерплячці ворухнувся туди-сюди, а тоді враз, мов камінь з пращі, барс вилетів з-за гребеня і стрімголов безстрашно кинувся вниз, на баранів.

Дарма, що ті виглядали дебелими й мали велетенські, закручені вбік роги – в одну мить з дивовижною спритністю сипонули навсибіч. Коли б хтось сказав Сиверові, що здоровенні важкі барани можуть так легко триматися на гірських урвищах і не просто триматися, а мчати, спираючись у стрибку на ледь помітні виступи завбільшки, як людська долоня, він нізащо не повірив би. Але й ірбіз, аж стелючись по скелі, плямистою блискавкою мчав за обраним аргалі, так само незбагненим чином не зриваючись у прірву. Вочевидь він добре знав, що діє, бо гнав жертву до урвища якраз під ловцями, й ледь тільки аргалі, відвертаючи від прірви, на мить уповільнив швидкість, як барс, зрізавши в великому стрибку кут, тут же опинився на спині барана і вп'явся зубами в його загривок.

Надто непевна й хитка опора була під ногами жертви, тож аргалі, не втримавшись, разом із ворогом зірвався зі скелі й полетів униз. П'ятьма сажнями нижче починався кам'яний осип і обоє, так і не розчепившись, з розмаху гримнули об схил, покотилися по ньому вниз – ірбізові зуби та кігті, мовби й не сталося нічого, міцно тримали барана – а коли осип закінчився, аргалі відчув під ногами надійну твердь. Він одразу ж спробував, ставши дибки, скинути з себе барса, проте не втримався й тут і обоє знову покотились униз, до ще одного прямовисного урвища.

Сивер у неймовірному захваті дивився на цей відчайдушний гірський двобій – нічого подібного у своєму житті ще не бачив. На самім краю другого бескида барс намагався щосили втримати свою жертву, але баран, зрозумівши, певно, що вирватись йому вже не вдасться, зібравши останні сили, раптом рвонув прямо в провалля – зі своїм заклятим ворогом на плечах! Тепер вони пролетіли вже добрих десять сажнів і впали не на осип, а прямісінько на гострі уламки: жоден не ворухнувся після падіння – два тіла так і лишилися непорушно лежати внизу.

– Доріжемо! – кинув Додар і взявся готувати свою лунку.

До самого низу її не вистачило, тож вони довгенько помучились, перш, ніж таки спустились до загиблих одчайдухів. Попри два таких падіння, в обох ще теплилось життя і добивши барса каменем та перерізавши баранові горлянку, щоб спустити кров, ловці почали небезпечний підйом нагору. Добре, що в Сивера вже був досвід лазіння по скелях і голова не крутилась від висоти – підняти нагору чотирьохпудового ірбіза та мало не вдвічі важчого аргалі виявилось роботою на межі їхніх з Додаром можливостей.

Вони дісталися гребеня перед самим заходом сонця, а ніч в горах настає мттево. Знизу вже давно їх гукали й два інших провідники піднімались на допомогу: спустившись до каравана у напівтемряві, знеможений Сивер на Фрейварові розпитування тільки рукою махнув: "Завтра..." і не ївши, повалився спати.

Згадки про минулі літа все рідше й рідше спливали в Сиверовій пам'яті, бо жилося йому вже не минулим, а щоденними трудами й клопатами, за котрими не було ані часу, ані потреби щось там згадувати, порівнюючи минуле з теперішнім. Спогади найчастіше приходять до людини, коли сум тисне на неї усвідомленням незворотності минулих непоправних втрат чи давно пережите видається кращим, аніж нинішнє буття – приходять, як ліки для душі, що потребує повернення колишнього стану. І тільки згадки про лови навідуються самі по собі; вони завжди тішать та гріють душу кожного ловця по всьому світу. Згадався ірбіз, коли дивився напад рисі на козуль – і тепер, і тоді велетенська кішка ловила здобич, тільки рись, дарма, що виглядала здоровенною, була якоюсь не надто вправною. Хоча кожен ловець має право на промах: що людина, що звір...

Вуха ще раз вловило віддалене пронизливе поросяче кувікання і Сивер стрепенувся: золота година спливає! Легенький подих полуденного вітерця змусив його взяти ошую – аби підійти до диків з підвітряної сторони. Лісовик, видно по всьому, прийняв його пожертву і все ще був прихильним, бо вепри, попри світлу пору дня почувалися в повній безпеці. Пройшовши пів перестрілу, Сивер нарешті помітив поміж деревами якийсь рух і обережно почав скрадатися. Стадо чи не в сотню голів у самозабутті перевертало догори дригом лісову землю перед осиковим підліском на північному березі Круглика й поволі просувалося на захід. Старі самки числом до десятка, вдоволено порохкуючи, лежали у виритих на урізі води ямах, не забуваючи проте час від часу підводити голову та втягувати ніздрями повітря: чи не принесе вітерець ворожого запаху?

Торішній і сьоголітній молодняк під пильним наглядом двох дорослих самок жваво вовтузився, забувши про все на світі. Тепер уже Сивер з відстані у кілька десятків сажнів добре бачив безпечну, галасливу молодь, що мелькала поміж сосен; лишалося тільки знайти спосіб, як підібратись до стада на відстань вдалого пострілу. Дики в отакому великому стаді дуже небезпечні не лише для людини-ловця, але навіть і для ведмеда: варто так статися, що стадо його оточить – на шматки розірвуть, якщо не втече на дерево.

Малинник лишився позаду, але окремі його острівці ще тяглися мало не до озерця.

Сивер ліг і поповз по росяній травичці, раз по раз спиняючись та прислухаючись, що діється попереду, намагаючись, аби між ним та стадом був хоча б найменший острівець малини. Коли ж таки, весь мокрий від роси, дістався останнього, до стада ще лишалося сажнів тридцять, якщо не більше – надто далеко, аби можна було стріляти. Тепер лишалося тільки чекати.

Він пролежав у своєму сховку досить довго, навіть перші сумніви почали закрадатись: чи дочекається? Ранок ось-ось мав перейти в день і тоді вепри подадуться кудись у гущавину. Коли ж це серед молодняка зчинився вереск, очевидно комусь дісталось від старшого за неповагу, і кілька веприків, відігнаних за межі загального пасовища, поволі почали наближатись до Сивера – пориви вранішнього вітерця вже навіть легенький запах диків доносили. Ну... ще трохи... ну ж бо...

Вепри бачать погано, зате пречудово чують Трохи позадкувавши, мов рак, Сивер почав підводитись – дуже обережно, щоб під коліними і найменша галузочка не тріснула. Від очей звіра його прикривали кілька кущиків малини. Стоячи навколішки, ще й пригнувшись, наклав стрілу на кибить, повільно підняв голову – можна стріляти: до дика з виводку минулого літа вже було зовсім близько, менше двадцяти сажнів.

З пострілом він не забарився; тятива лиш бринькнула, а вже за мить стріла прошила найближчого веприка наскрізь – мов голка товстину. Той заверещав і кинувся назад, до своїх. Дики, по голосу жертви дізнавшись про смертельну небезпеку, усім стадом зірвалися з місця й безладно, з шумом, тріском, тупотом і вереском молодняка кинулись навтьоки – за Круглик, у рятівну гущавину.

Коли все стихло, Сивер обережно рушив до озера. Стрілу марно було й шукати: пущена під час прямого пострілу по низькій цілі, вона так заривається в траву або мох при самій землі – день переведеш, але не знайдеш. Зате підстрелений ним веприк не добіг навіть до води й непорушно лежав сажнів за тридцять від берега. П'яти пудів у ньому не було, але чотири точно. Розв'язавши лука та нарвавши трави, Сивер двома жмутками заткнув рани, аби не сочилася з них кров, рештою обтер від неї, наскільки зміг, темно-буру, аж до чорноти, жорстку щетину і почав міркувати, як покласти тушу собі на плечі. Роззирнувшись, помітив неподалік розкарякуватого дубка, підтягнувши веприка, з трудом підняв його обважнілу по смерті тушу й поклав на розвилку, а вже з неї перекинувши задні ноги веприка собі через плечі, стягнув здобич з розкаряки на спину, підхопив лука й поволі рушив до города: неблизька путь лежала перед ним – верст шість.

Так і ніс здобич на собі, немов пораненого – тримаючи дика за ноги й сподіваючись, що йому вистачить сили без відпочинку доперти чотири пуди з лишком до города. Молодим він і без розкаряки обійшовся би та й заніс хтозна, як далеко. Ех... Старість – ось вона, неждана. А в тебе ж діти молодші, ніж онуки в ровесників. Треба Молибогові лука за зиму зробити – підходить пора і має син по весні вчитися стрільцем бути. Згадаєш, як сам з отцем ішов по городищу з першим своїм, дитячим ще, лучком і думаєш: та ось же ж, пам'ятається все до дрібниць, мов минулого літа було, а полічи лишень – коли те було... Десятки зим, десятки минуло! Отроку тижні довгими

здаються, місяці взагалі нескінченними, а тут ось дожився, що тижні перед очима мелькають, мов дні. Пощо так?

Замислившись, підійшов до того підліску, в котрий дременули від рисі кози, наткнувся там на бурелом і коли вже почав його оминати, раптовий дуже сильний удар в спину одразу збив Сивера з ніг: так і зарився носом у мох! Але в ту ж мить, нелюдським зусиллям відштовхнувшись від землі, аби скинути набік тушу дика, що видалась йому аж занадто важкою, в розвороті краєм ока вгледів за своєю спиною плямисте димчасте хутро. Рись напала! Єдине, що встиг і зміг зробити – притиснувши ноги до грудей, скрутитися в колач. Щойно в повітрі майнуло біле черево раптового нападника, з усієї сили садонув звіра обома ногами, рись хрипко й коротко нявкнула і відлетівши вбік, присіла, аж втиснулась у землю – готувалась до нового стрибка. Та Сивер, не звертаючи уваги на пекучий біль, що виник у правій нозі, вже стояв на колінах і стискав у десниці ніж, посмертний дар Рикуша.

З одного погляду зрозумів, що рись хоча й була дуже великою – пудів зо два, але надто старою – хутро звальняє, а в ошчиреному роті примітив тільки одне ікло. Та хто хоч раз бачив розлючену рись, а тим більше звідав, лишившись живим, її довгих і гострих пазурів, той знає, що вона небезпечніша од вовка: значно сміливіша, лютіша й швидка, мов блискавиця. Вони дивилися одне одному в очі, рись бачила, що знову стрибнути зненацька їй вже не вдасться і вагалась. Прищуливши вуха, вона хрипким голосом почала по-котячому шипіти й Сивер підібрався весь, мов натягнений лук: ось, зараз кинеться...

Але звір, що так раптово, підступно напав, так само несподівано й відступив – в одну мить розчинився серед поріділого чагарника. І тут старість... Не переживе зиму, мало не зі співчуттям подумав про рись Сивер. Швидше за все це вона й на кіз стрибала. Та вже не той окомір, сила й спритність далеко не ті – здохне від голоду ще до морозів. Певно, поки ще був у лісі недосвідчений пташиний та заячий молодняк, якось та й добувала собі прокорм, а тепер, бач, з відчаю кидається на все живе – кого подужає й кого нізащо. Сили тануть щодня і щодня більше ризику згинуть у двобої.

Оглянув ногу – коло коліна холошу вже закривавлених ноговиць мовби хтось двічі ножом прорізав – зачепила-таки пазурами. Високо намотані, майже до колін, онучі постолів уберегли ноги: подряпини хоча й були глибокими, зате короткими. Віддерши від онучі вузьку смугу полотна, туго перев'язав рану, потоптався на місці – нічого, якось дійде.

Ні, мудрим були пращури, коли рекли, що мужеві смерть славна тільки на брані, або ж на ловах. Бач, стрієві Видуті не повезло, як і Рикушеві теж – обидва помирали вдома на лаві. Найліпша смерть для мужа – така, щоб заздрили їй, найгірша ж нікчемна, в болісті. Що тобі судилося, Сивере? Було – чи не щодня дивився в пусті очниці кощавої, чекав одного: коли вже? А доведеться ж, як Видуті... Та ні. Нізащо! Бо завжди ж можна взяти рожен і піти на ведмедя.

Такі різні смерті готує Доля всім: одчайдух ірбіз усе життя був ловцем, а став жертвою і кого? – барана! Тоді, як аргалі, дарма, що жодного разу не скуштував на

смак чужої крові – скільки жив, стільки й од барсів тікав, зате в останню мить учинив, як справжній воїн гір: кинувся в прірву, аби життя його пропало не даремно, а разом із ворожим. Рись оця старезна, самець вочевидь, була колись всесильним володарем бору, поразок не знала й прожила довге – аж надто довге! – життя: навіщо? Аби сконати найганебнішою смертю лісу – від голоду? Все життя бути переможцем, щоб під кінець, зазнаючи поразки за поразкою, ухилитись від останнього двобою та померти смертю невдахи? Яка ж бо там гіркота нині – в душі цієї рисі! Ех, Доле, норовиста ти дівка...

Накульгуючи, топтався навколо веприка, знову міркуючи, як би його здобич на спину собі завдати.

Нудота, вкотре вже за день, накопилась, як завжди, підступно та несподівано і непразна Осьма, відвернувшись від Земледуха та бухнувшись на коліна, зігнулась в три погібелі, обхопивши руками себе під груди. Знову її вивертало всю навиворіт, хоча вже й не було чим. "За що мені ся кара? – сама себе запитувала молодичка, по суті – унотька, що лише чотирнадцяту зиму пережила. – Матінко Макош, чим я завинила перед тобою?!" Спершись шуйцею на землю, Осьма з відразою витирала густу слину, що тонкими липкими патьоками звисала з губ. Судоми в шлунку навіть сльози з очей витиснули та все ж припинилися так само раптово, як і почалися й вона, перевівши подих, спромоглася звестися на рівні.

– Ходімо вечеряти, досить на сьогодні, – пожалів її Земледух.

Який вже день вони навколо свого першого житла ставили горожу – вище людського зросту, аби жоден хижий звір не зміг її здолати. Осьма так вморилась від щоденного важкого труда, що була сама не своя – байдужа до всього та мовчазна. А тут ще й ця нудота...

Вечеряли мовчки. Скінчивши їсти, Земледух підвівся й рушив надвір. Осьма так і лишилась сидіти за столом. В слабенькому світлі скіпки безтямно дивилась на свої закруглі долоні з кривавими мозолями і сльози самі собою полилися з жіночих очей.

Чого не вистачало їй, челядці Благояра? Голодною жодного дня не була, не надривалась на важкій роботі, знай собі ткала та вишивала... Ніхто її не зобижав, хіба що Хорошка з Кленою лаяли попервах. А коли роздивились, яка вона рукодільниця, яку тонку та рівну нитку сукає з лляної куделі, яке з тої нитки полотно тче та яку вишивку на нього кладе – припинили навіть понукати: роби собі, Осьмо, як знаєш, аби лиш більше.

Від чого втекла? Злякалась, що продасть Благояр? Ну, продав би... Продав би, як рукодільницю, а не як наложницю чи іншу просту робу. Коли хтось би й купив її, позоривши на Осьмине платно з вишивкою, вже ж до свиней чи корів не поставив би. То чи було би гірше їй десь, аніж отут, тепер, на Земледуховій волі?!

Пощо тікала? Злюбу схотілося? Так вони з Земледухом навіть не супружені волхвами живуть, без благословіння рідних Богів. Чи не від того так важко носити їй дитя? А коли настане година рождати, а навколо одна пуща, то замість баби-сповитухи хіба що вовчиця котрась прийде...

Як тепер жити? Без платна, без вишивки? Доки постане своя нива, та чи й постане вона... А в землю що кинути – дві пригорщі краденого жита? Кинули, а чи дочекаються вони свого житнього хліба? Тим паче льону... А кросна... Хіба утне Земледух кросна? Та й кому потрібне тут її тонке, вибілене лляне платно, вишивка на ній багата?

Що ж діяти тепер?! Поплутала її Мара, ввела в оману і виходу не видно жодного – одна лиш смерть... З кожного кутка невеличкого їхнього житла витріщались на Осьму злидні і незримо поки що Лихо стояло вже десь за дверима. Вона обхопила голову руками й заплакала голосно, навзрид.

Земледух, за звичкою вже, стояв у сутінках біля молодого ясена і думав про те, що в першу чергу завтра слід робити. Чинив так вже не перший місяць – відколи оселились тут. Дарма, що часом вранці на свіжу голову доводилось усе переінакшувати. Звісно, що ранком голова ліпше робить, а все ж і без вечірньої думки ніяк. Вечірня думка, вона, як нитка основи в платні – без неї нічого толкового в голові не сплететься.

... П'ять місяців промайнули для нього, як п'ять тижнів. А стільки всього пережили вже тут, що ніби п'ять літ сплило за водою. Другого чи третього дня опісля того, як до річечки вийшли, помітив він у просвітку над руслом темну хмару, хоча небо було ясным і чистим. "Дим!" – здогадався Земледух. А де дим, там і люди. Укупі з людьми жити легше. Але отак просто піти на той дим означало перевести цілий день без будь-якої впевненості, що не впрешся в болото чи коліно їхньої річечки.

За два десятки сажнів від їхнього першого притулку стояв високий дуб, що здіймався своєю вершиною над навколишньою пущою. Він потратив чи не цілий упруг [\[570\]](#) часу, доки видерся на самісіньку верхівку. На півночі дійсно хтось палив підсіку. На півдні за пущою виднілася сіра, вже з ледь помітною прозеленню стіна деснянських верб. До Десни було не так вже й далеко, вони з Осьмою гадали, що зайшли набагато далі вглиб пущі. Річечка, трохи звиваючись, простувала явно до Десни. І перше, що Земледухові в голову тоді прийшло – так це пройти берегом річечки до самої Десни, віднайти довбанку й водою вже повернутись назад.

Маючи довбанку, вони могли б вільно плавати річечкою що вниз, до Десни, що вгору по течії – до тих людей, які нині палили підсіку. Осьма нізащо не погоджувалась на цілий день лишитися самій, тож довелося, надійноховавши припаси в дуплі клена, взяти її з собою. Повернулися назад лише смерком, голодні та стомлені, зате на довбанці. Ще через день, так і не почавши зводити житло, піднялися вгору по течії і дісталися невеличкої, на півдесятка жител, весі, що ховалась під лісом за краєм заплави протилежного берега. З'ясувалося – радимичі. Стріли доброзичливо, були чемні: позвали до столу, нагодували. Земледух, червоніючи, збрехати мусив, що втекли з власного роду, бо на Осьму купець око поклав, сулив отцеві дівчини півтори ціни сріблом. Радимичі вірили всьому, обіцяли поміч, як знадобиться, та до себе не звали. Малий рід їхній складався з чотирьох братів, отця й діда – кому чужі потрібні? Попливли назад.

Добре, що розгледіли Добрость, – так радимичі звали річечку, – десь за версту

вище по течії надивилися ліпше для себе місце й наступного дня перебрались туди. Тут пуца на високий берег виходить чималим узліссям – не треба було місце під двір розчищати. Знову, звично вже, робили в березі кабицю, рили печеру, а переночувавши, взявся Земледух за житло – скільки ж можна по норах жити?! Хоча й не по Кону сікти дерево на житло навесні, коли воно оживає, сік гонить, та що вдієш? Ніхто не вчив його премудрості теслярській: ото що за живого отця встиг побачити й запам'ятати, ледь ставши отроком – у тім вся Земледухова наука й була.

Осьма старалась допомогти, як могла, але одним заступом і одним топором багато не наробиш. Викопати яму під житло унотьці, що чотирнадцять лише зим пережила, сили не вистачило, тільки й того, що сьак-так дерно зняла. З сокирою трудитися тим більше не жіноча справа. Все на Земледухові руки прийшлося, весь труд. Два місяці від зорі до зорі витратив він на житло. Постало щось незугарне, неоковирне, кривобоке й з дверима, що погано зачинялись – добре, хоч маленькі сіни скумекав поставити: була якась надія, що снігу в кліть не намете.

А все ж раділи – своє житло! Зліпили піч, яка вже вийшла. І стіл, і лава – все було. А чого не було в них, так це хліба... Риба, хоча й лізла в вершу добре, швидко приїлася. І з морквою приїлася, і з губами, і варена, й печена. Хіба риба наїдок, коли без хліба? Насіння... Мужеві тим паче. Йому м'ясо потрібне, та щоб м'ясо мати, слід ловцем бути. А то наука непроста. До того ж лук потрібен, і пастки, а де їх взяти? І, головне, де ту годину взяти, аби ловами зайнятись? Доки по весні птаство на яйцях сиділо, вони з Осьмою, довбанку маючи, ще розкошували: яєць переїли більше, аніж за все життя своє. Далі губи пішли: спершу масляки, потім лисички, за ними обабки й білі. М'яса навколо було повно – десятки пудів ходили. Зранку й до пізнього вечора бачили на узліссі як не вепра, так оленя, як не козулю, так лося чи зубра, або й тура. Тільки спробуй, добудь його...

Втямили, що з одним-єдиним горщиком не проживеш: якщо посеред зими трісне – помруть з голоду. Круга гончарного немає, горна такожде, чарувати біля нього теж, звісно, не навчені, а посуд все одно треба! Були глина й пісок, тож зліпивши піч, взялися удвох до посуду. Такого наліпили... І криве, й перекошене – курям на сміх! Наліпили більше десятка, а коли спромоглися сьак-так обпалити, цілих вийшло тільки трійко: раділи й тому. Ось обживемося, мріяли, по весні утнем, як треба. Добре, хоч туязів з берести Земледух наплів – ще від отця наук лишився. На гаряче не годиться, а холодне чи сипуче держить добре.

Сухарі в них швидко скінчились та й солі обмаль було – ото біда.... Без хліба, м'яса і солі жити важко, ох, і важко! Сіль берегли, бо швидко зрозуміли, що то чи не найбільший скарб їхній був. Набравшись вологи, пригорща солі перетворилась на одну велику грудку і в тім була своя перевага: взяли за звичку, поївши, лизнути її по черзі – не більше, як двічі за день. Коли Осьма зрозуміла, що вже непразна, її на кисле потягнуло – паслась на щавлі, мов коза, підсміювався Земледух і те щастям було!

За кілька місяців життя на волі навчилися вони радіти найменшому подарункові

примхливої Долі. Коли навідались до них у гості радимичі з Басенкової весі й поглянувши на скруту пришлеців, наступного дня прислали отрока, що доставив довбанкою двох козенят – кізку й цапика, та квочку з десятком курчат, здалося Земледухові з Осьмою, що то сам Дажбог в особі отрока приплив однодеревкою. Кланялись йому в пояс, дякували безмірно всьому Басенковому роду і ладні були самою душею розплатитись. Отрок поплив угору по течії, додому, а їм все не вірилось, гадали, що то сон.

Над господарством своїм аж трусились: берегли, мов ока зіницю. Від лисиці й вовка, від яструба й орла – уся пуща зазіхала на їхнє добро... За два дні поставив Земледух навколо житла лозовий плетений тин у два аршини заввишки. Тільки що той тин? Хіба є він перепорою для тхора, куні чи дикого kota, або хижого птаха? І оком не змигнули, як двох курчат не долічилися. Був би в них десяток квочок та дві-три сотні малечі – хто б тих курчат до осені лічив? Замість носити з пущі губи та ягоди, мусила Осьма господарство стерегти.

Одне втішало: ще перед гостинами радимичів надибали в березі Добрості цілі хащі густої крапиви, скосили її всю, вимочили та підсушили, тож для Осьми було вже повно улюбленої її роботи – товкти на терниці[571] кропив'яне стебло, тіпати з нього кужіль[572]; хай і не льон чи коноплі, а все ж раділи, що матимуть і ужища, і мішки, і рядно яке-не-яке, і нитку, аби хоч блаженку мережу сплести, а при цьому ж ще й господарство під Осьминим наглядом.

Народився на небі рюєн[573], пуща наповнилась гуками великого копитного звіра й Земледух, випаливши невеликий клапчик узлісся та самотужки сяк-так продравши його суковаткою, помолившись Богам: і Макоші, й Велесові, й Дажбогу, звісно, із завмиранням серця посіяв три жмені свого жита. Щодня ходив дивитися: чи не зійшло ще? І коли проткнулись з мокрого після дощу попелу перші зелені паросточки, смявся з радості та все тягнув Осьму, похвалитися майбутнім житом.

А тоді вже за тин узявся – хотів по колу круг житла справжній частокіл поставити, аби захистив їх та скотину не тільки від вовка, але й від клишоногого. Виміряв кроками: шість десятків вийшло. Цілими днями сік у пущі й тягав до житла трьохвершкові стовбурці молодих дерев – пахло вже в повітрі скорою осінню. На крок вистачало п'яти таких кілків, а разом усіх три сотні налічив. Розривався на шматки: гороща потрібна і сіно козам на зиму хоч якесь і дрова теж, бо без них замерзнеш, а вдарять морози – лишишся без нічого: без горощі, без дров, без сіна...

З того біди їхні й почалися. Не знали, за що й хапатися – все уперше в житті обом було і через те багато крику, сліз і плачу. Заступ мали один та ще й старенький. У Коропі земля легка, піскувата, він там якось справлявся, а тут дерно товсте, нетронуте, земля важка, суглиниста. Під горощу рів щонайменше у коліно слід прокопати, потім частокіл поставити, між собою якось міцно з'єднати, а коли не знаєш до ладу, як все те робити, то труд твій не радість із собою несе, а одну лиш злість, роздратування і пошук чогось чи когось, хто винен у бідах твоїх. Осьма як не старалась, а з заступом управитись сил не вистачало. Почав він сокирою сікти

ґрунт у рові, а Осьма заступом викидати і швидко подалась робота, але пройшовши два сажні, мусив наступного дня до обідів сокиру точити: тупить земля уклад гірше від дуба. Що годину золоту втратив, що точильного каменю жаль було – зітреться й сокиру слідом можеш викинути, користі від тупої мало. Виходило, що Долю не обдуриш...

За тим Осьма почала хворіти. То нудота, то блювота. То живіт болить, то перед очима мухи в неї літають. Сльози почалися. Тут роботи повно – зима на носі, а вона... Розумів, що то з дитям їхнім якимось пов'язано та тільки страх перед Зюзєю застив йому розум. Лишався останньої підмоги і тому злився: не впорається з горожею та дровами – згинуть, скотину втраять, самі вимерзнуть. Нащо тоді все?!

На горожу тиждень ще. Дні коротшають, а роботи не меншає. Викопати два сажні рову, загострити тридцять кілків, обсмажити їх низ на вогні, аби не трухлявіли в землі, в кожному коловоротом просвердлити по два наскрізних отвори, витесати шість десятків тиблів – круглих дубових кілочків; поставивши кілки частоколу в рів, – по одному, – та єднаючи при цьому їх між собою тиблями, засипати землю назад і добре її втоптати – отакий урок на кожен день. В сутінках починав і в сутінках ішов виймати верші, аби було хоч щось вкинути до рота. Траплялося, що й обідать забував.

Не хотілося Земледухові йти до житла – там одне й те ж: плачі, певно. Ех! Хіба думалось раніше, що Осьма така духом слабка? Вже й дорікати осмілюється, що звів її на манівці. Знав би... Ліпше би сам, або з іншою котроюсь, сміливою та завзятою! А все ж таки мила вона серцю і дитя його під тим серцем. Хіба ж його самого не гризуть сумніви?

Воля... Не такою вона йому бачилась у Коропі. Рабське життя в Жили, коли з нинішнім порівняти, медом тепер здавалось. Робив багато, та не так вже й надривався. Не те, що нині. Що ж це за воля, коли трудитись треба вдвічі, як не втричі більше, ніж рабові? Там їв удосталь; хай не м'ясо, так кашу з салом чи рибою. Господар знає: не погодуєш раба – він, як і тягло*, рала чи воза свого не потягне.

Пощо ж волі цієї так всім прагнеться?! У раба голова ні за що не болить, то господарева морока. А тут, на волі, обертом іде, пухне од думок, мало не трісне. Тільки те й робиш, що голову сушиш – над усім, над чим рабові й не снилось. Горожа, дрова... І надголодь цілими днями. І нема кінця-краю клопотам вільного мерта. Їсти зимою що?! А нива? Без ниви лягай і помирай навесні – другу зиму без хліба не проживеш. Чи без м'яса ноги на підсіці потягнеш? Ні. А справжню ниву заклавши, клопоти скінчаться? Ні: чим орати будеш? Осьму запряжеш? А в землю що кинеш? П'ять, ну, хай сім пригорщ жита першого врожаю? О, Боги! Душа від страху холоне...

В чому ж тоді смак волі? Лише в тім, що ніхто тобі не вказує, як діяти? У тім, щоб чинити, як тобі заманеться, а не з чийогось примусу? Земледух перебирав у голові чи не всі дні, тут проведені: так, жили на свій розсуд, а чи мав він від того якесь задоволення? Та мав... Тільки слабка утіха, бо кожен з тих днів був нужденним, а

бачили над Добростю вже п'ять... та ні! – шість молодиків[574].

Пощо ж отець заповідав йому волю здобути? Добре було отцеві: не починав живот свій з матінкою отак от – з нічого. Щось по задниці та й перейшло від діда Ладима. Коли в Короп приїхали – тягло мали і збіжжя повен віз, і начиння всяке, і срібло навіть, аби теличку на новому місці купити. А тут...

Чия вина в тому, що в рабстві опинились? Отцева. Узав купу, не віддав. Зате, бач, синові заповів: "Купу ні в кого не бери. Страх від себе жени." А страх до чого тут? Постій, Земледуше... От якби не злякався ти тоді, сосною придавлений, чи сталася б з отцем біда? Ні. То виходить, рабство – це твоя провина, не отцева зовсім...

Земледуха навіть у піт кинуло. З його вини рід отця Борила, діда Ладима, прадіда... Глузда? – ну так, Глузда, – в рабство потрапив. Кому блазнь виправляти? Та тому, хто зробив її. Пращур далекий у січах вижив, породив дітей, нажив добра – стільки, що до сьомого коліна всім вистачило, а нікчемний нащадок його, Земледух на ймення, все те одним махом по вітру пустив і через що? Через страх свій.

Чи не тому такою солодкою була воля для прадіда й діда, що хтось надмірну ціну за неї колись сплатив? Комусь неволя нестерпною стала, смерті гіршою, і той, жили свої рвучи, певно, домігся-таки волі. Авжеж, вона йому солодка була, від життя дорожча. І доки про ту ціну задничники його знали, пам'ятали, доти й берегли її. А тому, хто в неволі лиха аж за край не насъорбався, тому може волі й не хотітиметься... От, до прикладу, як тобі тепер, Земледуше.

А пращури тоді як же? Передсмертний отця заповіт?! Стань вільним, рід вільний продовж, дивись, може й підніметься отець твій із Нави у Вирій. Тобі ось, котрий труднощів лякається, воля може й не потрібна, а про дітей ти помислив? Їм як без волі, у рабстві? Та чи й будуть вони в раба взагалі? Хто піде за раба, дітей хто йому народить? Раб тому ізгой, що рід його гасне без дітей. Гасне рід, геть іде з життя, із Яви – у Нав'є, в безпам'ятство. Бо коли не зміг бути вільним, як усі, навіщо такому живот і продовження роду? Вільному – воля, а рабові – смерть. Кожному своє, виходить.

Он воно що... Воля потрібна, аби рід продовжити, дітей породити – вільних, котрі також зможуть жон собі вільно вибирати і онуків теж вільних рождати: щоб кров Глузда, Ладима, Борила й твоя не в землю прахом пішла, а в жилах нуртувала, ярилась по весні, зимою гріла – на життя! Щоб два ізгої до життя повернулися, згоїлись, а коли година прийде – по смерті своїй потомство лишили: як усе живе на цім світі.

Якою гіркою та важкою не є твоя воля нині, а мусиш берегти її; немає в тебе дороги всп'ять, Земледуше, бо пращури відвернуться від тебе; як і отець, згинеш у Наві безслідно... Осьма понесла від тебе, вільного, – зо всіх своїх жил тягнися тепер, а родові дай прокорм і захист: огнищанин еси!

"Мало Богів восхваляю, пожертву чиню не завжди... Від завтра ж молитиму Дажбога та Макош щоденно, аби допомогли нам," – Земледух уже заспокоївся і в темряві, що опустилась на холоначу поволі землю, рушив до житла.

Сидячи на коні у своєму колишньому дворі серед Сакова, Местиша, як міг, підганяв

своїх домочадців:

- Швидше! Швидше, душі ваші грішні! Ворушіться, бо покину к лихій годині - попливете весною на Царгород!

Минулої осені, втікши з-під Коропа в степ, Свенельдич одного лиш прагнув: сховатися! От тільки де? В Кумана? Старий не пробачить, що за його спиною Местиша підбурив молодого Пильтяя - пов'яже й з потрохами подарує робичичу, забравши собі рештки Свенельдового золота. До тиверців? Ті навряд чи забули, як Свенельдова комонна рать, повертаючись з Болгарії, спустошувала на своїм шляху, мов голодне пружіє[575], припасений на зиму прокорм для цілих городищ. Тоді до кого ж? Жодна земля не прийме: або проженуть, або пов'яжуть; древліани ж, ті ще й поміж берез розіпнуть - з насолодою...

Відтак мусив князь-ізгой, забравши з Сакова решту домочадців, переживати зиму аж у печенігів. Задобривши коштовною зброєю хана Курю, знайшов прихисток у його стійбищі. Куря, пируючи часом із Местишею, пив кумис із окутого золотом черепа Святослава: немов показував, що станеться зі світлим князем та його сином, коли хоч чимось не сподобаються господареві. Здебільшого мовчав, хитро мружачи очі і Местиші здавалося, що хан виношує задуми, як використати отсих гостей з Русі, що доля втікачів його аніскільки не цікавить: схоче - в греки продасть, схоче - робичичу в дар піднесе. Або й з їхніх черепів келихів велить зробити.

Тож коли літо повернуло на зиму, попросився в Курі навідатись до Сакова, в отчину - сказав, що за рештою схованого золота їде. Хан не заперечував і Местиша зі своїми налетів по осені на колишню дідизну й отчину, тивуна Володимирового повісив на воротах і відкопавши рештки Свенельдової скотниці, прагнув нині податись із Сакова куди очі бачать, тільки б швидше, тільки б далі від хана-людожера й поганина-робичича, що всівся на великокняжій столі не інакше, як з допомогою нечисті, нав'їх сил, що так вочевидь опікувались тим виплодком пекла! Бо інакше пояснити появу минулої осені під сіверянським городом Володимирової дружини в годину, коли до взяття того кубла лишався один тільки крок, Местиша собі не міг. Ще не вистачало, щоб і сюди награв!

Мов загнаний у вовківню сіроманець, наважився з Інгваром податись за Десну. Радимичі там. Відлюдьки, що ховаються в пущі понад Сожею[576], про котрих мало що й відомо: навіть полюддя не заходить на їхні землі. Ані тобі гостинців там, кажуть люде, ані мостів... Одна пуща. Ото лише там і можна пересидіти. Туди робичич і потикатись не стане. Коли з Києва дивитися - наче й середина великокняжих володінь, та тільки ніхто, здається, там і не бував, окрім Вуефаста, Местишиного прадіда, та й то замолоду, коли ще не світлим князем, а простим воеводою при Віщому Ольгові числився. Звідти слава Местишиного роду почалася - з першої звитяги над радимичами, там і ствердилась, як уперше примучив Вуефаст те дике лісове плем'я, чи не в кожній весі беручи в заручники синів старійшин.

Давно те було; коли хто з радимичів і пам'ятає, так лише одні волхви, можливо, або й зовсім ніхто, а тому й вирішив Мстислав Свенельдич, що на всьому білому світі не

лишилося більше жодного місця, де можна було би відсидітись у спокої та роздивитися, що ж йому, горепасі, далі діяти. І вже ж де-де, а серед радимичів шукати його нікому навіть у голову не прийде. Важко ворочалась у душі безсила лють на родовичів своїх – тих, з київської Гори, що так легко й просто прийняли робичича, що не вступилися, словом бодай, за Свенельдів рід, хоча за Ярополка чи не кожен з них шукав дружби зі світлим князем, готовий був за нагоди хоч чимось йому прислужитися. Виродки!..

Великим повозом рушили з Сакова, поспішаючи заздалегідь перетнути Володимирів шлях до Києва, аби, боронь, Боже, не втрапити прямо в лапи до хижого звіра того. Повезло їм: пором через Десну нижче Мени, що був якраз на гостинці, котрий вів до Сновська[577], ще не витягли на зиму з Десни й поромники, зраділі неочікуваному сріблу, що посипалось на їхні голови, старалися, вибиваючись із сил, ще при денному світлі перевезти на правий берег кількасот людей, сотні коней і десятки підвод. Іншим разом вони від Местиші не дочекалися б і шеляга, та Свенельдичу було не до того. Не хотілося знімати зайвий шум – чого доброго, дійде слух до Києва, що з полудня за Десну пройшла чиясь валка з чотирьох десятків підвод а з нею дві сотні оружних комонних.

Не надто й знаючи шлях у землі радимичів, подалися гостинцем мимо Сновська, а там уже, прикидаючись то купцями, то великокняжою гридьбою, рушили вглиб несходимої, нескінченної пущі. Добре, що Снов-ріка була в них одесну, не стала їм на перепоні, бо хтозна чи й сховалися б тоді серед радимичської пущі, чи покоцюбли серед лісу: сиро було; по-особливому, не так, як у Києві, зимно – настільки, що навіть Местишині отроки на конях дубіли під тим сирим вітром, домочадці з челяддю на підводах від холоднечі й поготів – аж зубами цокотіли.

В тій пущі Местиша й відчув себе справжнім ізгоєм – з усім родом своїм. Життя серед торків медом здавалося: там яка-не-яка надія ще жевріла, за Десною ж вмерла вона навіки. За ту годину, що протинялися пущею, лік дням навіть втратили, здавалося всім, що буде вже так до скону, котрий для них усіх не за горами, дарма, що від Десни лише на якусь сотню верстов відійшли – навіть жодного городища не бачили, все весі траплялися, та й ті на десяток-два жител. Шляху, як такого, не було – під осіннім дощем з мокрим снігом сотні кінських копит перемісили вбогу лісову земельку на багно: підводи в'язли в ньому по самі ступиці, коні рвали жили, люди брьохалися разом з кіньми, допомагаючи тяглові – мокрі, стомлені, промерзлі. Про одне лиш думка у всіх була: ну хоч би якогось города дістатись! Ні, дарма полюддя оминає радимичів – де тут пожива? Де ж Вуєфаст, прадід Местишин, городи й городища їхні знаходив?!

І коли вже навіть у Местиші руки опустилися, вийшли до якоїсь ріки, не вужчої від Десни, а на протилежнім, високім її березі уздріли щось на городські стіни схоже й посад начебто тулився до них. Вже сипав з неба важкий мокрий сніг, під копитами чвакала твань, по річці пливла шуга й виморені люди відмовлялися вірити власним очам: а раптом це Мара напустила на очі оману? Мріє щось на тім березі, вабить зір порятунком – а як його дістатися?

Загорлали мало не всі разом. Довго валували, перш, ніж їх почули. Покон велить

помагати подорожнім усім, чим тільки можна. Радимичі, дарма, що забережини бралися першим льодком, спершу переправились на однодеревці й узялися розпитувати пришлеців – хто та звідки й самі сказали, що ріка отся Сожею зветься, а город – ген, той, за рікою! – Гомій[578] і що се саме осердя їхньої землі. За долю подорожніх вболіваючи, на нужду гостей зглянувшись, мало не смерком, таки спустили на воду готовий до зимівлі пором і дарма, що той обмерзав на ходу, вже по темному переправили з горем напіл на свій берег Местишину двірню. Нагодували, обігріли й спати поклали в теплі – усе по Кону, аякже! Знали б вони кого пригріли...

III

Зима видалась малосніжною, зате лютою: мороз та вітер вистудили землю до стану кістки – на півтора аршини промерзла спляча Матер. Притримуючи застоялого коня, що гриз залізо й вигнувши по лебединому шию, нетерпляче косив оком на господаря, Рибота з висоти комонного вдоволено дивився, як десятник Сви́ря на дворі дитинця навчає пішому бою в стіні три десятки ятвягів. Тонкий шар снігу на дворі дитинця ноги змагальців за останні тижні витовкли до піску й світло-сірою пилюкою були припорошені навіть низенькі замети попід стінами гридниці.

Княжа залога не розуміла жодного слова ятви і лише дехто з судови знав уже два-три десятки руських слів, а тому п'ятеро колишніх гриднів допомагали десятникові, наочно показуючи ятвягам те, чому навчав їх тепер Сви́ря.

– Стіна, руш!

Гридні, стоячи у стіні впівоберта вліво, з виставленими вперед списами та зімкнутими щитами, зберігаючи стрій, короткими приставними кроками рушили вперед, самі собі вигукуючи:

– Раз! Раз! Раз! – і мов одна людина, кожного разу з притиском і тупотом переставляючи вперед спершу на пів кроку ліву ногу, а за тим приставляючи ближче до неї праву, п'ятірка княжих воїв у куряві піднятої чобітьми пилюки рухалась перед ятвягами.

– Стій! – підвів десницю Сви́ря і повернувся до ятвягів:

– Стіна, руш!

Нехай і не дуже вправно, але ті взялися старанно повторювати показане гриднями.

"Буде з цих діло" – трохи заспокоївся Рибота й тронув з місця:

– Н-но, Вихоре!

Негоже княжому сотникові виїздити в світ наодинці – ще двоє гриднів супроводжували його. Від самих воріт дитинця й до площі з вічницею та Добрим ясенем тепер пролягла широка, в кілька сажнів вулиця – а як інакше?! Хоча для цього півдесятка жител і довелося знести, бо заважали, але негоже княжим комонникам по одному протискатися кривими вуличками. Зате тепер могли цілком вільно і п'ятеро вряд проїхати: а що коли сам великий князь знову намислить навідатись до свого Хоробору?

Рибота конем правив повагом, пильно стежачи, щоб стрічні городяни вклонялися йому і сам інколи вітаючись до котрогось із градських старотців коротким помахом

голови в синього сукна шапці з оторочкою лисячим хутром. Опісля того, як постав дитинець, а Орм привів із собою три десятки ятвягів, Рибота нарешті сповна відчув себе не просто сотником, а справжнім волостелином цієї, нехай і невеличкої, та все ж підвладної йому землі. Тепер він уже все мав для ствердження тут княжої волі: високі стіни, їхніх оборонців, тивуна і поруб, а головне – дане йому великим князем право рядити й судити місцевий люд.

З ятвою прибули і київські жони – до тих з княжого десятка, в кого вони були. Риботина Отава, колишня Володимирова наложниця з Вишгорода, вельми гожа лицем і станом, прибула не одна – з шестимісячною донькою Зоряною, котрої отець ще й не видів, бо народилася за його відсутності. Не з пустими руками приїхала сотникова жона: і мужній ліпший одяг привезла, і власне добро – здоровенний вузол ще князем дарованого барахла: прикрас, паволок, свиток і святкових, сріблом-золотом вишитих сорочок. Зголоднілий по своїй ненаглядній, князем дарованій супружниці, Рибота насів на неї, мов той кочет, тиждень не міг насититись, чим неабияк порадував Отаву, що давно вже побоювалась можливої суперниці – з тутешніх дівок. Та по вінця наповнена мужньою ярістю, заспокоїлась: любить! І навіть раніше заповітної години знала, що знову понесла від свого сокола – не могла не понести опісля такого шалу сотникової пристрасті. Одарила Риботу давно забутою жіночою ласкою, теплом, турботою, й коли все те додати до свого сотниківства та власного терема в княжім дитинці, а ще чотирьох десятків залоги під рукою, то на всім світі не знайдеш тепер більш вдоволеного своїм життям мужа, аніж Рибота!

Тож і їхав, трохи відкинувшись назад та похитуючись у сідлі з почуттям власної значущості: шуйця повід тримає, зігнута в лікті десниця з нагаєм по-молодечому на широкім поясі упокоїлась, а при лівому боці – харалужний двосічний меч у розцяцькованих піхвах висить. Баский, вгодований на ячмені Вихор, лисніючи чистою шерстю, вигравав під княжим сотником і рвався перейти на рись, але стримуваний дужою рукою господаря, лише форкав та махав горбоносою головою, гублячи часом на землю клапті слини. Кожен, хто стрічав на своєму шляху Риботу, бачив: їхав волостелин тутешньої землі з даним йому великим князем правом карати й милувати будь-кого з туземців без жодного огляду на походження чи заслуги перед своїм родом.

Давило зібрався по дрова: запряг у сани кобилу, з натугою протягнувши по мерзлій землі просілі в завісах стулки, розчинив ворота і коли, взявшись за гнуздечку, почав виводити у вузьку вуличку свою Красулю, вгледів, як з-за повороту вивернулись троє комонних і рушили прямо до нього. Одразу впізнав сотника княжої залоги з супроводом і стиха про себе лайнувся: недарма стрілась йому зранку Шумиха з пустими відрами! Сани не віз, назад не подаси, а розминутися з цими... у вузькій вуличці хтозна чи вийде. І темінь задавненої смертельної образи та важких спогадів укотре обгорнула душу шорника Давила.

... Минулої зими подався він до бору – хотів пошукати підходящу берізку на полудрабок[579]: обламався ще восени та все руки ніяк не доходили замінити. А тут з обіду робота чомусь не заладилась, тепер вже й забувся чому саме, от і вирішив

сходити до лісу. Сокиру за пояс запхнув і пішов.

До самої Ужеті не трапилось йому жодної підходящої берізки – все криві якісь стрічались. Воно й зрозуміло: хіба ж в одного Давила полудрабки ламаються? Та тим же стельмахам їх ого-го скільки потрібно! Все підмели, подумалось, треба за Ужеть рушати, може там щось знайдеться. А тут Зюзя сніжком почав трусити й Давило завагався: чи варто, якщо негода розгуляється? До весни ще часу багато...

А з того берега кінський тупіт почувся, приглушений снігом, проте все ближче й ближче. Хто б то з коропців у ліс комонним подався? Чи, може, з Жорновок хтось звістку несе? Поки думка в голові коропського сотника ворочалась ліниво, мов лин у ятері, з підліска вихопився комонний і не притримавши коня, гайнув прямо на річковий, ледь притрушений сніжком лід. За одну якусь мить передня нога коня підковзнулась і з болісним іржанням він разом зі своїм вершником з усього розмаху гримнувся на лід.

Тоді лише побачив Давило, що комонний – з княжої залоги. Нога коня була зламана в коліні, він намагався підвестися на трьох, але його непритомний сідок, що заплутавшись у стремені, безпомічно лежав на льоду, не давав цього зробити і буланій щоразу ковзався й зі стогоном та іржанням падав. Коропський сотник немов укляк на місці: мав би кинутись на допомогу, але образа, завдана князем восени, що враз прокинулась в душі, варто було Давилові зрозуміти, хто саме безпомічно й непорушно лежав перед ним, не тільки втримувала шорника від хоча б якогось руху, але й будила думку про помсту.

І коли княжий вой очуняв, застогнав та ворухнувся, Давило для себе вже все вирішив. Вийняв з-за пояса сокиру, озирнувшись навкруги, побачив лише густу пелену снігопаду, що все більше посилювався й подумав, що Боги на його боці. Швидким кроком підійшов до постраждалого – той вже прийшов до тями й намагався сісти. Коли побачив поряд із собою Давила й занесену над своєю головою сокиру, безмірно здивувався – навіть рот округлився в німому крикові. Так і помер у подиві. Лежав у калюжі крові з розчерепленою головою й відкритими очима, а густий лапатий сніг поволі заліплював мертвий погляд київського зайди, що вірно служив своєму князеві, такому ненависному для Давила – аж до скону!

Мста була звершена хіба що на соту якусь частину, коли не менше, а все ж на душі у шорника стало легше. Знайшов на снігу шапку вбитого, запхнув йому за пазуху, а потім, ухопивши мертвяка за ноги, відтягнув холонуче тіло на десяток сажнів униз по течії, де за обрисами берега вгадувалась яма, швидко прорубав ополонку й опустил у неї свою жертву. Постояв трохи біля коня, поміркував. Оглушив ударом обуха й пішов додому – знав, що до ранку від того мало що залишиться. Слід було поспішати: ще трохи й почне вечоріти, можна і самому вовкам на вечерю втрапити.

Коли почув наступного дня, що родовичі подалися у ліс на пошуки зниклого воя, трохи навіть переживав, але все минулось і Давило повеселішав, про себе вирішивши, немов Богам роту приніс: "Не останнім у мене будеш. До ноги винищу київських

зайд."

Донині намагався не стрічатися з ратними людьми, аби не виказати перед ними своєї ненависті до всього княжого. Аж тут таке! Ну хоча б на мить якусь у дворі затримався... Давило забарився, Рибота тим часом був уже поряд, норовиста Красуля смикнулась від чужих коней і впершись головою в чужий тин, намертво перегородила шлях ратним.

- Дай проїхати, смерд! - дратувався Рибота чи то через виниклу несподівано перепону, чи тому, що шорник, возячись біля своєї кобили, йому не вклонився, і помахом свого нагая збив з голови Давила сіру повстяну шапку:

- Забув перед ким стоїш?!

Почувши ненависне йому слово "смерд", Давило аж збеленився: міцно стиснувши губи, з шумом потягнув носом холодне повітря, з очей іскрами бризнула лють і вже не тямлячи себе від гніву, вмиць нахилившись до саней, потягнув сокиру, але навіть замахнутися не встиг. Один із княжих, не розгубившись, вихопив із піхов свого меча й голоменню вдарив шорника по голові. Удар прийшовся прямо на потилицю: Давило, мов куль, повалився на мерзлу землю.

З шорникового двору вискочила його жона, завивши по-вовчому, впала на мертве, як їй здалося, тіло мужа і на весь посад зайшлася плачем. З жител виходили сусіди, почав збиратися натовп і Рибота, побоюючись людського збурення, кивнув своїм на Давила, що вже почав ворухитися:

- Забирайте в поруб.

Ратні люде, обрізавши біля самої Красуліної гнuzдечки сиром'ятні віжки, зв'язали ними ворохобника, що вже прийшов до тям і мов татя потягли його до дитинця. У Давила після удару боліла голова, часом світ обертався колом, а двоє комонних тягли шорника на його ж власних віжках у невідомість: на смерть чи на ганьбу. Він навіть не чув, як Рибота, вочевидь для заспокоєння посадських, знічев'я кинув у натовп:

- Посидить у порубі, за образу княжого мужа три гривні сплатить - розумнішим стане. Пусте, люди!

Хтось із натовпу кинув замислено:

- Се ж і Величко наш десь отак. Як сії...

А інший додав з гіркотою:

- Перевернувся світ, - і похитав головою, - стоїмо, дивимось... Що на Великдень прашурам скажемо?

Зате Рибота почувався могутнім витязем. Дарма, що тільки двоє були при ньому - натовпу туземців не злякався і волю княжу проявив твердо, як і мусить бути. Бо княжа правда в тім, що навіть спробувати замахнутись на ратного мужа при мечі є образою для нього і винуватець за таке виру має сплатити: нехай радіє, що голову не знесли!

Вирішив для себе сотник, що спуску віднині не дасть нікому, а суд його правим буде. Правий суд, він багато чого пробачає в очах людей. Навіть строгість над міру. Такі вже люде: Рибота по собі це знав, ще з Новгороду.

Жах. Жах і відчай панували над Волхиткою. Первісток її – княжич Позвізд, Володимирове сім'я, хворів четвертий вже день. Лежав у безпам'ятстві, палаючи жаром, і ніхто не міг зарадити горю матері, навіть княжий лічець Гожій, що вже другий день підряд навідувався з київської Гори: що не робив – нічого не допомагало, тільки руками розводив. Волхитка щодня приносила Богам щедрю, на яку лише здатна була, пожертву, проте кумири їхні, кам'яніючи зором, байдуже дивились на хворе дитя. Навіть отець, великий князь київський занепокоївся долею княжича й теж просив княжого заступника Перуна про поміч. Усе марно... Позвізд помирав, і для Волхитки це було очевидніше, ніж для будь-кого на світі.

Чи втрутилися якісь злі сили – Вогневиця або Морока, чи заздрісниками Волхитчиними було пороблено дитині на смерть – усе те не мало тепер для молодої матері жодного значення: Позвізд помирав. Дарма, що не один раз від минулої весни просилася сходити в ліс або на луг – ніхто її не відпустив ні на Ярилів день, ні в Купальську ніч. Без чар-зілля Волхитка не лише силу своєї зваби перед князем втрачала, а й супроти напасті виявилася безсилою. А наузниця, слід гадати, вийшла з неї слабенька – зовсім не в бабу Уладу. Сидячи над первістком своїм, княжої крові сином, витирала палаюче личко шматком зволоженого платна, шепотіла закляття, котрі пам'ятала, вузлики в'язала й відчувала, жахаючись, що не подолає хвороби.

Позвізд помирав, а з ним вкривалася чорним струпом, всихала й помирала Волхитчина душа. Усе, чому змалечку навчала її Орогостя, останній материн заповіт "бути вірною собі завжди" – все розбилось, як старий горщик об стіну, ту стіну, що денно й нічно оточувала Волхитку з усіх чотирьох сторін. В якусь мить їй стало ясно, що по-іншому й бути не могло. Бо мавши волю, сама й зреклась її, рабинєю стала, а думала, що князь за те жоною своєю зробить. Бо найдорожче, що в людини є, обміняла на тлін'я прикрас і паволок. Бо заперта в теремі, втратила всю свою силу й усі чари, на котрі здатна була і як родима відьма, і як обавниця чи яритниця. Бо якщо навіть у простої людини немає волі, то все одно, що й людини немає. У відьми тим більше – яка ж то відьма без волі? Силу їй дає лише воля, власна воля чинити, що хоче, що за потрібне вважає.

Чому Орогостя не сказала дочці, що для відьми головне воля? Можливо, судениці їй щось повідали? Чи матер знала, що Волхитка всередині готова волю свою проміняти на щось інше, а відтак марно переконувати її у такому виборі? "Бути завжди вірною собі"... Що те значило в Орогостиних вустах? Яка вона, Волхитка, насправді? І що для неї головне, аби бути завжди вірною собі?

Та ж воля, звісно! Вона волелюбною зростала і нікому не дозволяла брати гору над волею своєю – ані Величкові, ані Олесеві, навіть родові коропському: що Перунового дня, коли судженого не обрала, що на Колодія – коли колодку, не соромлячись, носила.

Там, у Коропі, вона відчувала серцем, що князю Володимирі припала до душі не тільки краса її, але і воля. Чи ж не та воля й сподобалась князеві більше, ніж краса, бо чого-чого, а краси дівочої було в нього вдосталь. І те, що він у ній найбільше цінував – волю, котра чи не одна лише й робила її обавницею, яритницею, вона ж сама і

погубила.

А могло бути інакше? Поглянь, Волхитко, правді у вічі – ні... Бо з князем вона могла бути тільки в Берестовому, й ніде більше. Але тут немає місця нічийї волі, окрім княжої. Навіть Адель має її таку куцу, що то й не воля зовсім. В одному була би втіха: не силоміць князь її забрав, а сама з радістю пішла. Була би... Коли б сталося, як гадала. Вважала, що князя ошчасливить, сина подарувавши. Так це? Хтозна, коли в нього четверо жон і наложниць сотні: одним більше, одним менше... Ще син не родився, а вона у відчаї помічала, що вже не приваблює князя так, як раніше. А опісля пологів то й взагалі, здавалося, обридла; інші – нові, молодші ставали на ніч, на дві любленицями Володимира, щоб далі зникнути безслідно.

Тепер Позвізд помирав, а з ним і більша частина Волхитки: та її суть, що була палкою яритницею та чарівною обавницею. А що лишалося жити? Те, що вважалось просто тілом – не таким юним і навряд чи вже для князя хоч трохи жаданим. Так безславно скінчити життя: немов хтось узяв шмат тонкого лляного платна з вишивкою, на святкову сорочку призначений, чоботи свої ним од гнесі[580] витер та кинувши собі під ноги, в багно і втоптав...

На світанку Позвізд помер.

Угомонове насміхання в Замор'ї зачепило Величка за живе. Всю далеку путь від Царгорода до Києва не виходило воно з голови. І намислив собі, що доведе всім, чого вартий насправді. А вже в Києві сам перед собою рогом уперся – мало того, що охреститься, так ще й в жони візьме не когось там, а грекиню, доньку Конона Феоктисту! Сказали йому знаючі люде, християни, що греки богів своєму людей у жертву не приносять, просто деякі їхні дівки чи жони добровільно обітницю Христу дають ні з ким злюбу не мати й живуть, ховаючись від світу за високими стінами в монастирях – таких, як знана вже Величкові обитель святого Мами в Царгороді, де стояло руське сольство.

Ну не бачив він у тім здорового глузду, а тому й вирішив, що Конон збрехав йому. І що він тепер все зробить, аби й наступного літа потрапити до Царгорода і там, вже охрещеним, і Феоктисту в жони взяти, і до василевса на службу піти. Чи навпаки. Бо вже ж охоронцеві самого царя Конон точно не відмовить!

Як вернулися в Київ, знайшов наступної неділі Глобу й попросив допомогти йому християнином стати. Княжий гість був неабияк подивований, проте не відмовив, перед полуднем повів до християнської хоромини на Подолі, званої церквою. Вийшов старенький лагідний дідок і довго говорив з Величком, сидячи з ним на колодках під горою. Багато розпитував, а ще більше оповідав: незрозумілого, такого, що знаний світ з ніг на голову ставить. Потім ще були зустрічі з ним і ще, аж доки одного дня разом іще з двома киянами Величко нарешті був охрещений у притворі церкви Софії.

Таки зробив один крок! Лишалось ще два. Чи три. Або й чотири – це як лічити. Бо мало не диво мусило статися, аби простому гридневі вдруге потрапити в торгове сольство. Та варто людині чогось запрагнути, вона на таке стає здатною! Сам напросився в полюддя, сподіваючись, що як і минулого разу опиниться таким чином

знову в лодії княжого гостя Глоби, християнина, як і він.

Полюддя труд важкий. Першого разу було важко, але цікаво. Наступного – не так важко, але й не так цікаво. Вже без тієї мало не щоденної дивовижі, котрої надивився першого разу і про яку мріяв хоча б комусь оповісти. А кому? Гридням, що бачили все те не вперше? От якби коропцям своїм...

Нудився тепер. Правда, в одному радість була: стало йому на другу зиму в полюдді незмірно легше: багато чого вже знав, аби під час багатоденного зимового походу не страждати від дорожніх незручностей.

Огира свого Величко ще позаминулої осені мусив продати: одразу ж, як у Київ вступили. "Ще чого! – прикрикнув тоді на нього сотник Родомисл: – Князь наш не бідний, щоб новаків зі своїм конем в дружину брати. А ти не витязь, аби на власнім коні княжу службу нести! Доволі в князя табунів, матимеш ліпшого коня". І дали. Тільки не огира, а кобилу. Якусь горбоносу та таку довгу, прогонисту, що переживав: засміють... Величко тоді не насмілювався більше й рота розтулити; за конем своїм ледь не плакав, проте минуло скількись там тижнів і оцінив він кобилу: мало хто в дружині міг їх наздогнати! Відтоді полюбив її, Орлицею нарік.

... Вже другий тиждень ішли по льоду рідної Десни у її середній течії; два дні, як вступили на окраїну земель радимичів. А коли дістались-таки Вщижа, княжого погосту, зведеного ще за Ольги неподалік знаменитого капища того лісового племені, місцевий тивун перед Дідославом у ноги повалився:

- Не карай, боярине, але ж у Гомій повезли дань...
- Як?! – не повірив Дідослав. – Хто велів?!
- Боярин тутешній, Пестило. Рекли, що нині там свій князь...
- Хто?! – збеленився боярин.
- Ме... Мс... – голос тивуна тремтів.
- Ти пощо тут мекаєш мені?! – заgrimів Дідослав. – Речи, морда твоя козяча!
- М-ме...М-ме-сти...
- Мстислав Свенельдич, чи що?! – здогадався нарешті боярин.
- Еге, еге... еге... – закивав головою тивун, прощаючись, вочевидь, з життям.

Дідослав презирнувся з Путятою, той пошукав очима котрогось із сотників.

- Родомисле! Двох своїх, у кого коні ліпші, завтра – в Київ, до князя! Щоб ні світ, ні зоря рушили! Чим швидше Святославич взнає, тим легше буде ту Свенельдову гниду розчавити! Бач, де виліз.

Дідослав знову зиркнув на тивуна:

- Де Пестило сей?
 - У городку своїм...
 - Скільки отроків у нього?
 - Сотня, боярине, – зрозумів Дідослава тивун, – і посадських не менше двох.
- Путята з боярином презирнулися: багато...
- Городища їхні є поблизу?
 - Токмо весі, боярине... Дві.

Путята зрозумів Дідослава без слів.

- Живороде! І ти, Родославе! Зранку наскочите на ті весі - тивунові люде вам дорогу вкажуть. Житла попалите, людей в полон. Ти, Самороде, зі своїми при повозі лишаєшся. Все! Вечеряти пора.

Величко мчав Десною пліч-о-пліч зі своїм десятником, чернігівцем Ширяєм, - у Київ, до князя! Бути гінцем велика честь, про таке йому й не мріялось. Уявлялося, що ось за тим поворотом наскочать раптом на них радимичі, або й сам Местиша з варягами і січа буде люта, та вони з Ширяєм не ликом шиті, відіб'ються й від князя гривни отримають - як стрий Сивер у Коропі!

З ранку до темна долали по два переходи, більше ніяк - коней берегли. Випало заночувати в Ратичеві, за один денний перехід від Коропа. Іншого разу вговорив би Ширяя зазирнути до своїх, а тут не можна - княже діло! Так і промчали мимо Оболоні, уздрівши зліва одну лиш темно-зелену шапку Лисої гори. Тільки й того, що вказав Ширяєві шуйцею: "Отам город мій! Дві версти якихось!". Неслися вже по льоду Любимової тоні; майнула була в голові згадка, як тягав тут колись неводи, закортіло оповісти про те своєму десятникові та хіба вийде на ходу, коли коні мчать учвал? А тоді жаль відступив, забулося, думки всі про те були, аби не втрапити конем на чистий лід - так під вечір уже й Сосниці дістались.

Далі легше пішло, виїжджена санна путь спрямляла вигини та петлі русла; певно, через те і втратили пильність: за Меною кінь під Ширяєм на повнім скаку підковзнувся на деснянськім льоду - і підкови не допомогли! - упав разом із вершником та й порвав сухожилля на нозі. У Ширяя сльози виступили - так любив свого Змія, нізащо не хотів покинути гореку, тож Величко (коли вже по правді - похизуватись перед десятником схотів) підсів під Змія і завдавши собі на плечі, пер коня з півверсти до самого Велесового капища над Десною, де десятник і лишився, наказавши своєму гриднєві: "Мчи далі, Величку, дорогу до Києва знайдеш. Мусить князь про котору якнайшвидше знати. Я вже якось доберуся. Кобилу, друже, бережи!"

... Сповнений власної значущості, безмірно стомлений гінець на вкритій милом Орлиці дістався київської Гори ополудні в неділю та Володимира там не було. "В Берестовому!" - одказав йому котрийсь із гриднів перед ґанком княжого терема і Величко, заледве піднявшись на неслухняних ногах в сідло, плеснув по шиї змилену кобилу:

- Ну ж бо, мила, ще трішки потерпи... - і легкою риссю подався до князя.

Володимир на ґанку, як минулого разу, ледь живого від втоми гінця слухати не став, завів у терем, посадив біля себе, все більше хмурячи брови, вислухав.

- За вірну службу віддячу, - мовив, - зараз же відпочинь.

Гукнув якогось уношу і той повів гінця в старий княжий терем. У дворі конюхи вже виводжували, аби не запалилася, стомлену Орлицю. Заспокоєний Величко, ледь переставляючи скам'янілі ноги, байдуже плентався за уношем, більше не звертаючи жодної уваги на те, що діялось навколо. Щось там поїв у стравниці й ледь привели його в якусь комірчину, впав на лаву й заснув мертвим сном.

Наступного дня насилу підвівся й пересилиючи біль у м'язах стегон, подибав надвір. Молоде сонце гріло по-весняному, з теремної стріхи капотіло, в перших талих калюжках, захоплено щебечучи, купалася зграйка горобців. Безпричинна радість розквітала в душі. Та чому, власне, безпричинна? Він у Києві. Гінцем до самого князя Володимира примчав. Звістку приніс: хай і лиха вона, зате вчасна. Князь нагороду обіцяв. От візьме й попроситься в Царгород – хіба ж Святославич відмовить тепер?

Двором вештались у своїх справах княжі слуги, котрийсь гридень коня чистив, жони цеберками воду несли до стравниці, десь за теремом видзвонювали ковальські молотки. Хотів на Орлицю свою подивитися – як вона там, не запалилась, бува? Пішов уздовж нового, минулого літа зведеного терема й коли завернув за нього, шукаючи конюшню, звідкілясь узялася жона й перепинивши Величкові шлях, вхопила його за рукави свитки.

– Величку, – з мукою в голосі простогнала вона, – врятуй мене...

Гридень не повірив очам своїм: перед ним була Волхитка – схудла, змарніла лицем, геть несхожа на ту гордовиту красуню, котру стрів у переході біля княжої трапезної минулого березозоля.

– Величку, – в її очах були сльози, – знаю, винна... Врятуй – згину...

Він розгублено мовчав: ще побачить хто, як він з княжою наложницею по закутках шепочеться.

– Син мій, від князя, помер... – незнайомо тремтів сповнений відчаю Волхитчин голос: – Викинуть мене, як непотріб... За-бе-ри!

За рогом почулися чийсь голоси й Величко, слова не сказавши, вивільнив руки та швидким кроком рушив геть.

Ну от, і замкнулося ще одне коло. Сивер з Молибогом разом вийшли з Полуденних воріт: не куди-небудь ішли, а до лісу, до могил – вчити малого з лука стріляти. Сповнений гордості, Молибог виступав поряд з отцем поважно, мов дорослий. А Сиверові думалось легко, світло й бачилось далеко та ясно, як ніколи.

Спогад про те, як тебе ось так же вчили, ще такий свіжий в пам'яті... Гріє душу, мов би й було все те зовсім недавно, кілька літ назад. Що поприще живота людського? Коли стоїш на початку його – кінець за видноколом ховається, ніхто й нізачо не побачить. Вірніше мовити, замість виднокола одні лиш хаші незвіданого впритул до тебе. І ти мусиш спершу навчитись ті хаші сікти, щоб хоч на трохи вперед заглянути. Бо, як речуть, за деревами й лісу не видно. І так ото січеш та й січеш, путь собі торуєш, незвідане випалюєш, ниву свою піднімаючи, на землю щось кидаєш, лишаючи на ній після себе часом добро, часом зло.

Преш отак свого плуга й до половини поприща те, що попереду, таким далеким видається – без кінця та краю! Зате коли вже середина позаду лишиться, то втираючи часом піт, інколи й кривавий, озирнешся назад – а початок твій ген видніється, мов би ти щойно за чепіги [\[581\]](#) взявся. Та й кінець вже близько, шапкою докинути можна. І виявляється, що поприще твоє таке коротке... Печалі в тім нема, а коли і є, то світла,

така, що не гнітить. Бо поприще своє таки зорав і добром засіяв, хоча й зі злом навперемін: до роду вернувся і троє дітей ростуть – подарувала Вишня другого сина восени, Дев'ясилом назвав; хай і не ходиш за ралом, так тереми твої стоять і дитинець, і стіна городська; мсту звершив і хоча татьба тоді була, так зате город відстояв, а треба буде – то й не один раз іще.

Через тиждень-два, коли повінь на спад піде, мав уже, як княжий городник, їхати за Семь – поблизу ковуйських Білих Веж городок для залоги ставити. Тож поспішав Молибогові урок дати, виконати перед сином отній обов'язок, як покон велить.

Вже й узлісся з могилами. Прийшли.

– Дивися, сину: ось цей ріг у лука довший, він верхнім буде...

Молибог старався. Певно, нітрохи не менше, аніж Сивер колись. Так має бути. Вчив, показував – як йому Жадан колись, а Жаданові Рожден, а Рожденові Щедр, а тому Велесич... Замкнулося коло – вкотре вже на сіверській землі. З тих кіл, мов із залізних кілець, нездоланна броня роду кується і доки буде так, жоден ворог не страшний сувирам.

Вечоріло. Вгомонився Стрибог. Ярилова колісниця сідала на вже зеленіючі вершечки далеких верб і в свіжому повітрі весняного надвечір'я чувся клекіт пари гайстрів[582], що на високім осокорі біля Ятриці ладнали своє старе гніздо.

– Досить нам, – спинив Сивер сина, – в тебе для першого разу ліпше виходить, аніж у мене колись. Молодець! Ходімо, вечеря скоро.

Вже у городі наздогнали Сиверового закупа Слинька.

– Знову до старійшини ходив? – для годиться спитав Сивер, бо засмучений вигляд молодика був промовистішим, ніж будь-які слова.

– Не хоче Явлину відпускати... Рече, сплати мені за її брата-втікача, тоді й бери. Де ж се видано – десять гривень срібла за дівча!

Слинько з самої осені, повернувшись із Семі, з уходу, чи не щомісяця марно намагався викупити в Жиляти волю сестри Земледуха Явлини. Та Жилята, нюхом чуючи Слинькову до неї небайдужість, зумисно тягнув kota за хвіст, кожного разу задираючи ціну з п'яти гривень минулої весни аж до десяти тепер.

Сивер, пам'ятаючи про те, яке віно[583] самому довелося сплатити Ізборі, співчував Слинькові, навіть хотів пообіцяти, що сам переговорить з Жилятою, як-не-як той у рядовичах, дідизну засіває, але подумав, що тільки гірше зробить: той, на заступництво дивлячись, тільки ще більше ціну підніме. Слинько ж, Сиверову мовчанку витолкувавши для себе, як байдужість, у відчаї зопалу кинув:

– Коли добром не віддасть, вкраду! Втечемо, як Земледух із Осьмою – знатиме тоді, жмикрут, – і сам злякався вимовленого.

– Не видаси мене, Сивере?

Той знічев'я махнув рукою, мовляв, скажеш таке!

Повінь була невисокою, Десна тільки де-не-де з берегів повиходила. Добрость, на котрій осів Земледух, хоча й поширшала, сховавши під водою низинку протилежного

берега, проте до двору поселенців не дійшла.

Пережили таки зиму... Важка вона була – найважча в житті обох. Мало того, що з харчем було сутужно, так і без солі настраждались. Та хіба то біда? У Осьми викидень стався і сама вона ледве оклигала – тільки ближче до весни почала вичунювати. Земледух днями пропадав на підсіці, з голоду двічі на ній непритомнів, а все ж мало не пів сохи[584] лісу сам повалив і тепер чекав лише вітру зі сходу, аби, підсіку палячи, вогнем не завдати шкоди пущі.

Молодість невблаганно брала своє і свого домагалась. Якщо Осьма потроху набиралася сил, то Земледух на весну ожив, наче лісовий кіт і все прагнув удовольнити власну буяву хіть, бурмосячись та навіть лютуючи при її відмові. А юна жона просто боялась, що знову понесе, проте не наважувалась навіть заїкнутися мужеві про власні страхи: здавалося їй, що не тільки дитину не виносить, але й сама наступного разу помре разом із нею.

Їй було страшенно соромно перед Земледухом за свою нікчемність та слабкість тіла. Вилежавши чи не всю зиму, вона за той час передумала стільки всього... Не по ній ця воля. Що такого доброго побачив у волі Земледух, Осьма зрозуміти не могла, як не силувалась. Воля – це непосильний труд, це голод і холод, самотність, хвороби й смерть. Вільний ізгой – хіба це щастя?! Що в цій волі такого принадного, аби так прагнути її і так від неї потерпати?

... Вже й роса на траві просохла, коли Осьма справилась із варивом. Знову ця осоружна риба, добре хоч є перша зелень та вдалося знайти трохи моркви, що перезимувала під опалим листям. Витерши руки, розправилась біля печі, з сумом оглянула їхнє житло, в кожному кутку якого шкірили зуби злидні, Нужда виглядала з-під лави, а Лихо чорним мороком закіпченої покрівлі нависало над головою, важко зітхнула і вийшла надвір. Земледух у дворі щось тесав сокирою. Помітивши жону, вдоволено мовив:

– Поглянь, яка соха вийшла! Ось тільки чепіги прироблю, так і за оранку візьмемось. Подужаєш?

Осьма похолола: як можна потягнути самотужки, без вола чи коня оцю здоровенну, важку соху?! Згадала, чого вартувало їм звести житло та горожу двору і вжахнулась ще більше – отам, на тій, хай би пощезла вона, Земледуховій ниві жаба й цицьки їй дасть!

Нічого не сказавши, вийшла за двір до своїх двох молодесеньких кізок, що паслися на прив'язі біля прочинених настіж воріт – дуже боялися з мужем, що вовки заберуть їхню надію на молоко та сир. Окинула оком довкілля: нешироку річечку, притиснуту до неї пущею майже таку ж вузьеньку смугу лужку, нивку їхню на узліссі й саму пущу з усіх боків – за Добростю й за спиною – неозору, несходиму, чужу й страшну. І посеред цієї пущі тільки вони удвох із Земледухом, пара молоденьких кізок, троє курей, сяке-таке житло та довбанка під берегом. Воля...

– Піду до пущі, лика надеру, – виник поряд із нею Земледух зі своєю неодмінною сокирою за поясом.

Осьма подивилася на нього, мовчки кивнула головою...

- Пощо знову сумна така? - вимушено всміхнувся муж: - Ось ниву справжню розоремо - заживем!

І щоб не бачити невигойного смутку в очах жони, розвернувшись, скорим кроком подався в пушу. Трохи - й гущавина проковтнула Земледуха: мовби примарився він Осьмій.

Чи це їй сниться? Може, дійсно, сниться? Ось прокинеться й виявиться, що вона в Коропі, в Благояровім теремі. Просто хворіла, в безпам'ятстві пролежала довго, марилося їй...

Не мариться. Усе наяву. Щезнути б. Отак, як пташка та - крильми махнула і вже нема. Чи риба в глибині, що пливе, куди хоче. Ні, тільки не риба. Бо вона, Осьма, саме і схожа на ту рибу, що здуру в ятір запливла. Нема звідси виходу, тільки смерть.

Поглянула на річечку, на довбанку під берегом і вгледівши на ній полишене Земледухом липове весельце, мало не скрикнула: "Ось мої крила!" Втекти звідси куди очі дивляться! Чому куди очі дивляться? В Короп, назад до Благояра. Ну, висічуть - не вб'ють же. Її платно і вишивка найліпші в Коропі, вони стануть запорукою Благоярової милості. Та вона сама з радістю попросить, аби сікли її, дурну, тільки щоб назад взяли, дали прихисток, мису варива та роботу біля кросен.

І вже не розмірковуючи більше, і всякі сумніви полишивши, Осьма спустилась до води, сіла в довбанку і відштовхнувшись весельцем від берега. За минуле літо навчилася трохи веслувати та й плисти вниз по течії легко - встигай тільки правити, а коли ще й гребти, то одnodеревка стрілою мчатиме. Від хвилювання, що Земледух її побачить, Осьму кинуло в піт. Зі страху щулячись, вся в очікуванні ось-ось почути з берега голос мужа, вона гребла й гребла, аж доки їй забракло сил, а серце почало бухати під самим горлом. Проте й відпливла далеко, навряд чи Земледух за цей час міг настільки заглибитись у пушу.

Потроху заспокоюючись, вона навіть повеселішала: все складалося для неї дуже вдало. Тепер у голові була лише одна думка: "Тільки би Десни дістатись..." Устя з'явилося навіть швидше, аніж Осьма собі уявляла. Ще трохи зусиль і довбанка виплила на широку деснянську воду. Дарма, що Десна з берегів не вийшла - здавалася чи не вдвоє ширшою, аніж зазвичай. Порослі вербами та лозою береги стискали русло і вода неслася швидше, аніж літом.

Аж раптом десь далеко позаду донісся якийсь крик і Осьма втиснула голову в плечі. "А-а-а-а!! - доносилося з верхів'я Добрості. - А-а-а-а!!!" Хто там ще міг кричати так відчайдушно, так несамовито, окрім Земледуха?! Перелякана Осьма щосили налягла на весельце.

Гребти проти сильної деснянської течії виявилось для неї важкою справою. Доки під правим берегом був плес, їй вдалося піднятися сажнів на двісті вгору, але коли почалася круча, течія стала значно сильнішою. Кілька разів, коли вона не встигала вчасно гребонутися, потік хутко розвертав блаженке суденце й одного разу довбанка заледве не перевернулася. Її почало зносити вниз, Осьма гарячково намагалася направити лодійку проти течії, але марно: не вистачало ані хисту, ані сил. Вона бачила:

ще трохи і замість того, щоб підніматися вгору, до Коропа, її знесе униз, в невідомість. Міцна рука страху чіпко вхопила втікачку за горло.

Довбанка крутилась на течії, ніяк не бажаючи коритися Осьмій. У розпачі та зовсім забула про обережність і коли побачила вир, до якого наближалась одnodеревка, гребонула веслом дужче, аніж було потрібно, довбанка хитнулась, черпонула облавком води, молодичка мимохіть ойкнула і смикнувшись в протилежний бік, тут же перевернула вутле суденце. Вона не встигла навіть второпати що сталось, а вода вже зійшлася над її головою.

Земледух кількома замашними ударами сокири звалив високу й струнку, в комелі в четверть завтовшки липку й почав драти з неї лико. Давно вже треба було сплести ликову тятиву[585] для волока. Всю зиму Осьма, слабуючи, сукала кропив'яну нитку, а Земледух плів з неї мережку. Під весну вийшов непоганий волочок сажнів у шість завдовжки. Глиняні, обпечені в простенькому горні грузила були готові ще з осені. Тепер волочку тільки тятиви та поплавців з берести й не вистачало. Що-що, а плести з лика Земледух навчився ще отроком: хоч личаки, хоч ужище, а хоч і тятиву для мережі.

З ликом справився досить швидко. Намотуючи на лікоть смуги молоді кори личною стороною назовні, наробив з десятків мотків, стовбур посік сокирою натрое – зібрався нарізати вдома з нього утиць та ложок, звалив відруби на одне плече, мотки почепив на інше й попрошкував додому. Йшов і не знав, що йому діяти з Осьмою. В чомусь він водиму свою розумів: і страх її знову понести, і страх перед важкою роботою, що недарма зветься трудом – коли пнешся з усіх своїх жил, мало пупа не розв'язуючи. Звісно: ткаля, вишивальниця – білоручка одним словом. Та водночас розумів і те, що колись же цей труд скінчиться, вірніше стане просто роботою. Зате навзамін, як винагороду, желованням від Долі матимеш запоруку власної волі. Хіба ж воно того не варте?

Кози паслися біля двору, Осьмої ніде не було видно. Земледух скинув у дворі липові обрубки, а мотки кори поніс до води замочувати. Вже коли спустився стежкою з викопаними в піщаній кручі східцями, раптом уздрів, що довбанки на звичному місці немає. З подивом крутив навсоби́ч головою – ніде й нікого... Лихе передчуття охопило його. Щосили гукнувши двічі Осьму й відповіді не почувши, щодуху помчав до житла, турнув двері, знову позвав – тихо... Побіг до берега, зриваючи голос, кричав, аж луна металась узліссям – Осьма не обізвалась.

Земледух похолов. "Утекла!" – майнула здогадка і розпука, злість та почуття безпорадності охопили його. Забувши про все на світі, кинувся берегом униз по течії й спотикаючись, падаючи, раз по раз гукаючи жону, мчав, продираючись через чагарі, весь обдряпаний, закривавлений, нічого перед собою, окрім русла Добрості не бачачи, й ні на що інше уваги не звертаючи.

Він не пам'ятав, скільки часу минуло, але коли дістався устя, захрип настільки, що втратив голос і вибігши з останніх сил на деснянський берег та не побачивши на воді постаті в човні, знеможено повалився на пісок. Думки несамовито скакали в голові,

змінюючи одна одну, але жодна не лишала в пам'яті сліду. Коли ж таки трохи заспокоївся, його осяяла рятівна здогадка, що Осьма могла просто попливти за чимось не вниз до Десни, а вгору по течії – до весі радимичів.

Це так вплинуло на Земледуха, що він поспіхом сів, почервонівши від сорому перед самим собою за дурне намислене, навіть зрадів і вже хотів іти назад, але востаннє кинувши оком на Десну, побачив раптом, як течія несла на собі щось дуже схоже на перевернуту довбанку. Він невідривно дивився на те, що поволі наближалося до нього і останні сумніви щезли, мов рештки туману під сонцем: то було ніщо інше, як дно однодеревки...

Самі собою опустилися руки, підігнулись ноги й він знову повалився на пісок: надто очевидним було те, що сталося зовсім недавно вище по течії – його жона Осьма, намірившись утекти, перевернулася на довбанці й потонула. Сама ж колись йому рекла, що навіть плавати не вміла до пуття. Довбанка тим часом вже минала його, а він сидів і байдуже, відсторонено на те дивився. Нащо було йому жити? Не було в тім жодного смислу. Він упав долілиць і уткнувшись в пісок, по-дитячому заплакав навзрид, аж доки пісок не затріщав на зубах.

Те і врятувало Земледуха. "Їж землю! – згадався йому голос отця Борила. – Землею мені поклялись, що станеш вільним!" Його мов хтось батогом ударив. Знову підхопився – довбанка була вже сажнів за десять нижче устя Добрості. Гарячково зірвавши з себе одяг, кинувся в Десну, поплив за лодійкою, наздогнав та притягнувши по мілководдю до устя, знайшов підходящу ломаку й переправився через вузьку притоку.

Відчай уже минув, натомість всередині рождалася зла й непохитна настирливість, що споконвіку була в крові його роду. Змерзлий від холодної весняної води на кістку, Земледух заледве зміг тремтячими руками сьак-так вдягтися, але спокій уже цілком його опанував.

Хто чого вартий, тому те й дістанеться. Коли не потрібна була Осьмій воля, то й живота свого не вберегла: а нащо він ізгоєві? І викидень стався тому, що Доля бачила – рабська душа в Осьмої. Пощо рабів плодити?! Нема чого за нею жалкувати. Жону він собі знайде. Бо соху сам потягне, а ниву зорати не зоре. Жона потрібна. Буде Купальська ніч і умикне собі дівку, котра й за сохою зможе піти, й дітей йому роджати – здорових та завзятих!

Ще одну лиш зиму пережити, перетерпіти і стане все на своє місце, буде в нього хліб і буде тягло – все буде! Бо зараз найголовніше має – волю. Воля труд важкий, не всім під силу. Зате з нею матимеш все, а без неї хіба кусень хліба чужого.

Підняв з піску сокиру – що б він без неї робив, жив би як? – і пішов у хащі шукати підходяще дерево, аби весло витесати.

Коли б глянув хтось із киян, а тим більше варяг якийсь із "кодла" Гори, на теперішнього Мстислава Свейнальдсона, навряд чи він одразу впізнав би в підстаркуватому, з увібганою в плечі плішивою головою та зритим глибокими зморшками лицем старшого сина світлого князя Свейнальда – того самого, що стільки,

навіть не літ, десятиліть змагався в могутності з великими князями київськими. Заплетена раніше в дві кіски руда борода Местиші тепер звалюлась і виглядала якоюсь перекособоченою, світло-сірі, колись аж променисті банькаті очі потухли й затравлено бігали туди-сюди, рідко відриваючи свій погляд від землі, а рот за пожмаканими тонкими губами втратив добру третину білосніжних та міцних раніше зубів – ті, що лишилися, скорше нагадували жовті й покривлені пеньки, здатні хіба що сьак-так впоратися з кашею, але не з веприною чи м'ясом тура. Одне, що ще лишалося незмінним в Местиші, так це ширина його рамен і лютий погляд затравленого бирюка[586].

Коли в передзим'я він зі своїм двором дістався Гомію, де сидів найшанованіший серед радимичів боярин Будимир, то ще якось спромігся і на велич у погляді, й на гордовиту поставу, що тільки й личить світлому князеві. Одаривши Будимира та двох його синів варязькими мечами й топорами, у відчаї пустився берега й на пиру почав брехати, що по згоді з великим князем Володимиром отримав собі на кормління землі радимичів і хоче, аби земля ця, вельми багата скорою та медом, мала віднині вигідний для всіх торг. Певно, сам того не відаючи, поцілів у найболючіше місце радимичів, що сиділи відтяти від усіх торгових шляхів і ладні були щоліта за безцінь віддавати нечастим заїжджим сюди гостям найліпшу м'яку рухлядь.

Рід Будимира здавна осідлав пониззя Сожі; удатний боярин за півтора десятки літ потроху перебрав під свою руку більшу частину племінного торгу, більшу навіть, аніж Гремислав, чий рід по праву старшинства, бо напряду походив від самого Радима, споконвіку гніздився в Кречуті[587] й числився старшим серед радимичів, мав виходи й торовані гостинці не тільки до кривичів Смоленська але й до Вщижа на Десні. Саме з цієї обставини – ваги Гремиславового роду – великокняже полюддя й забиравло від радимичів данину у Вщижі, від зятя Гремислава Пестила, а не в Гомії, хоча від Дніпра по замерзлій Сожі до Будимирового гнізда було тільки два дні санного шляху.

Останніми літами серед радимичівських бояр слово Будимирове стало куди вагомішим, аніж старого Гремислава. І силу Гомій мав уже більшу, аніж Кречут. Мріючи підім'яти під себе усе плем'я і повірив Будимир кожному слову світлого князя. Звісно, сталося те ще й з огляду на Местишину золоту гривну та дві сотні справжніх варягів у броні й при мечач. Отож Будимир повірив і підпивши меду, вже почав лічити свою власну взвись від дружби із самим Мстиславом Свенельдичем. Вже ж хто-хто, а варяг Свенельдич з Києвого города належну йому подать заїжджим гостям дурно не віддасть і коли з ним ще й поріднитись, то не лише срібла від торгу додасться, але з часом і Гремиславових синів можна буде по смерті старого підім'яти. Так мислив собі Будимир і так ото навіть для самого себе неочікувано та самозвано возвеличився серед радимичів Местиша.

Ні про що не здогадуючись, радимичі звичну для себе дань скорою, медом і бобровим струменем віддали боярам своїм; бояри, добро те забравши собі, витягли

натомість срібло і всі п'ять сотень гривень звезли замість Вщижа до Гомію – новоспеченому князеві землі радимичів. Местиша, котрий в полюддя від київського великокняжого столу ніколи не ходив і розміру данини радимичів сном-духом не відав, отримавши срібло, мало сльозу не пустив – було ж його, мов кіт наплакав: на місяць-два плати своїм отрокам. А опісля Колодія рознеслася раптом лиха звістка, що київське полюддя спалило понад Десною три весі радимичів і людей в полон взяло.

Местиша, зачувши те, злякався не на жарт. Отак втюхатись, вже посправжньому перейшовши дорогу ненависному Святославичу, стати з могутнім Києвом на прю означало для Местиші з його нещасними двома сотнями варягів ще до осені втрату самої голови. Та радимичі, не розібравшись що й до чого, збурились і світлому князеві Мстиславу Свенельдичу нічого іншого не лишалось, як стати на чолі того збурення.

Про те, що буде, коли відкриється його лжа, він думав усю зиму, нічого іншого з Інгаром не намислив, як шукати собі в когось підмогу і тягар майбуття все більше гнув донизу його стару вию. Здавалося Местиші, що підступна Доля бавиться з ним, як кіт із мишею: вранці дасть усе, що просить, а ввечері забере та ще й з лихвою...

Тож сидьма сидіти в Гомії не мало ніякого смислу, слід було щось діяти і Местиша, котрому Будимирові древоделі навесні вже й двір почали ставити, послав Інгара по весях – на вкрадене у князя-робичича срібло скуповувати найліпшу скору, а сам відправив до Києва двох спритних послухів, аби ті вивідали, що замишляє супроти нього Володимир.

Інгар такі скорі чорних кун привіз, яких отець його і в Деревській землі нечасто бачив. Вирішили податися з рухляддю до жемайтів[588] – щоб там скору продати, а на виручене срібло тамтешніх воїв найняти. До судови опісля минулого літа, коли їх робичич повоював і багато ятви з собою повів, можна було й не рипатись – і скору не продаси і ратитись супроти Києва ніхто не піде.

Тим часом перед самими Русаліями з Києва прийшла звістка, що робичич таки збирає рать – це означало, що тиждень за шість він рушить Дніпром угору й ще через два буде в радимичах. У Свенельдича з сином родилась сама собою така думка, щоб, продавши десь вигідно скору та зібравши на те срібло серед жемайтів охочу рать, в густих радимичських лісах відбитись якомсь від клятого язичника Володимира, а тоді вже жити в Гомії хай і не стільки з полюддя, як із торгу – все ж ліпше, ніж ізгоєм тинятись поміж кочовиків.

Сукупно з трьома місцевими боярами спорядили чималий, мало не в сотню киркиг (як радимичі на підводи рекли) повоз, бо вниз по Сожі й далі Дніпром шлях у греки для них віднині був закритий, а чим пхатись до Смоленська – неблизький світ! – то ліпше, порішили, до дреговичів: сусіди ж і торг ведуть зо всіма. До двох сотень Местишиних отроків бояре додали ще трохи не сотню своїх комонних холопів і довжелезна валка, витративши цілий день, аби переправитись дреговицьким поромом через Дніпро, подалася на тамтешні торговища. Та варто було Местишиній валці спинитися в Мозирі, як ціни на торговищі вмить упали – купці

неспроможні були придбати таку силу-силенну товарів. Опісля третьої невдачі вирішили податися прямо до прусів, що сиділи аж за Судовою і жемайтами, володіючи узбережжям Варязького моря.

Тиждні спливали один за одним і доки купецька валка з Гомію спромоглася розпродати свій товар, минуло аж чотири тиждні. Та й того зиску від торгу, на котрий мали сподівання, не було. Местиша не знав навіть, як йому у Гомій вертатись – не світлий князь, а трепло, виявляється... Запер Володимир Києвом на Дніпрі увесь торг: ну, хіба ж одразу це незрозуміло було? Дурень ти старий, Мстиславе... І на що ти здатен? Ні на торг, ні на рать... Людвіг, брат молодший, згинув, отець, Свейнальд, помер, а ти без них ніщо, виходить... Ще трохи й розбіжаться отроки, а за тим уже й Коцава прийде, не забариться. І буде кінець твій безславним, без вогнища, пожертви й Вальгалли[589]...

Якби не Інгвар, хтозна, що би вдіяв Местиша. Та син-завзятець не збирався так просто здаватись: непотрібні радимичські киркиги продав, бразди купив і півсотні охочих до раті жемайтів на коней посадив. Не п'ять тисяч, як гадалося, а все ж... Зате вдосталь попивши меду з жемайтськими старійшинами, дари їм піднісши, вмовив іти слідом за Местишиною дружиною до самого Дніпра – вдарити, коли що, Володимирові в спину: нехай тільки спробує зайти лодіями з Дніпра в Сожу, до Гомію. Обіцяв не тільки славу, але й здобич багату – зброєю київська дружина не обділена. Боячись спізнитися, поспішали, як могли.

В одному Местиша з Інгваром не прогадали: Володимир тим часом уже піднімався Дніпром. Шість тисяч ліпших полянських воїв – півтори комонно, решта на лодіях – вступили у володіння радимичів. Щойно запалали перші весі, люд подався в ліси й до Будимира звістка прийшла надвечір того ж дня. Боярин почав уже розуміти, що вляпався з тим світлим князем по самі вуха, але до великокняжих ніг не припав, норів свій показав – устиг зібрати кілька тисяч зі своїх родів. На Сожі, перед Гомієм радимичі київські лодії обстріляли з сотень луків, ті змушені були притиснутись до лівого берега. Та Будимир не здогадався вислати навкруг дозорців і за спинами його раті, що стояла на березі Сожі між Піщанню[590] та Гоміюком[591], готуючись відбивати напад київського князя, постали раптом комонні сотні Вовчого Хвоста.

Угледівши позаду себе рівні ряди київської комонної дружини з довгими черленими щитами, в блискучих проти сонця кольчугах та шоломах, над головами котрих вишів ліс списів, почувши гук рогу, що шиковав на лузі княжу рать до битви, ловці, ратаї та рибалки сипонули раптом навсибіч, по прибережних верболозах, бажаючи якомога швидше дістатися рідної пущі, де їх точно ніхто не знайде. Битва скінчилась не почавшись. Будимирова сотня, вже не слухаючи свого боярина, ломилась у ворота Гомію. Тому не лишилося нічого іншого, як разом із синами схилити повинну голову на милість переможця.

До покарання винних теж треба хист мати. Коли хочеш, аби тобі всі корилися, знай міру своїй карі: як не мусить вона бути занадто легкою, бо тоді й на голову

сядуть, так і надмірна лише озлить винного. Відтак не карай того, хто тобі зло вдіяв, більше, аніж є його вини. Будимир каявся у власній дурості, стоячи перед Володимиром на колінах, і каяття те виглядало щирим: Местишиних домочадців – стару й молоду княгинь, трьох Інгварових отрочат і всю двірню, він одразу ж здав київському князеві зо всіма їхніми потрохами. Тепер на них чекало близьке рабство, коли не смерть. Але Володимирові того було мало, його великокняжа лютість вкотре вихлюпнулася на Местишу.

– Речи, де песиголовець?! – гримів князь.

– Скору на торг да дреговичів павіз... – зіщулювся Будимир.

– Чи здурів? – навіть посміхнувся до свого воєводи Володимир. – Зі своїм до своїх по своє.

– Абицяв жемайтів привести, – виклав нарешті головне радимич.

– Ну попадеться він мені! – стиснув Володимир п'яст десниці.

Що з радимичами далі діяти, Володимир з дружиною думав недовго й порішили так: кров не пролилась, бояре каються, тож нехай вже живуть – так данину простіше буде збирати, не доведеться княжим людям самим по сих ведмежих закутах тинятися. Гомій палити теж не стануть: нехай ліпше Будимир зведе тут городок для княжої залоги, а біля устя Сожі, на Дніпрі, ще й погост для полюддя – тоді усе якось легше буде. Аби дурні думки боярину в голову більше не лізли, обох синів його забрати в Київ, до княжої дружини: дивись, ума-розуму й наберуться. За те, що змусили великого князя збирати шеститисячну рать, а вона срібла й срібла коштує, невідкладно стягти з племені тисячу гривень і дві тисячі рабів. Местишу ж зловити й мов пса забити палицями.

На те, аби зібрати в Гомії радимичських бояр, тиждень пішов. Ті їхали, не знаючи, що їх чекає: поруб чи меч. Зачувши волю великого князя, особливо ж порівнявши власну долю з долею того Местиші, кожен боярин, переляком відбувшись, в душі неабияк радів: що те срібло й що ті раби, коли їх з власною головою порівняти!

Спізнились... Холодний піт виступив не тільки на Местишиному, але й на Інгваровому чолі, коли їхні два дозорці примчали зі звісткою, що на Дніпровім березі стоїть комонна рать, а на воді повно лодій з воями. Мов побитий господарем старий шолудивий пес з підігнутим хвостом, забувши про жемайтів, чкурнув Свенельдич, куди очі дивляться – вгору понад Дніпром, в полунощні землі...

Два дні втікали від погоні й коли нарешті відірвались, на коней жаль було дивитися. Комонні жемайти відстали десть по дорозі, лишилися тільки свої. Ще за тиждень, потинявшись безмежною пущою, дісталися якогось города. "Друтеск[592], а земля тут Полацька." – назвалися зі стіни, проте в город не пустили. Лише показав котрийсь зі сторожі на гостинець: "Там перавїоз на Дняпри, а на тим баку Копись[593]-горад. Туди хадзіть." Туди, то й туди. Аби лиш якомога далі від робичичевої довгої руки, бо Полоцьк – вотчина Рогніди, другої жони його клятого ворога, язичника.

Коні риссю міряли гостинець. Сонце пекло закуту в броню, мокру від поту спину Мстислава Свенельдича – лишитись без кольчуги ніхто з майже двох сотень варягів нині не наважувався. Один лише шолом і зняв Местиша, приторочивши його до сидла. Дарма, що в пущі срібними голосами дзвеніло-виспівувало дрібне птаство – він того не чув. Інгвар, що скакав поряд з отцем, час від часу з подивом зиркав на Местишу – тільки тепер помітив, що плішива голова світлого князя стала рябою, майже білою, а ще ж тиждень назад нічого такого й близько не було: ввижається йому, або що...

Дві неповні сотні за спиною. Син поряд. В переметних[594] сумах срібла на три місяці плати отрокам. Все... Більше у Местиші нема ніде й нічого на всім білім світі: не те, що вотчини, а навіть терема якого-не-якого в зачуханім Сакові, жони нема й невістки з онучатами теж, немає двірні, нема жодного холопа, хто би коня почистив чи кольчугу, або в сидло поміг піднятись...

О, доле, моя доле! За що караєш так жорстоко?! Кому молитися: Христові, Перуну, чи Одіну? У чийх руках нитка Местишиного живота? Хто тримає на цим світі недолуге його життя? Позаду невдача на невдачі, поразка на поразці. Попереду... Попереду темінь, ніч з жахами, вовче голодне виття і безславна смерть; голі, вітром та дощем вибілені, по землі розкидані кості, беззубий череп з пустими очницями – притулок якогось вужа...

– Перевіз! – гукнув Інгвар і показав отцеві рукою на синю смугу Дніпра, що відкрилася раптом перед ними.

Местиша нічого не відповів, тільки зиркнув спідлоба на пором біля урізу води і знову опустивши очі, зітхнув, ще більше нахмутивши чоло: а чи не все вже одно йому, що там, попереду?

Десяток комонних княжих воїв, оточивши маленький повоз із чотирьох підвод, неспішно рухався зарослим травною шляхом, що проліг по дну глибокої степової балки. Молодий бляклий травень ще не розчинився у вранішній Сварзі, сонце поки що не пекло, а тільки гріло, жайворонки срібними голосочками жебоніли над головами подорожніх, поодинокі кущі та деревця вже вкривалися молодесенькою ніжною зеленню, а по обох пологіх схилах широкої балки з-під сірувато-бурого покривала полеглої торішньої ковили піднімалися молоді трави.

На чолі десятка їхав Величко – могутній велетень з широчезними плечима, гідний бути першим серед своїх воїв. Ніхто не оспорить його права на верховодство, бо дане воно самим князем, Володимиром Святославичем. І кожен зустрічний побачить нині на його лиці впевненість княжого гридня у власних силах та звитязі очолюваного ним десятка, дарма навіть, що виглядав Величко замисленим, заглибленим у самого себе.

... Тоді в Берестовому, щойно він покинув заплакану Волхитку та зайшов за ріг терема, як щось уп'ялося йому в самісіньке серце й засіло там неவிгойною скабкою. Те "щось" було недоречно ожилим спогадом про минуле: Купальську ніч і куш папороті, дівочий вінок на воді й прощальний Волхитчин поцілунок, а ще... Та багато чого згадалося ще – вважай усе, що було поміж ними й гарного, і поганого. Так якось

стало йому тоді... не те, щоб зле... а... незнано жалісно якось... Оті несподівані сльози Волхитчині, благання її про порятунок були настільки неочікуваними, саме від неї, гордовитої та примхливої обавниці й відьми родової, що вмить забулися її образи, ба, навіть більше, забулося все, що й потім було – вся суцільна зневага та зверхність яритниці, княжої люблениці, а натомість у серці, наче вогник з-під попелу, спалахнули забута ніжність і жар палкого кохання: так би вхопив, сховав у пазуху, од всього світу затулив та й поніс би кудись... туди, де вже ніщо й ніхто не завадить їхньому щастю.

Він рвонув назад, але за рогом Волхитки вже не було, натомість ішли якісь служниці й конюх з пітником і він не погнався далі... Прийшов до княжих стаєнь, вивели йому осідлану вже Орлицю, він скочив на неї і забувши про снідання помчав у Київ. Не було вже нічого важливого у світі: ані походу на Царгород і служби у василевса, ані грецької дівки Феоктисти – нічого! Натомість не виходила з голови Волхитка, заплакані очі її; руки ж пам'ятали жіночий потиск навіть крізь свитку. І те, що не хто-небудь, а саме Волхитка, оте колишне чортеня, що колись помикало ним, як хотіло, бачила в ньому тепер одного на весь світ мужа, хто здатен її врятувати, чомусь робило Величка дужим, непохитним Вернигорою, билинним Святогором, котрому немає нікого рівного по силі.

Князь сидів у теремі зі старшою дружиною, – ліпші мужі й старці градські разом із князем гадали що і як з радимичами вчинити. Лише наступного дня, вже поснідавши з гриднями у стравниці, Величко побачив князя на ґанку й рішуче подався до нього. Вітаючи князя, вклонився йому в пояс і ще й випрямитись не встиг, а Володимир уже його питає:

– Пам'ятаю про желовання. За ним прийшов?

– Княже...

– Речи.

– Княже, – знову почав Величко, трохи затнувся, а тоді немов у холодну воду пірнув, – віддай мені Волхитку!

Володимир аж брови підняв – так широко розкрились від подиву його очі. Він мовчки дивився на Величка, не розуміючи, вочевидь, звідки цей велетень-гридень знає ім'я його наложниці.

– Йди зі мною! – голос князя не віщував нічого доброго для Величка, проте той, як не дивно було навіть для нього самого, страху не відчув. Пішов за князем у його покої, де Володимир помахом руки вказав йому на лаву під стіною і сам сів навпроти.

– Звідки знаєш її?!

– З Коропа ми обоє, великий княже... З отакої знаю, – гридень рукою показав десь із аршин від підлоги й помітив, як напруга почала сходити з княжого обличчя: той, певно, просто забув, звідки в його дружині Величко взявся.

– Тобі що, інших дівок не вистачає? Хочеш, двох дам?

– Княже, – твердо, як ніколи раніше, мовив гридень, – мені інших не треба. Волхитку віддай. Я в неї колись першим був...

Прорік і злякався не на жарт. Він уже добре знав Володимира, а тут виходило так, ніби він цим хоче над самим великим князем вивершитись. І дійсно, Володимир знову весь аж напружився та якось опанував себе й трохи згодом спокійним голосом прорік:

- Повідай.

Величко нічого не втаїв. І про них із Волхиткою розповів, і про Уладу з Орогостею - коропських відьом родимих, а ще про отця свого, Воропая, що зі Святославом у Подунав'я ходив, де й поліг. Сам не міг зрозуміти, де тільки в нього потрібні слова взялися й рішучість у голосі.

На обличчі у Володимира бачився йому тоді подив: ну не міг той, певно, збагнути, навіщо Величкові якась стара вже жона, колишня князева наложниця, коли є стільки свіжих, юних, ще навіть князем не займаних дівок.

- Бери... - повів бровою Володимир, одразу збайдужівши.

Перепона впала неочікувано легко та щойно Величко уявив, як повідомить про це Волхитку, коли в ту ж мить і бухнуло йому в тім'ячко: "А поведу я її куди?"

- Княже... - вклонившись Володимирові в пояс, знову завів він.

- Що ще? - в голосі князя чулося невдоволення.

- Хочу просити дерева на житло; не маю куди вести жону.

Знову замовк Володимир. Прийшла черга напружитись Величкові: вирішувалась їхня з Волхиткою доля. "Відмовить, у Короп повернемося, - уперся подумки гридень, - від свого не відступлюся!"

- Местиша, виродок Свенельдів, аки сірий вовк, Руссю рище, кормління собі шукає, котору мутить... - почав Володимир. - Мало йому сівери було, так восени тивуна мого в Сакові повісив, тепер радимичів надоумив відлягти, пес шолудивий!. Мушу хвоста йому прикрутити. Тож позавтраму шлю до Сакова десятку воїв, тебе над ними ставлю. Двір Местишин укріпиш; тивуном там Ходяй буде, а залоги мало: якщо той рудий знову навідається, боронитимеш Саков - будь готовий. Іди.

І вже навздогін гукнув:

- Скажеш у Берестовому, що моїм іменем забираєш!

... Три підводи були зі зброєю: щити, списи, сокири, навіть кілька кривих мечів: чи не тих іще, ковуйських? На четвертій везли прокорм та зимовий одяг десятка. На ній же була й Волхитка - підклавши під голову чийось свитку, лежала на сіні бліда та байдужа до всього, дивилась у блакитну глибочінь весняної Сварги, хоча навряд чи щось там бачила.

Сіверянських жон Доля не балує. Суд строгий до них, і судениці його теж. Такий уже світ... Чи й у Вирії так само? Навіть на те, що ти відьма родима, не зважає примхлива Доля. Або й іще гірше: бере за те відання більшу плату, ніж з інших. Той віщий сон, що наснився їй давно - пощо він не попередив її про такий ось кінець? Може виною тому її недосвідченість, як відьми? Не відкрилося майбутнє настільки, щоб пізнати весь свій шлях до скону, от і все. Бо хіба ж вона того прагнула? Їй хотілося судженого вгледіти - от судениця Недоля й показала князя. А чому матер не

попередила доньку свою про те, чим усе скінчиться для неї? Може тому, що долю свою і на кривій кобилі не об'їдеш? І ліпше самій піти з доброї волі назустріч тому, що тобі присудилось біля колиски, аніж із чужого примусу, бо, принаймні, іншим здаватимешся хай і необачною, зате сильною: обавниця, все ж таки...

Соромно, що в понеділок явила Величкові свою слабкість: яка ж ти відьма після цього, Волхитко? Чого ти варта без матиного зілля? Коли Величко мовчки покинув її, немичну духом, хотіла тоді руки на себе накласти – Береза не дала... І впокорившись бабі, тим самим ще раз безсилля своє показала. Теж мені, відьма... А може воно й на ліпше? Бути такою ж, як усі; коли вже й обавницею чи яритницею, так тільки для мужа свого.

Підклавши ще одну свитину та підсунувшись вище, Волхитка задивилась на широчезну спину Величка, що їхав на чолі валки. Іншим він став: змужнів неспізнано і сила в ньому відчувається: не та, що в м'язах, а сила норову, духу. Хай і неречистий, як Олесь, хай не має золота і паволок, зате заради неї на все готовий. Коли позавчора примчав у Берестове зі звісткою, не повірила, й до останнього не вірила. Та й тепер ще не віриться...

Величко мовби почув її. З'їхавши набік, притримав коня й коли Волхитчина підвода порівнялася з ним, спішився, сів на полудрабок, узяв її руку до своєї лапи, усміхнувшись, коротко спитав:

– Як ти?

Волхитка тільки мовчки притулила його десницю до своєї щоки й слова не кажучи, дивилась у Величкові очі теплим, невідривним поглядом.

Увечері, коли валка спинилась біля степової річечки на нічліг, Волхитка пішла понад берегом. Вперше з позаминулої осені відчула себе на волі. Береги милували око свіжою зеленню лугового різнотрав'я і жовтим цвітом мати-й-мачухи, біля самої води тягнулася вгору сьоголітня молода лепеха і кущі верболозу купали в річечці своє похилене віття. Дивилась, як течія закручує на воді ямки войків, а потім ні з того, ні з сього розсипається раптом навсибіч тонесеньким мереживом – у променях Дажбожого світла міниться кольором, наче паволока. Снують по її поверхні водомірки, на піщаному мілководді по дну поволеньки пересуваються в своїх волохатих житлах ошитки[595], риб'яча зграйка головами проти течії нерухомо стоїть в освітленій призахідним сонцем воді, а хмарка комарів товче над водою одвічну свою ступу і за кущами верболозу чути різке качине кахкання: "Ках-ках-ах-ах-ха-х-а-а!" немовби ті крижні розгонисто сміються з когось – чи не з неї, часом, безталанної?

Раптом майнула над водою різка тінь – сокіл пронісся стрілою, але чи зловив когось собі на вечерю, чи ні, Волхитка так і не побачила. Зате пригадалася пісня:

... Не жаліють лебідок соколи,

Їм на втіху нас бити, на втіху.

Від згадки сльозою затуманились очі, серпанок непроханого суму вкотре оповив душу, а далі сам собою постав перед нею померлий княжич Позвізд і Волхитка, зайшовшись у риданні, як стояла, так і повалилась на землю, не в силах опиратись

потокам сліз, що полилися з її очей.

Тихим безвітряним вечором вода рознесла жіночий плач на десятки сажнів і занепокоєний Величко підвівся від багаття, пориваючись піти до милої та старий їздовий Моргун притримав його за рукав:

– Не ходи. Нехай виплачеться...

Він таки пішов, пізніше, перед самим смерком. Волхитка вже не плакала. Присівши за кущем біля води, розчісувала гребінцем довге волосся, вміте обличчя з підпухлими від сліз очима видалось Величкові неймовірно красивим. Підійшов і вона одразу ж потонула в його обіймах. Уткнулась в широчезні груди велетня, вдихала такий рідний, давно забутий за стільки літ запах його поту і потроху остаточно заспокоювалась.

– Вечеря холоне. Ходімо, – нарешті озвався Величко і Волхитка слухняно йому покорилась.

... Всі послули; тільки один вартовий, спершись на списа, чи то солов'їв слухав, що нахненно, аж до нестями, заходились співом біля води, чи зоряне небо, що його Хорс густо засіяв зорями, роздивлявся. Зате Величко з Волхиткою, лежачи на возі, довго ще шепотілись. Обом хотілося сказати: зовсім не про ті біди, що випали на долю обох, ні, – говорили про спільне майбуття, зазирали за обрій і відчували, як рождається поміж них незвідане раніше просте тихе щастя.

V

Що б не народилося на світ: хоч дерево, хоч птах чи звір або й людина – окіл новонародженого зовсім малий, куди листком чи рученям дотягнеться, ото й його усе. Та коли почне рости, спинатися стане, тоді з подивом побачить, як розсуваються межі рідного, безпечного обширу. І хоча невідоме лякає, але водночас і манить до себе, бо потяг пізнати життя пересилює страх перед його небезпеками. Занадто полохливий не навчиться новому, не розгадає таємниць світу, не зросте у велетня. Долі своєї боятися марно, вона таких не любить, зате до тих, котрі наважуються сміливо поглянути їй у вічі, часом буває поблажливою, прощаючи всілякі промахи та навіть недбальства, за які часом нещадно карає інших.

Дев'ясил бачив лише десятий місяць у своєму житті й хоча ще не ходив, а більше лазив, та чи не щодня розсував межі свого малого світу. Коли дітисько вже не тільки лазить, а й пробує, тримаючись за щось, спинатися на ноги, хіба ж за літнього тепла утримаєш його в житлі? З самого ранку всі навколо зайняті чимось своїм, навіть Дев'ясилова нянька Полада, отримавши від Вишні якийсь загад, подалася з двору, тож малий Сиверич, швидко знудившись у боковій кліті недобудованого терема, куди його причинили, замислив оглянути власну господу і причина на те була вельми вагома. Новак з трьома теслями зводив по ряду новий терем для Сивера, бо той, як княжий городник, від самих Русалій пропадав десь за Сем'ю, ставлячи й там городок для ще одної застави.

Сиверів терем поставав на місці отнього, Жаданового ще житла, у вуличці ледь не одразу за вічницею. Старе житло розметали; доки на його місці теслярі в'язали нові зруби підклітей та ставили над ними стіни терема, Вишня з трьома дітьми та двома

челядниками жила в напівпорожній клуні.

Чого б же ж Дев'ясилові сиділося в напівтемній кліті того терема, нехай і з кішкою та трьома кошенятами, занесеними туди йому для забавки, коли знадвору долинав стукіт сокир, про щось своє перегукувались теслярі, гавкали пси й сокоріли на сонечку кури? Що, він оцих дряпучих котів не бачив? Набридли вже. Та й маминої циці схотілося.

Тож уздрівши, що двері Поладою причинені нещільно, порачкував до виходу, лобом – підгледів учора, як те робила кішка – прочинив їх і опинився на волі. За дверима мали бути сіни, але їхній зруб теслярі підняли поки що лише наполовину, тож Дев'ясил у самій сорочечці, що прикривала тільки пупа – чап-чалап – по вкритій трісками підлозі дістався ще не завершеного дверного прорізу й вибрався на ґанок – високий, аж на п'ять сходинок. Поглянувши на двір, роззирнувшись навколо, зрозумів, що єдиною дорогою униз, до циці, є оті страшенно незручні сходи. Покрутився, покрутився перед ними, прилаштовуючись, і почав обережно, задки, голою гузкою вперед, спускатися. Долаючи першу сходинку, боляче вдарився спочатку коліном об наступну, а тоді ще й підборіддям об першу. Скривився, проте не заплакав: поряд не було нікого – для кого плакати?

– Гей, дітисько, не лазив би ти тут, господарю! – ледве не наступив на Дев'ясила один з теслярів, коли той вже здолав-таки висоту ґанку й двором рачкував кудись, куди очі дивились. Гукнув та й подався з відрубом колоди на плечі по своїх справах. А "господар" тим часом, розігнавши виводок курчат, заходився ловити їхню матусю-квочку. Прив'язана за ногу, вона не могла далеко втекти й рвалася зі шворки, зчинивши ґвалт на весь двір та щосили махаючи крильми, аж зозулясте її пір'я летіло на всі боки.

Шишкастий, червоний з чорним, півень, гордість Вишні, прогнавши щойно одвічного свого суперника – гребенястого сірого когута, злетів на тин і на все горло завів пісню звитяги, та угледівши зчинене Дев'ясилом неподобство, перервав спів і подавши голосним кудкудаканням засторогу своїм кокошам[596], хоробро кинувся навтьоки. Його численний гарем, лементуючи, помчав за поводитирем. Бровко з Рябком, шаленіючи від Дев'ясилової татьби, до хрипу заходились на своїх чепах гавкотом та зарадити нічим не могли.

У Сиверовім дворі всі були при своєму ділі, у кожного малась робота, проте найбільша та найважливіша – у Дев'ясила: пізнати світ. Тож малий Сиверич рачкував собі далі по тісному городському двору, земля якого ще задовго до нього перебачила таких пізнань більше десятка. Нарешті він вперся в колесо воза. Посовався біля нього, потім перебираючи руками за спиці й добряче вимазавшись у свіжу коломазь, що виступала з колодиці[597], поволі звівся на рівні й стояв якийсь час біля нього, похитуючись, поки серед заляглої тиші не почув знайомий дзюркіт. З подивом побачив перед собою маленьку свіжу калюжку, відпустив обід колеса, за котрий тримався й тут же плюхнувся коліньми прямо в неї.

Хіба така дрібниця здатна засмутити чи зупинити майбутнього мужа? Не зупинила

й голобля, що виникла на його путі: нехай і не відразу, та все ж він її здолав, а здолавши, наткнувся на цілу купу полишених Ромейкою "яблук". Коли не кольором, так виглядом вони нагадували Дев'ясилові печеного колобка, смак якого він уже пам'ятав. А оскільки "яблука" виявилися ще й м'якими на дотик і їсти йому хотілося все дужче, то він усівся поміж голобель і почав тягнути знахідку до рота. Спробував, скривився, бо геть не сподобалось і заходився ображено пхикати.

Коли Полада, повернувшись до господи, наткнулась на меншого брата, то й обімліла. Сплеснувши по-маминому рученятами, потягла того до корита, з якого пила худоба й узялась обмивати перемазаний лик, а тоді ще й прочищати пальцем рота, мало не битком набитого знайденою поживою. Дев'ясил опирався, як міг і басовито ревів за двох. Коли від поживи Поладі ще якось вдалося відмити братика, то з жирною коломаззю було куди гірше - вона не тільки не відмивалась, але й ще більше розмазувалась по руках та одягу. Скоро перемазаними виявились обое: і дітисько, і його нянька.

- О, Божечки! - вхопилась за голову Вишня, повернувшись від мосту з купою прання. - Де можна отак?! Та ти ж, Поладо, здорова вже дівуля, п'яте літо живеш, в коловоди скоро підеш, а няньчити так і не навчилась, - скрушно хитала головою ошелешена матір, своїм докором змусивши "дівулю" гірко заплакати від несправедливої образи.

- Я... я... мене... - Полада хотіла крізь плач пояснити, що то по матиному ж загаду покинула малого, аби знайти того гульця Молибога, котрий без отцевих різок геть відбився від рук і втік кудись із двору - чи не в поле, перепілок з друзями ловити. Та сльози душили дівча, губки тремтіли так, що й зуби цокотіли, а тут ще й Дев'ясил, було замовкнувши, як побачив матір, вирішив тепер підтримати сестру і знову не на жарт зайшовся плачем.

У Вишні було повно роботи й жіночих клопотів, надходила пора з дійницею іти на луг до своєї Лиски, а тут отаке... Тож обійнявши Поладу, приголубила її, витерла пальцем сльози, поцілувала в маківку, мовила ніжно:

- Не тримай зла, доню. Матер, вона полає, а потім же й пожаліє. Візьми онде корито, я води наллю та повчу тебе одєжину прати. Знімай з гнесюка сорочку.

Тим часом Дев'ясил, ледь угледівши, що Вишня нахилилась до Полади, потягнувся до маминої пазухи, всім виглядом своїм виказуючи бажання підкріпитись. Мусила Вишня, нашвидкоруч розвісивши на жердині випране, з піском домивати замурзаного малого, що відчайдушно опирався такому жорсткому з собою поводженню. Та щойно матуся присіла на колоду й розв'язала поворозки на пазусі сорочки, як зголоднілий дітисько покинув плачі й узявся цмулити її молоко.

Молибог дуже заздрих своєму другові Животоку. Той мав діда. А в Молибога, звісно, діда не було. Був отець, чи не старший від Животокового діда Рудька, але він як поїхав з дому опісля Русалій ставити десь за Сем'ю княжий городок, так і донині немає. Тричі лише сховався з Молибогом до лісу, повчив стріляти з лука й поїхав. Нема й нема... Матер каже, що отець приїде восени, з холодами. Тільки коли ж воно те буде?

Дід Рудько каліка. Тур-велетень його в пуші потоптав ще й на роги підняв. Дивом вижив. Було те так давно, що отець Животока, колісник Лузан, ледь розмовляти почав, а коли побачив закривавленого, потоптаного Рудька, що його ловці з лісу принесли, то так перелякався, що й донині заїкається.

Дід Рудько опісля того до важкої роботи став не годен. Він увесь якийсь перекособочений, ліву ногу тягне, а шуйця в нього вище плеча не піднімається – ключицю той тур дідові зламав. Зате й голова його, і борода сяють справжнім золотом – немов у самого Дажбога. А ще дід Рудько добрий, наче справжній Податель: ніхто не пам'ятає, щоб він когось образив, чи поскупився на щось. І ніхто не знає стільки казок, небилиць та приповідок, як він. І з малечею любить возитись: ото, як піде в поле вівси стерегти, так збере коло себе таких, як Животок з Молибогом і вчить їх то перепілок ловити, то вівсяне молоко робити, або сопелі з бузини вирізати чи кряквою кричати.

Хоч у дітиська, хоч у отрока день тягнеться довго, наче зима. Хто і як там дома снідав чи й узагалі, може, не їв, а все одно: ще й Купайло до ладу не припик, а вже в кожного у животі кишки бурчать, їсти просять. І коли ти змалечку не навчишся собі прокорм прямо під ногами шукати – вважай, пропащий навіки. Там щавлевими опуцьками[598] поласував, там квіточок наївся або загостреним патичком дикої моркви накопав – усе йде в їжу.

А ще коли такий дід, як Рудько, навчить тебе петлею на лозині ловити щупелят у рівчаку за Ятрицею або сіткою перепілок у житі чи стрілою бити на вівсах зайця, то тоді вже не тільки з голоду не помреш, але й ситим будеш завжди. А Животок примовки діда Рудька та небилиці всякі ще й дома слухає – от же ж повезло другові!

Тож Молибог, з раннього ранку провівши в полі з Животоком та дідом Рудьком півдня, вертався додому не тільки ситий печенею зі встріленого дідом зайця, а ще й гордо ніс на плечі свого першого добутого в житті вуханя. Поцілів русака свинцевим томаром[599] прямо межі вух – той тільки тіпнувся. Зайця Молибогові ще не вдавалось добути, тож з луком, тулом та здобиччю на плечі, гордо йшов по городу: справжній годувальник. Хто не стріне з дорослих – спиниться й похвалить, а однолітки аж слідом бігли та все розпитували про лови.

Правда, знав, що вдома йому знову попаде, бо вкрай треба було сього дня навідатись на Короп до птиці. Утішав себе тим, що день довгий, встигне. Їхні уперті гуси разом з качками ще з минулого літа ніяк не хотіли визнавати протоку біля плавучого мосту своєю. Як там вони вже дісталися коропського коліна біля згарища рідного колись двору, ніхто відати не відав і коли виводки пропали, опечалились усі домочадці, аж доки отцеві не прийшло в голову туди навідатись. Попливли з Молибогом на довбанці – так і є: усі на своєму старому місці!

Тож відтоді Молибогові клопоту додалося. Бо одне діло пройти до протоки, аби підгодувати птицю, сто сажнів, а зовсім інше, коли версту чи й більше. Зате разом із Животоком обладнали на старому городищі хованку, де й проводили багато часу. Потягнувши з дому солі, пекли спійману в Коропі на вудку рибу, а коли вдавалось підстрелити з лука припутня[600] чи хоча би пару горлиць, то вже був справжній тобі

пир!

Здобутий заєць надихав, а тому про себе Молибог намислив, узявши вдома для птиці, та й для себе, звісно, хліба, якомога швидше дременути на волю. Маючи хліб, можна було заявитись додому аж перед смерком, разом із стадом худоби, не боячись навіть лишитись без вечері – була тверда надія добути собі прокорм якщо не стрілою то вудкою вже ж напевне.

Він добре все продумав. Жони й дівки скрізь по городу саме поспішали з дійницями на луг – до корів. Тож і мати повинна була піти. Діставшись двору, зазирнув крізь щілину всередину, не побачивши там матері, сміливо прочинив ворота й гордо поніс зайця до клуні, маючи намір швиденько його оббілувати. Вже ж за здобич мати його похвалить і за вранішню втечу в поле не лаятиме.

У затінку під східною стіною клуні стояла старезна, чи не ровесниця самого Сивера, низенька та широка діжа, а в ній мучився, як у порубі, малий Дев'ясил. Верх діжі сягав йому грудей і вибратись із неї не було ніякої змоги. Тож стара й підтрухла місцями діжа, після ранку опиняючись у холодку, неабияк виручала Вишню, коли надходила година йти до корови, бо в ній без страху можна було полишити невгамовного дітиська. Холодок, кукса[\[601\]](#), щоб їсти не хотів, гусяче крило для забавки – гуляй, не хочу!

Угледівши брата, Дев'ясил куксу виплюнув, загукав щось, замуликав, простягуючи руки й Молибог, добра душа, зглянувшись над дітиськом, вивільнив того з полону. "Нехай на волі полазить, доки я буду рядом" – розмислив по-дорослому й почав хвалитися перед братом своєю здобиччю. Мітив собі якомога швидше оббілувати зайця, щоб остаточно задобрити матір. Скільки разів бачив, як робив те отець та й за дідом Рудьком ось зовсім недавно спостерігав: усе таким простим здавалося! Сяк-так підвісив під стріхою клуні здобич за задні ноги й пішов шукати підходящого ножа.

Повернувся, а на закривавленому носі зайця вже мухи сидять. Узявся надрізи на ногах робити – щось не дуже й виходило. Помучившись, справився якось, а коли почав скору від м'яса відділяти, вона клаптями пішла, дірка на дірці: сором ловцеві який! Аж раптом Губар нагодився.

– Е-е-е, Молибоже, та ти ловцем уже став!

Доки жили у своїм дворі біля лісу, отцеві закупи Губар зі Слиньком були Молибогові за друзів – де ж там дітиськові ровесників знайти? Вони його багато чому навчили: і вогонь добувати, й плавати, і рибу вудкою ловити, а потім, обмазавши глиною, в багатті запікати. Коли після пожежі в город перебралися, Молибогові, як пришлецю, попервах від ровесників добряче діставалося: то з губою розбитою прийде, то з синім оком, що аж заплило. Отцеві за тим дитинцем ніколи було, тож Губар зі Слиньком і навчали дітиська, як за себе постояти.

– Бий одразу в ніс! – повчав Губар. – Ніс найслабше місце: що в людини, що в звіра.

– Отак! – показував Слинько, різко й коротко вдаряючи основою п'ясту по Губаревому плечу: той мало з ніг не падав. – Ну ж бо, давай ти тепер.

Допомогло, ще й як! Прийняли городські Молибога за свого і вже разом

боронились від посадських.

Тож він дуже зрадів теперішній появі Губара: ось хто оцінить його ловецтво!

- Виджу, не ладиться в тебе, - угледівши Молибогову блазнь, похитав головою молодик, - давай ліпше вдвох.

Вийняв з ножниці свого ножа й почав виправляти чужі огріхи.

А вивільнений, проте через зайця тут же і забутий, Дев'ясил недовго нудився без чужої уваги. Вкотре полишений сам на себе, він у няньках нужди й не мав: звик бавитись самотужки. Роззирнувся навкруги й подався далі вивчати рідну господу. Теслярі завзято цюкали сокирами, аж тріски відлітали - жовті, запашні, вони так і вабили до себе.

Рачки, рачки дістався купи трісок, а теслярів там уже немає - ген на ґанок піднімаються, колоду на руках несуть. Хіба наздоженеш, коли вони ходять, а ти лазиш? Посовався тим часом на трісках - незручно: давлять, часом і колються навіть. Потягнув одну до рота, з цікавості, бо ясніли на ній жовті проти сонця краплинки, але смаку ніякого, тільки пальці почали липнути. Покинув. Далі височіли складені одна на одну колоди - ціла гора!

Коли ти найменший, так хочеться зо всіма врівень стати! Хоч ноги ще не тримають, зате ж видертись можна. Спробував: хоча й важко, зате виходить. Потроху, потроху, а все одно - на півдорозі до верху. Коли ж це сама собою пішла з під ніг опора, Дев'ясил устиг лише міцніше вхопитись за кінець колоди, але невидима сила раптом кинула його, мов те кошеня, кудись убік, колоди, підскакуючи, з гуркотом покотились по двору, розігнавши наполоханих курей, а він сам з розмаху гепнувся на купу трісок і незнаної сили біль на мить забив йому подих, щоб потім вирватись з легень ураженого дітиська несамовитим вереском.

Стрепенулися всі. Притьмом прискочили перелякані Молибог та Губар, навіть теслярі спустилися вниз. Не те всіх налякало, що дітисько плаче, а те, що колоди розкотилися. Бо дітиськові заплакати причин багато і коли на всі увагу звертати... Лякало те, що Дев'ясил під колоди міг потрапити, а ті й дорослого навіки покалічать, не те, що мале дитя.

Лежачи на трісках, "господар" репетував, наче різаний. Будай, породивши чотирьох власних дітей та маючи в домочадцях ще й двох онуків, по тому, як малий дригав ногами й махав руками, а коли був підхоплений на руки, то ще й пручався, одразу второпав, що хребет неушкоджений, тож заходився його оглядати. Причину було добре видно. Усе лице, груди й живіт виявились в подряпинах та саднах, а великий палець на шуйці стримів кудись убік: очевидно, вибив його вже при падінні.

- В сорочці народився ти, Сиверичу, - з полегкістю зітхнув Новак, хлюпнувши водою на закривавленого Дев'ясила, - матимеш тепер знак на згадку.

Дитячі суглоби гнучкі, тож попри зчинений Дев'ясилом несусвітній лемент, палець на руці швидко вправили на місце, до найбільших подряпин приклали пожований подорожник і крикуна передали старшому братові. Молибог, забувши навіть про зайця, взявся, як умів, заспокоювати малого, міркуючи, як би його швидше дременути до

гусей, подалі від неминучого тепер матиного гніву. Сто разів уже пожалкувавши, що вивільнив Дев'ясила з діжі, попри братів опір, запхнув його назад, а для втіхи дав пухнастого заячого хвоста. Та те не дуже втішило дітиська, бо шуйця в нього розпухла й боліла, щеміло вкрите саднами лице й образа на підступні колоди, що так його злякали та завдали незнаного по силі болю, нуртувала в душі й вимагала відплати. Варто було йому кинути оком на ті кругляки, що їх саме теслярі зносили та знову складали до великого стосу, як самі собою починали текти сльози й він не тямлячи себе, брався щось белькотіти та погрожувати клятим ворогам здоровою десницею.

Губар вже оббілував та випотрошив зайця, тож Молибог, напхавши повну пазуху хліба, насипавши в полотнинку жменьку солі, прихопив свій лук зі стрілами та гукнувши отцевому закупові, що йде до птиці, чкурнув із двору. Щойно виткнув носа за власні ворота, як угледів перших жон, котрі з дійницями, повними молока, верталися з луку. Еге, так можна й на матір натрапити! Повернув до вічниці й подався до Полуденних воріт: нехай і довша путь, зате безпечна. Ще вдома намислив і Животока спокусити розкішшю власноруч добутої вечері: ото вже пригода в них буде! Тож збираючись викликати друга, завернув у їхню вуличку й ховаючись за кущем бузини, тричі свиснув умовним свистом, а тоді ще й по-качиному крякнув.

Вишня ходила до корови не сама – Полада вчепилась. "Мамо, навчи мене доїти!" – і все тут... Вона вже її й так, і ськ відмовляла, мовляв, ти ж маленька ще, куди тобі до корови! А та немов реп'ях – так уже ж просила, так до матері припадала мало не з плачами: "Як не корову, то хоч козу навчи..."

Хоч і п'яте літо Поладі, та вже матері добра помічниця: і в кліті підмете, й Дев'ясила поняньчить, коли треба, а квасолі лущить та перебирає ліпше од Молибога. Осінь прийде, пора за прядку саджати – нехай вчиться нитку сукати. Можна було би й повчити доїнню, та тільки ж... Весною, доки луг був ще під водою, а гов'ядо та брав у людей стояли в хлівах, приключилася з їхньою козою Буською сміхота. В березозолі привела вона двох козенят і доїлася добре. А тут раптом стало так, що вранці в кози молоко є, а ввечері – катма. І день, і другий, і третій... Вже вирішила Вишня, що пороблено кимось і навіть Сиверові на те поскаржилась.

Аж раптом угледіла випадково, як Молибог зачастив з Поладою до хліва: по кілька разів на день. І такі вдоволені обидвоє завжди звідти виходили, що її аж цікавість розібрала: що воно там таке – чи не медом помазано в хліві? Підстерегла. Он воно що! Молибог, виявляється, навчився самотужки козу доїти. Прийде, видоїть у туязь, сам поп'є сиродою [\[602\]](#) і сестру пригостить. Походять, походять – і знову до Буськи. Де б тоді ввечері в кози те молоко взялося, як її, бідолашну, по кілька разів за день випорожняли?

Через те й не хотілося вчити Поладу, бо на пару з Молибогом замучать же бідну Буську. Але й доня була у Вишні одна. Сини – мужі, з ними куди важче, аніж з дівчам. Молибог, он, без отця відбився від рук зовсім: шкода на шкоді. Воно, звісно, ускрізь так, тільки ж всякій матері чужий клопіт з синами видається геть незначущим, зате власний – лихом несусвітнім. Росте старший син неслухом, на кожному кроці капості

чинить – як їй діяти? Згадалось, як повчала ще чотирилітнього, неслухом назвавши, й питала: "Ти будеш матер слухатись?! Речи!", а він їй, щиро в очі дивлячись: "Буду..." Допитувалась: "Як ти будеш, ану?" – тут Вишня вкотре вже відтоді мимохить усміхнулась: "Отак... – Молибог, наче заець, притулив до грудей рученята: – Слух-слух!"

Одним словом, повела Вишня Поладу з собою на луг, до стада. Навчила чи не навчила тої премудрості, а показати показала. Вирішила так, що може воно й перегорить, перехочеться Поладі козу за дійки смикати, а як прийде година – все одно вчити доведеться, тож нема чого відбивати в дитини охоту до жіночої роботи.

Тепер поверталися додому. Вишня несла дійницю та ослін, а Полада – туязь з Бусьчиним молоком. Вдоволена, щебетала до мами всю дорогу, оповідала їй, як, прийшовши, першим ділом пригостить молочком Дев'ясила. Зайшли у двір; Губар одразу ж похвалився зайцем, добутим Молибогом, і Вишня материнським нутром тут же відчула негаразд, бо не було самого ловця, хоча мав би бути – а як же: принести першого в житті зайця та й не похвалитися здобиччю?

"Щось уже накоїв..." – мовило Вишні її передчуття.

– А сам де ж? – з підозрою спитала в закупа.

– До птиці подався, – безтурботно махнув рукою Губар і тут же немов розчинився в повітрі.

Ще не второпавши, звідки їй чекать нещастя, Вишня занесла молоко та зайця до клуні. Аж тут за стіною почувся надміру здивований вигук Полади – саме звідти, де мав бути Дев'ясил. Коли Вишня опинилася поруч з діжею, перше, що побачила – скрученого колачиком сина, що солодко спав на її дні. І що б то за дивина була, якби не запухлий і весь у саднах лик дітиська та його спеленута смугою старого платна шуйця з посинілими пальцями.

– О, матінко Ладо! – підхопила на руки малого. – Що се з ним?!

Озирнулась на всі боки, але Губара ніде не побачила, а теслярі стукотіли по дереву десь усередині терема. Тим часом Дев'ясил, з трудом розліпивши припухле око, побачив матір та сестру, що тримала туязь із козячим молоком і відчувши біль, знову зайшовся ревом.

Занепокоєна Вишня побігла до Новака, де їй теслярі усе й повідали. Окрім того, хто ж саме випустив дітиська з діжі на волю. Та їй і так все стало ясно. І хоч як не важко матері сікти власну дитину різками – болить більше, аніж собі – та вирішила твердо: ніщо вже не стримає її сьогодні! Дев'ясила, давши молока з медом, як могла, втихомирила, руку йому заново, не так туго, перев'язала й сходивши до мосту по лозини, взялася за свої нескінченні жіночі турботи, затискаючи в п'яст материнські жалі: "Ось тільки прийди мені, Молибоже!"

... Велетенський жовток над видноколом уже не сліпив очі – торкнувшись на заході далеких дерев, потихеньку згасав, а зі сходу, з бору вже готувалась насунутись на білий світ темінь чорної ночі. Чималий шмат бору між могилами та Ужеттю вигорів у страшній пожежі минулого літа й моторошно було дивитись на чорні обгорілі стовбури

дерев без гілок, що загостреними палями цілились у вечірнє небо. І хоча земля попід ними вже поросла травою та острівцями кипрію[603] вперемішку з костяницею[604], а місцями хміль, шукаючи опору, вже дерся на мертві стовбури сосен, все одно здавалося, що життя тут немає і що саме чорнота горілого лісу й рождає із себе страшну ніч, в котрій місце тільки Чорнобогові, чортам та ще страшним вовкам, що ладні зжертви все живе.

Молибог із Животоком, сховавшись від усього світу в потаємному кутку старого городища, чаклували коло вогню, нетерпляче очікуючи, коли під шаром вугілля запечеться обмазана глиною риба. Побродивши вдень по нагрітому мілководдю Ужеті, спромоглися впіймати кілька щупелят. Ловитва та від діда Рудька така проста, що хто хочеш з рибою буде. Бредеш собі тихенько та повільно по нагрітому сонцем мілководдю й видивляєшся щуку. Ага – стоїть онде, на межі чистої води й латаття... Зачаївшись непорушно та ще й у теплій воді розморена, вона на ловця жодної уваги не звертає. А може просто не хоче місцину міняти – риб'ячий дріб'язок до неї, непорушної, звик, ось ось підпливе на відстань щучого кидка.

Головне – мати з собою сплетену увосьмеро петлю з кінського волосу, прикріплену до короткої пружної лозини. Повільно-повільно підводиш ту петлю до щуки, обережно заводиш за голову, а потім – смик! Петля за головою затягується, щука впирається – плескіт, бризки! – а за мить уже й на березі.

Четверо щупелят з дитячий лікоть завдовжки та взятий з дому шмат хліба – достатній корм для двох, аби донесхочу насититись самотужки добутою вечерею. Щупелята пеклися, в обох ловців від голоду аж слина котилась, а Молибогові не йшла з голови думка про те, що його чекає вдома. Відчував, що без різок цього разу не обійдеться, бо не те, що за братом не услідкував, а ще й став призвідником того лиха, що трапилось із малим.

Як би його уникнути різок – от що найбільше турбувало Молибога. Як би його так до житла потрапити, щоб ніхто з домочадців про те не взнав? Бо здавалося йому, що завтра вже гроза минеться, варто лише ніч пережити, варто тільки новому дню настати.

Можна було би, звісно, заночувати в Животока... Проте, коли одного разу, ще навесні, він так учинив, отець йому сказав: "Затям, сину, по чужих житлах лише безградники[605] ночують. Ти ж Кологастів нащадок, стовбур роду й праотця нашого ганьбити не маєш права. Щоб більше мені сього не було."

Отця Молибог і любив, і поважав, і боявся – сам не знав, що дужче. Слова, отцем зречені, здавалися йому чимось таким, на дубову стіну схожим: не порушиш, не обійдеш, не забудеш. Тож заночувати в Животока для Молибога не було жодної можливості.

Але ж ночують у лузі рибалки, в лісі – ловці, хоча й мають усі житло своє. От якби тут заночувати! Щоб швидше настав новий день, а все лихе – і шкода його, й кара за неї від матері – все лишилося б у минулому, назавжди, без вороття. А що? Старий дупластий осокор, нутро якого під час пожежі минулого літа вигоріло до самого

коріння, буде для них добрим прихистком. А коли ще перед ним і вогонь розвести...

- Хошу на світанні звіра встрілити. Отця немає і м'яса немає: домочадці мої на рибі сидять. Тут буду ночувати, - несподівано для самого себе заявив Молибог другові, - пощо отсе ходити туди-сюди?

Сказав і відчув, як холодок зродився в грудях і почав поволі опускатися вниз.

Животок здивовано підняв брови.

- І не злякаєшся?

- Кого боятися? Вогонь палитиму.

- А... А ті? - Животок не осмілювався навіть вимовити страшне слово "вовки", аби не накликати їх сюди.

- Літо не зима, - по-дорослому зауважив Молибог, зо всіх сил намагаючись не виказати свого страху.

- І я з тобою! - загорівся Животок, уявивши, яким то сміливцем виглядатиме завтра в очах ровесників Молибог.

А той саме цього й чекав. Гора з пліч звалилася, навіть страх пропав.

- Удосвіта тут безліч звіра ходить! Ми як жили отам на селищі, то з Губарем кожного ранку стільки слідів бачили, стільки слідів! - осмілювався Молибог і одразу ж нахмурило чоло: - Повечеряємо, дров треба назбирати: ніч довга...

Не маючи більше сили терпіти голод, розгорнули жар, витягли обпечені глиняні млинці, розламали їх та дістали загорнуту в лопухи рибу.

- Готова! - запевнив Животок і друзі заходились вечеряти, натхненні спільною думкою про майбутню ночівлю вперше за стінами рідного города. Ото вже буде про що друзям оповісти! Тиждень заздритимуть. Або й місяць.

Вже й худоба прийшла з луку, ось-ось сторожа мала зачинити ворота, а Молибога все не було. Вишня й місця собі не знаходила: "Боїться додому йти. Се через мене забіг..." - їй вчувалося, що материн гнів син відчув на відстані і десь тепер ховається. Злість потроху минала й хоча жаль було покаліченого Дев'ясила, але й за старшим боліла душа.

Йти до Рудька питати про Молибога, що без отця отак відбився від рук, було страшенно соромно. Вона й без того, опісля невдалого життя зі свекрухою, а за тим усамітненого із Сивером на висітках, звикнувши бути сама по собі, не надто й водилася з городськими, тож ходити тепер городом, шукаючи легковажного сина, було понад її сили.

Аж раптом, мов би її почувши, прийшла Зозулька, Рудькова невістка - шукала свого Животока. Здіймати бучу в дворі княжого городника Зозулька боялась, тож обійшлося все мирно, тим більше, що ім'я призначення невідоме було обом: хтозна, котрому з двох і що саме прийшло в голову.

Вкрай розгублені, удвох рушили з двору, на ходу обурюючись безголовістю своїх дітисьок. Біля вічниці трапився їм Білан, що саме вертався з лісу. Почув про що вели мову матері й спинився.

- Бачив я ваших, - старий ловець усміхнувся, - на Ужеті щупелят ловили, а отсе під

вечір на старому городищі дим бачив. Не інакше, як там сидять, шкодії.

Матері, хоч і переживали за своїх чад, а все ж одвічний покон роду тримати ворота города зачиненими від сутінок до світання, ставив нездоланну перепону перед їхнім поривом ось прямо зараз піти до узлісся в пошуках неслухів. Постояли, постояли та й розійшлися з важким серцем по домівках, знаючи, що в обох попереду безсонна ніч і материнські страхи за долю синів.

Неслухи ж їхні ще й недовечеряли, а вже почало темніти. Збирати дрова було не менш страшно, аніж сидіти, склавши руки, біля майже згаслого вогню. Тож наклавши біля вигорілого зсередини дерева цілу купу нашвидкоруч зібраного хмизу та шматків головешок від минулої пожежі, вкинули в дупло, скільки вдалося нарвати, лісової трави, підгребли якомога ближче купку жару й наклавши на нього сухого гілля, швиденько забралися в дупло.

Всередині було затишно, трохи душно, тільки попри принесену траву, твердо та мультко в боки, але однак цей прихисток двом дітиськам здавався найбезпечнішим місцем поза отчим житлом. Тут було затісно, аби влягтися обом, тому вони мусили сісти один навпроти одного: спершись спинами на стінки дупла й напружено вслухаючись, затихли в темряві літньої ночі.

Вогонь ззовні розгорівся й освітив розщілину в товстому стовбурі осокора, але разом із тим за рятівним багаттям для сміливців настав суцільний непроглядний морок невідомості: як не вдивляйся, нічого, окрім вогнених язиків, перед собою не побачиш. Коли б та темрява ще й тишу з собою несла...

Від Ужеті моторошно й лиховісно почав гукати якийсь птах: "Пу-гу-у! Пу-гу-у!", а інший тоненьким голосом, ніби підзуджуючи першого, зачастив: "Ку-у-у-у-к! Ку-у-у-у-к!" А тут з іншого боку, з луку, почулося хоч і знайоме бугаєве "Бгу-у! Бгу-у!", але звучало воно зовсім не так, як удень – тривожно, наче то сам Водяний дудів, сповіщаючи русалок про двох малих беззахисних дурнів. Молибог з Животоком, холонучи від страху, ні живі, ні мертві сиділи в своїй чорній схованці, забувши вже й про багаття, що потроху згасало, не маючи собі поживи.

Який там сон?! Втиснувшись спинами в стінки дупла, обидва сміливці мовчки, про себе, каялись, зарекаючись хоч раз іще вийти проти ночі за городські стіни. А ночі не було кінця-краю. Вже й місяць зійшов, але лише додав їм тривоги, бо здавалося обом, що їх у хованці помітить тепер будь-який звір – хоч вовк, хоч ведмідь. І справді, скоро почали тріщати кущі, зовсім поряд щось велике неспішно тупало, топталось й пирхало та форкало, наче кінь.

Серця в обох калатали під самісіньким горлом, кров бухала в скроні, страх полишив голосу й віднялися ноги – ось-ось в дупло мало зазирнути те страшне й полишити обох життя. Що ті різки супроти такого страху? Обидва готові були дременути навтьоки й лише розуміння того, що вискочити зі своєї схованки означало потрапити прямо в зуби страховиську та що до рідного города біги мало не версту, а ворота його зачинені й ніхто їх до ранку не відкриє, стримувало від найменшого поруху – малі ловці, заціпенівши, прощалися з життям, щомиті очікуючи свого кінця.

... страшна, наче Смерть, потвора простягнула свої білі, з одних кісток, руки й ухопивши Молибога за горло, стиснула його наче кліщами. Йому вмиль забракло повітря, а чудовисько, вишкіривши зуби, несамовито заводало на весь світ:

- А-а-а! А-а-а-а!!

Якимось нелюдським зусиллям Молибог зумів-таки вирватись з тих страшних рук, хоча й ударився потилицею об щось тверде, а почвара умить перетворилась на маленького чорного чорта з довгим хвостом, котрий почав верещати та відбиватися ногами. В пеклі (а це було, звісно ж, пекло!) панували темрява та тиснява, втекти від чорта не було жодної можливості й Молибог відчайдушно, з останніх сил, боровся за своє життя, аж гул стояв навкруги від тої битви з чортом.

- Ма-а-мо-о!! - раптом не витримав чорт і розчахнувши стіну пекла, зник з Молибогових очей, але й пекло в ту ж мить перетворилося на звичайне дупло - їхню з Животоком хованку, тільки друга в ньому не було: певно, його вже з'їла та потвора. На смерть наляканий Молибог стрілою вилетів на білий світ.

Був уже ранок, на протилежнім боці Коропа по освітленому Дажбожим промінням луку розбрєдалося стадо городської худоби, на протоці плавала всяка птиця, дика і їхня, десь виспівувала вивільга, їй вторила горлиця й ніщо не нагадувало страхіть ночі, окрім когось малого на зріст, всього чорного, що лопотів, не озираючись, до города.

Чорт?! Але вдень чортів не видно... І раптом Молибог упізнав у втікачеві свого ліпшого друга Животока. Але чому ж він чорний? Випадково зиркнув на себе... й обімлів: одежина його з небіленого конопляного платна - сорочка й ногоавиці - була вся перемазана сажею. Й не лише вони - і руки, й ноги, і, певно, лице також... А в горлі немов кіт подряпав. Молибог харкнув на землю чорною сажею, потім ще раз - полегшало.

Кляте дупло! Та то ж йому наснилося все... І чорта ніякого не було, й билися вони з Животоком, а не з чортом.

- Жи-во-то-ку-у!! - заволав Молибог і підхопивши з землі свого лука, щодуху почкурів наздоганяти друга.

Він наздогнав його вже біля самої стіни й вони устигли навіть посміятися один з одного, бо в обох на чорних від сажі обличчях одні лиш білки очей світилися, коли ж це раптом, наче грім з ясного неба почувся неподалік грізний голос Вишні:

- Ич, песиголовці! Ану, стійте мені!

"Песиголовці", наче змовившись, розвернулися, щоб дременути назад, але уздріли на вузькій стежці позаду себе Зозульку з довгою лозиною, котра вже встигла через Полуденні ворота дістатись старого городища, почути по дорозі крики пропалих ловців та піти за ними слідом. Якби не пережити вночі, Молибог із Животоком, певно, спробували би шукати порятунку в протоці, але страх ще жив у їхнім естві, тож вони приречено й безвільно віддалися в руки розгніваних матерів.

А кількома днями пізніше, коли біль у сполосованих різками спинах та сідницях трохи поменшав, друзі, зібравши навколо себе з десятків ровесників, наперебій хвалилися своєю хоробрістю й оповідали страшні подробиці ночівлі в дуплі, скромно

вмовчавши про сон, що так підступно зіпсував їм намічені вранішні лови.

Осінь, як завжди, прийшла раптово, нізвідки – з косими дощами, поривчастим вітром та неочікувано ранніми холодами. Вже четвертий місяць Местиша зі своїми людьми тинявся пущею в землях радимичів, дивом уникнувши смерті. Клятий робичич Володимир, прочувши, що Местиша таки повернувся до радимичів, розділив свою рать на лодіях надвое: одні рушили вгору Дніпром, інші Сожем, мов кліщами охоплюючи рятівну для радимичів, але згубну для Местиші пущу в межиріччі, бо комонні Вовчого Хвоста, узявши собі поводитирів з туземців, заходились перекривати Свенельдовим нащадкам усі путі-дороги для втечі на полудень: наче велетенського невода затягували, женучи їх в несходиму лісову глушину. Вони майже добилися свого: хоча й не попався Местиша зі своїми отроками в ту мережу, але мусив забігти аж до голяді[606].

Двом сотням комонних прокорму треба ого-го! Звикнувши за життя брати у своїй вотчині, мов у власній скотниці чи коморі все, в чому дружина потребу мала, світлий князь і тут, набрівши з отроками на лісову весь чи й городище, вимітав там часом чи не весь корм і для людей, і для коней. Спротиву не було, бо лискучі обладунки та мечі при боці двохсот комонних кого хочеш зроблять поступливим і зговірливим. І якось непомітно, розсмакувавши серед глухої пущі безкарність власної сили, скотився Местиша до розбою.

Почалося все з торгу по весях радимичів. Спершу брали скору за півціни, потім і взагалі за чверть її. Коли міхи в кожного отрока вже не вміщали всю надбану м'яку рухлядь, у верхів'ях Десни трапились Местиші купці. Теж варяги, але було їх десятків зо три – куди там супроти двох сотень?! Продали їм скору по ціні, як у Чернігові. Інгвар до такого додумався. А чого ж? Не посікли купців, золото-срібло не забрали, просто поторгували вдало, так на те він і торг: на ньому завжди один, дурніший, у програші лишається. Так сподобалось відчуття всесильності, що вже не стримувались, коли траплялися повози або чийсь лодії. Брали все, що бачили і змушували віддати навіть сховане. Отрокам сподобалось і вже не шепотілися по ночах, на світ дивились весело, навіть зухвало, Местишу шанували, Інгвара ладні були нести на руках.

І цю межу переступивши, ізгої майже з подивом помітили, що Сварга на землю не впала, Перун блискавицею не управ і навіть Христос, здавалося Местиші, лишився байдужим до його гріха. Коли ж помислити, згадавши, як робичич забрав у нього вотчину, а потім самим Лукавим був насланий з дружиною під стіни того сіверського города, то й узагалі можна було засумніватись: чи такий він уже всесильний, цей Христос, як пресвітери оповідають?

Доки було тепло, Местишині безградники не дуже й переймалися нічлігом під відкритим небом. А коли різко похолодало, всім схотілося тепла і затишку, натопленого терему, печі, гарячого варива та лазні. Хутко, без страху йшли униз високим правим берегом Десни: дозорці попереду й обіч, тоді, як сотні торували шлях, тримаючись якомога ближче до берега, оминаючи вербняки та верболози, шукаючи, коли

траплялися стариця чи протока, легкого броду через них. Робичича вже не боялись, знали, що лодії його й комонні давно до Києва подалися і путь вільна лежала, от тільки куди? Де на зиму голову прихилити?

Якось під вечір навіть морозцем потягнуло; наступні два дні, дарма, що листопад[\[607\]](#) ще був у повні, морозило не тільки вночі, а й удень: калюжі стояли вкриті льодом навіть при світлі дня; тож коли на Местишинім шляху трапився перевіз через Десну, роздумів не було: сотні мало не півдня невеличким насадом переправлялися на лівий берег і встигли якраз вчасно, щоб дотемна ще зварити кашу та розметавши три стоги, вкластися на їхньому сіні спати, дивуючись, як додає у силі несподівано ранній мороз.

Давило подався з города на світанні. Ще звечора приїхав з посаду за стіни на своїй підводі, з половиною своєї сотні відстояв на стіні ніч і щойно засіріло, спустився з неї, запряг у воза солового жереба та й рушив під Лису гору по сіно – про себе радіючи тому, що вчасно спохватився: вночі такий мороз удрав, що ніби не листопад нині, а остання чверть грудня. Тож, прогуркотівши по мерзлій землі городської вулички та вихопившись за стіну, Давило з подивом помітив, що протока у слабкому ще світлі рожденного дня під берегом тьмяно вилискувала першим льодком, тільки середина ще гуляла, темніючи вільною водою. Дивно було бачити скутий льодом плавучий міст – скільки він у Коропі жив, а не пам'ятав, щоб рід отак напризволяще покинув свою переправу перед першими морозами, замість витягнути, як годиться, на берег.

Згадав недобрим словом старійшину Жиляту, укотре пожалкував за Видутою й тьопнувши віжками, цмокнув на свого солового:

– Н-ну, піш-шов!

На думку Давила старійшина з Жиляти був так собі – про своє дбав куди більше, аніж про племінне: вже й жалкувати почали коропці, що пришлеця обрали, нехай і такого удатного ратая, а все ж не свого, не Кологастового кореня. Якось одним махом упала в очах родовичів опісля Видутиної смерті значимість старійшини: що Жилята не надто переймався бідами городян, що княжий сотник усе більше підминав під себе владу огнищанина роду. Дивлячись на це, і старотці та сотники байдужили до обштинного діла, міркуючи кожен про себе: "Пощо я отсе серце собі рву, коли іншим не треба? Якось буде..." А можливо, Жилята так себе поводив тому, що бачив далі, ніж інші та просто не бажав іти супроти княжого волостелина – хтозна?

От і вмерзав плавучий міст у лід. Думалось багатьом: "Та... Зійде той лід, до зими ще один місяць має народитись". А те, що не по Кону, що з першим морозом міст мав бути витягнений на берег – так то вже нехай болить голова у посадника, він тепер над усима. Що міст?! Такий мороз, а город он без Лугових воріт опинився, без двох десятків сажнів стіни! Скоро вовки по вулицях нікатимуть...

На осінній Лад[\[608\]](#) зібралось, як заведено, віче і старий сотник Зима почав бідкатись, що Лугові ворота ні на що не годні, нижні вінці у вежі потрухли, просіла вона і стулки важко зачинити та й перекошилися вони, зачиняються нещільно, а покрівлі над стіною, як у дитинці, взагалі ніколи не було, сторожа коропська не лише мерзне, а й

мокне в негоду. Озарич, що саме повернувся з-за Семі, зі свого городництва, візьми та й гукни: "А що там роботи тієї? Все одно, як добрій жоні міру полотна зіткати. На ворота лишилося ще трохи дуба від дитинця – он лежить три десятки кряжів, тож за два тижні матиме рід нові ворота." У городських очі й загорілись. Не гаючи часу взялись до роботи й стару вежу розметали, а за нею і шмат старої стіни аж до вежі княжого городка зламали, про що на віче й мови не було.

Сивера Жаданича в городники не попросили, а він і набиватись не став. Жиляті нива з худобою куди ближче, аніж Лугові ворота, тож встановивши чергу для сотень ті ворота зводити, старійшина заспокоївся, бо що там те городництво, коли тут щодня межі, ряди, переділи, задниці після померлих та тяганина за живот[609]!

Городські гадали, що посад підсобить, а там не поспішали – у кожного ж зима на носі: нехай хто розметав, той і нове ставить, досить того, що на стінах щоночі замість двох десятків згодились аж по півсотні стояти. Зарядили осінні дощі. Доки городські вовтузились, морози вдарили, розмокла коропська піщаниста земля змерзлася – спробуй, підсип вал! Зашпорталося діло і запал у зиждителів почав пропадати. Одні рекли, що слід поставити від вовків сякий-такий частоків і по всьому, а вже з весни... Найбільше гудили поза очі Озарича, котрий підкинув таку думку і сподіваючись на захист княжої залоги, не дуже й поспішали всі гуртом братися за роботу: хіба з десятків охочих совались щодня біля Лугових воріт.

І лише два дні назад, коли вже не на жарт заморозило, а частоколу так і не було, старотці, схаменувшись, зібралися у вічниці, натупали на Жиляту, той напустився на сотників, після чого рід гарячково кинувся палити вогонь, гріти землю, поглиблювати рів і зі старих вінців зводити зруб вежі, готувати з частоколу прясла нової стіни та заново підсипати вал. Зате Рибота, княжий посадник, і в ус не дув, знай, вигравав щодня на своєму огиреві, що аж лиснів на коропському ячмені, при зустрічі дратуючи Давила ледь не до сказу. До образи на князя додалось зачаєне бажання кровної мсти усієї його залози за удар мечем по голові, тижневе сидіння в порубі та дванадцять гривень вири "за зневагу княжого мужа". Тож простоявши всю ніч на стіні та мало не спопеливши своїм поглядом ненависний дитинець, чорний, мов осіння хмара, Давило поспішав на луг, аби хоч за роботою притлумити в собі ту невігойну злість, що поїдом їла його зболілу від явної несправедливості душу.

Минулої весни сінокіс Давиловій шостій сотні по жеребу знову випав біля Обижані, якраз перед Лисою горою – не надто й далеко від города. Тож, маючи нагоду, хотів до зими ще перевезти більшу частину сіна у свій двір – зимою на санях мороки більше. Звернувши біля броду одесну, Давило довгенько їхав уздовж протоки, доки не дістався сінокошу. Спинив підводу біля свого наполовину вже перевезеного стога й припнувши коня до вбитого ще минулого разу кілка, заходився вилами-двійчатками накладати сіно на воза.

Щось йому муляло... Таке відчуття було, що хтось за ним зорить. Він навіть кілька разів припиняв роботу та з подивом озирався навкруги, але жодної живої душі на вкритому інеєм лузі не бачив. І бір Лисої гори на протилежному березі напівзамерзлої

Обижані стомлено мовчав, темніючи своєю хвоєю з-під насунутої морозом срібної шапки. "Мариться... – вирішив Давило. – Скоро через цих княжих і куща боятимусь". Та все ж лапнув сокиру за поясом – чи на місці? – бо з морозами прийшла вовча година і коли хочеш зиму пережити, то гав ловити не слід.

Орогостя таки обжилася на Лисій горі. Та й де ж іще відьмі ліпше жити, як не тут? Шамрові потворники разом з охочими коропськими теслярами не тільки житло поставили для неї, але й горожу навколо звели – достатньо високу, щоб не боятись зимою вовків: вище Орогостиного зросту. Як не замете по груди, то сіроманцям можна й дулі з-за неї крутити – нате ось, викусіть!

Жила не сама. Коза козою і два десятки курей теж, але ще під минулу осінь притулилось до Орогості чорнооке дівча Купава з Оболоння. Сиротою стала і якимось так вийшло, що відьма угледіла її за Десною та з собою і покликала. Побачила в Купавиних очах щось таке, що схотілося отроча з собою взяти – проглядався в них Орогості хист до відання від Богів дарований, а ще хотілося мати коло себе живу людську душу: воно удвох і веселіше, і буде кому відання в спадок передати.

Купава мала би відьму й боятись, як боялись її коропці та оболонці, але натомість дивним чином відчула в ній приховане на самім споді Орогостиної душі недосяжне іншим тепло. І грілась ним, сирота, від минулої Покрови, коли відьма, зазирнувши в юні очі, поклала руку на худеньке дівоче плече і владно мовила: "Ходімо. Зі мною житимеш."

Хоча й не мала Купава Волхитчиної краси і норів мала тихий, сумирний, а все одно дуже вже нагадувала Орогості рідну доньку, що подалась від рідного житла за судженням своїм, без жодних роздумів покинувши матер чекати неминучої навіть для відьом безсилої старості та самотньої смерті. Думки про Волхитку не виходили Орогості з голови й тривожили її постійно аж до останньої чверті квітня, а коли однієї безсонної ночі зійшло на неї дивне умиротворення, відьма зрозуміла, що донька її вже не потребує матеріної турботи і що більше вони на цьому світі не побачаться.

Прокинувшись наступного ранку, посадила Купаву навпроти себе й дивлячись прямо в її чорні очі, сказала: "Слухай мене уважно. Запам'ятовуй, що казатиму." Відтоді й почався для сироти-отроковиці відьомський наук. Спільне їхнє життя тяглося собі тихо-мирно аж до минулого ранку, коли від Десни почувся раптом кінський тупіт і над горожею виткнулись голови двох комонних.

– Гей, бабо! – не вітаючись, гаркнув один з вершників. – Ходи сюди. Та борзо, коли не хочеш нагая мого скуштувати!

Орогостя однак підійшла неквапом, звела на комонних очі – обидва під тим поглядом відьми зацікавили й сиділи, не в змозі навіть рукою ворухнути. Вона ж стояла, скрививши в посмішці свої тонкі вуста, потім прорекла:

– Що треба, мужі?

Комонних трохи попустило, один навіть головою мотнув, наче кінь, дивуючись, певно, тому, що з ним сталося.

– Ми вої княжі. Заблукали. Вкажи нам путь на полудень – чи є він тут?

- Якого князя? - Орогостині очі протинали наскрізь обох. - Володимира Святославича?

Вої презирнулися й один буркнув:

- Ні, не його. Є на Русі й інші князі...

- Одна звідси путь на полудень. Через отой брід і ще дві протоки залога княжа стоїть. Вона вам шлях покаже. Та там міст уже, певно, на березі... - махнула рукою.

Знову вершники поглянули один на одного і той, що питав, ледь кивнув Орогості, а за тим обоє зникли за горожею - тупіт копит все віддалявся.

А вийшовши перед полуднем за свій двір, помітила відьма, що неподалік у лісі, ближче до Десни, никає поміж сосен чимало люду - усі в броні й схоже на те, що стан там у них буде: застукали сокири, димок почав витися, од лугу деякі несли вже оберемки сіна.

До Орогостиного двору більше ніхто й не навідувався: певно, зрозуміли, що то за жона живе самотою на вкритім бором узвишші серед луку. Коли Орогостя, переночувавши, побачила, що чужинці не поспішають зніматися з місця нічлігу, то гукнула до себе Купаву:

- А йди-но сюди, дитино... Підеш зараз хутенько до Коропа. Коли мосту вже немає - кричи. Повідаєш про сих ось. Хай знають.

І вже навздогін додала:

- Дивись, щоб не помітили. На кладці обережно - не послизнився!

Купава, скрадаючись, тінню промайнула поміж сосен, спустилась до броду, перебігла по кладці вузьеньку та мілку в цьому місці Обижань і полопотіла обмерзлим лугом, що аж мінився самоцвітами в променях вранішнього старіючого Ладу.

Інгвар Мстиславич присів біля отця, котрий напівлежачи на сіні, даремно силився розжувати рештками пожовклих зубів шматок в'яленої веприни, з гіркотою відмітив про себе, як здав за останні літа колись могутній тілом світлий князь і з напускною бадьорістю в голосі почав:

- Добру новину маю, отче!

Подіяло, бо Местиша навіть жувати перестав і здивовано піднявши брови, зиркнув на сина: мовляв, а що, на сьому світі ще й такі дива бувають?!

- Отам за протокою отроки мерта взяли, по сіно підводою приїхав. І знаєш, що він мені сказав?

Местиша знову зобразив на лиці своєму мовчазне здивування: хіба ж він віщий[610]?

- Що за півтори версти звідси Короп! Отой Короп, котрий ми тоді ледь не спалили та робичич не дав!

- Шо ж у тім доброго? - насупившись, прошамкав старий і мимохіть скривився, немов у нього й зуби заболіли від лихої згадки.

- А те, - з торжеством виголосив Інгвар, - що мерт мене впізнав і сам просив, аби спалили ми кубло робичича.

Местиша блимнув очима з-під густих брів, з трудом проковтнув сьак-так пережовану

в'яленину й буркнув:

- Кубло? Паштка...

- Яка пастка, отче?! Мерт повідав, що з волі робичича люде дитинець йому й городок звели, залога там невелика - лише десяток княжих гриднів та три десятки ятви з Судови. Хоробрим нарік, безбожник! А людям, рече мерт, те все впоперек горла стало. Сам просив: спаліть, поквитайтеся і нами княжте!

Останні слова подіяли на Местишу, як чар-зілля на уношу - він навіть сів і плечі розправив.

- "Княжте", рече?

- Еге ж! - ще більше збадьорився Інгвар. - Подумай, отче: зима на носі. А тут усе в руку йде. Бо в тім Хороб... Хоробрі нині й воріт немає, розметали, щоб нові звести, а тут мороз! Зглянувся Господь над нуждою нашою! - ревно захрестився Мстиславич: - Випробовував, чи сильні ми у вірі.

- Боже, поможи! - звівся на рівні старий. - Токмо позорити спершу треба: чи так воно?

- Зараз же пошлю! - зрадів переміні настрою отця Інгвар.

Хіба звідає той, хто не має власного притулку, радість від повернення додому? Стільки літ по світу тинявся, перебачив, здавалось, чи й не половину його, пізнав тривалу нужду й короткі миті насолоди, відав смак дивного чужого корму й заморського питва, гадав, що вже ніщо не здатне тебе розчулити, аж раптом, коли живот твій, здавалося до самої смерті вже упокоївся в добрі та теплі, випадає тобі знову далека дорога й ночівля часом просто неба і прокорм абиякий, на скору руку, а ще душевна самота, коли дітей по голівці не погладиш, жоні лагідне слово не шепнеш і коли й відчуєш поряд тепло чийогось тіла, так то не жона твоя буде, а кінь вірний. І народиться тоді в серці твоєму смуток, жити почне там - довго, дуже довго і спасу від нього не буде іншого, як забутись в труді та й то лише до вечері, щонайбільше, до сну, чи то пак, до безсоння. Мріється тоді про одне лише - про власне повернення в рідне житло. Щоб побачити всіх живими-здоровими, з радісним усміхом на вустах, а далі й не мріється, бо вже одного того вистачає з лихвою, аби на мить забути свою журу-гризоту.

А коли настає та омріяна мить і ти домочадців своїх на ріднім порозі обіймеш - радість високою хвилею накриє тебе з головою, серце, завмерши, у небо злетить і звідти маленьким жайвором співатиме довго, до сну, і в сні також. Та лише назавтра, прокинувшись удома, ти тільки й спроможешся сповна насолодитись мало ким званою радістю від повернення: радістю мужа, що половину живота свого не знав притулку, отримав нарешті його, гідно оцінив тепло зведеного власними руками житла, не з власної волі мусив покинути, а ось тепер нарешті повернувся - надовго!

Сивер потягнувся смачно на ґанку нового терема, примружив проти вранішнього сонця очі й блаженно усміхнувся. Чотири тижні, як удома, та однак не віриться, що не треба вже нікуди їхати, що Біла Вежа - княжий городок у верхів'ї Остра - стоїть, зведений тобою, як городником, для ствердження великокняжої волі на мир і спокій у підвладних сіверських землях; що під тобою настил ґанку власного терема, нового

терема, зведеного, правда не тобою, а Новаком з друзями-древоділами, родовичами, котрих ти сам же й навчив ті житла ставити. Проте кожен, хто розмисел шанує, погодиться, що терем цей є прояв саме твого уміння. На цьому, коли помислити, весь наш світ стоїть: спершу в голові одного якогось умільця рождається зухвала, здавалось би, думка, нетутешня, неземна – з Прави, не інакше; згодом руки його те намислене перетворюючи в зроблене, думку переносять в Яв, себто в очевидне її проявляють. Був терем думкою, а став житлом: дива... А ще більше диво, що хитрець вміння своє іншим передати може – як річ: сокиру там, тесло чи долото. І вміння, світом погулявши, часом вертається до того, з кого почалось усе, тільки не вмінням уже, а явленою світові річчю. От як терем цей: Новак вміння в Сивера позичив, Сивер у Петра-Тихоти, а той ще в когось – тепер же стоїть терем, Сиверове вміння, оберенене Новаком у житло та й повернуте тому, з кого тут усе й почалося. Але ж і Петрів цей терем такожде, і ще якогось хитреця-древоделі, й не одного навіть! Хіба не диво?

– Ох, і мороз! – мов з-під землі виріс раптом Слинько. – Ще одна така ніч і Короп стане; нині тільки на стрижні й гуляє, а забережини вже дик сажнів по десять! Завтра вже моста не зрушимо... Про що Жилята думає?

Сивер тільки рукою махнув.

– Беріть сокири та до воріт ходімо. Чуєте, як галасують?

Лемент од Лугових воріт долинав аж до вічниці. Кількасот мужів не стільки діло робили, скільки лаялись – ладу не було. Жилята зі старотцями теж не пасли задніх у загальній лайці, а від воріт дитинця в супроводі чотирьох воїв їхав верхи Рибота – теж, ясна річ, не всидів у дитинці. "Жарко буде нині, – спохмурнів Сивер, – Яка ж се муха їх вкусила?"

Дійсно, ледь угледівши Сивера, хтось із натовпу тут же й заволав:

– Нехай Озарич з домочадцями своїми мерзлу землю тепер гризе! Призводень!!

Почути таке з натовпу родовичів... Зараз змовчиш – завтра з дрючками до двору прийдуть: гнати з домочадцями на мерзлу землю.

– Ану вийди, хто се рече! – залізо вчувалося в голосі Сивера.

Натовп замовк, тільки де-не-де глухо бурчали, але відкрито постати супроти княжого городника, та ще й Кологастового роду, бажаючих не було.

– Вірно мовив колись Шамро, що рід наш змілів! – почав дратуватися Сивер і голос його все міцнів. – Відколи се рід коропський роботи почав боятися, га?! Чи не тому, що прийшлих багато? Нанесло вас, мов мулу: свою землю покинули, тонкодухі лукавці, в чужій тільки користь шукаєте! Та тут роботи гуртом на три дні лишилось!

Ніхто не осмілювався заперечити, тільки Жилята з похмурим виглядом ступив два кроки вперед, до Сивера. Певно, мірився щось відповісти найпершому з Кологастового роду, та не встиг, бо проштовхнувшись крізь натовп, підійшло до старійшини якесь дівча, літами отроковиця ще, і вперившись в нього своїми великими чорними очима, почало щось ректи Жиляті.

Жодна жона чи дівка з Коропа не насмілилась би на таку зухвалість: мало того, що прийти непроханою туди, де мужі роду справу вершать, так ще й без дозволу до самого

старійшини звернутись! Жилята ошелешено дивився на прислану Орогостею Купаву.

- ... веліла передати тобі, що вчора на Лисій горі стали ратні люде, комонні; ночували, а далі йти не поспішають. Рекли, що якогось князя, тільки не сказали якого.

Рибота був уже поряд і хоча з коня за гамором не все Купавою сказане почув, але суть зрозумів і турбота враз поклала на його чоло дві важкі зморшки. Щось тривожно стало на душі: Плавучий міст вмерз у лід, городська стіна розібрана, а за півтори версти стан якихось комонних воїв! Чиї? Якого князя? Чернігівського Власта? Той ледве уношем став, сидить тихше води, нижче трави... Посадник Святославичів, чернігівський, як його, варяга того? Щоб він своїх послав - а за чим по такому морозу, на зиму дивлячись? Тихо ж, спокійно все...

Тоді хто тут вештається?!

Коли ти сотник княжої застави, відповідь перед князем за все несеш, що би не сталося. І все маєш знати, про все відати, що у волості твоїй діється. Якщо чогось не звідаєш, умить стаєш, мов той кіт, у міх посаджений, - не зчуєшся й коли "приголублять" тебе в тім мішку та прямо об мерзлу землю!

- Переніжичі, - обернувся до своїх сотник, - ну ж бо, ви тут луг ліпше всієї застави знаєте, борзо проскочте туди, - кивнув Рибота головою в бік Лисої гори, - знайте, чий там стан, чого хочуть у волості цій! Стережіться токмо!

Брати Переніжичі, сини коропського сотника Переніга, ті, що два літа ходили в охочих з Володимировою раттю на в'ятичів, потім з Вовчим Хвостом на Судову, а сього літа на радимичів, повернулись недавно до отнього порога й швидко знудившись удома, попросились до Риботи на заставу. Дурним би був новгородець, якби не взяв таких звитяжців! Узяв і не жалкував ні разу, бо досвідченими в ратнім ділі стали Переніжичі - якщо й поступалися в чім колишнім княжим гридням, то хіба в малому.

Брати хоча й були при мечях, та без броні, в одних свитках, а тому застереження сотника зайвим для них не здалося. Кивнувши на знак згоди головою, обидва вйокнули на коней і скоро копита вже глухо тупотіли по настилу вмерзаючого в лід мосту.

- Старійшино! - Рибота з висоти комонного вже дивився на Жиляту і голос сотника недобре дзвенів. - Пощо міст не на березі? Чия провина?! - питав так, ніби вперше побачив.

Жилята уперше пожалкував, що старійшиною обрали його. Ратаю з роменських чорноземів найлегше було впиратися на власній ниві, холопів своїх до труда спонукати, а вільних родовичів не запряжеш, віжками не огрієш і лайкою до труда не нагнеш... Самовдоволення від честі обрання старійшиною роду скінчилося з першими морозами, коли всіма з охотою розібрані вежа воріт зі стіною, самі собою так і не постали, бо та охота родовичів, особливо ж посадських, як швидко загорілась, так швидко й згасла. Хисту Жилятиного, як старійшини вистачило тільки на те, щоб робота на воротах хоч якось жевріла, а щоб горіти...

Те, що чужий, нехай і княжий сотник, почне його ось привселюдно гудити, було для Жилятиного самолюбства нестерпним, але й відверто виступити проти княжого мужа хоробрості не вистачало. Тож, аби не зронити в очах родовичів повагу до себе,

Жилята зважився напустити на себе безпечність.

- Чого боятись? - легковажно махнув десницею: - На небі листопад у повні ще. Розтане той льодок. Та вже коли таке діло... Ну ж бо... - пошукав когось очима й спинившись на старому Зимі, запопадливо мовив: - Нехай котрийсь десяток твоїх, Зимо, візьме жердини та пообламує той льодок. а ви, уноші, сходіть по ужища та моїми волами й витягнемо до полудня! Хіба то біда? Ворота - ото біда! - і красномовно поглянув на Сивера.

Сивер насупився: не очікував такої підступності від свого рядовича. "Знову крайнього з мене робите, - подумав, - доля моя така, чи що?" Так на душі гірко стало...

- Не моя затія була проти зими ворота розкидати, нові ставити, - вів далі хитрий старійшина. - Хіба я віче переконував, нібито ворота до морозів поновити, то все одно, що добрій жоні міру полотна наткати? - зиркнувши на Риботу, вів далі Жилята. - Я що? Віче так порішило...

Рибота, що з волі князя уже не просто сотником застави тут був, а, хай і на маленькому клапті сіверської землі, а все ж волостелином його, мимохіть зрадів. Хоча Жилята й не знав про давню сутичку між ним і Озаричем, та оцією хитрістю своєю немов до правиці посадника непомітно вклав шмат свинцю для вирішального удару.

"А що?! От і винуватець є. - Рибота в нетерплячці аж на сидлі засовався: - Я тепер тебе, городнику, до весни у порубі згною! Ніхто й не заступиться. І княжа гривна не допоможе." Він уже намірився вказати двом своїм на Озарича, аби тягли городника в дитинець, але по мосту знову залупотіли кінські копита й усі, хто міг бачити його крізь пролом, повернулися туди. Мчав лише один Переніжич і у всіх від лихого передчуття стисло серце.

... Коли Давила, що вже був стягнув рублем[\[611\]](#) складене на возі сіно й збирався рушати додому, скрутили та притягли до Местишиного стану на Лисій горі невідомі ратники, він одразу впізнав Інгвара, бо добре запам'ятав того варяга, що позаминулої осені на віче кликав коропців піддатись Мстиславові Свенельдичу. Хто скаже, як саме рождається в людській голові думка? Часом над чимось украй простим все літо голову ламаєш, а часом в одну тобі мить таке складне намислиш, що зроду не повірив, якби про те повідав хтось інший. Чи заради живота свого, чи від невігдойної образи на київського князя, але рятівна для Давила думка про помсту в одночасся прилетіла до нього, варто було Інгвара впізнати.

Про гідність забувши, впав у ноги молодого варяга й видав йому одразу ж, без жодного примусу, все про княжу заставу, городок новий, Хоробор, і про те, що рід коропський княжою волею невдоволений вельми. В останньому Давило був упевнений, як у самому собі, вважав лише, що родовичі просто бояться невдоволення своє виказувати, проте охоче проміняють ярмо Володимирове на Местишину владу. Вислухавши полоняника, Інгвар пішов кудись, стан згодом заворушився: так виглядало, що вхопились за Давилову пораду, не знехтували думкою коропського сотника, а на нього самого вже й уваги ніхто не звертав.

"От і добре, - зрадів Давило, - от і лад!" і потихеньку, потихеньку, переходячи від

одної сосни до іншої, поміж них і розчинився. Боявся, щоб не взяли його з собою, поводитим. Ховаючись у гушавині, дістався узлісся над Обижанню, спустився до води й попід кручею подався до броду, перебіг кладкою на лівий берег, примчав до покинутого воза – добре, що коли під'їхали до нього ті двоє варягів, устиг віжки за воза прив'язати – соловий і з місця не зрушив. Озираючись раз по раз назад, з надією, що може якось встигне дістатись рідного двору раніше, ніж почнеться варязький напад, рушив назад, до Коропа, чи то пак, тепер Хоробору княжого, клятого. З возом, на котрому ціла копиця вивершена, коня не поженеш, тож мусив з острахом, постійно озираючись, кроком плентатись поряд з конем, а в самого зі страху й ноги трусились, наче шкідливим дітиськом був, а не мужем, що не раз у бувальцях бував.

Коли дістався пересохлого річища Виті[612] та обережно перетнув той видолинок, побачив попереду за вербами двох комонних, що на рисях швидко наближались до нього. "Княжі..." – по конях здогадався Давило та не встиг він навіть розгледіти вершників, як і ззаду почувся тупіт копит. Давило і голову в плечі ввібгав – що нині буде!

Переніжичі, побачивши попереду двох чужих комонників, хутко майнули мимо Давила, навіть уваги на нього не звернули й на березі пересохлого рівчака рвучко спинили коней. Помітивши їх, на протилежнім березі так само спинилися чужинці.

– Хто будете? – стримано, проте владно спитав старший Переніжич, Білокур.

– А ви хто, щоб питати? – не злякались на тім березі.

– Дозорці застави великого князя Володимира Святославича.

Чужі недовго й мовчали. Про щось пошептавшись, нахабно поцікавились:

– Так се ви там заради гостей стіну розібрали? – і зареготали.

Переніжичі стерпіти таке не змогли.

– Ти в мене зараз порегочеш... – з погрозою процідив крізь зуби Білокур і тронувши коня, потягнув з піхов меча.

Але невідомі не змовляючись, розвернули коней і без особливого поспіху рушили назад. А за бродом, на краю Лисої гори почали з'являться раптом комонні – десяток, другий... леле! – там сотня, більше!

– Лобане, скачи до Риботи, – наказав Білокур, – а я тут позорю за ними з кущів. Се Местишині, не інакше – бачив, як обносились? Скажи там, нехай до приступу готуються. Ич, де виліз, бирюк.

Лобан, хоча й переживав за брата, проте мовчки розвернув коня і з місця зірвавши його вчвал, помчав до Хоробора – пронісся мимо Давила, мовби то пусте місце було, а не один з ліпших мужів роду.

– Ну?! – нетерпляче гукнув до Лобана Рибота, ледь той опустив здибленого коня.

– Мислимо з братом так, що Местиша знову об'явився,.

– "Мислимо"... – передражнив новгородець. – А пощо так?

– З-за Десни прийшли, більше нізвідки їм тут взятись. – приховав незаслужену образу Лобан: – Одій у них несвіжа.

– Зблизька бачили? – поцікавився сотник.

- Як тебе. Словом перекинулисьь.

- І що вони рекли?!

- Назватись не схотіли, - Лобан погладив коневі шию, аби заспокоїти огира, - токмо відають вони, що пролом у стіні маємо. Про гостини натякали.

Родовичі загули, Жията обмер. Рибота скрипнув зубами й з відкритою ненавистю глянув на Озарича.

Сивер погляд не відвів. "Може в стіні ти і вой, - він оцінює, мовби вперше бачив княжого посадника, розглядав Риботу, - а так, щоб у полі та наодинці... Що, коліна дрижать?" - зневажлива посмішка торкнула губи городника.

- Кого так злякався, посадниче? - Сивер розумів, що втрачати йому немає чого. - Местишу? Який з нього варяг та ще й витязь, ми вже бачили. У тебе чотири десятки воїв, гридні княжі. Стань перед мостом - він і піде звідси.

- Вказувати мені смієш... ?! - Рибота хотів додати зневажливе "смерд", але стримався. Зайшов з іншого боку:

- Тебе в поруб та розпеченим залізом допитати: чи не з Местишею кови намислив - стіну розламати?!

Перебрав посадник міру. Кілька десятків присутніх мужів, дарма, що зовсім недавно були невдоволені Сивером, тепер обурено загули, а Педаш, розсунувши широчезними плечима натовп, не побоявся вийти вперед.

- Ти, посаднику, що се речеш?! Та я за Сивера Жаданича ось десницю свою віддам! - і підняв догори дебели лапу кожум'яки.

- Вірно!! Педаш правду рече! - загорлали з усіх боків і Рибота зрозумів, що взяти цього ненависного городника ось прямо зараз не вийде.

Тим часом Сивер, зиркнувши випадково на луг, що відкривався в проломі стіни, побачив удалині вершника, котрий щодуху мчав до города. Він одразу все зрозумів.

- Доки ми сваритись будемо? - вказав рукою на вершника: - Зараз Местишині варяги сюди прийдуть, вони помирять. Чи так і стоятимете, родовичі, мов укопані?! До зброї! - і бігом подався до свого житла.

Натовп розвіявся, а за мить уже й біла бемкали на всю округу.

Сивер вискочив з терема в обладунках і з топорами, буркнув на подвір'ї щось заспокійливе Вишні, а опинившись за ворітьми, побачив натовп оружних городян, що за звичкою збирались біля вічниці замість мчати щодуху до пролomu, плюнув з досади, бо може один лише й розумів, що доля города вирішуватись мала не тут, а біля Лугових воріт.

Авжеж! Біля пролomu хіба три десятки родовичів, з тих, що поряд жили, безпорадно роззирались на всі боки, не розуміючи, що їм діяти: боронити пролом, чи йти на віче, а може ховатись за стінами княжого городка? Та ворота до нього були зачинені, а Рибота вже стояв на стіні дитинця й напружено вглядався туди, де вишла вдалині темно-зелена соснова шапка Лисої гори. Сивер теж кинув оком на луг і вдалині угледів темну зміюку комонних, що майже вся вже виповзла зі вкритого лісом узвишся, а голова її ховалась за майже голими вербами коло пересохлого річища Виті

- спробуй, полічи, скільки тих супостатів! І на тлі цієї загрози за кількадесят сажнів від плавучого мосту до города повільно та мирно сунула собі лугом чиясь підвода з сіном.

Не було часу бігти самому до вічниці, тому гукнув старому Зимі:

- Та пошли ж когось до старотців: вони що там, Местишу хлібом-сіллю стрічати хочуть?!

Що діється з людьми, коли не власна, а чужа воля, хоча б і в малому, судить як їм жити! Дивним чином людей опановує тоді дух рабства і покори, бо здається їм, що вже не самі вони вирішують власну долю, а відтак сподіваються лише на того, хто тую ж волю їм і врізав. Хтозна, чи то воля є такою нестерпно важкою ношею, що більшість майже радо нею поступається, чи просто лінивий рабський дух, раз увійшовши в людську сутність, прагне потім ліпше бездумно скніти при самім денці живота свого, аніж жити повним, через край, життям посеред борні Добра і Зла, коли вранці не відатимеш, що тебе чекає по обіді - може примхлива Доля знічев'я візьме та й вихлюпне з цеберка людське життя, як занесений вітром опалий лист.

Розпач ось-ось мав охопити Сивера. Местинині комонні й оком не змигнеш, як будуть тут, а Рибота, сотник застави княжої, в ус не дме: чи за один лише княжий городок печеться, чи за дитинець його, чи за новий терем свій... Або ж просто жодної надії на своїх ятвягів не має... Мусив би городян очолити, так ні, сам зачинився... Жилията, старійшина, у ратнім ділі геть безтолковий - на княжу заставу покладається. Марно...

І виходило, що Кологастів рід в одну мить став беззахисним, наче черепаха без панциря. Ще раз поглянув на міст, на підводу з сіном. Думка майнула: "Години своєї чекав... Так ось вона. "

- Є охочі зі мною туди? - і брадвою вказав на міст.

З натовпу посунуло десятків півтора, зі списками: третина - уноші його, котрих ратному ділу навчав, Слинько з Губарем. З мужів тільки Педаш примітний, городський воевода кулачних боїв.

- Стрільців треба!

Білан із синами вийшов, луки при них, як завжди.

- Зимо, всіх, хто прийде, став тут у стіну! Губаре, вогонь мені принеси! Борзо! - і бігом подався узвозом до мосту: "Швидше! Встигнути б..."

Підвода вже в'їхала на міст, Сивер упізнав Давила й підлетівши, перехопив віжки.

- Стій! - обернувшись до своїх, гукнув: - Скидайте сіно! Педаше, за мною!

Вже зміюка комонних за півверсти показала свою голову, а двоє дозорців їхніх - лише за перестріл від мосту. Швидше! Швидше!

Між береговими устоями й самим мостом два аршини з'єднувального переходу - покладена на лежні дубова тесина, прибита до них сосновими тиблями*.

- Зривайте! - і засовуючи лезо брадви між тесиною та лежнем, заходився підривати настил переходу. Педашеві пояснювати щось не треба, зрозумів усе й сам узявся до роботи - якраз по ньому: така сила! Підбігли решта, Сивер віддав комусь брадву - мав ще й інші турботи:

- Воза сюди! - заволав, коли роззирнувся навкруги. - І сіна!!

В Местишиній душі мішались захват з острахом: невже?! Невже повезло і онде - дарунок Долі? Одне зусилля й кінець поневірянь, і не треба вже проситись до печенігів, мерзнути на кістку в холоднім степу, а буде свій терем, піч, тепла ложниця і стравниця зі слугами. Аж страшно помислити, що не звершиться задум, бо ... Страшно помислити!

Інгвара, навпаки, аж підмивало кинутись вперед. Отець лише стримував: хитрий старий лис. Аж надто хитрий, надміру обережний. Тут діяти треба швидко - мов сніг на голову. І так з тими дозорцями втратили можливість раптово напасти. Вже видно за протокою стару сіру стіну, правіше нову, значно світлішу, а між ними зяє прогалина - не збрехав той смерд! До города півверсти хіба що, два перестріли. Видно - готуються, бо видно людей під стіною, біля пролому. А де міст через протоку, там з десятків чи два смердів теж вовтузяться, міст хочуть по течії розвернути чи що?

- Так лід же, - не втримавшись, сам до себе усміхнувся Інгвар, - пізно схаменулись.

І раптом помітив два дими: один перед мостом, інший на його середині. Бач, не дурні там! Не слухаючи вже отця, розуміючи, що коли загориться міст, то все замислене прахом піде, перехопив десницею зручніше свого списа з дідовим яловцем, звівся на стременах і обернувшись до отроків, гукнув так, що й за протокою, певно, почули:

- Дружино-о! Списи до бою! Вперед!

Загула під копитами мерзла земля: дві сотні наче вихор понеслися до мосту і Местиша, з'їхавши на праве узбіччя, замилювався сином, що по дузі віддалявся від нього на чолі дружини - синє княже корзно майоріло, мов стяг, а промені сонця зблискували часом то на шоломі, то на вістрі його списа. Витязь!Справжній варяг!

Що для комонного та ще вчвал два перестріли здолати? Навіть ті стріли, що згори, неприцільно сипонули на Інгварову дружину, мало шкоди завдали. Мить якась і вже міст - тридцять сажнів до нього.., двадцять.., десять... Перед самим мостом лежить перекинутий догори колесами віз, розкидане за ним сіно більше димить, аніж горить і крізь той дим видно, що на мосту з десятків оружних стали подвійною стіною, списи виставили, а десть там далі за ними знову ціла копиця сіна, що вже зайнялося - швидше!

Зараз... Один з оборонців шаснув з-за воза до стіни, Інгвар коліними щосили дав коневі посил, той наче птах перелетів через віз, передні копита його опустились на притрушений палаючим сіном настил мостового переходу... Твердь настилу раптово розчахнулась під огирем, той з переляканим іржанням провалився кудись униз, а його вершник, перелетівши через коневу шию, зо всього розгону гепнувся на міст прямо під ноги оборонців. За очільником чи не з десятків інших так само попадали хто на міст, хто в крижану воду, ламаючи коням ноги, а собі шиї. Дві сотні комонних у давці й гвалті скупчились перед мостом: напад захлинувся.

... Сивер поставив свою маленьку стіну за три сажні від початку мосту на всю його ширину: шестеро в ряд і позаду стільки ж, а вже за ними троє стрільців. Свитку зняв, улюблений чекан запхнув за пояс, в руках одна лиш брадва з широким, мало не в дві

четверті лезом – в стіні двома топорами не помашеш. Перший ряд стояв зі списами, тільки Педаш пліч-о-пліч з Сивером і теж зі своєю сокирою.

Вони ледве встигли стати в стіну, а Местишині вже мчали, набираючи розгін. Сивер був спокійним; все, що міг, зробив і зробив добре: Давилів віз перевернули даремно – аби вся увага вершників на ньому була, а не на розламаному настилі переходу, що був сьак-так прикритий уламками його тесу та притрушений сіном.

Местишині мчали, а сіно ніяк не хотіло розгорятися й уноша Живко, що минулого літа Сиверів ратний наук переймав, зігнувшись у три погібелі роздмухував і роздмухував полум'я, дарма, що Білан із синами вже сипав на далеких ще комонників своїми стрілами.

– Живко, назад!

Той чкурнув, пригинаючись, до своїх, а прямо за ним перший комонний у княжім корзні, перемайнувши конем через віз, втрапив у влаштовану пастку і так хряснувся з розгону на міст, що підлетів Сиверові мало не під ноги. І онук світлого князя Свейнальда, молодий та завзятий Інгвар Мстиславич не встиг навіть прийти до тями після падіння, як скошене широке лезо болгарської брадви, з розмаху опустившись на його спину, одним махом розітнуло хребці, ребра та м'яку плоть княжого сина – навіть кольчуга не встояла супроти страшного Сиверового удару: Інгвар так і не взнав, що живота його полишив той самий сувир, в котрого два літа назад з іншого боку цього ж города питав він: "Ти хто? Варяг?"

Ще ніхто з Местишиних отроків навіть оговтатись не встиг, а на мосту вже лежало півдесятка зарубаних – з тих, що втрапили в по-дитячому простеньку пастку Сивера. Смерть почала свої одвічні криваві жнива і з лісу вже поспішала до мосту пара круків-провидців.

Яким би нікчемним воєводою не був Местиша, а все ж дружина його мала власну й честь, і гідність, сотниками в ній були ще ті, хто пам'ятав не лише Вручій[613], але й Подунав'я, і Доростол. Змиритися з тим, що якийсь десяток простолюдинів, нехай і стоїть на їх чолі отой довгань, чисто тобі викапаний варяг, здатен так просто перепинити двом сотням воїв дорогу до теплої та ситої зимівлі, вони не могли. Не могли отак просто піти, відступити, полишивши на полі брані своїх загиблих, а головне – тіло молодого князя. Спішившись, вони поперли на міст.

Хіба оповіси словами не двобій, а страшну січу, жнива Смерті, коли кілька десятків людей прагнуть будь-що вбити свого суперника, коли ніхто не знає звідки, від кого та в яку мить отримає смертельний удар сокири, списа чи меча, що одним махом розітне хиренну проти заліза людську плоть? Хіба здатен простолюдин встояти в брані супроти княжого дружинника, що з отрочих літ мав щоденний ратний наук від старших? Педаш, попри всю свою велетенську силу, поліг одним із перших, Сиверова стіна під ударами варягів розтанула, як винесений з льодовника на липневе сонце уламок старого льоду і в руках Озарича вже мигтіли два топори – не було кому заважати, бо й Білан з синами, ставши у стіну на місце полеглих, протримався недовго – скосила Смерть старого ловця.

В якусь мить, розвернувшись після навскісного удару своєї бравди, Сивер кинув оком назад і краєчком його побачив, що сіно зробило свою справу – хоча й перегоріло само, але вже й міст палав, а на березі за ним поставала щільна стіна родовичів – від города бігли нові й нові захисники. Діло було зроблено.

Щось здійснювалося в його душі, щось таке – один лиш раз і було за життя: тоді, під Доростолом, коли мав з топором стрибнути прямо ромеям на голови – е-е-х!!! Немов крила вирости за спиною і сила його подесятерилася: забризканий чужою кров'ю з голови до ніг, пішов у своїм страшнім танку вперед, знаючи, що ось... ось зараз...

... З розвороту вдарив чеканом по чужому щиту, маючи намір добити ворога бравдою, але не втримав чомусь рівновагу і падаючи, з подивом побачив перед очима відсічений чужим мечем власний п'яст шуйці з затиснутим у ньому чеканом, а наступної миті перед очима сяйнула блискавиця і розколовши навпіл світ, кинула Сивера на купу тіл.

... Встати... Будь-що встати... Він напружився що було сил – так, як ще ніколи в житті... і раптом – диво! – це вдалося йому: не просто встав, а шугнув у висоту, налякавши пару круків-мудреців, що чаром якимось здатні відчуті присутність невидимої людської душі, з подивом дивився тепер на побоїще внизу під собою, на полеглих уношів своїх і на власне непорушне тіло, на палаючий плавучий міст і родовичів на лівім березі навпроти нього – стояли щільною, в п'ять рядів, як вчили предки, непохитною стіною: таку жоден супостат не здолає! Не було ні страху, ні смутку, один лиш подив від легкості та нічим не обмеженої волі. Бачилось усе чітко та ясно: ген стоїть на городській стіні навпроти мосту його Вишня з дітворою, зі страхом та тривогою вдивляється туди, де щойно був на землі він сам. Та їхня тривога не зачепила Сивера; був він спокійний і впевнений, що небезпека для рідних минула. Він так скучив останніми літами за лугом, Десною і лісом, що вже не переймаючись нічим та відчуючи себе легшим і вільнішим від птаха, гайнув на ті простори, лише тепер починаючи розуміти, що то воно є – справжня, не земна, воля!

Рибота зі стіни бачив усе, що відбувалось на плавучім мосту. Коли зрозумів, що намірився чинити Сивер, мов у отрока якогось запалали від сорому вуха. Здавалося, що весь світ бачить той сором княжого мужа. Знову, втретє вже, зганьбив його старий довготелесий городник. Зганьбив тим, що слова Риботи про кови з Местишею звичайним наклепом були, що не залога княжа на перепоні у ковника Местиші стала, а звичайні смерди. Потім місце сорому заступила заздрість воїна – що цей городник ліпше нього, княжого сотника, на ратнім ділі знається і з півтора десятками простолюду не побоявся супроти двох сотень варягів стати – що би Володимир Святославич сказав, якби взнав?!

А потім був неочікуваний ним самим захват – від того, як просто Озарич ратною хитрістю своєю пошив у дурні татя Местишу і як зумів учинити те, що мав би, але не вчинив, княжий сотник, волостелин Рибота, як поліг витязь Сивер зо всіма своїми воями – у доблесті й славі на очах власного роду!

Рід стояв стіною, хоча палаюча середина мосту була надійною перепорою для

нападників. Не всі за полум'ям і димом бачили смерть оборонців – їм переповідали з лівого та правого крила. Стіна стояла нерушимо навіть коли побачили, як, забравши своїх полеглих, подався Местиша геть. Якби не напівзамерзла протока й не палаючий міст, кинулись би на тих варягів і помстились за смерть своїх – такий дух панував серед мужів роду: смерть сміливців змусила Кологастових нащадків згадати про напівзабуту гідність вільних людей.

– Такого мужа рід втратив... – хитав головою Будай. – Що витязь, що древоделя... був.

– Хоч і вклонявся грецькому богові, а покон рідний шанував, – додав хтось із другого ряду.

– Двічі Короп рятував, – обернувся до того Новак, – двічі, люде! От кого старійшиною треба було. І Сивер Жаданич живим був би, і город клопотів не мав би. Так ні... жита, бач, вам схотілося.

Гомоніли стиха, перемовляючись між собою, в сотнях – все про одне й те ж. Так часом буває, що якась подія єднає людей у думці ліпше наймудрішого мужа. Було би та єдність думки завжди, то роди й горя би не знали...

Давило, стоячи в стіні разом зі своєю сотнею не знав радіти йому, що зрада не відкрилась чи й надалі боятись? Одне лише добре відав: доведеться тепер з цим жити – хтозна чи зі страхом, та вже точно з докором совісті, що через нього півтора десятки родовичів полягло.

– ... Нам з Губарем замість отця був. – чув Давило позаду себе голос Сиверового закупа, Слинька. – Коли й поров, траплялось, то за діло. Він мене навмисно за вогнем послав і велів позаду них міст палити: пожалів, бо ж тільки минулого місяця злюб з Явлиною узяв. А Губар, брат мій, там, з ним лежить.

Якби не той клятий київський князь! Якби не та ненависть до всього княжого, він би, Давило, теж радо прийняв смерть ще там, коло Обижані, але нізачо не зрадив би рід, що колись дав йому притулок і захист. Бо відомо, що помирати легше на очах у роду свого, ніж у невідомості, коли ніхто не зможе оповісти іншим про явлену мужність твою. Ну, вбили... А як, а чому, а чи гідно ти тримався, дивлячись в очниці Кульгавої?! Ото ж то й воно... А перед родом хто хочеш зможе...

Жилята, не розуміючи де ж він, як старійшина, має бути під час січі, тинявся перед стіною від одного крила до іншого. Бачив, що пришлеці подалися вже геть і полегшено зітхнув: наче важку ношу з пліч скинув. Думав, що спати цієї ночі не доведеться в городі нікому: кістками слід лягти, а ворота й стіну поставити до ночі завтрашнього дня. Бо Озарича вже немає. А позавтраму й тризна має бути. "Се ж треба, – думкою вертався до загиблих – себе у жертву..." І боявся сягнути розмислом далі: а чи зміг би сам отак?

"Мусимо звитязцям належну шану віддати. – переконував сам себе: – А як інакше – ганьба ж буде!" І помислом сягав наступного дня, вже міркуючи, як багато всього слід зробити: й ворота зі стіною, і для загиблих клади готувати – се ж скільки лісу потрібно! А ще ж і страву на тризну. Ой-ой-ой!! Важко бути старійшиною, все на тобі, все на

тобі...

Рибота бачив зі стіни, як забравши своїх полеглих, подалися геть Местишині отроки. А оскільки вже достеменно знав деснянський луг, то розумів, що клятий Местиша опинився неначе в мішку – куди б не ткнувся, скрізь вода: і вплав не переберешся, бо не літо, й по льоду не перейдеш, бо не зима. І це був неабиякий клопіт сотника княжої застави, бо хоча й згорів верхній, надводний настил плавучого мосту, а все ж по ньому, варто татові повернутись назад та спішитись, дістатися пролому в стіні буде зовсім легко.

Та відійшовши до Виті, Местиша, певно, побачив ледь помітну колію, що вела до броду через Короп і вислав туди дозорців. Видно було, як ті хутко вернулися назад і ось уже комонний загін ворохобників подався до броду. "Дяка Богом! – ураз повеселів Рибота: – Нехай ідуть звідсіля та й не вертаються."

І полишивши двох ятвягів пильнувати за лугом, почав спускатися зі стіни з єдиною думкою віддати належну шану полеглому княжому городникові Сиверу. Хвала Перунові, вирішилось усе якнайкраще: не довелося ані в поруб його кидати, ані нової ганьби для себе чекати. Ненависть сама собою покинула Риботину душу, натомість дивним чином розквітло в ній одне лиш бажання: возвеличити колись таємного ворога свого, а тепер – полеглого витязя, улюбленця Долі: про таку от смерть кожен вой мріє, та лише одиницям вона дістається! Слід би Озарича схоронити так, як хоронить княжих витязів сам Володимир Святославич. Бо мужеві на цьому світі більшої честі годі й бажати.

"Ти дивись, увесь рід зібрався. І Сохачеве, й Жорновки, й Оболонь. Коли Видуту хоронили, і то стільки не було. Дивні ми, люде. Доки живе хтось, не цінуємо; загине – ех, такий муж був... Бач, лодію яку зробили: і Кологастові не соромно було би.

Дякую тобі, Доле-суденице моя: була ти до мене ласкавою навіть коли я скаржився часом на тебе, берегла в чужих краях, дала мені життя довге, двох синів і смерть мужню. Правду рекли люде: для мужа смерть ліпа і красна у січі, а коли ще й на очах всього роду – то вже від тебе, Доле, нагорода мені.

Поплач, Вишне, поплач. Так і не навчилась голосити, лебідко моя. Нічого. Всі сльози сьогодні до дна виплач, а завтра берись до діла – господарство, троє дітей: коли там плакати? Не обійняв тебе у дворі – хто ж відав... Ти вийди вночі при зорях – я моргну звідти. Знатимеш, у якій стороні. Серце не обдурить. Діди осінні скоро; в гості прийду. Там, дивись, Різдво, Великдень. Спатимеш, а я у ві сні обійму, лагідно так, – ти відчуєш. Плач, Вишне. Доля така жіноча – за нами плакати. Мужеві в січі легше. Раз! – і все.

Бач, не пожалів рід дерева – добра клада: і кісток не лишиться. Топори мої при мені, броня, шолом... Нічого не забули. Уже й крада димить. Ну, що Шамро? – ти чи не першим був, кого я з роду побачив, а тепер ось останнім проводиш мене, волше. Птаха привів. Ти мені тут добре послужив, Пташе, послужи і там, коню мій вірний.

Хто б отсе сказав мені за життя, що можна серед вогню бути й не горіти... Чую, ніщо вже не тримає мене тут. Кого ж Там побачу – Єзуса? Рода? Ну ж бо. Пі-шо-о-ов!"

Епілог.

"В лѣто 6504 (996) ...придоша Печенѣзѣ к Василеву, и Володимѣрь с малою дружиною изыйде противу имъ, и съступившимся имъ, не могъ Володимѣрь стѣрь пѣти противу, подбѣгъ ста подъ мостомъ, и одва укрыся отъ противныхъ."

Чи багатом мужам на цьому світі вдалося сягнути тих висот життя, коли вже нема про що просити Бога? Бо все, що ти хотів отримати й навіть більше того – отримав сповна й без міри, і не в старості навіть, коли все те вже не тішить ані тіло твоє, ані душу, лише безмірно їх обтяжує, а в самому розквіті сил, коли отриманим впиваєшся, як найліпшим медом і ширяєш потім у височині вище орлів та соколів з відчуттям своєї величі й сили, безборонності бажань та відсутності жодних перепон для звершення власної волі – усвідомлення цього кружить голову, як жодне з відомих людям питво.

Землі упокорені. Міцною перепоною для кочовиків постають порубіжні княжі городки й застави. Печенізький хан Куря вбитий і мста за отця Святослава звершена, племінник його, молодий Кучуг увірував з ордою своєю в Христа й не ратиться більше з Руссю, тим самим іншим печенізьким ханам даючи приклад мирного співіснування. А вісім літ назад ним, Володимиром, взята в жони ромейська царівна Анна Порфірогеніта. Породичався з самими василевсами ромеїв, став із ними врівень, увірувавши в Христа й Русь охрестивши, нове ім'я отримав – Василій, що значить "Царственный" і живе, як царі ромеїв, в кам'яних покоях, по праву вдягає на голову золотий вінець василевса, носить дивітиссій[614] та багряні чоботи й возсідає на позолоченім троні. Жона з Багрянородних переважила собою шість попередніх княгинь та вісім сотень наложниць: заради злюбу з царівною мусив розв'язатися з усіма ними й наложниць позбувся, навіть обителі їхні розметали древоделі, поставивши натомість Божі храми.

Десь на третє, здається, літо після хрещення, коли виходив із Анною та старшою дружиною після молебня з Іллінської церкви, припав раптом до ніг його старець і шамкаючи беззубим ротом та цілючи золотом шитий край Володимирового дивітиссія, почав у сльозах молити, аби дозволив йому великий князь, василевс Володимир Святославич жити на Русі та лягти в землю коло рідних могил. Далеко не одразу впізнав він у старому дідові свого давнього ворога Местишу Свенельдича. Жорстоко пройшлася по світлому князеві примхлива доля: плішивий, згорблений, беззубий і, вочевидь, не лише без шеляга за душею, а ще й самотній. Чи ж є на світі більше торжество, ніж явити милість до ворога, що молить тебе про таку малість? Дозволив і навіть Саков знову дав на кормління – бери, вражий сину, бери і до смерті пам'ятай про милість "робичича": хто ти тепер і хто він – співстав. Про що ще можна Бога просити?

Одинадцять синів і дві дочки: більше, ніж у всіх князів, разом узятих, що на Русі були до нього. Для отця вони надія, що опорою стануть, для землі Руської – тягар: княжим дітям усього треба сповна і хоч належне дати їм непросто буде, зате надія є, що не чужі владарюватимуть у отчині та дідизні, головне – аби не було поміж них розбрату, котори. А Руська земля, як ніяка інша, багатствами своїми вельми рясна – треба тільки вміти лад їй дати й суд княжий, справедливий.

Навіть окраїнні землі прийняли владу князя-робичича й очі тим йому вже ніхто не коле. Вже й "кодло" Гори не помишляє про іншого князя для себе та Русі. Дружина любить свого вождя – життя готова за нього віддати. Золото й срібло, дорогий посуд, самоцвіти й паволоки широким потоком пливають тепер у скотницю Володимира Святославича, коштовної зброї й табунів ліпших коней вистачить у нього на цілу рать.

Милостива доля дарувала все це йому в тридесять літ і опісля того вже восьме літо Володимирові Святославичу немає рівних серед смертних від моря Руського й до моря Студеного[615], від землі франків і до Ра-ріки. Про що іще просити Бога?

Здавна київські великі князі мали свої городки поза Горою: щоб було де відпочити на самоті, поза невсипущим пильним оком "кодла". Вишгород, Білгород, Берестове були й до Володимира, але одразу після свого хрещення велів поставити ще й Василів – порубіжний новий город на правім березі Стугни, де київські князі лови завжди діяли – щоб разом із іншими такими ж: Тумашем, Треподем та Торчеськом був перепорою для орд немирних печенігів, котрі чи не кожного літа, нещадно шарпаючи землі полян, намагались дістатися стольного Києва. Коли ріка Рось та город Родень на ній були першим рубежем оборони руського Правобережжя від кочовиків, то городи по Стугні – другим.

Василів Володимирові одразу ж полюбився. Іменем його новим наречений і від Києва далеко – за двадцять верст: тут завжди можна було сховатись не тільки від Гори, але й від грецьких пресвітерів та Анни, що всіма силами намагались блюсти праведність та боголюбивість князя. Хіба ті греки зрозуміють хоч колись пориви й сум'яття Володимирової душі, котра не спроможна отак відразу позбутися тих гріховних спокус, якими жила в двадцять останніх літ поспіль?

В порубіжнім городі, котрий будь-якого дня може бути дотла спалений степовиками, немає місця для пресвітерів, бо й храма Божого тут ще не ставили. Відтак і став Василів тим місцем, де Володимир почувався вільним од пут, накладених рідством з Багрянородними. За одежі з багряних паволок та вінець василевса в Києві йому доводилось платити власноруч урізаною волею, зате Василів став новою відрадою навзамін Берестовому і тим місцем, де й багрянні одежі лишались при ньому, й на великокняжу волю ніхто не міг зазіхати. Тут можна було звично відпочити на ловах чи в трапезній з гриднями, а часом і в ложниці.

Був четвер седмиці[616] та свято Преображення Господнього. З чотирма сотнями дружини ще позавчора Володимир пройшов понад Стугною від Треполя[617] до Василева, бо мав звістку з Родня, що варта зі стін бачила нібито печенігів, котрі віддалік немалим числом ішли на північ. Вислані вчора князем на Застугну[618] дозорці повернулися ні з чим – не знайшли і сліду орди, але Володимир все ж послав гінця до Києва – аби Вовчий Хвіст борзо збирав полянську рать та йшов до Стугни. Дружина вже сідлала коней, щоб вертатись до Києва, на свято, коли ж це прибіг ловець з посаду і на крові присягнувши, повідав, що у глибокій ярузі правого берега бачив степовиків, числом, можливо, й кілька сотень.

Покинути напризволяще свій улюблений Василів Володимир не міг, тож вирішив,

що ліпше сам з дружиною перевірить чи дійсно Застugnoю ошиваються печеніги в числі для города небезпечнім, чи то даремний страх смерда-простолюдина. Та й не хотілося, поклавши руку на серце, вертатись до Києва, щоб укотре непорушно відстояти всю святкову Божу службу, нехай і в новозведеній Десятинній церкві, – грецький обряд звиклому до дії великому князеві завжди видавався надміру обтяжливим, а тут така причина!

Стугна – ріка неширока, проте у вельми високих берегах, добряче зритих яругами, що поросли деревами й кущами, по дну котрих часом линуць до річки ручаї й притоки. Маючи за провідника смерда-ловця, на чолі своєї дружини Володимир перейшов по мосту річку і через версту, розділивши свої сотні навпіл, двома між'яр'ями, понад глибокою улоговиною з потоком, званим Рівчаком, де смерд і вгледів степовиків, рушив на полудень, маючи за мету або прогнати печенігів, або упевнитись, що їх таки немає – щоб уже зі спокійним серцем вертатись до Києва.

То була його велика помилка. Бо печеніги з'явились одразу з двох боків – вигулькнули з ярів, неначе з-під землі та й узялися відрізати княжу дружину від рятівної Стугни. Певно, Святослав не показав би степовикам спину за жодних обставин – таким уже вродився. Святославові було, звісно, легше: головне, що він мав та цінував – честь свою: "Мертві бо сраму не імуть!" Ліпше померти, аніж показати ворогові спину.

Володимир же, син його, отримавши від Долі все, чого бажав і навіть більше, прагнув жити, а тому велів трубити відхід і розділена, стиснута між ярами княжа дружина мусила з боєм пробиватись назад, до Стугни. Від повного оточення рятувало тільки те, що печенізьким коням непросто було піднятися з ярів нагору: заважали крутизна схилів та дерева, тож їхня чисельна перевага поки що не давалася взнаки. Січа котилась рідколіссям обох між'яр'їв, аж раптом, уже на заплаві, коли Володимир з гриднями щодуху мчав понад кручею до рятівного мосту через Стугну, наче нізвідки, з вербняка попереду вихопились ще печеніги й завиваючи, помчали напереріз.

Вже перед самим мостом він помітив степовика, що цілив у нього з лука хіба що за якихось півтора десятки сажнів, зрозумів, що не встигне ані зблизитись для удару мечем, ані прикритись щитом і вчинив єдине, що міг – здибив свого коня. А за мить печеніжин уже ввігнав у кінські груди стрілу і жереб, жалісно заіржавши від болю, почав валитися набік. Володимир заледве встиг вихопити ноги зі стремен, як кінь гримнув на землю і князь покотився з кручі аж до води. В падінні фібула багряного корзна розстібнулася, меч випав з руки й плюхнувшись на річкове мілководдя, безоружний Володимир шаснув між кущами верболозу під міст – єдине, що встиг зробити.

Нагорі гула, дзвеніла, захилялась криками страшна січа, рештки його дружини так і не помітивши зникнення свого князя, з печенігами на плечах пробивались мостом до Василева, а охоплений страхом беззбройний Володимир, втиснувшись в устій мосту, стояв під ним по горло у воді й чекав свого безславного, ганебного кінця.

"Господи... Господи, врятуй!... Христе, Боже наш, молю тебе..." – не тямлячи себе,

хрестячись, тремтячими вустами шепотів Володимир і прислухаючись до вигуків печенігів, що шастали понад водою, шукаючи, звісно ж, його, великого руського князя, вінчаного василевсом, аби взяти беззахисного, беззбройного в полон, знущатися й глумитися, змушувати доїти їхніх кобилиць, а потім, вволю навітшавшись, продати в рабство кудись за тридев'ять земель або ж, як повезе йому, вбити прямо тут, на місці, – відтяти голову, щоб зробити з лоба окуту золотом чи сріблом чашу – як з отцем Святославом учинили – з котрої питиме кумис якийсь замурзаний, немитий та бридкий печенізький хан...

"Боже милостивий, порятуй мене, грішного!" – всім тілом тремтів Володимир-Василій, боячись не смерті – ні! – ганьби, бо не мав при собі навіть ножа, щоб захищатись чи віку собі вкоротити. Здерши неслухняними руками гостроверхий княжий шолом із золотим обкладом, мазав голову та лице мулом, аби тільки степовики не помітили його в напівтемряві, що навіть удень панувала під мостом. Ще вранці, рушаючи з Василева на пошуки печенігів, переконаний був, що немає вже про що й Бога просити: все у нього було – все й устократ більше, ніж мріяв... Та Христос, Бог всемогутній і справедливий, в мить одну показав йому чого вартий живот людський – висить на одній лиш волосині й волосина та в десниці Божій.

"Господи, каюся... Каюся, грішний! Пробач мені, Господи, провини мої й гординю мою!! Пробач, всемилостивий Боже, та порятуй многогрішного раба твого Василія... Порятуй, Боже!!!" Ще жодного разу не була Володимирова молитва такою щирою та палкою – навіть і на десятину від нинішньої: ані коли в Херсонесі, хрещення прийнявши, з купелі виходив, ані коли злюб з Анною взяв, ані напередодні того, як киян хрестив – що вже там про ті молитви, що опісля були, казати?! Молив простими словами, як до ближнього звертався, забувши й "Отче наш", і до Богородиці молитву, й "Символ віри", прохав Бога, як ниций смерд боярина не просить – з тремтінням тіла й душі, обома руками вчепившись у палю устою, аби лиш не пустити по воді зрадливі кола.

А печеніги явно шукали саме його: чути було, як знайшовши корзно, раз по раз гукали "Хакан!"^[619], коло мосту тріщала лоза, хлюпала вода й розкосі очі всього за кілька сажнів від Володимира заглядали під моста...

"Христе, Боже наш! Коли не вартий я життя, даруй мені смерть, токмо не полон... Грішний я, Господи, грішний непоправно та повір мені востаннє, що спокутую всі гріхи свої, вільні й невольні такожде..." Покинутий дружиною, один, мов перст, серед сотень ворогів, він почувався останнім з ізгоїв, що від воріт раю умить потрапив до входу в пекло. То палка молитва давала князеві слабку-слабку надію, то зневіра опановувала душу й він завмирав, скутий страхом. Час зупинився.

... Того літа, як Володимир упокорив радимичів, прибув до Києва ромей від Геласія: стримав старий дане великому князеві слово. Рудий, колись кучерявий, якщо судити по коротко стриженій охайній бороді, а тепер лисий, мов бубон, прибулець назвався Ілією і припер із собою цілий міх вівлію. Був болгарського роду, тихим та непомітним, але знав про все на світі й на відміну від віщих волхвів, котрі тим, що

відали, ні з ким із невтаємничених смертних не ділилися, радів, коли Володимир у нього про щось розпитував, а ще більше – коли вони сперечались, разом доходячи того, що Ілія називав істиною.

Хоча вони досить добре один одного розуміли, а все ж мусив Володимир поза власною волею вчити грецькі слова. Те, що раніше посіяв у княжій душі Геласій, за зиму не всохло, навпаки – проросло міцними паростками спраглого бажання відати чужу премудрість, через що Ілія прожив у Києві три зими й три літа. Слабосильний, мов жона, з лисиною на всю голову, Ілія швидко хмелів, мало їв, не дивився на дівок і не вмів навіть з лука стріляти, не те, що з сулицею чи списом на ловах вправлялись. А тим не менше, своїми знаннями викликав у Володимира велику повагу – і старша, й молодша дружини з подивом спостерігали, що їхній великий князь із тим нікчемним ромеем спілкувався на рівних і часом, особливо зимою, замість звичних раніше веселощів та ловецьких розваг віддавав перевагу розмовам з Ілією. Перунового жреця Переяра таке неабияк бісило – була би його воля, вчинив би з Ілією те, що й з Торольвом-Теодором: вбачав у нім загрозу для Русі ще більшу, аніж у київських відступниках, що грецькому богові вклонилися.

Володимир же неначе вийшов із глухої пущі на осяяне сонцем узлісся, а перед ним зовсім інший світ відкрився – з безмежним лугом, зеленим та квітучим, з рікою й озерами, сонцем у небі й птахами, що у вишині ширяють і співом душу звеселяють. В осягненні премудрості, що мудрецьями густо посіяна у вівлію, отримав безмежну поживу для свого розмислу і розмисел той, ставши постійним, заміняв йому часом і лови, й дівок, а ще недавнє власне минуле здавалось таким по-дитячому наївним, що тільки диву давався: як міг раніше жити без вівлію?

... Кінські копита гупали й гупали по мосту над головою – печеніги переходили Стугну, брали в облогу Василів, а той, хто колись нарік город своїм іменем, мов загнаний звір, ховався під мостом і геть нічим не міг зарадити своєму вселенському горю – світ на очах руйнувався чужою, не його, волею до самих підвалин. Хоча печеніги й полишили пошук руського князя, вирішивши, можливо, що він втопився, але це жодним чином не рятувало Володимира, тільки додавало йому душевних мук: хто витримає над собою наругу, котра триває цілу вічність не зменшуючись, а лише подовжуючись у часі?

"Боже милостивий, скажи мені, хоч знак подай: у чім вина моя, окрім гордині?!"

... Десять літ назад прибули з Царгорода ромейські сли й хоча зі звичною для них пихою, проте неочікувано запобігливо просили якомога швидше відрядити на допомогу василевсам руську рать, бо безбожний заколотник Варда Фока [\[620\]](#), скориставшись поразкою ромеїв у війні з болгарами, збуриє Малу Азію й посягав на імператорський трон. Прибули сли з пустими руками, золота з собою не привезли, через що не тільки Володимир, а й уся старша дружина одразу второпали, що в Царгороді не те, що смаленим запахло, а вже й шкіра на Багрянородних тріскається.

– Тут яку ціну не назви, замалою буде. – замислено протягнув вуй Добриня, коли старша дружина зібралась помислити: – Чув я, у них там сестра в дівках засиділась.

От нехай рідством і розплачуються.

Ромейські сли, почувши наступного дня таке від Володимира, поміли. Потім кілька днів намагались довести, що такий ряд укласти ніяк неможливо. Та позаяк велено було їм без руських воїв не вертатись, погодились, обмовившись, що вирішувати будуть, звісно, не вони, а брати-василевси. На пергаменті уклали симфонію [\[621\]](#) і разом із ними та шістьма тисячами руської раті попливли до Царгорода й Володимирові свати – щоб не передумали ромейські василевси.

Поріднитись з імператором ромеїв давно прагнув увесь світ – і ближній, і дальній, і східний, і західний: від руської княгині Ольги, що просила в Костянтина Багрянородного жону для сина Святослава й до германського імператора Оттона. От тільки ромеї, зверхньо дивлячись не лише на далеких варварів, але й на християнську ойкумену, ні в кому не бачили рівних собі. Недарма ж Русь обзивала ромеїв лукавими греками. Аби, вже отримавши від Володимира ратну підмогу, відмовити йому в злюбі з Анною, сестрою своєю, виставили сватам за найпершу умову охрещення руського князя й симфонію переписали.

Охреститися?! Володимир уже не був тим молодим варваром-невігласом, з котрим вели колись розмови ромейські сли Андроник та Геласій. Грецьке сім'я знань, посіяне щедрою рукою Ілії, за кілька зим дало в душі князя буйні паростки. Володарі земель по всьому світу заради зміцнення своєї влади й не на таке йшли. Охреститися? А чого ж. Він давно вже з допомогою Ілії переріс свої юнацькі уявлення про світоустрій та богів, дарма, що був жрецем Перуна. Коли нагодився хтось сильніший, могутніший від бога грому та блискавки, чом би й не прихилитись до нього? То все одно, що смердові княжм гриднем стати й списа свого поміняти на двосічний меч з обладунками.

Того ж літа, на схудних днях серпня, його без розголошу охрестив болгарський пресвітер з Подолу...

Та чи дійсно увірував тоді Володимир в Христа? Бо одне – вірити в Нього, стоячи на твердій скелі, а зовсім інше – ставши з човна, яко на сушу, на воду Тиверіадського [\[622\]](#) моря: чи втримає тебе віра твоя на воді? Одна віра – то віра новонаверненого в Христа руського князя з чисельною дружиною, а інша, зовсім з нею незрівнянна, тебе теперішнього – поверженого беззбройного невдахи, що ховається від ворога, стоячи отак по горло у воді, під мостом, знаючи, що вже ніхто в світі тобі не допоможе – ніхто, окрім Господа Вседержителя, що Єдиний тільки й тримає твоє нікчемне життя на волосині й лише справжня, непохитна віра в нього здатна сотворити диво, зробити волосінь міцнішою від найміцнішого ужища. Зовсім різні віри виходять, жаль лише, що усвідомлюєш це не на твердій скелі стоячи.

На тім боці Стугни чувся великий шум: там печеніги готувались до приступу. "Христе, Боже наш, вірую! Вірую в Тебе, яко єдиного Бога-Вседержителя! Спаси мене, Боже, – житиму іншим життям, або згинуті мені отут, не зійшовши з місця сього!"

... Чи ж є на світі рід, од ромеїв лукавіший? Наступного літа рушив Володимир до порогів, став нижче Хортичого острова, біля Протовчого броду – боявся за Анну, що

могла печенігам у руки втрапити. Червень схуд і розчинився у Сварзі, а царівни так і не було. Коли вже липень народився, послав гінців до василевсів. Лише через вісім тижнів повернулись вони й опустивши очі, наодинці переказали князеві відповідь:

- Не повірили ромеї, великий княже, що охрещений еси... Рекли, що Анна боїться їхати до Києва, бо у тебе жони й наложниці, а покон грецький не дозволяє мужеві мати більше однієї жони. Ще рекли, що Русь нехрещена і негоже християнці Анні та ще їхнього роду жити серед нас; василевси ж сестру свою люблять, на поталу її не пошлють.

Вийшла ганьба, більша, ніж у Полоцьку - на всю Русь, на всі підвладні племена, перед усіма своїми жонами та наложницями: мовляв, ними погребував, грекині схотів - ось тобі! Витерли ромеї об нього ноги... І палаючи єдиним бажанням помститися, рушив назад до Києва, мріючи, як наступного літа, зібравши нечувану рать, піде на Царгород, аби зрівняти його з землею, на котрій стоїть.

Старці градські з мужами ліпшими й нарочитими, зачувши новину, спохмурніли.

- Не тебе одного, княже, образили ромеї, - насупився Дідослав, - нас усих. Вели, княже, Русь по весні піднімати, підемо знову на Дунай!

Та лише один Добриня показав чого вартий муж смишлений, не гарячковитий.

- На Святославових помилках слід нам учитися. - уголос міркував новгородський посадник: - З уграми дружби немає, болгари ще не забули, як Святослав кров їхню пролив, а печеніги взагалі вороги наші люті. Та й ромеї на напад чекатимуть. Не завжди варто на тура в лоб іти - зганьбитись можна. Треба сих лукавців за причинне місце вхопити. Корсунь [\[623\]](#) слід брати.

З таким, як Добриня, княжити не страшно: на аршин углиб землі бачить, на версту вперед. Наступного літа пішла Русь на Корсунь і ромеї, скуті по руках і ногах заколотом Фоки, вдіяти нічого не могли. Знали й вимогу Володимира - віддати Анну. Сім разів рождався на небі Хорс, доки здалася обложена руссю Корсунь і того ж таки дня на кількох великих, чорних, мов ніч, дромонах [\[624\]](#) прибула з Царгорода запізнїла ромейська підмога.

Побачивши, що їхня колонія Херсонес уже палає і тут нічим не допоможеш, дромони до берега не підійшли: спинились віддалік пристані, у морі кинули укоті й бронзовими сифонофорами [\[625\]](#), що мечуть страшний вогонь Калліника [\[626\]](#), націлились на повержене місто, застерігаючи Русь навіть від думки про напад. На невеличкій лодії припливли кілька розкішно вдягнених гречинів-василиків [\[627\]](#), попросили зустрічі з Володимиром і в домі полеглого корсунського стратига* розпочалися довгі, знову здавалося, безкінечні й безплідні, перемовини з ромеями.

Під вечір третього дня терпець Володимирові урвався.

- Слухайте мене, ромеї! Нині повня. Даю вам днів - до наступної. Не привезете мені Анну й вінець василевса...

- О-о-хх... - прошелестіло поміж ромеїв.

... - велю город сей зрівняти з землею, - твердо та жорстко мовив князь і очі його безжально зблиснули, - а весь люд винищу: щоб і ноги вашої тут більше не було!

- Ти не можеш так учинити! - пополотнів головний василик, котрого звали, здається Леонтієм. Чи Левом... - Ти ж християнин!

- Три дні ви мені тут рекли, нібито не вірите у хрещення моє, - криво посміхнувся Володимир.

- Але ж вінець василевса... Це неможливо в принципі!!

- Пощо ж так?! - Володимир вже просто насміхався над василиками. - Піду звідси, пустку лишивши, а по весні прийду в Подунав'я, замирюся з болгарами й разом рушим на Царгород: упень всіх вирубаємо! - так люто блиснув очима на василиків, що ті аж підхопилися з місць і завершив: - Отоді сам усе заберу: і Анну, й вінець.

Василики, похнюпивши голови, мовчки покинули дім стратиґа.

А через місяць два дромони вже з Анною Багрянородною, тими ж василиками, ромейськими пресвітерами, служками та цілою купою царського добра знову підійшли до Корсуні й знову так само стали на укоті віддалік берега. Володимир знову приймав ромейське сольство.

- Великий архонте росів Володимире! - урочисто почав перемовини Леонтій... чи Лев?: - Як бачиш, богохранимі василевси Василій та Костянтин завжди дотримуються даного слова: Анна Порфірогеніта готова стати твоєю жоною. Вінець василевса ми теж привезли. Мушу тобі сказати, великий архонте, що такою честю ще не вшановувався жоден смертний в Ойкумені, не кажучи вже про решту світу. Проте це стане остаточно можливим лише за виконання тобою кількох умов.

І василик почав їх викладати: князь росів має бути охрещеним тут і тепер, грецькими пресвітерами; він мусить зректися всіх своїх жон та наложниць, а Христова церква визнає всі попередні злюби князя недійсними; Володимир має присягнути, що прибувши в Київ, охрестить свій нарід. Лише в такому разі відбудеться вінчання між князем та Анною Порфірогенітою й лише після цього Володимир матиме освячене церквою право на вінець василевса.

Сторони нарешті дійшли згоди.

... Скільки ж йому тут мокнути? На лівім березі Стугни печеніги, вочевидь, почали вже приступ - звідти долинали часом принесені вітром зрозумілі всякому ратнику звуки, що свідчили про січу, а він мусив у безсиллі слухати їх звіддалік. Навіть якби й вибрався беззбройний з-під мосту - що вдіяв би? Хіба що якомусь печеніжину радість доставив, зненацька потрапивши в полон, від якого поки що вберіг його Господь. Вберіг? Бо повірив у каяття? Чи ще випробовує? Що почути прагне від нього, чого чекає?

... Тих кількох днів йому вже повік не забути: пережив і небувале піднесення, і душевний трепет, захват і острах - вступив у геть новий для себе нечуваний та небачений світ неземної таїни й незваної розкоші.

Вміють ромеї вражати людську уяву. Велич Божого храму, врочистість обряду, блиск золота, дим та пахощі фіміаму й краса співу в корсунській базиліці святого Климента[628] під час другого його хрещення щось зачепили в душі Володимира. Виходячи з хрестильної купелі баптистерію[629], уперше відчувши справжній

душевний страх перед незримою присутністю Бога, бачив на собі погляди не тільки руських воєвод та сотників, але й василиків і збентежений увагою присутніх, мовив чи то до своїх, бадьорячись, чи над ромеями потай насміхаючись:

- Сліпим був іще вчора, а се уздрів істинного Бога! - й ледь усміхнувся, ніяковіючи: повірять чи засміють?

Певно, повірили й назавтра вже вся руська рать без жодного спротиву чи видимого невдоволення була охрещена грецькими пресвітерами.

Ні, таки знаються ромеї на тім, як зо всього сотворити незбагненну таїну й заморочити людям голову. Чи не тиждень якісь безбороді, товсті та лисі - вихолощені, тьху! - василики довго й нудно оповідали (йому, князеві, що пізнав жон та дівок більше, ніж усі їхні ромейські василевси одвіку ще й зо всіма своїми родичами!), як він має поводитись під час вінчання та першого злюбу зі своєю майбутньою жоною, рожденною в Багряній палаті Царгорода. І свого таки досягли: з одного боку, як ніколи ще за все життя, була князя нетерплячка пізнати Анну Порфірогеніту - що ж у ній є такого, чого не знав, не побачив у інших жонах?! А з другого, вся отся суєта, вчинена ромейськими євнухами навколо царівни, таки сотворила з князем диво: ще жодного разу так і не побачивши Анну до злюбу, увірував, що Доля дарує йому щось втаємничено божественне, не зі світу людей, не з плоті й крові, а децю безтілесне, горне й дивовижне; недарма ж ніхто з володарів світу, як живих, так і померлих, не може похвалитися, що отримав від ромеїв найсокровенніше - порфірогеніту. Забулися навіть оповіді купців про те, що Анна є донькою розпутної в юності Анастасії-Феофано, котра з царгородської корчемниці потрапила одразу ж в Буколеон [\[630\]](#), ставши жоною молодого Романа - сина Костянтина Багрянородного і, як рекли купці, коли б чи не вона потруїла не одного ромейського імператора. Вміють ромеї голову заморочити...

Коли нарешті мало початися їхнє вінчання й до Володимира підвели Анну в пурпуровій мантії [\[631\]](#), такому ж взутті й з обличчям, закритим коротким напівпрозорим пепло [\[632\]](#), а за нею на широкій круглій тарелі несли царські інсигнії [\[633\]](#), накриті розшитою золотом паволокою, - для нього, - він мало не затремтів. Збувалося те, про що якихось два літа назад і помислити не міг, на що, чесно кажучи, попервах мало й сподівався, й до останнього, аж до цієї миті, лишав у собі, десь на самому дні, припущення відмови, невдачі, поразки - лишав, аби, коли таке раптом і сталося б, дати можливість хоча б самого себе обдурити, заспокоїти, подумавши: "А що? Хіба ж я не знав, що цього не буде?" та й жити якось далі, бо нема нічого страшнішого, як у щось до кінця повірити, мовби у вже здійснене, а потім, коли того не станеться - як жити, що діяти?!

Перед літургією за велінням архиєпископа він підняв пепло Анни. Богородиця стояла перед ним і дивилася очима повними скорботи й туги... Ожила, зійшла зі стіни базиліки, Божого храму?!

Ті ж великі темні очі, той же ніс і стиснуті міцно губи на хоч і зблідлому, а все ж смаглявому від народження обличчі... Він пам'ятав цей лик від свого ще другого

хрещення – вражений красою Пречистої Діви, що у хиткому світлі свічок, мов жива, дивилася тоді на нього з глибини храму, Володимир запам'ятав її образ на все життя.

І ось тепер була Вона поряд. То все, про що рекли йому василики, – правда? Порфірогеніта дивилась на Володимира спочатку з острахом і сумом, та, певно, таки побачила в його очах не злу хіть ненаситного в блуді варвара, а перш за все подив і стриманий захват мужа її красою, що дісталася в спадок від матері – незрівнянної Феофано. Він бачив той острах і... і зміг те зрозуміти, а коли на її затуманених очах забриніли зрадливі сльози, Володимир уперше в житті зарікся хоч словом образити цю неземну жону, чисту й непорочну в святості своєї божественної краси.

Вінчання їхнє для обох пройшло, мов у тумані – принаймні так їм пізніше згадувалось. У доволі просторій ложниці в домі стратиґа Херсонесу горіло лише кілька свіч, панувала напівтемрява й східні пахощі робили повітря важким та густим, дурманили голову – Володимирові одразу схотілося розчинити вікно, аби впустити хоч трохи свіжого подиху моря.

Широке ложе з цілим шатром над ним на чотирьох золочених стовпах було встелене паволоками й посипане пелюстками руж. Анну знову, це було помітно, охопив страх і вона розгублено стояла, не знаючи, як їй діяти, що станеться далі. Не знав того і він. Великий князь, що мав у Києві шість жон, майже тисячу наложниць, зрілий муж, воїн уперше в житті відчував трепет від присутності поряд із собою жони, та ні – незайманої дівки, хоча й була та ненабагато молодшою від нього.

Ще якийсь тиждень назад Володимир чекав, дочекатися не міг, тої миті, коли лишиться, як от тепер, наодинці з Анною – аби пояти порфірородну царівну, утвердивши тим самим своє торжество переможця імперії: "Ось вам, ромеї, помста – за поразку отця, за воєнні невдачі діда й прадіда – за все!" Але хитрі греки примудрилися за цей час навіяти на нього свої чари, змусивши повірити мало не в божественну суцність Анни; охрестивши, пов'язали невидимими нездоланими узами того, що звуть вони вірою в Бога-Вседержителя – чогось настільки таємничого в своїй глибині, що опинившись в самому осерді нового світу, не наважишся й кроку рішуче ступити – а раптом порушиш його рівновагу та, перевернувши, наче вутлу довбанку, опинишся на дні, опустишся в самісіньке пекло?!

Прагнув вінця василевса і навіть не здогадувався, що тим самим накладає на себе нелюдської ваги верей: отсі багряні чоботи, вони, виявляється, для того, аби й кроку не міг ступити вільно, як звук. І виходить, що навіть великий князь київський може втратити власну волю, промінявши її на стемму[634] василевса. Бач, як замислено: дві лише ознаки влади у василевса, зате які – пурпурові чоботи, мов пута на його ноги і вінець, як пута на думки. Не можеш і кроку рушити убік, аби царське взуття не забруднити, та й думка твоя скута вінцем – не гайне вона за межі стемми й живе, наче птаха в золотій клітці: маєш віднині жити й діяти, як василевс. Бо коли не

чинитимеш, як встановлено (ким?!), то й право бути василевсом втратиш. Недарма ж перед покладанням стемми мусив власноруч написати багряними чорнилами на підсунутому василіками пергаменті грецькі хитрі словеса – Символ віри василевса: "Василій, у Христі Бозі вірний василевс землі Росів написав власною рукою. Вірую в єдиного Бога Отця Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого."

І лише по тому був помазаний на царство та отримав омріяні інсигнії. Думав то крила. А виходить – тенета для крил...

Княжа воля. Чи не вся Русь їй заздрила, її боялась та поважала. Тобі ж запраглося більшого – на василевса зазіхнув. Гадав, що тоді вже на світі жодних меж не буде для твоєї волі, а вийшло так, що василевс має чинити як василевс і пояти, ярячись, отсю жону – Порфірородну Анну – пояти так, щоб аж... не можна... Великим князем ще не ставши, Рогніду в Полоцьку привселюдно міг пояти, а охрестившись та вінець василевса вдягнувши, сестру ромейських автократорів, теж здобич свою воєнну, – вже ні! "Дорога, виходить, – думалось тоді йому, – плата за вінець і скільки й чим іще доведеться заплатити – хто скаже? І чия тоді, як роздивитись, перемога – твоя чи ромей? І хто скаже, а чи ж є на світі хоч один посправжньому вільний муж?"

Перша їхня ніч... Такої в нього за все життя не було. Він грецьку розумів ще не надто добре. Анна соромилась при ньому роздягнутися, про щось його просила і коли второпав та здивований над міру, відвернувся, вона поспіхом зняла із себе одяг і мало не з головою зарилась під укrywало. Щоб жона мужа, як руський покон велить, не роззувши та соромлячись йому себе показати, першою на ложе лягла?!

Коли ж сам ліг і руку поклав на стегно Анни, то відчув на ній паволоку – так і не зняла туніки – а під нею тремтіло, як у пропасниці, жіноче тіло.

– Ти... захворіла? – здивовано спитав, пригадуючи завчені чужі слова.

Вона промовчала й лежала нерухомо, як нежива. "Невже боїться?" – Володимир згадав наповнені страхом очі Анни перед вінчанням, несподівано мимохіть відчув сором від того, що оця ось омріяна ним жона, майже і не людина, бо ж порфірородна, боїться його так, як бояться, певно, юні руські полонянки якогось немитого, бридкого, огидного їм печеніжина, що зібрався поласувати молодим незайманим тілом.

А місце сорому вже заступила злість на пихатих ромейів, за тим прийшла розпука: "А що – взяв собі жону?! Мало тобі було тих, що маєш? Чим не жилося?.." Повернувшись на спину, заклав руки за голову: хіть покидала тіло, думка була про те лиш, як жити завтра з цією ганьбою і що чекає їх обох в подальшому. Радо заснув би, але через задущливі пахощі не міг, тож встав і прочинив вікно – нічна прохолода накотила свіжою хвилею, дихати стало легше: він ще якийсь час лежав у роздумах, доки, незчувшись і коли, таки заснув.

Прокинувся серед ночі, а під боком жіноче тіло – змерзла Анна уві сні несвідомо тулилась до нього, шукаючи тепла. Він поклав шуйцю їй на спину, міцніше пригорнув

до себе й вона радо подалася, примостила голову на Володимировім плечі й сонно, по-дитячому, зітхнувши, знову заснула.

Їх розбудив на світанні голосний спів якогось підпилого руського ратича, що в журбі за рідним краєм завів тужливу пісню, котру, можливо, сам же й склав – про гостинець, роздоріжжя та пошук путі, що приведе до рідного порогу, де чекають на нього молода жона й малі діточки. Анна не відсахнулась, усвідомивши, що лежить в могутніх обіймах страшного їй ще вчора мужа-роса, навпаки, прошепотіла щось до Володимира, очевидно, вітаючись.

Він же, до ладу ще й не прокинувшись, почав її пестити: легенько та, наскільки вмів, ніжно – гладив рамено [\[635\]](#), руку, що лежала на ньому, навіть кілька разів, немов дитину, поцілував у голову. Анна вже не тремтіла від страху, сприймала його напівсонні пестоці, як належне – пройшов якийсь час і порфірородна стала його, хоча й не так, як мріялось, зовсім не так, як він звук брати жон та люблениць.

Вісім літ вони у злюбі, двох синів подарувала мужеві Анна і все було би добре, коли б хоч трохи більше було в ній вогню, коли була би вона прямішою та відвертішою. Зачарування порфірородною царівною давно минуло: виявилась вона звичайною, земною жоною, такою ж, як усі. Ну, майже такою. Навряд чи Анна здогадувалась скільки сил вартувала йому відмова від шести попередніх жон і дев'яти сотень наложниць – такого звичного для Володимира життя. Сказав би йому хтось, що київському великому князеві скоро доведеться, мов якомусь закупові, жити з однією, та ще й хворобливою жоною – гречанка важко переносить руські зими, нездужає часто – не те, що розгнівався б, а й мечем посік на місці того провидця.

Правда, навзамін Анна дала йому інше й саме в цьому була її відмінність від решти жон: розчинила перед Володимиром настіж ті двері до грецької премудрості, що Геласій з Ілією ледь прокрили. Довгі розмови з нею, часом нічні, по-своєму заміняли нестримні любові: ніколи й подумати не міг, що жона може бути любомудрою, а йому так подобатиметься бавитись розмислом про устрій світу й вічні питання життя та смерті. Це завдяки їй пристрастився розбирати таємничі письмена грецьких вівлію, що складались в чужі, але такі принадні й дивовижні думки, котрі здавались власними – і він забував про сон, знаходячи в тому розраду замість колишніх нестримних нічних оргій. Це вона напоумила Володимира відкрити в Києві шхолію [\[636\]](#) – спочатку для дітей старшої дружини, а потім і для простого люду: аби премудрість світу стала доступною всім, щоб люди на Русі позбувались "шкіряних риз", а відтак і світло віри Христової безборонно ширилось Руссю.

За річкою гула битва, здіймалися в небо темні дими, а він мусив ховатись, безпомічний та безпорадний. Вочевидь, Христос зглянувся над ним і відвів небезпеку, загроза життю поки що минула, проте попереду в долі його була суцільна темінь: чого чекати ввечері, що діяти вночі? Про що Бога молити, сподіваючись на милість Його?

"Боже правий, як спокутувати мені гріхи свої?"

Гріхи...

Кияни хрещенню відкрито не противились. Хтозна, городяни, ремісники можливо не до кінця й розуміли, що то за обряд такий – хрещення, та як він життя їх змінить. Перунів жрець Переяр, узнавши про те, що рать повернулась охрещеною, не насмівся відверто стати супроти великого князя. Коли поверженого істукана Перуна волокли кіньми до Дніпра, він, здійнявши до неба руки, слідом ішов, стиха щось промовляючи – до себе чи до неба. Як поплив кумир за водою, оповідали Володимирові, Переяр, йдучи з волхвами за ним берегом, все гукав у відчаї: "Видибай, Боже! Видибай!", а потім втік до Новгороду й там почав мутити воду. Переяслав, Родень, Чернігів, Любеч охрестили тихо й мирно: Русь скорилася волі великого князя. А тим часом Добриня слав до Києва звістку за звісткою: що далі, то тривожніші, й коли до Новгороду прибув з Києва Путята з двома тисячами ратників та єпископом Якимом Корсунянином з греків, норовисте городське віче розділилося навпіл, чимало городян запротивились прийняттю нового Бога й пролилася кров, багато крові. Таким уже був Добриня: ніхто й ніщо не мали стати вуєві великого князя на перепоні, навіть заповідь Божя "Не вбий!" Хоча й хрестився сам разом із Києвом у Дніпрі – киянам для прикладу, та навряд чи по-справжньому впустив у власну душу світло віри в Христа. Єдиному, кому вірно служив усе життя – сестринцю своєму. Власних синів не маючи, любив Володимира більше, ніж інші отці своїх нащадків, а тому й готовий був заради нього на все.

Володимира, коли те взнав, охопив розпач: здавалося, що розверзнуться небеса й Бог ось-ось покарає його немилосердно. Та Бог мовчки спостерігав за ним. Опісля Новгороду хрестити землі поза Руссю Володимир відмовився: не пішов ні до Смоленська, куди перебіг триклятий Переяр, ні до дреговичів та радимичів, не кажучи вже про древлян або тиверців з хорватами.

Тож на кого поклав Господь провину за кров у Новгороді? Невже на нього?

Кров людська... Одвіку на Русі живе покон кровної мсти. Коли хтось пролив кров твого роду – пролий його! Щоб не мало Зло переваги над Добром, щоб світ спирався на два рівних крила. Коли ж убивця невідомий і община його не знайшла, здавна так повелося, що вона й мала сплатити князеві виру за те, що допустила на своїй землі татьбу.

З Анною прибули на Русь більше, як півста ромеїв: служки порфірородної, а ще пресвітери грецької віри з митрополитом Михаїлом на чолі. Намагалися ромеї через Христа взяти гору над Руссю: якоїсь години здавалося, що той Михаїл ставить себе вище його, Володимира, василевса. Все мало бути, як у ромеїв: і звичаї, й одяг, і житла кам'яні й страва їхня, і кара навіть, коли хтось за Кон заступив. Найбільше вимагали нищити все, з праотчими богами пов'язане: не тільки кумирів палили й на друзки рубали, а й письмена руські, риси та рези на дереві, бересті й пергаменті зі світу зводили. Часом здавалося, що незрозумілі письмена волхвів ромеї ненавиділи більше, ніж кумирів. Ото лише харатії[637] з рядами, що їх Русь із Василією Ромеон колись укладала, не наважувались чіпати.

Опісля хрещення почала ширитись Руссю татьба. В лісах збиралися цілі ватаги й

громили купецькі валки, грабували простих переїжджих, особливо ж лютували таті, як бачили на комусь ознаку християнства: тоді в живих не лишали. Якось біля Любеча втрапив їм до рук грецький пресвітер і був жорстоко вбитий. Розгніваний митрополит Михаїл вимагав від руського василевса не тільки знайти й на горло скарати головників, але й замінити виру за вбивство на смертну кару, як заведено в ромейським царстві. Володимир, котрому стало тоді соромно за Русь, не витримав, погодився.

Відтоді вже кілька літ з його великокняжої волі татів-головників карають лише смертю. А як же перша заповідь Христа? Вони вбивають, і їх теж – виконуючи волю Володимира Святославича. Та вони паганисти, а ти християнин, котрому заповів Господь прощати ворогів, яко й Він прощає людям гріхи їхні. То виходить, що й це його гріх перед Богом...

А інші гріхи?! Звиклому до плотської втіхи, йому після вінчання досить швидко стало нестерпно важко стримувати власну хтиву ярість. Анна супроти Рогніди, Аделі чи котроїсь із наложниць (хоча би й сіверянки тієї пам'ятної – Волхитки) здавалася прісною, аки проскура. Той перший, у Корсуні ще, трепет і захват перед Анною Порфірородною давно минув: жона, як жона та ще й тілом слабка. Нічого від Богородиці в ній немає. Мудра – це правда. Моложава – в її літах руські жони онуків мають і зморшки на лиці, а вона мовби ружа цвіте, нізащо не скажеш, що четвертий десяток пішов: наче унотька.

На першу ж весну після хрещення не втримався і вертаючись з походу проти печенігів, на радість молодшій дружині довго в своєму шатрі відводив душу з юною тиверкою. Потім, каючись щиро, замолював свій гріх по храмах Божих, діючи щедрі пожертви во славу Господа. Сповідувався в гріхах своїх митрополитові, просив помочі й поради, як плоть свою гріховну присмирити і знову грішив...

Що колись? Минулої ночі пестив юне тіло своєї ключниці в Василеві. То, звісно, нинішня кара – за блуд його нестримний!

А що, коли Господь розгнівався на нього за порушення обітниці Русь охрестити?? Адже ті кілька городів, де люд хрещення прийняв, то далеко не вся Русь. Літ дванадцять уже ставляться порубіжні городи по Десні, Семі, Сулі, Стугні та Росі – десятки їх відтоді боронять Русь. Та віра Христова туди не дійшла. Де ж було пресвітерів на всіх набрати? Нині на Русі є доста власних мніхів[638]-чорноризців та він, великий князь, василевс забув обітницю свою не лише перед ромеями, та й не перед ромеями зовсім, – перед Господом самим! І то ще один страшний гріх його...

А те, що церкву тут, у Василеві, до цього часу не звів, боячись, щоб не уздрів Господь гріхів його плотських?! На що сподівався: що Вседержитель не має Ока свого всевидячого скрізь?

Важкі гріхи його... Минулої ночі, вочевидь, урвався терпець у Всевишнього, а він у гордині своїй ще й думав зранку, нібито нема вже про що й Бога просити...

"За якихось два літа возніс мене, Господи, до небес, а скинув за один лише ранок. Який там ранок? За мить одну – що печеніжин з лука цілив. Пощо в живих лишив, Боже? Чому в безвиході дав уникнути полону?!"

Невже не покинув сподіватися? Невже ще віриш в мене, Господи?! Боже милосердний, – забувши про все на світі, ревно клав хрести Володимир, – пробач мені гріхи мої: пролиту кров людську, блуд мій, усе, що всупереч заповідям твоїм діяв, а найперше – гординю мою непомірну! Пробач мені, Христе, Боже наш!"

Він не чув уже й гомону битви – здавалось Володимирові, що на світі нема нікого, окрім Бога та його, грішного.

"Боже правий! Милосердний, всеблагий та всемогутній Отець наш! Зрікаюся кров людську проливати... Про блуд забуду назавжди... Храм твій, Господи, звезду в Василеві – тільки пощади мене й город мій... Світло віри Твоїї, Христе, Боже наш, далі понесу... – зводив догори очі князь і... здавалося йому, що крізь дерево мосту бачив Небо та сяйво на ньому. – Про пощаду молю!"

... Коли повернувся єством своїм на грішну землю, під копитами оглушливо гуркотів настил мосту. Гуркотів довго і причина того скоро стала очевидною.

– Ру-усь!! Ру-у-усь!!! – рознісся від Василева над водою багатоголосий руський клич і знову гуркіт копит по мосту.

– Боже!! – зайшовся в якомусь самозабутті Володимир: – Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі...

Вчасно нагодився Вовчий Хвіст. Угледівши комонну руську рать, орда відступила на Застугну й переслідувана руссю, подалася в степ.

– Великий княже! Живий!! – раділа молодша дружина й не вірила власним очам: півтора ста княжих gridнів полягло у вранішній нерівній січі, сотник Людмил наклав головою, а Володимир Святославич зник безвісти та незбагненим дивом лишився живим і неушкодженим, уникнув полону й самої смерті.

– На все Промисел Божий, дружино моя, – смиренно схилив голову Володимир, – дякую Господу нашому за порятунок в день Його Преображення, за...

Затнувся, хотів сказати, про своє власне преображення під мостом, але не став продовжувати.

Нечуване на Русі, неймовірне діло вчинив Володимир Святославич: позвав на княжий пир увесь мир. "Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть". Триста проварів меду й стадо говяди, риба зі Стугни, птиця з княжих перевесищ – столи, збиті нашвидкоруч, стоять по всьому Василеву і навіть за його стінами. Кожен бажаючий може безборонно пити та їсти за ними від самого світання й до вечірніх сутінків. Скрізь палають вогнища, в казанах готується вариво, над жаром печеться птиця й гов'яда, підводи везуть діжі з медом та пивом, а слуги, падаючи від втоми з ніг, несуть і несуть на пир нове питво та свіжі наїдки. Забулося про жнива, про всі клопоти живота – малі й великі прийшли зо всієї округи; мужі та жони, славлячи великого князя, здіймають до неба роги та утиці, п'ють і наминають, сміються та співають; бубни, гуслі, сопелі й ріжки витинають таке, що ноги самі собою несуть господарів до танцю – веселися, полянська земле! Князь, чуєш – сам великий князь пригощає!

Вдячні люде живуть на Русі. Бо п'ючи мед, заїдаючи м'ясом та рибою, не забували славити великого князя і гук людський чувся аж на Застугні, розносився понад водою

на версту навколо, луною одбивався на узліссі.

- Слава-а Володимирі Святославичу! Сла-а-ва!!

- Князю наш любий! Живий еси! Сва з тя!!

"Не думалось ніколи почути таке від простолюд. Але ж душу як тішить - зроду не подумав би! Боже милостивий, пробач мені, нетямущому, гординю - ось у чім воно, щастя володаря!"

Вісім днів лишався Володимир у Василеві. В неділю справили по отчому покону тризну за загиблими, а в понеділок три десятки древоделей вже почали ставити церкву святого Преображення. Вправились за п'ять днів і весь цей час, усі вісім днів тривав у Василеві княжий пир. І лише коли з Києва прибули Анна з Добринею та митрополит з пресвітерами, вся старша дружина, новозведений храм був освячений і в ньому почалася Служба Божа, тільки тоді, сам собою, пир потроху згас.

Вже перед полуднем рушили до Києва, бо наступного дня було Успіння Пресвятої Богородиці; дорогою князь пересів до митрополичого візка - мав дещо сказати Михайлові.

- Заутра пошлю биричів по землях, аби волю мою оголосили: вертаю виру за головництво, карати на смерть більше не хочу!

- Ти не вчиниш так, великий архонте, - густі брови митрополита зійшлися на перенісці, - бо цього не схвалять ані Патріарх Константинопольський, ані василевси ромей.

- Ти дивним чином забув, святий отче, - з притиском мовив князь, - що василевс поряд із тобою, а не десь там, серед ромей! Константинопольський Патріарх не вказує братам моїм Василеві й Костянтину, як їм ліпше чинити! Богу богове, а кесарю - кесаре: адже так повчав ти мене?

Михайл, зиркнувши на Володимира, стримався. Досить добре взнав князя, не раз уже бачив гнів його, тому промовчав. Володимир, охолонувши, продовжив:

- Коли ховався від поган під мостом, з Господом говорив: про гріхи свої та про спокуту... Преобразився я там... Не хочу більше, аби кров чиясь була на совісті моїй. Суд людський - ніщо перед Божим. Йому помста належить і Він воздасть. Я ж, раб Божий, лише дам Русі свою Правду[639] - одну на всіх.

І примирливо завершив:

- По весні хочу всю Руську землю хрестити: до останньої весі.

Митрополит з подивом угледів, як повітлішав княжий лик: погляд Володимира дивним чином став променистим, світло-сірі очі дивилися ясно та натхненно - Михайл такий погляд бачив лише один раз в житті, у ченця на горі Малеон біля Афону. Старця того теж звали Михайлом і митрополит-ромей, дивлячись тепер на великого князя київського, невимовно йому заздрих: "Дякую, Господи, що сподобив бачити, як сходить на раба Твого благодать Божа!" Мовчки почав хреститись, а потім узявся за чотки: молився, пошепки промовляючи грецькі слова й Володимир, аби не заважати, пересів у сідло.

А нечувана донині слава вже котилась перед Володимиром і наступного дня кияни,

так само, як і у Василеві, пируючи з його волі прямо на вулицях, побачивши свого великого князя, василевса що в супроводі жони Анни, отців церкви та старшої дружини пішки смиренно йшов з молебня в новій Десятинній церкві до церкви святого Ілії на Подолі, кричали у захваті:

- Святославичу, княже наш любий, на тя п'ємо!

- Сонечко наше краснее!!

Князь на те він і князь, щоб воля його дивувала, бентежила і здавалась неосязною для простого люду: як це можливо, щоб сам великий князь ділився хлібом і медом з простим мертом, жменями роздавав київському люду срібло?! І падали перед ним на коліна, намагаючись хоч край одежі поцілувати, хоч торкнутися її. Несли до Володимира хворих дітей, бажаючи, аби лиш приклався до них своєю десницею:

- Зціли, великий княже! - молили матері, а він, розгубившись з несподіванки, не знав що й діяти: не лічець, не знахар, не чародій...

Клав десницю на дитячі голівки, як просили і... І від щастя сам був на сьомому небі - ось вона, та любов, котрої йому не вистачало все життя! Через неї заздри́в братам, шукав її в баби Ольги, серед жон та дівок, впивався мужньою любов'ю дружини, а повну міру її отримав лише тепер, від київського простолюду.

"Боже, навіки Твій!"

Земледух із жалем дивився на потравлену вепрами ниву вівса. Коли б чи не ведмідь поламав уночі підтрухлі вже жердини горожі, а вдень у пролом зайшло кілька диків і вволю пожирували - тільки зачувши ненависний та страшний людський запах, втекли щойно в ліс. Добре, хоч не стадо з поросятами: пів ниви б витоптали. Як слід, надійно, обгородити всі свої посіви було би добре, та де її візьмеш, ту годину? Витягнувши з-за пояса сокиру, з якою розлучався хіба що вночі, швидко вирубав у сосновому підліску нові; два молоді дубки пішли на опори, з липи надрав лика і вправно полагодив горожу - чи надовго?

Ще раз кинув оком на овес, колос якого вже наливався, завивши скраю поля борідку[640], попросив у Велеса заступництва й поправивши на голові полотняну шапку, наскільки міг швидко, рушив пущею на полудень, до Десни. Мав на меті перевірити два нові борті - чи не поселились в них бджолині рої?

Десять і чотири зими минуло з тих пір, як осів він на маленькій річечці Добрості, втікши колись разом із уноткою своєю з рабства в Коропі. Тільки одну зиму витерпіла слабосила й слабодуха Осьма - ні за що, ні про що згинула по весні, не лишивши по собі й сліду на землі. Злий був на Осьму через втечу її, а тому не дуже й побивався. Вже на Купайла умикнув собі на гульбищі в далекій, аж при Убіді[641], сіверянській весі дівку та й живе з нею донині.

Повезло йому. Нова жона, Хотена, хоча й не красуня, зате вдалася не просто роботящою, а впертою в роботі, двожильною. Хто пізнав у житті своєму роботу важку, тривалу й виснажливу, той знає, як багато важить саме ця впертість. Без неї ціна роботящому хіба на половину тягне.

Хотена якось зізналась йому, що не хотіла йти до злої свекрухи, коли ж побачила, що Земледух, п'ятнадцять зим переживши, вже житло своє має і підсіку, сам-один собі раду дає, подумала: "З таким не страшно. Мій." І впряглася в роботу. Все літо важко робили по ряду з радимичами, що на Добрості жили. Зате отримали жито на власний посів і чверть пуда солі. А Рагуйло, на котрого трудилися, зглянувшись, задарма дав їм на зиму цілий луб[642] жита – щоб не давилися однією рибою.

І хоча жорен тоді в них не було, а все ж зимувати з житньою кашею було куди легше. Хтозна, як склалося би в Земледуха з нивою, якби Осьма тоді лишилась. Зате з Хотеною зробив соху, впряглися удвох і рвучи жили, чверть сохи таки зорали: Рагуйло очам своїм не повірив, коли завітав. "Добрий з табе гасподар буде, Земледуше! Ачам сваім не верю..."

Первісток їхній, народившись на весні, наступну зиму не пережив. Поклали під поріг – проти злиднів та зла. А все одно, народила за тим Хотена дівку, то й вона малою померла... Вирішив Земледух, що або місце нехоже для життя, або Макоші чимось не вгодили. Напитав під Сосницею волхва і той на капищі пов'язав їх кропив'яним убрусом – конопель у них ще не було. Помогло. Пішла дівтора і нині троє в живих лишилось: два отроки й дівча, що нині другу зиму пережило.

Важким трудом нажите їхнє теперішнє добро. Дві сохи ріллі, пара волів, корова з телицею і кози – ще від тих, перших, радимичами дарованих. Добрі люде: якби не вони, навряд чи вижив би Земледух. Звуть весь час до себе, щоб у весі їхній житло собі ставив. Та він не хоче. Одному на селищі, коли навкруги сама пуща, трудно. Зате сам собі господар, нікого над ним немає – здійснив обіцяне отцеві своєму, Борилові нещасному. Радимичі, певно, здогадуються, яка доля привела Земледуха їм у сусіди, проте жодного разу так і не спитали – по ньому видно, що не скаже. А пощо тоді сябру в душу лізти?

Нажили з Хотеною чимало добра: і хліб свій мають, і є з чим його їсти. Не лише риба на столі, а й м'ясо всю зиму не вибуває в них – справжнім ловцем біда зробила. А добрі сябри ще й бортництву навчили: меду, воску та скори продав цього літа купцям на Десні аж на три гривні! Коня можна купити, якби потрібен був. Та в пущі від нього тільки клопіт зайвий. Воли й однодеревка – ото все, що треба.

Все оте важке звик Земледух довго на серці не тримати – навіщо? Минулося, то й нехай. Згадається часом нелюдський той труд перших кількох літ, як от тепер згадався, та й знову спливе за водою, доки з якоїсь причини пам'ять не виверне його, мов круговерть течії уламок корча, піднявши на поверхню з самісінького свого дна.

За спогадами непомітно спливала година; оглянувши останній борт, котрого Божа муха так ще й не облюбувала собі на житло, помітив поміж дерев, як зблиснула проти сонця синя деснянська вода й схотілося швидше поглянути на той простір. Хто все життя в пущі проводить, того відкритий обрій страх, як вабить. "Тільки зиркну – й додому" – дав собі слово Земледух і подався до води.

Варто було вийти на узлісся, як Десна відкрилась йому з високого берега одразу на цілу версту обабіч. Знизу піднімалися дві великі лодії з високими, круто задерними в

небо носами – пливли проти течії, немов лебеді. Земледух за всю другу половину свого життя звик стерегтися чужинців, хто б вони не були. Тільки з великої необхідності та й то, не висовуючись із натовпу радимичів, стрічався в усті Добрості з купцями, що мандрували по Десні, за півціни скуповуючи по маленьких весях руські багатства. а ці лодії точно не купецькими були: здалеку ще видно було почеплені на облавки черлені довгасті щити – ратичі пливли Десною. Куди й навіщо?

Земледух присів за розлогим кущем, а потім і зовсім ліг на землю, сховавшись серед його густого гілля. Дивився тепер з високої кручі на лодії, що досить хутко наближались стрижем[643], тримаючись в кількох лише сажнях від глибокого правого берега. Хоч і відчував підсвідомо небезпеку, але цікавість взяла гору: подивитися зблизька – що там, на лодіях?

Західний вітер доніс нечуваний ще, незнайомий, солодкуватий запах диму. Окрім воїв, що сидючи за веслами, злагоджено, наче одна людина, піднімали й опускали свої гребки, вправно штовхаючи лодії по воді вперед, на першій з них шестеро людей у розшитому золотом, схожому на жіноче платно, одязі, в чорних шапках і з крижами на грудях діяли щось небачене: двоє з тихим дзеньканням розмахували якимись залізними, підвішеними на тоненьких чепах, посудинками, що диміли отим дивним запахом, один, маючи в десниці чималого віхтя, раз по раз вмочав його в цеберко з водою та пирскав ним навсибіч і всі шестеро співали щось дивне, нечуване – як не вслухався Земледух, жодного слова так і не зрозумів.

Попутний Стрибожич, напинаючи кольорові вітрила з якимось, схожим на вила-трійчатки, знаком добряче помагав гребцям змагатися з течією: лодії вже були поряд із ним, хіба що вісім-десять сажнів відділяли Земледуха від високого, з широчезними плечима витязя, що з мечем при поясі стояв біля стерна. Шрам через усе лице надавав йому грізного, трохи навіть страшного вигляду: стрінься з таким – хтозна чи в живих залишить. "Тать татем, – подумалось Земледухові, – невже княжі всі такі? Та ні ж... У січі дісталось гореці – де ж іще?"

– Ви би, святі отці, перепочили: від самої Сосниці кадилами машете, – озвався до чорних стерновий зі шрамом.

– Е-е-е, Гордію, – припинив спів один з них, – благу вість несемо цим диким берегам! Таке не в труд: душа сама співає, грішне тіло й те радіє.

І махнув тим своїм кадилом прямо на Земледуха. Тому здалося, що його побачили, що дивний цей дим тепер зачарує, наśle на нього якусь напасть, страшну хворобу. Посунувся далі від урвища кручі й уткнувся носом у траву – тільки би не чути того солодкого запаху. А коли лодії віддалились, він повзком, потім рачки позадкував за сосни і вмить, наче звір, розчинився в рятівній гущавині пущі. Чужий, ворожий навіть, згубний для вільної людини світ несподівано нагадав йому про себе – певно, для того, аби не було спокуси й носа показати з несходимої задесенської гущавини пралісу, котра давно вже стала йому рідною та затишною. Одна думка свердлила мозок: що ж то таке було?!

Вже третя седмиця почалася відтоді, як ієреї з Києва у супроводі княжої сотні рушили від Чернігова вгору по Десні, охрещуючи з волі Володимира Святославича роди сіверян в Морівійську, Городці, Мені, Борзні та Сосниці. Сотника Гордія, що стояв за стерном, з відучора, від самої Сосниці ніяк не покидала напруга, бо прагнув, не осоромившись перед сотнею, з першого ж разу втрапити в потрібну йому деснянську протоку Короп, що вела до Хоробора. Десна в тих місцях тричі звивається гадюкою й необхідна протока, пам'ятав сотник, впадає якраз там, де Десна востаннє (а йдучи знизу – вперше) робить крутий поворот: не помітиш – не втрапиш і муситимеш довго ще петляти рікою, а потім іншими її рукавами, щоб припливти до порубіжного Хоробора.

Коли ж таки лодії повернули і сотник переконався, що пам'ять його не підвела, то навіть зітхнув полегшено: скоро на місці будуть! Опівдні увійшли в Ятрицю, ошую постали дубові городські стіни й він почув, як згори гукала до когось сторожа: "Лодії великого князя!" Коло пристані від купецьких насадів та рибальських одnodеревок було не проштовхнутись і лодіям довелося стати на укоті вище пристані, аж біля високого берега. З них перекинули східні й сотник та шестеро пресвітерів, що вже познімали з себе розшиті золотом фелони[644] й попінки[645], рушили спочатку берегом, а потім посадом до городських воріт.

Коло прочинених стулок воріт стояло двоє ратичів зі списками, щитами й мечами на поясі. "Посадникові" – відмітив про себе сотник і підняв десницю:

– Від великого князя київського Володимира Святославича! Княже слово і діло! Де посадник?

– Гой еси, витязю! – не розгубившись, привітався один, з виду старший, і обоє вклонилися сотникові та його супутникам. – Волостелин Рибота у себе в дитинці. Провести?

– Пильнуй! – нахмутив брови сотник: – У вас тут застава порубіжна чи двір боярський?! Самі дійдемо.

– Осюди, попід стіною, – запопадливо показав рукою старший воротник, – ближче буде.

Сотник іншим би разом неодмінно гиркнув, а тут стримався, тільки мовив подумки: "Будеш мене вчити, де ходити..." Пройшовши ще в одні ворота, над котрими білів здоровенний, вибілений негодою турів череп, четверо опинились на тіснуватому дворі дитинця. На ганку терема вже стояв, чекаючи гостей, сам волостелин Рибота.

Звіддала ще почав уважно роздивлятися сотника та незвичний його супровід. Коли чесно, то вже тиждень очікував на їхнє прибуття; знав і те, з чим вони прибули – сорока на хвості принесла. Вісім літ назад, почувши про охрещення киян, а затим про новгородський спротив, не знав, що й помислити. Та Сварга на землю не впала, Громовержець князя-відступника блискавицею не спопелив, навпаки, влада Володимира Святославича все міцнішала, до того ж, купці тутешні, пронирилі, як і скрізь, всі до одного переметнулися до грецького бога і попервах неабияк збурена обштина втихомирилась, а потім узагалі рукою махнула: люде до чого хочеш, звикають.

Принесену здалеку чутку волостелин тримав у собі, ні з ким нею не ділився, бо давно пізнав користь відання того, що іншим знати не дано. І щойно донесли йому про дві княжі події, зрозумів, що година та настала. Тож пильно вдивлявся в пришлеців, аби наперед вгадати, що запросять в першу чергу. Ті, в чорному, його не цікавили, бо йшли слідом за велетнем зі шрамом через все лице. І саме на нього дивлячись, відчув Рибота заздрість. Витязь, від самого Володимира Святославича. Якихось три тижні назад сидів за одним столом із князем, ходив по Києву, знає те, чого вже ніколи не взнати простому волостелинові Риботі...

Спустився по східцях і перший привітався до гостей, намагаючись приховати свою настороженість. Приклавши десницю до серця, схилив у пошані голову і широким помахом шуйці запросив княжих людей до терема – поїсти-випити з далекої дороги.

– Трапеза почекає, – Гордій добре вивчив звички місцевих посадників, тому й не дав збити себе з наміченого шляху.

– Княже діло передовсім. Вели, волостелине, послати бирича в город і гінців по волості, аби на завтра опівдні віче зібралося: княжу волю маю виголосити. Сотня моя на Гульбищі стане – вели гов'яда дати, хліба й жита на кашу. З тобою ж окремо буду мовити, невідкладно. Пирувати слід, як діло зробиться.

Круто завернув княжий сотник Гордій! – ніяк не міг отямитись Рибота. Як лишилися з ним наодинці, так і ошелешив волостелина своєю заявою:

– Прибули ми від великого князя – хрестити люд тутешній. Вчинимо се завтра, аби всіх могли зібрати. Тебе, волостелине, заставу твою з родинами й холопів княжих священники охрестять сьогодні ж, доки вечір не настав. Твої всі на місці?

– Окрім биричів... – навіть розгубився Рибота.

– Ото щойно вони вернуться, так і почнемо.

– А дитинець як же? Не покину! – вперся раптом новгородець.

– Не крути, волостелине, – махнув знічев'я шуйцею сотник, – два моїх десятки твоїх підмінять.

... Увесь княжий люд Хоробора, всі холопи, корчемники, залога та навіть сам Рибота – всі стояли у воді на плесу Ятриці й шестеро жерців чужинського бога курили солодким димом, злагодженим хором співали дивних, незрозумілих пісень та змушували по черзі тих, у воді, тричі окунатись з головою. Подивовані без міри городяни й посадські здалеку, хто зі стін, а хто, ховаючись, про всяк випадок, за крайніми житлами й хлівами, дивились на небачене дійство.

Гордій, спокійний та впевнений, вишикувавши вільні десятки своєї сотні між Ятрицею та посадом, вмиротворено спостерігав за хрещенням. Колись давно сам з доброї волі пройшов через це, бачив не один раз вже тут, на Десні – все йшло так, як треба, як заведено. Коли першими хрестять княжих людей, у тім прихований великий смисл. Бо тим, хто служить князеві, відмовитись від хрещення важко, неможливо майже. А хто ж не знає, що рушити камінь куди легше, якщо відколювати від нього шматок за шматком. Охрещений, він схожий на того, хто річку перейшов – на іншому березі стоячи, не стане та й не зможе помагати тому, хто у воду не хоче ввійти:

навпаки, прагнутиме, аби доєднався до нього: так уже люди влаштовані. А ще, дивлячись на таїнство входження інших до Церкви, смерди, простолюдини перестають боятись незрозумілого для них обряду і наступного дня ідуть до води вже не з таким острахом.

Усе вершилось, як годиться і в тім було вдоволення Гордія: кому потрібна колотнеча? Не для того він князем посланий сюди.

Море люду стояло на Гульбищі. Місця в городі, коло Доброго ясена та вічниці давно не вистачало для всіх мужів роду, а тут ще й з городищ надійшли. Тож порішили старотці, що ліпше буде зібратись за стінами. Зранку теслярі нашвидкоруч збили просторий стіл і тепер на ньому стояли не тільки ліпші мужі та волхви роду, а й Гордій, Рибота і шестеро ієреїв у чорному. Київська сотня, вся в броні й при зброї, в кілька рядів оточила стіл – видно було, що княжі мужі добре набили на цьому руку: діяли чітко й злагоджено.

Та як би там не було, а Гордій все одно неабияк хвилювався.

– Слухай, Хороборе, і волость уся! – заgrimів сотників голос: – Великий князь Володимир Святославич разом зі старшою дружиною – ліпшими й нарочитими мужами київськими дев'ять літ назад увірував у єдиного Бога, Христа Вседержителя, й відтоді волею великого князя віра Христова шириться Руссю. Людіє Чернігова, Переяслава, Родня й інших великих та малих городів Русі вже зреклися старих богів. Морівійськ, Мена, Борзна та Сосниця днями теж охрестились! Нині християнські пастори прибули до вашого города, щоби й тут охрестити люд.

Речу вам слово Володимира Святославича: "Прийміть, людіє, Христа в серце своє, яко я його прийняв. Бо токмо віра в єдиного Бога врятує вас од пекельних мук по смерті вашій. Волею своєю великокняжою велю вам хреститися: вчините благо для душ ваших. А хто не схоче, той ворог мені навіки!"

Гордій замовк і обвів очима натовп. А віче, що до тої миті мовчало, ні пари з вуст, стиха зашуміло, потім загуло, захвилювалось, наче кип'яток під покришкою горщика, втім жодним викриком ще не вихлюпнулось назовні. Тоді з-за спини Гордія вийшов скам'янілий ликом Шамро в довгому білому плашті й тричі стукнув своїм посохом. Дарма, що подзвін срібних дзвіночків на ньому був тоненьким і тихим – віче почало стихати, аж доки не запала загальна мовчанка.

– Скажіть мені, княжі мужі, – голос волхва був не менш дужий, аніж Гордіїв, – відколи се повелося на Русі між князями називати людей своїх ворогами лише за те, що іншим Богам вклоняються?! Коли ще на Русі мало християн було, чи хтось гнав їх за те? Є й серед нашого роду ті, хто рідних Богів на грецького замінив, однак ворогами їх не звемо; кожен має волю жити, як хоче. По Кону лише з доброї волі легко йти: на тім земля наша стоїть. Пощо ж князь київський волею своєю всю Русь через коліно гне?!

Чи Гордієві, витязю, тягатися з волхвом у тім, що у світі над людьми є, про Кон із ним судити? То справа ієреїв і тому один із них, пресвітер Адріян, колишній Ярополків гридень, по отцю наполовину свей, що прийняв Христа ще при своєму князеві й був титарем церкви Ілії на Подолі, а після охрещення киян за своє благочестя й розуміння

грамоти архієпископом Фомою рукоположений у диякони та зовсім недавно висвячений в пресвітера з тим, аби ніс по Русі віру Христову, виступив наперед.

- Влада княжа від Бога, людіє, й не нам, смертним, дано волю великого князя розуміти. Я ж бо, людіє, хочу ректи вам слово Боже. Не кумирам, істуканам безсловесним, людською рукою з дуба висіченим, вклонятися слід, а увірувати в істинного Бога, Творця всього сущого, аби спасенними бути, не в пекло провалитися по смерті, а вознестись на небо до Господа нашого, в рай! Увірувати в нього не розумом, а серцем, бо тільки віра людська здатна гори зрушити з місця, людіє!

Вони стояли один перед одним. Невисокий, широкоплечий Шамро у білому плашті з вишивкою червоними та синіми нитками аж пашів дикою неміряною силою, його русе, зачесане назад волосся було стягнене тонким ремінцем, скроні та підборіддя гладко виголені, в темних, як ніч очах розгорався жар спротиву: поглядом волхв ладен був спопелити свого суперника. Натомість Адріян, весь у чорному, високий, худий, з виснаженим аскезою лицем, руда борода вже сріблилася сивиною, дивився на Шамра своїми світло-сірими водянистого кольору очима спокійно, наче зовсім відсторонено, наче й не суперник був перед ним, а звичайний київський прихожанин.

- У нас із князем ряд, - не здавався Шамро, - він боронить нашу землю, рід коропський утримує княжу заставу. Про грецького ж бога в тім ряду нема нічого!

Рибота відчув, що й він мусить щось ректи. Відчував, що коли мовчатиме, то люди розцінять це, як його незначущість: що є тут волостелин, що нема його - пусте місце, одним словом. Ці княжі мужі нині тут, завтра підуть, а він лишиться. Коли зараз промовчить, наступного тижня, може так статися, ноги об нього витруть. Ніколи раніше відкрито не ставав супроти волхва, а вчора опісля хрещення вибору в нього - за покон він, чи за нового бога, майже невідомого і йому самому, незрозумілого та дивного, а тому певним чином і страшного - не було. Бо знав, купці переповідали йому про те, як хрестили Новгород; звістка та краяла серце княжого волостелина, колишнього новгородця, нерозумінням і болем. Але Рибота пам'ятав своє місце і роту, що колись давно дав князеві, відтак і вибір свій зробив одразу - з князем він. Тепер, вийшовши до краю столу, постав плече в плече з Адріаном.

- Яко з волі великого князя волостелин ваш, речу тобі, волше: земля ця Володиміру Святославичу належить! Взята оружною його рукою тоді, як прогнав звідси Местишу Свенельдича з ковуями. Чи хтось забув?! - з викликом поглянув на віче. - Жито тут сієте, скору в пущі добуваєте і рибу в Десні ловите токмо з волі великого князя, а він вас ще й боронить - отакий у вас із князем ряд. І хто сьогодні коритися цьому не бажає, той і жити тут не буде, нехай шукає собі нові землі!

Гордій здивовано зиркнув на волостелина: оце загнув, нічого не скажеш! До такого в жодному городі не доходило. Тисячне віче зашуміло, наче бір в негоду, навіть хитнулося вперед, проте сотня воїв в обладунках і при зброї, що потрібною стіною черлених щитів оточувала стіл і вочевидь була готова підняти меч на безоружний люд, виглядом своїм одразу ж змусила спинитися навіть найбільш гарячих.

Коли б хтось всевидячий заглянув у душу Шамра, побачив би там страшне

видовище – немов гущавиною буяючої вчора пущі пронісся сердитий Лісовик, безжальною рукою переламав усі дерева і навіть кущі, а розлючений на сувирів Перун ще й попалив той вітровал силою небесного свого вогню. Волхвові нерозуміння того, що коїлось останніми літами, нагадувало страшний бурелом з Шамрових уявлень про світ і чорна, як головешки на згарищі, суцільна безнадія заповонила увесь широкий простір його душі.

Як дійшла до нього звістка про те, що в Києві з волі великого князя запанував грецький бог і влада того Христа почала ширитись Руссю, Шамро все ніяк не міг уявити собі, як таке може бути тут, в Яві, під Сваргою, не розумів, чому роди й цілі племена зрікаються рідних Богів та без жодного спротиву коряться чужій волі, піддаються Христові так легко, мов би все життя тільки й чекали цієї миті. Якогось дня йому стало ясно, що той дивний чужий бог рано чи пізно дістанеться й сюди, тож Шамро збирався разом із родом своїм постати з ним на прю, як постав колись супроти Чорнобога Перун. Неабияк сподівався, що рідні Боги не мовчатимуть, не дивитимуться відсторонено з небес: Сварог обрушить себе на відступників, Перун попалить блискавицею зрадників і Велес розверне під ними землю, аби провалились вони в Нав, щоб не лишилось від них ні сліду, ні духу. Та нічого того не ставалось, відповіді від Богів Шамро так і не дочекався, скільки не питав щодня, а два тижні назад несподівано околів його білий кречет, уособлення самого Сокола-Роду, що мало не два десятиліття назад був привезений одним купцем з далеких полунощних земель і куплений волхвом за тридцять гривень сріблом. То було настільки лиховісним знаком, що Шамро вперше за життя впав у відчай.

З переказів купців та інших волхвів він знав, що коїлося в Києві й Новгороді, якою була доля тих, котрі не впокорились княжій волі. Дивлячись тепер на віче, не бачив він в мужах роду тієї одержимості, котра би дала їм сили змести княжу сотню й боронячи старий покон, полягти, якщо доведеться, усім до останнього дітиська, але полягти у славі та з честю. Як не було в мужах рішучості, коли вирішували старотці чи варто зводити дитинець, наче вереву на власну волю накладати, так і нині немає. Змілів рід; Кологастова кров надміру розбавилась чужою та стала схожою на воду: он за якийсь лише десяток літ звикли звати Короп Хоробором – звідки в таких будуть сили на спротив? "То може... – вжахнувся раптовій здогадці Шамро – ...може Боги, давно побачивши нікчемність сувирів, відвернулися з огидою від Дажбожих онуків? Може вони пішли звідси геть?!"

Отсі княжі мужі не давали родові жодного іншого вибору: або зречися своїх та прийми чужого бога, або згинь. Бач, лукаві греки як навчили... Кому живот його дорогий, лишиться жити, але з чужим богом і не на своїй уже землі, бо своя земля в тебе лише тоді, як шануєш та молиш власних Богів – суть вільним є. Раби власної волі не мають і землі не мають, і бог у них чужий. У них усе чуже, на те вони й раби...

Уперше в житті звідав Шамро страх; бридкий холодок, зародившись в його душі, почав розливатись по тілу: недавня ще воля до спротиву в'янула, наче скошена трава на червневому сонці. Добра без Зла не буває? А коли того Зла забагато, коли навкруги

одне лиш Зло – де місце Добру? Якщо покинули Боги рід, усю землю сувирів, у чім Добро лишилось?! Рівновага втрачена і світ летить шкереберть: Чорний Пес[646] таки перегриз чеп Малого Ковша...

... – Чули, родовичі, яка воля князя?! – тим часом гукав до віча з-за плеча Шамра Велимож і почав протискатися поміж ним та Адріаном. – Отня земля, виходить, вже не наша, рідних Богів мусимо зректися – що від нас лишиться? А скажи, волостелине, отець твій і матер якому богові вклоняються?

Рибота й рота не відкрив – що йому задесенський волхв?

– Чи ти, витязю: якого роду-племені? – звернувся вже до Гордія Велимож і втупився важким поглядом своїм прямо в очі йому.

Княжий сотник погляд витримав, не знітився, тільки губи стулив міцніше, а тоді, хоча й з поштивістю, а все ж рішуче, важкою десницею своєю відсунув убік Шамра й нависнувши над Велиможем, спитав:

– Передивитись мене хочеш, волше? Не вийде. Смерть дивилась та й пішла геть, а ти супроти неї ніщо.

І повернувся до людського моря:

– Отця мого Воропаєм колись нарекли, а роду я Кологастового. До хрещення Величком звався.

Віче охнуло. Тиша запала така, що кожному чути було жайвіра з небес і жаб'яче кумкання на Ятриці.

– Я ж бачу – щось лик мені знайомий... – чи не першим прийшовши до тям, шепнув Третякові старий купець Курило.

– І речу вам, родовичі, що лиха з Христом не пізнаєте. Красно баяти не вмію та небо на землю не впаде, Десна назад не потече: як жили, так і житимете. Завтра, щойно сонце над лісом стане, всі, від малого до старого, мужі та жони мають бути на Ятриці, вище мосту. За тим пир почнеться – волостелин іменем великого князя Володимира Святославича пригощатиме!

Шамро надто добре знав своїх родовичів: віче так і не закипіло до ладу – хоч і було чимало таких, котрі всім еством своїм противились хрещенню, а все ж їх і третини не назбиралось би. До того ж несподіване викриття себе Величком настільки ошелешило рід, що новина ця декому здалася мало не такою ж важливою, як і звістка про завтрашній обряд чужинського бога. Адріан потому ще оповідав родові про Христа, про заповіді Божі, та хіба осягнеш розумом почуте, коли галас несусвітній стоїть? Шуміли й кричали, проте висікти іскру не вдалося ані Шамрові з Велиможем, ані Давилові, що теж волав зі столу проти Христа й соромив родовичів за байдужість до власної долі.

Віче якимось непомітно, помалу почало розсмоктуватись: спочатку задні, з далеких Жорновок, тихцем подалися додому в надії, що напасть отся до них не дійде, потім і Оболоння, на тих дивлячись, прямо на очах Велиможа рушило, а за ними вже без розбору посунули посадські, бо... Хоча те "бо" й було в кожного своє, та коли розібратись, нічого важливішого від нього якимось і не знаходилося.

Величка ще до віча весь час аж підмивало спитати когось про стрія свого, Сивера,

проте втримався. Чесно кажучи, гадав, що його хтось одразу ж і впізнає, а вийшло он як. Коли ж старотці та сотники, хто припишклий, хто засмучений, теж розвернулися йти, він притримав за рукав посивілого за довгі літа Третяка:

- Щось стрія мого не бачу. Все Володимиру Святославичу городки ставить?

Третяк мигцем зиркнув на княжого сотника та й опустив голову.

- Е-е-е... Се вже... та, вважай, тринадцяте літо пішло, як згинув Сивер Жаданич наш...

- Згинув? - Величко подумав, що йому почулося. - Згинув?! - перепитав з подивом:

- Як так?

Колись рудий, мов огонь, Третяк лише розвів руками.

- Як витязь згинув. Наступної осені, як ото князь пішов звідси, вернувся клятий Мстиша з-за Десни. То Сивер один не розгубився та з десятком лише Плавучий міст боронив, бо не встигли розвести, вмерз у ранній лід. Порубали всіх, Сивера і Педаша, суперника мого вічного, теж, а до стін не підійшли - запалив Озарич моста. Ох, і витязь був! В Ирїї тепер розкошує... Бачиш оту могилу, найвищу? Його.

- А стрийна моя, Вишня? - Величко кивнув головою в бік старого городища: - Сама господарює?

- Де там... Згорів двір Сиверів, ще за життя його. Гроза була, ліс загорівся, ну й двір за вітром пішов. - Повагавшись, він таки додав: - Рекли люде, Орогостя нагальдувала... Наче за те, що житло її за велінням Сивера знесли, стіна тепер там стоїть.

Величко мовчав. Згадав, що й сам дивувався вчора, не побачивши на звичному місці відьминоного житла. Спитав лише:

- Де ж вона тепер живе?

- Хто? Вишня? - Третяк простягнув десницю в бік посаду: - За Благовидом, ковалем, вона тепер. Мор у нас був опісля смерті Сиверової, чимало люду померло. Коваль сам-один лишився, то й узяв Сиверову вдову з дітьми - чого ж? Жона вона завидна і добра має доста.

- А Орогостя? Жива?

- На Лису гору пішла жить - подалі від княжих... - кожумяка затнувся, згадавши, хто поряд з ним.

На Величка вже чекали ієреї з Риботою і Третяк мовчки пішов геть. А сотникові після свого викриття так закортіло побачити близьких йому колись людей, що покинув священиків у стані сотні й подався до посаду. Без поспіху, сажнях у десяти, йшов слідом за останніми вічниками й поривчастий західний вітер часом доносив до Величка шматки їхніх бурхливих суперечок.

- ... буде ще один, дивись, у чомусь та й допоможе.

- ... Дажбожі онуки! Та отця з матір'ю, роду свого зректися не так страшно!

- ... на купців наших поглянь: чи не всі вже Христові вклоняються. Не дурні люде - виходить, взвить [\[647\]](#) з того мають.

- ... а що ми?! За князем сила...

- ... якось воно буде.

- Стоїть же Київ-город. Теж Русь...
- Світ за очі піду, а Богів рідних не зречуся!

Величко вже підходив до Благовидового двору, тож не став більше дослухатися про що ще рекли вічники, а штовхнув ворота й опинився в господі коваля. В кузні вже хтось, очевидно, сам господар, чмихав міхами, роздуваючи горно; з хліву чулося чиєсь вовтузіння.

- Сивере, - почув він раптом знайомий голос і аж завмер від несподіванки: почуте від Третяка здалось йому на мить поганим сном, - цеберко в мене тріснуло...

В прорізі хідника з'явилась проти світла така знайома жіноча постать - Вишня! А на її оклик з-за хліва вийшов отрок - високий, худий і кожен, хто Озарича бачив, скаже: викапаний отець! У Величкових грудях обірвалася тоненька ниточка надії: правду рекли...

Вишня ж пильно дивилась на раптово посталого перед нею витязя-велетня в кольчугі й темнім, накинутім на ліве рамено плашті.

- Невже не пізнала?
- Ве-лич-ко... - аж пополотнівши, прошепотіла одними губами.
- Гой єси, стрийно! - вклонився сотник.

Сльози туманили Вишні зір, та вона себе опанувала: на уклін відповіла й підійшовши, обняла, потонувши в залізних обіймах.

- О, Боги! - торкнулася пальцями довгого, через все лице, шраму. - Живий...
- ... А тижнів через чотири по смерті зрозуміла, що четвертого від нього понесла. Народився - весь в отця. Як би ще його назвала?

Сиділи під повіткою. Величко від пригостання відмовився навідріз - не має на те години; Благовид, покинувши кузню, був поряд із жоною, слухав її оповідь, мовчав.

- Як Молибог?
- В городі, в отчім теремі живе. Жона, діток двоє. Теслею став, як отець. На лови ходить - добру взвить на скорі має.
- А... - Величко забувши, як звати Молибогову сестру, на мить затнувся.
- Полада? - зрозуміла Вишня і важко зітхнула: - Померла... І ще один у нас був, Дев'ясилом звали... Теж із нею пішов...

- Мор у нас стався, - не стримався Благовид, - Ждан Ходотич нав'є[648] колись привіз на своєму насаді. І сам помер, а люду скільки за ним - о-о-о!

Залягла мовчанка. Величко скося дивився на стрийну: змінилась жона - зістарилась, зморщок на лиці повно і вже мало що нагадувало в ній ту розквітлу за Сивером Вишню з блискучими очима. Коваль підвівшись, подався до кузні - в труді глушити неvigойне своє горе.

- Не зобижає? - поглянув Величко услід Благовидові.
 - Ні, - зрозуміла його Вишня і схилила голову, - ні-ні, просто... іншого такого, як Сивер, немає. А він свою Усиню забути не може. Так і живемо...
 - А ти ж як? - схаменувшись, узялася розпитувати Величка.
- Він, забувши, що поспішав, почав оповідати.

- Княжим гриднем був. В полюддя ходив, до Царгорода з товаром. Охрестився. Дванадесять літ на порубіжжі жив, з печенігами ратився, - показав на шрам, - ось, на пам'ять лишили. Нині сотник княжий - попів охороняю.

- Кого?

- Ну... жреців християнських. Завтра хреститимуть вас.

Мова його була зовсім не такою, як пам'ятала здавна Вишня: говорив стисло та коротко, без жодної похвальби - неговіркий суворий муж, справжній витязь.

- Жона, діти в тебе є?

Він ствердно кивнув, та не встиг відповісти, як Вишня, перескочивши думкою на інше, раптом спитала з усмішкою:

- А пригадаєш, як ведмедя добув?

Величко кивнув.

- Часто згадую. Тебе, стрія мого. Якби не він, що би з мене було? Ні риба, ні м'ясо. Ким став - Сиверові завдячую. Він свій наук в мене посіяв, наче зерно в ріллю. Лежало, лежало, а година прийшла - враз проросло. Думав побачимось, порадіє за мене. А я в пояс йому вклонюся - за наук той: і ратний, і отчий...

Зітхнувши, підвівся:

- Піду. Треба в дитинці коня взяти - є в мене тут одне діло.

- Бери нашого! - Вишня зраділа, що хоч в чомусь допоможе гостеві. - Добрий кінь, дарма, що простячок. Якраз у стайні, Сивер з луку забрав.

- Синку, - поклікала отрока, - а осідлай-но братанові своєму Попела!

Навіть не сказавши стрийні навіщо йому кінь, подався з двору, з посаду - попід стіною, до Плавучого мосту, а там лугом, лугом до Лисої гори. Стільки літ не був тут! В Хороборі спека дошкуляла, на лузі ж від сирої землі аж парило і вітер від Сохачевого гнав по підрослій отаві зелені хвилі - на дощ збиралося: як не сьогодні, так завтра. Кольчугу так і не зняв, тепер обливався під нею потом, та за довгі літа в степових дозорах звик до броні, не надто й заважала, нехай уже. Бачив, як здивовано дивилися вслід йому пастухи - куди це княжий вой в кольчугі коня погнав?

Мов би й скрізь луги однакові, а свій, рідний, такий один - найліпший. Ех, Сивере... Правий ти був колись. Жаль, не слухав тебе. Хоча, пощо ж не слухав? Коли б не слухав, не лишилось би в душі навіть сліду від твоїх слів. Ні, таки не зрівняється з Десною жодна ріка. І жоден луг не постане врівень з коропським. Чи як тепер - хоробрським? Бач, таки привчилися родовичі до чужого ймення. Добре ім'я, за таке ні перед ким не соромно. Тільки... Коли в душу собі зазирнути, то Короп все-таки рідніше. У крові воно, по жилах з нею бігає.

До Лисої гори хіба трохи більше версти. І сама вона не надто велика - лежить зігнутих клином поміж Десною та двома її рукавами, тому Орогостине житло майже не шукав - стояло за не надто високим тином обіч гостинця, що вів до оболонського перевозу. Відьма саме поралась у дворі - розвішувала в затінку повітки зіbrane зілля.

Величко тільки спішився, а вже в дворі зайшовся гавкотом пес. Доки до воріт підійшов, блаженку стулку на простих ликових перевеслах відтягнула вбік жіноча рука

й відьма постала перед сотником такою ж, як і була колись. Ну, майже такою: худа, з прямою гордовитою поставою, суворим лицем, на котрому жодного разу не бачив усмішки, тільки й того, що пасмо волосся, вибившись з-під повою, зрадливо блиснуло сивиною. Хоча й була ровесницею Вишні, чи трохи від неї старшою, та виглядала ліпше – не брали Орогостю літа.

Величко, приклавши до серця руку, вклонився, але не встиг і рота розкрити, щоб привітатись, як відьма його випередила.

– Ти бач, хто до мене завітав. Яким вітром, Величку? – спитала так незворушно, ніби бачила його щонайбільше місяць назад.

Він більше здивувався, що його впізнали, аніж вона – Величкової появи. Чи може виду не подала? Відьма...

– Західним, Орогосте. – проказав, не знітившись, як було колись давно, Величко і відьма ту переміну в ньому одразу відчула.

І дивився тепер без остраху прямо їй у вічі:

– Просила вклонитися тобі дочка твоя, Волхитка, – сотник пальцями десниці аж землі торкнувся в пояснім поклоні.

Навіть відьмі часом не під силу стримати себе на людях, бо, як-не-як, а й вона людина. Коли Величко розправив спину, лице Орогості ще мінилося від материнських переживань і рука марно шукала позаду хоч якусь опору. Та слабкість відьми була недовгою.

– Коли так – заходь, гостем будеш.

Протиснувшись слідом за господинею в тісне й убоге відьмине житло, сотник ледь не все його й заповонив собою.

– Оповідай, – поглядом вп'ялася в нього відьма, – де вона, як живе?

– Жона вона моя. Давно. Двоє онуків маєш, Орогосте.

Раптом у напівтемряві житла посвітлішало лице відьми й ледь помітна усмішка торкнула вуста.

– Дівки?

– Дівки, – зітхнув Величко.

– Мусив знати, кого береш, – Орогостині очі блищали.

– А як же князь? Вона ж із князем була – я відала, знаю!

Сотник спохмурнів: не любив про те згадувати.

– Мала сина від князя, але помер. Немилою стала. Я забрав.

– Княгиню віддав тобі?! – чи не вперше в житті виказала свій подив Орогостя.

– Простою наложницею вона була. Їх у князя сотні й сотні.

Орогостя замислено кивнула головою, а потім ще і ще, немов знайшла нарешті розгадку своїм давнім снам чи видінням.

– Тут як опинився, зятю?

Величко волів би промовчати, але не міг, звісно, – теща, до того ж відьма.

– Великий князь сотником мене поставив. Прибув нині з сотнею, бо... – опустил очі,
– ... з волі князя хрестять сіверську землю, всі волості й посади. І Хоробор такожде.

- Короп! - рішуче й твердо прорекла Орогостя. - І ти Богів наших зрадив?

- Я во Христа увірував. Давно вже. - Величко насупився і, мов бик, опустивши голову, спідлоба дивлячись на Орогостю, вперто рік своє: - Як стрий мій Сивер, як безліч інших руських людей. А зрадити нікого не зрадив!

Відьма раптом відчула сотникову силу, зрозуміла, що він їй не поступиться, а вона з ним не впорається і про себе неабияк тому здивувалась: ти ба!

- Волхитка теж ...? - їй навіть не вистачило духу вимовити "охрестилась".

- Там усі хрещені. Токмо... донька твоя сама собою не була би, коли б змінилася від того, - і усміхнувся, щось згадавши.

Розмова їхня, що так добре почалась, зійшла помалу на ніщо. Обом полегшало, коли Величко нарешті підвівся, та попрощавшись, пішов геть. Орогостя ж, навіть коли сама лишилась, місця не могла собі знайти: ніяка робота не йшла до рук, думки, одна сумніша іншої, безперестану лізли в голову. Вона не витримала - покинувши своє зілля, вийшла за двір і діставшись узлісся над обривистим берегом Обижані, сіла, притулившись спиною до могутньої сосни й замислилась.

Весь помережаний деснянськими протоками, що синіли проти сонця блакиттю відбитого у воді неба, зеленів перед нею молодою отавою коропський луг, а за ним, на полудень, виднілися за вербами стіни Коропа, гнізда її роду, котре так несподівано й підступно крали лихі чужі люде. Найстрашнішим було те, що нічого не можна було вдіяти супроти тієї крадіжки. Бо крали не стільки місце, як невловиму його суть, котра рождається з людиною і з людиною йде до Сварги, аби потім простягнутися незримою зв'яззю від померлих до живих, сплітаючи Яв, Нав та Прав у єдине ціле, що зветься самим життям і що навряд чи й передаси простими словами.

Крали не живот. Нікого не вбивали, губили тільки душу. Ще ні слуху, ні духу їх тут не було, а звістку вже подали і право своє заявили. Коли наснився Волхитці віщий сон, руни сказали Орогості майже все. Вона тоді не могла належним чином витолкувати явлене доньці видіння, усвідомила тільки, що безсила вдіяти хоч щось проти нього і мусить скоритися вищій волі, аби не накликати ще більшого лиха. Тоді гадала, що стосується та вість лише її родини, але пройшло кілька літ і стало зрозуміло, що все неспівмірно гірше.

Князь прийшов і забрав доньку - єдине, що в неї було. Натомість, немов зозуля в чуже гніздо яйце поклала, не питаючи ні в кого згоди, дав городу нове ім'я, лишив по собі княжий десяток та велів ставити дитинець. Відтоді з полишеного яйця вилупилось чуже пташеня, розсілося на все гніздо і мовчки руйнує Орогостин світ. Не стало поряд доньки, сама відьма мусила йти з власного житла, родовичі за якийсь десяток літ вже звикли праотчий Короп звати княжим словом Хоробр і замість старійшини з ліпшими мужами править родом волостелин великого князя. Що лишалося від старих часів? Рідні Боги та праотчий покон.

І от коли вона, ніби та верба на підмитій Десною кручі, що нахилившись до води, ще якимось тримається корінням за рідну землю, жила останніми літами в непевнім сподіванні хоча би так добути віку, Доля над нею насміхнулась. Завтра чужі люде

збираються забрати останнє – рідних Богів і покон.

Ось сидить вона тепер на своїм улюбленім місці й безпорадно питає Сваргу: що діяти?! А Боги мовчать...

Княжа сотня ще снідала, коли до шатра, де трапезували Гордій та ієреї, увійшов один зі сторожі стану.

– Гордію, там смерд, – увійшовши, кивнув головою кудись назад мечник, – до тебе проситься. Княже слово і діло, рече.

Здивований Величко вийшов назовні. Перед шатром сторожа тримала під руки Третяка. Побачивши Величка, старий кожум'яка смикнувся до нього та вої, вчепившись в руки, не дали рушити з місця.

– Величку, – голос у Третяка був надміру схвильований, – смута в городі... Та дайте ж ви мені, бісові діти, сказати!

Розсердившись на воїв, повів могутніми плечима й сторожа ледве на ногах утрималась.

– Пустіть, – велів сотник.

Завів кожум'яку в шатро й наказав:

– Речи, що сталося.

Той озирнувся на ієреїв.

– Можеш говорити, – заспокоїв Величко.

– Звечора й усю ніч Шамро у вічниці сидів, зі старотцями радились. Багато є таких, що готові піти геть, аби не зрікатися Богів наших. А на світанні, як порозходились усі, Рибота з ятвягами до вічниці прийшов і волхва пов'язавши, в дитинець його потягли, в поруб кинули. Городські піднялися, позвали Давила, обрали воєводою й хочать Шамра визволяти. Залогу від воріт прогнали і їх зачинили – тебе із сотнею бояться, щоб у спину не вдарив. Рибота в дитинці заперся; залога вже стріли мече, трьох поранили. А Давило готовий на приступ іти – він як почує від когось слово "князь", так з лайном готовий того з'їсти. Біда ж буде, Величку...

Сотник в душі й похолов – оце тобі, маєш: від самого Чернігова, по чужих городах, де до всього був готовий, хрещення проходило, можна сказати, тихо-мирно, а тут, в Хороборі, рідному Коропі тобто, те, чого боявся, якраз і почалося. Ех, Доля, дівка-вертихвістка...

Семеро в шатрі з тривогою дивились на нього, чекаючи, що вирішить, а йому слід було спочатку з думками зібратися: що вчинити?

... Десять літ провів Гордій-Величко на порубіжній заставі в Треполі, раз по раз ратячись з печенігами: то в дозорі, то на стіні сторожового городка, часом і в січі в чистому полі – коли великий князь ішов на знахабнілих кочовиків походом. Якщо колись давно мольба Волхитки про порятунок немов чарами якимись зродила всередині його той стрижень, що різнить справжнього мужа, воя від простого мерта, то ті літа в борні з печенігами стрижень його загартували, зробивши незламним. Яка ж у тім дивина, що родовичі свого Величка не впізнали? Та якби й шраму від печенізького кривого меча на обличчі не мав, то й тоді суворий, весь у

зморшках від пронизливих степових вітрів лик сотника з поглядом холодним, наче блиск укладу, нічим би не нагадував добродушний вираз очей Величка-безбатченка, котрого княжий стерновий Угомон назвав якомсь "ні риба, ні м'ясо".

Ставши чотири зими назад сотником Треполя, не один раз мав від князя желовання за власну звитягу в січі й тверезий розмисел на княжій раді в полі перед битвою з печенігами. Давно вже забув він про свою колишню спрагу до пустої похвальби, котра й рождалася в ньому через невпевненість у собі. Можливо, саме тому великий князь доручив трепольському сотникові Гордію охорону ієреїв. Викликав до себе в Київ і давши сотню гريدнів, останнього вечора мав із ним розмову без свідків.

- Дав Господу обітницю, що завершу почате діло - охрещу всю Русь. Тобі доручаю пройти зі своєю сотнею по всій Десні від Морівійська до Дебрянська[649]. Будуть з тобою дванадцять ієреїв - де люд охрестите, там один лишатиметься. Їхнє діло роди хрестити, твоє - пресвітерів берегти, не допустити серед людей колотнечі або непокори. Дурного тут не пошлеш: почне мечем махати - біди наробить. Та й роду ти сіверянського - ліпше од інших плем'я своє знаєш.

Опісля Новгороду не хощу більше крові, а на свою душу гріха смертного. Коли заповів нам Христос: "Не убий!", то як я можу людей до Бога через кров навертати? Он, сів на великокняжий стіл опісля котори братньої, так через неї шість літ землі до купи збирав, з однієї січі та в іншу ходив. А тут - помислити тільки! - рідних богів на чужого замінити...

Речу се тобі з тим, аби розумів ти, Гордію, що мусиш наче по лезу ножа пройти: і діло зробити, й спокій не порушити. Бо коли, боронь нас, Боже, від такого, збурить хтось племена - впаде Русь. Знаю, що ти двічі орду вмовив назад повернути, значить, не тільки силою своєю береш, а й розумом. Тому й ставлю тебе на чолі походу хресного - не підведи!

Ще довго по тому говорили вони про похід, а наприкінці вручив князь своєму сотникові невеличку харатію, де написано було новими письменами, що дає він Гордієві право від імені великого князя чинити, як за потрібне вважає. На шовковій вервечці висіла срібна печатка з тризубом - знаком Володимира Святославича. Величко, заїхавши додому в Треполе з жоною попрощатись, нашвидкоруч скрутив з берести дудку і сховав у неї княжу харатію - аби не пошкодилась в далекій дорозі.

Тепер замислений сотник, постоявши якийсь час нерухомо серед шатра, вдягнув обладунки, за тим почепив на широкий пояс меч та витягнувши зі свого подорожного мішка берестяну дудку з харатією, запхнув її за пояс.

- Ходімо! - кивнув головою Третьякові.

Покликавши до себе першого десятника, велів йому аби сотня вдягала броню і ставала перед посадом. Попередив:

- Без мого слова далі ні ногою!

Ішли з Третьяком стривоженим посадом, їм вклонялися, вони у відповідь вітались, а в повітрі аж дзвеніла напруга. Перед зачиненими Полуденними ворітьми спинилися.

- Впустіть! - гукнув до сторожі сотник і зняв шолом: - Я Величко, іду сам-один. Хощу миром усе владнати.

- А пощо з мечем? - неприємно спитали зі стіни. - Зніми, тоді впустимо.

- Меч гідність моя, честь і слава. Князь дав - одному князеві й верну. Забули, чийого я роду?! Одного вже боїтеся?

- Се кожум'яка попередив, зрадник? - поцікавився хтось згори.

- Я на відміну від тебе головою думаю, а не гузном немитим! - не витримав Третяк:

- Руду[650] пролити легко, токмо з нав'я ніхто ще не вернувся. Що з родом буде?

- Впустіть, речу вам! - повторив Величко. - Не буде від мене Кологастовому роду жодного зла.

Було щось таке в сотникових словах, що йому повірили і в город таки впустили.

Давило не чув під собою землі. Стільки літ і зим тамована жага помсти тепер розправила за його спиною широчезні крила й несла невідомо куди. Жодної думки не було в голові, окрім як дірватись до княжих людей, посікти їх на капусту і... А що там далі буде - те вже не мало для Давила жодного значення: чи лишиться в живих сам, чи буде від того користь роду, що колись прийняв його до себе і чим узагалі все врешті-решт скінчиться. Він був на чолі кількох сотень розлючених, невдоволених родовичів, що прагнули перш за все визволити волхва роду й не хотіли бачити ніяких в тому перепон. Заколотники, зібравшись по кривих вуличках навколо воріт дитинця, вже готували до приступу драбини, щити та луки, розбирали для підпалу стіни власні горожі й хліви.

Давило в уяві своїй бачив уже як палає дитинець і лежить в калюжі крові власноруч посічений ним ненависний волостелин, коли ж це з подивом угледів, як невідомо звідки постав перед вежею з туровим черепом над ворітьми широкоплечий ратич у лискучій кольчузі й піднявши десницю заволав до залоги:

- Я Гордій, сотник великого князя Володимира Святославича! Іменем його велю не стріляти! Де волостелин?

- Що тобі? - озвався невидимий Рибота.

- Впусти мене в дитинець: княже слово і діло!

- Не можу: хіба не бачиш - смута, на приступ збираються йти!

Величко повернувся до заколотників:

- Спиніться, родовичі! Владнаємо все миром.

Давила затрясло від люті. Вихопив у когось лука, наклав стрілу й пустив у Величка. Та накінецьник її лише ковзнув по закутому в кольчугу рамені сотника й майнувши поряд з Третяком білим оперенням, вона відлетіла кудись убік. Зробити другий постріл родовичі Давилові не дали: навалились удвох і тримаючи за руки, видерли лука.

- Сказився?

А він дійсно, немов збожеволів. Величко вже йшов до нього, був за десяток сажнів і Давило бачив у сотникові, колишньому родовичу, загрозу своїй омріяній помсті. Під ногами лежала його сокира на довгому топорищі, тож підхопивши її з землі, рушив назустріч Величкові. Знову кілька мужів спробували його спинити, та він люто

замахнувся на них сокирою і ті відскочили: "Щур тобі й Пек, божевільний!"

- Людіє! - заgrimів Величків голос. - Не перейдіть межу! Честю своєю клянуся, що владнаю все миром. Дайте мені трохи часу.

Він намагався говорити спокійно, а Давило з палаючим, безтямним поглядом сунув на нього з сокирою, здолавши вже половину відстані, що розділяла них під час пострілу.

- Зупинись, - сотник миролюбно простягнув до Давила шуйцю зі знятим шоломом, - кров роду проливати не хочу й не буду.

- А-а-а! - заволав раптом Давило і щосили рвонув до Величка, здіймаючи в замаху свою сокиру для страшного удару.

У Третяка, котрий дивився на те, стоячи перед ворітьми дитинця, щось немов обірвалося всередині - дарма, що донедавна ще був кулачним воєводою посаду, похолов у душі і вкляк у землю, не спромігшись до жодної дії чи крику.

Давило був за півтора сажні від Величка і лезо сокири вже сяйнуло високо над його головою, та сотник раптом зробив швидкий, мов блискавиця, крок назустріч, ніхто не встиг і оком ще змигнути, як він, на мить якусь випередивши Давила, зо всієї сили хряснув йому п'ястом десниці в скроню: той, мов підсічене дерево, горілиць гримнувся на землю, а сокира, пролетівши поряд з Величковою головою, впала за його спиною.

- Татъ. - незворушно й холодно проказав сотник, дивлячись на непорушного Давила: - Обіцяв же вам, що крові не буде. До волостелина я. Не чиніть, родовичі, глупства, чекайте мене.

Не лише заколотники, а й залого на стіні дитинця приголомшено дивилась на лежачого Давила - надто несподівано та швидко все сталося. Хтозна, може саме та напруга, що ось жила в тілі Давила, а тепер відлетіла разом із його душею, живила смуту, бо стрімко, наче вода в пісок, зникала серед натовпу воля до приступу. З вуличок не виходили, проте й замишляти вже нічого не замишляли - чекали на Величка, сподіваючись, що вдасться, може, якось по-мирному вернутись до спокою і ладу.

- Віч-на-віч ректиму, - похмуро кинув Риботі Величко, - веди, куди знаєш.

Щойно зайшли до стравниці в теремі й волостелин зачинив за собою важкі дубові двері, як сотник сходу й заявив:

- Відпусти волхва. Зараз же!

- Ворохобника? - витріщився Рибота: - Від кого це чую?!

Величко зітхнув.

- Ворохобник мертвий лежить. А ти, волостелине, ледь охрестившись, вже супроти волхва пішов - прагнеш князеві шкоди завдати?

- Я князеві своєму служу, аки пес! А ти зі смердами виходить? Супроти нього? Бач, яку змію пригрів Святославич!

Перемінившись лицем, Величко вхопив волостелина за сорочку на грудях, аж затріщало шитво й легко підтягнув шестипудове тіло Риботи вгору - той, вимушено ставши навшипиньки, намагався звільнитися, та де там...

- Дурень, - з притиском прошипів Величко, - не суй свого носа в княже діло! Сидиш тут, як крячка на болоті, то й сиди нишком. Чини, як велю!

Відпустив Риботу - той, червоний від напруги, наче варений рак, ще оговтувався, а сотник вже простягав йому княжу грамоту.

- Читати вмієш?!

Рибота ще з Новгороду грамоту знав, тільки письмена на харатії були не схожі на йому відомі. Вдивлявся, крутив, боячись зізнатися, що не розуміє написаного, проте срібна печатка з княжим тризубом красномовно свідчила, що його не дурять.

- Нею дана мені влада від імені князя чинити, як за потрібне вважаю, - мовив Величко й забравши грамоту, знову сховав її за пояс.

- Коли горить, олієм вогонь не тушать. - вже примирливо почав сотник: - Ти, волхва у поруб кинувши, навіть тих, котрі сумнівались, проти князя налаштував. Якби не Третяк, що мене покликав, спалили би родовичі дитинець, кров би пролилася й пішли би звідси всі, до одного. Звісно, князь смуту придушив би та смерда назад уже не повернеш. Дитинця й города нема - згорів, данники розбіглися. А тепер скажи: хіба такого від тебе князь чекає? Йому треба, щоб на порубіжжі городи поставали, Русь від степу боронили; щоб данина росла, не зменшувалась, щоб люд ішов сюди, селився, жито сів - на тому княжа влада тримається і лад по землях. Іди й відпусти Шамра!

Якби тільки хто знав, до чого невимовно важко стало Риботі на серці... Важко, муторно, а ще соромно від того, що згадалося, з яким презирством дивився колись він сам на старого ратичівського тивуна, опинившись тепер, по суті, на місці того діда. З волі великого князя лишився у цій глушині й за ті літа, що спливли з деснянською водою, перетворився, бач, на дурня, крячку, що на болоті сидить... Дожитися, що княжий сотник з Києва бере тебе у власнім теремі за груди, немов якогось робича і трусить наче грушу... Чути, зносити таке від молодшого літами сотника, котрий пішов звідси якраз, коли його, Риботу, князь полишив тут скніти (чи не за ту злочасну поразку в герці?) - як це нестерпно важко! Бо коли цей, туземець колишній, біля князя вже сотником став, то він би - воєводою спромігся бути! О, Доле, чому така жорстока кара твоя?!

Хотів, старався послужити своєму князеві, смуту прагнув упередити. Як не холонуло в душі, коли велів ятвягам накласти на волхва узи, а таки зборов свій страх - лише аби вгодити князеві. А чи ж пам'ятає ще той свого десятника Риботу з Новгороду? Улюбленцем колись був... Бач, тепер усе там змінилося, в Києві. Нові люде біля князя, новий бог, нове усе - незрозуміле, таємниче. Легко мудрість свою являти, коли ще вчора з князем меди кружляв і знаєш чим він живе та чого від тебе прагне. Який ти муж у розмислі, залежить від того, як високо сидиш. Чим вище - тим бачиш далі, а тому й розумнішим здаєшся. Ти спробуй мудре слово про світ зректи, в темній ямі сидючи!

Випустити волхва... Як йому тепер своїй залозі в очі дивитися? Він же не просто на чолі її стояв до цього дня: він був для них тим, хто долі людські вершить від Семі й до Реті. А тут прийшов один, смерд в минулому, з тутешніх, і топче в гнесь Риботину

гідність волостелина. Як важко на серці...

Хто б заглянув у душу Шамра! Там уже й не згарище було, не попелище, а пекло суще, на маячню безумця схоже. Рідні світлі Боги остаточно знехтували сувирами – бо це ж сувири відвернулися від тих, котрі їх породили: від Рода й Сварога, Дажбога – творця свого і Макоші, від Велеса і Дани, Перуна і Хорса. Не зимою, а прямо серед літа постав Чорнобог і тьма заповонила світ, зменшивши його до розміру порубу: скрізь один морок, хоч око виколи, і тиша нежива, зимова, й підземна сирість Нави...

Ніколи жодна рука простого смертного не торкається живого волхва – такий покон. І тому вчинене ятвягами з волі Риботи святотатство, коли не десь, а у вічниці роду вони заламували Шамрові руки за спину та узи накладали, зринули в прах площі священний посох, а потім вели Коропом, аки татя, щоб кинути в темний, холодний поруб, – те замалим не вбило волхва. Перенести таке приниження є над людську силу; як витримав його Шамро, незрозуміло було навіть йому самому. Ще незрозумілішим було для нього те, чому Перун не спопелив одразу ж нечестивців і чому не нічим не виказав себе Сварог чи Велес.

Шамро не боявся смерті. Що смерть? Вона йому сьогодні нагородою була би. Бо він відтепер не знав, як жити далі. Життя було вже непотрібне, адже святотатство чужинців-ятвягів і, що ще страшніше, новгородця Риботи зробило його нестерпно ганебним, принизливим, а за мовчання рідних світлих Богів узагалі не мало жодного смислу.

В голові Шамра не було тепер жодної думки, лише один суцільний сором від власного нечуваного приниження. Тож він і уваги не звернув на грюкання вгорі, а коли перед ним раптово постав Рибота з палаючою жирницею в руці, волхвові здалося, що то якийсь виплодок пекла прийшов за ним і нітрохи не здивувався, коли волостелин дістав з ножниці ножа. Подумав байдуже, що настав таки кінець його життя і полегшено зітхнув: швидше б уже... Та натомість Рибота звільнив його від пут і вказав рукою на драбину – піднімайся, мовляв.

Дажбожий лик так само променився золотом – для кого? Все ще для нього? Літнє тепло було задушливим, як перед грозою: то що, Громовежець ще пригонить сюди своїх корів, щоб пролилися хмари дощем?! Для кого, якщо відвернулися Боги від роду? Десь гуркнуло, ще далеко-далеко, – невже це Перун громом своїм, як і раніше, ганяє небом чортів?

А охрещені ятвяги вже знімали з воріт дитинця запори, ось-ось відчинять стулки воріт... Що його чекає за ними? Пощо стоїть біля воріт княжий сотник Величко та пильно глядить на нього? "Ліпше би я помер у тім порубі..."

Коли ворота дитинця прочинилися і з них вийшов Шамро, дві сотні родовичів, що таки чекали на його появу, не повірили спочатку своїм очам: голова волхва за менше, ніж півдня, стала побита сивиною, немов то льодяний подих Чорнобога вкрив її памороззю. Шамро ішов, не кажучи нікому й слова, родовичі, обступивши волхва, так само мовчки сунули із ним до вічниці. Що його туди вело, ніхто не знав, та, певно, і сам Шамро того не відав, аж доки не уздрів опертого на стріху смишленої хоромини посоха

з дзвіночками – котрийсь із молодих потворників насмілювався підняти його з землі вже опісля наруги над Шамром. Той старезний дубовий посох, що пам'ятав ще, певно, Вишняка, до лиску витертий руками мало не десятка волхвів, які тлумачили для роду волю Богів до Шамра, був для нього єдиним в житті опертям. Узявши до рук деревину, з котрою останніх тридцять літ не розлучався й на мить, звично на неї спершися, чи не відразу почув, як до тіла помалу вертається тепла кров, здатність ясно бачити й хоч трохи тверезо мислити.

– Боги відвернулись від роду... – дивлячись кудись крізь присутніх, з явною натугою вичавив нарешті з себе перші слова. – Я піду звідси...

– Куди, волше? – не стримавшись, вигукнув хтось.

– Туди, де вони являть мені свою прихильність, – міцнів голос Шамра, – де князя нема.

– А як же ми?! – відчай був у голосі того, хто питав і юрма підхопила:

– Ми за тобою!

– Не зрадімо Богів!

– Бийте в била!

Кинулись за вічницю, де були підвішені била, а їх нема – зняв волостелин, невідомо й коли! Кілька десятків найзатятіших з криками метались по городу, голосом скликаючи люд, аж раптом неначе з-під землі постала навколо площі київська великокняжа сотня в обладунках, зі щитами, списами й мечами і сотник з дивним іменем Гордій – той, котрого отець колись нарік Величком, коропського, Кологастового роду, вийшов уперед. Уже був на ньому шолом з княжим яловцем і опущені барми закривали шию: на все, виходить, готовий. Підійшов до Шамра і твердо, хоча й спокійно, прорік:

– Мусимо, волше, сісти поговорити. Що вчора намічено, те сьогодні ж станеться хоч як, а крові не хочу – вона мого роду, не чужа мені.

– Ти роду свого одщурався [\[651\]](#), – люто блиснув очима волхв, – нема про що нам говорити!

– А ти, волше, з порубу вийшов токмо через те, що я так Риботі велів. От і мисли: одщурався чи ні.

Шамро мовчав і смертельна образа була на лиці волхва.

– Добре, – відвернувся Величко й гукнув до тих, котрі ще лишалися біля вічниці, числом хіба до сотні, – слухайте мене всі! Вогнем і мечем Хоробор хрестити не стану: роду свого ніколи не щурався і праотців до скону не забуду. Велю зараз же одчинити двоє воріт: Лугові й Полуденні. Хто готовий во Христа увірувати – всі, старі й малі, виходь через Полуденні до Ятриці, на хрещення. Хто того не бажає – тримати не буду: виходь зо всім животом своїм через Лугові, назавжди, без вороття. На збори вам – ота година, доки родовичі через Полуденні на хрещення йтимуть. Коли всі бажаючі пройдуть туди, обоє воріт зачиню.

– А добро?! – заволали.

– Хіба увесь живот свій встигнеш зібрати?!

- Додай години!

Величко скривив у посмішці губи:

- То кого зректися не можете: рідних Богів?! Чи, може, живота свого?

Байдуже слухав прокльони, а потім підняв десницю.

- Гукніть до сторожі: нехай одчиняє ворота!

Пара круків поспішала до лісу, втікаючи від грози, що насувалася з заходу. І в незліченний вже раз пролітаючи над гніздовищем двоногих, дивувалися мудрі круки, як витікали за межі його два живих потоки: один, великий та широкий - на полудень, інший, набагато менший, зате вперемішку з худобою і всяким начинням - на північ, до Десни, а між цими потоками в самому серці того мурашника були і треті - небачені та чужі, обплетені у щось лискуче, котрі й ділили звичних крукам двоногих, витісняючи і перших, і других за край гніздовища.

Витала в повітрі незбагненна напруга, що ділила, відштовхувала ті потоки один від одного і дивно було бачити крукам, як на полудні входили двоногі у воду, а на півночі переходили її по кладці.

- Крло-о! - дивувався він.

- Кр-о-о-о!! - погодилась вона.

Круки вже хотіли завернути на полудень, аби просто так, з цікавості, подивитися зблизька на тих, у воді, та зліва раптом страшно блиснуло небесним вогнем а тоді одразу ж гримнуло так, що круки ледь не вмерли зі страху й чимдуж замахавши крильми, щодуху подалися до лісу, до лісу!

Від Сохачевого гриміло - все ближче та ближче. Вже й вихор закрутив по вулицях сіру пилюку - ось-ось мали впасти перші краплі дощу. Рибота стояв на стіні коло Лугових воріт, дивився, як підвода за підводою викочувалась з города до Плавучого мосту валка незгодних - спершу кінні, а за ними неспішні воліві - лічив їх і коли перевалило за сотню, злякався: з ким лишиться? "Хто і чим наповнить до березозоля встановлений княжий урок та устав? Сотник цей, Гордята-Величко, що стоїть зі своїм десятком ген унизу, - йому що?! Йому аби Хоробор охрестити, а по данині й трава не ростить!" - обурювався про себе волостелин, забувши, що саме він учора на віче погрожував незгодним вигнанням.

Останні підводи городян ось-ось мали вже покинути город, один лише Шамро стояв усередині біля воріт - виглядав своїх з посаду. Посадські ж затримувались, бо змушені були чекати перед Полуденними ворітьми, доки вийдуть з города ті, хто вирішив охреститися. Побачивши зі стіни, як їхні підводи лише тепер почали втягуватись на площу біля вічниці, Рибота велів зачиняти Лугові.

Шамро не знав, що йому вдіяти: просити про щось Риботу на стіні чи Величка, що разом зі своїм десятком воїв стояв неподалік, волхвові не дозволяла гордість та поправе волостелином самолюбство, але й допустити, щоб ворота зачинили і він лишився у городі, що став чужим, лишився з тими, хто йому довірився, але чомусь не встигав, теж не міг, тому швидким кроком вийшов до прорізу воріт і розкинувши руки, вперся в стулки, що їх уже зачиняли двоє зі сторожі застави:

- Сті-і-ій!! - щосили заволав громовим голосом Шамро, сподіваючись, що коли його ще хтось почує в городі, то чимдуж поспішить до воріт.

Гримнуло неподалік і Шамрові той гуркіт ніби сил додав:

- Стій! - знову гукнув він до сторожі, що спинилась в нерішучості й підняв лице до Сварги: - Отче Перуне! Праву борониш, то й нас борони!

Перші, рідкі ще, краплі дощу впали в пилюку дороги, котра вела до волі, Шамро що було сили впирався в дубові стулки, з-за рогу кривої вулички вже вибралась перша підвода посадських, сторожа, побоюючись волхва, не знала, що їй діяти, лише тиснула на стулки, від мосту бігли, вертаючись назад, оружні мужі - навіть Величко застиг у нерішучості.

- Перуне! - утретє, з відчаєм уже, гукнув до Сварги Шамро.

- Зачиняй! - оговтавшись, загорлав до своїх Рибота, а десятник його, з ятвягів, що стояв у кількох сажнях від волостелина, раптом здійняв до неба вістря свого списа й замахнувся на хмару:

- Го-го! Нема Перуна! Не допоможе!

Перед ворітьми було вже кілька підвод і посадські, не розуміючи, що коїться, спинили тягло.

- Перуне-отче! - молив Шамро.

- Нема Перуна! - гиготів ятвяг і знову цілив списом у небо.

Сліпуче біле сяйво майнуло згори прямо на спис ятвяга й луснуло так, що Рибота впав. Ятвяга мов мураху змело зі стіни разом із шматком заборолу й дубове прясло спалахнуло наче скіпка. Всі поніміли й стояли мовби вкопані, навіть дощ, ледь почавшись, припинився.

Першим оговтався Шамро й підняв до неба руки з посохом:

- Велій Перуне, слався одвіку й довіку!!

Розчохнувшись стулками воріт і пішов геть з города. За ним посунули посадські підводи - ніхто вже й не мислив ставати їм на перепоні.

Вражений Величко, тричі перехрестившись, мовчав якийсь час, а потім все ж схаменувся:

- Стіну гаси!!! - крик його почули навіть у дитинці. Страх перед вогнем у дерев'янім городі підняв усих княжих людей. Хоча й з великим трудом, та все ж погасили стіну - ще до того, як з Ятриці почали вертатись перші охрещені. Ледь живий, оглушений громом Рибота, у вухах котрого не перестаючи щось дзвеніло й лящало, трясучись чи то від пережитого, чи від близького удару блискавиці, почвалав додому, а загиблій, почорнілій від Перунової кари десятник так і лишався лежати на землі неподалік воріт - всі боялися Громовержця.

Лише Сиверові домочадці та ще десяток чи два родовичів поставились до хрещення спокійно, як до чогось коли, можливо, й не жаданого, так все ж такого, що не нашкодить. Решта з тих, що лишилися в Хороборі, надвоє ділилась. Одним узагалі байдуже було до того хрещення, як майже до всього на світі, окрім жита у власній stodolі та води в криниці, бо вважали очікуваний обряд не більше, ніж незрозумілою

княжою примхою; іншим хоч і було трохи лячно, проте не смертельно: набагато страшнішим видавалося покинути нажите добро й податися світ за очі.

Для Молибога від самої Сиверової смерті ніхто у світі не міг постати врівень з отцем: зумисно малим виходив уночі та дивився на вкриту зорями Сваргу – отця шукав, чекав, що той подасть йому згори якийсь знак. На різдво Божича й на Великдень та Діди, лишившись сам у житлі, питав до покуті: "Чи тут ти, отче?" і брався тихенько розповідати, як перемиг у кулачнім двобої, чи як від Слинька навчився сокирою тесати або першу в житті глуху тетерю[652] з лука підстрелив... Тож хіба міг такий отець, як Сивер, вклонятися якомусь не такому богові, хай і чужинському? Відтак без страху привів на Ятрицю свою родину – жону Звану та обох двійнят, що тільки дві зими пережили й до ладу ще не лепетали та й прийняли всі разом нового Бога.

Охрещені городяни верталися з Ятриці притихлими, самим навіть здавалося, що якимись іншими, от тільки ніхто з них не зміг би напевне сказати, що ж саме змінилося всередині нього. А в городі, за ворітьми, стрічала їх приголомшлива новина, що ширилась далі й далі, збираючись ось-ось вихлюпнутись до посаду. Ту новину, почуту від одного чи двох очевидців, тепер розносили чи не всі, хто почув її вже з третіх, а то й четвертих уст. Розносили, по ходу прикрашаючи її, винятково з благим наміром, доданими вже від себе подробицями, й новина, мандруючи поміж родовичами, потроху ставала все менше схожою на саму себе. Одні розповідали одне, інші друге, а тому зрозуміти, де правда, а де вигадка, не виходило в жодного з тих, котрі лише слухали. Зате найбільш вигадливі та гарячі скоро так сперечалися за право виголосити свою оповідку, що мало не битись починали.

Молибог, наслухавшись усякого, подався до Лугових воріт. І за ворітьми, на узвозі, й на стіні було повно родовичів. Піднявшись на неї, побачив лише хвіст валки, що вже обігнула Вить і головою своєю дістала, певно, Лисої гори. Хоча й рекли жерці нового Бога про радість, що неодмінно мала вселитися в охрещених, на душі чомусь було так щемно, ніби ось зараз покійника винесли з житла і знають усі, розуміють, що хоча й далі триватиме життя, а так, як було, вже не буде і не вистачатиме всім ані гончара Гладиша, ані здоровила Тура з подругом його Паском, а про старезного лічця Хотена, що бозна скільки люду повернув до життя та волхва Шамра і говорити годі. Зримо постав перед ним спомин дитячих літ: страшна нічна пожежа, двір їхній з теремом в огні й перше в житті розуміння, що по-старому вже не буде.

І йдучи додому, стрічаючи скрізь покидане в поспіху чуже добро, – там розбиту макітру з рештками солі, тут чийсь загублений оселок[653] для горбуші[654] або старі постолі, котрі господар, зв'язавши до пари, почепив прямо на воротах, та так і поїхав, забувши, – Молибог думав про те, як скоро в полишених житлах з'являться нові господарі, бо ж відомо, що життя не любить пустого місця: де не проросло жито, там кукіль постане, в гайні вбитої куною вевериці оселиться сич, а на місце померлої в озері під час придухи риби по весні з Десни прийдуть нові її косяки.

Уявив собі, що таким же чином хтось прийшов би в отчий терем, та й здригнувся: ні, ніколи не покине його, що би там не трапилось! А родовичі, котрі пішли від рідних

могил, житло покинувши, – їхній власними руками створений безпечний світ, – невже та сила, що їх вела, сильніша од Щура? Заради ж чого вони пішли? І як не крутив, як не мудрував, а виходило, що лише заради волі. Воля виявилась для них важливішою від усього на світі. А жрець християнський на Ятриці під час хрещення рік родовичам, ніби справжня воля лише всередині людини єсмь, лише у вірі в Христа вона... То де правда?

Чи не вперше в житті по-справжньому замислився Молибог.

... Пуща була навкруги – дика, нехожена, незнана пуща. Чорнолісся[\[655\]](#), жодної сосни. Чимала галявина з високою травною-зубрівкою на осонні, а одесну крутий схил вів кудись униз – куди й зір людський не сягав. Валка стомлених волелюбців спинилась, бо за два дні дороги через нехожені хащі, коли чи не кожен сажень її доводилось прокладати сокирою, вибилися із сил і люди, й худоба. Здавалося всім, що виходу з цієї глушини їм уже не знайти. В такій пущі ні корму для скота не знайдеш, ні харчу для людей. Скінчиться скоро жито і що тоді?

Шамро відчував, що серед родовичів починається зневіра, злився на них, але мовчав. Галявина волхву одразу сподобалась – вчувалася йому тут сила місця: з такого, втрапивши, і йти не хочеться. Слід було роззирнутися. Всю дорогу сюди відчувалося, що хоч і помалу, та все ж підіймаються в гору, а коли це так, то з вершини дерева можна оглянути всю місцину. Побачив неподалік височезну чорну тополь, що здіймалася в небо вище інших дерев і гукнув бортника Чміля:

– Ну ж бо, залізь, роздивися що й де.

Той покликав братів, закинули на нижчу гілку вервіє, Чміль, тримаючись за конопляне ужище, подерся вгору і за якийсь час розчинився серед гілля. Довгенько його не було: хто молодший, тим здавалося, що поліз бортник на тополь, а опинився на небі. Нарешті, вкрай знесилений, спустився.

– Ну, що бачив? – приступив до нього волхв.

– Десна від нас на полудень; верст, може, й двадцять відійшли, – стомлено хекав Чміль, – унизу отут коли б чи не річка, бо долина ся тягнеться в бік Десни. А пущі кінця-краю нема.

Сюди навряд чи хто з коропців коли забредав: з живих – так точно ні, а в мертвих не питаєш. Оболонські ловці, ті могли би знати місцину, так і їх же тут немає... З сотників із Шамром пішов шукати волю лише старий Зима.

– Ходімо, Зимо, поглянемо, що внизу.

Вони почали спускатися в долину – на кількадесят сажнів униз. На дні її дійсно текла лісова річка. І неподалік берега росли два дуби – нестарі ще, в один обхват чи трохи більше. Здолали гущавину долини й витягнулись до Дажбожого світла, котре й наділило їх силою та зростом. Шамро зрадів:

– Се від Перуна нам знак! Тут капище буде, а нагорі житла поставимо, городище. Боги прихильні до нас!

Коли повідали про побачене родовичам, ті немов на світ народились. Бо не пуща сама по собі лякає людину, а невідомість: коли нарешті спинитися, де ліпше жити? Розпрягали тягло, ставили в коло підводи – від хижого звіра, жони розводили багаття,

мужі з цеберками пішли до річки по воду для худоби, Шамро, узявши до рук два принесені знизу вербові патички, вже шукав місце для колодязя.

... Перунова підмога повернула Шамрові впевненість і віру в себе. Та що Шамрові? – кожен з тих, що з ним пішли, немов на світ народився: коли й були в когось сумніви, пощезли, як туман під сонцем. Спинились на Лисій горі. Два великих діла мусив звершити Шамро, перш, ніж назавжди покинути землю роду. Хотів забрати з капища святині роду – кумира Дажбога і кості схороненого під порогом кумирні Вишняка. А ще поховати Давила, тіло якого забрали з собою.

По покону мали би справити за вбитим Давилом тризну і покійник мусив би бути оплаканий у власнім житлі, пробувши в нім дві ночі та тільки ж не було у вдови його ані житла, ані навіть своєї підводи – на чужій везли сотника восьмої сотні, а княжі вої могли заявитися сюди в будь-яку мить. Тож вчинили так, як робили далекі пращури в немирний час, коли рід переходив з місця на місце й січа траплялась: не гаючись, звели над Давилом добру кладу й поночі вже пустили сотника за димом.

Орогостя була вражена оповіддю Шамра. Не половина, не третина навіть роду, а хіба що восьма його частина не зрадила рідних Богів. Не вірила відьма власним очам, здавалося їй, що мариться чи сон поганий сниться. Зачинилась у житлі й не виходила всю ніч, попри навіть похорон Давила. Тільки на світанні, коли вже була насипана могила над тим, що лишилось від сотника й страва на ній добігала кінця, а родовичі вже лаштувались іти далі, за Десну, вона вийшла попрощатись.

– Ходімо з нами, Орогосте, – кликав її Шамро, – як ти одна тут лишишся?

– Ні... – хитнула вона головою. – Не можу.

– Пощо так? – здивувався волхв.

– Хоч хтось же мусить на прю стати, – скам'яніло відьмине лице.

– Хіба не знаєш... – почав Шамро.

– Знаю. Все знаю, – в голосі Орогості вже й не кремінь був, а справжній уклад.

Шамро зрозумів: ніщо не змусить її зректися намисленого.

... Становище волелюбців укладалося спати. Дика пуща жила своїм життям і її голоси тривожили не тільки жон, не лише дітей лякали, але й мужі замислювались в тривозі: як воно далі буде? Одне лиш вселяло надію: віднині нема над ними нікого, окрім рідних Богів.

І Шамро не спав, лежачи під возом, на котрому везли кумира роду Дажбога та кості Вишняка. Уперше за стільки літ довелось йому засинати не на капищі, в самоті, а серед великого гурту родовичів. "Отак, певно, й при Кологастові було, як із Подунав'я сюди йшли" – мислилось волхвові й думка та рождала в душі його силу жити далі.

На своїм улюбленім місці непорушно сиділа Орогостя й невидячими очима дивилась на полудень, туди, де за далекою протокою стриміли ледь помітні за вербами сірі стіни Хоробора. Розпач, туга й безнадія панували в душі відьми. Який уже день думки про одне й те ж саме кружляли, не виходили з її голови: немов на жорновках перетираючи в прах рештки Орогостиного світу.

Люде сотворені Дажбогом однаковими. Ну, хіба що в комусь три пуди ваги та два

аршини зросту, а в іншому тих пудів шість і вгору витягнувся на сажень з четвертю. Ото й уся різниця. А так у кожного дві руки, дві ноги, по два вуха й ока, і рот один. І коли все починалось, то в кожного була воля чинити, як хоче. Який розсуд мав прашур, так і діяв. Воля була у власності кожного і то було найбільшим багатством. Будь хто міг волею своєю навіть і поступитися комусь по ряду – на десятину або й на чверть. Не назавжди: коли рядович, будь то старійшина, чи князь, до ладу вправлявся з нею, лишали йому й далі. А ні – забирали назад: моя ж воля, тому хочу дам, хочу заберу!

І доки так жили, були всі рівними – як і Дажбог сотворив. Бо лише тоді людина повну волю має, як над нею один лише праотчий покон владарює, бо світ стоїть на рівновазі Добра і Зла, а ще на рівному праві людей розпоряджатися власною волею. Порушити рівновагу – все одно, що птахові крило в польоті перебити: каменем упаде на землю.

Прийшов здалеку князь, із города Києвого. І волю свою не по ряду, а силою, не зразу, а поступцем утвердив над волями інших людей. Його воля – все, інших ніщо. Не лишив і половини, навіть чверті. Обібрав рід до нитки: що ті воли, рало та одіж зі сріблом, коли волі немає? Коли чужа воля одного змушує всіх навіть рідних Богів зрікатися, тих, що люд сотворили?! Хочеш, іди світ за очі від рідних могил шукати собі нову долю, а ні – роби на князя, рабе: ото й усього, що залишилося в родовичів з волі – куца, мов заячий хвіст, воля раба.

Та не може так бути, щоб воля однієї людини перевершувала волю всіх інших! Хто б не була ця людина, дві руки, дві ноги в неї, рот один – як у кожного. Має ж хоч хтось постати проти сваволі князя, урівняти Добро зі Злом!

Жоні не тягалися з ратними людьми. Навіть відьми не під силу здолати далекого князя. У відьми інша зброя є – відання її про світ і слово-закляття. Приступатися до нього страшно навіть їй, бо відає, чим те обернеться для долі доньки, онук і решти нащадків, скільки б їх не було. Та іншого виходу не бачила. Пересиливши себе, встала і тримаючись за сосну, тихо, але твердо промовила:

– Прокляну тебе, Хороборе! Щезнеш і не знатимуть люде навіть місця того, де ти був... А Короп житиме: доки сонце світить, вода в Десні тече, й Мати-Сира земля жито родить. Буде так!

Моя історична розвідка.

Суто випадково сталося так, що першою дорослою книгою, котру я в своєму житті прочитав, був відомий історичний роман Семена Скляренка "Святослав". Мені тоді лише восьмий рік ішов, єдиною широкодоступною культурною установою в нашому древньому містечку була бібліотека, а що дід та батько вдалися затятими читачами, то й книги в нашій родині не вибували: все про недавню тоді ще війну, в котрій обидва брали участь, або історичні – улюблена, звісно, чоловіча тема.

Коли ще вчився в початкових класах, пам'ятаю, жив на нашій вулиці, майже навпроти нас, через дві хати праворуч, такий собі чоловік Гаражук. Так усі й казали – Гаражук, але за тим явно вчувалося навіть нам, дітям, що він не такий, як решта. Одним словом, Гаражук. Не можу вже пригадати, як саме, за яких обставин опинились

ми, троє друзів, у того Гаражука в хаті. Жив він сам-один і було в тій хаті повно всього незвичного, не такого, як у всіх людей: скрізь картини, якась дивовижа, та найбільше мені запам'яталась велика тарілка, на стіні почіплена. Не тим лише, що на стіні висіла, а тим, що було виліплено на ній розмальовані фарбами хатку, соняхи, тин, деревця і слова Шевченка навіть: "Садок вишневий коло хати..."

Такої тарілки я не те, що не бачив, а й уявити собі не міг, щоб на тарілках цілі картини малювали чи навіть ліпили щось та ще й на стіну їх вішали.

Гаражук з охотою нам дивовижу свою показував і щось про неї оповідав, але я забув. Чи не того ж літа хату свою він раптово для всіх продав і виїхав. Мені оте "виїхав", пригадую тепер, таке дивне було... Як можна з Коропа (з Коропа!) кудись виїхати – від лісу, луку та Десни?! Правда, хата його не пустувала, бо купила її сім'я Луцишин і Люба, дочка, з третього класу вчилась зі мною, а був іще й молодший брат, Володя. Частенько бував я і в них у гостях, кожного разу сподіваючись, що ось побачу на стіні дивовижну тарілку Гаражука... Та ж ні, поїхала з диваком-господарем.

Тим часом я полюбив історію – на все життя. А найцікавішим її періодом вважав Х-ХІІІ століття, Давню Русь. Намагався не пропустити нічого, що стосувалось означеного періоду. Якось в нашому книжковому магазині, де на межі шестидесятих-семидесятих років минулого століття трапився мені на очі туристичний путівник "По рівнинах Десни та Сейму", де йшлося, зокрема, й про історичні пам'ятки рідного Коропа. З подивом прочитав: "Деякі історики вважають, що це саме він згадується в літописах від 1153 та 1158 років під назвою Хоробор". Зачарувала тоді мене ця назва – Хоробор – незвична, самобутня: в ній звучали сива давнина, відгомін великих битв, ратних подвигів далеких предків, крізь віки вчувався подих історії, він бентежив мою уяву та збурював юну кров.

Минуло більше сорока років відтоді. Саме замислив другу свою книгу писати – історичну, "Хоробор". Приступився до джерел і вже кілька років, наскільки міг глибоко, їх вивчав. Валентина Микитівна Михайленко, письменниця наша коропська, якось наділила мене тоненькою брошурою славетного краєзнавця, самобутнього (іншого слова не підберу!) археолога Василя Єлисейовича Куриленка. І от на одній із сторінок раптом читаю такі слова: "Що саме тут було літописне м. Хоробор, підтверджує і польська мапа Чернігово-Сіверських земель ХІV-ХV ст., яку у 1960-х рр. продав у музей м. Мени коропський збирач старожитностей Гора-Жук." Ще й наводиться скопійований Василем Єлисейовичем фрагмент мапи, де на місці сучасного Коропа бачимо волосний центр Хоробор.

Гора-Жук... Що за Гора-Жук такий? – подумалось мені. Ніколи про такого не чув. А тоді... Боже мій, та то ж наш Гаражук з вулиці Красіна!! Авжеж: ота вся дивовижа в його хаті й тарілка – хто, як не він?!

Отак розминутися в часі! Бути в хаті Гора-Жука, розмовляти з ним у той час, коли десть там же лежала мапа, котра знімала би тепер чи не всі мої питання і сумніви стосовно локації невловимого Хоробора... Бути, але навіть не замислитись, що чекає

тебе в житті попереду і як колись, одного разу, ти повернешся подумки в цю ось хату і так пожалкуєш, що був малим, нерозумним і просто не міг досягнути всього того скарбу, тих цінностей, що були тоді поруч із тобою – варто руку простягнути чи розпитати...

На жаль, ми не в силах повернути назад навіть мить, котра щойно минула з оцим останнім словом. Хіба не диво дивніше наш світ, коли Той, Хто його створив, передбачив, що минуле буде постійно ховатись від нас, утаємничуватись, ніби жартома бавитись з нами, грати в піжмурки?

І вже не здається дивним, що миттєвий цей епізод лишився в пам'яті на все життя – аж до того моменту, коли вирішив написати перший у житті історичний роман: звісно ж про Короп десятого століття, епоху князів Святослава й Володимира. На підготовку, занурення в тему, збір матеріалу пішло десять років, ще чотири на написання першої книги трилогії, а з урахуванням другої – й усі шістнадцять.

Виявилось, що над визначенням місця розташування давньоруського Хоробора, що згадується в літописах з XII по XVI століття, історики ламають списи більше двохсот років. Одні, такі, як П. Голубовський, А. Насонов, О. Зайцев локалізують це місце околицями Мени – райцентру Чернігівської області; інші – історик О. Васюта, краєзнавці Ю. Виноградський, Д. Калібаба, І. Єдомаха свого часу наполягали на ймовірному місцерозташуванні Хоробора на околицях смт Макошине Менського району. А такі авторитети, як М. Погодін, К. Неволін, М. Барсов, Д. Багалій, краєзнавець В. Куриленко були переконані, що лише Короп може претендувати на історичну спадщину Хоробора. Звісно, з тексту роману випливає, що й автор книги є прихильником саме останньої версії.

Оскільки не люблю, не докладаючи жодних зусиль до власного пошуку істини, сліпо копіювати аргументи інших, то мусив почати власну історичну розвідку, чи навіть дослідження з питання локалізації літописного Хоробора. Одразу зазначу, що наші історики в своїх пошуках цього "невловимого" давньоруського міста залишають поза своєю увагою одну основоположну обставину, котру вони зобов'язані знати і знають, але в розвідках своїх чомусь оминають – абсолютно! І це ніщо інше, як історичне тло пошуку.

Про це тло ви вже читали в двох перших книгах трилогії. Тож я лише побіжно акцентую увагу читача на певних обставинах та коротко змалюю суспільні відносини тих часів. Отож, відкриємо літописну "Повість минулих літ", де йдеться про переселення наших пращурів із Подунав'я на нинішні території:

"... слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах..., а другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами."

Уздовж Десни та Сейму, по обидва їх боки, тягнулися смуги хвойних та мішаних лісів завширшки в 20-30 кілометрів. Плем'я сіверян, що прийшло на Придесення та Посеймів'я, складалося з окремих родів. Рід, община сімей, споріднених по чоловічій лінії, по крові, налічував, слід гадати, від однієї до кількох сотень людей. Сіверяни жили зі скотарства, рибальства, підсічного землеробства, а ще полювання і бортництва. В

силу екстенсивного способу ведення господарства останні три заняття вимагали наявності великих вільних територій.

При підсіці ділянку лісу вирубували, спалювали, потім за допомогою сохи чи рала переорювали, змішуючи попіл з ґрунтом, і засівали. За кілька років родючість землі зменшувалась і цю ділянку покидали, переходячи на іншу. Виснажена земля заростала самосійним лісом (це звалось лядиною) і коли ліс підростав, процес повторювався. Окрім того і полювання на пушного звіра мало відбуватись на такій площі, щоб забезпечувалось природне відтворення його поголів'я.

Сіверяни зуміли виробити принцип безконфліктного розселення: між осередками сусідніх родів має бути певна відстань такого розміру, щоб і мисливці чи бортники не перетинались, і зв'язок між родами підтримувався. Логічно припустити, що межі володінь кожного роду від місця його первинного поселення були на відстані одного дня шляху лісом для пішого чи на підводі, запряженій волами, тобто близько 15-20 кілометрів; тоді між двома сусідніми родовими осередками був би день кінного верхового переходу, або 30-40 кілометрів по прямій. Відтак, площа родових володінь або племенщини, навряд чи була менше однієї тисячі квадратних кілометрів ($S = \pi r^2$, звідки $3,14 \times 20 \times 20 = 1256$ кв. км). Це забезпечувало свободу маневру і дозволяло уникнути конфліктів з сусідніми родами.

Ми з історичних джерел знаємо, що право власності для давніх слов'ян було священним, а свідоме нехтування земельними межами каралось дуже строго. Древлянський князь Олег Святославич убив сина воєводи Свенельда Люта (Людвига) тільки за те, що зустрів того в своїх мисливських володіннях. Вира (штраф) тому, хто без дозволу господаря скористався (не вкрав, а лише скористався!) чужим конем, становила 3 гривні (ціна коня була 2-3 гривні), а за переорану чужу межу в X столітті винуватець сплачував 12 гривень (хоча за просто могли вбити – надто важкою була праця землероба).

Умови життя виявились сприятливими і роди сіверян досить швидко множились. Землі в безпосередній близькості від родового поселення вже не вистачало, а мати ниву десь далеко було недоцільно – на дорогу йде багато часу і важко захистити посіви від потрапи диким звіром. Давалися взнаки й відчуті переваги осідлого способу життя, тому міняти місце вже не хотілося: знайшлося інше рішення цієї проблеми. В якийсь момент частина сімей покидала рід і відійшовши на 8-10 км вбік, засновувала нове поселення: так звану весь, що згодом ставала городищем. При цьому зв'язок з головним поселенням не втрачався, бо кровне рідство при родоплемінному устрої було надзвичайно міцним. Вже в X-XI ст. роди розрослися до 4-5 поселень. Така сукупність поселень в межах володінь, визначених звичаєвим правом, називалась гніздом або верв'ю. Навіщо нам це знати? Бо поза жодним сумнівом, територія Придесення ще в X столітті була заселена рівномірно, без будь-яких білих плям непривласнених територій. Інакше би сіверяни не взяли ся колонізувати річкові долини Удаю, Хорола, Псла та Сули, де господарювали кочові тюркомовні племена.

З переходом від родоплемінного устрою з його патріархальною общиною до

феодалного з централізованою княжою владою, з'являється волость – територія боярського або княжого володіння. Часом це одна верв або кілька сусідніх, часом волость навіть ототожнюється з поняттям "земля", як, наприклад, Переяславська земля чи Земля радимичів. Але все одно, межі родової верви були недоторканими протягом багатьох століть. Бо порушити їх, рвучи тим самим родові зв'язки всередині верви, навіть князеві не видавалось можливим, адже саме князь виступав "гарантом тодішньої Конституції" – зводу законів "Руська правда" чи пізніша "Ярославова правда". Навіть коли змінювались межі княжих володінь, їх нові кордони проходили по вервних межах. Верв була неподільною, як ядро атома. Руйнація меж родових гнізд (верв) почалася лише після монгольської навали 1239 року і то далеко-далеко не одразу. Чому це так важливо усвідомлювати? Бо згадувані в літописах давньоруські городи були центрами родових верв. До державотворчих реформ князя Володимира город в чистім полі не міг постати сам по собі, а лише, як осердя верви, бо й чистого поля не було, а одні лиш ліси. Очевидно, не кожна верв мала в якості свого центру город, принаймні вони виникали не одномоментно, але кожен город був центром верви, а потім деякі з них стали й на чолі волостей.

І головне. Кажучи сучасною мовою, верв мала бути самодостатньою в господарському плані. Податкова система Давньої Русі після її реформи княгинією Ольгою була добре відпрацьованою. Збором податей – уставів, уроків, оброків, помістя, купецьких митних платежів – займались княжі посадники та тивуни, котрі з цього й жили, маючи певний відсоток від зібраного (аж до двадцяти!), проте й витрати на адміністрування відданих "на кормління" волостей були за ними. Городища платили устави та уроки з одиниці оброблюваної площі та з "димув" (сім'ї). Город щонайменше наполовину складався з ремісників і сплачував лише невеличке помістя чи оброк на утримання княжої залоги. Торгівля в городі забезпечувала надходження митних платежів та різноманітних вир (штрафів за проступки) в кількості, достатній для княжого чи боярського управління. Все вищенаведене означає в сукупності, що родова верв не могла бути маленькою по площі – її адміністрування себе не окупило би.

Тепер про чисельність населення городів та волостей сіверян. Авторитетні історики давно прийшли до висновку, що в X столітті під владою великого князя київського знаходилось не менше одного мільйона жителів. Можна було би й розрахунки привести, та я за браком місця їх опускаю. Владі київського князя корилось більше десятка слов'янських племен і сіверяни були найбільшим з них. Орієнтуючись на вищеназвану загальну кількість населення в один мільйон людей, можемо сміливо припустити, що чисельність сіверян в X столітті складала мінімум 150 тисяч. І до татарської навали XIII століття ця кількість тільки зростала, як і ширились межі Чернігово-Сіверського князівства. Про що це каже? А лише про те, що родових об'єднань, згаданих уже "гнізд"(верв), на Сіверщині було, слід вважати, щонайменше півсотні, тобто верв мала 3, а то й 4 тисячі жителів. На Придесенні, заселеному найбільш густо, від Чернігова до Брянська городів над Десною мало бути десятків півтора. Беручи до уваги визначений вище інтервал між родовими центрами,

орієнтовно наведем їхні сучасні назви по краях деснянської заплави в межах області: Морівськ, Чернігів, Седнів, очевидно Блистова, Мена й Борзна; не виключено, що Батурин, однозначно – Сосниця Короп, Радичів, Вороніж (Сумська область), Новгород-Сіверський.

Але після монгольської навали ситуація різко й надовго змінилась. Города були спалені, Придесення обезлюдніло, чисельність населення скоротилась в рази. Та все ж природа не терпить пустоти, а відтак, безперечно були певні міграції, внаслідок яких родові зв'язки поволі рушились і межі родових верв втрачали освячену віками недоторканність.

Цікаво, що з XIV століття слово "волость" означає вже не територію в кілька тисяч квадратних кілометрів, де на повну силу палахкотіло раніше життя, а лише окреме поселення в два-три десятки дворів, навіть не обнесених стіною городища – в цілому краї життя лише жевріє. Тому ми й читаємо в літописі під 1399 роком: *"И княж Иванови вожи привели в. кн. Витовта к литовской Украине, к городу его Хороблю да к волостем: к Макотину, да к Сохачеву, да к Верху, да к Оболону. Князь же великий Витовт тот город Хоробор и волости те дал в вотчину князю Ивану Глинскому"*.

Ось так поволі трансформувалося поняття "волость", проте навіть тут ще лишалась община, стародавня верв, за якої вервієм кровних родинних зв'язків були воєдино пов'язані сім'ї на території в сотні квадратних кілометрів. Чернігівські історики в своїх пошуках локації Хоробора спираються в основному на документи доби Великого князівства Литовського XIV – XVI століть, тоді, як на мою думку в контексті всього тут написаного, порівнювати період ВКЛ з домонгольським періодом навіть сенсу немає. Бо мене особисто цікавить не стільки питання де був Хоробор в часи ВКЛ, як те, де саме він виник початково.

Якщо говорити про Придесення, то є три основні версії місця розташування Хоробора: поблизу смт Макошине Менського району, на околицях Мени і на місці сучасного Коропа.

Пропоную спочатку критично оцінити версію, що Хоробор знаходився десь в районі смт Макошине, що розташоване по прямій на рівній відстані як від Мени, так і від Сосниці – лише в дванадцяти кілометрах. Основою для виникнення свого часу такої версії був гідронім "Хоробор", що зберігся поблизу Макошиного. Згадують, що спочатку це було щось схоже на річку, а точніше, певно, деснянський рукав, потім з нього утворилось озерце, а згодом, коли пересохло і воно, так стало зватися урочище.

Проте в цій версії є одне дуже вразливе місце. В літописах домонгольського періоду і Хоробор, і Сосниця означені городами, тобто, центрами своїх верв. І саме з цієї причини ні Макошине, ні сусіднє з ним село Слобідка жодним чином не можуть претендувати на локацію Хоробора в той період. Бо два осередки сусідніх верв на такій малій відстані не можуть існувати апріорі. Це абсурд. Як я вже зазначав, для давньоруської родової верви з огляду на тодішній спосіб господарювання, рід занять населення та систему княжого адміністрування життєвий простір мусить бути набагато більшим. Тому про версію "Макошине – це Хоробор часів Давньої Русі" забудьмо раз і

назавжди лише з однієї цієї причини. Це очевидно і беззаперечно, проте саме цього розуміння тогочасних обставин в істориків і немає.

Ні знайдені на городищі поблизу Макошиного прясельця (теж мені диво!), ні навіть рештки брами городища, котрі хтось бачив під час давніх розкопок (де ж вона тепер і чи хтось проводив радіовуглецевий аналіз тієї знахідки аби визначити до якого періоду вона відноситься?) жодним чином не вказують, що городище мало назву Хоробор. Ну хіба мало було понад Десною різних городищ?

Дехто, спираючись на польську писемну згадку від 1666 року про перевіз через Десну поблизу сучасного Макошиного, вважає, що цей факт сам по собі може слугувати доказом розташування поблизу переправи міста Хоробор. "Однією з головних функцій міста був контроль за переправою через р. Десну" – так вважає дослідник О. Васюта. Але хіба переправа така дивина для Десни й сіверян, щоб город (город!) був похідним від неї? До того ж, де сімнадцяте століття, а де дванадцяте – саме в 1153 році зафіксована перша літописна згадка про Хоробор. І чому той населений пункт мав носити саме таку назву? Та й переправу, щонайменше одну, мала, поза всяким сумнівом, кожна придеснянська верв! Два насади (великі човни), з'єднані між собою настилом з тесу, два причали, міцна линва і ось вам: пором уже готовий. Відтак, полишивши цю версію, поведемо пошук далі.

З прикрістю зазначу, що всі історики й дослідники від М. Погодіна (середина XIX століття) і до цілого ряду сучасних істориків та краєзнавців намотують уже чи не по десятому колу, шукаючи локацію Хоробора або виходячи з етимології цього слова, або з порядку перелічення населених пунктів Русі в літописах. Причому так якось виходить, що один і той самий текст кожен примудряється використати на користь власної версії. У своїй розвідці я не стану цитувати думки інших істориків, а висуну свої власні докази, бо не хочу вподібнюватись до тих, чия нібито робота полягає в бездумному копіюванні чужого.

Перший. Згадаймо те, що я говорив на самому початку своєї розвідки про родові гнізда сіверян, так звані верви. Подивімось на мапу області в межиріччі Десни і Сейму, де розташований Короп. Тут Десною, Сеймом та Реттю, що впадає в Десну за 20 км на схід від Коропа, утворюється трикутник з природними для родового гнізда межами у вигляді річок. Від Коропа до Сосниці по прямій тридцять км (але вона на протилежному березі Десни), до смт Вороніж близько сорока, до Радичева, також на правому березі, близько тридцяти. Навіть якби Коропа зараз не існувало, все одно, з огляду на вищесказане, центр сіверянської верви IX-X століть слід було б шукати на цьому ж місці.

Другий. Вважаю також, що всі без винятку придеснянські городи були засновані ще в дохристиянський період. Могла змінитись назва поселення, але життя в них якщо й переривалось, то на нетривалий час. Само собою, що це стосується і Коропа. На його околицях знайдено залишки поселень II-V та X-XIII століть. Але не це головне. Головне те, що поряд з Коропом смугою завширшки метрів двісті й довжиною з кілометр тягнеться, певно, найбільший в області курганний могильник домонгольського періоду.

Чи є могили біля Макошиного? Слобідки? Нема. А біля Коропа їх понад сотню! І якщо не тут постав колись Хоробор, то хто мені скаже, що то за город, такий великий, був на місці Коропа? Чи могло таке бути, щоб подібний за розмірами населений пункт жодного разу не був згаданий в літописах? Та одне лише це матеріальне свідчення переважає всю решту аргументів проти версії "Хоробор - це Короп".

Третій. Я вже доводив, що Хоробор аж ніяк не може бути локалізованим лише за десять кілометрів від іншого города, теж осердя родової верви - Сосниці, бо два давньоруських городи на такій малій відстані не могли існувати апріорі. А ось у цій літописній згадці від 1234 року про княжі міжусобиці (*"поидоша, пленячи землю, поимаша грады многи по Десне туже взяша Хоробор, и Сосницю, и Сновск, иныи грады многи, и придоша же поять Чернигову"*) наведений перелік спалених городів (зі сходу на захід) є ще одним додатковим аргументом на користь моєї версії, бо ж сусідній з Сосницею Короп розташований по Десні вище неї. І саме тому локація Хоробора можлива тільки на місці Коропа, а не Макошиного, Слобідки чи Мени.

Четвертий. Наведу вам один дуже яскравий та красномовний факт, що беззаперечно доводить: Короп є містом домонгольським. Кожного року в переддень свята Івана Купайла на багатьох вулицях Коропа ви можете з безмірним для себе подивом побачити зліплену дитячими руками невелику піщану гірку, прикрашену квіточками, ягідками повстяної вишні, в маківку котрої увіткнуто високу кропивину. Зветься вона... Купалою! Її жалюча кропивина символізує собою всеочищаючий купальський вогонь - така собі імітація Купальського вогнища: в двадцять першому столітті! Тисячу років, попри всі багатовікові заборони живе, не вмирає стародавня традиція, котра, звісно ж, нізащо не могла би виникнути в одному на всю Україну Коропі, якби він сам не був таким же давнім, як і свято вшанування на нашій землі Купайла-Семирила - третьої іпостасі Дажбога-сонця. Жодним чином не виникла би вона в сімнадцятому столітті, а коли б і виникла якимось дивом, чи протрималась би так довго, попри всі заборони, якби не жила від найглибшого коріння? Звісно, що ні!

"А все ж таки, - заперечить мені опонент, - як бути з річкою Хоробор біля Макошиного?!"

Нашого цвіту - по всьому світу. Наберіть в пошуковику "Corop, Australia" і Гугл видасть вам інформацію, що Короп є містом у долині Голбурн, штат Вікторія, Австралія. І це сама по собі дивина більша, ніж можливість появи на історичній мапі Сіверщини ще одного гідроніма чи топоніма "Хоробор". Не було би нічого дивного, якби після спустошення Хоробора монголо-татарами в 1239 році якась вціліла частина жителів оселилась поблизу теперішнього Макошиного. Тим більше, що там, як припускають історики, в дохристиянські часи дійсно могло бути капище богині Макоші, дуже шанованої на Придесенні покровительки родючості та жіночої долі.

Капища завжди були місцями сили, тому абсолютно ймовірно, щоб на такому місці переселенці заклали нове городище. Інша річ - як довго воно там проіснувало. Цілком могло бути, що кілька поколінь. А потім або захиріло, або, швидше за все, жителі

повернулись назад. Топонім же лишився в назві урочища, от і все. На його місці постало сучасне Макошине. І я не думаю, що прадавня, дохристиянська ще, назва "Макошине" хоч якось поступається в славі назві "Хоробор", щоб макошинцям так затято боронити їм не належне.

Те ж саме стосується і села Хоробичі в Городнянському районі біля самого кордону з Білоруссю. Зверніть увагу на суфікс "ич" та порівняйте: Русь – руси – русичі (нащадки русів). Або: раб, роба – робич (син раба, рабині) – робичич (онук раба). Швидше за все, ще якась частина жителів Хоробора забігла аж в землі радимичів та й осіла там, а їхнє поселення отримало від місцевих таку ось назву.

До речі, хочу зазначити, що тонесенька ниточка можливого безпосереднього зв'язку між Коропом та Макошином таки існувала ще до недавнього часу. З дитинства не один раз чув, як деснянські рибалки, з'ясовуючи часом між собою якісь стосунки, напівжартома погрожували опонентові: "Дивись мені, бо попливеш на Макошине!" Чому не на Змітнів, Спаське чи Велике Устя, що теж стоять над Десною нижче по течії, проте ближче до Коропа, ні я, ні вони не розуміли: Макошине і все тут! "Так здавна кажуть..." – було звичайне пояснення.

"І це всі докази?! – засумнівається опонент: – А як же літописи?"

Літописи само собою. Позаяк літописна, чи то пак, історична географія вважається серед істориків найвірнішим засобом пошуку істини в локалізації давньоруських міст, перевіримо мою розвідку стосовно локалізації Хоробора територією сучасного Коропа ще й на ній.

Не хочу з'ясовувати хто саме з істориків Російської імперії першим ужив метод аналізу літописних текстів для визначення розташування згадуваних в них давньоруських городів; здається, це був ще В. Татіщев у першій половині XVIII століття. Але доктор російської історії П. В. Голубовський (1857 – 1907рр.), що на межі XIX-XX століть очолював кафедру російської історії Київського університету, підніс цей метод, зауважу з іронією, до небачених висот. Є у нього відома праця "Где находились существовавшие в домонгольский период города: Воргол, Глебль, Оргощ, Сновск, Уненеж, Хоробор?", в котрій він з небаченою легкістю, за змістом всього лише кількох рядків з того чи іншого літопису віднаходить місця розташування зниклих з мапи чи перейменованих давньоруських літописних городів.

Тоді якраз на світовому літературному небосхилі засяяла зірка таланту А. Конан Дойла. Шерлоком Голмсом з його дедуктивним методом міркування захоплювались читачі всього світу. Тож не дивно було, якби й професор Голубовський піддався чарам дедукції. Правда, на відміну від англійського сищика він послуговувався іншим методом логічного мислення – абдукцією: це коли одне припущення стає підґрунтям для іншого і так виникає цілий ланцюжок припущень, а останнє оголошується вже мало не істиною.

Сидів у тиші кабінету такий собі "книжный червь" і розгорнувши на столі "Списки населенных мест Черниговской губернии, 259, 59, 113, 114, 2842, 2855; 10-верстная карта, лист 30" силою своєї просторової уяви та абдуктивного методу міркування

"повирішував" усі проблемні питання нашої історії. І вже понад століття, зачаровуючись багатослів'ям професора Голубовського, мало хто наважується піддати його висновки сумніву чи взагалі оскаржити. Більше того, практично всі залюбки користуються чужою думкою, не вдаючись до її критичного переосмислення. П. Голубовський у своїх пошуках, спираючись на тексти трьох, домонгольського періоду, літописів від 1153, 1158 та 1234 років, "переконливо" доводить, що Хоробор – це Мена. Звісно, що з кабінету в Києві курганного могильника на Придесенні не побачиш, але ж історики знають, що біля Мени їх було знайдено тільки сім, тоді, як біля Коропа збереглося разів у двадцять, коли не тридцять, більше.

Та не тільки в цьому хибність думки професора Голубовського, є в нього ще два очевидних ґанджі. Один полягає в тому, що перша літописна згадка про Мену датується 1066 роком у зв'язку з її захопленням князями Святославом і Всеволодом Ярославичами під час їх війни з Всеславом полоцьким (за "Большим энциклопедическим словарем в 2-х томах", гл. ред. А. М. Прохоров. Москва, 1991 р., стор. 792). Наступну зустрічаємо від 1408 року. Тобто Мена згадується в літописах, по суті, паралельно з Хоробором.

Другий взагалі наочний, варто подивитись на мапу Давньої Русі XI-XIII століть – там окреслені межі Чернігово-Сіверської землі, котра в 1097 році поділилась на два князівства: Чернігівське та Новгород-Сіверське, причому останнє (принаймні на початку свого існування) перебувало в певній залежності від Чернігова. Історики знають, що на крайньому сході Чернігівського князівства була Хороборська верв: це вже не оскаржується.

Отож, Іпатіївський літопис, 1153 рік: *"Святослав Ольгович князь Новгород-Сіверський скупися сошлись с Изяславом Давидовичем князем Черниговским у Хоробрѣ и утвердишася яко же за один муж быти и целовавше межѣ собою крест."*

Тут ідеться про укладення миру між князями сусідніх удільних князівств. Волость Хоробора була, як відомо, крайньою на сході Чернігівського князівства, тож нічого дивного немає в тім, що князі зустрілись на Десні біля Хоробора – по суті, на межі володінь. Але якщо Хоробор це Мена, погляньмо, скільки землі лишається за Черніговом. Удвічі менше, ніж в Новгород-Сіверському князівстві. Таке можливо? Звісно, що ні. Тут жодної логіки у версії професора П. Голубовського немає і на цьому гіпотезу "Хоробор – це Мена" я теж пропоную закрити: остаточно. Тим більше, що Мена розташована зовсім не на Десні, а за десять кілометрів від неї.

Доводилось мені чути думку, що от, мовляв, і Короп теж не на Десні стоїть. Це не так. Поясню. Короп стоїть на лівому корінному березі Десни над колишнім її рукавом, який пізніше, коли вже він у своїм верхів'ї втратив зв'язок з головним руслом ріки, чужі назвали "речкою Короп", а пізніше взагалі озером "Карповка". Що таке корінний берег? Наші річки утворилися десять тисяч років назад під час танення льодовика. Вони тоді були незмірно повноводнішими та разів у десять ширшими і текли в берегах, названих тепер корінними. Коли льодовиковий період скінчився, русло праДесни обміліло та набуло обрисів, більш-менш близьких до сучасного. А її корінні береги стали межею

річкової заплави. Коли повені були звичною справою, прибутна вода щовесни розливалась на всю шир заплави, доходячи до своїх прадавніх берегів – корінних. Сіверяни практично не селились по річкових заплавах, а ті поселення, які там і виникали, досить швидко припиняли своє існування – хоча для скотарства ці території вигідні, але землеробством займатись там неможливо, та ще й для здоров'я шкідливо. До всього цього я ще й упевнений, що наші пращури, являючись дітьми природи, Десною вважали не тільки головне русло ріки, але і її рукави, хоча, звісно, кожен з них мав свою назву. І коли в літописі сказано: "у Хоробрѣ", а не "в Хоробрі", то це лише означає, що зустріч могла відбутись, як за сто метрів від його стін, так і за два кілометри, проте, звісно, аж ніяк не за десять (це коли мати на увазі Мену).

Ще один запис Іпатіївського літопису, під 1158 р. :*"Княгиня же супруга Изяслава Давидовича бежа... Переяславлю, и остуда еха на Городок, та на Глебль, та на Хоробор, та на Ропеск."*

Мова йде про втечу князя Ізяслава Давидовича та його сім'ї з Києва, де він вокняжився роком раніше на заклик київського віча, проте троє інших князів, об'єднавшись, прогнали його з великокняжого столу. Кабінетні історики, знаючи кінцевий пункт втечі княгині – Гомій (сучасний Гомель) прокладають найрізноманітніші маршрути – від прямого, як стріла, на північ, уздовж Дніпра до обхідного: з Переяслава на схід, обминаючи Чернігівську землю, що становить якусь очевидну для втікачки небезпеку, щоб потім, повернувши на північ, зробивши при цьому велетенське витягнене півколо, дістатись таки Гомеля через згаданий Ропеск. І в подібній ситуації такий маршрут імовірніший за перший та заслуговує бути відзначеним в літописі з огляду на складність подорожі.

Мушу зазначити, що точного розташування згаданих в літописі Городка, Глібля та Ропеска жоден з істориків достеменно не знає і ті, хто в затишку кабінетів робили й роблять якісь, часом неймовірні, припущення, розходяться у визначенні їх локацій не те, що на десятки, а й на сотні кілометрів. Коли говорити про Глібль, то в одних це Глибів на Дніпрі, а в інших Красний Колядин в Талалаївському районі. Версія того ж таки П. Голубовського, що Ропеск знаходився десь на території сучасного Новозибківського району Брянської області (в колишній Стародубській волості), з точки зору літописної географії можлива точно тією ж мірою, що й локація Хоробора на місці сучасного Коропа і нічим їй не протирічить.

Маршрут руху літописної княгині через Мену, як можливу локацію Хоробора не є логічним з двох причин. Перша причина: межа Чернігівського князівства поза сумнівом була значно далі на схід, ніж розташування Мени чи Макошиного – я про це вже зазначав. Та й від Мени до Гомеля відстань напругу набагато коротша, ніж через згадуваний Ропеск. Якби Хоробор був на місці Мени, втікачам не було би жодного сенсу робити ще один гак мало не в сотню кілометрів, додатково наражаючись на небезпеку.

Третя літописна згадка про Хоробор – рік 1234, за п'ять років до татаро-монгольської навали. Чернігівський князь Михайло Всеволодович захопив київський

стіл, прогнавши з нього Володимира Рюриковича, на допомогу київському князеві прийшов Данило Галицький. Об'єднавши зусилля, князі, як про це пишеться в літописі, *"поидоша, пленячи землю, поимаша грады многи по Десне ту же взяша Хоробор, и Сосницю, и Сновск, иныи грады многи, и придоша же поять Чернигову"*.

Цей запис взагалі прекрасно підтверджує локацію Хоробора на місці Коропа. Стратегічний замисел княжого дуумвірату був блискучим. Князі не пішли на штурм Києва зі своїми дружинами прямо в лоб, бо це були би невиправдано великі жертви з непередбачуваним результатом, а обігнувши володіння чернігівського князя з півдня, взялися грабувати й палити його волость зі сходу. Був початок зими, розпал мисливського сезону на хутрового звіра, податі вервами ще не були сплачені й грабувати було що. Йшли униз по Десні, не виключено, що вже й по льоду, і спалили Хоробор (Короп), потім Сосницю (чому Хоробор, що згадується першим, і не міг на той час бути на місці Макошиного чи Мени, котрі по Десні нижче, ніж Сосниця), потім Сновськ (сучасний Седнів) та решту не таких значимих поселень, що не мали достатніх сил протистояти двом княжим дружинам. Михайло Всеволодович швидко зрозумів, що сидючи в Києві, залишиться з голою дупою і хутко повернувся до Чернігова.

Ще для прикладу, чому не варто історикам так беззастережно довіряти П. Голубовському, розглянемо відому згадку про Хоробор чотирнадцятого століття. В записах родословної князів Глинських є переказ про невдалий похід великого князя литовського Вітовта проти татар в 1399 р. Литовсько-руське військо було розбите на Ворсклі і заблудилося в лісостепу. Завдячуючи воеводі Івану Глинському, вцілілі рештки було виведено з степів і врятовано від остаточного розгрому. За це Вітовт одарив Глинського землями по Десні.

"И княж Иванови вожи привели в. кн. Витовта к литовской Украине, к городу его Хороблю да к волостем: к Макотину, да к Сохачеву, да к Верху, да к Оболоню. Князь же великий Витовт тот город Хоробор и волости те дал в вотчину князю Ивану Глинскому."

Маємо історико-географічну задачу: послуговуючись цим текстом, треба визначити місце розташування міста Хоробор на кінець XIV століття. Припустимо, що Хоробор тих часів розташований на місці Коропа. Оскільки це місто, а навколо нього розташовані адміністративно підпорядковані йому "волості", тобто поселення, розглянемо їх.

Макотин. Дехто, цитуючи наведену писемну згадку, одразу ж називає його Макошиним. Але звідки така впевненість, що тут описка, помилка? Хіба не могло бути населеного пункту саме з назвою Макотин? Цілком імовірно. У нас немає аргументів, які би це виключали. Тим більше, що Макошине знаходиться від Коропа за сорок п'ять кілометрів по прямій, а між ними ж ще й Сейм та Десна. Як би велося управління настільки віддаленою волостю з невеликою кількістю дворів, тобто одиниць оподаткування? Занадто вже великі витрати на адміністрування.

Сохачев, Сохачеве. Село Сохачі знаходиться на відстані 8 км від Коропа. Там знайдені залишки давньоруського поселення.

Оболонь. Село Оболоння розташоване на правому березі Десни, від Коропа по прямій 5км. Обидві локації згаданих літописних "волостей" істориками не оспорюються.

Верх. Локація цього населеного пункту невідома. Видатний краєзнавець В. Є. Куриленко вважав, що це нинішнє село Верба, а Макотин - село Накоти, обидва Коропського району. Але я не стану брати їх до уваги. Мені достатньо Сохачевого та Оболоні, аби бути впевненим, що і в 1399 році Хоробор був на місці Коропа. Бо коли навіть припустити, що Макотин це Макошине і "посадити" Хоробор на сучасну Слобідку за 4 км від Макошиного, постане те ж невирішене питання: як управляти волостями - Сохачевим, Оболоню (і невідомо де розташованим Верхом на додачу) - на відстані цілого денного кінного переходу? Про Хоробор на місці Мени я вже й не кажу - це ще на тридцять кілометрів далі.

Та справа не лише в проблемі відстані між розірваними нею "волостями" і городом, як адміністративним центром. Родові зв'язки всередині верви (пам'ятаєте?) - ось що неможливо було би розірвати. Яка сила відірвала би Макошине (чи в іншому випадку Сохачеве, Оболонь та Верх) від рідної верви, коли власність роду - земля - була освяченою тисячолітнім звичаєвим правом? Роду, зауважу, а не окремого якогось поселення. І яка би сила утримала той уламок у підпорядкуванні іншому городу? Це вже значно пізніше, коли в силу переміщень, міграцій, виникнення нових малих поселень і волостей відбувся розрив родових зв'язків, деякі села могли бути передані в управління якомусь, наприклад, монастиреві. Пізніше, але не в кінці чотирнадцятого століття, коли життя на Придесенні тільки жевріло.

Отже, я перерахував щонайменше вісім повністю обґрунтованих доказів, що Хоробор - це сучасний Короп. Мав би ж бути ще й дев'ятий - ота таємнича польська мапа Гора-Жука. І буквально днями доля знову наді мною пожартувала. Зовсім випадково, блукаючи нетрями інтернету, я в українській Вікіпедії (стаття під назвою "Сіверська земля") наткнувся на... саме цю, зовсім недавно викладену на ресурсі, польську мапу "Землі Чернігово-Сіверські в XV столітті" - і там Хоробор знаходиться якраз на місці сучасного Коропа! Той її фрагмент, що був скопійований В. Є. Куриленком зі зниклої мапи Гора-Жука, один-в-один співпадає з відповідним фрагментом мапи у Вікіпедії! На цьому вже можна ставити крапку. Проте заради об'єктивності скажу, що остаточну відповідь на питання де знаходився Хоробор, можуть дати тільки археологічні розкопки. Можуть, але чи дадуть? Відповідь не є очевидною.

А тому з долею іронії зауважу, що родима відьма Орогостя таки зналась на прокляттях...

Кінець другої книги.

Словник давньоруських та маловідомих слів і термінів.

А

Августеон - центральна, найбільша площа Константинополя.

Автократор - самодержець, грецький відповідник латинського титулу "імператор".

Агіа-Софія (Свята Софія - Премудрість Божа) - найбільший православний храм середніх віків.

Акведук (водогін) - споруда для подачі води у вигляді мосту чи естакади зі змонтованим нагорі водоводом у вигляді жолоба чи труби. Зазвичай застосовувався в місцях з горбистим ландшафтом або для переведення водогону через річки чи дороги (вулиці). Акведук Валента в Константинополі з'єднував Четвертий та Третій пагорби; один з наймонументальніших - заввишки 26 метрів, і єдиний на місці візантійської столиці, фрагмент якого зберігся до нашого часу.

Акінітон - маєток.

Ак-тюбе (нині - Ахтуба), дослівно - білий пагорб: лівий рукав нижньої Волги, що починається за 537 км від місця її впадіння в Каспійське море.

Аполлон (Осяйний) - у давньогрецькій міфології спочатку бог музики й віщування, пізніше ототожнювався з Геліосом - богом сонця й сонячного світла. В часи правління засновника Константинополя імператора Костянтина Великого християнство ще уживалося з язичництвом. Привезеній у Константинополь велетенській бронзовій статуї бога Сонця роботи самого Фідія за наказом Костянтина Великого відтяли голову й приробили нову - самого імператора, а потім статую позолотили. За іншою версією позолочена статуя імператора була дерев'яною.

Апостольське - тут: місіонерське.

Апсида - термін з давньогрецької класичної архітектури, півкруглий виступ будівлі, перекритий замкненим напівсклепінням. В християнських храмах завжди служить місцем розташування вівтаря.

Аргалі (качка, арка) - гірський баран.

Архонт - начальник міста або провінції Візантійської імперії. Також цим словом ромеї називали руських князів.

Аршин - давньоруська міра довжини, дорівнює 71 см.

Б

Баба-птиця - пелікан.

Бабина п'ятниця - 19 жовтня, Макошин день. На Придесенні вважалася особливо великим святковим днем на знак пошани до Богині родючості та жіночого ремесла..

Банд - загін візантійської армії чисельністю 200 чоловік.

Баптистерій - прибудова до храму або окрема будівля, призначена для хрещення.

Барми - захисна металева сітка, що кріпилася до обідка шолома і захищала шию воїна.

Безградник - людина, що не має власного житла, волоцюга.

Безочиво - безсоромно.

Берегиня - назва "берегиня" походить від слова "берег", як первинного означення місця проживання духів води. Берегині та упирі лишилися від тих прадавніх часів, коли слов'яни ще не мали пантеону своїх богів, а сили природи в їхніх уявленнях мали тільки поділ на добрих та злих духів-істот.

Берендеї - літописне кочове плем'я огузького походження, входило до

племінного об'єднання торків.

Бильце - тут: обмежувальна планка, рейка.

Бирич - глашатай у Давній Русі, що виголошував населенню розпорядження князя та його місцевих адміністрацій.

Бирюк - вовк-одинак.

Бійне ковадло - основний інструмент помічника коваля, молотобійця, молот вагою 10-12 кг.

Білі Вежі - нині село Бахмацького району Чернігівської області.

Білі хорвати - літописне слов'янське плем'я, що в X столітті жило на території сучасної Галичини (Бойківщини).

Білобережжя - нині острів Березань в Чорному морі при вході в Дніпровсько-Бузький лиман.

Білобог - бог світла й добра, антипод Чорнобога.

Благостині (жіночого роду) - тут: доброта, спокій, умиротворення.

Блазнь - помилка, огріх.

Богатишт - багач.

Богумир - легендарний князь русів (див. "Велесова книга" дощ. 9а).

Болонь - коричневого кольору тонка кірка на поверхні мамонтового бивня.

Борей - грецька назва північно-східного вітру.

Борисфен - Дніпро.

Борідка для Велеса - тут: заплетені в косу (закручені спеціальним чином) стебла злаків на ниві як жертковий подарунок богам підземного світу, охоронцям скота і врожаю.

Брав - тут: дрібна худоба, вівці та кози.

Бразди - повід, гнuzдечка.

Братич, братанич - син брата, племінник.

Бронник - майстер з виготовлення броні - кольчуг.

Брудна кров - зараження крові, сепсис.

Буколеон - один з імператорських палаців Константинополя, що вікнами виходив на Мармурове море.

Бура (*тінкал*) - тетраборат натрію, натрієва сіль борної кислоти, що здавна застосовувалася в металургії в якості флюсу при зварюванні металів.

В

Вайло - незграбний, неповороткий.

Вайсанс або **Vargsvans** - "Вовчий Хвіст"(шв.): літописний воєвода князя Володимира.

Вальгалла - житло бога Одіна, де за його вибором спочивають після смерті звитяжні скандинавські воїни.

Варанги - так ромеї називали варягів.

Варда Фока (Молодший) - візантійський воєначальник вірменського походження, племінник імператора Никифора II Фоки, двоюрідний брат імператора Іоанна Цимісхія,

намісник феми Антиохія. Тричі очолював заколоти як проти діючої влади, так і на її підтримку. Загинув у битві при Абідосі, в якій вирішальну участь брало послане князем Володимиром Святославичем руське військо.

Василевс (Автократор) – імператорський титул у Візантії.

Василик – дослівно "царський муж"; тут: імператорський посланець з розпорядчо-виконавчими функціями.

Василій II – імператор Візантії з 976 по 1025 рік, прозваний Болгаробійцею через надзвичайно жорсткі методи війни з болгарами, котру вів з 976 по 1018 рік.

В татя місто – вираз, що відповідає нинішньому оголошенню когось поза законом.

Вевериця – білка. Її хутро слугувало також грошовою одиницею Давньої Русі. У срібній гривні 100 вевериць.

Вежди – повіки.

Велес – бог скотарства, а ще покровитель волхвів, ясновидців та віщунів, один з найшанованіших на Русі. Вважався помічником хліборобів. Під час збору врожаю в полі робили закрутки з добірних стебел злаків – "завивали Велесові бороду". Сніп жита вважався одним із символів Велеса і був обрядовим заміником імені цього бога.

Велесів день – тут: 6 грудня за сучасним календарем, святкуався за три шестиденних тижні перед Різдвом Божича (24 грудня).

Велесів тиждень – з 10 по 15 лютого за сучасним календарем.

Великдень – п'ятнадцята неділя від Різдва Божича, перший день після весняного рівнодення.

Великий ківш – сузір'я Великої Ведмедиці, яке за добу робить один повний оберт навколо Полярної зірки. Згадане в тексті положення відповідає 12-й годині ночі.

Великий палац – головна резиденція візантійських імператорів. Царських дітей, народжених в його порфірній залі, називали Порфірогенітами (Порфірородними, Багрянородними).

Великі ворота – головні, з каменю, ворота Києва часів Володимира Святославича, котрі пізніше були перебудовані й отримали назву Софійських.

Вем ай ду (*Vem är du*)? – Ти хто такий?

Верв – сукупність поселень на землях одного роду, так зване "гніздо", утворювалося внаслідок розселення в результаті збільшення чисельності жителів головного поселення.

Верея – тут: замок.

Верига – ланцюги, кайдани.

Вершок – давньоруська міра довжини, приблизно 4,5 см.

Весь – невеличке поселення, котре не було навіть обнесене захисною стіною – частоколом.

Взвить – вигода, бариш.

Видець – свідок.

Виливниця – форма для виливання розплавленого металу.

Вилошник – зігнутий півколом обруч з втулкою, що насаджувався на довге

дерев'яне руків'я; служив для виймання горщиків з печі. Те ж саме, що й рогац.

Ви́ра - штраф за різного роду провини, що накладався на окремих людей та поселення княжою адміністрацією.

Вити́чів - літописний порт на Дніпрі нижче Києва.

Вить (гілка) - тут: деснянська протока біля Коропа, котра ще в давнину отримала таку свою назву через те, що з якихось причин пересохла в нижній частині свого русла і вже не впадала знову в Десну, а мала вигляд гілки, що росте від стовбура.

Вишга́рд - Вишгород, "Вольжин град", літописний город, що стоїть на Дніпрі вище гирла Десни, у ті часи був заміською резиденцією київських князів.

Вия - шия.

Вівліо (βιβλίον) - книга (з грецької).

Вівчарик - маленький співочий птах з ніжним мелодійним співом.

Вігла - денна варта Константинополя.

Відпал - операція термічної обробки сталі, що полягає в нагріванні виробу до певної температури та його повільного охолодженняб це робить його пластичним і м'якшим, придатним до інструментальної обробки.

Відар - бог помсти та мовчанки в скандинавській міфології, син верховного бога Одина й велетунки Грід.

Відьма - назва походить від слова "відати" - знати. В ті часи відьма не вважалася демонізованою істотою, як це сталося з прийняттям християнства, а лише особою, яка володіє утаємниченими знаннями (відає) та вміє використовувати їх на свою чи людську користь. Був розподіл відьом на *родимих* та *вчених*. Перші ставали відьмами по народженню (коли мати й баба були відьмами), другі - отримавши таємні знання зі сторони.

Вінець - 1) край щита; 2) один горизонтальний ряд зв'язаних між собою колод у дерев'яному зрубі.

Віно - плата за наречену, викуп.

Вітро (βιτρό: грец.) - вітраж.

Віщий - тут: провидець майбутнього.

Вовківня - пастка для вовка: дерев'яний лабіринт з дуже тісним проходом, зайшовши в котрий, вовк вже не міг розвернутися та вийти назовні.

Вовче горло - вузька частина Дніпрового русла вище острова Хортиця з дуже швидкою течією.

Вогневи́ця - лихоманка.

Вогнепоклонники - зороастрійці. Вогнепоклонниками зороастрійці називаються за те, що молитви вони звертають до джерела світла. Це може бути Сонце, а при його відсутності - вогонь.

Водима - дружина, *супруга*. При укладанні шлюбу праві руки наречених пов'язували (тобто, супружили) рушником. При цьому дружина опинялася за чоловіком, відтак, він її вів (в тому числі - по життю).

Войок - тут: маленька воронка на поверхні води, що утворюється річковою течією

внаслідок закручування її потоку.

Волок - 1) маленька, лише в кілька метрів завдовжки, рибальська сіть; 2) тонка дощечка, що рухалася в пазах (волочилася) й закривала собою віконний отвір зсередини будівлі (звідси походить термін "волокове віконце").

Волостелин - тут: адміністратор, начальник *волості* - території, що підпорядкована княжій владі.

Волшебник - помічник волхва, походить від слова "волшба" (волхвування).

Воняніє (старослов'янське) - запах, аромат.

Воронженець (Воронжен) - легендарний стольний сіверський город, нині смт Вороніж Шосткинського району Сумської області.

Вофри - оцінювачі коней.

Вручій (нині Овруч) - літописне місто, під стінами котрого у битві з дружиною Свенельда загинув князь Олег Святославич, поставлений Святославом на княжіння в землях древлян.

Всп'ять - назад.

Вток - кінець древка списа чи сулиці, протилежний вістря.

Вуй - слово має два значення: 1) дядько по матері; 2) вихователь, що навчає отрока, уношу ратної справи.

Вукoleon (Буколеон) - імператорський палац, що був розташований прямо біля морської стіни Константинополя і одним своїм фасадом виходив на Мармурове моря.

Вуллоти - клеймувальники вантажів і товарів.

Вуц (вутц) - індійський булат, виплавлена в тиглі візерункова сталь з високим вмістом вуглецю.

Вщиж - нині населений пункт над Десною в Брянській області РФ, неподалік якого знаходилося велике язичницьке капище, залишки котрого досліджені археологами радянської доби.

В'яз (берест) - дерево з родини в'язових (ільмових). Має міцну, пружну деревину, що майже не розтріскується.

Г

Гайно - гніздо білки.

Гайстер - лелека.

Гедонізм - філософський напрямок (зародився в Давній Греції), який вважає радість від фізичного задоволення найвищим благом і головною умовою щастя в житті.

Геліос - у давньогрецькій міфології бог Сонця, сонячного світла.

Гіндукуш - гори на території сучасного Афганістану. Через них проходило одне з відгалужень Шовкового шляху.

Гінейка (грец.) - жінка, дружина.

Гість -1) купець взагалі; 2) довірена особа князя, що від його імені вела торг товаром, який належав князеві.

Глиця - 1) голки соснової чи ялинової хвої; 2) планка, рейка.

Глуха тетеря - глухар.

Гнесь - грязь.

Гніздовище (від слова "гніздо") - див. "верв".

Година - на Русі це слово слугувало синонімом сучасного "час".

Головня - так на Русі називали округлий злиток *вутцу*.

Голомень - бокова поверхня клинка меча, звідси походить слово "приголомшити" - оглушити суперника, нанісши удар не лезом, а голоменню.

Голядь - літописне балтомовне плем'я, що жило між володінь радимичів, кривичів та в'ятичів (територія сучасних областей РФ: Брянської, Калужської, Московської та Смоленської).

Гомій - літописний стольний город радимичів, нині - Гомель.

Гоміюк - ручай, котрий впадає в Сож. На мисі, утвореному в місці його впадіння в річку, стояв літописний *Гомій*.

Гора - літописна частина Києва (біля сучасного Історичного музею), на котрій розташовувалися княжий двір, гридниця, капище та двори найвпливовіших бояр. Також використовується для означення вищих верств Русі.

Горбуша - коса-горбуша, своєю конструкцією нагадувала великий серп.

Горека - нещасна людина.

Горн, горно - 1) піч для випалювання керамічного посуду; 2) проста відкрита піч у кузні для нагрівання або плавлення металів.

Городня - тут: конструкція городської стіни, виконана для більшої стійкості частково у вигляді просторового зрубу, перекриття якого служило настилом для оборонців, а приміщення під ним використовувалися для господарських потреб (*кліті*), або для міцності стіни засипалися землею чи камінням.

Горючий камінь - бурштин.

Гостьба - тут: торгова експедиція, котра щоліта відправлялася з Києва до Константинополя з товарами, зібраними в результаті зимового полюддя.

Грецький вогонь - запалювальна суміш на основі нафти, сірки, селітри та інших компонентів, що була на озброєнні візантійського флоту. Рецепт суміші зберігався в надзвичайному секреті.

Гривна - нашійна прикраса, окрім того - ознака доблесті, нагорода.

Гривня - основна грошова одиниця Русі. Були гривня золота, гривня срібла, гривня кун. Гривня кун дорівнювала 20 ногатам, або 25 кунам (одне хутро куниці), або 50 різаним, або 100 веверицям (одне хутро білки). Гривня золота дорівнювала 12 гривням срібла. Срібна гривня дорівнювала 4 гривням кун або 1 фунту срібла.

Григорій Ніський - високошанований християнський святий, богослов та філософ IV століття.

Губи - гриби (давньоруське).

Гузир - тут: вхідний отвір, що звужується (до ятера, наприклад).

Гузно - зад людини, птиці.

Гутник - майстер з виготовлення художнього скла.

Д

Дажбог – бог сонця й достатку у давніх слов'ян. В залежності від пори року, мав чотири іпостасі: Божич (зима), Ярило (весна), Купало (літо), Лад (осінь).

Далматик – верхній візантійський святковий, багато розшитий одяг для урочистих подій.

Дана – богиня води, її день святкували 6 січня, на Водокрес. Того дня вода мала надзвичайну силу, була цілющою, несла позитивну енергію життя.

Дарбанд – середньовічне місто на узбережжі Каспійського моря, нині Дербент.

Двійняк – див. *півторак*.

Дебрянськ – давньоруський літописний город на Десні, нині місто Брянськ, обласний центр РФ.

Дев'ягорськ – нині місто Болхов в Орловській області РФ.

Денниця – вранішня зоря на східному небосхилі, яку видно під час сходу сонця. Давні слов'яни вважали, що вона прислуговує Дажбогові під час виїзду того на небосхил.

Дерева – тут: загальна назва древлянських земель.

Десниця – права рука.

Десятина – десята частина.

Джурджанське (Хозарське) море – одна з середньовічних назв Каспійського моря.

Див – надприродня істота, злий дух не лише в іранській та тюркській, але і в слов'янській міфології також.

Дивітиссій – парадне вбрання василевсів: довгий верхній одяг з широкими рукавами, що вдягався через голову.

Дикастирію – двір.

Димник – отвір у стіні над піччю для виходу диму із житла, що топилася "по-чорному".

Динар – середньовічна золота монета Арабського халіфату вагою 4,5 грама, прототипом якої був золотий римський денарій.

Дипломатикі апостоли (в обох словах наголос на останньому складі) – дипломатична місія, посольство.

Диргем – середньовічна срібна арабська монета вагою 3,9 грама.

Дід – тут: одна з двох головних опор з розсохами, на котрих трималася конструкція даху давньоруського житла, саме та, котра була поряд з піччю. Вважалося, що в ній живе Щур – дух пращурів; на ній кріпилася божниця – поличка з дерев'яними кумирами богів, котрих найбільше шанував господар житла, а також духів – Домовика й Лісовика.

Діди (Проводи) – день поминання предків, дев'ятий день після Великдня. Цього дня проводжали до Вирію душі померлих родичів, котрі на запрошення живих спускалися на землю увечері перед Великоднем і гостювали в родинах.

Дід-Лад – бог сімейних уз в давній Русі.

Длань – долоня.

Дністрь - так на Русі звався Дністер.

Доблій - тут: доблесний.

Дол - поздовжня виїмка з обох боків клинка меча, слугує для зменшення його ваги.

Домаживець - тут: місцевий житель, той, хто живе вдома.

Доматіо (δωμάτιο) - кімната, приміщення.

Домниця - примітивна піч для плавлення чавуну й заліза.

Домочадці - члени сім'ї: жінки, діти, включно з обельними холопами, тобто, рабами; усі, хто підкоряється волі свого глави - *огнищанина*.

Дратва - просмолена сукана з конопляної пряжі нитка, що використовувалася для пошиву й ремонту шкіряного взуття.

Древле - давно, колись.

Древоделя - майстер по дереву, тесля.

Дреговичі - слов'янське плем'я, котре жило на території сучасної Білорусії, на північ від Житомирської області України.

Друтеск - літописний город Полоцького князівства. Нині населений пункт Друцьк Толочинського району Вітебської області Беларусі.

Е

Ейлейв - Щастям полишений, середньовічне скандинавське ім'я.

Епарх - містоначальник Константинополя.

Ергастирія - реміснича майстерня.

Ерміневт - перекладач.

Ескувіти - кінний загін імператорської гвардії.

Ефес - тут: стародавнє місто на західному узбережжі Малої Азії.

Є

Ємець - збирач податей, котрий вів облік данини.

Єпитрахиль - приналежність богослужбового облачення православних священників - довга стрічка, що огинає шию й обома кінцями спускається нижче пояса.

Ж

Жековини - довгі сталеві смуги вкупі з петлями, на котрих тримаються ворота чи двері.

Жемайти - середньовічне прибалтійське плем'я, що жило північніше Судови і згодом увійшло до етнічної групи литовців.

Жеравці - блоки для підйому важких предметів.

Живот - слово має два значення: 1) життя; 2) нажите добро.

Жириця - невеличка посудина з налитим в неї жиром та ґнотом, що слугувала для освітлення приміщень.

Жлукто - тут: горло.

Жмак - тут: мотовило у вигляді туго зв'язаного на кінцях, недовгого пучка куги.

Жучки... чечуги - кістяні нарости у вигляді шипів на боках осетрових риб в даному випадку - стерляді.

З

Загалдований - зачарований. *Галдувати* - чарувати, ворожити.

Задниця - тут: спадщина.

Замор'я - одна з руських назв Візантії.

Замунь - священна небесна корова, що вночі проливає на небі своє молоко у вигляді відомого всім Молочного шляху.

Заповіт базилевса Константина - мається на увазі твір імператора Візантії Костянтина VII Багрянородного "Про управління імперією".

Застugna - правобережна місцевість за Стугною, на південь від Василева.

Зачиняти тісто - вчиняти, тобто замішувати, починати над ним роботу.

Звід - зведення конфліктуючих сторін, очна ставка.

Зегзиця - зозуля.

Земська - тут: та, що надходила з підвладних Києву земель.

Зерно - тут: структура металу.

Зернь - тут: дрібні металеві кульки, напаяні на сталеву основу, широко використовувалася при виготовленні прикрас. Також риб'яча ікра.

Зиждитель - будівничий.

Зимняк - кочовий хижий птах, подібний до яструба, що мешкає в тундрі, а зимує на території сучасної України.

Злидні - маленькі зловредні духи.

Знак - тут: клеймо майстра.

Зубрівка (чаполоч пахуча) - лісовий злак, названий так тому, що цю траву дуже любляють зубри.

Зюзя - бог зими у давніх слов'ян.

І

Ігренева кінська масть - корпус темно-бурого, шоколадного кольору, грива і хвіст білі.

Ієрапостол - місіонер.

Ізгой - "Із гой" (дослівно - "із життя"): відщепенець, той хто добровільно, чи з примусу покинув свій рід, по суті - пішов із життя. Слово "гой" означає життя. Для порівняння: "гоїтися" - заживати. Побажання "Гой еси!" означає "Живи!"

Ізок - червень. Кожен новий місяць мав свою назву, а його початок щороку змінювався, оскільки період обертання Місяця навколо Землі становить 29,5 діб (12,37 місячних періодів на повний календарний рік) і ціла кількість місячних періодів (99) вкладається у вісім років, а відтак і дати початку місяців співпадали лише один раз на вісім років, коливаючись приблизно в межах одного шестиденного тижня.

Індикт (або індіктіон) - церковний період у 15 років, який починався 1 вересня і був затверджений Отцями Першого Вселенського Собору у 325 році. Саме слово дослівно означає "проголошення" або "податок".

Інсигнії - ознаки влади візантійських імператорів: вінець василевса та пурпурові чоботи.

Істукан - ідол.

Істьба - давньоруська назва опалюваного приміщення, звідси походить російське "ізба".

Ітиль - східна середньовічна назва Волги.

Й

Йовга - перекручене ім'я княгині Ольги.

К

Кабиця - відкрита літня піч, що споруджувалася за потребою в дворі чи навіть у полі; часом вирізалася в материковому ґрунті, десь на схилі - для зручності; часом викладалася з глиняних вальків.

Калліник - середньовічний архітектор та інженер грецького походження, котрий в 673 році н. е. винайшов запалювальну суміш, відому в історії, як *грецький вогонь*.

Катехуменат - підготовка новонаверненого в католицизмі до церковного життя, під час якої йому розповідається про догмати віри і обов'язки християнина.

Катикія - резиденція.

Каура масть - світло-руда, хвіст і грива трохи темніші, по спині - темна смуга (ремінь).

Квасник - п'яниця.

Квок - снасть для підманювання сома; являє собою короткий вигнутий держак з маленькою пустотою на кінці, вдаряючи котрим по поверхні води, видобувають звуки, схожі на голосне булькання, котрі й привертають увагу сома.

Кентинарій - міра ваги у Візантійській імперії, дорівнювала приблизно 32 кілограмам.

Кератій - срібна грошова одиниця Візантії, дорівнював 1/24 золотого соліду (номісми).

Керкета - нічна варта Константинополя.

Кибить - дерев'яна основа лука (без кістяних накладок на кінцях, за які кріпилася тятива).

Кизинка - дівчина (тюрк.)

Кила - грижа.

Кипрій - іван-чай, багаторічна трав'яниста рослина з товстим повзучим корневищем і прямостоячим стеблом, медонос, має лікувальні властивості.

Киркига - тут: підвода.

Кируларій - майстер по виготовленню свічок.

Кисера - спотворене від "сикера": так на Русі в середні віки звалося будь-яке вино, окрім виноградного. Тут - хмільний квас із жита, до того ж низької якості і дуже міцний.

Ківорій - навіс, конструкція балдахіна над святим престолом.

Кілікія - історична середземноморська прибережна область в південно-східній частині малоазійського півострова.

Кінці лука - тут: вирізані та особливим чином приєднані до дерев'яних частин

кістяні закінчення плечей лука, за котрі чіплялася його тятива.

Кітва - якір.

Клада - приготовані у місці спалення покійника дрова, викладені на зразок житла; всередині кладки знаходився труп померлого.

Кладенець (*меч-кладенець*) - меч, виготовлений з укладу.

Климент - християнський святий, що жив у I-му ст. нашої ери; був засланий римською владою на каторгу в каменоломні Херсонесу Таврійського, де й загинув від рук язичників.

Кліть - відокремлене приміщення в давньоруському житлі.

Кметь - тут: вільна людина, воїн, муж, що живе самотійно.

Ковадло - ковальський молот.

Кованець - чорнова заготовка, з якої вже кувався безпосередньо сам клинок меча.

Кови - має два значення: 1) чари; 2) обман, інтрига, змова.

Ковник - тут: змовник.

Ковуї - одне з кочових племен, що належало до племінного союзу торків.

Кодло - зневажливо-фамільярна назва роду, племені, оточення.

Коза - тут: невеличка залізна решітка для дров, що кріпилася на носі човна, виступаючи над водою. Підпалені дрова освітлювали поверхню води під час бою шук острогою.

Козари - так звали на Русі загони ратників, що їх на вимогу Хозарського каганату мали виставляти підвладні слов'янські племена.

Козуб - плетена корзина.

Кокоша - курка (давньоруське).

Колодиця (маточина) - центральна деталь колеса з отвором для осі.

Колодій (Масляна, Масниця) - восьмий шестиденний тиждень опісля Різдва Божича.

Колотівка - характерне для хвойних дерев розташування гілок на стовбурі чи окремих гілці на одній висоті. Кожна нова колотівка утворюється один раз на рік, навесні. По кількості колотівок визначають вік хвойного дерева.

Кон - родовий чи племінний звичай, звичаєве право, цілковите дотримання якого було для слов'ян-язичників обов'язковою передумовою для потрапляння в рай (Ірій). Покон - життя по Кону, згідно з Коном, за що надається винагорода - життя в Ірії. Закон - переступити за Кон, грубо порушити звичаєве право, за що нести відповідальність аж до ганебної смерті.

Константи́ніана - історичний район Константинополя, що розташовувався між Третім і Четвертим пагорбами та вулицею Меси.

Копись - літописний город, нині селище в Оршанському районі Вітебської області Республіки Беларусь.

Копитця - в'язані з вовни гетри, вище колін, котрі жінки носили зимою.

Кордъно - літописний город племені в'ятичів, був розташований, імовірно, неподалік сучасного обласного центру РФ - міста Калуги поблизу місця впадіння Угри в

Оку.

Кордовський халіфат – середньовічна арабська держава на території сучасної Іспанії.

Кормига – ярмо, неволя.

Кормило – стерно човна.

Коромола, крамола – бунт, повстання.

Корсунь – руська назва грецької колонії Херсонес на Кримському півострові. З Херсонесу до Константинополя постачались пшениця, сіль та риба. Окрім того звідти здійснювався візантійський контроль за всім північним Причорномор'ям включно з північними морськими шляхами.

Корчиниця – одна з давньоруських назв кузні.

Косий острог – допоміжне укріплення між ровом та фортечними стінами з поставленого навскіс частоколу загострених паль. Ворог, долаючи косий острог, уповільнював своє пересування та ставав легкою мішенню для стрільців оборони.

Костяниця – трав'яниста лісова рослина з червоними кислими ягодами.

Костянтин VII Багрянородний (Порфірородний або Порфірогеніт) – буквально: "народжений у порфіровій залі" – візантійський імператор з 908 (фактично з 945) по 959 рік. Відомий своїми літературними творами, написаними для нащадків: "Про посольство", "Про феми", "Про доблесть і зло", "Про церемонії імператорського двора", "Про управління імперією".

Котора – міжусобиця.

Кочет – тут: гніздо для кріплення весла на борту човна.

Кошунник – той, хто складає та співає *кощуни* – поетичні роповіді про Богів, язичницький світоустрій, пращурів роду та їх ратні подвиги.

Кречут (Кречют) – нині Кричев, районний центр в Могилевській області Беларусі у верхів'ях річки Сож.

Криж – руків'я меча: сукупність *огнива, черена та яблука*.

Крини – паростки водяних вологолюбивих рослин. Порівняймо зі словом *криниця* – оформлений людиною вихід підземного джерела.

Кріпак – тут: міцна людина, силач.

Кросна – тут: дерев'яний ткацький верстат.

Куга (ситняк) – водяна та болотяна рослина з круглим безлистим стеблом, дуже легким та пористим. У висохлому вигляді воно майже невагоме і використовувалося рибалками для виготовлення поплавців та мотовил для волосіні.

Кудесний – неймовірний, дивовижний. Згодом це слово трансформувалося у всім відому сучасну форму прикметника "чудесний".

Кужіль – очищене від костриці та вичісане рослинне волокно або овеча шерсть.

Кузнь – тут: господарські вироби з металу.

Кукіль – бур'ян, що росте зазвичай поміж хлібних злаків.

Кукса – тут: зав'язаний у шматочок тонкого полотна жований житній хліб. Давали дітям до рота замість соски.

Кулага - солодка рідка страва з ягід, солоду та муки на зразок киселю.

Купа - угода купівлі або позики.

Купайло - третя іпостась бога сонця Дажбога (інша назва - Купайло-Семиарило); також язичницьке свято, коли вшановували Купайла, приходилось на найкоротшу в році ніч, в тридцяту неділю після *Різдва Божича*, коли сонце мало найбільшу силу (18 червня по сучасному сонячному календарю).

Кур'ян - тут: так у торків називалися родові клани (з тюркського - загін воїнів) , плем'я було об'єднанням таких кланів. Від нього походить відоме з часів козаччини українське слово "курінь".

Крада - дрібні дрова, складені по периметру майбутньої могили, які підпальювалися раніше, аніж *клада* з метою "скрасти", приховати від сторонніх очей деякі втаємничені похоронні обряди.

Криж - 1) перехрестя на клинку меча біля черена, що слугує захистом для руки; 2) хрест.

Криця - тверда губчаста маса заліза з низьким вмістом вуглецю, сірки, фосфору і кремнію, зі шлаковими включеннями, що заповнюють пори і порожнини в цій масі.

Кружляння - інша назва зимового полюддя, маршрут якого умовно нагадував велетенське сплющене коло.

Л

Лад - одна з іпостасей Дажбога, днем настання якого вважалось осіннє рівнодення; всього Дажбог мав чотири сутності: Божич Молоде сонце (від зимового сонцевороту до весняного рівнодення), Ярило (від весняного рівнодення до літнього сонцевороту), Купайло (від літнього сонцевороту до осіннього рівнодення) і Лад, котрий в останні дні перед зимовим сонцеворотом звався ще Бадняком.

Ладога - літописний город, нині село Волховського району Ленінградської області РФ.

Ланіти - щоки.

Лев III Ісавр - візантійський імператор (717-741рр.), за правління якого почалося іконоборство.

Лель - бог кохання у давніх слов'ян, зароджує в людських серцях почуття любові. Молодший син богині Лади.

Лепта - візантійська мідна грошова одиниця, дорівнювала 1 фоллові.

Либідь - літописна річка, протікає на території сучасного Києва.

Лимань - перекручене від грецького слова λιμάνι ("лимані") - гавань. Тут ідеться про константинопольську гавань Феодосія, що була з усіх боків захищена кам'яними мурами.

Лимар - майстер, який виготовляє ремінну упряж.

Листопад - тут йдеться про місяць жовтень сучасного літочислення.

Лихо - злий дух у вигляді великої злостивої баби.

Лікантроп - песиголовець, перевертень.

Літра - візантійська грошова одиниця. 1 літра = 72 номісми, або 322 грами золота.

Логос (λόγος) – Вищий, всесвітній розум.

Лопотивий – недорікуватий.

Лор – довга смуга вишитої коштовним шитвом матерії на зразок шарфа шириною 15-35 см і довжиною 4-5 метрів – своєрідний візантійський варіант пізньої римської тоги, звуженої до ширини сучасного шарфа.

Лоскут – тут: вичинена товста шкіра вола. Йшов на виготовлення військових обладунків та щитів.

Луб – давньоруська міра ваги, дорівнювала 2,5 пудам жита або 40 кг.

Луговик – у віруваннях наших пращурів дух лугу, який часом є недобрим до людей, насилаючи на них пропасницю та інші хвороби.

Лукавити – говорити не прямо; походить від слова *лук, лука* – тобто, щось не пряме, а вигнуте, коли говорити про поведінку чи розмову – нещире.

Лучник – майстер з виготовлення луків. Той, хто з лука стріляв, на Русі звався стрільцем.

Лучок – примітивне, у вигляді маленького лука, знаряддя для добування вогню тертям.

Люблениця – коханка.

Лядина – у підсічному землеробстві – ділянка землі, що відпочивала. Коли на ній виростав ліс, що вже міг дати доволі поживного попелу, вона знову ставала підсікою.

Ляля – богиня весни у давніх слов'ян.

М

Магнавра – палац у загальному комплексі Великого константинопольського палацу, місце засідання синкліту – візантійського сенату. Одна з зал палацу Магнавра слугувала для урочистих прийомів василевса.

Маздакізм – релігійно-філософське вчення, поширене в Ірані та сусідніх країнах в часи раннього середньовіччя, Назване по імені Маздака, сина Бамдада, котрий стояв на чолі цього вчення.

Макелла – ніж м'ясника.

Макелларії – м'ясники.

Макош (Мокоша) – богиня плодючості, достатку, покровителька жінок та їхнього ремесла.

Макошине – нині смт Макошине Менського району Чернігівської області. Вважається, що в дохристиянські часи на його місці знаходилося капище богині Макош.

Максим Сповідник – християнський філософ VII століття, автор філософської "теорії двох волей": бажання та вибору.

Мал – літописний древлянський князь, що в якості заручника разом зі своєю сім'єю був ув'язнений в Любечі ("Малк-любечанин" за літописом), батько Добрині та Малуші.

Мандатор – візантійський придворний титул нижчого класу.

Мантія – тут: короткий плащ, як ознака імператорського походження.

Мара – дружина Чорнобога.

Маріан Аргир - (д/н-16.08.963); державний та військовий діяч Візантійської імперії, *доместик схол Заходу* (тобто командувач військовими силами західної частини імперії).

Махова сажень - приблизно 2м 13 см.

Маштачок - тут: малорослий, проте міцний коник.

Мегабайол - наставник.

Мережа - рибальська сіть.

Мерт - простолюдин, смертний. Вважають, що зневажливе слово "смерд" походить саме від поєднання слів "мерт" та "смердіти": мерт - смерд.

Меси - головна вулиця Константинополя (дослівно - "Середня, Серединна"), що відігравала роль центрального проспекта міста; починалася від *Милія* і роздвоюючись, тягнулася однією частиною паралельно затоці Золотий Ріг до воріт Селімврія, а інша закінчувалась Золотими Ворітьми на південно-західній околиці ромейської столиці.

Месемврія - історична область на території нинішньої Болгарії (місто Несебр).

Мечник - майстер з виготовлення мечів.

Милій - "географічний центр" Візантійської імперії. Своєрідна триумфальна арка з аркадами на чотири сторони світу, під якою стояв милевий позолочений стовп, від якого вимірювалися всі відстані до населених пунктів та кордонів імперії.

Мирствувати - жити в мирі.

Минь - річкова риба, яка влітку веде малорухливий спосіб життя, при підвищенні температури води часто впадаючи в сплячку.

Мирствувати - жити в мирі.

Мишастий - дика масть коня: корпус і голова сірого або попелястого кольору, ноги до колін, а також хвіст і грива темні до чорного, по спині темний ремінь.

Міафізитство - христологічна доктрина, що стверджує єдність природи Боголюдини Ісуса Христа. Її сповідують вірменська, коптська та ефіопська православні церкви.

Міра - 1) візантійська міра об'єму, що дорівнює 8,754 сучасного літра;

2) сувій домотканого полотна завдовжки 12 аршин, або 8,5 метрів.

Мірепс - візантійський торговець спеціями, барвниками, лікарським зіллям тощо.

Мітельник - те ж саме, що й ємець. Називався так тому, що окрім підрахунку данини, ще й сортував хутра по спеціальних мішках, котрі потім мітив.

Мніх - монах (давньослов'янське, давньоруське).

Модій - давньогрецька міра площі, приблизно 0,08 - 0,09 га.

Молодик - 1) молодий чоловік, вже не юнак; 2) молодий місяць.

Монастир святого Маманта (Мамаса, Мамонтія) - монастир, названий на честь християнського мученика Маманта.

Морозбоїна - тріщина в дереві, що утворюється під час сильних морозів унаслідок замерзання деревних соків, що й призводить до розриву волокон.

Морока - сестра Мари, приносить людям хвороби та смерть.

Мстислав Глібович (сіверський) - князь Новгород-Сіверський, що прийшов з

дружиною на допомогу обложеному Чернігову й загинув під стінами міста.

Мстислав-Костянтин (983-1036 рр) - князь тьмутороканський, пізніше чернігівський.

Муза - тут: мозаїка; буквально "присвячене музам" від грецького μουσα — "муза".

Мухортій маштачок - тут: малорослий, проте міцний коник.

Мценеськ - давньоруський город на річці Мцена, тепер місто Мценськ Орловської області РФ.

М'яка рухлядь - хутра.

Н

Нав - підземний світ мертвих, минуле.

Навзаводи - галопом.

Нав - потойбіччя, підземний світ, у чомусь схожий з християнським пеклом.

Нав'є - те ж, що й нав'ї сили: за віруваннями давніх слов'ян, будучи невидимими, приносять епідемічні хвороби.

Навія - найстарша з дочок *Мари*, потвора, що регоче, закотивши очі під лоба. Вселившись у людину, приносить їй божевілля або смерть.

Нав'ї сили - нечиста сила, упирі, ворожі душі, що вибравшись на білий світ з Потойбіччя (Нави), прагнуть принести людям зло, хвороби та напасті.

Навк - мрець, покійник.

Напасть - тут: небезпека, горе, спокуса, гріх.

Нарочитий муж - впливовий, обраний до ради старійшин через свій авторитет серед городян.

Наручі - тут: ритуальні, обрядові срібні, двостулкові браслети; прикрашалися гравійованим візерунком із символами води, землі, сонця, рослин, тварин та птахів.

Науз - оберіг у вигляді системи вузликів, зав'язаних певним способом під час відповідного заклинання.

Не спи! - назва першого Дніпрового порогу часів Русі, пізніше - Кодацький.

Неблаг(о) - тут: щось недобре, зле.

Недоля - одна з трьох віщих дів-Судениць (Доля, Недоля й Судьба).

Незгойний - невживчивий.

Непразна - безплідна.

Ніколаос - святий Миколай.

Німці - загальна назва іноземців на Русі, походить від слова "німий", тобто нездатний чітко та зрозуміло говорити.

Новгород - тут мається на увазі Новгород-Сіверський, на той час центр удільного Сіверського князівства.

Ногата - срібна монета. У гривні було 20 ногат.

Нумер - одна з частин Великого палацу Константинополя, котра частково використовувалась в якості казарм для етерії, а частково як тюрма для особливо небезпечних державних злочинців.

О

Обавниця - відьма, що вміла причарувати, закохати в себе чоловіка, будь-яку ситуацію повернути на свою користь.

Обельний холоп - те, що й раб.

Облавок - борт човна, лодії.

Обло - чашеподібний поперечний вируб у колоді для кутової зв'язки у вінці.

Оболонь - заплавні луки біля річки.

Оброк - обов'язок певного населеного пункту по утриманню князя та його дружини (княжої залоги).

Община - община.

Овоч - в X столітті на Русі так називали ягоди та фрукти.

Огир - жереб.

Огниво - тут: 1) перехрестя між руків'ям меча та його лезом; слугувало для захисту руки; 2) знаряддя для видобування вогню - шматок сталі з високим вмістом вуглецю. Коли ним ударили по кременю, утворювався пучок іскор, від якого займався трут.

Огнищанин - глава сімейства чи роду, той, хто чинить пожертву Богам від імені усіх своїх *домочадців*.

Огузи - союз двадцяти чотирьох тюркомовних племен, предки теперішніх туркменів та казахів.

Одесну - вправо, справа.

Одін - верховний бог скандинавської та давньогерманської міфології, бог війни і мудрості.

Однога (відрога) - розгалуження гори, ріки, яру тощо.

Одрина - ліжка.

Одщуратися - відмовитись від заступництва Щура, духа предків (пращурів), охоронця родини та житла. В сучасній вимові - одцуратися.

Озаричі - нині село Конотопського району Сумської області.

Ойкумена - "населене" (термін, введений давньогрецьким географом Гекатеєм Мілетським); в розумінні візантійців - цивілізована територія землі, де панує християнство. Решта земель поза межами ойкумени такою не являлась, вважалася варварською.

"Око всесвіту" - одна з самоназв Константинополя.

Ол - пиво з ячмінного солоду.

Оправка - тут: циліндричний стрижень, на котрий спіралью навивався дріт для подальшого виготовлення кольчужних кілець.

Опуцьки - молоді соковиті стебла щавлю.

Оргія - тут: 1) давньогрецька міра довжини, що коливалася від 1,85 до 2,10 метра (відповідник руського сажня); 2) спочатку давньогрецьке свято на честь бога вина й веселощів Діоніса, пізніше - груповий статевий акт.

Оселок - тут: брусок природного шиферу або каменю-піщаника, що використовувався для заточки ріжучого інструменту.

Оскарб – загартоване сталеве зубило, котрим на жорнах робили насічки.

Оскепище – те саме, що й ратовище, древко списа.

Оскол – київський князь Аскольд, підступно вбитий Олегом.

...отим духом – мається на увазі запах ладану.

Отрок – до семи років *дитина* (*детеськ*), від семи до чотирнадцяти – *отрок*, після чотирнадцяти – *юнак* (*уноша*).

Охляп – без сідла.

Ошитка – личинка метелика ручайника, котра, розвиваючись у воді, будує ("шиє") собі для захисту трубочку зі шматочків кори, решток відмерлих рослин, тощо.

Ошую – зліва.

Оюн – в'юн, невеличка, схожа на змійку, рибка.

П

Паволока – шовкова тканина.

Паганист (дослівно *паганистис*; грец. παγανιστής) – язичник.

Пазанка – частина заячої лапи вниз від колінного суглоба.

Пакіл – Полярна зірка, єдина з небесних світил Північної півкулі, що не змінює свого положення під час добового обертання зоряного неба. Давні слов'яни вважали, що білий світ, уособлення добра, тримається на ланцюгу, прикутому до Полярної зірки (Пакола), а уособлення зла – Чорний пес – щоночі гризе ланцюг, проте не встигає перегризти його до світанку; за день ланцюг відновлюється – таким чином утримується рівновага між Добром та Злом, завдяки котрій і існує видимий світ.

Панігір – ярмарок, ринок, місце, де запасаються товарами, продовольством.

Паракимомен (постільничий) – одна з найвпливовіших посад у Візантії, що надавалася лише євнухам, часто паракимомен виконував функції першого міністра.

Парафаллассит – наглядач порту.

Парега – тут: складені ковалем в багат шаровий пакет смуги металу з різними характеристиками задля отримання сталевого клинка з унікально високими властивостями.

Пацинакити – печеніги.

Пасока – сік клена або берези.

Пасхал – пасхальна свічка, що застосовується в католицькому обряді хрещення.

Патик – те ж саме, що й палиця.

Патрикій – один з найвищих візантійських титулів. Хоча назва його й походить від римського "патрицій", але якщо останній передавався від батька до сина, то титул "патрикій" у Візантії надавався виключно імператором і не був спадковим. В X столітті ним нагороджувалися найвидатніші управителі фем (областей) та полководці.

Паща – пастка на лисицю або видру; звіра вбивала важка колода, що трималася на чутливому до руху оперті.

Пепло – тут: фата, грецький головний убір нареченої.

Пергам – античне місто в історичній області Мізія на заході Малої Азії. Заснований греками ще в XII ст. до н.е., був одним з найбільших центрів елліністичного світу.

Перевесище – спеціально обладнані місця на шляху осінньої міграції перелітних птахів, на котрих ставились великі сітки для лову гусей чи лебедів.

Переволока – тут: волок; місце, де лодії по суші перетягували з однієї ріки в іншу. На смоленських землях їх знаходилося кілька: з Волги в Дніпро через Вазузу, з Дніпра в Десну через Угру, з Дніпра через Касплю в Ловать та з Західної Двини через Торопу в Ловать.

Передборник – воїн першої шеренги.

Переметна сума – тут: зазвичай шкіряні парні сумки, перев'язані між собою, котрими в'ючили коней для перевезення важких цінних вантажів.

Переслав – давньоруський літописний город, нині Переяслав-Хмельницький.

Перестріл – давньоруська міра довжини, що відповідала відстані, на якій стріла зберігала свою вбивчу силу, дорівнює приблизно 200-220 м.

Перунів день – 20 липня за сучасним календарем.

Пестун – тут: опікун малолітнього правителя, вихователь.

Пищик – тут: мисливський свисток, що імітує голос птаха, манок.

Південні руські рубежі – тут: в ті часи по лівому берегу сучасного Сейму.

Півторак – мед, що складався з однієї частки кислого меду й півчастки води. Був найгустішим та найзапашнішим серед медів з іншими пропорціями води й кислого меду: двійняків, третяків та чотирняків.

Підклад – тут: товста, зазвичай сукняна, підкольчужна сорочка, котра вдягалася під броню задля пом'якшення удару.

Піщань – літописна річка, на котрій відбулася битва між військом князя Володимира й ополченням радимичів.

Плахта – пастка на куницю, соболя чи тхора, яка ставилася над землею і діяла по принципу *пащі*, тільки мала відповідно менший розмір.

Племенщина – тут: уся сукупність землі, котрою володів рід.

Плотін (205 - 270) – давньогрецький філософ-ідеаліст, найвидатніший представник *неоплатонізму* – останньої великої філософської системи античності, що справила значний вплив на розвиток християнської філософії.

Повня – повний місяць.

Поганин – язичник.

Погост – укріплене військове поселення княжої адміністрації для збору данини та нагляду за порядком на підвладних землях. Саме в погостах зупинялося щорічне княже полюддя; сюди заздалегідь звозилася данина з окремих поселень, тут вівся її облік з подальшим збереженням.

Под – нижня горизонтальна поверхня пічного простору, іншими словами – дно печі.

Податель – одне з імен Дажбога.

Подимне – вид податку в Давній Русі. Ним обкладалося кожне опалюване житло.

Позор – тут: огляд.

Позорити – тут: роздивитися.

Покон – звід традицій, неписаних правил життя давніх слов'ян.

Покрова – осіннє свято богині Матері Слави, припадало на 1 жовтня.

Поляни західні – тут мається на увазі та частина полянського племені, що проживала на території сучасної Великопольщі. Мешко I був їхнім князем і в 966 році хрестив західних полян, чия самоназва пізніше дала назву державі Польща.

Помістя – спеціальний невеликий податок, що його сплачували до княжої казни жителі малих городів. Їхній вищий прошарок – "мужі" та середній – "люди" через те був звільнений від сплати данини. Її сплачували тільки жителі городищ і *весей*.

Попинка, єпитрахіль (грец. *επιτραχιλιον* — "те, що навколо шиї"): приналежність богослужбового облачення священика східного обряду – довга стрічка, що огинає шию і обома кінцями спускається на груди.

Поприще – тут: відстань, яку ратай проходить із сохою від одного краю ниви до іншого. В абсолютному вимірі становило приблизно 1,3 км або 750 сажнів. У переносному сенсі це слово означало певний великий відрізок часу, відстані. "На поприщі живота свого" – на протязі життя людини, на життєвій дорозі, тощо.

Порок – таран, стінобитне знаряддя.

Порти (ногавиці) – штани.

Портик – розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують її перекриття.

Порфір – загальна назва магматичних гірських порід глибокого пурпурового кольору.

Порфірородні – народжені в Порфіровій палаті Великого палацу візантійських імператорів.

Посад – тут: відведене власником землі місце для поселення новоприбулих мігрантів, добровільних чи взятих у полон (походить від слова "посадити", тобто оселитися з чийогось дозволу або примусу).

Послух – тут: 1) свідок; 2) той, хто підслуховує, шпигун.

Посолонь – по ходу сонця.

Постоли – примітивне взуття з грубої шкіри на зразок сучасних тапок, що кріпилося до ноги ремінцями.

Потворник – помічник волхва, той, що творить потребу.

Потир – у християнстві літургійна чаша для освячення вина і прийняття причастя.

Почайна – літописна річка (за іншими джерелами – рукав Дніпра), на котрій в районі сучасної Поштової площі Києва була пристань для суден.

Почет – особи, що супроводжують князя.

Почечуй – геморой.

Пояти – тут: переспати, зґвалтувати; в більш широкому значенні – взяти, схопити, утримувати, одружитися тощо.

Прав – небесний світ богів та пращурів, який включає в себе загальний світогляд, Кон, уявлення про те, що є добро та зло, був правовою основою, моральним укладом життя слов'ян дохристиянської доби.

Правда (Руська правда) - перший офіційний звід законів Русі, укладений Володимиром Великим.

Правий суд - суд згідно з моральними принципами Прави.

Празний - нічим не зайнятий; для порівняння: *непразна* - вагітна.

Празнувати - тут: нічого не робити, байдикувати.

Прах - тут: порошок.

Презвія - посольство.

Придверні - служки найнижчого рівня у візантійській Церкві.

Припутень - дикий лісовий голуб.

Притика - 1) літописна пристань на Почайні; 2) дерев'яний кілок або залізний прут, шворінь, котрим волове ярмо кріпилося до дишла.

Причепа - тут: однорічна трав'яниста рослина сімейства Айстрових (*череда трироздільна*).

Провар меду - вихід готового меду з одного казана, не менше 10 відер.

Продаж - тут: сплата князеві за провину.

Проедр (проедрон тин синкліту) - глава сенату Візантійської імперії.

Промітна - тут: скороминуща (діалект.).

Пропасниця - кістлява потворна істота, яка, вибравши собі жертву серед ослаблених людей, починає її мучити, кидаючи то в жар, то в холод.

Пружіє, пруги - сарана, шкідлива комаха, схожа на великого коника, котра здатна збиватися в гігантські зграї та завдавати непоправної шкоди сільськогосподарським угіддям, знищуючи на своєму шляху всю рослинність.

Пря - спротив, протистояння, сварка.

Прясельце - невеличкий округлий та плаский тягарець із отвором посередині що кріпився на веретені для сталості й рівномірності обертання. Виготовлялися зазвичай із природного шиферу, що у великій кількості видобувався біля літописного древлянського Вручія (зараз Овруч Житомирської області) і звідти розходилися від Новгороду до Дністра.

Прясло - тут: 1) ділянка стіни між двома стовпами з поземно вкладених колод на зразок зрубу. Застосування цієї будівельної схеми дозволяло робити дерев'яні стіни фортець вищими, порівняно з частоколом, а сам процес зведення робило легшим; 2) ланка горожі від стовпа до стовпа.

П'яст - кулак (порівняймо з сучасним словом "зап'ясток").

Р

Ра-ріка - Волга.

Радогощ - літописний давньоруський город, нині село в Комаричському районі Брянської області РФ.

Рамено - плече.

Реть - ліва притока Десни, річка на схід від Коропа.

Риб'ячий зуб - тут: моржове ікло.

Рильськ - літописний давньоруський город, нині райцентр Курської області РФ.

Рівнораменний криж - хрест з плечима рівної довжини.

Різана - срібна грошова одиниця на Русі. В одній гривні було п'ятдесят різаних. Одна різана дорівнювала вартості хутра двох білок.

Різуха - один з видів осоки, так звана *осока гостра*.

Ріпиця - покрита шерстю основа хвоста у деяких тварин.

Рісно - по-справжньому.

Робич - син роби, раба.

Род (Сокіл-Род) - прабог давніх слов'ян, котрий за легендою створив світ.

Родень - літописний давньоруський город біля устя ріки Рось, один із зброярських центрів Русі.

Рожаниці - помічниці бога Рода, напівжінки-напівлосихи, від котрих пішло усе живе на Землі: трави, дерева, риби, гади, птахи та звірі.

Рожен - мисливський спис, з котрим ходили на ведмедя, часом так звалася просто загострена палиця, або пішня. Звідси походить вислів "перти на рожен".

Розвор - тут: борт човна-однодеревки, довбанки. Назва походить від слова *розвертати, розгортати*: при виготовленні довбанки з круглої колоди, її борти вивертали назовні.

Розсупонюватися - тут: розв'язувати щось, послабляти.

Романі (від слова "римляни") - так візантійці (romeї) називали латинян, тим самим, попри спільне походження назви, відділяючи їх від себе.

Роси - так візантійці називали народи Русі (на відміну від арабів, котрі звали їх русами).

Рота - клятва.

Рубай - тут: вправний фехтувальник на мечях, від слова "рубати".

Рубель - 1) товста, трохи вигнута неширока дошка з глибокими поперечними зарубками та руків'ям, загальною довжиною близько 70 см. Разом із качалкою циліндричної форми слугував для прасування випраних сувоїв полотна; 2) Досить товста жердина, що слугувала для укріплення копиці сіна на возі чи санях при перевезенні.

Руда - тут: кров.

Рукав - тут: те, що й протока; сформоване окреме русло ріки з усіма належними річковому руслу властивостями, спочатку відокремлюється від основного русла, а потім знову впадає в ту ж саму ріку нижче по течії.

Русальний тиждень (Русалії) - восьмий шестиденний тиждень після Великдня (весняного рівнодення), з 30 квітня по 5 травня за сучасним календарем, коли проводилися обрядові моління про дощ.

Ручник - основний молот майстра-коваля, вагою від 1 до 5 кг.

Рушак - дев'ятнадцятий день місячного циклу, котрий для будь-якої справи є надзвичайно несприятливим.

Рюєн - вересень.

С

Сажень – давньоруська міра довжини. Проста сажень дорівнює 1,76 м, махова – 2,13м, коса – 2,48м.

Саков – давньоруський полянський город, знаходився в 30 верстах на південь від Києва, на лівому березі Дніпра.

Саманідська держава – держава на території Середньої Азії, що була створена після розпаду Арабського халіфату Ісмаїлом Самані зі столицею в Бухарі; проіснувала з 875 по 999 рр. н.е.

Сап'ян – ретельно вичинена, тонка та м'яка фарбована козяча шкіра.

Сваволя – тут: не обмежена нічим влада. Дослівно може перекладатися, як "Воля неба (Сварги)", на котру ніхто із смертних права не має.

Сва з тя! – дослівно: Бог з тобою, будь з Богом! На санскриті – прадавній мові індоевропейців слово "Сва" означає Небо, Бог. Від привітання "Сва з тя!" походить слово "свастя" або свастика.

Сварга – тут: небо, як місцезнаходження Сварога, котрий і втримує його, аби воно не впало на землю.

Сварог – бог неба в давніх слов'ян. Син Сокола-Рода, Сварог породив інших богів і з волі свого старого батька став керувати світом.

Сварогів день – 2 листопада за сучасним календарем.

Свароже коло – річний цикл руху сузір'їв на нічному небосхилі; в дохристиянській Русі не існувало такого поняття, як рік. Річний цикл в сучасному розумінні фіксувався волхвами по місцезнаходженню небесних світил на нічному небі (Сварзі).

Сварожини – свято бога неба Сварога: 1 листопада за сучасним календарем (за вісім шестиденних тижнів до зимового сонцевороту – 24 грудня).

Сварожич – вогонь, назва походить від імені бога неба Сварога.

Свенельд – один з воєвод князя Святослава, варяг за походженням.

Свиль – дефект деревини, що полягає в спіральному розташуванні волокон.

Свитник – кравець, що шив свити.

Святки – цикл новорічних язичницьких свят тривалістю 12 днів: від зимового сонцестояння до Водосвяття.

Святої Софії церква – одна з перших київських церков, що була зведена з дерева ще за часів княгині Ольги й знаходилась неподалік більш пізніх Золотих воріт. Очевидно, була зруйнована Святославом та відбудована, ймовірно, за Ярополка.

Седмиця – семиденний (на відміну від дохристиянського, шестиденного) тиждень, введений на Русі з прийняттям християнства.

Семантрон – довга дошка з липи, клена, ясена або каштана, підвішена, або утримувана на плечі, в котру били дерев'яним молотком. Таким чином вона слугувала замість дзвонів, якими у середньовічній Візантії не користувались.

Семь (жіночого роду) – давньоруська назва ріки Сейм, лівої притоки Десни.

Сестринець – син сестри, племінник.

Сивер – тут: так плем'я полян називало сіверян.

Силенціарій ("охоронець тиші") – придворний служитель василевса, що відповідав

за спокій і порядок у палацевих покоях, насамперед під час урочистих виходів імператора.

Симвасилевс - імператор-співправитель.

Симодарій - лихвар у Візантії.

Симфонія - тут: угода.

Синкліт - сенат, вища рада візантійської знаті. Іноді позиція *синклітиків* брала гору над думками василевса чи Патріарха.

Сирени - солодкоголосі птахи з людськими головами, що своїм співом заманюють людей в габлі місця. Давньоруський відповідник - віщий птах *сиpин*.

Сиpиця - тут: недублена шкіра, оброблена жировими матеріалами, які роблять її дуже еластичною та водночас міцною.

Сиродій - щойно видоєне молоко.

Систима - корпоративне об'єднання майстрів однієї професії.

Сифонофор (сифон) - спеціальний металний пристрій у вигляді бронзової труби для стрільби *грецьким вогнем*.

Скалви - рівноплечні ваги.

Сканна нитка - золота або срібна нитка, котра перевивала кольорову шовкову.

Сквара - запах спалюваної плоті під час поховання або принесення жертви.

Скотник - тут: скарбник.

Скотниця - скарбниця.

Сливе - майже.

Сліпець - тварина, трохи більша від крота, що веде схожий з ним спосіб життя.

Смальта - кольорове, непрозоре. у вигляді кубиків чи платівок скло, застосовуване для виготовлення мозаїк.

Сніпород - літописний давньоруський город на лівому березі Сули неподалік її гирла.

Сновськ - нині смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області.

Сож (давньоруське **Ръжю, Съжю**) - ріка в Беларусі, ліва притока Дніпра, на котрій нині стоїть обласний центр Гомель. На протязі 20 км слугує природним кордоном між Україною та Республікою Беларусь.

Сокіл-Род (Род) - прабог давніх слов'ян, творець світу, що зістарившись, передав свою владу Сварогові, богу неба.

Сосипатра - грецьке ім'я, дослівно означає "Яка рятує батька".

Соха - тут: міра площі, кількість ріллі, що її один ратай міг обробити сохою; дорівнювала приблизно 5,5 га. Слугувала одиницею виміру кількості посівів, які обкладалися даниною.

Спафарій (меченосець) - візантійський придворний титул третього класу згідно Тактиконів (візантійського табелю рангів).

Спуск - тут: ділянка потоншення леза меча від долу до ріжучого краю.

Ставлений мед - отриманий шляхом холодного природного бродіння з соком ягід: малини, брусниці, тощо з терміном бродіння від 10-15 до 35-40 років на відміну від

вареного, котрий готувався й п'янив швидше: водний розчин меду заправлявся ячмінним або житнім солодом з додаванням запашних трав, таких, як звіробій, хміль, полин, чебрець і варився, як пиво.

Становище – тут: неорганізоване в побутовому плані місце зупинки полюддя, звідки княжа адміністрація роз'їжджалася по окрузі, збираючи данину безпосередньо в навколишніх городищах. При княгині Ользі на зміну становищам прийшли *погости*.

Стелазь – монета.

Стемма – вінець василевса.

Стихар – прямі, довгі шати з широкими рукавами (підрясник).

Стіл княжий – тут: трон, стілець.

Страва – жертовна поминальна їжа на могилі небіжчика під час поховання.

Стратиг – тут: намісник, правитель військово-адміністративного округу, а також комендант окремого міста чи фортеці.

Стрибог – бог вітрів у давніх слов'ян.

Стрибожичі – дослівно діти Стрибога; в залежності від напрямку кожен мав своє ім'я, на сьогодні втрачені для нас.

Стрий – дядько по батькові.

Стрижень – 1) ліва притока Десни, нині протікає на території села Вільне Коропської ОТГ Чернігівської області; 2) та частина річкового русла, що має найбільшу глибину, бистрина.

Стрілець – той, хто стріляє з лука, на відміну від *лучника*, майстра з виготовлення луків.

Стрічення – свято першої зустрічі Зими з Весною, 2 лютого за сучасним календарем: рівно половина часу від Різдва Божича до Великдня.

Стружіє – тут: древко стяга.

Струмінь бобра – густа смолоподібна речовина червоно-бурого кольору, знаходиться в двох мішечках довжиною 5-7 см нижче хвоста звіра.

Стугна – ріка на території сучасної Київської області, в описуванні часи була межею між Полянською та Деревською землями.

Студене море – давньоруська назва Білого моря.

Сувири – давня самоназва сіверян.

Суд – бог людської долі.

Судерев – скупність лісового масиву, що належав родіві.

Судовські землі – історична територія у Бузько-Німанському та Німансько-Наревському межиріччях, заселена балтськими племенами судова, злинців, даїнава, неманас під загальною літописною назвою "*ятвяги*", що вважаються предками сучасних литовців та прусів.

Сулиця – метальна військова та мисливська зброя на зразок списа, з накінечником меншого розміру та коротшим, ніж ратовище списа, древком.

Супряги – тут: пара волів, що працюють в одному ярмі.

Супряжений – тут: лук з тятивою, готовий до стрільби.

Супряжна підвода – запряжена парою волів.

Суровець – алкогольний напій, квас на основі березового соку.

Сур'я – хмільний напій, вино із ягід без додавання дріжджів. Процес бродіння відбувався на сонці, за рахунок його тепла.

Сухоти – туберкульоз.

Т

Таверна – корчма.

Тагма – загін візантійської армії, що налічував від 200 до 400 воїнів.

Таксіархія – загін візантійської армії, що нараховував у своєму складі 1000 воїнів.

Танаїс (Данаїс) – Дон.

Тарпан – дикий степовий кінь.

Татьба – розбій, інший кримінальний злочин.

Терапевтіс (з грец. – *той, хто лікує*) – лікар.

Терниця – примітивний пристрій для видалення здерев'янілих решток стебла льону, коноплі чи крапиви.

Тесина – тут: тонка, спочатку тесана, а потім стругана, дошка.

Тибель – тут: дерев'яний цвях, що слугував для з'єднання між собою елементів дерев'яних конструкцій. Для з'єднання елементів з твердих порід застосовувались тиблі з м'яких (сосна, ялина) і навпаки.

Тиверіадське (Галілейське) море – велике прісноводне озеро в Галілеї, на берегах якого проповідував Ісус Христос. Йдеться про легенду з Євангелія від Матфея, в котрій оповідається про ходіння Христа по воді під час бурі. Його учень Петро, що повіривши в силу Христа, теж став на воду, почав тонути, коли засумнівався, що вода може його тримати (Мф. 14, 22-34).

Титар (ктитор) – церковний староста, що в православних обирається з благочестивих мирян.

Тмуторокань (хозарська назва Тумен-Тархан, нині станиця Таманська, Кубань, РФ) – хозарське місто на Таманському півострові; після розгрому Святославом хозарського каганату перейшло у володіння київських князів.

Товар – тут: худоба, скот.

Томар – тупий накінецьник стріли для полювання на білок, зайців і невеликих птахів.

Тоня – місце постійного лову риби неводом на річці чи озері.

Топтун – знаряддя для лову риби. Має каркас із лози у формі півконуса, обтягнений сіткою, відкритий з основи. Ставлять на мілководді на дно і загнавши рибу в топтун, швидко його піднімають – риба лишається в сітці.

Торки – кочовики, племінний союз, що вийшов раніше з такого ж союзу *огузів*; в IX-X століттях жили біля південних рубежів Русі.

Тразни – жіноча прикраса на Русі у вигляді підвісок, що кріпилися до спеціального обруча на голові жінки.

Трапезити – напіврегулярна легка кіннота візантійської армії, що діяла в

основному методами партизанської боротьби.

Треба – язичницький ритуальний обряд принесення жертви.

Трейчи – тричі.

Треполе – літописний город на правому березі Дніпра, нині село Трипілля.

Третич – втретє.

Треті півні – тут: за співом півнів наші предки визначали час до світанку. Перші починають співати якраз посередині між північчю та світанком, треті – під час світанку, другі посередині між першими та третіми. Слід зазначити, що таким чином їхній спів зсувається в часі залежно від пори року.

Третій пагорб – Константинополь за римською ще традицією розташовувався на семи пагорбах і знову ж таки за нею поділявся на 14 районів (*регіонів*) та 322 квартали (*гітонії*).

Тризна – язичницький обряд поховання та поминання покійного.

Тризнь – дизентерія.

Трубеч – середньовічний город у верхній течії Десни, нині місто Трубчевськ Брянської області РФ.

Туземець – буквально: житель тутешньої землі.

Туніка – у Візантії: вузька та довга, до п'ят, сорочка з рукавами й бічними, до колін, розрізами внизу.

Тур, туриця – тут: в давнину так називали не тільки диких турів, але й домашніх корів загалом.

Турів (Туров) – одне з літописних міст племені дреговичів, тепер місто районного підпорядкування в Житковичському районі Гомельської області Республіки Беларусь.

Турки – так візантійці звали угрів, предків нинішніх угорців.

Турма – підрозділ візантійської кінноти чисельністю від 1500 до 4000 вершників.

Туязь – циліндричний посуд з берести.

Тягло – робочий скот: воли, коні.

У

Убідь – річка в Чернігівській області, права притока Десни.

Убрус – тут: рушник.

Уд – член тіла.

Уда – ловецьке знаряддя для хижих звірів у вигляді великого гачка, на котрий чіплялася приманка і він підвішувався до дерева на доступній для звіра висоті. Вовк або лисиця, почувши принаду, підстрибували та вхопивши її, чіплялися пащею на гачок уди і так, висячи, помирили.

Ужище – корабельна линва, використовувалося для підйому вітрил, опускання якорів, швартування суден тощо.

Узи – кайдани.

Узилище – тюрма.

Уклад – сталь, отримана з високовуглецевого заліза шляхом укладання та зварювання кількох смуг сталі в один пакет з наступним багаторазовим

проковуванням.

Укіть (те ж, що й *кітва*) – якір.

Уліб – літописна історична постать, брат, очевидно, двоюрідний, Святослава; був християнином.

Упруг – тут: четверта частина робочого дня (зазвичай орача).

Урок – наперед встановлений князем розмір данини з того чи іншого населеного пункту або території.

Усерязь – сережка.

Усма – вичинена шкіра.

Усмошвець – ремісник, що займався пошиттям одягу та інших предметів вжитку зі шкіри (усми).

Устави – розпорядження князя, що діяли тривалий час і регулювали різноманітні питання адміністративного, податкового, митного, цивільного, сімейного чи кримінального права.

Устрояти – від давньоруського *устроєніє* – устрій, порядок, облаштування.

Устя – тут: вхідний отвір піхов меча.

Утиця – вирізьблена з дерева посудина для питва, ківш з руків'ям у формі голови та шиї качки.

Ухналь – цвях, котрим кріплять до копита коня підкову.

Учта – має три значення: 1) бенкет на честь певної особи чи події; 2) загін почесного супроводу; 3) пошана.

Ушула, шула – тесаний на чотири сторони стовп, що слугував опорою для воріт, або проміжною опорою для стіни із *прясел*.

Ф

Фелон (фелонь) – накидка візантійського священника у вигляді конуса з обрізаною верхівкою, котра вдягалася через голову.

Фема – адміністративно-територіальна одиниця Візантії, на базі котрої існував також і військовий округ, що за потреби виставляв ополчення з місцевих жителів і дрібних землевласників.

Фенгіт – мінерал із групи *слюди*.

Фідій – давньогрецький скульптор V ст. до н.е., один з найталановитіших епохи високої класики..

Фізика (φυσική) – тут: природа, природний.

Фіорд – довга та вузька морська затока, яка тягнеться далеко вглиб узбережжя. Фіорди були пристанищем скандинавських феодалів – ярлів, котрі тримали в них свої драккари, кораблі, на яких вікінги вчиняли свої набіги.

Фолл (фолліс) – мідна дрібна монета. В одному золотому соліді (номісмі) було 250 мідних фоллів.

Форум – площа.

Фофудія – різновид дорогоцінних тканин, можливо, з золотим шитвом – так званою сканною ниткою.

Франки - візантійці цим словом називали скандинавські племена норманів, свеїв та данів, напади вихідців з яких - вікінгів - офіційно (в спеціальній молитві) виголошувалися, як Божа кара християнам.

Фрязькі землі - тут: територія нинішньої Італії.

Фунт - давня міра ваги, що дорівнює приблизно 0,4 кг (в різні часи та в різних країнах його значення коливалося від 0,37 до 0,56 кг).

Х

Хакан - у середньовічних азійських кочовиків найвищий титул, дослівно - "великий хан", "хан ханів".

Харатія - письмовий документ, написаний на пергаменті з вичиненої телячої шкіри.

Хвалинське - середньовічна назва Каспійського моря.

Хзові - сап'янові.

Хини, країна хинів - Китай.

Хитрець - на Русі так називали майстрів-ремісників високої кваліфікації, а їх уміння - хитрістю.

Хламида - плащ (корзно).

Хляби - за віруваннями давніх слов'ян - отвори в небесній тверді. Коли вони відкриваються, йде дощ. Ще й донині у Коропі можна почути: "Що це ти двері розхлябав?!"

Хоривиця - літописна назва одного з узвиш м. Києва, чия назву пов'язують з іменем Хорива, брата Кия. За припущеннями деяких вчених тепер цей топонім носить назву Лиса гора.

Хоробер - хоробрий (давньоруське).

Хоролуг, хоролужний меч - меч з високоякісної сталі; назва походить від напівлегендарного міста Хоролуг на території сучасної Житомирської області.

Хортичий острів - стародавня назва острова Хортиця.

Хрисовул - дослівно "золота печатка", один з типів жалуваних грамот візантійських імператорів.

Хрисополь (Золоте місто) - середньовічне місто на азійському березі Босфора, нині *Ускюдар*, район провінції Стамбул (Туреччина), в азійській частині міста Стамбул.

Хрисотриклін - "Золота палата": розкішний восьмикутний тронний зал Великого імператорського палацу з куполом. У східній його частині була велика напівкругла ніша - конха, де на узвишші стояв імператорський трон.

ХрISOXOI - золотих справ майстри.

Ц

Цеберко, цебро - дерев'яне відро.

Цурка - коротка паличка з дерева.

Ч

Чада - діти.

Чеп - цеп, ланцюг.

Чекан - невелика бойова сокира на довгому топорищі, з косим лезом та високим, схожим на молоток, обухом, часто загостреним.

Чепіги - руків'я плуга, сохи чи рала.

Черевики - легке взуття з м'якої шкіри, взятої з черевної частини.

Черен - руків'я меча або ножа.

Черес - шкіряний широкий пояс з порожнинами-кишенями для зберігання дрібних предметів, у тому числі й монет.

Черта - тут: лінія. Походить від назви давньоруського дохристиянського письма, що звалося "*черти і різи*": малася на увазі сукупність неглибоких ліній-подряпин та глибоких зарубок.

Четвертак (чотирняк) - варений мед, що містить три частини води й одну меду.

Четверть - давньоруська міра довжини, відстань між великим та середнім пальцями розчепіреної чоловічої долоні, приблизно 16-17 см.

Чечуга (стерлядь) - річкова прісноводна риба сімейства осетрових.

Чин - тут: дія.

Чорний - легендарний сіверянський князь, ім'я котрого пов'язують з Черніговом.

Чорний Пес - міфічна істота у віруваннях давніх слов'ян, уособлення Зла яка щоночі гризе ланцюг (уособлення Добра), на котрому до Пакола (Полярної зірки) підвішено наш світ, але не встигає до світанку і за день ланцюг відновлюється, а з настанням темряви все починається спочатку. У разі, коли Зла в світі стане більше, ніж Добра, Чорний Пес перегризе ланцюг і світ загине.

Чорні ковпаки, - тюркське племінне об'єднання кочовиків, що в X столітті мешкало біля південних рубежів Русі. пізніше переселилося на східне узбережжя Каспійського моря (територія сучасного Узбекистану) й відоме під назвою каракалпаки.

Чорнобог - бог темряви й зла, антипод Білобога.

Ш

Шатун - ведмідь, якому перервали зимову сплячку.

Шестовиця - назва населеного пункту біля Чернігова, де знаходилося поселення варягів, що контролювали торгові шляхи й політичну ситуацію в стольному городі сіверян.

Шибар - один з перевалів гірської системи Гіндукуш на території сучасного Афганістану. Через цей перевал ще за часів Олександра Македонського проходив караванний шлях.

Шорник (лимар) - ремісник з виготовлення кінської зброї.

Штукар - фокусник.

Шуйця, шуя - ліва рука.

Шхоліо (грецьке *σχολείο*) - школа.

Щ

Щеврик лучний - маленька пташка з сімейства плискових, найпоширеніший господар паразитарної кладки зозулиних яєць.

Я

Яблуко - тут: масивне потовщення на кінці черена меча з метою перенести центр його ваги ближче до руки воїна.

Яв - життя в сьогоденні, те, що людина бачить наочно.

Яловець - продовгуватий трикутний прапорець на списі, або на верші шолома, що вказував на приналежність воїна до певного княжого роду.

Ярилів день - п'ята неділя після Великдня, 21 квітня за сучасним календарем.

Ярило - весняна іпостась Дажбога, запліднювач усього живого, здатного до розмноження.

Яритниця - молода відьма, що схильна до любовних забав.

Ярість - несамовитість, нестримність (наприклад, про похоть).

Ярл - голова общини у скандинавських племен, багатий землевласник, зазвичай володар фіорда й одного чи кількох суден-драккарів, на котрих найняті ним воїни-вікінги вирушали в морські походи.

Ятва - тут: полон, походить від давньоруського слова "пояти", тобто *взяти*.

[1] Слово має два значення: 1) життя; 2) нажите добро.

[2] **Великдень** - п'ятнадцята неділя від Різдва Божича, перший день після весняного рівнодення.

[3] **Купайло** - третя іпостась бога сонця Дажбога (інша назва - Купайло-Семиярило); також язичницьке свято, коли вшановували Купайла; приходилося на найкоротшу в році ніч, в тридцяту неділю при язичницькому шестиденному тижні після *Різдва Божича*, коли сонце мало найбільшу силу (18 червня по сучасному сонячному календарю).

[4] **Перунів день** - 20 липня за сучасним календарем.

[5] **Зюзя** - бог зими у давніх слов'ян.

[6] **Лад** - одна з іпостасей Дажбога, днем настання якого вважалось осіннє рівнодення; всього Дажбог мав чотири сутності: Божич Молоде сонце (від зимового сонцевороту до весняного рівнодення), Ярило (від весняного рівнодення до літнього сонцевороту), Купайло (від літнього сонцевороту до осіннього рівнодення) і Лад, котрий в останні дні перед зимовим сонцеворотом звався ще Бадняком і помирав.

[7] **Хитрець** - на Русі так називали майстрів-ремісників високої кваліфікації, а їх уміння - хитрістю.

[8] **Род (Сокіл-Род)** - прабог давніх слов'ян, котрий за легендою створив світ.

[9] **Мерт** - простолудин, смертний. Вважають, що зневажливе слово "смерд" походить саме від поєднання слів "мерт" та "смердіти": мерт - смерд.

[10] **Кови** - тут: чари.

[11] **Сварожич** - вогонь, назва походить від імені бога неба Сварога.

[12] **Криця** - тверда губчаста маса заліза з низьким вмістом вуглецю, сірки, фосфору і кремнію, зі шлаковими включеннями, що заповнюють пори і порожнини в цій масі.

[13] **Уклад** - сталь, отримана з високовуглецевого заліза шляхом укладання та зварювання кількох смуг сталі в один пакет з наступним багаторазовим проковуванням.

[14] **Фунт** - давня міра ваги, що дорівнює приблизно 0,4 кг (в різні часи та в різних країнах його значення коливалося від 0,37 до 0,56 кг).

[15] **Огниво** - тут: 1) перехрестя між руків'ям меча та його лезом; слугувало для захисту руки.

[16] **Яблуко** - тут: масивне потовщення на кінці черена меча з метою перенести центр його ваги ближче до руки воїна.

[17] **Задниця** - тут: спадщина.

[18] **Болонь** - коричневого кольору тонка кірка на поверхні мамонтового бивня.

[19] **Жучки... чечуги** - кістяні нарости у вигляді шипів на боках осетрових риб в даному випадку стерляді.

[20] **Навія** - найстарша з дочок *Мари*, дружини бога темряви і зла *Чорнобога*; зла потвора, що регоче, закотивши очі під лоба. Вселившись у людину, приносить їй божевілля або смерть.

[21] **Охляп** - без сідла.

[22] **Торки** - кочовики, племінний союз, що вийшов раніше з такого ж союзу *огузів*; в IX-X століттях жили біля південних рубежів Русі.

[23] **Сохачеве** - див. мапу легенди.

[24] **Підклад** - тут: товста, зазвичай сукняна, підкольчужна сорочка, котра вдягалася під броню задля пом'якшення удару.

[25] **Сажень** - давньоруська міра довжини. Простий сажень дорівнює 1,76 м, маховий - 2,13м, косий - 2,48м.

[26] **Товар** - тут: велика рогата худоба, скот загалом.

[27] **Тур, туриця** - тут: в давнину так називали не тільки диких турів, але й домашніх корів загалом.

[28] **Нарочитий муж** - впливовий, обраний до ради старійшин через свій авторитет серед городян.

[29] **Обельний холоп** - людина, що втратила волю; раб, котрий повністю належить своєму господарю.

[30] **Сліпець** - тварина, трохи більша від крота, що веде схожий з ним спосіб життя.

[31] **Чекан** - невелика бойова сокира на довгому топорищі, з косим лезом та високим, схожим на молоток, обухом, часто загостреним.

[32] **Гузир** - тут: вхідний отвір, що звужується (до ятера, наприклад).

[33] **Мара** - дружина бога темряви і зла *Чорнобога*.

[34] **Жеравці** - блоки для підйому важких предметів.

[35] **Городня** - тут: конструкція городської стіни, виконана для більшої стійкості частково у вигляді просторового зрубу, перекриття якого служило настилом для оборонців, а приміщення під ним використовувалися для господарських потреб (*кліті*),

або для міцності стіни засипалися землею чи камінням.

[36] **Верейя** - тут: замок.

[37] **Перестріл** - давньоруська міра довжини, що відповідала відстані, на якій стріла зберігала свою вбивчу силу, дорівнює приблизно 200-220 м.

[38] **Кур'ян** - так у торків називалися родові клани (з тюркського - загін воїнів) , плем'я було об'єднанням таких кланів. Від нього походить відоме з часів козаччини українське слово "курінь".

[39] **Стружіє** - тут: древко стяга.

[40] **Свенельд** - один з воєвод князя Святослава, варяг за походженням.

[41] **Вем ай ду (*Vem är du*)?** - Ти хто такий?

[42] **Лядина** - у підсічному землеробстві - ділянка землі, що відпочивала. Коли на ній виростав ліс, що вже міг дати доволі поживного попелу, вона знову ставала підсікою.

[43] **Живот** - 1) нажите добро; 2) життя. Тут воно вжите в другому значенні.

[44] **Рота** - клятва.

[45] **Котора** - міжусобиця.

[46] **Домаживець** - тут: місцевий житель; той, хто живе вдома.

[47] **Курове** - кури.

[48] **Вия** - шия.

[49] **Саков** - давньоруський полянський город, знаходився в 30 верстах на південь від Києва, на лівому березі Дніпра.

[50] **Вальгалла** - житло скандинавського бога Одіна, де за його вибором спочивають після смерті звитяжні скандинавські воїни.

[51] **Рюрик** - легендарний літописний князь, засновник династії Рюриковичів, котрий, нібито, був першим Новгородським князем, хоча більшість істориків стверджують, що в часи Рюрика Новгорода ще не існувало.

[52] **Пестун** - тут: опікун малолітнього правителя, регент.

[53] **Скотниця** - скарбниця.

[54] **Кодло** - тут: зневажливо-фамільярна назва певного оточення.

[55] **Кентинарій** - міра ваги у Візантійській імперії, дорівнювала приблизно 32 кілограмам.

[56] **Нарубав** - тут: зібрав, мобілізував.

[57] **Вручій** (нині м. Овруч Житомирської області) - літописне місто, в якому після спалення княгинею Ольгою столиці древлян Іскоростеня знаходився адміністративний центр по управлінню землями древлянського племені.

[58] **Робичич** - тут: онук раба; *робич* - син роби, раба. Так зневажливо називали наймолодшого сина князя Святослава, зумисно підкреслюючи, що він є рабом у третьому поколінні.

[59] **Свейнальдсони** - сини Свейнальда.

[60] **Почет** - особи, що супроводжують князя, в тому числі його охорона.

[61] **М'яка рухлядь** - хутра.

[62] **Гніздо (верв)** – сукупність поселень на землях одного роду, утворювалося внаслідок розселення в результаті збільшення чисельності жителів головного поселення.

[63] **Порти** (*ногавиці*) – штани.

[64] **Паганин, паганист** (дослівно *паганистис*; грец. παγανιστής) – язичник.

[65] **Учта** – має кілька значень: 1) бенкет на честь певної особи чи події; 2) пошана.

[66] **Тарпан** – дикий степовий кінь.

[67] **Ковуї** – одне з кочових племен, що належало до племінного союзу торків.

[68] **Товар** – тут: худоба, скот.

[69] **Позорити** – тут: роздивитися.

[70] **Вщиж** – нині населений пункт над Десною в Брянській області РФ, неподалік якого знаходилося велике язичницьке капище, залишки котрого досліджені археологами радянської доби.

[71] **Радогощ** – літописний давньоруський город, нині село в Комаричському районі Брянської області РФ.

[72] **Рильськ** – літописний давньоруський город, нині райцентр Курської області РФ.

[73] **Взвить** – вигода, бариш.

[74] **Чеп** – цеп, ланцюг.

[75] **Оюн** – в'юн, невеличка, схожа на змійку, вертлява рибка.

[76] **Цеберко, цебро** – дерев'яне відро.

[77] **Облавок** – борт човна, лодії.

[78] **Скора** – хутро, зазвичай невичинене.

[79] **Ужище** – корабельна линва, використовувалося для підйому вітрил, опускання якорів, швартування суден тощо.

[80] **Купа** – угода купівлі або позики. Саме від нього бере початок слово "купити".

[81] **Туземець** – буквально: житель тутешньої землі.

[82] **Ра-ріка** – Волга.

[83] **Верейя** – тут: замок, перепона.

[84] **Фрязькі землі** – тут: територія нинішньої Італії.

[85] **Лоскут** – тут: вичинена товста шкіра вола. Йшов на виготовлення військових обладунків та щитів.

[86] **Маздакізм** – релігійно-філософське вчення, поширене в Ірані та сусідніх країнах в часи раннього середньовіччя, Назване по імені Маздака, сина Бамдада, котрий стояв на чолі цього вчення.

[87] **Ітиль** – східна середньовічна назва Волги, Ра-ріки.

[88] **Ак-тюбе** (нині – Ахтуба), дослівно – білий пагорб: лівий рукав нижньої Волги, що починається за 537 км від місця її впадіння в Каспійське море.

[89] **Джурджанське (Хозарське) море** – одна з середньовічних назв Каспійського моря.

[90] **Козари** – так звали на Русі загони ратників, що їх на вимогу Хозарського

каганату мали виставляти підвладні слов'янські племена.

[91] **Данаїс** - Дон.

[92] **Тматорокань** (хозарська назва Тумен-Тархан, нині станиця Таманська, Кубань, РФ) - хозарське місто на Таманському півострові; після розгрому Святославом хозарського каганату перейшло у володіння київських князів.

[93] **Саманідська держава** - держава на території Середньої Азії, що була створена після розпаду Арабського халіфату Ісмаїлом Самані зі столицею в Бухарі; проіснувала з 875 по 999 рр. н.е.

[94] **Василевс** (Автократор) - імператорський титул у Візантії.

[95] **Патрикій** - один з найвищих візантійських титулів. Хоча назва його й походить від римського "патрицій", але якщо останній передавався від батька до сина, то титул "патрикій" у Візантії надавався виключно імператором і не був спадковим. В X столітті ним нагороджувалися найвидатніші управителі фем (областей) та полководці.

[96] **Роси** - так візантійці називали народи Русі (на відміну від арабів, котрі звали їх русами).

[97] **Паволока** - шовкова тканина.

[98] **Фофудія** - різновид дорогоцінних тканин, можливо, з золотим шитвом - так званою сканною ниткою.

[99] **Хевряза** - тут: багато прикрашений пасок, ремінець.

[100] **Родень** - літописний давньоруський город біля устя ріки Рось, один із зброярських центрів Русі.

[101] **Ладоба** - літописний город, нині село Волховського району Ленінградської області РФ.

[102] **Ярл** - голова общини у скандинавських племен, багатий землевласник, зазвичай володар фіорда й одного чи кількох суден-драккарів, на котрих найняті ним воїни-вікінги вирушали в морські походи.

[103] **Фіорд** - довга та вузька морська затока, яка тягнеться далеко вглиб узбережжя. Фіорди були пристанищем скандинавських феодалів - ярлів, котрі тримали в них свої драккари, кораблі, на яких вікінги вчиняли свої набіги.

[104] **Устави** - розпорядження князя, що діяли тривалий час і регулювали різноманітні питання адміністративного, податкового, митного, цивільного, сімейного чи кримінального права.

[105] **Урок** - наперед встановлений князем розмір данини з того чи іншого населеного пункту або території.

[106] **Вира** - штраф за різного роду провини, що накладався на окремих людей та поселення княжою адміністрацією.

[107] **Татьба** - розбій, інший кримінальний злочин.

[108] **Погост** - укріплене військове поселення княжої адміністрації для збору данини та нагляду за порядком на підвладних землях. Саме в погостах зупинялося щорічне княже полюддя; сюди заздалегідь звозилася данина з окремих поселень, тут вівся її облік з подальшим збереженням.

[109] **Коромола**, *крамола* – бунт, повстання.

[110] **Сварга** – тут: небо, як місцезнаходження Сварога, котрий і втримує його, аби воно не впало на землю.

[111] **Мценеськ** – давньоруський город на річці Мцена, тепер місто Мценськ Орловської області РФ.

[112] **Поляни західні** – тут мається на увазі та частина полянського племені, що проживала на території сучасної Великопольщі. Мешко I був їхнім князем і в 966 році хрестив західних полян, чия самоназва пізніше дала назву державі Польща.

[113] **Білі хорвати** – літописне слов'янське плем'я, що в X столітті жило на території сучасної Галичини (Бойківщини).

[114] **Земська** – тут: та, що надходила з підвладних Києву земель.

[115] **Святки** – цикл новорічних язичницьких свят тривалістю 12 днів: від зимового сонцестояння до Водосвяття.

[116] **Дарбанд** – середньовічне місто на узбережжі Каспійського моря, нині Дербент.

[117] **Трубеч** – середньовічний город у верхній течії Десни, нині місто Трубчевськ Брянської області РФ.

[118] **Дев'ягорськ** – нині місто Болхов в Орловській області РФ.

[119] **Мирствувати** – жити в мирі.

[120] **Огнищанин** – глава сімейства чи роду, той, хто чинить пожертву Богам від імені усіх своїх *домочадців*.

[121] **Оболонь** – заплавні луки біля річки.

[122] **Рукав** – тут: те, що й протока; сформоване окреме русло ріки з усіма належними річковому руслу властивостями, спочатку відокремлюється від основного русла, а потім знову впадає в ту ж саму ріку нижче по течії (див. мапу легенди).

[123] **Гузно** – зад людини, птиці.

[124] **Почечуй** – геморой.

[125] **Рісно** – по-справжньому, добросовісно.

[126] **Яловець** – продовгуватий трикутний прапорець на списі, або на верші шолома, що вказував на приналежність воїна до певного княжого роду.

[127] **Жирниця** – невеличка посудина з налитим в неї жиром та гнотом, що слугувала для освітлення приміщень.

[128] **Длань** – долоня.

[129] **Бразди** – повід, гнuzдечка.

[130] **Навзаводи** – галопом.

[131] **Ігренева кінська масть** – корпус темно-бурого, шоколадного кольору, грива і хвіст білі.

[132] **Оскепище** – те саме, що й ратовище, древко списа.

[133] **Вток** – кінець древка списа чи сулиці, протилежний вістрю, окутий залізом для балансу.

[134] **Дід** – тут: одна з двох головних опор з розсохами, на котрих трималася

конструкція даху давньоруського житла, саме та, котра була поряд з піччю. Вважалося, що в ній живе Щур – дух пращурів; на ній кріпилася божниця – поличка з дерев'яними кумирами богів, котрих найбільше шанував господар житла, а також духів – Домовика й Лісовика.

[135] **Вериги** – ланцюги, кайдани.

[136] **Барми** – захисна металева сітка, що кріпилася до обідка шолома і захищала шию воїна.

[137] **Ейлейв** – Щастям полишений, середньовічне скандинавське ім'я.

[138] **Денниця** – вранішня зоря на східному небосхилі, яку видно під час сходу сонця. Давні слов'яни вважали, що вона прислуговує Дажбогові під час виїзду того на небосхил.

[139] **Брав** – тут: дрібна худоба, вівці та кози.

[140] **Неблаг(о)** – тут: щось недобре, зле.

[141] **Див** – надприродня істота, злий дух не лише в іранській та тюркській, але і в слов'янській міфології також.

[142] **Яв** – життя в сьогоденні, те, що людина бачить наочно.

[143] **Нав** – минуле, а також підземний світ мертвих, що не заслужили честі піднятися до Вирію.

[144] **Прав** – небесний світ богів та пращурів, який також включає в себе загальний світогляд, або Кон – уявлення про те, що є добро та зло; був правовою основою, моральним укладом життя слов'ян дохристиянської доби.

[145] **Тризна** – язичницький обряд поховання та поминання покійного.

[146] **Дратва** – сукана з конопляної пряжі й просмолена нитка, що використовувалась для пошиву й ремонту шкіряного взуття.

[147] **Клада** – приготовані у місці спалення покійника дрова, викладені на зразок житла; всередині кладки знаходився труп померлого.

[148] **Стіл княжий** – тут: трон, стілець.

[149] **Кметь** – тут: вільна людина, воїн, муж, що живе самостійно.

[150] **Доростол** – середньовічне болгарське місто, біля стін якого відбувалось головне протистояння між Візантією та Руссю на чолі з князем Святославом у 971 році н.е.

[151] **Гривна** – нашійна прикраса, окрім того – ознака доблесті, нагорода. *Гривня* – грошова одиниця.

[152] **Крада** – хмиз, викладений колом навкруги майбутнього поховання, дим від якого мав приховати від присутніх таїнства обрядодій поховання, що творились волхвами.

[153] **Сквара** – запах спалюваної плоті під час поховання або принесення жертви.

[154] **Страва** – жертвна поминальна їжа на могилі небіжчика під час поховання.

[155] **Банд** – загін візантійської армії чисельністю 200 чоловік.

[156] **Трапезити** – напіврегулярна легка кіннота візантійської армії, що діяла в основному методами партизанської боротьби.

[157] **Етеріоти** - охоронці візантійського імператора.

[158] **Таксіархія** - загін візантійської армії, що нараховував у своєму складі 1000 воїнів.

[159] **Турма** - підрозділ візантійської кінноти чисельністю від 1500 до 4000 вершників.

[160] **Хортичий острів** - стародавня назва острова Хортиця.

[161] **Білобережжя** - нині острів Березань в Чорному морі при вході в Дніпровсько-Бузький лиман. Був своєрідною перевалочною базою на шляху з Києва до Константинополя і назад.

[162] **Уліб** - літописна історична постать, брат, очевидно, двоюрідний, Святослава; був християнином.

[163] **Відар** - бог помсти та мовчанки в скандинавській міфології, син верховного бога Одина й велетунки Грід.

[164] **Вовче горло** - вузька частина Дніпрового русла вище острова Хортиця з дуже швидкою течією.

[165] **Одін** - верховний бог скандинавської та давньогерманської міфології, бог війни і мудрості.

[166] **Ярість** - несамовитість, нестримність (наприклад, про похіть). Походить від назви весняної іпостасі Дажбога-Сонця - Ярила, що своєю силою запліднює все в природі.

[167] **Пояти** - тут: переспати, зґвалтувати; в більш широкому значенні - взяти, схопити, утримувати, одружитися тощо.

[168] **Треті півні** - тут: за співом півнів наші предки визначали час до світанку. Перші починають співати якраз посередині між північчю та світанком, треті - під час світанку, другі посередині між першими та третіми. Слід зазначити, що таким чином їхній спів зсувається в часі залежно від пори року.

[169] **Укіть** - якір.

[170] **Зубрівка** (чаполох пахуча) - лісовий злак, названий так тому, що цю траву дуже любляють зубри.

[171] **Стрибог** - бог вітрів у давніх слов'ян.

[172] **Губи** - гриби (давньоруське).

[173] **Аршин** - давньоруська міра довжини, дорівнює 71 см.

[174] **Сулиця** - метална військова та мисливська зброя на зразок списа, з накінецьником меншого розміру та коротшим, ніж ратовище списа, древком.

[175] **Стугна** - ріка на території сучасної Київської області, в описувані часи була межею між Полянською та Деревською землями.

[176] **Вайло** - незграбний, неповороткий.

[177] **Войок** - тут: маленька воронка на поверхні води, що утворюється річковою течією внаслідок закручування її потоку.

[178] **Благостині** (жіночого роду) - тут: доброта, спокій, умиротворення.

[179] **Усерязь** - сережка.

[180] **Третич** - втретє.

[181] **Поприще** - тут: відстань, яку ратай проходить із сохою від одного краю ниви до іншого. В абсолютному вимірі становило приблизно 1,3 км або 750 сажнів. У переносному сенсі це слово означало певний великий відрізок часу, відстані. "На поприщі живота свого" - на протязі життя людини, на життєвій дорозі, тощо.

[182] **Відьма** - назва походить від слова "відати" - знати. В ті часи відьма не вважалася демонізованою істотою, як це сталося з прийняттям християнства, а лише особою, яка володіє утаємниченими знаннями (відає) та вміє використовувати їх на свою чи людську користь. Був розподіл відьом на *родимих* та *вчених*. Перші ставали відьмами по народженню (коли мати й баба були відьмами), другі - отримавши таємні знання зі сторони.

[183] **Яритниця** - молода відьма, що схильна до любовних забав.

[184] **Ланіти** - щоки.

[185] **Кулага** - солодка рідка страва з ягід, солоду та муки на зразок киселю.

[186] **Податель** - одне з імен Дажбога.

[187] **Пакіл** - Полярна зірка, єдина з небесних світил Північної півкулі, що не змінює свого положення під час добового обертання зоряного неба. Давні слов'яни вважали, що білий світ, уособлення добра, тримається на ланцюгу, прикутому до Полярної зірки (Пакола), а уособлення зла - Чорний пес - щоночі гризе ланцюг, проте не встигає перегризти його до світанку; за день ланцюг відновлюється - таким чином утримується рівновага між Добром та Злом, завдяки котрій і існує видимий світ.

[188] **Ставлений мед** - отриманий шляхом холодного природного бродіння з соком ягід: малини, брусниці, тощо з терміном бродіння від 10-15 до 35-40 років на відміну від *вареного*, котрий готувався й п'янив швидше: водний розчин меду заправлявся ячмінним або житнім солодом з додаванням запашних трав, таких, як звіробій, хміль, полин, чебрець і варився, як пиво.

[189] **Гора** - літописна частина Києва (біля сучасного Історичного музею), на котрій розташовувалися княжий двір, гридниця, капище та двори найвпливовіших бояр. Також використовується для означення вищих верств Русі.

[190] **Провар меду** - вихід готового меду з одного казана, не менше 10 відер.

[191] **Півторак** - мед, що складався з однієї частки кислого меду й півчастки води. Був найгустішим та найзапашнішим серед медів з іншими пропорціями води й кислого меду: двійняків, третяків та чотирняків.

[192] **Усмошвець** - ремісник, що займався пошиттям одягу та інших предметів вжитку зі шкіри (усми).

[193] **Шорник** (*лимар*) - ремісник з виготовлення кінської зброї.

[194] **Причепа** - тут: однорічна трав'яниста рослина сімейства Айстрових (*череда трироздільна*).

[195] **Свитник** - кравець, що шив свити.

[196] **Помістя** - спеціальний невеликий податок, що його сплачували до княжої казни жителі малих городів. Їхній вищий прошарок - "мужі" та середній - "люди" через

те був звільнений від сплати данини. Її сплачували тільки жителі городищ і весей.

[197] **Оброк** – обов'язок певного населеного пункту по утриманню князя та його дружини (княжої залоги).

[198] **Кузнє** – тут: господарські вироби з металу.

[199] **Судерев** – скупність лісового масиву, що належав родові.

[200] **Штукар** – фокусник.

[201] **Повня** – повний місяць.

[202] **Луговик** – у віруваннях наших пращурів дух лугу, який часом є недобрим до людей, насилаючи на них пропасницю та інші хвороби.

[203] **Косий острог** – допоміжне укріплення між ровом та фортечними стінами з поставленого навскіс частоколу загострених паль. Ворог, долаючи косий острог, уповільнював своє пересування та ставав легкою мішенню для стрільців оборони.

[204] **Прясло** – тут: 1) ділянка стіни між двома стовпами з поземно вкладених колод на зразок зрубу. Застосування цієї будівельної схеми дозволяло робити дерев'яні стіни фортець вищими, порівняно з частоколом, а сам процес зведення робило легшим.

[205] **Гривня** – основна грошова одиниця Русі. Були гривня золота, гривня срібла, гривня кун. Гривня кун дорівнювала 20 ногатам, або 25 кунам (одне хутро куниці), або 50 різаним, або 100 веверицям (одне хутро білки). Гривня золота дорівнювала 12 гривням срібла. Срібна гривня дорівнювала 4 гривням кун або 1 фунту срібла.

[206] **Правий суд** – суд згідно з моральними принципами Прави (звичаєве право).

[207] **Видець** – свідок.

[208] **Звід** – зведення конфліктуючих сторін, очна ставка.

[209] **Кудесний** – неймовірний, дивовижний. Згодом це слово трансформувалося у всім відому сучасну форму прикметника "чудесний".

[210] **Продаж** – тут: сплата князеві за провину.

[211] **Горека** – нещасна людина.

[212] **Білобог** – бог світла й добра, антипод Чорнобога.

[213] **Пропасниця** – кістлява потворна істота, яка, вибравши собі жертву серед ослаблених людей, починає її мучити, кидаючи то в жар, то в холод.

[214] **Тразни** – жіноча прикраса на Русі у вигляді підвісок, що кріпилися до спеціального обруча на голові жінки.

[215] **Вежди** – повіки.

[216] **Уда** – ловецьке знаряддя для хижих звірів у вигляді великого гачка, на котрий чіплялася приманка і він підвішувався до дерева на доступній для звіра висоті. Вовк або лисиця, почувши принаду, підстрибували та захопивши її, чіплялися пащею на гачок уди і так, висячи, помирили.

[217] **Богатишт** – багач.

[218] **Передборник** – воїн першої шеренги.

[219] **Кордъно** – літописний город племені в'ятичів, був розташований, імовірно, неподалік сучасного обласного центру РФ – міста Калуги поблизу місця впадіння Угри в Оку.

[220] **Гніздовище** (від слова "гніздо") – те ж саме, що й "верв".

[221] **Вишг'ард** – Вишгород, "Вольжин град", літописний город, що стоїть на Дніпрі вище гирла Десни, у ті часи був замиською резиденцією київських князів.

[222] **Почайна** – літописна річка (за іншими джерелами – рукав Дніпра), на котрій в районі сучасної Поштової площі Києва була пристань для суден.

[223] **Притика** – тут: літописна пристань на Почайні;

[224] **Сва з тя!** – дослівно: Бог з тобою, будь з Богом! На санскриті – прадавній мові індоєвропейців слово "Сва" означає Небо, Бог. Від привітання "Сва з тя!" походить слово "свастя" або свастика.

[225] **Промітна** – тут: скороминуща (діалект.).

[226] **Убрус** – тут: рушник.

[227] **Дід-Ладо** – бог сімейних уз в давній Русі.

[228] **Великі ворота** – головні, з каменю, ворота Києва часів Володимира Святославича, котрі пізніше були перебудовані й отримали назву Софійських.

[229] **Нав'ї сили** – нечиста сила, упирі, ворожі душі, що вибравшись на білий світ з Потойбіччя (Нави), прагнуть принести людям зло, хвороби та напасті.

[230] **Чада** – діти.

[231] **Пря** – спротив, протистояння, сварка.

[232] **Пря** – спротив, протистояння, сварка.

[233] **Білі хорвати** – літописне слов'янське плем'я, що в X столітті жило на території сучасної Галичини (Бойківщини).

[234] **Ніколаос** – святий Миколай.

[235] **Колти** – жіночі прикраси, що підвішувались до скроні на стрічках, або металевих ланцюжках (ряснах).

[236] **Злидні** – маленькі зловредні духи.

[237] **Постоли** – примітивне взуття з грубої шкіри на зразок сучасних капців, що кріпилося до ноги ремінцями.

[238] **Берендеї** – літописне кочове плем'я огузського походження, входило до племінного об'єднання торків.

[239] **Копитця** – в'язані з вовни гетри, вище колін, котрі жінки носили зимою.

[240] **Обштина** – община.

[241] **Кросна** – тут: дерев'яний ткацький верстат.

[242] **Обавниця** – відьма, що вміла причарувати, закохати в себе чоловіка, будь-яку ситуацію повернути на свою користь.

[243] **Мстислав-Костянтин (983-1036 рр)** – князь тмутороканський, пізніше чернігівський.

[244] **Велес** – бог скотарства, а ще покровитель волхвів, ясновидців та віщунів, один з найшанованіших на Русі. Вважався помічником хліборобів. Під час збору врожаю в полі робили закрутки з добірних стебел злаків – "завивали Велесові бороду". Сніп жита вважався одним із символів Велеса і був обрядовим заміником імені цього бога.

[245] **Дана** – богиня води, її день святкували 6 січня, на Водокрес. Того дня вода

мала надзвичайну силу, була цілющою, несла позитивну енергію життя.

[246] **Морока** - сестра Мари, дружини бога темряви і зла Чорнобога; приносить людям хвороби та смерть.

[247] **Знак** - тут: клеймо майстра.

[248] **Гостьба** - тут: торгова експедиція, котра щоліта відправлялася з Києва до Константинополя з товарами, зібраними в результаті зимового полюддя.

[249] **Незгойний** - невживчивий.

[250] **Безочиві** - безсоромні.

[251] **Чорні ковпаки**, - тюркське племінне об'єднання кочовиків, що в X столітті мешкало біля південних рубежів Русі. пізніше переселилося на східне узбережжя Каспійського моря (територія сучасного Узбекистану) й відоме під назвою каракалпаки.

[252] **Ковадло** - ковальський молот.

[253] **Зерно** - тут: структура металу.

[254] **Прах** - тут: порошок.

[255] **Бура** (*тінкал*) - тетраборат натрію, натрієва сіль борної кислоти, що здавна застосовувалася в металургії в якості флюсу при зварюванні металів.

[256] **Кованець** - чорнова заготовка, з якої вже кувався безпосередньо сам клинок меча.

[257] **Ручник** - основний молот майстра-ковалю, вагою від 1 до 5 кг.

[258] **Кладенець** (*меч-кладенець*) - меч, виготовлений з укладу (сталі).

[259] **Дол** - поздовжня виїмка з обох боків клинка меча, слугує для зменшення його ваги.

[260] **Відпал** - операція термічної обробки сталі, що полягає в нагріванні виробу до певної температури та його повільного охолодженняб це робить його пластичним і м'якшим, придатним до інструментальної обробки.

[261] **Голомень** - бокова поверхня клинка меча, звідси походить слово "приголомшити" - оглушити суперника, нанісши удар не лезом, а голоменню.

[262] **Спуск** - тут: ділянка потоншення леза меча від долу до ріжучого краю.

[263] **Огниво** - тут: перехрестя між руків'ям меча та його лезом; слугувало для захисту руки.

[264] **Яблуко** - тут: масивне потовщення на кінці черена меча з метою перенести центр його ваги ближче до руки воїна.

[265] **Зернь** - тут: дрібні металеві кульки, напаяні на сталеву основу, широко використовувалася при виготовленні прикрас.

[266] **Четверть** - давньоруська міра довжини, відстань між великим та середнім пальцями розчепіреної чоловічої долоні, приблизно 16-17 см.

[267] **Грудень худне** - місячний календар давніх слов'ян, на противагу сучасному, не був пов'язаний із сонячним. Тому назву отримував новий місяць при першій появі на небі; при цьому послідовність назв місяців була практично такою ж, як і нині, втім замість жовтня був листопад, а потім ішов грудень.

[268] **Кизинка** - дівчина (тюрк.)

[269] **Обельний холоп** - те, що й раб; людина без належного їй майна, що втратила волю.

[270] **Лад** - одна з іпостасей Дажбога, днем настання якого вважалось осіннє рівнодення; святкувалось в сорок п'яту неділю після Різдва Божича, тобто 22 вересня за сучасним календарем.

[271] **Супряжна** підвода - запряжена парою волів.

[272] **Заморські** - візантійські; **Замор'я** - одна з руських назв Візантії.

[273] **Зернь** - тут: риб'яча ікра.

[274] **Овочі** - в X столітті на Русі так називали ягоди та фрукти.

[275] **Празний** - нічим не зайнятий; для порівняння: *непразна* - вагітна.

[276] **Послух** - тут: свідок.

[277] **Богумир** - легендарний князь русів.

[278] **Чорний** - легендарний сіверянський князь, ім'я котрого пов'язують з Черніговом.

[279] **Воронженець (Воронжен)** - легендарний стольний сіверський город, нині смт Вороніж Шосткинського району Сумської області.

[280] **Огнищанин** - глава сімейства чи роду, той, хто чинить пожертву Богам від імені усіх своїх *домочадців*.

[281] **Рубель** - 1) товста, трохи вигнута неширока дошка з глибокими поперечними зарубками та руків'ям, загальною довжиною близько 70 см. Разом із качалкою циліндричної форми слугував для прасування випраних сувоїв полотна.

[282] **Бронник** - майстер з виготовлення броні - кольчуг.

[283] **Шестовиця** - назва населеного пункту біля Чернігова, де знаходилося поселення варягів, що контролювали торгові шляхи й політичну ситуацію в стольному городі сіверян.

[284] **Черес** - шкіряний широкий пояс з порожнинами-кишенями для зберігання дрібних предметів, у тому числі й монет.

[285] **Гутник** - майстер з виготовлення художнього скла.

[286] **Корчиниця** - одна з давньоруських назв кузні.

[287] **Вилошник** - зігнутий півколом обруч з втулкою, що насаджувався на довге дерев'яне руків'я; служив для виймання горщиків з печі. Те ж саме, що й рогац.

[288] **Вогневиця** - лихоманка.

[289] **Рожаниці** - помічниці бога Рода, напівжінки-напівлосихи, від котрих пішло усе живе на Землі: трави, дерева, риби, гади, птахи та звірі.

[290] **Брудна кров** - зараження крові, сепсис.

[291] **Прясло** - тут: ланка горожі від стовпа до стовпа.

[292] **Рубай** - тут: вправний фехтувальник на мечях, від слова "рубати".

[293] **Під** - тут: нижня горизонтальна поверхня всередині печі.

[294] **Однога (відрога)** - розгалуження гори, ріки, яру тощо.

[295] **Лучник** - майстер з виготовлення луків. Той, хто з лука стріляв, на Русі

завався стрільцем.

[296] **Патик** - те ж саме, що й палиця.

[297] **Кінці лука** - тут: вирізані та особливим чином приєднані до дерев'яних частин кістяні закінчення плечей лука, за котрі чіплялася його тятива.

[298] **Кибить** - дерев'яна основа лука (без кістяних накладок на кінцях, за які кріпилася тятива).

[299] **Глиця** - 1) голки соснової чи ялинової хвої; 2) планка, рейка.

[300] **Тесина** - тут: тонка, спочатку тесана, а потім стругана, дошка.

[301] **Бильце** - тут: обмежувальна планка, рейка.

[302] **Черта** - тут: лінія. Походить від назви давньоруського дохристиянського письма, що звалось "*черти і різи*": малася на увазі сукупність неглибоких ліній-подряпин та глибоких зарубок.

[303] **Цурка** - коротка паличка з дерева.

[304] **Хляби** - за віруваннями давніх слов'ян - отвори в небесній тверді. Коли вони відкриваються, йде дощ. Ще й донині у Коропі можна почути: "Що це ти двері розхлябав?!"

[305] **Димник** - отвір у стіні над піччю для виходу диму із житла, що топилася "по-чорному".

[306] **Рівнораменний криж** - хрест з плечима рівної довжини.

[307] **Замунь** - священна небесна корова, що вночі проливає на небі своє молоко у вигляді відомого всім Молочного шляху.

[308] **Великий ківш** - сузір'я Великої Ведмедиці, яке за добу робить один повний оберт навколо Полярної зірки. Згадане в тексті положення відповідає 12-й годині ночі.

[309] **Потворник** - помічник волхва, той, що творить потребу, тобто здійснює певну обрядову дію.

[310] **Шатун** - ведмідь, якому перервали зимову сплячку.

[311] **Стрижень** - ліва притока Десни, нині протікає на території села Вільне Коропської ОТГ Чернігівської області.

[312] **Паща** - пастка на лисицю або видру; звіра вбивала важка колода, що трималася на чутливому до руху оперті.

[313] **Плахта** - пастка на куницю, соболя чи тхора, яка ставилася над землею і діяла по принципу *пащі*, тільки мала відповідно менший розмір.

[314] **Пазанка** - частина заячої лапи вниз від колінного суглоба.

[315] **Пищик** - тут: мисливський свисток, що імітує голос птаха, манок.

[316] **Ріпиця** - покрита шерстю основа хвоста у деяких тварин.

[317] **Ухналь** - цвях, котрим кріплять до копита коня підкову.

[318] **Велесів тиждень** - з 10 по 15 лютого за сучасним календарем.

[319] **Сириця** - тут: недублена шкіра, оброблена жировими матеріалами, які роблять її дуже еластичною та водночас міцною.

[320] **Напасть** - тут: небезпека, горе, спокуса, гріх.

[321] **Безочиво** - безсоромно.

[322] **Порфірородні** - народжені в Порфіровій палаті Великого палацу візантійських імператорів.

[323] **Заповіт василевса Константина** - мається на увазі твір імператора Візантії Костянтина VII Багрянородного "Про управління імперією".

[324] **Древле** - давно, колись.

[325] **...отим духом** - мається на увазі запах ладану.

[326] **Вогнепоклонники** - зороастрійці. Вогнепоклонниками зороастрійці називаються за те, що молитви вони звертають до джерела світла. Це може бути Сонце, а при його відсутності - вогонь.

[327] **Сваволя** - тут: не обмежена нічим влада. Дослівно може перекладатися, як "Воля неба (Сварги)", на котру ніхто із смертних права не має.

[328] **Доблій** - тут: доблесний.

[329] **Кінці** - тут: так називались ремісничі окраїни великих давньоруських городів, які часто були населені переважно представниками однієї якоїсь професії, наприклад гончарами, кожум'якам тощо.

[330] **Василій II** - імператор Візантії з 976 по 1025 рік, прозваний Болгаробійцею через надзвичайно жорсткі методи війни з болгарами, котру вів з 976 по 1018 рік.

[331] **Сестринець** - син сестри, племінник.

[332] **Епарх** - містоначальник Константинополя.

[333] **Макелла** - ніж м'ясника.

[334] **Автократор** - самодержець, грецький відповідник латинського титулу "імператор".

[335] **Ескувіти** - кінний загін імператорської гвардії.

[336] **Портик** - розміщена перед входом у будинок відкрита галерея, утворена колонами або стовпами, що підтримують її перекриття.

[337] **Нумер** - одна з частин Великого палацу Константинополя, котра частково використовувалась в якості казарм для етерії, а частково як тюрма для особливо небезпечних державних злочинців.

[338] **Силенціарій** ("охоронець тиші") - придворний служитель василевса, що відповідав за спокій і порядок у палацевих покоях, насамперед під час урочистих виходів імператора.

[339] **Фема** - адміністративно-територіальна одиниця Візантії, на базі котрої існував також і військовий округ, що за потреби виставляв ополчення з місцевих жителів і дрібних землевласників.

[340] **Проскінісис** - обов'язковий ритуальний звичай вітання та поклоніння василевсові.

[341] **Хрисотриклін** - "Золота палата": розкішний восьмикутний тронний зал Великого імператорського палацу з куполом. У східній його частині була велика напівкругла ніша - конха, де на узвишші стояв імператорський трон.

[342] **Вівліо** (βιβλίον) - книга (з грецької).

[343] **Августеон** - центральна, найбільша площа Константинополя.

[344] **Дивітиссій** – парадне вбрання василевсів: довгий верхній одяг з широкими рукавами, що вдягався через голову.

[345] **Симвасилевс** – імператор-співправитель. Василій II правив спільно зі своїм братом Костянтином VIII.

[346] **Грецький вогонь** – запалювальна суміш на основі нафти, сірки, селітри та інших компонентів, що була на озброєнні візантійського флоту. Рецепт суміші зберігався в надзвичайному секреті.

[347] **Порок** – таран, стінобитне знаряддя.

[348] **Проедр** (проедрон тин синкліту) – глава сенату Візантійської імперії.

[349] **Архонт** – начальник міста або провінції Візантійської імперії. Також цим словом ромеї називали руських князів.

[350] **Устрояти** – від давньоруського *устроєніє* – устрій, порядок, облаштування.

[351] **Сканна нитка** – золота або срібна нитка, котра перевивала кольорову шовкову.

[352] Приблизно 30 см.

[353] **Пасока** – сік клена або берези.

[354] **Великдень** – п'ятнадцята неділя від Різдва Божича, перший день після весняного рівнодення.

[355] **Діди (Проводи)** – день поминання предків, дев'ятий день після Великдня. Цього дня проводжали до Вирію душі померлих родичів, котрі на запрошення живих спускалися на землю увечері перед Великоднем і гостювали в родинах.

[356] **Водима** – дружина, *супруга*. При укладанні шлюбу праві руки наречених пов'язували (тобто, супружили) рушником. При цьому дружина опинялася за чоловіком, відтак, він її вів (в тому числі – по життю).

[357] **Вершок** – давньоруська міра довжини, приблизно 4,5 см.

[358] **Уход** – такі, основані на довірі, відосини між власником та рабом, коли останньому дозволялося за обумовлену плату займатися якимось промислом на стороні.

[359] **Вевериця** – білка. Її хутро слугувало також найменшою грошовою одиницею Давньої Русі. У срібній гривні 100 вевериць.

[360] **Притика** – тут: дерев'яний кілок або залізний прут, шворінь, котрим волове ярмо кріпилося до дишла.

[361] **Колодій (Масляна, Масниця)** – восьмий шестиденний (язичницький) тиждень опісля Різдва Божича.

[362] **Кила** – грижа.

[363] **Десятина** – тут: десята частина.

[364] **Недоля** – одна з трьох віщих дів-Судениць (Доля, Недоля й Судьба).

[365] **Лихо** – злий дух у вигляді великої злостивої баби.

[366] **Маштачок** – тут: малорослий, проте міцний коник.

[367] **Поприще** – тут: відстань, яку ратай проходить із сохою від одного краю ниви до іншого. В абсолютному вимірі становило приблизно 1,3 км або 750 сажнів.

[368] **Огниво** – тут: знаряддя для видобування вогню – шматок сталі з високим вмістом вуглецю. Коли ним ударили по кременю, утворювався пучок іскор, від якого займався трут.

[369] **Прясельце** – невеличкий округлий та плаский тягарець із отвором посередині що кріпився на веретені для сталості й рівномірності обертання. Виготовлялися зазвичай із природного шиферу, що у великій кількості видобувався біля літописного древлянського Вручія (зараз Овруч Житомирської області) і звідти розходилися від Новгороду до Дністра.

[370] **Сухоти** – туберкульоз.

[371] **Коза** – тут: невеличка залізна решітка для дров, що кріпилася на носі човна, виступаючи над водою. Підпалені дрова освітлювали поверхню води під час бою щук острогою.

[372] **Лель** – бог кохання у давніх слов'ян, зароджує в людських серцях почуття любові. Молодший син богині Лади.

[373] **Кабиця** – відкрита літня піч, що споруджувалася за потребою в дворі чи навіть у полі; часом вирізалася в материковому ґрунті, дець на схилі – для зручності; часом викладалася з глиняних вальків.

[374] **Лучок** – примітивне, у вигляді маленького лука, знаряддя для добування вогню тертям.

[375] **Ляля** – богиня весни у давніх слов'ян.

[376] **Берегиня** – назва "берегиня" походить від слова "берег", як первинного означення місця проживання духів води. Берегині та упирі лишилися від тих прадавніх часів, коли слов'яни ще не мали пантеону своїх богів, а сили природи в їхніх уявленнях мали тільки поділ на добрих та злих духів-істот.

[377] **Крини** – паростки водяних вологолюбивих рослин. Порівняймо зі словом *криниця* – оформлений людиною вихід підземного джерела.

[378] **Вівчарик** – маленький співочий птах з ніжним мелодійним співом.

[379] **Колотівка** – характерне для хвойних дерев розташування гілок на стовбурі чи окремій гілці на одній висоті. Кожна нова колотівка утворюється один раз на рік, навесні. По кількості колотівок визначають вік хвойного дерева.

[380] **Суровець** – алкогольний напій, квас на основі березового соку.

[381] **Зачиняти тісто** – вчиняти, тобто замішувати, починати над ним роботу.

[382] **Наручі** – тут: ритуальні, обрядові срібні, двостулкові браслети; прикрашалися гравійованим візерунком із символами води, землі, сонця, рослин, тварин та птахів.

[383] **Кочет** – тут: гніздо для кріплення весла на борту човна.

[384] **Сніпород** – літописний давньоруський город на лівому березі Сули неподалік її гирла.

[385] **Подимне** – вид податку в Давній Русі. Ним обкладалося кожне опалюване житло.

[386] **Соха** – міра площі, кількість ріллі, що її один ратай міг обробити сохою; дорівнювала приблизно 5,5 га.

[387] **Свароже коло** - річний цикл руху сузір'їв на нічному небосхилі; в дохристиянській Русі не існувало такого поняття, як рік. Річний цикл в сучасному розумінні фіксувався волхвами по місцезнаходженню небесних світил на нічному небі (Сварзі).

[388] **Сварожини** - свято бога неба Сварога: 1 листопада за сучасним календарем (за вісім шестиденних тижнів до зимового сонцевороту - 24 грудня).

[389] **Зюзя** - бог зими у давніх слов'ян.

[390] **Велесів день** - тут: 6 грудня за сучасним календарем, святкувався за три шестиденних тижні перед Різдвом Божича (24 грудня).

[391] **Посолонь** - по ходу сонця.

[392] **Дреговичі** - слов'янське плем'я, котре жило на території сучасної Білорусії, на північ від Житомирської області України.

[393] **Мітельник** - те ж саме, що й ємець. Називався так тому, що окрім підрахунку данини, ще й сортував хутра по спеціальних мішках, котрі потім мітив.

[394] **Дерева** - тут: загальна назва древлянських земель.

[395] **Становище** - тут: неорганізоване в побутовому плані місце зупинки полюддя, звідки княжа адміністрація роз'їжджалася по окрузі, збираючи данину безпосередньо в навколишніх городищах. При княгині Ользі на зміну становищам прийшли *погости*.

[396] **Посад** - тут: відведене власником землі місце для поселення новоприбулих мігрантів, добровільних чи взятих у полон (походить від слова "посадити", тобто оселитися з чийогось дозволу або примусу).

[397] **Мал** - літописний древлянський князь, що в якості заручника разом зі своєю сім'єю був ув'язнений в Любечі ("Малк-любечанин" за літописом), батько Добрині та Малуші.

[398] **Турів (Туров)** - одне з літописних міст племені дреговичів, тепер місто районного підпорядкування в Житковичському районі Гомельської області Республіки Беларусь.

[399] **Минь** - річкова риба, яка влітку веде малорухливий спосіб життя, при підвищенні температури води часто впадаючи в сплячку.

[400] **Скалви** - рівноплечні ваги.

[401] **Чорнобог** - бог темряви й зла, антипод Білобога.

[402] **Стрічення** - свято першої зустрічі Зими з Весною, 2 лютого за сучасним календарем: рівно половина часу від Різдва Божича до Великдня.

[403] **Переволока** - тут: волок; місце, де лодії по суші перетягували з однієї ріки в іншу. На смоленських землях їх знаходилося кілька: з Волги в Дніпро через Вазузу, з Дніпра в Десну через Угру, з Дніпра через Касплю в Ловать та з Західної Двини через Торопу в Ловать.

[404] **Істьба** - давньоруська назва опалюваного приміщення, звідси походить російське "ізба".

[405] **Кружляння** - інша назва зимового полюддя, маршрут якого умовно нагадував велетенське сплющене коло.

[406] **Люблениця** - коханка.

[407] **Горючий камінь** - бурштин.

[408] **Ізгой** - "Із гой" (дослівно - "із життя"): відщепенець, той хто добровільно, чи з примусу покинув свій рід, по суті - пішов із життя. Слово "гой" означає життя. Для порівняння: "гоїтися" - заживати. Побажання "Гой еси!" означає "Живи!"

[409] **Гість** - купець.

[410] **Узи** - кайдани.

[411] **Німці** - загальна назва іноземців на Русі, походить від слова "німий", тобто нездатний чітко та зрозуміло говорити.

[412] **Узилище** - тюрма.

[413] **Витичів** - літописний порт на Дніпрі нижче Києва.

[414] **Оскол** - київський князь Аскольд, підступно вбитий Олегом.

[415] **Хведосева лимань** - мова йде про Феодосіїв лиман у Константинополі, гавань для торгових суден, котра була відгороджена від моря кам'яними мурами з ворітьми.

[416] **Козуб** - плетена корзина.

[417] **Не спи!** - назва першого Дніпрового порогу часів Русі, пізніше - Кодацький.

[418] **Сівер** - тут: так плем'я полян називало сіверян.

[419] **Ізок** - червень. Кожен новий місяць мав свою назву, а його початок щороку змінювався, оскільки період обертання Місяця навколо Землі становить 29,5 діб (12,37 місячних періодів на повний календарний рік) і ціла кількість місячних періодів (99) вкладається у вісім років, а відтак і дати початку місяців співпадали лише один раз на вісім років, коливаючись приблизно в межах одного шестиденного тижня.

[420] **Баба-птиця** - пелікан.

[421] **Супряжений** - тут: лук з тятивою, готовий до стрільби.

[422] **Вінець** - 1) край щита.

[423] **Мишастий** - дика масть коня: корпус і голова сірого або попелястого кольору, ноги до колін, а також хвіст і грива темні до чорного, по спині темний ремінь.

[424] **Ярість** - несамовитість, нестримність (наприклад, про похіть).

[425] **Укіть** (те ж, що й *кітва*) - якір.

[426] **Упруг** - тут: четверта частина робочого дня (зазвичай орача).

[427] **Опанча** - простий плащ у вигляді накидки.

[428] **Сарацини** - араби Близького Сходу.

[429] **Маври** - араби та бербери Північно-Західної Африки, що совідували іслам.

[430] **Забора** - ряд, пасмо каменів, що перетинають русло ріки, проте не все, залишаючи вільний прохід.

[431] **Стелазь** - монета.

[432] **Дністрь** - так на Русі звався Дністер.

[433] **Месемврія** - історична область на території нинішньої Болгарії (нині місто Несебр).

[434] **Куріозі** - шпигун, донощик.

[435] **Отрок** - до семи років *дитина (детеськ)*, від семи до чотирнадцяти - *отрок*, після чотирнадцяти - *юнак (уноша)*.

[436] **Різуха** - один з видів осоки, так звана *осока гостра*.

[437] **Городня** - тут: конструкція городської стіни, виконана для більшої стійкості частково у вигляді просторового зрубу, перекриття якого служило настилом для оборонців, а приміщення під ним використовувалися для господарських потреб (*кліті*), або для міцності стіни засипалися землею чи камінням.

[438] **Свиль** - дефект деревини, що полягає в спіральному розташуванні волокон.

[439] **Морозбоїна** - тріщина в дереві, що утворюється під час сильних морозів унаслідок замерзання деревних соків, що й призводить до розриву волокон.

[440] **Ярило** - весняна іпостась Дажбога (з 22 березня по 22 червня), запліднювач усього живого, здатного до розмноження.

[441] **Зегзиця** - зозуля.

[442] **Мережа** - велика рибальська сіть.

[443] **Волок** - маленька, лише в кілька метрів завдовжки, рибальська сіть

[444] **Квок** - снасть для підманювання сома; являє собою короткий вигнутий держак з маленькою пустотою на кінці, вдаряючи котрим по поверхні води, видобувають звуки, схожі на голосне булькання, котрі й привертають увагу сома.

[445] **Тоня** - місце постійного лову риби неводом на річці чи озері.

[446] **Година** - на Русі це слово слугувало синонімом сучасного "час".

[447] **Горн, горно** - 1) піч для випалювання керамічного посуду; 2) проста відкрита піч у кузні для нагрівання або плавлення металів.

[448] **Жмак** - тут: мотовило у вигляді туго зв'язаного на кінцях, недовгого пучка *куги*.

[449] **Куга** (ситняк) - водяна та болотяна рослина з круглим безлистим стеблом, дуже легким та пористим. У висохлому вигляді воно майже невагоме і використовувалося рибалками для виготовлення поплавців та мотовил для волосіні.

[450] **Ногата** - срібна монета. У гривні було 20 ногат.

[451] **Каура масть** - світло-руда, хвіст і грива трохи темніші, по спині - темна смуга (ремінь).

[452] **Супряги** - тут: пара волів, що працюють в одному ярмі.

[453] **Лимар** - майстер, який виготовляє ремінну упряж.

[454] **Макошине** - нині смт Макошине Менського району Чернігівської області. Вважається, що в дохристиянські часи на його місці знаходилося капище богині Макош. В Коропі й донині можна почути серед рибалок цей вираз.

[455] **Істукан** - ідол.

[456] **Щеврик лучний** - маленька пташка з сімейства плискових, найпоширеніший господар паразитарної кладки зозулиних яєць.

[457] **Рушак** - дев'ятнадцятий день місячного циклу, котрий для будь-якої справи є надзвичайно несприятливим.

[458] **Одрина** - ліжко.

[459] **Скотник** – тут: скарбник.

[460] **Двійняк** – мед, що складався з однієї частки кислого меду й однієї частки води.

[461] **Руда** – тут: кров.

[462] **Чин** – тут: дія.

[463] **Позор** – тут: видовище.

[464]

Гайно – гніздо білки.

[465] **Волок** – тут: тонка дощечка, що рухалася в пазах (волочилася) й закривала собою віконний отвір зсередини будівлі (звідси походить термін "волокове віконце").

[466] **Сур'я** – хмільний напій, вино із ягід без додавання дріжджів. Процес бродіння відбувався на сонці, за рахунок його тепла.

[467] **Обло** – чашеподібний поперечний вируб у колоді для кутової зв'язки у вінці.

[468] **Кисера** – спотворене від "сикера": так на Русі в середні віки звалось будь-яке вино, окрім виноградного. Тут – хмільний квас із жита, до того ж низької якості і дуже міцний.

[469] **Черевики** – легке взуття з м'якої шкіри, взятої з черевної частини.

[470] **Квасник** – п'яниця.

[471] **Вовківня** – пастка для вовка: дерев'яний лабіринт з дуже тісним проходом, зайшовши в котрий, вовк вже не міг розвернутися та вийти назовні.

[472] **Розсупонюватися** – тут: розв'язувати щось, послабляти.

[473] **Гнесь** – грязь.

[474] **Ятва** – тут: полон, походить від давньоруського слова "пояти", тобто *взяти*.

[475] **Ойкумена** – "населене" (термін, введений давньогрецьким географом Гекатеєм Мілетським); в розумінні візантійців – цивілізована територія землі, де панує християнство. Решта земель поза межами ойкумени такою не являлась, вважалася варварською.

[476] **Лікантроп** – песиголовець, перевертень.

[477] **Турки** – так візантійці звали угрів, предків нинішніх угорців.

[478] **Пацинакити** – печеніги.

[479] **Романі** (від слова "римляни") – так візантійці (romeї) називали латинян, тим самим, попри спільне походження назви, відділяючи їх від себе.

[480] **Костянтин VII Багрянородний (Порфірородний або Порфірогеніт)** – буквально: "народжений у порфіровій залі" – візантійський імператор з 908 (фактично з 945) по 959 рік. Відомий своїми літературними творами, написаними для нащадків: "Про посольство", "Про феми", "Про доблесть і зло", "Про церемонії імператорського двора", "Про управління імперією".

[481] **Проедр** (проедрон тин синкліту) – глава сенату Візантійської імперії.

[482] **Мегабайол** – наставник.

[483] **Паракимомен** (постільничий) – одна з найвпливовіших посад у Візантії, що надавалася лише євнухам, часто паракимомен виконував функції першого міністра.

[484] **Синкліт** – сенат, вища рада візантійської знаті. Іноді позиція *синклітиків* брала гору над думками василевса чи Патріарха.

[485] **Протоспафарій** – візантійський придворний титул високого, "генеральського", рангу.

[486] **Ерміневт** – тлумач, тобто перекладач.

[487] **Логофет дрома** – керівник візантійського відомства зовнішніх зносин, пошти та політичного розшуку.

[488] **Міафізитство** – христологічна доктрина, що стверджує єдність природи Боголюдини Ісуса Христа. Її сповідують вірменська, коптська та ефіопська православні церкви.

[489] **Святої Софії церква** – одна з перших київських церков, що була зведена з дерева ще за часів княгині Ольги й знаходилась неподалік більш пізніх Золотих воріт. Очевидно, була зруйнована Святославом та відбудована, ймовірно, за Ярополка.

[490] **Гедонізм** – філософський напрямок (зародився в Давній Греції), який вважає радість від фізичного задоволення найвищим благом і головною умовою щастя в житті.

[491] **Акінітон** – маєток.

[492] **Катикія** – резиденція.

[493] **Далматик** – верхній візантійський святковий, багато розшитий одяг для урочистих подій.

[494] **Туніка** – у Візантії: вузька та довга, до п'ят, сорочка з рукавами й бічними, до колін, розрізами внизу.

[495] **Лор** – довга смуга вишитої коштовним шитвом матерії на зразок шарфа шириною 15-35 см і довжиною 4-5 метрів – своєрідний візантійський варіант пізньої римської тоги, звуженої до ширини сучасного шарфа.

[496] **Фелон (фелонь)** – накидка візантійського священника у вигляді конуса з обрізаною верхівкою, котра вдягалася через голову.

[497] **Стихар** – прямі, довгі шати з широкими рукавами (підрясник).

[498] **Епитрахиль** – приналежність богослужбового облачення православних священників – довга стрічка, що огинає шию й обома кінцями спускається нижче пояса.

[499] **Хламида** – плащ (корзно).

[500] **Хрисовул** – дослівно "золота печатка", один з типів жалуваних грамот візантійських імператорів.

[501] **Бирич** – глашатай у Давній Русі, що виголошував населенню розпорядження князя та його місцевих адміністрацій.

[502] **Індикт** (або індіктіон) – церковний період у 15 років, який починався 1 вересня і був затверджений Отцями Першого Вселенського Собору у 325 році. Саме слово дослівно означає "проголошення" або "податок".

[503] **Міра** – тут: візантійська міра об'єму, що дорівнює 8,754 сучасного літра.

[504] **Еклогадій** – візантійська збірка законів світського права.

[505] **Василіки** – візантійська збірка церковних і цивільних законів на основі

реформованого римського права.

[506] **Ісагога** - візантійська збірка законів про вищу світську й церковну владу, основоположні права і систему правосуддя.

[507] **Юстиніанове право** - збірка законів (близько 4600), складена під керівництвом імператора Юстиніана (VI ст. н.е.), що вперше пристосовувала традиційне римське право до візантійських реалій.

[508] **Фема** - адміністративно-територіальна одиниця Візантії

[509] **Агія-Софія** (Свята Софія - Премудрість Божа) - найбільший православний храм середніх віків, що знаходився в Константинополі (нині мечеть Айя-Софія в Стамбулі, Туреччина).

[510] **Ієрапостол** - місіонер.

[511] **Плотін (205 - 270)** - давньогрецький філософ-ідеаліст, найвидатніший представник *неоплатонізму* - останньої великої філософської системи античності, що справила значний вплив на розвиток християнської філософії.

[512] **Григорій Ніський** - високошанований християнський святий, богослов та філософ IV століття.

[513] **Логос (λόγος)** - Вищий, всесвітній розум.

[514] **Максим Сповідник** - християнський філософ VII століття, автор філософської "теорії двох волей": бажання та вибору.

[515] **Фізика** (φυσική) - тут: природа, природний.

[516] **Хрисополь** (Золоте місто) - середньовічне місто на азійському березі Босфора, нині *Ускюдар*, район провінції Стамбул (Туреччина), в азійській частині міста Стамбул.

[517] **Аполлон** (Осяйний) - у давньогрецькій міфології ототожнювався з Геліосом - богом сонця й сонячного світла. В часи правління засновника Константинополя імператора Костянтина Великого християнство ще уживалося з язичництвом. Привезений у Константинополь велетенській бронзовій статуї бога Сонця роботи самого *Фідія* за наказом Костянтина Великого відтяли голову й приробили нову - самого імператора, а потім статую позолотили. За іншою версією позолочена статуя імператора була дерев'яною.

[518] **Оргія** - тут: давньогрецька міра довжини, що коливалася від 1,85 до 2,10 метра (відповідник руського сажня)

[519] **Форум** - площа.

[520] **Око всесвіту** - одна з самоназв Константинополя.

[521] **Ківорій** - навіс, конструкція балдахіна над святим престолом.

[522] **Потир** - у християнстві літургійна чаша для освячення вина і прийняття причастя.

[523] **Муза** - тут: мозаїка; буквально "присвячене музам" від грецького μουσα — "муза".

[524] **Фенгіт** - мінерал із групи *слюди*.

[525] **Ефес** - тут: стародавнє місто на західному узбережжі Малої Азії.

[526] **Апсида** – термін з давньогрецької класичної архітектури, півкруглий виступ будівлі, перекритий замкненим напівсклепінням. В християнських храмах завжди служить місцем розташування вівтаря.

[527] **Геліос** – у давньогрецькій міфології бог Сонця, сонячного світла.

[528] **Стадія (стадій)** – стародавня міра довжини, вперше введена у Вавилоні, а потім перейнята греками: та відстань, котру людина здатна пройти звичайним кроком від появи над горизонтом першого променя сонця і до того моменту, коли на видноколі з'явиться увесь диск. Дорівнює приблизно 180 метрів.

[529] **Вуколеон (Буколеон)** – імператорський палац, що був розташований прямо біля морської стіни Константинополя і одним своїм фасадом виходив на Мармурове море.

[530] **Великий палац** – головна резиденція візантійських імператорів. Царських дітей, народжених в його порфірній залі, називали Порфірогенітами (Порфірородними, Багрянородними).

[531] **Меси** – головна вулиця Константинополя (дослівно – "Середня, Серединна"), що відігравала роль центрального проспекта міста; починалася від *Милія* і роздвоюючись, тягнулася однією частиною паралельно затоці Золотий Ріг до воріт Селімврія, а інша закінчувалась Золотими Ворітьми на південно-західній околиці ромейської столиці.

[532] **Августеон** – центральна, найбільша площа Константинополя.

[533] **Ергастирія** – реміснича майстерня.

[534] **Хрисохой** – золотих справ майстри.

[535] **Мірепс** – візантійський торговець спеціями, барвниками, лікарським зіллям тощо.

[536] **Панігір** – ярмарок, ринок, місце, де запасуються товарами, продовольством.

[537] **Третій пагорб** – Константинополь за римською ще традицією розташовувався на семи пагорбах і знову ж таки за нею поділявся на 14 районів (*регіонів*) та 322 квартали (*гітонії*).

[538] **Макелларії** – м'ясники.

[539] **Вофри** – оцінювачі коней.

[540] **Фолл (фолліс)** – мідна дрібна монета. В одному золотому соліді (номісмі) було 250 мідних фоллів.

[541] **Кируларій** – майстер по виготовленню свічок.

[542] **Акведук** (водогін) – споруда для подачі води у вигляді мосту чи естакади зі змонтованим нагорі водоводом у вигляді жолоба чи труби. Зазвичай застосовувався в місцях з горбистим ландшафтом або для переведення водогону через річки чи дороги (вулиці). Акведук Валента в Константинополі з'єднував Четвертий та Третій пагорби; один з наймонументальніших – заввишки 26 метрів, і єдиний на місці візантійської столиці, фрагмент якого зберігся до нашого часу.

[543] **Константиніана** – Константинопольська єпархія.

[544] **Терапевтіс** (з грец. – *той, хто лікує*) – лікар.

[545] **Сосипатра** - грецьке ім'я, дослівно означає "Яка рятує батька".

[546] **Гінейка** (грец.) - жінка, дружина.

[547] **Систима** - корпоративне об'єднання майстрів однієї професії.

[548] **Літра** - візантійська грошова одиниця. 1 літра = 72 номісми, або 322 грами золота.

[549] **Маріан Аргир** - (д/н-16.08.963); державний та військовий діяч Візантійської імперії, *доместик схол Заходу* (тобто командувач військовими силами західної частини імперії).

[550] **Лев III Ісавр** - візантійський імператор (717-741рр.), за правління якого почалося іконоборство.

[551] **Модій** - давньогрецька міра площі, приблизно 0,08 - 0,09 га.

[552] **Семантрон** - довга дошка з липи, клена, ясена або каштана, підвішена, або утримувана на плечі, в котру били дерев'яним молотком. Таким чином вона слугувала замість дзвонів, якими у середньовічній Візантії не користувались.

[553] **Тагма** - загін візантійської армії, що налічував від 200 до 400 воїнів.

[554] **Тризнь** - дизентерія.

[555] **Борей** - грецька назва північно-східного вітру.

[556] **Епарх** - містоначальник Константинополя.

[557] **Вуллоти** - клеймувальники вантажів і товарів.

[558] **Парафаллассит** - наглядач порту.

[559] **Монастир святого Маманта** (Мамаса, Мамонтія) - монастир, названий на честь християнського мученика Маманта.

[560] **Воняніє** (старослов'янське) - запах, аромат.

[561] **Лепта** - візантійська мідна грошова одиниця, дорівнювала 1 фоллові.

[562] **Вігла** - денна варта Константинополя.

[563] **Доматіо** (δωματίο) - кімната, приміщення.

[564] **Уд** - член тіла.

[565] **Жлукто** - тут: горло.

[566] **Губи** - гриби (давньоруське).

[567] **Симодарій** - лихвар у Візантії.

[568] **Гіндукуш** - гори на території сучасного Афганістану. Через них проходило одне з відгалужень Шовкового шляху.

[569] **Аргалі** (качка, арка) - гірський баран.

[570] **Упруг** - тут: четверта частина робочого дня (зазвичай орача).

[571] **Терниця** - примітивний пристрій для видалення здерев'янілих решток стебла льону, коноплі чи крапиви.

[572] **Кужіль** - очищене від костриці та вичісане рослинне волокно або овеча шерсть.

[573] **Рюєн** - вересень.

[574] **Молодик** - молодий місяць.

[575] **Пружіє, пруги** - сарана, шкідлива комаха, схожа на великого коника, котра

здатна збиватися в гігантські зграї та завдавати непоправної шкоди сільськогосподарським угіддям, знищуючи на своєму шляху всю рослинність.

[576] **Сож** (давньоруське Ръжю, Съжю) – ріка в Білорусі, ліва притока Дніпра, на котрій нині стоїть обласний центр Гомель.

[577] **Сновськ** – нині смт Седнів Чернігівського району Чернігівської області.

[578] **Гомій** – літописний стольний город радимичів, нині – Гомель.

[579] **Полудрабок** – жердина, що слугує поздовжнім краєм настилу воза.

[580] **Гнесь** – грязь.

[581] **Чепіги** – руків'я плуга, сохи чи рала.

[582] **Гайстер** – лелека.

[583] **Віно** – плата за наречену, викуп.

[584] **Соха** – тут: міра площі, кількість ріллі, що її один ратай міг обробити сохою; дорівнювала приблизно 5,5 га.

[585] **Тятива** – тут: линва вгорі та внизу волокової сітки, за котру рибалки тягнуть своє знаряддя лову.

[586] **Бирюк** – вовк-одинак.

[587] **Кречут** – нині місто Кричев на сході Могильовської області Білорусі.

[588] **Жемайти** – середньовічне прибалтійське плем'я, що жило північніше Судови і згодом увійшло до етнічної групи литовців.

[589] **Вальгалла** – житло бога Одіна, де за його вибором спочивають після смерті звитяжні скандинавські воїни.

[590] **Піщань** – літописна річка, на котрій відбулася битва між військом князя Володимира й ополченням радимичів.

[591] **Гоміюк** – ручай, котрий впадає в Сож. На мисі, утвореному в місці його впадіння в річку, стояв літописний *Гомій*.

[592] **Друтеск** – літописний город Полоцького князівства. Нині населений пункт Друцьк Толочинського району Вітебської області Беларусі.

[593] **Копись** – літописний город, нині селище в Оршанському районі Вітебської області Республіки Беларусь.

[594] **Переметна сума** – тут: зазвичай шкіряні парні сумки, перев'язані між собою, котрими в'ючили коней для перевезення важких цінних вантажів.

[595] **Ошитка** – личинка метелика ручайника, котра, розвиваючись у воді, буде ("шиє") собі для захисту трубочку зі шматочків кори, решток відмерлих рослин, тощо.

[596] **Кокоша** – курка (давньоруське).

[597] **Колодиця (маточина)** – центральна деталь колеса з отвором для осі.

[598] **Опуцьки** – молоді соковиті стебла щавлю.

[599] **Томар** – тупий накінецьник стріли для полювання на білок, зайців і невеликих птахів.

[600] **Припутень** – дикий лісовий голуб.

[601] **Кукса** – тут: зав'язаний у шматочок тонкого полотна жований житній хліб. Давали дітям до рота замість соски.

[602] **Сиродій** – щойно видоєне молоко.

[603] **Кипрій** – іван-чай, багаторічна трав'яниста рослина з товстим повзучим корневищем і прямостоячим стеблом, медонос, має лікувальні властивості. Полюбляє заселяти згарища.

[604] **Костяниця** – трав'яниста лісова рослина з червоними кислими ягодами.

[605] **Безградник** – людина, що не має власного житла, волоцюга.

[606] **Голядь** – літописне балтомовне плем'я, що жило між володінь радимичів, кривичів та в'ятичів (територія сучасних областей РФ: Брянської, Калужської, Московської та Смоленської).

[607] **Листопад** – був відповідником сучасного місяця жовтня.

[608] **Лад** – одна з іпостасей Дажбога, днем настання якого вважалось осіннє рівнодення; всього Дажбог мав чотири сутності: Божич Молоде сонце (від зимового сонцевороту до весняного рівнодення), Ярило (від весняного рівнодення до літнього сонцевороту), Купайло (від літнього сонцевороту до осіннього рівнодення) і Лад, котрий в останні дні перед зимовим сонцеворотом звався ще Бадняком.

[609] **Живот** – тут: нажите добро.

[610] **Віщий** – тут: провидець майбутнього.

[611] **Рубель** – тут: досить товста жердина, що слугувала для укріплення копиці сіна на возі чи санях при перевезенні.

[612] Див. мапу легенди.

[613] **Вручій** (нині Овруч) – літописне місто, під стінами котрого у битві з дружиною Свенельда загинув князь Олег Святославич, поставлений Святославом на княжіння в землях древлян.

[614] **Дивітиссій** – парадне вбрання василевсів: довгий верхній одяг з широкими рукавами, що вдягався через голову.

[615] **Студене море** – давньоруська назва Білого моря.

[616] **Седмиця** – семиденний (на відміну від дохристиянського, шестиденного) тиждень, введений на Русі з прийняттям християнства.

[617] **Треполе** – літописний город на правому березі Дніпра, нині село Трипілля.

[618] **Застугна** – правобережна місцевість за Стугною, на південь від Василева.

[619] **Хакан** – у середньовічних азійських кочовиків найвищий титул, дослівно – "великий хан", "хан ханів".

[620] **Варда Фока (Молодший)** – візантійський воєначальник вірменського походження, племінник імператора Никифора II Фоки, двоюрідний брат імператора Іоанна Цимісхія, намісник феми Антиохія. Тричі очолював заклоти як проти діючої влади, так і на її підтримку. Загинув у битві при Абідосі, в якій вирішальну участь брало послане князем Володимиром Святославичем руське військо.

[621] **Симфонія** – тут: угода.

[622] **Тиверіадське (Галілейське) море** – велике прісноводне озеро в Галілеї, на берегах якого проповідував Ісус Христос. Йдеться про легенду з Євангелія від Матфея, в котрій оповідається про ходіння Христа по воді під час бурі. Його учень Петро, що

повіривши в силу Христа, теж став на воду, почав тонути, коли засумнівався, що вода може його тримати (Мф. 14, 22-34).

[623] **Корсунь** – руська назва грецької колонії Херсонес на Кримському півострові. З Херсонесу до Константинополя постачались пшениця, сіль та риба. Окрім того звідти здійснювався візантійський контроль за всім північним Причорномор'ям включно з північними морськими шляхами.

[624] **Дромон** – візантійський довгий та важкий бойовий корабель, що вмещав понад 200 веслярів та до 70 воїнів.

[625] **Сифонофор (сифон)** – спеціальний металевий пристрій у вигляді бронзової труби для метання "грецького вогню" під тиском перегрітої в закритих казанах пари.

[626] **Калліник** – середньовічний архітектор та інженер грецького походження, котрий в 673 році н. е. винайшов рідку запалювальну суміш, відому в історії, як *грецький вогонь*.

[627] **Василик** – дослівно "царський муж"; тут: імператорський посланець з розпорядчо-виконавчими функціями.

[628] **Климент** – християнський святий, що жив у I-му ст. нашої ери; був засланий римською владою на каторгу в каменоломні Херсонесу Таврійського, де й загинув від рук язичників.

[629] **Баптистерій** – прибудова до храму або окрема будівля, призначена для хрещення.

[630] **Буколеон** – імператорський палац Константинополя, що вікнами виходив на Мармурове море.

[631] **Мантія** – тут: короткий плащ, як ознака імператорського походження.

[632] **Пепло** – тут: фата, грецький головний убір нареченої.

[633] **Інсигнії** – ознаки влади візантійських імператорів: вінець василевса та пурпурові чоботи.

[634] **Стемма** – вінець василевса.

[635] **Рамено** – плече.

[636] **Шхоліо** (грецьке *σχολείο*) – школа.

[637] **Харатія** – письмовий документ, написаний на пергаменті з вичиненої телячої шкіри.

[638] **Мніх** – монах (давньослов'янське, давньоруське).

[639] **Правда (Руська правда)** – перший офіційний збір законів Русі, укладений Володимиром Великим.

[640] **Борідка для Велеса** – тут: заплетені в косу (закручені спеціальним чином) стебла злаків на ниві як жертковий подарунок богам підземного світу, охоронцям скота і врожаю.

[641] **Убідь** – річка в Чернігівській області, права притока Десни.

[642] **Луб** – давньоруська міра ваги, дорівнювала 2,5 пудам жита або 40 кг.

[643] **Стрижень** – та частина річкового русла, що має найбільшу глибину, бистрина.

[644] **Фелон (фелонь)** – накидка візантійського священника у вигляді конуса з обрізаною верхівкою, котра вдягалася через голову.

[645] **Попинка, єпитрахіль** (грец. *ἐπιτραχήλιον* — "те, що навколо шиї"): приналежність богослужбового облачення священника східного обряду – довга стрічка, що огинає шию і обома кінцями спускається на груди.

[646] **Чорний Пес** – міфічна істота у віруваннях давніх слов'ян, уособлення Зла яка щоночі гризе ланцюг (уособлення Добра), на котрому до Пакола (Полярної зірки) підвішено наш світ, але не встигає до світанку і за день ланцюг відновлюється, а з настанням темряви все починається спочатку. У разі, коли Зла в світі стане більше, ніж Добра, Чорний Пес перегризе ланцюг і світ загине.

[647] **Взвить** – вигода, бариш.

[648] **Нав'є** – те ж, що й нав'ї сили: за віруваннями давніх слов'ян, будучи невидимими, приносять епідемічні хвороби.

[649] **Дебрянськ** – давньоруський літописний город на Десні, нині місто Брянськ, обласний центр РФ.

[650] **Руда** – тут: кров.

[651] **Одщуратися** – відмовитись від заступництва Щура, духа предків (пращурів), охоронця родини та житла. В сучасній вимові – одцуратися.

[652] **Глуха тетеря** – глухар.

[653] **Оселок** – тут: брусок природного шиферу або каменю-піщаника, що використовувався для заточки ріжучого інструменту.

[654] **Горбуша** – коса-горбуша, своєю конструкцією нагадувала великий серп.

[655] **Чорнолісся** – так зветься листяний ліс.